

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

СОФІЯ РУСОВА
З МАЛОВІДОМОГО
І НЕВІДОМОГО

ЧАСТИНА 3

«Я НЕ ПОЕТЕСА... Я НЕ ВЧЕНА... Я ГРОМАДЯНКА...»

НБ ПНУС

785706

Івано-Франківськ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

2012

УДК 37. (091)+396 (477)

ББК 83.3 (4 Укр)

Н16

Друкується відповідно до рішення вченої ради Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 7 від 6 березня 2012 р.)

Рецензенти:

Зайченко І. В. – доктор педагогічних наук, професор;

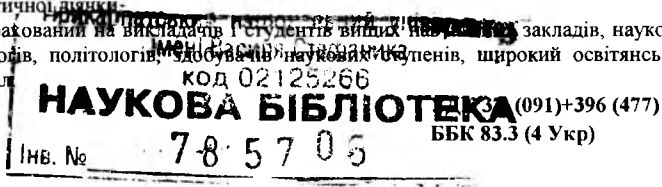
Хороб С. І. – доктор філологічних наук, професор;

Марчук В. В. – доктор історичних наук, професор.

Софія Русова. З маловідомого і невідомого : навчальний Н16 посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. – Івано-Франківськ : Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. – 604 с.
ISBN 978-966-640-347-9

Заключна частина хрестоматійної трилогії «Софія Русова. З маловідомого і невідомого» містить окремі літературно-критичні праці С.Русової початку ХХ ст., огляди-рецензії літературно-мистецьких і педагогічних видань 1920–1930-х рр., зразки мемуаристики, власних художніх творів, перекладів, політичної публіцистики еміграційного періоду й оцінки-відгуки про них її видатних сучасників. Уперше опубліковані переважно у видавництвах і періодичних виданнях Західної України та міжвоєнної Чехо-Словацької Республіки, вони розкривають нові грані творчої спадщини Софії Русової-літературознавця і громадсько-політичної діячки.

Посібник розрахований на викладачів і студентів вищих навчальних закладів, науковців-філологів, педагогів, політологів, дослідників наукової спадщини, широкий освітянський і громадський загал.

ISBN 978-966-640-347-9

© Нагачевська З., Джус О., 2012

© Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2012

Освітньо-виховні рефлексії маловідомих граней творчої спадщини Софії Русової періоду еміграції

Науково-публіцистичний доробок Софії Русової еміграційного періоду (1922–1940 рр.) відтворює головні напрями її громадсько-політичної, культурно-освітньої та науково-педагогічної діяльності за межами рідної землі. Водночас він засвідчує про вірність ідеалам, викристалізованим у боротьбі за національне відродження українського народу наприкінці ХІХ – у перші десятиріччя ХХ ст., і величезний творчий потенціал визначного педагога і громадської діячки. Цей висновок підтверджує аналіз більш ніж 150 праць С.Русової, що з'явилися друком у 1920–1930-х рр. у видавництвах і періодичних виданнях Канади, Німеччини, Польщі, США, УРСР, Франції, Чехо-Словацької Республіки, провідних адміністративних центрів Галичини, Буковини, Закарпаття, а також вивчення низки її рукописних творів і листування. У своїй сукупності вони стали підґрунтям для створення хрестоматійної трилогії «Софія Русова. З маловідомого і невідомого».

У творчій спадщині Софії Русової міжвоєнної доби можна умовно виділити кілька груп творів, які відображають її світоглядні позиції та різнобічні уподобання. Найчисленнішу серед них становлять праці педагогічної тематики, вміщені у першій частині зазначеного дослідження під назвою «Несторка української педагогічної літератури» (2006). Вони охоплюють широкий спектр проблем: від місця та ролі освіти у долі різних народів і держав – до визначення її мети і завдань, окреслення найважливіших структурних компонентів, шляхів розбудови. Попри велику різножанровість, відмінності у науковому рівні та глибині аналізу порушених питань, їх об'єднує спільна ідея: навчання і виховання у кожного народу, зокрема й українського, повинні бути рідномовними та вестися в національному дусі. Проголошене ще на батьківщині гасло «рідна школа – на Україні» Софія Русова перенесла у творчість і в практичну освітню діяльність еміграційного періоду. Повчальною для сучасників є позиція жінки-державника і педагога, яка понад 60 років тому заявила: «У народа, що живе вільно, є дві святині: власна школа й власне військо. Школа дає зброю проти злиднів, проти приниженого стану серед других народів; військо – то певна оборона незалежності й волі народу»¹.

¹ Русова С. Пам'яті лицарів. (Спогади) / С. Русова // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 8.

Велика кількість праць останніх десятиліть життєдіяльності Софії Русової присвячена різним аспектам національного і морального *відродження українського жіноцтва* та обґрунтуванню його дидактично-виховної ролі в суспільстві. Лейтмотивом публікацій цієї тематики, зосереджених у другій частині хрестоматії, є слова: «На нас, жінках лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служення йому»². Ідеалом, якому сміливо й безкомпромісно має служити жінка-українка, за переконанням С.Русової, є незалежна українська держава.

Практично невідомими для наших сучасників є публікації Софії Русової 1920–1930-х рр., які стали вислідом її *громадсько-політичної діяльності* – як голови Української Національної Жіночої Ради в Празі, члена Народної Української Ради, покликаної скоординувати заходи еміграції щодо відновлення української держави, Українського Громадського Комітету, Закордонного Комітету з організації Всеукраїнського національного конгресу та ін. Вони представлені меморандумами, відозвами, зверненнями до різних міжнародних організацій, установ, окремих осіб із приводу суспільно-політичних подій міжвоєнної доби в Україні та за кордоном, публіцистичними статтями, виступами на міжнародних конгресах, з'їздах тощо (деякі з них увійшли до другої, низка – до третьої частини трилогії).

Окрему групу творів становлять *літературно-критичні праці та мемуарна спадщина* Софії Русової, з яких учена постає не тільки як літературознавець, але і як громадська діячка та педагог. Зазначене спричинило виокремлення цієї грані творчого доробку С.Русової як основи заключної частини пропонованої читачам хрестоматійної трилогії та зумовило потребу більш глибокого її аналізу.

Порівняння творчої спадщини Софії Русової довоєнного і міжвоєнного періодів дає змогу констатувати, що літературознавча тематика цікавила просвітительку впродовж усього життя. Щоправда, у 1920–1930-х рр. кількість літературно-критичних праць суттєво зменшилася. Водночас вони набули яскраво вираженого пізнавально-виховного спрямування. Отож можна стверджувати про літературно-педагогічний характер цих публікацій. Він виявився передусім у зосередженні уваги не стільки на аналізі художніх творів, скільки на тих

² Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 2 : Сеньюрка українського жіноцтва... / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус; автор вступ. статті й дод. З. Нагачевська. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – С. 12.

їхніх аспектах, які відповідали змістові практичної діяльності С.Русової в еміграції. На цю її особливість як літературознавця вказував політичний і громадський діяч, соціолог Микита Шаповал: «Люблячи мистецтво й будучи добре вихованою в естетиці, ця жінка пішла шляхом вищого мистецтва: творити краще життя людське. Життя не в літературі! Література є лиш відбитком суспільного життя. Одні люди вибирають собі шлях до того, щоб художньо відбити його в літературі й мистецтві, а Софія Федорівна взяла інші завдання: робити життя кращим в дійсності, щоб краще жити»³.

Поруч із уже усталеними, у працях літературознавчої тематики еміграційної доби простежується ряд нових пріоритетів. До традиційних проблем аналізованої групи творів слід віднести два «символи» національної духовності – постать і творчість Тараса Шевченка та висвітлення образу України у творах українських письменників.

Як літературний критик, Софія Русова вбачала у творчій спадщині геніального поета спосіб пізнання етичних і соціальних поглядів свого народу: за її переконанням, «його великий «Кобзар» є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої». Як мудрий педагог, вона розуміла, що Шевченкове «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» є підґрунтям для морального відродження народу через його просвіту. Аналогічно до початку ХХ ст. С.Русова поділяла думки поета про те, що дитина, яка «мусить виростати на користь своєму народові», має здобувати науку рідною мовою в рідній школі, виховуватися на кращих зразках українського письменства⁴.

У статті «Шевченко і малі діти» (1918) педагог підкреслювала: великий гуманіст любив дітей «не тільки у своїх віршах і в поетичних своїх мріях». Він любив «конкретних, живих дітей і співчував їм всією своєю душею». Ці думки вона підтверджувала фактами із життя Кобзаря, поетичними рядками з його творів. «Шевченко, – писала С.Русова, – своєю лірою навчав нас краще усяких педагогічних трактатів, як ласкаво уважливо треба ставитися до дітей, як віддавати їм усі свої найкращі сили». Через те він «має бути першим вчителем краси слова для наших дітей, краси, яка скрізь еднається з правдою, з ласкавими відносинами до людей і до природи. Хай постать дорогого

³ Софія Русова. З маловідомого і невідомого... – Ч. 2. – С. 199.

⁴ Русова С. До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка / С. Русова // Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 9. – С. 4.

Кобзаря стане знайомою по усім дитячим організаціям, яко постать справжнього учителя правди й добра і найкращого поета України»⁵.

Закономірно, що в навчально-методичних посібниках, укладених Софією Русовою для дітей дошкільного та шкільного віку, найбільше творів саме Тараса Шевченка. Слова «Апостола правди і добра» «Я так її, я так люблю мою Україну убогу, За нею душу погублю...» пронизують і хронологічно останню працю С.Русової під назвою «Україна у творах її письменників», уривки з якої вміщені у цій частині нашого дослідження. Своім глибоким розумом і щирим серцем Софія Русова 60 літ тому осягнула, що «скоро прийде той день, коли до високого хреста над Дніпром зйдуться люди з усіх українських земель і коли вільний народ складе на могилі Тараса великий терновий вінець усіх пережитих страждань і скаже:

Тобі, Батьку, псалом новий
І нову славу
Воспоем чесним собором»⁶.

У збірнику «Україна у творах її письменників», укладеному вчешню на схилі літ, знайшло свій концентрований вияв висвітлення в художній формі історії України, її матеріальних і духовних багатств. Він побачив світ у Філадельфії уже після смерті Софії Русової завдяки старанням З.Мірної – голови Українського Жіночого Союзу в Празі. У вступі до збірника просвітителька пише, що любов до рідного краю і рідного народу – це природне почуття кожної людини. Водночас саме його вона визначає важливою складовою розвитку пізнавальної активності та формування національної свідомості дітей і молоді⁷.

На думку С.Русової, вірші, оповідання, нариси корифеїв українського художнього слова (Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського, О.Кобилянської, М.Старицького, С.Воробкевича, Д.Яворницького), зразки яких подаються в аналізованій праці, сприяють пробудженню та розвитку високих моральних якостей особистості. Підбираючи

⁵ Русова С. Шевченко і малі діти / С. Русова // Вільна українська школа. – К., 1918. – № 7. – С. 15.

⁶ Русова С. Спогади в Шевченкові дні / С. Русова // Жінка. – Львів, 1938. – 15 березня. – С. 2.

⁷ Україна у творах її письменників / збрала Софія Л. Русова. – Філадельфія : Б'юдання Союзу українок Америки, [б. р.]. – С. 7.

твори чи їх уривки, педагог не оминула своєю увагою і художнє слово молодих, але вже знаних на теренах України 1920–1930-х рр. поетів, зокрема В.Сосюри та М.Рильського.

Цікавою є і структура цього збірника: він містить розділи «Краса України», «Окремі малюнки з природи Великої України», «На Чорному морі», «За Підкарпатську Україну», «У гуцулів» та ін. Навіть їхні назви уможливають висновок про те, що для розпорошених по всьому світу українців він був прекрасним хрестоматійним посібником, з якого народжені поза межами рідної землі покоління довідувалися про землю своїх батьків, виховували в собі любов до далекої першобатьківщини. Заразом окремі його твори і в сучасній українській школі можуть бути використані як важливий чинник естетичного виховання учнів, формування національної свідомості і загальнолюдських ідеалів.

У 1920–1930-х рр. Софія Русова створила цілу портретну галерею жінок, т. зв. «характеристики-силуети» представниць української літератури, кращі з яких, за її словами, «не тільки слідували за тими течіями, що їх творили видатніші наші письменники, але вкладали в скарбницю нашої прози та поезії дещо й своє, цілком оригінальне...»⁸. Найбільш повно аналіз діяльності представниць «жіночого пера» в українській літературі вона подає у книжці «Наші визначні жінки». Серед них – Христі Алчевської, Ганни Барвінок, М.Божук [Божуківни], Марка Вовчока, Грицька Григоренка, Катрі Гриневичевої, О.Єфименко, Галини Журби, М.Загірньої, О.Кисілевської, О.Кобилянської, Н.Кобринської, Уляни Кравченко, Олени Пчілки, Лесі Українки, Дніпрової Чайки, Л.Яновської.

На окрему увагу заслуговують публікації С.Русової останнього десятиліття її життя, насамперед статті «Дещо про український моральний тип. Де шукати його зразків?», «Наталка Полтавка і її правнучка» та ін. У них вона не тільки аналізувала мистецьку цінність творів жінок чи про жінок, прагнула не лише показати «героїнь», які вірно служили означеному нею ідеалові, а й створити сталий, за її словами, тип «духово розвиненої жінки, бодай з одною з тих великих прикмет, якими бувають: розум, любов, мужність...»⁹.

⁸ Русова С. Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Коломия, 1934. – С. 6.

⁹ Русова С. Тихі героїні... / С. Русова // Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 18. – С. 5–6; Ч. 19. – С. 5.

Вивчення творчої спадщини С.Русової показує, що «енергійні, сміливі, здатні на всякі жертви для ідеї, в яку беззастережно вірять», жіночі типи вчена шукала і в радянській белетристиці. Так, предметом аналізу у статті «Жіночі постаті в совітській літературі» є твори О.Донченка, О.Копиленка, Г.Коцюби, І.Микитенка, Н.Рибак, у яких змальовані яскраві типи жінок-ентузіасток. «Дарма, – зазначає її авторка, – що вони виростають серед нових умов життя...», що «ввесь час тільки говорять про нове комуністичне будівництво...». Вони й надалі «зберігають ту іскру ідеалізму, святого пориву, яким горіли великі жіночі постаті нашого минулого»¹⁰.

Низка публікацій С.Русової засвідчує про глибоке розуміння нею ролі художнього слова, книги, періодичного видання у просвіті народу, вихованні його підростаючого покоління. Зауважимо, що окремі вимоги до літератури для дітей знайшли відображення уже в працях доеміграційної доби, зокрема у рецензії «Українські дитячі книжки», яка з'явилася в журналі «Світло» у 1913 р. 1922 року празька «Нова Україна» помістила аналітичну статтю Софії Русової «Наша дитяча література», в якій обґрунтовується потреба художньої книжки як першого «навчителя» дітей «у розумінню пробудження в душі кожної дитини найкращого почуття симпатії до всього живого, співчуття до чужого страждання й до чужої радості, пробудження нових високих змагань до героїзму, до патріотизму». За словами С.Русової, силою «живого мистецького слова дитяча література викликає в дитині змагання до краси, до добра, до широкої любови»¹¹.

Наголошуючи на великому національному значенні художніх творів для дітей, педагог підкреслювала: «дитина у своїй рідній мові проймається найкращими виразами краси й добра; вони злучуються в одне й утворюють перший ґрунт несвідомого ще безпосереднього зв'язку зо всім своїм рідним, нерозлучним із першими почуттями любови і краси». Особливо значущою, на думку С.Русової, є роль національної дитячої літератури у «недержавних» народів, якими на той час були не тільки емігранти, а й українці етнічних територій. По-сучасному актуально звучить її заклик-порада: «Книжки – от чого тепер більш за все потрібує український нарід, української книжки, що дала

¹⁰ Русова С. Жіночі постаті в совітській літературі / С. Русова // Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 10. – С. 7.

¹¹ Русова С. Наша дитяча література / С. Русова // Наша Україна. – Прага, 1922. – Ч. 16–18. – С. 96.

б йому наукову й літературну освіту, – не шукаючи до неї чужих ключів, не користуючись проти своєї волі чужими культурними засобами»¹².

У пряму залежність від кількості книжок С.Русова ставила вільний самостійний розвиток освіти українського народу. Зважаючи на складні умови тогочасного українського суспільства на етнічних землях, вона вимагала від української еміграції активізувати книговидавничу справу, попри несприятливі умови життя та брак фінансування. Вимоги до дитячої літератури С.Русова сформулювала таким чином: книжки для дітей «мають бути мистецькі: щоб краса образа сходилася з красою мови та глибоким гуманним почуттям, яке дитина може зрозуміти, пережити»; без «занадто солодкого сентименталізму, ані занадто грубого реалізму»; у творах для дітей непотрібна тенденційність, тобто «змагання автора навести дитину неодмінно на такі висліди, які бажані самому авторові», оскільки це межує з моралізаторством. Софія Русова прагнула бачити «більш естетики» у технічному та художньому оформленні дитячої книжки, щоб «сам вигляд» її захоплював дитину, викликав «обережну поведінку з нею, пошану», щоб зацікавлював дитину¹³.

Аналізована стаття стала однією з перших в українській літературній критиці спроб дати об'єктивну оцінку «найновішої закордонної продукції» для дітей, що побачила світ у тогочасних українських видавництвах Австрії («Вернигора»), Німеччини («Українське Видавництво в Катеринославі»), Чехо-Словаччини («Час»). Окремо авторка статті зупинилася на публікаціях львівського дитячого журналу «Світ дитини», заснування якого в умовах антиукраїнської політики польської держави вважала за «великий громадський подвиг», саме видання – вартим «великої уваги всього українського громадянства», а вміщені в ньому твори – цікавими, різноманітною тематики. Проте як педагог і літературний критик, вона не могла не зауважити тенденційності окремих із його публікацій. «Хоч не знає як велике й гарне почуття хочете виховати в дитині, – зауважувала С.Русова, – але коли будете що-дня їй товкти: «люби свій Рідний Край», «служи своєму Красві», «немає краю кращого за твій» – то вирине небезпека, що ці слова можуть стати для читача нудні»¹⁴.

¹² Русова С. Наша дитяча література... – С. 97.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 99–100.

Наймогутнішим за своїм демократизмом фактором загальної освіти і водночас джерелом мистецької насолоди назвала С.Русова художню книгу у статті «Народні бібліотеки й читальні в Чехії»; значним чинником морального й інтелектуального розвитку дитини – у статті «Дещо про сучасну дитячу книжку». При цьому в другій із вищезгаданих публікацій С.Русова зосереджується на мові тексту творів для дітей: «вона мусить бути чисто українська, повна руху, життя, зворушливості, якщо можна так сказати, не має бути підсолонжена, але теж не мусить вживати грубих виразів. Бажано, щоб вона була образна, особливо в описах чи природи, чи самих героїв оповідання»¹⁵.

Зазначимо, що і в глибокій старості Софія Русова цікавилася тим, «Що наша молодь читає», – саме так називається її стаття, опублікована в 1937 р. у галицькому часописі «Жіноча доля». У ній ідеться про роль періодичних видань у вихованні юнацтва, зокрема журналу «Пластові вісти» (Прага), який вона вважала «влиявом збірного життя» української молоді в еміграції, та «Світ молоді» (Коломия), де, за її спостереженнями, знаходять вираз «усі... питання, які хвилюють молодь і які вона хоче розв'язати»¹⁶.

Як і в доеміграційний період, у 20–30-х рр. ХХ ст. С.Русова звертала увагу на значення казки у навчанні й вихованні дітей. Цю тезу підтверджують її педагогічні праці («Теорія і практика дошкільного виховання», «Нові методи дошкільного виховання») та літературно-критичні статті. Зокрема її перу належать дві публікації про видатну чеську письменницю-казкарку Божену Немцову. У них не стільки аналізується творчість Б.Немцової, скільки простежується «педагогічна... сторона» зібраних і зредагованих нею казок: моральна вартість вчинків героїв, моральна оцінка їхньої поведінки, національний колорит казок, близькість їхнього змісту до багатьох українських творів цього жанру тощо¹⁷.

У літературній спадщині міжвоєнної доби знаходимо зразки власної художньої творчості Софії Русової, призначеної для дітей. Це й

¹⁵ Русова С. Дещо про сучасну дитячу книжку / С. Русова // Рідна школа. – Львів, 1925. – Ч. 2. – С. 21.

¹⁶ Русова С. Що наша молодь читає / С. Русова // Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 8–9. – С. 19.

¹⁷ Русова С. Казки Божени Немцової / С. Русова / Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі : науковий збірник. – Прага, 1932. – Т. 2. – С. 257.

оригінальні твори, як, наприклад, оповідання «Серед рідної природи» (1922), «Дивний звір хижак» (1930), «Воробчик» (1923) і переклади: «Втрачений хлопець» Б.Немцової (1932), «По всіх світах (Мандрівка з дітьми як вступ до географії)» Ф.Карпентера (1929), «Зернятко» (1938) та ін. Зміст цих творів і рецензій на них показує, що книжки С.Русової для дітей і про дітей користувалися популярністю, швидко розходилися між маленькими читачами, оскільки відзначалися доступністю та легкістю викладу, глибиною висловлених почуттів – насамперед любові до світу природи.

Аналіз літературно-критичного доробку С.Русової періоду еміграції не буде цілісним без акцентування на рецензуванні нею літератури педагогічного характеру: брошур «Школа українських пластунів» (укладена в 1923 р. членами педагогічної ради цієї установи в таборі інтернованих у Щепйорно) та «Вибір фаху» М.Омельченко (1926); праці А.Животка «Народня Просвіта» (1927), яка, стверджувала С.Русова, попри незначні до неї зауваження, «є така корисна... що бажано мати її скрізь в бібліотеках і в Просвітах і в кожному товаристві, зацікавленому організацією позашкільної освіти»¹⁸; творів Є.Деванда (E.Devand) «La pedagogie scolavire en Russie Sovietique» (1935); Е.Чарльса – «Психологія людського суспільства» (1927); «Правил й програм для вступу до Інститутів, Технікумів, Робфаків та профшкіл УСРР на 1925–1926 р.» (1926), підготовлених тодішнім заступником Наркома освіти радянської України Я.Ряппо та ін. Софію Русову також цікавили зміст і художня цінність науково-популярних праць О.Кисілевської («Швейцарія», 1933), Н.Геркен-Русової («Свято Державности», 1937), поезій М.Обідного («Нерозцвілі ранки», 1923), збірки «правдивих нарисів» із життя українських дітей В.Винниченка («Намисто», 1931), вивчення яких засвідчує, що і в глибокій старості вона пильно стежила за розвитком української літератури, сприяла її популяризації серед читачів.

Отож літературно-критична спадщина Софії Русової, представлена десятками праць різного жанру й багатой тематики, є вагомою складовою її творчості. У ній простежується оцінка тих чи інших

¹⁸ Животко А. [Пуховський А.] «Народня Просвіта» (Порадник позашкільної освіти). Ужгород 1927. Ст. 93 (Бібліотека «Робітничої Академії» в Ужгороді ч. 7) / А. Животко [А. Пуховський] // Народня просвіта. – Львів, 1927. – Ч. 5–6. – С. 86.

подій, фактів, особливостей літературного процесу в Україні, художніх творів та їх авторів, що сприяло формуванню естетичних смаків, відповідного естетичного ідеалу у читачів, особливо з числа дітей і молоді. Крім того, літературно-критичні твори містять низку вимог до змісту, художнього й технічного оформлення книжок для дітей, чимало з яких не втратили своєї цінності й сьогодні. Варто відзначити також неймовірно легкий, доступний стиль праць С.Русової, від читання яких отримуєш естетичну насолоду (цілком імовірно, що він може стати предметом дослідження філологів).

Велике виховне і дидактичне значення має мемуарна спадщина Софії Русової еміграційного періоду, адже, по-перше, відходили один за одним «сильні духом велетні», а з ними – ціла епоха духовного життя України, за її визначенням, – епоха «романтики, краси відродження народнього слова, великих культурних змагань»¹⁹. По-друге, С.Русова хотіла залишити нащадкам усе найцінніше, що увібрала її пам'ять за довгі роки життя. По-третє, вона сподівалася, що її спомини «допоможуть декому ліпше зрозуміти і хиби й заслуги наші в справі визволення України...»²⁰.

У спогадах просвітительки простежуються дві змістові лінії. Перша стосується численної когорти людей, котрих вона особисто знала і які залишили помітний слід у її долі. Переважно це невеликі за розміром посмертні згадки: про М.Грушевського, що «...мав у своїх руках ту ясну наукову правду про Україну, якої страхаються низькі, підлі її окупанти і вони відокремили його силоміць від життя України, щоб не міг він для неї працювати»²¹, та про «славетного українського вченого і патріота, політичного емігранта» М.Драгоманова, який, за її словами, «майбутнє життя українського народу будував на трітких широких підвалинах – освіти, волі, гуманности»²². Зі статей М.Драгоманова Софія Русова зрозуміла, що рідна мова, про яку вона так багато читала «в усіх клясиків-педагогів – це й є в Києві мова українська». Як писала педагог, до сімнадцяти літ «я не розуміла, що в мойому, як мені здавалось, такому раціонально педагогічному дитя-

чому садку, я вчу дітей чужою їм мовою, російською...»²³. Перу С.Русової належить також посмертний спомин про першого президента Чехо-Словацької Республіки Томаша Масарика і спогади про Микиту Шаповала. Не могла не відгукнутися вчена і на річниці від смерті людей, під впливом діяльності або творчості яких вона формувалася як громадська діячка і педагог. Три спомини міжвоєнної доби С.Русової доповнюють її Шевченкіану; така ж кількість присвячена «великому активному громадянину», чулому «на всяку неправду», мужньому у щоденній боротьбі за українську ідею Миколі Лисенку; дві статті – Марії Заньковецькій; по одній – наддніпрянському та буковинському композиторам Якову Степовому і Миколі Бойченку, діячкам міжнародного жіночого руху Джейн Адамс і Любові Шелухиній, французькому історичу Ернесту Ренану та ін.

Однією із перших С.Русова відгукнулася на смерть художника й організатора освіти в Україні періоду Української Народної Республіки Петра Холодного, з яким вона працювала і для якого Україна була «не символом, не теоретичним настроєм, а дорогим та рідним божеством, якому присвятив він усе своє життя, всі творчі сили, та працював чесно – безкорисно, забуваючи про тім особисті інтереси»²⁴. Писала про видатного бельгійського педагога-психолога О.Декролі, з яким зустрічалася на «літніх» курсах Ліги Миру та Свободи і який «глибоко зрозумів душу дитини і на психологічних даних збудував свою нову педагогіку»²⁵.

Як літературознавець, С.Русова не могла оминати увагою трагічні дати в житті визначних українських письменників, чий життєвий шлях завершився у 1920–1930-х рр. або й набагато раніше, але з якими вона була особисто знайома. Здебільшого ці праці є обширними, вони не лише розкривають зміст діяльності та провідні ідеї літературної спадщини, а й характеризують епоху, в яку жив письменник, через що сприяють пізнанню нашої минувшини. Такими є посмертні згадки «Дмитро Маркович», «Пам'яті В.О'Коннор-Вілінської», спогади про О.М.Барвінок-Куліш, Дніпрову Чайку тощо.

¹⁹ Русова С. М.К.Заньковецька / С. Русова // Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 21. – С. 6.

²⁰ Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – С. 8.

²¹ Русова С. Михайло Грушевський / С. Русова // Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2.

²² Русова С. Сорок літ!.. / С. Русова // Жар. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2.

²³ Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова / С. Русова // Праці Українського Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / за ред. В.Сімовича. – Прага : Сіяч, 1934. – С. 137.

²⁴ Русова С. Спогад про М.Лисенка / С. Русова // Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 23. – С. 12.

²⁵ Русова С. О. Декролі / С. Русова // Українська школа. – Львів, 1933. – Ч. 1–2. – С. 7.

З особистою поміткою Софії Русової «Пишу лише про тих людей, яких я знала персонально», 1934 року з'явилися її спогади «Серед ідеалістів 70-х років». У них простежено особливості визрівання та способи поширення національної ідеї в українському суспільстві останньої третини XIX ст. – в часи, коли «загальний стан соціального і політичного народнього життя був такий жахливий, що вся енергія скерована була перш за усе, щоб розбити, розвалити той режим, ту страшну силу, яка душила, пригноблювала і фізично й духовно усі верстви народу на усій безмежній території царської Росії». Не належачи ніколи до політичних партій, С.Русова найбільше «симпатизувала» партії «Народна воля», особливо її «народничому духові». У народництві останньої третини XIX ст. їй імпонували «шляхетна атмосфера протесту проти всякого поневолення, смілого виступу на оборону прав народу, прав людини»²⁶. Саме тому чи не вперше в українській мемуарній літературі були відтворені образи народників-революціонерів – реальних осіб, яким С.Русова співчувала і з якими співпрацювала: народного вчителя з її рідної Олешні на Чернігівщині Л.Жебуньова, М.Ковалевського, Д.Лизогуба, М.Маковіїва, С.Тупчаєвського і багатьох інших, які за «хожденіє в народ» пішли хто в Сибір, а хто й на смерть.

Другим тематичним напрямом творів мемуарного жанру є спогади Софії Русової про свій життєвий шлях і найрідніших їй людей. До цієї групи належать «Мої спомини», наукова розвідка «Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол.Ол.Русова» та «Щоденник», рукописний оригінал якого зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (вперше він опублікований у 2004 р. на замовлення Державного Комітету з інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України в серії соціально значущих видань). «Щоденник» Софії Русової ми свідомо відносимо до мемуаристики, оскільки це не просто приватні переживання окремих подій звичайної людини, а, за її словами, «кавалочок історії, частинки укр. Великого народу на противній чужині», який «може, на що колись людям згодиться»²⁷.

²⁶ Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. (Спомини) / С. Русова // Трудова Україна. – Прага, 1934. – Ч. 5. – С. 13.

²⁷ Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 480.

Зазначимо, що перша із праць – найфундаментальніша з мемуарного доробку вченої, вже достатньо відома в Україні, всебічно проаналізована у дослідженнях І.Зайченка, О.Проскури, Г.Груць, І.Пінчук, В.Сергійчука та ін. Водночас цікавими, на наш погляд, і маловідомими є історія створення «Моїх споминів» та оцінка їх сучасниками. Вивчення архівних джерел і епістолярної спадщини С.Русової підтверджує, що біля витоків видання «Моїх споминів» стояв громадський діяч і видавець Є.Вировий, який ще в 1925 р. виявив бажання опублікувати їх у вже згадуваному пражському часописі «Нова Україна», а в 1926 р. передав першу частину праці до редакції видавництва «Минуле України»²⁸. Проте його спроби видати спогади закінчилися невдачею. Того ж року Софія Русова звернулася з проханням до Д.Дорошенка посприяти в опублікуванні «Моїх споминів» у Німеччині. Відомий історик порадив їй звернутися із цим питанням до видавництва «Червона калина» у Львові²⁹.

Як свідчить листування С.Русової, найбільше зусиль до видання цієї праці у Чехо-Словацькій Республіці докладав М.Шаповал, який навіть погодився написати вступне слово до неї. Проте завдяки старанням М.Грушевського, тодішнього керівника історичної секції Всеукраїнської Академії Наук, у С.Русової з'явилася можливість видати «Мої спомини» в Києві. Вони побачили світ 1928 року в II і III книгах редакційного М.Грушевським збірника «За сто літ». У дещо переробленому вигляді «Мої спомини» були опубліковані на сторінках львівського часопису «Нова хата» в 1935–1936 рр. У листі до С.Русової від 3 серпня 1936 р. співредактор видавничої кооперативи «Хортиця» у Львові А.Жук запитував, чи вона не бажала би перевидати спомини окремою книгою. Отримавши згоду авторки, «Хортиця» реалізувала цей намір у 1937 р.

На популярність «Моїх споминів» вказують рецензії знаних в українському науковому світі вчених і відгуки про них представників громадськості. Зокрема найкращою повістю, «так живо і барвно» написаною, в якій оживають «усі дорогі нам постаті минулого віку, що стояли на сторожі нашого слова, пісні і нашого людського достоїнства», назвала книгу спогадів С.Русової літературознавець із Галичини М.Деркач³⁰; щиро вітала її вихід редактор львівського часо-

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 22, арк. 30–31 зв.

²⁹ Там само, арк. 75–75 зв.

³⁰ Деркач М. Що писали про жінок і що писали жінки у 1937 р. / М. Деркач // Жінка. – Львів, 1938. – Ч. 1–2. – С. 13.

пису «Нова хата» Л.Бурачинська³¹. Проте найглибший аналіз «Моїх споминів» видання 1928 року подав у «Записках історико-філологічного відділу» ВУАН Т.Максимович, а опублікованих у 1937 р. – С.Сірополко (вміщений у цій частині хрестоматійної трилогії «Софія Русова. З маловідомого і невідомого»).

Малознаною навіть для науковців є праця-спогад Софії Русової «Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол.Ол.Русова», що вийшла накладом Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові в 1938 р. у збірнику «Студії з поля суспільних наук і статистики». Вона – неоціненне першоджерело для дослідників наукової та громадської праці одного з основоположників української статистики Олександра Русова. Водночас викладені тут думки характеризують і саму С.Русову: як дружину, помічника і соратника свого чоловіка в намаганнях «помогти народові в його економічній і правовій безпомічності...», у прагненні подолати «страшну прірву, яка розділяла інтелігентні верстви від селянства»³². Це передусім зумовило включення зазначених спогадів до підготовленої нами праці.

Чимало невеликих за розміром спогадів-«замальовок» Софії Русової розкривають окремі події чи факти, які зафіксувала її пам'ять і якими на схилі літ вона щиро ділилася з читачами («Великдень у Кам'янці», «Двадцять літ тому», «Дещо з давнього минулого», «Пам'яті лицарів», «Подорожні враження» та ін.). Загалом вони становлять вагомий пласт її творчого доробку, є «суб'єктивним, але абсолютно чистим джерелом інформації»³³.

Важливе місце в мемуаристиці С.Русової міжвоєнного періоду посідають міркування про «всі гріхи нашої... політичної недосвідченості», осмислення політичних помилок, допущених організаторами й активними учасниками національних визвольних змагань, спроби аналізу причин невдач і втрат («мало було щиро свідомих і політично зрілих українців»; не було «людей із адміністративним досвідом; пе-

решкоджали чужинці, а також «малороси», т. зв. «мартовські українці», які ставилися до справи легковажно, а то й байдуже»)³⁴. Водночас С.Русова з розпачем і болем спостерігала, як одні за одними відходили у вічність її друзі, соратники, однодумці, що «сміло йшли назустріч європейському поступові, європейській науці, новим європейським формам життя», «не жахаючися смерті, переходили кордони, перепливали річки і знаходили – чужину, злидні, розчарування, туберкульозу й передчасну смерть на чужинецькому емігранському кладовищі»³⁵. Вона була свідком деморалізації, взаємних непорозумінь і «розброду» в середовищі еміграції. Бачила, як українство світу чекало підтримки від «сильних світу цього» – Гітлера, нібито визволителя від більшовицької навали, чи «совітів», яких населення Галичини вітало «яко визволителів». А за півроку до смерті, озвучуючи думки-мрії тисяч українців-вигнанців, які до самої могили пронесли любов до всього рідного і вмирили з надією, що хоч «по їх смерті для України прокинеться доля», у своєму щоденнику Софія Федорівна писала: «чи гляну ж я хоч одним оком на свою Україну, чи не почую я себе і там, в тій новій Україні, яка постала за ці 20 літ, теж «чужою», самотнім свідком давно минулого життя. Страшно жити так довго, переживати різні епохи і поমалу ставати архівною ремінісценцією безо всякої ціни або вартості...»³⁶.

Яскравим підтвердженням того, що до останніх днів життя Софія Русова залишалася «цінною» громадсько-політичною одиницею в середовищі українців-емігрантів є документи і матеріали, вміщені у цій частині дослідження, створені одноосібно чи у співавторстві. Вони уможливають висновок про те, що в 1920–1930-х рр. саме громадянськість була одним із головних ціннісних імперативів творчої спадщини Софії Русової. При цьому вустами шведко-француженки за походженням, яка зростала переважно в чужомовному оточенні і гартувалася в протистоянні йому, до своїх сучасників і нащадків звертається не просто українська громадська, а й державна діячка – член першого українського парламенту – Центральної Ради.

³¹ Л.Б. Софія Русова: Мої спомини / Л. Б. // Нова хата. – Львів, Ч. 11. – С. форзацу.

³² Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова / С. Русова // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економії, соціології і статистики), 1938. – Т. V. – С. 115.

³³ Сірополко С. Софія Русова. Мої спомини. Львів, 1937. Вид. «Хортиця». 280+4 неч. стор. Ціна 3 зол. [рецензія] / С. Сірополко // Тризуб. – Париж, 1938. – Ч. 8. – С. 28.

³⁴ Русова С. Двадцять літ тому / С. Русова // Нова хата. – Львів, 1937. – Ч. 8. – С. 3.

³⁵ Русова С. На емігранському кладовищі в Празі / С. Русова // Життя і знання. – Львів, 1935. – Ч. 6. – С. 187.

³⁶ Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – Львів, 2004. – С. 491.

Серед найважливіших вимог-порад Софії Русової розглядаємо передусім її спонукання до єдності «всіх Українців, на рідних землях, за океаном і в розсіянні суцях», яку вона вважала запорукою «рятунку свого народу». По-сучасному сприймається і її постійне намагання забезпечити політичне та культурне об'єднання східних і західних земель України, яке простежується у багатьох працях, зокрема у статті «До культурного об'єднання з Галичиною»³⁷ та в низці публікацій, дотичних до організації «діяльними» представниками української політичної еміграції Українського Національного Конгресу. Ідея скликання конгресу як чинника консолідації українських національних сил виникла у липні 1933 р. у зв'язку з голодомором в Україні. Однак через політичну ситуацію другої половини 1930-х рр. у Європі ініціативи С.Русової та її однодумців щодо згуртування українства закінчилися невдало: ні в 1935, ні в 1936–1937 рр. конгрес не відбувся. Лише в 1967 р. ця ідея матеріалізувалася у вигляді Світового Конгресу Вільних Українців, що постав у США.

Чи не найголовнішою рисою С.Русової-громадянки її сучасники вважали невсипущу працю «служення українському народові»³⁸. Не випадково її студент, згодом етнограф, музеолог і поет Михайло Обідний називав свою велику наставницю «матір'ю народу». У присвяченому їй у 1936 р. вірші він наголошував:

Цілий вік – для народу свого,
Нескладаючи рук ні на мить.
Шлях терновий не вибрав Вам Бог,
А взяли Ви від Нього сами³⁹.

Актуальними для сьогоднішніх поколінь українців вважаємо також міркування Софії Русової з приводу того, як забезпечити функціонування соборної незалежної України, уникнути помилок минулого: «...потрібні міцні духом діячі, потрібні особи з міцним характером і ясным розумінням народного життя, науково освідомлені про

його потреби... потрібна духовна еліта, видатні особи, яких так бракувало в цілому історичному... житті...» України⁴⁰.

Проблеми, порушені С.Русовою у працях, вміщених у пропонованій читачам заключній частині хрестоматійної трилогії, засвідчують про її глибоку обізнаність із потребами національно-політичного і культурно-освітнього життя десятків тисяч українців, які у 1920–1930-х рр. не зі своєї волі опинилися за межами рідної землі, підтверджують їхню «живучість» і сучасність. Адже Софія Русова перш за все громадянка – громадянка держави, про яку завжди мріяла і наближала її незалежність кожною думкою, кожною дією, кожним вчинком, усім послідовно безкомпромісним життям. Із властивою їй скромністю вона підтверджувала цю свою якість: «Я не поетеса, яка чарує серця людей і викликає в них захоплення. Я не вчена ... серед моїх давніх приятелів є такі, що мали недолю редагувати мої праці і знають негативність їх науковості. Я громадянка...»⁴¹.

Еміграційні трансформації Софії Русової, втілені в літературно-критичному доробку, спогадах, публіцистичних творах національно-політичного спрямування, є своєрідним підґрунтям для роздумів сучасних поколінь українців. Їхнім найважливішим уроком для громадян України вважаємо усвідомлення своєї відповідальності за збереження незалежності та цілісності нашої держави, утвердження в українському народі почуття «суцільності й однорідності», турботу про розвиток його духовних сил через відродження національної культури, рідної літератури, мови, школи.

*Оксана Джус,
Зіновія Нагачевська*

³⁷ Софія Русова і Галичина : збірник статей і матеріалів / упоряд. З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ : Вік, 2007. – С. 14–16.

³⁸ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2 : «Сеньйорка українського жіночого руху» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – С. 250.

³⁹ Там само. – С. 266.

⁴⁰ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 1 : «Несторка української педагогічної літератури ...» / упоряд. О. Джус, З. Нагачевська. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – С. 113.

⁴¹ Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – С. 440.

Українська література XIX – початку XX ст. в оцінці Софії Русової

Наукові пошуки у царині «русовознавства» – один із важливих напрямів теоретичних досліджень сучасних українських і зарубіжних учених. Зумовлені феноменальністю особистості Софії Русової, багатством її творчої спадщини, вони здебільшого стосуються педагогічної складової життєдіяльності палкого поборника національної освіти і фундатора українського дошкільного виховання. Водночас «розкодування» багатогранного творчого доробку С.Русової вказує на наявність у ньому потужного пласту літературних студій, значення яких одним із перших у новітній українській історії оцінив Ф.Погребенник¹. Окремі аспекти літературно-критичних і художніх надбань Софії Русової проаналізували доцент Карлового університету в Празі, голова Української жіночої громади в Чеській Республіці Т.Беднаржова, професор Українського вільного університету в Мюнхені, чешка за походженням Б.Єржабкова, а також українські дослідники О.Джус, І.Зайченко, О.Проскура.

Зважаючи на те, що літературознавчі розвідки наприкінці XIX – на початку XX ст. становили найбільшу за обсягом групу праць С.Русової, та враховуючи їхню значущість для розвитку національного літературного процесу, упорядники хрестоматійної трилогії «Софія Русова. З маловідомого і невідомого» свідомо порушили раніше визначені хронологічні рамки дослідження та ввели до його заключної частини низку літературно-критичних статей доєміграційного періоду. Саме вони, писав у 1912 р. С.Петлюра, були надійним джерелом для ознайомлення освіченої громадськості початку XX ст. із «судьбами українського слова, съ історією українського літературного и общественно-національного возродження, съ современными теченіями украинской общественной и художественной мысли...»².

Звернення Софії Русової наприкінці XIX ст. до літературної діяльності є закономірним вислідом умов та обставин її тогочасного життя. Перебуваючи в оточенні таких представників українського громадянства, як «велетень» етнографії П.Чубинський, видатний драма-

тург і перекладач М.Старицький, майстри «наукової філології» П.Житецький і народного гумору І.Нечуй-Левицький, вона не могла не перейнятися красою української народної поезії та художньої творчості загалом. Поява перших літературно-критичних праць С.Русової припадає на роки, коли «кожний літературний твір справді ставав цінним придбанням», доказом національно-культурного поступу українського суспільства, «розбуркував» свідомість інтелігенції. Водночас це був період дії Емського указу 1876 р., який «похоронив» українську книжку, «засудив на смерть» всю українську літературу і виявився причиною малочисленності національно свідомої української інтелігенції, спроможної протистояти асиміляторській політиці уряду царської Росії³.

За таких умов, а також беручи до уваги «піднадзорне» життя Софії Русової, російськомовність багатьох її літературних праць аналізованої доби виявилася запорукою того, що вони взагалі побачили світ, тим більше – у провідних науково-популярних, літературних, педагогічних виданнях Російської імперії (як московські «Народная Энциклопедия научных и прикладных знаний», «Украинская жизнь»; Санкт-Петербурзькі «Ежемесячный журнал для всех» и «Образование»; одеські «Южные Записки» та ін.). Російськомовність творчої спадщини періоду становлення С.Русової-літератора її авторка обґрунтовувала передусім бажанням популяризувати будь-яким способом «науку», яка відкривала українцям доступ «до здобуття... власної рідної школи, рідної літератури». І хоч такий («драгоманівський») підхід до вибору засобу поборення неграмотності, пробудження самосвідомості українського народу піддавався критиці окремими її сучасниками, зокрема Б.Грінченком та Оленою Пчілкою, розцінювався як москвофільство, а навіть зрада національної справи, Софія Русова не вважала гріхом поширювати освіту, знання хоч би й «чужою», «ворожою» мовою⁴.

Найбільш цілісно та ґрунтовно український літературний процес представлений у працях Софії Русової «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии» (1904), «Украинская література в XIX веке» (1910), «Малорусская (украинская) література» (1911), «Современная украинская лирика» (1912) та ін. Його аналіз і оцінка базу-

¹ Погребенник Ф. І як вічна зоря... / Ф. Погребенник // Голос України. – 1991. – 27 вересня.

² Петлюра С. С. Русова. Малорусская (украинская) література. Народная Энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. VII. М. 1911 г. / С. Петлюра // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 1. – С. 137–138.

³ Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – С. 39–40.

⁴ Русова С. Мемуари. Щоденник. – С. 113–114.

ються, по-перше, на переконанні С.Русової в тому, що історія української літератури – це історія боротьби за існування «среди самых грубых преследований»⁵. По-друге, – на глибокій упевненості в її самотності, соборності та самостійності. По-третє, – нерозривному зв'язку з національним життям багатомільйонного народу, який не піддався «обрусенію», а попри утиски жив, розмовляв і творив «на своем родном богатом языке»⁶. По-четверте, – визначальному впливі на розвиток українського письменства Тараса Шевченка і західноєвропейської культури.

Опираючись на дослідження розвитку української літератури, здійснені С.Єфремовим, О.Огоновським, І.Франком та ін., Софія Русова виокремила головні ознаки та проблеми, властиві еволюції українського літературного процесу в XIX – на початку XX ст. Найсуттєвішими ознаками окресленого нею першого періоду (1798–1862) були «різко висловлений демократичний напрямок»⁷ і гуманізм, щира та глибока симпатія і співчуття рідному народові, опора на усну народну творчість, разом – надмірна чутливість, романтизм і сентиментальність у змалюванні національних характерів. При цьому розвиток нової української літератури в першій половині XIX ст. у межах Російської імперії, біля витоків якої стояв І.Котляревський, С.Русова пов'язувала з відкриттям університету у Харкові, а на західноукраїнських землях – із діяльністю студентів Львівського університету М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького⁸.

Визрівання соціально-політичних мотивів в українській літературі, за твердженням Софії Русової, – це вислід етнографічних студій, досліджень народного життя, започаткованих Київським університетом, і поширення в українській літературі ідей федералізму та поваги до всіх народів, обґрунтованих Кирило-Мефодіївським братством, а викриття соціальної несправедливості, бичування кріпосного права – результат впливу на культурне життя українців творчості Тараса Шевченка. Глибоко і всебічно висвітливши його життєпис і багатогранну художню спадщину, просвітителька висловила думку про те,

⁵ Русова С. Украинская література въ XIX веке. Первый периодъ съ 1798 по 1862 г. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб, 1910. – С. 290.

⁶ Там само. – С. 292.

⁷ Русова С. Народник в українській літературі / С. Русова // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XVII. – С. 83.

⁸ Русова С. Украинская література въ XIX веке. Первый периодъ съ 1798 по 1862 г. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб, 1910. – С. 305.

що саме твори Тараса Шевченка відкрили українському народові «новый светлый горизонтъ мировыхъ великихъ идеаловъ», розбудили суспільну свідомість, прагнення до визволення та братнього єднання з іншими етносами⁹. Вони ж мали найбільший вплив на подальший розвиток національної літератури на всіх українських землях.

Другий період у розвитку нової української літератури (1862–1900), що проходив під знаком здійснення заповітів Т.Шевченка та прагнення українського народу вийти зі свого принизливого становища «глухонемой нації»¹⁰, Софія Русова означила як час соціально-політичного відродження України, наукового обґрунтування української ідеї, з'ясування органічного зв'язку національного питання із політичними формами життя, намагання поставити їх на європейський ґрунт, об'єднати східно- та західноукраїнський національно-культурний рух. Провідну роль у цих процесах вона відводила М.Драгоманову, який виявився і першим «трезвымъ и образованымъ критикомъ украинской литературы»¹¹.

Певне ослаблення цензурного гніту над українським словом на початку 1900-х рр. стали основою для виокремлення С.Русовою третього, новітнього періоду в розвитку української літератури.

Проаналізовані суспільно-політичні реалії післяшевченківської доби зумовили розширення ідейно-художніх обріїв української літератури. Як писала Софія Русова, замість колишнього романтизму, «хлопоманства», що поступово переросло в українофільство, яке сторилося активної політичної діяльності, обмежувалося вивченням своєї народності та збереженням рідної мови, прийшло усвідомлення необхідності національно-політичної боротьби. С.Русова однією з перших зауважила наслідки цих змін, що виявилися передусім у чітко вираженій диференціації української поезії та прози. Поруч із «бытописателями-народниками», серед яких виділялися письменники з «романтическимъ оттенкомъ» зображення народного життя і реалісти з «резкимъ соціально-обличительнымъ направлениемъ», з'явилися талановиті імпресіоністи і символісти¹².

⁹ Русова С. Украинская література въ XIX веке. Первый периодъ съ 1798 по 1862 г. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб, 1910. – С. 310.

¹⁰ Русова С. Украинская література 1862–1900 гг. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб, 1910. – С. 92.

¹¹ Там само. – С. 78.

¹² Русова С. Украинская література 1862–1900 гг. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб, 1910. – С. 86.

Яскраво вираженим аспектом літературно-критичних праць Софії Русової кінця XIX – початку XX ст. є аналіз розвитку українського письменства у контексті еволюції національної культури загалом, рідномовної освіти і школи зокрема. Такий підхід до оцінки явищ і фактів літературного життя впливає з її переконаності в тому, що рідномовна освіта – це найнадійніший вихід «изъ мрака къ свету»¹³, без неї «не збудиться в народі національне почуття»; водночас жодна література не може існувати «хоча одну хвилину без... просвіти»¹⁴. Ще до появи власне педагогічних творів вона не тільки констатувала, що українці не мають своєї народної школи, а чинна «общерусская» надто чужа їм, надто далека «по языку, по учебникамъ, по учителямъ», а й заявила про потребу національної школи¹⁵. Її паростки у XIX ст. вона вбачала у появі перших недільних шкіл, які працювали згідно з вимогами «здорової педагогіки» і які офіційна влада закрила через страх відродження «призраков» Гайдамаччини та Коліївщини. Дарма, зазначала С.Русова, що кращі педагоги того часу (М.Корф, К.Ушинський) доводили потребу здійснювати хоча б початкове навчання рідною мовою – царський уряд розцінював це як сепаратизм, а тому наклав заборону на розвиток української школи¹⁶.

Поруч із панорамною характеристикою розвитку української белетристики, у літературно-критичних студіях С.Русової досліджуваного періоду знайшли відображення її окремі тематичні напрями і мотиви, зокрема громадянські, «народницькі» та «поэзия земледельческой жизни». Так, у статті «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии» С.Русова однією з відмітних ознак її розвитку в останній третині XIX ст. зауважила формування громадянського об'язку поетів перед своїм народом, вислідом чого стало перетворення літератури із чинника вираження їхніх поетичних «грезь» у «молоть каменотеса», що пробиває стіну «невежества». Громадянськість тогочасної української поезії вона вбачала в оспівуванні демократичного ідеалу життя, праці та людей праці, вільнолюбства українського наро-

¹³ Русова С. Поэзия земледельческой жизни / С. Русова // Образование. – 1903. – № 3. – С. 36.

¹⁴ Русова С. Народник в українській літературі / С. Русова // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XVII. – С. 93.

¹⁵ Русова С. Поэзия земледельческой жизни / С. Русова // Образование. – 1903. – № 3. – С. 37.

¹⁶ Русова С. Украинская литература 1862–1900 гг. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб, 1910. – С. 73.

ду і віри у його краще майбутнє, проповідуванні «світлих» ідеалів добра, відданості своїй Батьківщині¹⁷.

Наголошуючи на тому, що поезія в усі моменти народного життя є «выразительницею господствующаго настроенія», засобом обміну думками між поетом і читачем, чинником формування естетичних вражень і переживань, С.Русова показала внесок у розвиток українського поетичного слова XIX – початку XX ст. більше 40 персоналій.

Взагалі персоніфікаційна домінанта українського літературного процесу Софії Русової – одна з найбагатших у дослідженнях цієї тематики аналізованого нами періоду: від наукових і науково-популярних розвідок про Г.Сковороду, Г.Квітку-Основ'яненка, І.Котляревського, Т.Шевченка – до біографічно-літературних (здебільшого ювілейних) нарисів, посмертних згадок, рецензій на окремі видання М.Вороного, М.Гоголя, І.Нечужа-Левицького, О.Олеся, Н.Романович-Ткаченко, М.Старицького, І.Франка, С.Черкасенка та ін. У творчості представників українського письменства XIX – початку XX ст. Софію Русову цікавили не лише тематична спрямованість і художня цінність їхньої «продукції», а й те, наскільки в житті кожного з них і створених ними образів відбилися моральні та матеріальні утиски існуючого суспільного ладу і наскільки воно було «осяяно... шуканням великого ідеала» – любові до своєї Батьківщини-України та служінню рідному народові¹⁸.

Найвидатнішими «фігурами» усього слов'янського світу, чий життєпис і творча спадщина відповідала такому ідеалові, С.Русова вважала Тараса Шевченка й Івана Франка.

Як підтверджує аналіз творчої спадщини Софії Русової та її дослідників (див.: Джус О. Шевченкіана Софії Русової // Обрії: Науково-педагогічний журнал Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – Івано-Франківськ, 2000. – № 1. – С. 3–6), саме постать і творчість «Пророка» й «духовного Провідника українців» були важливою підставою для становлення майбутньої вченої та громадської діячки як літературного критика: ще у 19-річному віці вона передала через І.Тургенєва свою першу статтю

¹⁷ Русова С. Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии / С. Русова // Русская мысль. – 1904. – № 8. – С. 90–91.

¹⁸ Русова С. Н. Романович-Ткаченко. Життя людське. Оповід. Вид. «Сіач», 1918 р. Ц. 4 крб. 45 коп. / С. Русова // Вільна українська школа. – К., 1918. – № 6–7. – С. 80.

про Тараса Шевченка французькою мовою до часопису «Revue des deux Mondes» («Журнал двох світів») ¹⁹. І з того часу Шевченкова муза стала предметом літературних і педагогічних студій С.Русової, з її ідеалами вона ув'язувала свої помисли та вчинки, відповідністю їм вимірювала дії своїх рідних і однодумців. Як відомо, Шевченкові слова «Раз добром налите серце ввік не прохолоне» на прохання С.Русової були викарбувані на пам'ятнику її чоловікові Олександрові ²⁰.

Крім глибокого аналізу місця і ролі Тараса Шевченка у розвитку української літератури, здійсненого у вищепроаналізованих науково-літературних розвідках, перед Першою світовою війною у видавництвах і періодичних виданнях Києва, Москви, Полтави, Санкт-Петербурга вийшли друком окремі російськомовні праці С.Русової, які разом із творчим доробком цієї тематики останніх десятиліть життя становлять її Шевченкіану: «Шевченко и новейшая украинская литература» (1909), «Т.Г.Шевченко и его произведения» (1910), «Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт (Его жизнь и произведения)» (1910), «Шевченко – учитель гуманизма» (1911), «Шевченко и украинское общество 60-х годов» (1913). На нашу думку, за ступенем розкриття національного ества Т.Шевченка, втіленого у його творах, російськомовна літературна критика того часу не знала автора, рівного Софії Русовій. Суть цього ества вона вбачала у найпосплідовнішому та найсильнішому в усьому слов'янському просторі домаганні правди, рівності, свободи для свого й інших пригноблених народів, у пробудженні духовних сил українців, у безмежній любові до України та віри в її краще майбутнє. «Шевченко, – писала в 1909 р. С.Русова, – смело поднял национальное знамя и начертал на нем несмыслимыми чертами свободу народа, национальное возрождение...» – нові для його сучасників поняття, але так переповнені любов'ю до України, що всі були захоплені ними, «все нашли новый лозунг для работы, для борьбы, для народной жизни» ²¹.

Відповідно до вищевикладеного засадничого підходу до аналізу проблем розвитку української літератури в нерозривній єдності з

¹⁹ Русова С. Спогади в Шевченкові дні / С. Русова // Жінка. – 1938. – Ч. 6. – С. 2.

²⁰ Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова / С. Русова // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ, 1938. – Т. V. – С. 134.

²¹ Русова С. Шевченко и новейшая украинская литература / С. Русова // Вестник Европы. – 1909. – № 7. – С. 333–334.

еволюцією національного шкільництва, у більшості із зазначених праць С.Русова наголошувала на ролі Т.Шевченка у відстоюванні рідної «нормальної» школи, у якій чужою мовою не калічилися б душа учнів і їхні думки, підтверджуючи цю тезу висловами самого Кобзаря («В школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, окрім своєї милої, рідної мови. О школо, школо! Як би тебе швидше перешколоти»), заповітами поета дітям і дорослим («...учись, серденько, колись з нас будут люди»; «Учітеся, брати мої, думайте, читайте...») ²².

Актуальними і для сьогоденних українських поколінь є думки Софії Русової з приводу виховної ролі не лише життя і творчості поета, а й навіть його праху, висловлені понад 100 років тому: могила Т.Шевченка в умовах реакційних утисків українства другої половини XIX ст. стала своєрідною Меккою для кожного свідомого українця. Інтерполюючи її подальші міркування з цього приводу на сучасність, можна стверджувати: і нині вона, поруч із заповітами великого Кобзаря, залишається «нравственной потребностью и утешением для многих, стоявших в рядах национальной борьбы Украины» ²³. По-сучасному сприймається її висновок, сформульований у 1911 р. на підставі аналізу Шевченкового послання до земляків-українців «І мертвим, і живим...», у якому він закликав схаменутися, бути людьми, пам'ятати, що «В своїй хаті – своя правда і сила і воля»: «упреки Шевченка остаются в настоящее время почти также справедливы по отношению к украинской интеллигенции» ²⁴.

Якщо Тарас Шевченко у трактуванні С.Русової був «истинным созидателем» всієї української поезії, то основоположником нового літературно-художнього напряму наприкінці XIX ст. вона вважала Івана Франка ²⁵. Софія Русова виявилася однією з перших жінок-підданих Російської імперії, яка звернулася до аналізу його життєдіяльності та творчості. У 1903 – 1904 рр. часописи «Ежемесячный журнал

²² Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 36.

²³ Русова С. Украинская литература в XIX веке. Первый период с 1798 по 1862 г. / С. Русова. – История России в XIX веке: Т. III. – СПб. – С. 311.

²⁴ Русова С. Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения) / С. Русова. – Петербург-Киев: Сотрудник, 1911. – С. 78–79.

²⁵ Русова С. И.Франко. Збирник творив. Т. I и II. Вь Поті Чола. 1903 р. / С. Русова // Южная Россия. – 1904. – № 6. – С. 53.

для всіх», «Южная Россия» та «Южные записки» опублікували її статті-рецензії на виданій у Києві двотомний «Збірник творів» найвидатнішого галицького письменника та на його «обстоятельную» історію української літератури в «Енциклопедичному словнику» Ефрона і Брокгауза (вміщені у цій частині хрестоматійної трилогії). У них Софія Русова ставить літературну творчість Івана Франка на один щабель із художніми творами Ф.Достоевського та В.Гюго.

За твердженням Софії Русової, великий художній дар і талант публіциста в сукупності з невтомною енергією, спрямованою на служіння рідному народові в його просвіті, розвитку національної та політичної свідомості, зробили І.Франка «народником» у найкращому розумінні цього слова. Зміст цього народництва вона підтвердила його ж словами: «плугъ – вотъ наша сила, просвещение – въ немъ наша будущность»²⁶.

Аналіз творчості Т.Шевченка й І.Франка, здійснений на початку ХХ ст. Софією Русовою, базується на її глибокій обізнаності з творами обох велетів української літератури та з дослідженнями їхньої літературної спадщини зазначеного періоду, що підтверджується великою кількістю цитувань і покликань у працях вченої та засвідчує про неупередженість і об'єктивність в оцінці їхнього внеску в українську літературу. Водночас цікавою в контексті аналізу персоналій українського літературного процесу ХІХ – початку ХХ ст. є оцінка І.Франком окремих положень статті Софії Русової «Старе й нове в сучасній українській літературі». Загалом відзначаючи правдивість зроблених авторкою висновків і влучність у характеристиці окремих письменників, І.Франко не погоджувався з акцентуванням на другорядних літературних постатях кінця ХІХ ст. (як Г.Григоренко та Л.Яновська), водночас – із відсутністю аналізу творчості Б.Грінченка, та висловився з приводу «недокладного в'яснення» різниці у світогляді окремих письменників²⁷. Однак того ж 1904 року, коли у львівському «Літературно-науковому віснику» з'явилися ці його зауваги, С.Русова на сторінках московської «Русской мысли» охарактеризувала Бориса Грінченка як одного з українських «каменотесовъ» (за аналогією до самого галицького Каменяря), непохитного у своїх переконаннях, втомленого

²⁶ Русова С. Украинская література 1862–1900 гг. / С. Русова // История России в ХІХ веке. Т. ІІІ. – СПб, 1910. – С. 93.

²⁷ Русова С. Старе й нове в сучасній українській літературі / С. Русова і І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Кн. ІІ. – С. 82.

важкими умовами життя, але нездоланого ними. Аналізуючи творчість Б.Грінченка, вона головною її ознакою визначила дефініцію праці – «работы честной и святой», підкріпивши свій висновок рядками з відомого вірша поета:

Праця єдина з недолі нас вирве,
Нумо до праці, брати!²⁸

Завдяки літературно-критичним працям Софії Русової і російський читач, і українська спільнота самодержавної Росії й Австрійської імперії на межі ХІХ–ХХ ст. отримували відомості про життя і творчість уже відомих та малознаних українських прозаїків і поетів, що сприяло популяризації їхнього творчого доробку. Для прикладу: невеличка рецензія-огляд «Литературный Збирник, зложеный на спомынь Олександра Кониського (1836–1900)», опублікована у Санкт-Петербурзькому «Журнале для всех» 1903 року, привертала увагу не лише до постаті О.Кониського, якого Софія Русова називала борцем за рідне слово та щастя дорогої йому Батьківщини, а й уміщених у ньому творів С.Єфремова, М.Коцюбинського, І.Левицького, Панаса Мирного та ін.²⁹

Відмітною ознакою літературно-критичних праць Софії Русової є «тяжіння» до феміністичного дискурсу літературного процесу – і на українських землях, і за їхніми межами. Зокрема вже на початку творчої діяльності в осередку її уваги опинилися жіночі літературні персоналії Грицька Григоренка, Дніпрової Чайки, Лесі Українки, Марка Вовчка, Олени Пчілки. Один із майбутніх чільних організаторів українського жіноцтва, досмертний почесний голова Всесвітнього Союзу Українок, вона розглядала жіночі літературні «проби» не лише в контексті специфіки національного літературного процесу, а й особливостей емансипаційного поступу жінок-українок та їхньої готовності до боротьби за права людини взагалі. Це особливо простежується у її виступі на І Всеросійському жіночому з'їзді 1908 р., який став основою для підготовки нарисів «Женщины-писательницы в

²⁸ Русова С. Гражданские мотивы въ малорусской современной поэзии / С. Русова // Русская мысль. – 1904. – № 8. – С. 84.

²⁹ Русова С. Литературный Збирник, зложеный на спомынь Олександра Кониського (1836–1900). Київ. – 1903 г. / С. Русова // Журнал для всех. – 1903. – № 9. – С. 1147.

украинской литературе» (журнал «Союз женщин», 1909, № 1)³⁰. Аналогічний підхід характерний і для аналізу творчої спадщини представниць зарубіжного письменства, зокрема Жорж Занд, К.Івер, М.Тінайр та ін.³¹.

Щодо української літератури, то показовою в цьому відношенні є її оцінка галицької письменниці, «піонерки» українського жіночого руху Наталії Кобринської. На час, коли Софія Русова звернулася до розгляду літературної та громадської діяльності Н.Кобринської, про неї з'явилася чимало статей земляків зі Східної Галичини: О.Огоновського, М.Павлика, зусиллями якого в 1905 р. у Львові побачила світ її переписка з М.Драгомановим, І.Франка, Г.Цеглинського та ін. Хронологію літературно-публіцистичного «багажу» Н.Кобринської в 1900 р. уклав Михайло Грушевський. На підставі аналізу белетристики галицької письменниці він дійшов висновку про те, що Н.Кобринська – «безперечно одна з визначніших та інтересніших фігур в нашій письменстві та взагалі культурнім життю»; оцінюючи її «заходи... коло жіночого питання», видатний учений і громадсько-політичний діяч підкреслював, що вона «загріла численні одиниці з поміж жіноцтва до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публичної й письменської діяльності...»³².

Власне, із міркувань М.Грушевського (що засвідчують покликання на його статтю) виходила і С.Русова, відмічаючи «недужинний» літературний талант Наталії Кобринської та називаючи її видатною діячкою в царині пробудження національної самосвідомості галицького жіноцтва, його стремління до знань і самостійності³³.

Взагалі для своїх оцінок представників української літератури С.Русова використовувала вислови, що й сьогодні залишилися заголовними при з'ясуванні найсуттєвіших ознак їхньої творчості й особистісних якостей. Так, І.Котляревський у її трактуванні – «возродитель новой украинской литературы» і продовжувач народної гумористичної поезії, якому вдалося «возстановить украинскую речь въ

украинской литературе»; М.Гоголь – «обличитель темных сторонъ русской жизни»; Г.Квітка-Основ'яненко – творець нової української повісті, а І.Нечуй-Левицький – українського соціального роману; І.Карпенко-Карий і Панас Мирний – «таланти, наділені всіма прикметами великих малярів побуту і національних психологів»; М.Коцюбинський – речник «поступової культурної течії української суспільности»; Леся Українка – український Надсон; О.Олесь – талановитий символіст, водночас співець «могутнього завзяття»; В.Стефаник – поет «страшного...економічного положення народа в Галичині»; М.Шашкевич – «поэт с тонкой душевной организацией».

Не можна не подивуватися сміливості Софії Русової, яка в умовах утисків і заборон української мови найдорожчим скарбом України називала письменників, що «не продали свого творчества ни за славу, ни за известность, ни за свободу творчества и, разделяя страдания своего народа, продолжали писать на преследуемомъ языке и обогатили его неувядаемыми перлами»³⁴. Саме завдяки їм у найважчі часи національного гніту українське художнє слово врятувало «мысль и духовное творчество нації»³⁵, тобто вирішувало завдання, співзвучні з національно-творчими викликами сучасності. Логічним вислідом аналізу українського літературного процесу ХІХ – початку ХХ ст., важливим для нашого сьогодення, є думка, оприлюднена нею рівно 110 років тому: «Кожний нарід має достоювати свого права говорити, читати та творити на рідній мові, як і кожна людина»³⁶.

Зіновія Нагачевська

³⁰ Погребенник Ф. І як вічна зоря... / Ф. Погребенник // Голос України. – 1991. – 27 вересня.

³¹ Русова С. Дещо про сучасне французьке красне письменство / С. Русова // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Кн. VI. – С. 486–489.

³² Грушевський М. Наталія Кобринська / М.Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1900. – Т. IX. – Кн. I. – С. 1, 4.

³³ Русова С. Украинская литература въ XIX веке. Первый периодъ съ 1798 по 1862 г. / С. Русова // История России в XIX веке. Т. III. – СПб., 1910. – С. 108.

³⁴ Русова С. Къ 35-летнему юбилею И.С.Левицкого / С. Русова // Южныя Записки. – 1904. – № 53. – С. 2.

³⁵ Русова С. Малорусская (украинская) литература / С. Русова // Народная Энциклопедія научныхъ и прикладныхъ знаний. Т. VII. – М., 1911. – С. 596.

³⁶ Русова С. Народник в українській літературі / С. Русова // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XVII. – С. 82.

Розділ 1

Літературно-критичні статті, рецензії, художні твори, переклади

*«Без сумніву, письменство, се найвидніший прояв
народного самопочуття».*

Софія Русова

1.1. Софія Русова про літературні процеси на українських і позаукраїнських землях до початку ХХ ст.

*«Въ самые тяжелые часы національного угнетения
украинское художественное слово спасло мысль и духов-
ное творчество нации, звало ее къ лучшей жизни».*

Софія Русова

Громадянські мотиви в малорусской современной поезії

У Шевченко єсть одно прекрасное стихотвореніє, вь которомь онь со свойственнымь ему глубокимь чувствомь выражаєть опасеніє, что «Україну зліи люде присплять лукави и вь огни її окраденую збудять!» Ему страшнее всего было, чтобы его родина не заснула, усыпленная лукавствомь злыхь людей. Поэть правь: для всякого народа неть ничего гибельнее сна, а со стороны «злыхь людей» неть ничего коварнее, какь усыпляют народь и темь самымь подготавлиють для него неизбежное роковое пробужденіє вь совершенно безпомощномь состоянїи. Долго спала родина Шевченко: заснули духовныя силы народа, его экономическое развитіє ушло изь его собственныхь рукь, застыла энергія его сознательной инициативы. Но это былъ сонь, и нашлись друзья, которые не дали ему сделаться слишкомь глубокимь: какь всегда вь каждой нации передовыми вождами пробужденія являются поэты, такь и вь Малороссїи поэты и писатели чутко отозвались на горячее слово Шевченко: «свою Україну любить, любить її, во время люте!» Эта сила любви къ родине и сознаниє опасности, грозящей ея національной жизни вызвали интенсивную работу ея лучшихь людей, объединили ихь и создали оплоть для огражденія духовнаго сознания народа и его развитія. Усилиями этихь людей содалась литература, содалась народная книга и стала циркулировать вь той дремавшей народной массе, которая уже начинала считать свой языкь неспособнымь для выраженія какихь-либо понятій, возвышающихся надь повседневной житейской сферой мысли. Эта масса поня-

ла, что у нея єсть свои лучшее люди, свой культурный классь, который не дасть ей погибнуть. Прошло 40 леть со смерти Шевченко и, несмотря на все неблагоприятныя внешнія условия, Малороссїя проснулась: у нея єсть имена одинаково дорогія всей ея сознательной массе, у нея єсть народныя празднества, объединяющія тысяча людей однимь чувствомь (празднество Котляревскаго вь Полтавте и Лысенко вь Кїеве и вь Львовe) у нея єсть более сорока выдающихся писателей, работающих надь ея литературой, для нея обеспечено то дорогое будущее, о которомь мечталъ ея поэть: «чи світ тихій не вечерній тихенько засяє», она можеть надеяться, что недалекъ часъ, когда «усмихнется заплакана мати» и обнимутся брать съ братомь. Вь этой общей дружной работе писатели и поэты Малороссїи прежде всего помнили лежащїй на нихь великій громадянскїй долгъ: для нихь литература явилась не только выраженіємь ихь поэтического вдохновенія, не однимь художественнымь изображеніємь реальной действительности и фантастическихь грезь поэта, неть, вь ихь рукахь перо часто превращалось вь молотъ каменотеса, пробивающїй стену невежества, какь это прекрасно высказано вь стихотворенїи * выдающегося галицкаго общественнаго деятеля и писателя Франка:

У каждого вь рукахь тяжкій залізный молотъ,
І голось сьльный намь зь горы, мовь гримь, гримить:
Лупайте сю скалу! Нехай ни жарь, ни холодъ
Не спинить вась! Зносить и трудь, и спрагу, й голодъ,
Бо вамь призначено скалу сею разбить!
І вси ми якь одинь пидняли вь гору руки
І тысячь молотивь о камень загуло!

І пядь за пядею ми мисця здобували,
Хочь не одного тамь каличили ти скали, –
Ми дали йшли, нищо не спинювало насъ.

Однимь изь такихь «каменарныхь» малорусскихь каменотесовь является и Гринченко, недавно выпустившїй вь светъ собраніє своихь стихотворныхь призведеній – «Писання», т. I. Имя Гринченко достаточно хорошо известно вь южной Росїи, какь имя человека съ горячимь патріотическимь чувствомь и общественнаго деятеля съ непреклонной волей и неутомимой энергіей. Онь берется за самыя разнооб-

* «Каменари» («Зь Вершинь и Низинь», стр. 54).

разныя ученыя, публицистическія и литературныя работы, направленные на пробужденіе національнаго самосознанія его родины.

Гринченко началъ работать въ тяжелое время 80-хъ годовъ, которое отразилось на Малороссіи полнымъ запрещеніемъ всякаго печатнаго малорусскаго слова; эта мера не только осуждала на молчаніе техъ, для кого слово является излюбленнымъ выраженіемъ духовной жизни, т.-е. поэтовъ и литераторовъ, она являлась смертнымъ приговоромъ духовнаго развитія целаго народа. Понятно, какъ чувствительно относились къ такимъ фактамъ все сознательные малороссы: тоска, доходящая до отчаянія, безсиліе, граничащее съ апатіей и совершеннымъ пессимизмомъ, охватили все общество. Выразителемъ этого настроенія у великороссовъ былъ Надсонъ съ его задушевной лирикой, а у малороссовъ однимъ изъ выдающихся певцовъ его былъ недавно сошедшій въ могилу М.П.Старицкій. Теперь выступилъ Гринченко. Но то, что малорусское общество пережило и перечувствовало двадцать летъ тому назадъ, то въ полномъ виде могъ высказать его поэтъ только много времени спустя. Ясно, что между настроеніемъ певца унынія и тоски и современнымъ общественнымъ самосознаніемъ чувствуется некоторая дисгармонія, нетъ того удивительнаго согласія, какое установилось въ 80-е годы между стихами Надсона и переживаемыми его читателями чувствами. Такое согласіе и гармонія являются редкимъ, величайшимъ счастьемъ поэта и этого счастья лишень былъ Гринченко въ силу тяготевшаго въ 80-е годы запрета надъ малорусскимъ словомъ. Полная неудовлетворенность окружающимъ, страхъ за неосуществимость собственнаго идеала и раздраженіе противъ малодушія современниковъ – вотъ общее настроеніе обоихъ поэтовъ 80-хъ годовъ; но этимъ и исчерпывается сходство между Надсономъ и Гринченко: и личная жизнь и психологія обоихъ совершенно разныя. Надсонъ – мечтатель-романтикъ, живущій только одной поэзіей, болезненно чувствующій всякую неправду, дисгармонію жизни, Гринченко – суровый каменотесъ, не уступающій жизни, непреклонный въ своихъ убѣжденіяхъ, измученный тяжелыми условіями борьбы, но не сраженный ими. Въ жизни у него цель, ясная и простая, и самъ онъ ее высказываетъ кратко и сильно: «прощай, борись, ажъ пока сила и всихъ людей до праці закликай!» И онъ работаетъ всю жизнь: то издаетъ целые томы этнографическихъ изследованій, то создаетъ почти первое народное малорусское книгоиздательство, пишетъ повести, популярныя книги, драмы, стихи. Съ художественной

критикой къ нему невозможно подходить. Онъ самъ въ предисловіи къ изданному имъ собранію стиховъ признается, что поэтическое вдохновеніе только изредка посещаетъ его: «я никогда, – говоритъ Гринченко, – не принадлежалъ къ числу техъ поэтовъ, которые все свое время могутъ отдавать песне. Для поэзіи у меня оставались лишь короткія минуты, только свободное отъ работы время, отъ работы иногда дорогой и милой для меня, большею же частью тяжелой, заработной. Моя песня – это отдыхъ отъ труда, это моя рабочая грѣза – молитва. Если это и не придаетъ моимъ стихамъ большой литературной ценности, то все же они могутъ заинтересовать читателя, пережившаго вместе со мной послѣднія двадцать летъ съ ихъ слезами и надеждами и также, какъ и я, искавшаго хоть одну искру света въ окружавшей насъ безпросветной темноте»*. Такъ не можетъ говорить поэтъ: онъ не пишетъ только изредка, не считаетъ свое творчество отдыхомъ, для поэта только въ творчестве заключается вся его жизнь, его радость и страданіе, его трудъ и наслажденіе. Онъ не отложитъ пера ни для какой другой работы по чьему-либо веленію. Всякій другой трудъ для поэта при всей его обязательности и продуктивности не имеетъ для него того значенія и смысла, какое имеетъ его поэтическое творчество. И онъ правъ, такъ какъ горячее вдохновеніе истиннаго поэта одухотворяетъ все, чего оно коснется, онъ правъ, потому что широкой синтезъ, лежащій въ основе міросозерцанія великихъ поэтовъ, освещаетъ ему всю действительность и даетъ людямъ великій заветъ жизни. Когда Некрасовъ говоритъ: «Стихи мои! Свидетели живые за міръ пролитыхъ слезъ!» – то все чувствуютъ, какой жгучій следъ остается отъ этихъ слезъ въ сердцахъ людей. Когда Пушкинъ съ уверенностью произноситъ свою оценку:

И славенъ буду я, доколь въ подлунномъ міре
Живъ будетъ хоть одинъ пійть.
И долго буду темъ любезенъ я народу,
Что чувства добрыя я лирой пробуждалъ,
Что въ мой жестокий вѣкъ возславилъ я свободу
И милость къ падшимъ призывалъ –

все понимаютъ, что дело поэта – величайшее дело его жизни, имеющее значеніе для многихъ поколеній, но для этого надо быть вдохновеннымъ поэтомъ прежде всего.

* См. предисловіе къ I т. «Писанія» Гринченка, 1903 г., V ч.

Въ стихахъ Гринченко нѣтъ ни горячаго вдохновенія, ни широкаго синтеза, отличающихъ истинную поэзію: передъ нами не поэтъ непосредственнаго чувства, а писатель, одаренный поэтическимъ талантомъ, время отъ времени чутко передавшій настроеніе и рисующій подчасъ яркія картины въ стихотворной формѣ. Это не мешаетъ Гринченко быть однимъ изъ яркихъ представителей современнаго малорусскаго литературнаго движенія, а также выразителемъ лучшихъ идеаловъ и господствующаго настроенія современной ему малорусской интеллигенціи. Піонеры культурнаго возрожденія своей родины и ея литературнаго языка, малорусскіе писатели 80-хъ годовъ должны были справиться съ трудной филологической задачей: найти всегда подходящее слово для своихъ чувствъ, мыслей, образовъ, не вмещавшихся уже въ словарь простонароднаго языка. При такой созидательной работѣ нельзя ставить имъ въ упрекъ тяжеловесную форму ихъ стиховъ (и часто режущія насъ своей неблагозвучностью новыя слова и обороты: это неизбежное горе начинающейся культуры; но пройдутъ года и за эту неблагодарную работу скажутъ спасибо литературные пріемники этихъ поэтовъ. Много стиховъ Старицкаго, Гринченка и др. поэтовъ переходной эпохи въ силу невыработанности языка теряютъ всякую художественную ценность.

Но несколько простыхъ, проникнутыхъ чувствомъ стихотвореній передадутъ далекимъ поколѣніямъ ихъ тоску и любовь, ихъ лучшія стремленія.

По содержанію стихи Гринченко можно смело назвать темъ самымъ общимъ названіемъ «поэзіи земледельческой жизни», какая характеризуетъ всю художественную малорусскую литературу на протяженіи цѣлаго столѣтія ея существованія. Основная идея этой поэзіи – это демократическій идеалъ жизни, жизни трудовой, съ пантеистическимъ отношеніемъ къ природе. Идея труда, «работы честной и святой» является основой жизни въ устахъ малорусскихъ поэтовъ. У Гринченко на каждомъ шагу звучитъ призывъ къ работѣ:

Праця єдина зъ недоли насъ вирве,
Нумо да праці брать!
Праця єдина намъ шляхъ уторує
Довгій той шляхъ и важкій,
Що ажъ до щастя и доли прямує
Нумо до праці мерщій.
Ми на роботу на свить уродились,
Ми для борни живемо.

Тотъ же призывъ звучалъ и у покойнаго Старицкаго:

Гайда въ поле! Гине нива!
Додамо до праці руки!
Хочъ не ми, то може внуки
Дочекають того жнива!

Въ труде для ближнихъ этической лозунгъ Гринченко:

Забудь ти про себе за працю для брата,
Та праця сама тобі буде заплата.
Въ труде все его нравственное удовлетвореніе:
Безъ одпочинку праця тиха –
Усе добро мое у їй...
Вона мала й тяжка утиха
Души засмученій моїхъ.
Въ немъ же и надежда на лучшее будущее:
Нехай собі! Я буду працювати
И знаю я, не дурно роблять руки:
Впаде мій сивъ – и хлибъ ми будемъ мати
А хочъ не ми – дочки, сыны, унуки!

Въ этомъ отношеніи Гринченко особенно близко сходится съ галицкимъ поэтомъ Франкомъ, который вполне можетъ быть названъ певцомъ труда и трудящихся людей. Все его творчество проникнуто высказаннымъ имъ не разъ убежденіемъ, что

«Лишь въ праці мужа виробляєсь сила,
Лишь праця свить такимъ, якъ е, створила
Лишь въ пряці варто и для праці жити!» **

Свои поэтическіе образы оба писателя тоже берутъ главнымъ образомъ изъ трудовой земледельческой жизни и на образе земледельца останавливаются какъ на самомъ близкомъ. Но между темъ, какъ Франко даетъ совершенно не поэтическую, а скорее статистически-экономическую характеристику земледельца въ своемъ стихотвореніи «Хлибаробъ», у Гринченко онъ обрисованъ очень недурной картинкой въ стихотвореніи того же заглавія – «Хлибаробъ».

* См. *Нива*, стихи Старицкаго. *Викъ*, т. 1, стр. 281.

** См. «Зъ Вершинъ и Низинъ», сборникъ стиховъ Франко.

Земледельческой труд рисует онъ въ стихотвореніи «На поли», а тяжелое житѣе-бытѣе земледельца въ «Смутні картины»^{*}. Въ приведенныхъ выше отрывкахъ стиховъ Гринченко, очень интересныхъ по идее, форма выраженія оставляетъ желать многого. Въ этихъ же картинахъ, наоборотъ, искренняго чувства гораздо больше и высказано оно просто и звучно. Такою же искренней задушевностью дышатъ стихотворенія, посвященныя крестьянскимъ детямъ: «Хлопчяти», «Сомотне дивчатко», «Маты», «Пастушки». Во всехъ этихъ стихотвореніяхъ Гринченко какъ бы чувствуется, что сюжетъ вполне владеетъ его умомъ и сердцемъ, онъ прочувствованъ имъ, для него готовы у него и слова, и выраженія, ихъ не приходится ни искать, ни переставлять, ни искусственно фабриковать, тутъ поэзія земледельческой жизни ярко выступаетъ во всемъ ея трагическомъ реализме. Некоторые же бытовые («Дочка») и историческія («Лесь») поэмы изъ народной жизни блестятъ почти этической красотой: очевидно, что все эти дорогіе Гринченко образы и картины хорошо знакомой народной среды писались имъ въ минуты настоящаго вдохновенія, а не придумывались и не сочинялись искусственно, какъ наприм., поэма «Беатриче Ченче» или стихотвореніе «Кладовище» и мн. др.

Между его лирическими стихотвореніями есть несколько очень изящныхъ, какъ, наприм., «Зори», или «Квитчани слѣзи». Ихъ невольно хочется передать читателю целиком.

Сонечко ясно встае
Теплымъ проминнямъ своимъ,
Гладить квитки та пестить
Слезы обсуше имъ.
Слезы брелятъ у квитокъ,
Чисты, якъ перлы ясни.
Сонъ имъ негарный приснивсь
Плакали квиты ввисни...
Може имъ снилися мы,
Наше життя безъ недій,

* Не проводимъ здесь этихъ стихотвореній, такъ какъ они напечатаны въ весьма распространенномъ изданіи *Викъ* и даже были переведены на русскій языкъ.

** При этомъ нельзя не указать автору, что такія стихотворенія, какъ его «Купення», настолько противоречатъ своимъ фривольнымъ содержаніемъ общему тону писателя, что желательно было бы совершенно исключить его изъ сборника. Не имеютъ интереса также и многіе четверостишія въ последней части «Писання» («Зернятка»).

Кровь и кайданы й брехня
Голодь и холодъ тяжкій...
Хтожь бы тоя не злякавсь?
Писля тыхъ снищивъ страшныхъ
Доси вони ще претятъ
Доси ще слезы у ихъ!

По силе выраженаго настроенія отличаются «Боже! Якъ тяжко!», где автора охватываетъ отчаяніе отъ окружающаго зла: море слезъ и крови, поклоненіе золотымъ тельцамъ, святые законы любви потоптаны, повсюду звуки цепей и мечей — отъ всего этого сердце залива-ется слезами, а слезы могутъ вылиться только песней. Въ другомъ месте («Свято») онъ прямо говорить, что его огорчаетъ больше всего:

«А я того сумую,
Що такъ якъ скризь, и тутъ одно я сердцемъ чую:
Богато е людей, нетъ людей-бративъ»...

Это сознаніе приводитъ автора иногда въ совершенное отчаяніе, и ему кажется, что лучше быть въ тюрьме, среди немыхъ, холодныхъ стень, чемъ жить съ людьми, которые умеютъ все осквернить («Ни, краще у тюрми замкнутому сыдита», стр. 389).

Но и среди тоски одиночества Гринченко не теряетъ веры въ лучшее будущее:

Ой прійде запевна той день,
Що гнить и неволя и кровь —
Все зникне навики й тоди
Подужа святая любовь,
Безсылый не знатыме билышь
Отъ дужаго въ часъ той наругъ,
Народови руку подасть,
Народъ — его братъ и другъ.

Какъ ни тяжелъ языкъ этого стихотворенія, но вложенная въ него идея единенія народовъ очень характерна не для одного Гринченко, а и вообще для малорусской поэзіи. Она сильнее всего, конечно, звучитъ у Шевченко — «До Ляхівъ», «Посланіе Шафарика» и мн. др.; ярко звучитъ она и въ лире Старицкаго:

«Подаймо жъ ми руки на вичне кохання,
И крикнемъ на бенкети згоди:
Мы цилому свиту бажаемъ братання
Порады, освіти й свободы!»

(«Покликъ до славянь» п др.). У Гринченко она красивее всего выражена в стихахъ «Великій день»:

Великій прійде день колись,
Великій день святої воли,
Зь народомъ зійдеться народъ
Зьєдна братерство цилый свить...

Къ этому братству общенародному и зоветъ Гринченко своихъ друзей (въ стих. «Друзьямъ»):

Друзи кохани! Ми будемо жити
Въ спільци изъ людьми братами
Ми бо великої людскости дити
Згода хай буде мижъ нами!*

О такомъ же братстве всеобщемъ мечтает и Франко, но выражаетъ свою мечту въ очень тяжелыхъ оборотахъ речи: приближается по его словамъ день, когда

По довговичныхъ бояхъ, мукахъ, люди
Прокинуть ся, гнилий размечуть трамъ,
Що йихъ давивъ щиро грудь до груди,
Уста до усть притиснуть мовъ браты,
Пріязнымъ, щиримъ словомъ заговорять...

Горячій призывъ къ объединенію слышится также изъ усть рано погибшаго малорусскаго поэта Грабовскаго:

Гей, до купи певни диты,
Всихъ веде мета одна!
Шляхъ любви та освіти,
Нась на вики поедна!

Въ стихахъ Грабовскаго всегда чувствуется горячее непосредственное чувство и настоящее поэтическое вдохновение. Нельзя не пожалеть, что этотъ крупный талантъ, благодаря печально сложившимся обстоятельствамъ его личной жизни, не могъ развиваться въ полной силе, а ранняя смерть подкосила молодое существо, полное святыхъ стремлений и съ несомненной искрой недюжиннаго поэтического таланта. Грабовскій 18 летъ былъ обвиненъ въ политической неблагонамеренности и сосланъ въ Сибирь, где онъ и умеръ отъ чахотки. Сердце его рвалось на родину, оно истекало кровью въ тоске и полномъ одиночестве.

* См. стр. 211 «Писання», т. I.

Тамъ, далеко, на Вкраини
Сяе сонечко яснє,
Свитить людямъ, та въ чужини
Не навидає мене.
Тамъ десь лються родни звуки
Боротьба за людь иде.
Тута жъ часомъ видъ разлуки
Стигне слово молоде.

Этотъ стонъ молодой души вырывался песней. Многія стихи Грабовскаго могутъ стать рядомъ со стихами проникнутыми горячей тоской по родине:

Сижу я въ неволи та марю тихенько,
Чи зновъ тебе вбачу Україно-ненько,
Чи зновъ ридну землю въ слезахъ поцилюю
Чи вить протиняюсь отуть по зимою?
Коли бъ мени, мамо, легесеньки крыла
Въ обийми до тебе душа бъ полетила,
Бо тутъ непривитно, тутъ – хуга та студинь
Однаково сумно и въ свято, и въ будень,
Рикъ цилій навколо все мре та нимує
Самитного сердца нищо не вгамує!
Ридай одиноко, ложись въ домовину...
Подумати тяжко, що тутъ я загину;
Разсиплються чари, мовъ квити зивьяли,
Останутся жали, самисеньки жали...

Читатели *Вика*, конечно, помнятъ напечатанное въ первомъ томе стихотвореніе Грабовскаго «Мати», проникнутое глубокимъ чувствомъ; не менее прекрасны все его стихотворенія, обращенныя къ любимой сестре, тоже рано погибшей.

Но что особенно отличаетъ молодого поэта – это та сильная вера въ светлые идеалы добра, которая, не взирая ни на какія обстоятельства, жила въ душе его и служила ему якоремъ спасенія въ минуты самаго мрачнаго отчаянія:

Гуртомъ же Вкраинци до лану освіти!
Щобъ вихидъ пошвидче знайти
Прокиньмось видъ рабства, зневолени дити,
Стягъ ридный пора пиднести.
Народный добробить – то наша пидстава

До щастя у вбогимъ краю,
Гей, нумо жь до праці! Трудивниковъ слава,
Повище видь слави въ бою!

Въ мертвой тишине изгнанія поэтъ передумаль много и передь нимъ совершенно ясно вставала цельная программа общественной работы для родной Украины. Особенное значеніе придаваль онъ народному образованію на родномъ языкѣ и объединенію между собой всехъ общественныхъ работниковъ:

Свитло правди нести проти лютого зла
Въ боротьби изъ тяжкою годиной,
Працовать на користь та ратунокъ села –
Має бути любовью единой!

Сознательно относясь къ насущнымъ современнымъ обязанностямъ каждого преданного родине малоросса Грабовскій ясно глядитъ впередь:

Прійде день великої видради,
Чоловицтво змучене украй,
Ворожду закине брацтва ради,
На землі побачуть люде рай.
Чась настане для взаеминь спильнихъ,
Заря згоди заблищить у тьми
Ривный всимъ, въ симъи народовъ вильныхъ
Рабъ народъ забуде обь ярми.

Не обь однихъ своихъ малороссахъ думаль поэтъ въ своихъ стихахъ, онъ протягиваль дружескую руку и евреямъ, и полякамъ, и соседямъ своимъ галичанамъ: всеобщей братской любви жаждало его сердце, къ единенію стремилась его одинокая душа. Те же идеалы, какіе созрели въ уме Старицкаго, Франка и Гринченко, горели яркимъ светомъ въ душе покойнаго Грабовскаго. Изъ всехъ трехъ онъ по преимуществу является истиннымъ поэтомъ съ сильнымъ непосредственнымъ чувствомъ и горячимъ вдохновеніемъ. Между темъ какъ Франко и Гринченко только рефлексивно отзываются на окружающей ихъ миръ и только изредка пишутъ вдохновенно, Грабовскій – весь вдохновеніе, онъ не реагируетъ на действительность, онъ ее чувствуетъ, переживаетъ ее всеми фибрами своей нежной, чуткой души. Правда, и у него подчасъ языкъ некрасивъ, слова не музыкальны, но у него не найдется искусственныхъ строкъ, холодныхъ, умомъ однимъ подсказанныхъ стиховъ.

Франко, Гринченко и уже отошедшіе изъ міра живыхъ Старицкій и Грабовскій – вотъ современные малорусскіе поэты-граждане, самые крупные продолжатели гражданской поэзіи Шевченко. Ими не ограничивается весь кругъ современныхъ поэтовъ Малороссіи. Рядомъ съ ними стоитъ талантливая Леся-украинка, своеобразная «днепровая чайка», певецъ Востока Крымскій и нежный, обаятельный поэтъ природы Чернявскій. Но поэзія Франка, Старицкаго, Гринченко и Грабовскаго по преимуществу носить характеръ гражданской скорби и выражаетъ господствующія въ лучшей части малорусскаго общества гражданскія настроенія.

Эти настроенія, эти основныя идеи совмещаютъ въ себе и широту міровыхъ современныхъ общественныхъ идеаловъ и въ то же время они глубоко національны, все они какъ бы являются развитіемъ основныхъ элементовъ народнаго малорусскаго міросозерцанія – въ этомъ ихъ сила, залогъ ихъ возможной широкой популярности.

Инстинктивное и сознательное родство мыслей между народной массой и ея интеллигентнымъ меньшинствомъ имеетъ громадное воспитательное значеніе въ ходе культурнаго развитія малорусскаго народа, оно отражается на всей малорусской литературе: вся она – поэзія земледельческаго народа. Ея излюбленный гражданскій идеаль – торжество земледельческаго труда, братство не только внутри своей семьи, а и братство народовъ.

Поставленный историческими условіями жизни въ соприкосновеніи съ самыми разнородными народностями, вынужденный изъ самозащиты поднимать орудіе противъ некоторыхъ изъ нихъ, малорусскій народъ остался въ глубине души незлобивымъ и терпимымъ къ другимъ народностямъ – чему подтвержденіе можно найти въ его собственной сокровищнице народныхъ сказокъ и поговорокъ. Совершенно правдиво говорилъ Старицкій:

«Ми тильки за наше лягали кистками,
Коли намъ чинилися шкоды,
Николи не гралися ми кайданами,
Чужою не гнули свободы!»*

«Своя воля – своя правда», любимый трудъ надъ землею и всеобщее братство народовъ – вотъ тотъ народный идеаль, который инстинктивно споконъ веку лелееть въ душе своей сынъ нашихъ

* См. Вить, т. I, стр. 279.

горных черноземных степей и этот же идеал заучить во всей его поэзии и в стихах его поэтов-граждан.

На малорусскую литературу и поэзию многие смотрят, как нечто черезчур наивное, сентиментальное и первобытное в наш фабрично-капиталистический век. Литературные факты не оправдывают такого пренебрежения: между тем как бессодержательность современной столичной поэзии совершенно отучила нас читать стихи, — там на солнечных окраинах нашего отечества, среди благодатной природы юга, прямо из недр черной земли бьет живой источник поэтических сил, идет плодотворная работа мысли, ясно, громко высказываются определенные общественные идеалы.

Родник этого творчества — горячая любовь к родине, всесильное чувство любви к обездоленному народу. Это великий и святой родник: он дает самое чистое поэтическое вдохновение и настойчивую честную волю. Франко и Гринченко почерпнули в этом роднике героические силы для неуклонной работы освобождения своего народа, для того, чтобы вести его из мрака к свету. Грабовский нашел в нем свое божество и вдохновение, и утешение. Покойный Старицкий на это же чувство любви к родине возложил все свои лучшие надежды, на него указывал молодежи, как на лучший светильник в жизни:

На вась, завзяты-юнаки,
Борцы за щастя Украины,
Кладу найкращі думки,
Мои сподиванки едины.
Вь вась молода ще грае кровь,
У вась вь думках немае броду,
Палае вь сердци ще любовь
До обездоленнаго люду!
Не занехаеете жь вы ии.

Най кать жене, а вы любите
Свою окрадену родину
Й за неі силы до загину
И навить душу положить!*

* См. Викъ, т. I, стр. 284. его стих. «До молоди».

Каждый по своему и все вместе, они показали нам, какими чувствами и настроениями одушевлена сознательная Малороссия 70-х, 80-х и 90-х годов, чем она страдает, чего жадно ищет. В их, подчас тяжелых, иногда нескладных стихах больше содержания, больше истинной поэзии, чем во многих стихотворениях нашей современной лирики: в них звучит горячая любовь к родине и глубокая гражданская скорбь, но впереди поэты земледельческой Малороссии видят светлую зарю: освобождения труда и мысли, великое объединение народов. В достижении этого идеала их родного народа они видят задачу своего неотомимого труда.

(Дж.: Русская мысль. — Москва, 1904. — № 8. — Кн. II. — С. 83–93).

Малорусская (украинская) литература*

I. Народная поэзия. Древняя литература

Малороссы. Уже в древнейшую пору своей исторической жизни русский народ не составлял строго-единого целого: древнейшая наша летопись насчитывает 12 отдельных племен: словяне (новгородские), кривичи, дреговичи, древляне, поляне, дулебы, бужане, тиверцы, уличи, радымичи, вятичи, северяне.

Но при этом летописец объединяет все эти племена под общим названием *Руси*. Со времени татарского ига из этих племен образуются 3 больших племенных групп: велико-русская, малорусская и белорусская. Древнейший период как в истории, так и в истории литературы малороссов или украинцев и великороссов — общий. Но постепенно, в силу естественного развития языка, в силу разнообразных исторических условий украинской или малорусской народ обособился в племенную единицу со своими особенностями в языке, быте, характере и отчасти даже во внешности. В настоящее время украинцев насчитывают 30 миллионов с лишним (27.000.000 в России и 3.000.000 — в Австро Венгрии). Границы малорусского племени были указаны выше (см. карту наречий и гово-

* Название *малороссы* (малорусский народ, малорусский язык) ведет свое начало от весьма древнего названия *Малая Русь*, возникшего наряду с названием *Великая Русь*, *Белая Русь*. Названия эти возникли со времени татарского ига. Наряду с этим употребляется название украинцы (от историко-географического названия *Украина-Русь*); последнее предпочитают сами малороссы.

ровь русского языка). Отличія малороссовъ отъ великороссовъ по внешности не такъ велики: у малороссовъ несколько чаще встречается темный типъ и высокій ростъ. Гораздо больше отличій замечается въ быте и въ народномъ характере малороссовъ, сложившемся подъ влияніемъ природы и историческихъ условій**.

Малороссы молчаливы, какъ его родныя степи, вдумчивы и скрытны, подозрителны въ отношеніяхъ къ чужимъ, глубоко привязаны къ своему родному краю, религіозны, но внешней обрядности не очень преданы. Историческія условія, въ какихъ украинскій народъ жилъ не одинъ векъ, развили въ немъ горячую любовь къ свободе и научили защищать свой родной край отъ притеснителей. Очень рано потерявъ политическую самостоятельность, малорусскія области стали частью польско-литовскаго государства, и это обстоятельство имело сильное влияние на складъ духовной, общественной и экономической жизни этихъ областей. Гнетъ польскихъ помещиковъ и униженіе православной веры со стороны католиковъ вызывали постоянныя возстанія свободолюбиваго украинскаго народа. После самаго большаго возстанія подъ предводительствомъ Богдана Хмельницкаго Малороссія решила на определенныхъ договорныхъ условіяхъ, заключенныхъ въ Переяславле, соединиться съ Московскимъ государствомъ въ 1654 году. Но московское правительство, принявъ подъ свое покровительство одну изъ богатейшихъ областей Россіи, не хотело соблюдать этого переяславскаго договора; уже начиная съ Петра I, а еще более при Екатерине II, независимость Украины совершенно не признавалась, національная ея свобода угнеталась и, наконецъ, эта область была разбита на несколько губерній, какъ и вся остальная Россія, съ однороднымъ во всехъ ихъ управленіемъ. Съ XVIII в. начались преследованія противъ всякихъ книгъ, написанныхъ на украинскомъ языке. Московское духовенство относилось подозрительно къ правовеію украинцевъ, потому что они въ своихъ школахъ изучали латинскій языкъ, а всякая «латинская наука» въ то время признавалась въ Московскомъ государстве за ересь. Уже при Петре Великомъ Синодъ воспретилъ «печатать церковныя книги несогласно съ великороссійскими печатями». Въ 1769 г. Синодъ запретилъ печатать южно-русскіе буквари. Со стороны светской администраціи преследованія украинскаго языка особенно усилились во второй половине XIX века: запре-

** Объ этихъ историческихъ условіяхъ жизни украинскаго народа см. VIII томъ. Этнографическія свѣденія о малороссахъ даны въ VI т. (Географія).

щались популярныя, научныя книги, Евангеліе, Библия, переводы съ иностранныхъ языковъ; только съ большимъ трудомъ разрешались рассказы и повести; украинскій языкъ былъ сведенъ на какой-то простонародный говоръ, а министръ Валуевъ въ 1863 году выразился даже такъ, что такого языка вовсе нѣтъ.

Народная поезія. Темъ не менее, на украинскомъ языке существуетъ богатая народная поезія, и талантливыми писателями создана такая прекрасная литература, которая можетъ занять не последнее место среди славянскихъ литературъ. Первые пробы литературной обработки малорусской речи относятся къ XVI в. Народная устная поэзія скрываетъ свое начало въ далекой эпохе, многія обрядовыя песни – щедривки, веснянки, русалочныя – еще проникнуты язычествомъ, въ колядкахъ уже рядомъ съ язычествомъ проступаютъ начатки христіанства; въ нихъ же красиво изображается княжескій періодъ южно-русской исторіи. Позднейшія песни историческая и думы поютъ о подвигахъ любимыхъ народныхъ героев и о событіяхъ, какія оставили сильное впечатленіе въ народномъ сознаніи. Героическая эпоха особенно ярко отразилась въ народныхъ думахъ. Украинскія думы справедливо считаются однимъ изъ лучшихъ поэтическихъ памятниковъ славянской народной поэзіи. Думы носятъ на себѣ печать національнаго міропониманія и настроенія разныхъ историческихъ періодовъ. Складывались они вдохновенными певцами, отличавшимися отъ окружающей ихъ народной среды только большей культурностью и талантливостью. Они перерабатывали въ отдельную цельную думу народныя историческія песни. Въ нихъ выразились заветныя нравственныя понятія украинскаго народа, его критика разныхъ общественныхъ явленій, его беззаветная любовь къ родине; въ нихъ же прославлялись любимые народные герои. Особенной поэзіей веетъ отъ наиболее старинныхъ думъ: о побеге трехъ братьевъ изъ Азова, буря на Черномъ морѣ, про Марусю Богуславку. Все главные мысли этихъ думъ опираются на основныя нравственныя понятія украинскаго народа; отъ нихъ веетъ глубокой стариной и непосредственной поэзіей. Этой поэтической красоты меньше въ более позднихъ думахъ. Такъ, думы о Богданѣ Хмельницкомъ и другихъ современныхъ ему казацкихъ предводителяхъ просто передаютъ событія, даютъ характеристику героя, но не создаютъ цельной поэтической картины, где и природа и люди, какъ бы живутъ однимъ настроеніемъ (какъ, напр., «Дума о трехъ братьяхъ»). Не все думы исключительно героич-

ческого или нравственно семейного содержания; затрагивались в думах и общественные темы и разрабатывались с большим юмором (напр., дума про Ганжу Андыбера). Вообще юмор, грусть и вдумчивое отношение к воспеваемым событиям жизни являются характерными чертами украинских дум, а также и основными чертами национального характера украинцев. Складывали думы особые певцы-бандуристы, позднее кобзари; часто в молодости они сами участвовали в казацких походах, а под старость они разносили славу казаков по всей Украине. Любили их слушать и на ярмарках, и на пирах казачьей старшины*.

Очень разнообразны и поэтичны бытовые песни украинского народа; в них отразилась вся трудовая земледельческая жизнь его: обжиночные, косарские песни, чумацкие, в которых перед нами выступают в ярких красках радости и невзгоды чумаков**; в семейных и любовных песнях проходят все взаимные отношения, все оттенки чувства любви, ревности, одиночества; особенно нежно и трогательно обрисован образ любящей и многострадальной матери-украинки.

Не менее богаты в украинской поэзии сказки, легенды, предания; здесь можно проследить от самой отдаленной старины, как складывалось мировоззрение малорусского народа, его понимание жизни, природы и общественных условий.

Древняя литература. Такова богатая народная украинская поэзия, на основе которой развилась мало-помалу и украинская литература. Начатки обработки малорусской или украинской речи относятся к XVI веку; первым произведением ее считается Пересопницкое Евангелие, перевод Евангелия на народный украинский язык. Как известно, с принятием христианства в древней Руси и богослужение, и церковная письменность, и летописи велись на славянском языке. В течение многих веков церковно-славянский язык считался языком ученых, языком церковным и к нему относились с особым почетом, хотя для массы народной он был мало понятен, но для писателей это была готовая речь: «язык славянский, – говорили тогдашние ученые, – правдою Божією основанъ, збудованъ, огороженъ есть»;

* См. о думах – 386 стр.

** Чумачество – один из любимых, коренных промыслов украинского народа; чумаки ездили в Крым, покупали там рыбу и соль, объезжали ярмарки на Украине. Лучший сборник чумацких песен составлен И. Рудченком.

для лучшего его изучения в 1586 году в Вильне была отпечатана «Грамматика славянского языка», составленная для того, чтобы книги славянского языка «добре читати и правописати». В 1619 году вышла еще грамматика и букварь Мелетия Смотрицкого, известного ученого тогдашней Украины. Славянский язык был научно разработан, в народной же речи не доставало слов для богословских и научных выражений. Тем не менее, народная речь вторгалась неудержимо в тогдашнюю книжность. XVI и XVII в. – эпоха подъема национальной энергии в Украине, когда борьба за православие против католиков и уни* , борьба за права народа против польских помещиков разбудила в Украине национальное сознание и страстное стремление к знаниям, к просвещению. На стороне поляков и католиков была уже разработанная научная литература, хорошо поставленная школа. Воспитанные в этих школах украинцы стояли на уровне развития тогдашней европейской науки, но они же под влиянием польской школы отходили от родного народа, изменяли ему. Лучшие люди встали на защиту украинского национального просвещения. Народная масса вполне сознательно отозвалась на это движение: по всей Украине стали организовываться братства; на общия деньги они учреждали школы, богадельни, открывали типографии, издавали книги – ученые, главным образом богословские, в защиту православия, – помогали писателям, устраивали ученые публичные споры (диспуты) с католическими и униатскими проповедниками, народные праздники и т. п. Все это создавало оживленную умственную жизнь, в ней участвовали все сословия: дворяне и богатые мещане щедро поддерживали своими средствами и школы, и типографии, часто заводили их в своих домах. Особенно прославился своим покровительством наукам и народному просвещению князь Константин Острожский. Принадлежавший ему город Острог был в XVI в. одним из блестящих очагов украинского просвещения. Самым знаменитым своей просветительской работой братства были в Остроге, Вильне, Львове, Луцке, Киеве. В число киевских братчиков вписывается тогдашний гетман запорожский со всем войском. В XVII в. Киев делается центром

* Католическое духовенство хотело обратить украинцев в католическую веру. Но, встречая сильный отпор, оно предложило соглашение (унию), при котором соединялось начало православного и католического вероисповедания, а папа признавался главой и униатской церкви, чего больше всего и добивалось католическое духовенство.

просвещения, когда в нем усилиями Петра Могилы, на собранные разными жертвователями деньги, была открыта первая в России высшая школа, в 1632 г. Киево-Могилянская коллегия была устроена при богоявленском братстве на Подоле. Хотя эта высшая школа была устроена П.Могилой по образцу польских коллегий со всей латинской схоластикой того времени, но именно своим широким научным планом преподавания она оказала громадное влияние на развитие народного самосознания. Она долгое время оставалась всеобщим училищем, где получали высшее образование сыновья гетманов, знатных людей и крестьянские дети. Ученики Киево-Могилянской академии (как переименовал эту коллегия Петръ I) были руководителями всего просветительного движения не только в Украине, но и в других славянских землях (в Сербии); их вызывали в Москву для исправления устаревших богослужебных книг и для ведения научных занятий в открытом в Москве славяно-греко-латинском училище. Из Киево-Могилянских учеников особенно прославились Епифаний Славинецкий (работавший в Москве), Лазарь Баранович, Феофан Прокопович, Симеон Полоцкий. На страже православия эти ученые ставили славянский язык и усердно занимались его разработкой. Они ценили его, как объединяющее начало, делающее возможным участие в общей умственной жизни не одному украинскому народу. К этому времени на нем, однако, уже лежал ясный отпечаток живой народной речи. У разных писателей, конечно, соотношение между славянской речью и народными словами и выражениями было разное: одни вносили больше народного начала, другие меньше; зависело это также и от содержания сочинения: в богословских догматических произведениях церковно-славянский язык поддерживается вполне; в проповедях, где автор желает быть как можно лучше понят народом, он прибегает к народным выражениям. Даже прямо признавали необходимость народного языка, напр., один духовный проповедник говорил: «если будешь слово Божие проповедать, а никто его не zrozumити, – себе самого буде проповедать и висловляти, а не слово Боже». Этот самый ученый был уверен, что и «Месія праведный свою книгу писалъ латинскимъ, польскимъ и малороссійскимъ діалектомъ». В XVII в. издано очень много сборников проповедей, поучений, писанных уже тою книжною речью, какую скорее можно считать украинской, чем славян-

ской, и которую сами писатели называли «руська мова». В этой литературе очень много риторики*, но много в ней написано в защиту знания, науки (Феофанъ Прокоповичъ и Стефанъ Яворскій), многое в обличение пороков тогдашнего украинского общества. Одним из талантливейших таких проповедников является Иоанн Вишенский. Начитанный и трудолюбивый монах, родом из-под Львова, Вишенский вторую половину жизни провел на Афоне. Монастырь Афонский принимал живое участие в тогдашней религиозной борьбе населения юго-западной Руси. Вишенский посылал оттуда свои талантливо написанные и проникнутые искренним чувством послания, увещания; он стоит прежде всего на защите православия, но в то же время останавливается и на многих общественных явлениях. Он обращается и к высшим классам дворянства и духовенства, с большой любовью также и к простому населению; он возстает против неравенства общественного, и язык его почти украинский: хотя сам он еще страстно защищает славянский язык, видя в нем неразрывно связанное целое с православием. Сам же пишет, обращаясь к помещикам на Украине: «Чимъ же ти лепший одъ хлопа, албо ты не хлопь такой же, скажи ми? дани пота и труда отъ бедныхъ подданныхъ вытягае, волочите дани пеняжные, живо лупите, обнажае, мучите, томите – а сами яко идола на одномъ местцю присидите или если и трафится того труппа идолотвореннаго на другое местце перенести на колыскахъ, безскорбно» и т. д. Язык Вишенского своеобразный, в пылу негодования он сам творит слова**.

Вслед за поучениями и проповедями на книжной славянорусской речи создаются рифмованные рассказы о современных событиях, как, напр., «Ляментъ» (воплъ) по поводу избения православных в Остроге в 1622 г.; с польского переводятся повести «О семи мудрецахъ», «О трехъ короляхъ» и т. п., развивается драматическая литература. Она появляется сначала в виде школьных представлений, заимствованных из западноевропейской драмы. Содержание бралось из разных случаев священной истории, главным образом

* Риторика значит искусство красноречия. В риторической речи много лишних слов; они затемняют часто смысл, но придают ей торжественность.

** Так в одном своем обличении он обращается к светским людям: «а ты кто такой? Еще еси на войну не выбравъ, еще еси доматурь, кровоедь, мясоедь, волоедь, скотоедь, звероедь, свиноедь, куроедь, гускоедь, птахоедь, сытоедь, маслоедь, пирогедь, еще еси периносаль, мягкоспаль, подушкоспаль, еще еси цукролюбець, чревобесникъ, гортаногратель» и т. и.

сосредоточивалось вокруг рождения и воскресения Иисуса Христа. Мало-помалу в эти представления вносились и бытовые начала современной чисто-украинской жизни. Эти сцены, часто веселые, одушевленные юмором, оживляли слишком напыщенную школьную речь драмы. Они носили название интермедий (междудействий) и интересны своей народной реальностью. Из школ эта литература переносилась школярами же по домам богатых знатных людей Украины. Из таких произведений в XVIII в. пользовались особенной известностью: драма Конисского «Воскресение», Феофана Прокоповича трагикомедия «Володимиръ», другого малоизвестного автора «Милость Божия» – патриотическая драма, восхваляющая подвиг Богдана Хмельницкого и выражающая большие симпатии казачеству; затрагивались в этих драмах и другие вопросы общественной тогдашней жизни, как, напр., в драме Довгалевского – «Комическое действие царя царей», – переполненной народными сценами, или в драматическом «Разговоре Малороссии с Великороссией». Очень в ходу были в конце XVII и в течение XVIII в. сочиняемые учениками коллегий и школ «вирши» (стихи), как, напр., вирша ярко оппозиционного направления «Що настало теперь в світі?» или так называемая «Ирмология»: она начиналась обличениями печального положения низшего духовенства: «кто хочет лиха зазнати, нехай іде в N дякувати, то буде панщину в будни робити, сала по селу прохати». Некоторые вирши принимали, наоборот, хвалебный характер и посвящались высокопоставленным лицам. В это же время появляются первые украинские исторические хроники: «Повесть Самовидца», «Летопись Самойла Величка», «Летопись Грабянки». Все они написаны с горячей любовью к родной земле, с большим сочувствием к казачеству. И в этих исторических произведениях, как и в драмах и виршах, народная речь выступает все с большим преобладанием над славянской, и своей непосредственной яркостью запечатлевает всю литературу начала XVIII в.

Сковорода. Неблагоприятные обстоятельства не дали ей, однако, правильно развиваться; покровительствуемая сверху русская культура и русский язык занимают господствующее положение, и в книжный язык украинский заносятся слова великорусские. Характерным представителем этого литературного периода является философ из народа Григорий Сковорода. Сын простого казака Полтавской губернии, ученик Киевской академии, он был придворным певчим при Елизавете, затем дополнил свое образование за границей. Там он

пешком обошел Италию, Германию, посетил Рим и другие важные в то время по своему просвещению города, слушал лекции лучших ученых. Тоска по родине заставила его вернуться домой. Здесь он занял место учителя в переяславской семинарии, и с этого же времени началась его свободная проповедь того мирозерцания, какое у него сложилось под влиянием всего виденного и читанного. Из переяславского училища его удаляют, потому что епископу не понравилось его новое «Руководство к преподаванию поэзии». Он поступает домашним учителем к разным богатым помещикам Слободской Украины. В 1759 г. его пригласили учителем поэзии в Харьковской коллегии. Это было высшее учебное заведение, основанное в Харькове в 1726 г. Здесь, однако, Сковорода тоже не удержался надолго: у него снова вышли «недоразумения с властями» из-за составленного им сочинения: «Начальная дверь к христианскому добронравию для молодого шляхетства (дворянства) Харьковской губернии». После этого он вел скитальческую жизнь, то обучая детей помещиков, то проповедуя свое учение по хатам убогому люду. Философия Сковороды приближалась к Сократу в нравственных вопросах и к учению Спинозы в понимании природы и идеи Божества. В то же время у него много и своего национально украинского, навеянного на него народной украинской поэзией, украинской народной жизнью того времени и природой. Он любил излагать свои мысли в виде разговоров и раньше Крылова умел поучать слушателей баснями, называя их «притчами». Свою любовь к природе и радостное отношение к жизни, простой и очищенной от всякой лжи, Сковорода любил выражать в песнях, близких отчасти к народной украинской песне, но еще более приближающихся к «виршам» странствующих школяров и семинаристов. Сковорода является ценным выразителем настроения просвещенной части тогдашнего украинского общества; он пользовался и в нем и у сельского населения большой любовью и уважением. Его постоянное искание правды, истинного знания и понимания вопросов жизни и смерти сближают его с Л. Толстым; влияние его отразилось на двух поколениях, особенно ярко среди населения Харьковской губернии, по которой он больше всего странствовал; там долго хранилась память странника-старца, отказывавшегося от всяких удобств жизни, одинаково любовно относившегося ко всем людям. Сочинения его в рукописных списках ходили по рукам, многие заучивались на память. Лучшими его философскими произведениями можно назвать:

«Наркизь или Познай себя», «Израильскій змій» и др. Самыми популярными до сих пор остаются некоторые его песни. В 1894 г. Харьковский университет праздновал столетнюю годовщину со дня смерти Сковороды и под редакцией проф. Богалія вышел I том его сочинений. Но рационализм его религиозных взглядов не поддается современным цензурным условиям, и 2-й том не выходит и до сих пор из недр архивных рукописей. Язык Сковороды тяжелый, смешанный из русских, славянских, украинских форм и слов, со вставками латинских и греческих слов. Но в общем характер его творчества, его изложения дает ему полное право занять выдающееся место в украинской литературе переходного периода – 2-й половины XVIII в.

II. Первый период новой украинской литературы

Котляревский. Восстановить украинскую речь в украинской литературе удалось И. Котляревскому. Он воспользовался классической фабулой – сказаением об Энее – и в эту чужую форму влил чистонародное содержание, представил картину жизни, нравов, обычаев того самого народа, от которого Екатерина II требовала, чтобы он перестал «поставлять себя народом от здешнего совсем отличным». И эта украинская жизнь была обрисована с художественным реализмом именно в такой момент, когда на Украине уже сознавалась потребность своего независимого поэтического слова. Как будто весь юмор, все остроумие виршей XVIII века, вся яркость красок народной поэзии XVI и точность народных записей XVII в. переплотилась в поэтическую поэму, и перед читателем предстала вся тогдашняя Украина в художественном реализме и в присутствии тому времени демократическом настроении. Все мелькающие в поэме образы набросаны не кое-как, а художественно переработаны в типы, верные и психологической, и бытовой правде. В поэме масса юмора, – того искреннего добродушного юмора, который и смешит, и поражает глубоким критическим анализом жизни. В этом отношении Котляревокій, с одной стороны, продолжатель народной юмористической поэзии и виршей, с другой – непосредственный предшественник Гоголя. «Энеида» сразу завоевала симпатии украинцев, ее переписывали, заучивали на память. В 1809 г. вышло второе ее печатное издание (первое вышло в 1798 г.), и великое дело было сделано: украинской речи, этому языку рабов, каким он тогда считался, было завоевано право на литературную обработку. Разви-

тию украинской поэтической письменности был проложен путь, путь реальной правды и гуманизма.

Кроме «Энеиды» такой же художественной простотой и лиризмом дышит «Наталка Полтавка», лирическая оперетта Котляревского, которая, благодаря своему реализму и поэтическому изяществу, уже второе столетие остается одной из любимых пьес украинского театра. Меньшей известностью пользуется другая его комическая пьеса – «Москаль Чарівникъ» и «Ода князю Куракину», написанная на образец хвалебных виршей странствующих школяров. Везде народный язык в художественной обработке Котляревского выступал во всей своей пленительной красоте, и привлекал внимание тогдашнего общества к тому народу, который был главным героем и «Энеиды», и «Наталки Полтавки», и «Москаля Чарівника». Два события способствовали национальному пробуждению, вызванному творчеством Котляревского: в 1808 г. делается первая попытка записать кобзарские думы, и почти в это же время выходит в свет «История руссовъ», написанная бывшим депутатом (выборным) от украинских губерний в комиссию, созданной Екатериной II – Полетиком. Это произведение не только воспроизводило историю Украины, в нем высказывались и мысли передовой части украинского общества о положении украинского народа и о его угнетении. Мало-помалу разрастался интерес к этнографическим особенностям населения Украины. В то время ближайшим просветительным центром к Полтаве был Харьков; там в 1805 году стараниями бывших друзей и учеников Сковороды, особенно по хлопотам Каразина, был открыт первый университет на юге России. С самого начала своего существования, он стал очагом просвещения для огромной области, простиравшейся от Курской губернии до Черного моря. Он заводил новые училища, подготавливает для них преподавателей и рядом с этим берет на себя начинья издательской деятельности. Уже через 10 лет после своего открытия университетская типография за один 1815 год выпускает 27 изданий самого разнообразного характера и содержания. При содействии профессоров начинают выходить журналы: «Украинский Вестникъ», «Харьковский Демокритъ», «Молодикъ», «Украинский Журналь» и др. В этих изданиях рядом с господствовавшей в них литературой на русском языке, печатались и украинские произведения – то в виде образцов народной поэзии, то и оригинальные сочинения украинских писателей, как, напр., комическая поэма Гулака Артемовского «Солопій та Хивря» (в

10-й книжке «Украинского Вестника»), переводъ изъ «Полтавы» Пушкина на украинскій языкъ, две думы, 10 народныхъ песенъ, стихотвореніе Боровиковскаго «Казакъ» и т. д. (въ «Украинскомъ Альм»). Но главной заслугой этой начинающейся журналистики можно признать тотъ интересъ, какой она проявляла къ местной жизни, къ изученію родного края, его старины (таковы статьи «О Малороссіи», «О малороссахъ», «О гетмане Хмельницкомъ» и др.). Это создавало въ обществе особое романтическое народничество, плодомъ котораго явилась въ слѣдующіе за тѣмъ годы уже научно собираемая литература, чисто этнографическая. Такъ, уже въ 1833 г. Срезневскій начинаетъ издавать «Запорожскую Старину» или сборники украинскихъ песенъ, думъ, преданій. Они еще не все точно проверены, попадаютъ у Срезневскаго и ненародныя записи, но все это приковываетъ вниманіе своей красотой. Вслѣдъ за сборниками Срезневскаго выходятъ другіе, составленные Метлинскимъ, Максимовичемъ, Закревскимъ. Павловскій издаетъ грамматику украинскаго языка.

Рядомъ съ этнографіей развивается и литература, и целый рядъ писателей продолжаетъ великое дело Котляревскаго – возрожденіе украинской речи и литературную ея обработку. Среди этихъ первыхъ украинскихъ писателей выделяется *Квитка*. Талантливый Григорій Федоровичъ Квитка. Если Котляревскій создалъ въ возрождающейся украинской литературе две формы поэтическаго творчества – комическую поэму и лирическую оперетту – Квитка является творцомъ новой украинской повести. Онъ замечательно владелъ этой формой и некоторыя его повести – «Сердешна Оксана», «Божі діти» и др. – если и устарѣли по содержанию, то по своему прекрасному чисто народному языку, нежному и выразительному, до сихъ поръ остаются образцовыми произведеніями украинской литературы. У Квитки много наблюдательности, много юмора, что проявилось не только въ украинскихъ его произведеніяхъ, но и въ русскихъ «Панъ Халаявскій»^{*}. Народный бытъ населенія харьковщины изображенъ Квиткой съ поразительной верностью во всехъ деталяхъ; проф. Сумцовъ называетъ Квитку «однимъ изъ самыхъ крупныхъ этнографовъ украинскихъ 30-хъ и 40-хъ годовъ (XIX в.), непосредственно и внимательно изучавшихъ народную жизнь». Своимъ этнографическимъ записямъ и

^{*} Квитка много писалъ по-русски и очень ценился, какъ сотрудникъ, лучшими столичными журналами того времени, какъ, напр., «Отечественными Записками».

наблюденіямъ онъ давалъ литературную обработку^{*}, и выпускалъ ихъ въ свѣтъ въ формѣ рассказовъ, повестей, комедій. Кроме бытового реализма и юмора, характерной чертой творчества у Квитки является талантливая обрисовка женскихъ характеровъ: его Оксана, Ганнуся и другія являются первообразами прекрасныхъ героинь Шевченка; они проникнуты такою же нежностью и душевной силой, какую дышатъ образы народной украинской поэзіи. Повести Квитки вызывали восторгъ его современниковъ. Кулишъ особенно восторженно отзывался о нихъ, называя ихъ «святымъ словомъ о техъ людяхъ, которые не на книгахъ воспитались. Затронулъ онъ жизнь простого народа, взялъ сюжетомъ своихъ повестей неграмотнаго, темнаго хлебопашца, взялъ его живого, какъ онъ есть, и заговорилъ о немъ на его же языкѣ». Бодянский называлъ его «первымъ прозаикомъ новой малороссійской словесности». Более строго отнесся къ Квитке Максимовичъ: онъ ценилъ не столько его произведенія, сколько направленіе его творчества на украинскомъ языкѣ «сознательное обращеніе къ *своенародности* въ литературе, – говоритъ Максимовичъ, – прошедшее сочувственно во всемъ русскомъ и славянскомъ мире составляетъ знаменательный характеръ того времени, въ которое и 55-лѣтній Квитка сталъ писать по-малороссійски подъ именемъ Основьяненка». Позднейшіе ученые, напр., Потебня, ставили Квитку очень высоко, какъ художника-бытописателя; Науменко говоритъ о немъ: «безспорно, Квитка съ своими малорусскими повестями долженъ быть признанъ писателемъ самобытнымъ, стоящимъ во главѣ новаго, чисто народническаго періода въ украинской литературе; но появленіе его въ этой роли не можетъ считаться чѣмъ-то вполне новымъ, неожиданнымъ, а объясняется фактами общаго теченія въ развитіи національнаго вопроса, свидетельствуя, впрочемъ, о его талантливой натурѣ и чуткой душѣ, угадавшей, где таятся живые источники новой поэзіи». Русскіе критики тоже отводили Квитке выдающееся место въ украинской литературе. Въ «Современникѣ» о немъ писали: «природа наделила Квитку такою тонкою наблюдательностью характеровъ, странностей и всехъ сторонъ жизни, что прекрасное рождается подъ его перомъ безъ малейшаго усилія. Изображая простонародный бытъ, – этотъ камень преткновенія для самыхъ счастливыхъ писателей, – онъ черты не внесъ лишней и не однимъ словомъ не повредилъ обольщенію». Также и Даль находилъ, что украинскіе произведенія Квитки принадлежали къ самымъ

^{*} См. брошюру проф. Сумцова: «Квитка, какъ этнографъ».

вернымъ, яркимъ картинама быта простолюдиновъ той части нашего огромнаго отечества, где живеть и пишеть сочинитель. Только Белинскій строго осуждалъ и содержаніе, и народный языкъ Квитки и не находилъ интереса въ жизни простонародной. Позднейшій же исследователь – Пыпинъ отмечалъ заслуги Квитки въ изображении «малорусской жизни и въ особенности малорусской женщины», а Дашкевичъ, говоря о Квитке, указываетъ, что малорусская повесть опередила общерусскую литературу въ деле вернаго и сочувственнаго изображенія народной жизни.

Все критики сходятся въ томъ, что русскія повести Квитки далеко не такъ художественны, какъ написанныя по-украински. Но среди русскихъ его произведеній интересны его историческія повести и очерки, какъ, напр., «Панна Сотниковна», «Татарскіи Набеги», «Гаркуша», «Головатый», «Ярмарка». Въ нихъ широкая публика и теперь можетъ знакомиться съ бытовыми чертами украинскаго общества далекой эпохи. Въ свое время они не мало способствовали пробужденію національнаго самосознанія. По словамъ профессора Д.И.Богалія, «историческія повести Квитки заключаютъ въ себе любопытный матеріалъ для исторіи южной Руси».

Такимъ образомъ, и Котляревскій, и Квитка положили начало новой украинской литературе. Вызванное ими движеніе было подхвачено новыми молодыми талантами.

Гулакь Артемовскій; Костомаровъ. Среди нихъ необходимо отметить Гулака Артемовскаго съ его сатирическимъ стихотвореніемъ «Пан та Собака», где подъ видомъ замороженной собаки изображено невыносимое положеніе закрепощеннаго народа. По силе языка и глубокому содержанию это – выдающееся произведение ранняго періода развитія украинской литературы. Гулакь Артемовскій известенъ еще переводами одъ Горация и несколькими оригинальными стихотвореніями въ романтическомъ духе*. Этимъ романтическимъ национализмомъ были охвачены Метлинскій и известный историкъ южной Руси Н.И.Костомаровъ. Профессоръ Харьковскаго университета, Метлин-

* Петръ Гулакь Артемовскій (род. 1790 г. – умеръ 1866 г.) былъ родомъ изъ Кіевской губ., учился сначала въ Кіевской академіи, потомъ въ Харьковскомъ университете, где потомъ былъ профессоромъ исторіи, географіи и статистики, а потомъ ректоромъ. Началъ писать по-украински въ 1817 г. Лучшія его вещи вышли подъ заглавіемъ «Кобзарь П.Гулака Артемовскаго» въ 1878 г. в Кіеве. Сатирическія его произведенія – «Пан та Собака», «Солопій та Хивря». Изъ романтическихъ – «Рибалка», «Твардовскій» и др.

скій любилъ Украину, собиралъ народные песни, самъ писалъ стихотворенія на украинскомъ языкѣ. Принявшись еще студентомъ Харьковскаго университета изучать народную украинскую поэзію, Костомаровъ увлекся неподдельной ея прелестью; онъ былъ изумленъ, что такое изящество, такая глубина и свежесть чувства могли быть въ творчестве народа, вблизи котораго онъ провелъ детство и на который не обращалъ вниманія. Костомаровъ наизусть выучилъ весь сборникъ песенъ Максимовича, прочелъ «Запорожскую Старину» Срезневскаго, первыя повести Квитки и решилъ самъ изучить украинскій языкъ непосредственно съ устъ народа. Сначала ходилъ по селамъ возле Харькова, затемъ ездилъ въ Полтаву, въ Диканьку. Везде онъ вслушивался въ народную речь, записывалъ песни, незнакомыя слова и выраженія. Украинская речь и поэзія такъ овладели воображеніемъ будущаго историка, что онъ и самъ сталъ писать по-украински стихи, которые издалъ подъ названіемъ «Украинскія баллады». Затемъ, увлеченный героическими картинами украинской исторіи, Н.И. написалъ драму «Сава Чалый», а затемъ трагедію въ стихахъ «Переяславська ніч». Эти произведенія имеютъ мало и художественной и исторической ценности, но въ то время они имели свое значеніе. Издавая ихъ, Костомаровъ сблизился съ целымъ кружкомъ молодыхъ писателей: Петренко, Писаревскій, Корсунъ. Последній известенъ, какъ издатель украинскаго сборника «Сніп».

Сороковыми годами можно закончить первый періодъ возрожденія украинской литературы. По месту изданій всехъ лучшихъ произведеній и по вліянню на писателей Харьковскаго университета, этотъ періодъ можетъ быть названъ Харьковскимъ. Онъ богатъ и художественными произведеніями и этнографическими сборниками песенъ, думъ и другихъ народныхъ памятниковъ – среди нихъ первое место занимаетъ сборникъ Метлинскаго «Народныя южнорусскія песни» и «Сборникъ думъ и песенъ» Максимовича. Максимовичъ, бывший профессоромъ сначала въ Москве, а потомъ въ Кіеве, хотя и не принадлежалъ къ харьковскимъ украинскимъ кружкамъ, но своими учеными трудами пользовался въ это же время громаднымъ авторитетомъ. Весь этотъ періодъ поставилъ украинскую науку – этнографію*, исторію, – очень высоко и далъ литературе народническое направленіе, поддержанное такими художниками слова, какъ Котляревскій, Гулакь Арте-

* Т.-е науку о народныхъ особенностяхъ; сюда также относится изученіе народной поэзіи – съ целью выясненія по ней народнаго характера и міропониманія.

мовській, Квитка. Въ этомъ народничестве было много національнаго романтизма, господствовавшаго въ те годы и въ польской, и въ русской литературе. Но сквозь него просвечивается самобытный реализмъ, развитіе котораго наиболее сильно должно было проявиться въ последующемъ періоде, отмеченномъ яркимъ творчествомъ Т.Г.Шевченка.

III. Второй періодъ новой украинской литературы

Кирилло-мефодіевское общество. Характернымъ фактомъ для начинающагося второго періода новой украинской литературы является образованіе Кирилло-Мефодіевскаго общества въ Кіеве въ 1846 г. Въ этомъ кружке національныя стремленія и народническое направленіе лучшихъ представителей тогдашняго украинскаго общества получили широкое освещеніе и определенную задачу. Кирилло-Мефодіевское братство признало крепостное право невозможнымъ явленіемъ сколько-нибудь нравственно развитога общества, а національное развитіе Украины братчики объединяли съ національными стремленіями другихъ славянскихъ народовъ. Въ то же время и отрицаніе крепостничества, и признаніе національныхъ правъ всехъ народовъ основывалось въ этомъ кружке на общемъ признаніи необходимости свободы политической и духовной жизни народа. Въ уставе общества идеалы его членовъ выразились въ следующихъ положеніяхъ: 1) освобожденіе славянскихъ народовъ изъ-подъ власти угнетающихъ ихъ иноплеменниковъ; 2) организація народностей въ самобытныя политическія общества, федеративно (союзно) между собою объединенныя; 3) уничтоженіе всякаго рабства, подъ какимъ бы видомъ оно ни скрывалось; 4) упраздненіе сословныхъ преимуществъ и исключительныхъ правъ; 5) религіозная свобода и веротерпимость; 6) полная свобода мысли, научныя воспитанія и печатнаго слова; 7) преподаваніе всехъ славянскихъ наречій и литературы въ учебныхъ заведеніяхъ всехъ славянскихъ народовъ; 8) украинская народность признавалась равноправною съ другими славянскими народностями; 9) всемъ братчикамъ вменялась въ обязанность строго нравственная личная жизнь. Широкой умъ историка набросалъ этотъ уставъ; чуткій поэтъ съ безконечно любящей душой вдохновился идеалами кружка и своимъ могучимъ словомъ закрепилъ ихъ на нестираемыхъ скрижаляхъ своего «Кобзаря».

Шевченко. Гулакъ и Н.И.Костомаровъ были учредителями Кирилло-Мефодіевскаго кружка, Шевченко – наилучшимъ выразителемъ его идеаловъ. Существованіе кружка не могло быть продолжительнымъ, – при первомъ доносе его члены были арестованы, сосланы на далекія окраины; Шевченко выстрадалъ больше другихъ: онъ былъ взятъ въ солдаты и 10 летъ мучился въ Закаспійскихъ степяхъ на тяжелой тогдашней службѣ простого солдата. Но высокій гуманизмъ его поэзій отъ этого нисколько не ослабелъ: любовь къ людямъ, любовь къ родной Украинѣ были два господствующія чувства въ душе великаго украинскаго поэта. Сынъ крепостнаго, изъ села Кирилловки, въ Кіевской губерніи, Шевченко воочию видѣлъ страданія народа въ крепостной зависимости, самъ пережилъ униженіе этого рабства и навсегда возненавидѣлъ его во всехъ его, хотя бы и прикрытыхъ, формахъ. Правда была его идеаломъ, и онъ смело могъ сказать, что никогда никакое лукавство не осквернило его уста, его мысль. Оглядываясь на свою многострадальную жизнь, Шевченко просто говоритъ своей доле: «Ми не лукавили з тобою: ми просто (прямо) йшли!» «У насъ нема зерна неправди за собою!» Людей онъ проситъ: «любите правду на землі и більш нічого!» Съ любовью къ правдѣ у Шевченка сливалась любовь къ Украинѣ, которая страдаетъ отъ совершаемой надъ нею неправды. И не одна Украина страданіемъ своимъ возбуждала сочувствіе поэта: онъ откликался чуткою душею на всякое горе людское. Спасеніе людей, избавленіе народа отъ угнетенія Шевченко видѣлъ въ расширеніи чувства братолюбія, въ господствѣ правды и свободы: «Добро найкращеє на світі – то братолюбіє!» Украина безталанная оживетъ лишь тогда, мечталъ поэтъ, когда на ея широкіе ланы святая правда прилетитъ; тогда: оживуть степи, озера, незрячі прозрять, німимъ отверзуться уста, прорветься слово, як вода», и «раби, без гвалту і крику позсходяться до купи раді та веселі, і пустинню опанують веселіі села».

Художественное творчество Шевченка проявилось въ эпическихъ поэмахъ и въ лирическихъ стихотвореніяхъ. Поэмы его историческія и бытовыя. Изъ первыхъ самыя сильныя – «Гайдамаки» и «Неофіти» (Новокрещеные), изъ бытовыхъ – «Наймічка» и «Катерина». Въ «Гайдамакахъ» представлена яркая картина послѣдняго народнаго возстанія въ Украинѣ, прославлены его герои – Зализнякъ, Гонта; въ «Неофітахъ» разработанъ одинъ эпизодъ изъ борьбы язычества съ христіанствомъ при Нероне. «Катерина» – это трогательная повесть стра-

даній женской обманутой любви; въ «Наймичке» представленъ высокий образъ матери, всю жизнь страдавшей ради счастья своего ребенка. Во всехъ этихъ поэмахъ рядомъ съ чисто эпической красотой набросанныхъ картинъ бытовыхъ и историческихъ, рядомъ съ трагическимъ реализмомъ въ изображеніи страданій героевъ – Гонты, Катерины, Наймички – выступаетъ трогательный искренній лиризмъ поэта въ целомъ ряде отступлений, выражающихъ настроеніе самого поэта, его отношеніе къ описываемымъ имъ людямъ и фактамъ. Изъ лирическихъ стихотвореній большая часть обращена къ Украине или выражаетъ личныя, преимущественно печальныя, настроенія поэта. Жизнь Т.Г.Шевченка была полна страданій, и страданія родины слишкомъ болезненно отзывались въ его душе, чтобы поэзія его могла быть жизнерадостна. Нетъ, муза Шевченка – муза любви и печали. Какъ поэтъ гуманистъ, Шевченко можетъ занять одно изъ первыхъ местъ въ міровой поэзіи. Чувство любви къ людямъ, сочувствіе ихъ страданіямъ везде выражено поэтомъ съ неподдельной простотой и искренностью, самоотверженная любовь и всепрощеніе – любимыя нравственныя качества Шевченка, и ими онъ наделяетъ больше всего женщинъ («Відьма», «Наймичка», «Дівчата на луці гребли» и др.); но есть и мужскіе образы, проникнутые широкимъ братолюбіемъ (солдаты въ стихотвореніи «Неспалося, а ніч як море», «Москалева Криниця», «Петрусь»). Любовь къ родине звучитъ у Шевченка во многихъ прекрасныхъ стихотвореніяхъ: «Як умру, то поховайте», «Мені однаково», «Сонъ» и много другихъ. Украина – главная героиня и любимая тема всей поэзіи Шевченка. Никто еще не превзошелъ украинскаго поэта въ искренности и глубине художественнаго выраження этого чувства. Его великая любовь къ своему краю, сочувствіе страданіямъ родного ему народа помогли ему понять и перечувствовать страданія чужихъ народовъ и вылить свое сочувствіе къ нимъ въ прекрасныхъ поэмахъ «Гусь», «Кавказъ», въ стихотвореніи «Ляхамъ» и др.

Форма творчества Шевченка самобытная, иногда очень близкая къ народной украинской песне – «Ой на горі ромен цвіте» – «Як би мені, мамо, намисто» и др. Рифмы часто нетъ, но стихъ всегда музыкаленъ и своей звучностью, своимъ размеромъ всегда – въ полномъ соответствіи съ содержаніемъ; напр., если сравнить широкій строгій звукъ въ «Понад полем іде», где смерть выступаетъ точно подъ похоронный маршъ, или острое отчаяніе въ «Думи мої, думи», или спокойный повествовательный размеръ въ стихотвореніяхъ «Вечір»,

«За сонцем хмаронька пливе» и т. д. Все эти внутреннія и внешнія достоинства поэзіи Шевченка даютъ его «Кобзарю» бессмертіе. Прошло полвека со дня смерти поэта, а «Кобзарь» такъ же приковываетъ къ себе вниманіе, такъ же благородно чаруетъ своего читателя чистой, высокой красотой вложенныхъ въ него художественныхъ сокровищъ и нравственныхъ идеаловъ. Съ распространеніемъ грамотности растетъ и спросъ на «Кобзаря» въ Украинѣ; его все чаще и чаще можно видѣть въ сельскихъ хатахъ на родине поэта. Съ ростомъ національнаго самосознанія выясняется значеніе Шевченка, какъ національнаго поэта. День его рожденія сталъ действительно національнымъ праздникомъ Украины и къ празднованію его относятся вполне сознательно не только въ городахъ, но и въ селахъ на Украине, да и въ другихъ местахъ, где только есть несколько человекъ украинцевъ въ столицахъ, въ ссылке, въ эмиграціи. Съ именемъ Шевченка связана идея нравственнаго, соціального и національнаго возрожденія украинскаго народа. Въ лицѣ Шевченка слились древнія представленія о поэте, какъ о пророке и учителе истины, духовномъ вождѣ народа. (Ср. о Шевченко – выше, 502 стр.).

Естественно, какое громадное вліяніе имѣлъ Шевченко на украинскую литературу не только современнаго и близкаго ему періода. Онъ умеръ въ годъ величайшаго событія русской исторіи – освобожденія крестьянъ отъ крепостной зависимости. Въ великое подготовительное къ этому акту освободительное движеніе Шевченко внесъ свое могучее слово. На него отзывается талантливая писательница *Марко-Вовчокъ* и въ целомъ ряде художественныхъ очерковъ рисуетъ ужасы крепостничества въ Украине. Целая группа молодыхъ писателей украинцевъ объединяются вокругъ украинскаго журнала «Основа» – Мордовцевъ, Ганна Барвинок, Кузменко, Свидницькій, Руданскій и др. «Основа» издавалась въ Петербургѣ; часть статей печаталась въ ней на русскомъ языкѣ, а часть на украинскомъ. Редакторомъ ея былъ Белозерскій, главную работу въ ней вели Кулішъ и Костомаровъ съ начала ея изданія. Костомаровъ поместилъ въ ней две лучшихъ своихъ работы: «Две русскія народности» и «О федеративномъ начале въ древней Руси».

Кулішъ. Кулішъ заполнялъ журналъ своими историческими, критическими статьями, стихотвореніями, повестями. Въ начале 60-хъ годовъ все украинское движеніе какъ бы сосредоточивалось въ неутомимой энергіи этого талантливаго человека. За участіе въ Кирилло-

Мефодіевскомъ обществе Кулішъ былъ сосланъ въ Тулу. Но въ 1856 г. и Костомаровъ и Кулішъ уже были въ Петербургѣ, куда въ то время перенесся главный очагъ украинской культурной работы. Издательская деятельность почти вся была въ рукахъ Куліша; страстный этнографъ, – онъ издалъ сборникъ украинскихъ думъ, легендъ и рассказовъ подъ заглавіемъ «Записки о Южной Руси». Кроме этого, онъ издавалъ и чужіе матеріалы со своими разъясненіями. Подъ вліяніемъ Шевченка, вернувшася въ 1858 году изъ ссылки, началось изданіе народныхъ доступныхъ книжечекъ для самообразованія – буквари, священныя исторіи и т. д. Эти книжечки были известны подъ общимъ названіемъ «метелики» и заслужили добрую славу доступностью изложенія. Въ 1860 г. Кулішъ издалъ литературный украинскій сборникъ «Хата». Въ «Основе» онъ велъ отдѣлъ критики и часто очень строго судилъ те или другіе произведенія. У него былъ тонкій художественный вкусъ, съ которымъ считался даже Шевченко. Но въ то же время это былъ человекъ съ черезчуръ повышеннымъ самолюбіемъ и самомненіемъ, быстро переходившій отъ однихъ крайнихъ мненій къ другимъ. Этимъ объясняются въ позднейшій періодъ жизни его резкія вступленія въ печати противъ украинства, противъ Шевченка, Костомарова и другихъ, бывшихъ его лучшими друзьями. Изъ оригинальныхъ произведеній Куліша художественными достоинствами отличаются его «Чорна Рада» – историческая поэма – повесть изъ послѣднихъ временъ казачьей автономіи, сборникъ стиховъ «Досвітки» и прелестная поэма въ прозе – идиллія «Орися». Очень ценны переводы Куліша, которымъ онъ посвятилъ послѣдніе годы своей жизни, одиноко прожитые на хуторе въ Борзенскомъ уезде, вместе съ женой, известной украинской писательницей – Ганной Барвінок. Онъ перевелъ 13 драмъ Шекспира, «Донъ-Жуана» и «Чайльдъ-Гарольда» Байрона и много изъ Гёте, Шиллера, Гейне. Самымъ ценнымъ переводомъ его до сихъ поръ считается переводъ всей Библіи, изданный въ 1903 г. въ Вене англійскимъ библейскимъ обществомъ. Евангеліе въ переводе Куліша было напечатано въ Галиціи гораздо раньше, но до послѣдняго времени было запрещено въ Россіи. Кулішъ умеръ въ 1907 г., оставивъ громаднй литературный матеріалъ, еще до сихъ поръ неизданный.

Марко Вовчок. Изъ другихъ сотрудниковъ «Основы» первое место принадлежитъ, конечно, *Марку Вовчку*, произведенія этой талантливой украинской писательницы приводили въ восторгъ такихъ тонкихъ

ценителей искусства, какъ Тургеневъ и Шевченко, который называлъ Марко Вовчокъ «кроткимъ пророкомъ, ниспосланнымъ съ неба осветить страданія Украины». Рассказы Марко Вовчокъ изданы въ двухъ томахъ въ Кіеве. После ея смерти* въ 1907 г. были напечатаны еще несколько новыхъ рассказовъ изъ народной жизни. Языкъ во всехъ этихъ произведеніяхъ чисто народный, народная жизнь представлена съ художественной простотой и реализмомъ, все рассказы проникнуты любовью и сочувствіемъ къ страдающей народной массе.

Стороженко. Красотою языка отличались и маленькіе рассказы Стороженка, освещенные веселымъ чисто украинскимъ юморомъ, какъ, напр., «Вусы» «Голка», «Межигородський Дід» и др. Стороженко известенъ чисто народной формой сказа и въ собраніи его «украинскихъ оповідань», рядомъ съ записанными имъ съ народныхъ устъ стоятъ и переработанные творческой его фантазіей народные анекдоты и легенды. Въ нихъ блещетъ яркость картинъ (встрѣча запорожца съ чортомъ въ рассказѣ «Закоханий чортъ»), красота описаній природы, сквозитъ непосредственное народное міросозерцаніе (рассказъ бабы въ «Межигородськомъ діді»). Все произведенія на украинскомъ языкѣ Стороженко написалъ въ 1861-62 г. Затемъ въ 1879 г. была издана его повесть «Марко Проклятый». Она тоже является переработкой народныхъ легендъ, но ей недостаетъ художественной цельности, – она изобилуетъ излишними вставками авторскихъ размышленій. Но языкъ ея тоже прекрасный. Произведенія Стороженка относятся больше къ этнографическому періоду развитія украинской литературы: въ нихъ нѣтъ того общественно-обличительнаго направленія, какое съ такой силой звучало у народниковъ, писавшихъ после Шевченко, и особенно ярко выразилось въ произведеніяхъ Мирного и небольшихъ рассказахъ Д.Маркевича. Левицкій, Мирный и Маркевичъ – художники, народники. Они внесли въ третій періодъ украинской литературы глубокий анализъ души крестьянина, критику общественныхъ условий его жизни.

* О творчестве М.Вовчокъ (род. въ 1830 г. въ Орловской губ., умерла въ 1907 г.) долго спорили: одни восторгались, какъ она, будучи великорусскаго происхожденія, такъ прекрасно усвоила украинскую речъ и такъ ярко ее творила. Другіе приписывали рассказы, подписанные этимъ псевдонимомъ ея мужу А.Маркевичу, известному украинскому этнографу. Споръ этотъ возобновился по поводу смерти Маріи Александровны. Точныя изслѣдованія покойнаго украинскаго ученаго В.Доманицкаго окончательно утвердили за нею самостоятельность ея творчества на украинскомъ языкѣ.

Левицкий. Если Левицкий-Нечуй* является в первых своих произведениях только прекрасным рассказчиком, живописцем правобережной Украины («Рибалка Панасъ Круть» «Кайдашева семья»), «Не можно бабі Парасці вдержатися на селі»), то последующая его произведения вскрывают все глубже народную жизнь и дают цельные картины жизни разных сословий; напр., в «Бурлачке» жизнь рабочих на сахарных заводах, в «Миколе Джере» страница из истории беглаго населения Украины, убежавшего от крепостной зависимости, в «Старосвитских батюшках та матушках» сельское украинское духовенство. Под пером этого выдающегося художника-реалиста оживает и природа, и люди Украины. Красота творчества Левицкого при всем его реализме обвеяна еще романтизмом, всего ярче вылившимся в его сказке «Запорожцы».

Мирный. У Мирного реализм проявляется сильнее, и психологический анализ его затрагивает более сложные явления. Его роман «Пропаща сила» (появившийся сначала за границей под заглавием «Хиба ревуть воли, як ясла повни») составила эру в украинской литературе по своему реализму, по художественной отделке всех деталей жизни и природы и по вдумчивому психологическому анализу характеров. Герой романа не мирится с тяжелыми условиями жизни в безысходной бедности и труде; он организует небольшую тайную шайку грабителей и живет разбоем. Чипко – это борец, при лучших условиях он боролся бы за свободу, добивался бы знаний. Теперь он жаждет только легкой наживы, сильных ощущений. Он погибает, разбивши жизнь своей матери и красавицы-жены. Эти два женские скорбные, вечно тревожные образа очень сильно очерчены Мирным. Село и его обыватели описаны в том настроении, каким села были охвачены накануне освобождения крестьян, когда не стало больше терпения переносить все унижения крепостной зависимости. Эту же эпоху Мирный рисует в повести «Лихо давне і сучасне». Герои Мирного очерчены ярко, от них веет силой и величием (Чипко, старый чабан, Варка). Кроме оригинальных художественных произведений у Мирного есть прекрасные переводы: «Песнь о Гайавате» (Лонгфелло), «Король Лирь». Никто не превзошел его в описании природы степей. Левицкий и Мирный, продол-

* И.С.Левицкий (псевдоним – Нечуй) род. в 1833 г. в Киевской губ., был учителем гимназии; вышедши в отставку, продолжает литературную деятельность и до настоящего времени.

жая направление Марко Вовчокъ, в своем творчестве сделали значительный шаг вперед в оценке общественных и экономических условий народной жизни и своими художественными дарованиями высоко подняли украинскую повесть и роман.

Д.Маркевичъ. В коротких рассказах Д.Маркевича* выступают отдельные эпизоды, образы из народной украинской жизни. В них много яркой правды, и все они проникнуты глубокой любовью к многострадальному народу. Этот гуманизм звучит и когда автор рассказывает про пастуха, замерзающего в степи («Шматокъ») и про «Омелько Каторжного», бежавшего из Сибири, чтобы повидаться с женой и детьми. Язык Маркевича сжатый и красивый, рассказ развивается на глазах читателя и захватывает его. Рассказы Маркевича собраны под общим заглавием «По степамъ й хуторамъ». Прочувствованный протест против смертной казни вылился в его рассказе «Final» («Финаль», т.-е. заключение).

В 1862 г. прекратилось издание «Основы»**, а с 1863 года начались преследования украинского языка, он запрещен был к употреблению в школах, популярные книги запрещены были и, наконец, указом 1876 года запрещены были всякие переводы на украинский язык, всякая научная, популярная, детская книги. Допускалась и то с большим трудом изящная литература. Все рукописи на украинском языке подлежали двойной цензуре – местного цензора (преимущественно Киевского) и главного управления по делам печати в Петербурге. Но раз начавшееся национальное движение и так ярко расцветшая украинская литература не могли замереть под давлением внешнего гнета. Только первое с культурной почвы перешло в общественно-политическое, а вторая нашла опору за пределами России. Почти 10 лет с половины 70-х годов до половины 80-х украинские писатели должны были печатать свои произведения в Галичине. И только с конца 80-х годов украинцы получают снова некоторую возможность читать и издавать свои книги в России. На этомъ

* Д.В.Маркевич род. в 1848 г. в Полтаве, был на службе в разных должностях по Министерству Юстиции.

** Кроме упомянутых нами выше писателей, в «Основе» писали еще Свидницкий, автор интересной хроники из быта украинских семинаристов, Ганна Барвінокъ, писательница народного быта, и др. В «Основе» же много писали об украинском вопросе выдающиеся представители украинской науки: Антонович, П.Житецкий.

третьемъ періоде украинской новой литературы, подвергавшейся наибольшимъ преследованиямъ, видимъ вліяніе украинскаго политическаго писателя М. Драгоманова и техъ литературныхъ вѣяній, которыя господствовали въ это время въ русской литературе, и могутъ быть охарактеризованы направлениемъ общественно-психологическимъ.

Драгомановъ. Въ сближеніи Украины съ Галиціей сыгралъ, конечно, большую роль Драгомановъ. Видя, что въ Россіи запрещается свободное развитіе украинской національной жизни, онъ переселился за границу и тамъ сталъ издавать посвященный украинскому вопросу журналъ «Громада». Въ то же время, какъ последователь началъ Кирилло-Мефодіевскаго братства, онъ въ своихъ ученыхъ и публицистическихъ статьяхъ выяснялъ понятія федерализма, свободнаго самоуправления, національнаго демократизма. Вліяніе его въ Галиціи было громадно. Собственно начало возрожденія украинской литературы въ Галиціи произошло тоже подъ вліяніемъ Котляревскаго и Шевченка, но Драгомановъ направилъ ее на путь демократической работы – пробужденія сознания въ народа. Присоединенная къ Австріи въ самомъ начале XIX в., эта часть украинской земли подъ вліяніемъ католическаго и униатскаго духовенства подверглась сильному ополяченію: старая письменность была забыта, связь съ Украиной порвана, а польская культура привлекала своимъ пышнымъ расцветомъ. Только съ 30-хъ годовъ XIX в. началось первое движеніе къ національному самосознанію. Головацкій, Шашкевичъ и Вагилевичъ являются его двигателями. Появляются литературные сборники на украинскомъ языкѣ – «Заря» «Русалка Дністровая». Эти первыя литературныя пробы на народномъ языкѣ вызываютъ строгія цензурныя преследованія со стороны немецкой администраціи и насмешки польской интеллигенціи. Рядомъ съ польскимъ и немецкимъ противодействиемъ образуется еще такъ называемая москвофильское: не признавая украинской речи за отдельный славянскій языкъ, сторонники этого теченія называли русинскую речь «языкомъ чабановъ» и предлагали заменить его общерусскимъ. Но подъ этимъ названіемъ москвофилы* употребляли какую-то смесь церковно-славянскихъ и велико-русскихъ словъ, одинаково непонятную ни русскимъ, ни украинцамъ. Къ 50-мъ годамъ въ Галицію проникли произведенія Шевченка, Кулиша, известія о Кирилло-Мефодіевскомъ обществѣ. Национальное движеніе оживилось, поэтъ Федьковичъ выступилъ съ своими чисто народными рассказами. Это

движеніе въ 70-хъ годахъ подъ вліяніемъ Драгоманова становится на прямую демократическую основу. Благодаря конституціи еще съ 60-хъ годовъ здѣсь развивается журналистика; въ этихъ журналахъ после известнаго указа 1876 года принимаютъ деятельное участіе украинскіе писатели изъ Россіи. Среди деятелей національнаго возрожденія Галиціи первое место принадлежитъ поэту *И. Франко*.

И. Франко. Сынъ беднаго кузнеца, онъ тяжелымъ трудомъ боролся за возрожденіе своего народа. Въ своихъ повестяхъ и рассказахъ онъ – талантливый реалистъ, ярко и съ горячимъ сочувствіемъ рисующий бытъ преимущественно сельскаго и городскаго пролетариата. Прекрасны его рассказы, собранные подъ названіемъ «В поті чола», хороши также его повести изъ интеллигентной галицкой жизни «Перехрестні стежки», «Для домашнього огнища» и др. Въ нихъ онъ резко бичуетъ эгоизмъ мещанскихъ классовъ галицкаго общества, потерю ими своей народности. Стихи его – это поэзія борьбы за родину, за благо народа. Отпечатокъ грусти лежитъ на нихъ, много въ нихъ и субъективнаго лиризма; эти стихи выходили въ несколькихъ сборникахъ, лучшие изъ нихъ «З вершин і низин» и «Зівяле Листе». Франко, кроме того талантливый публицистъ, ученый и переводчикъ. Правдивымъ проведеніемъ въ жизнь своихъ убеждений, готовностью всегда принять за нихъ страданія, онъ воспитывающе вліялъ на молодежь и общество въ Галиціи. Ея поражающий духовный и общественный ростъ за последние 20–30 летъ, конечно, во многомъ зависелъ отъ неутомимой деятельности Франка. Вліяніе Франка отразилось и въ русской Украине. Въ ней тоже въ это самое тяжелое время угнетенія мысли и слова выступали деятельные писатели и поэты, отдававшие все свои силы на пробужденіе національнаго самосознанія, на поддержку національной литературы. Между этими деятелями видное место занимаетъ Гринченко, своими популярными изданіями продолжавшій начатое Кулишомъ и Шевченкомъ созданіе украинской образовательной общедоступной книги и оставившій после себя стихи, проникнутые гражданскою скорбью и любовью къ родинѣ; много писалъ онъ и рассказовъ изъ народнаго быта, изъ жизни украинской интеллигенціи («Хатка в балці», «Сояшний Промінь» и др.) и несколько драматическихъ произведеній.

Щеголевъ, Руданскій и Глібовъ. Изъ лирическихъ поэтовъ этого періода надо отметить Щеголева*, начавшаго писать въ «Основе» и

* т.-е. сторонникъ Москвы.

* Род. въ 1824 г. въ Ахтырке, ум. въ 1898 г. Всю жизнь прожилъ въ Харьковѣ.

затемъ въ конце 70-хъ годовъ издавшаго два сборника «Ворскла» и «Слобожанщина». Это поэтъ-реалистъ: съ чисто эпической простотой онъ умелъ рисовать художественные картинки народнаго быта; таковы его: «Ткачъ», «Шинокъ», «Косарь». Изъ лирическихъ стихотвореній особенно хороши его «Баю-баю», «Вівчарикъ». Некоторые стихотворенія Щоголева носятъ характеръ народной песни, напр., «Черевички», «Орелъ», «Бурлаки» и др. Очень чистымъ народнымъ языкомъ писалъ Руданскій*, но его стихотворенія благодаря цензурнымъ стесненіямъ появились въ печати уже после смерти самого поэта. Наибольшей известностью пользуются его «Співомовки», стихотворенія: «Гей, гей, бики», «Наука», «Студентъ» и др. Къ группе поэтовъ, владевшихъ въ совершенствѣ народной украинской речью, нужно отнести баснописца Л.Глібова. Басня въ украинской литературѣ развилась еще въ первой половине XIX в., когда очень любимы были басни Боровиковскаго («Климъ», «Крила у вітряка») и особенно Гребінки, басни котораго вышли отдельнымъ изданіемъ. Но популярность Глібова** и его «баёкъ» превзошла этихъ его предшественниковъ. Переделывая басни Крылова и другихъ баснописцевъ, онъ придавалъ имъ чисто національній украинскій характеръ. Языкъ его отличается силой и выразительностью и блещетъ юморомъ, какъ, напр., «Вареники» – это цѣлая картинка, выхваченная изъ народнаго быта, эпилогъ къ басне «Вовк та лисица», это эпизодъ изъ жизни, всемъ хорошо знакомый. Иногда басня обставлена описаніемъ природы, всегда удачно дополняющимъ картину, напр., въ басне «Кіт та Щука»; оригинальныя басни Глібова окрашены искреннимъ лиризмомъ, какъ, напр., «Билина».

Темп. Къ 30-мъ годамъ XIX в. относится возрожденіе украинскаго театра и драматической литературы. М.Л.Кропивницкій и ближайшіе его сотрудники и товарищи – М.К.Заньковецкая, Н.К.Садовскій, А.К.Саксаганскій и И.К.Тобилевичъ (Карпенко-Карый), члены первой украинской труппы, были выдающіеся артисты; они сразу подняли значеніе украинскаго театра не только въ Украинѣ, но и въ столицахъ Россіи. Но даровитой труппѣ нечего было играть; Кропивницкій и Старицкій принялись обновлять репертуаръ, сначала очень удачными переделками русскихъ и польскихъ пьесъ, затемъ и своими оригинальными. Пьесы Кропивницкаго носили больше этногра-

* Род. въ начале 30-хъ годовъ въ Подоліи, умеръ въ Ялте въ 1873 г.

** Род. въ Полтавской губ. в 1827 г., умеръ въ Черниговѣ въ 1893 г.

фической характеръ; украшенныя народными песнями и обрядами, они были красивы и сильно действовали на подъемъ національнаго самосознанія. Лучшими его комедіями и драмами можно назвать «Дві сімь», «Глитай, або павукъ», «Дай сердцю волю – заведе в неволю». Большой жизненностью отличается его водевиль «По ревизьи». Старицкій, авторъ многихъ лирическихъ стихотвореній и переводовъ съ известныхъ русскихъ и иностранныхъ поэтовъ*, издатель несколькихъ литературныхъ сборниковъ, выступилъ съ прекрасной исторической драмой «Богдан Хмельницький» и бытовой драмой «Не судилося». Серьезное развитіе драматической литературы началось съ произведеній Карпенка-Карого. Въ нихъ уже не только обрисовывался бытъ народа, но и осложнялась коллизія и драматическія положенія, обрисовывались сильные характеры, оживала борьба за счастье, за жизнь, погибала жизнь человеческая, растираемая тяжелыми условіями жизни или роковою судьбой. Таковы его драмы: «Наймичка», «Безталанна». Въ соціальныхъ (общественныхъ) комедіяхъ Тобилевича – «Сто тысячъ», «Хазяїн» – много юмору, наблюдательно подхваченныхъ подробностей въ обрисовке цельныхъ типовъ современнаго села. Очень сильно, хотя не безъ романтизма написана историческая драма «Сава Чалий». Произведенія Карпенко-Карого создали народный національній репертуаръ, вызвали интересъ къ украинскому театру, открыли широкой публике новыя стороны въ народной жизни. Кроме этихъ трехъ создателей украинской драмы, развитію ея содействовали Мирный (своей драмой «Лемерівна», содержаніе которой взято изъ народной песни), а въ последнее время Яновская своими драмами изъ жизни украинской интеллигенціи – «Дзвін до церкви скликає, а самъ в ней не буває» и картинками изъ народной жизни «На Меланки», «На зелений клін» и др.**

Такимъ образомъ и во время самыхъ сильныхъ стесненій украинскаго слова, художественная украинская литература не замерла, а продолжала развиваться. Во всехъ ея формахъ – лирике, сатире,

* М.П.Старицкій род. въ 1840 г. въ Полтавской губ. Его стихотворенія и переводы вышли въ силу цензурныхъ запрещеній только въ 1908 г. уже после его смерти.

** Л.А.Яновская (род. въ 1861 г. въ Черниговской губ.) более известна какъ авторъ прекрасныхъ бытовыхъ рассказовъ: «Смерть Макарихи», «За высокимъ тинномъ», «Идеальный батько» и др. Въ этихъ рассказахъ выступаютъ верныя подробности уклада народной жизни современнаго украинскаго села.

романе, повести, розказе и драме,— талантиливые поэты и писатели дружными усилями творили великое дело: они оберегали свою націю отъ гибельнаго усыпленія и давали ей необходимую духовную пищу въ виде прогрессивной демократической литературы, проникнутой идеалами великаго вдохновителя этого періода Т.Г.Шевченко.

Новейшій періодъ украинской литературы

Къ концу XIX в. цензурный гнетъ надъ украинскимъ словомъ несколько ослабелъ, а послѣ 1906 г. украинцы получили возможность издать сочиненія техъ авторовъ, которые до техъ поръ напечатаны были лишь въ Галиціи; оказалось возможнымъ свободнее получать украинскія изданія изъ Львова и издавать въ Россіи украинскіе газеты и журналы. Этотъ новейшій періодъ украинской литературы за послѣднія 20 лѣтъ представляетъ интересное многообразіе направленій, что можетъ служить доказательствомъ зрелости и чуткости къ окружающему ея міру литературныхъ явленій. Сдавленная внешними притесненіями, лишенная широкихъ рамокъ для наблюденія, благодаря потере своей народности интеллигентнымъ украинскимъ обществомъ, литература въ теченіе почти целаго столетія развивалась исключительно въ народническомъ направленіи: создалась богатейшая сокровищница очерковъ, характеристику картинъ народной жизни. Но жизнь расширяла національное движеніе, въ него захватывались и интеллигентные круги, и молодежь, и семьи. Открывались новые объекты анализа, создавались у самихъ писателей новыя настроенія, новые запросы творчества. Во главе этого новейшаго періода украинской литературы можно поставить М.Коцюбинскаго, В.Винниченка и поэта Олеса.

Коцюбинскій. Коцюбинскій отличается тонкой изящной отделкой своихъ произведеній и глубокимъ анализомъ души человека. Онъ пользуется своими наблюдениями надъ самыми разнообразными людьми и положеніями. Онъ переноситъ читателя то въ Крымъ въ среду татаръ въ прелестномъ очерке-акварели «На Камені»; то въ среду молдаванъ, на бессарабскій виноградникъ, где земскіе агенты уничтожаютъ филоксеру вместе съ целыми кустами винограда, къ великому ужасу обладателей виноградника — въ разказе «За для загальнаго добра». Онъ открываетъ намъ трогательное сочувствіе къ чужому горю въ сердце простой бабы, отдающей послѣдній свой «п'ятизлотникъ» (въ разказе подъ этимъ же заглавіемъ) на голодающихъ далекіихъ неведомыхъ ей областей. Въ «Цвіт яблуні» Коцюбин-

скій заставляетъ насъ переживать страданья сложной души писателя, раздваивающейся въ переживаніи остраго личнаго горя и наблюдающаго себя въ то же время по привычке, какъ бы для художественнаго анализа. Въ произведеніяхъ Коцюбинскаго можно проследить целый рядъ различныхъ душевныхъ настроеній, разныхъ духовныхъ организацій, начиная отъ простыхъ сердець, какъ у отца Василя въ разказе «Лялечка», до сложной грубой души палача — «Persona Grata» или страдающихъ изломанностью душевной интеллигентовъ — «Хо», «В дорозі». У Коцюбинскаго меньше лиризма, чемъ у другихъ украинскихъ художниковъ: у него строгій объективный рисунокъ, тонкое, колоритное изображеніе факта, момента, душевнаго движенія. Языкъ его сжатый и разнообразно оттеняющій содержаніе. Описанія природы у него особенно красивы, рисуетъ ли онъ море, степь или цветущій садъ. Часто языкъ его становится полонъ символовъ, образовъ, и природа какъ бы отзывается у него на тревоги человека (напр., игра теней и тучъ «В дорозі»). Разказы Коцюбинскаго переведены на русскій, на чешскій, на немецкій языкъ. Часть ихъ издана въ Россіи, «Оповідання», т. I, часть въ Галиціи «З глибин», многіе разбросаны въ разныхъ литературныхъ украинскихъ сборникахъ и журналахъ.

Винниченко. Винниченко творитъ совершенно иначе, чемъ Коцюбинскій: его произведенія часто недостаетъ разработки; тема иногда задумана широко, а выполнена невыразительно, передъ нами огромная творческая сила, чуткая впечатлительность художника страстно отзывающаяся на все явленія жизни, одинаково смело рисующая намъ и отвратительное зло, и обаятельное добро. У Винниченка таится глубокая вера въ человека: въ силу этой веры онъ не боится рисовать человека въ самыхъ скользкихъ положеніяхъ, где герои Винниченка проявляютъ подчасъ совершенно звериные инстинкты (какъ, напр., въ разказе «Купля», въ драме «Memento», «Щаблі ЖИТТЯ», «Чужі люде»); но, ненавидя ложь, онъ говоритъ намъ: «будьте только честны сами съ собой, и вы будете нравственны». Глубокая критика нашихъ формъ семейной жизни, нашихъ кружковыхъ взаимныхъ отношеній, безповоротное осужденіе нашихъ условныхъ нравственныхъ требованій придаютъ многимъ произведеніямъ Винниченка новый интересъ, воспитывая въ читателе более искреннее, более внимательное отношеніе къ своему поведенію; они пробуждаютъ самоанализъ. Произведенія Винниченка собраны въ три сборника — первый «Краса і Сила» изданъ въ 1906 г. Въ немъ заключаются более раннія его повести и разказы изъ народной жизни, изъ которыхъ

самая сильная в художественном отношении «Краса і Сила», – тема и сопоставления очень любимы Винниченко: красоту притягивает сила и наоборот. Второй и третий сборники составлены из небольших, но прекрасных в художественном отношении рассказов, из которых особенно хороши: «Момент», «Зина», «Раб Краси», «На пристані». Каждый рассказ – это законченный эпизод человеческой жизни, где умелым резцом вырезаны характеры, настроения, всегда самобытные и интересные. Обличительное направление проявляется больше в его драматических произведениях, из которых по содержанию очень интересна «Молох»; но в ней еще неудовлетворительная обработка формы драматического произведения. Лучшее всего написана и по форме и по оригинальности темы его последняя драма – «Брехня». (См. Лит. Наук. Вісн., кн. 10, 1910 г.). Таким образом Винниченко в украинской литературе является выразителем новейших настроений и запросов как народной трудовой массы, так и городского украинского общества, и произведения его читаются нарасхват, особенно молодежью.

Леся Українка. Поэтов-лириков нового времени очень много в украинской литературе. Но между ними оригинальностью своего творчества и художественной силой своего дарования выделяются Олесь и Леся Украинка, а также Днірова Чайка, начавшая писать еще в XIX веке. Леся Украинка пишет так же давно, но долгое время стихи ее оставались в Галиции и только в XX в. вышел в России сборник ее стихов «На крилах пісень». Это лирическая поэзия; ясная, тихая, красивая, которой недостает, однако, необходимой силы чувства. В последние годы эта поэтесса удачно создала новую в украинской литературе поэтическую форму – поэмы-драмы, черпая темы в легендах и в истории евреев, греков, египтян, французов. В этих поэмах-драмах проявилась необыкновенная талантливость Леси Украинки и красота ее вдумчивого творчества.

Олесь. Что касается до Олесья, то, конечно, его два сборника стихов: первый – «З журбою радість обнялась» и второй под простым названием «Поэзії», кн. друга, – это лучшее поэтическое богатство Украины после «Кобзаря» Шевченка. Олесь – символист* по своему

* Символом называется воплощение в каком-нибудь предмете человеческого чувства или общественного явления, напр., крест признается символом страдания за идею или за ближнего. Голуб – символ кроткости и чистоты, заяц – трусости. В украинской народной поэзии большое количество прекрасных символов: хмара, зозуля и другие.

творчеству и символы его очень выразительны и красивы, как, напр., «Айстри», «Голуби» и другие. Тема главная, господствующая, особенно во втором томе его стихов, это Украина, ее страдания, возможность ее возрождения; с горячим негодованием он бичует всех, изменивших народному делу. Рядом с этими искренними и сильными патриотическими стихотворениями, у Олесья есть жизне-радостные изящные песни. В последнее время вышла поэма его, символически изображающая современное настроение общества в виде блуждания толпы в темном безысходном лесу в напрасном стремлении к свету, к исходу. Поэма названа «По дорозі в казку».

Стефаник. Эти три выдающиеся поэта в настоящее время дают главное освещение украинской литературе. Вокруг них многие продолжают прежние народнические традиции, таковы: Стефаньк в Галиции с своим страшно пессимистическим изображением ужасного экономического положения галицких крестьян. Его рассказы изданы в Галиции несколькими сборниками, а у нас в Петербурге в одном томе, «Оповідання», между ними есть рассказы, потрясающие своим мрачным реализмом, как, напр., «Стратився», «Кленові листки», «Бассараби» и др.

Григоренко, М.Левицькій, Чернявській, Черкасенко. Близка к Стефанику по безрадостному изображению народной жизни писательница Григоренко; ее сборник «Наші люде на сели», написан с большим талантом. Большим реализмом отличаются также небольшие рассказы М.Левицкого, чуткого наблюдателя народной жизни, в них много юмору и мягкого сочувствия горестям маленьких людей. Некоторые рассказы драматичны в своей простой передаче, как, напр., «Забув», «Ніобея» и др. Интересно творчество Чернявского, начавшего с лирических стихотворений, – «Зорі», позднее он начал писать рассказы и многие из них очень художественны, как, напр., «Зораб», «Наши повернулись» и др. К таким же прекрасным рассказчикам относится Черкасенко с своими маленькими рассказами из быта шахтеров. Много нового интересного содержания в драматических произведениях Черкасенко, посвященных изображению борьбы рабочих за улучшение своего положения.

Крымській, Днірова Чайка. В стороне от них стоят Манжура, Крымській и Днірова Чайка. Манжура – талантливый поэт и отличный этнограф; в его стихотворениях видно превосходное знание народного быта. Крымській, внесши струю восточных мотивов, много путешествуя по востоку, владея арабским и персидским

языками, онъ пишетъ красивымъ своеобразнымъ языкомъ. Стихи его собраны подъ заглавіемъ «Пальмове гилля», въ нихъ онъ воспеваетъ красу лавровъ, кипарисовъ и оплакиваетъ свое одиночество. Крымскій дал много хорошихъ переводовъ; его повести и рассказы посвящены личнымъ темамъ. Наиболее жизненный и остроумно юмористичный – «В народъ», «Въ обіймахъ старшого брата». Дніпрова Чайка одна изъ первыхъ символастокъ въ украинской литературѣ: она начала писать поэтическими символами раньше, чѣмъ въ русской литературѣ началось увлеченіе символической поэзіей. У Дніпровой Чайки непосредственное поэтическое вдохновеніе выражалось всегда наилучше символами. Ея поэзія красива и проста, символы выразительны, а речъ льется плавными широкими белыми стихами. Она начала писать еще въ 80-е годы, къ сожаленію, ея короткія изящныя стихотворенія и поэмы еще не собраны въ одно изданіе. Лучшими можно назвать: «Плавни горятъ», «Буровісникъ», «Дівчина Чайка», «Певний притулокъ» и др. Изъ новыхъ поэтовъ выдаются еще по талантности сатирикъ Самійленко, Чернявский, въ стихахъ котораго хорошо обрисована природа, Чупринка съ наклономъ къ философіи, съ красивымъ стихомъ, Алчевская, Гай, Капельгородскій.

Заключеніе. Такъ развивалась украинская литература въ постоянной борьбѣ за существованіе. Въ теченіе болѣе 100 лѣтъ ея поэты и писатели отстаивали права народнаго языка, въ своихъ произведеніяхъ обнаруживали всю силу и красоту его и обрисовывали въ яркихъ картинахъ народную жизнь, природу Украины, ея національные типы. Они постепенно расширяли горизонты поэзіи, и, оставаясь все время верными гуманнымъ, демократическимъ заветамъ вождей украинской мысли, даровитые поэты вознесли украинскую литературу на достойную высоту среди другихъ славянскихъ литературъ. Въ самыя тяжелыя часы національнаго угнетенія украинское художественное слово спасло мысль и духовное творчество націи, звало его къ лучшей жизни. Этотъ краткій, далеко не полный очеркъ украинской литературы хотелось бы закончить стихомъ Олеса, – онъ высказалъ въ немъ, съ присущимъ ему сильнымъ чувствомъ все страданіе и всю красоту украинскаго слова:

О слово рідне! орле скутий!
Чужинцямъ кинуте на сміх!
Співучий грімъ батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий!

О слово рідне! Шум дерев,
Музика зорь блакитнооких.
Шовковий спів степів широких.
Дніпра між ними левів рев!
О слово! будь мечем моїм!..
Ні сонцем стань! Въ горі спинись,
Осяй мій край!

Творчество лучшихъ поэтовъ новейшаго литературнаго періода можетъ действительно осветить національную жизнь Украины новыми широкими лозунгами нравственнаго возрожденія на техъ непоколебимыхъ устояхъ братолюбія и свободы, основаніе которыхъ было положено авторомъ «Энеиды» и «Наталки Полтавки».

Библиографія.

Житецкій П. Очерки литературной исторіи малорусскаго наречія въ XVII – XVIII в. 2 р.

Житецкій П. Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ.

Сумцовъ М. Малюнки з життя українського народнього слова. X. 1910 р. 1 карб.

Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. Т. III. Малорусская этнографія. Костомаровъ. Историческое значеніе народныхъ малорусскихъ песенъ. Собр. сочин., т. XXI.

Житецкій П. Энеида Котляревскаго въ связи съ обзоромъ малор. литер. XVIII в.

Кримскій А. Іоаннъ Вишенскій.

Пыпинъ и Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ. I т.

Петровъ. Очерки исторіи украинской литературы XIX в.

Дашкевичъ. Отчетъ о XXIX присужденіи Уваровской преміи (разборъ очерковъ Петрова).

Конисскій О. Тарас Шевченко. Хроника ёго життя.

Драгомановъ М. Шевченко, українофіли й соціалізм.

С. Ефремов. Тарас Шевченко. Життя ёго та діла.

Объ отмене стесненій малорусскаго печатнаго слова. Изд. Акад. Наукъ. 1910 г.

О. Грушевскій. З сучасної української літератури (XIX и XX в.). Начерки й характеристики.

Коріфей украинской сцены.

Стешенко. Українськи шестидесятники (см. Записки наук. тов.).

Грушевский М. Украинский вопрос.
Ефремовъ. На мертвой точке.
-//--//-- Въ поискахъ новой красоты.
Доманицкій В. Авторство Марко Вовчок.
Омельченко. Въ поискахъ социальной морали (о Винниченко).
Сумцовъ. Изъ украинской старины (о Котляревскомъ, Квитке,
Шевченке и Щеголеве).
Франко. Нарис исторіи украинской литературы.

(Дж.: Народная Энциклопедия научныхъ и прикладныхъ знаний. Т.VII: Языкознание и история литературы. – Москва: Харьковское общество распространения въ народе грамотности, 1911. – С. 563–597).

Украинская литература въ XIX веке

Первый періодъ съ 1798 по 1862 г.

Въ августе 1903 года Украина праздновала свое первое, за 200 летъ общей жизни съ Россією, національное торжество: въ г. Полтаве, при многочисленномъ стеченіи публики, на одной изъ самыхъ людныхъ улицъ ставился памятникъ первому писателю новаго періода украинской литературы, И.П.Котляревскому. На этотъ праздникъ съехались представители всехъ областей Украйны; приехали чествовать его делегаты изъ Галичины; вся Украйна, уже много вековъ разделенная политической исторіей, объединилась въ этомъ культурномъ празднике столетняго юбилея украинской литературы. Деньги на первый украинский памятникъ собирались въ теченіе 20 летъ, и къ июлю 1903 г. ихъ насчитывалось 14.107 р. (съ % наросшими на поступавшія пожертвованія). Не велика эта сумма на 25 милліоновъ украинцевъ, живущихъ въ Россіи, и на 3 милліона галичанъ; приходила она изъ сель и хуторовъ Полтавской губерніи буквально по грошамъ, но она имела громадное значеніе, какъ свидетельство національнаго самосознанія Украйны. Изъ всего числа жертвователей Полтавской губерніи – родина поэта дала почти половину. Художникъ Позэнь изготовилъ изящный памятникъ съ барельефами, передающими сцены изъ произведеній Котляревскаго. Праздникъ назначенъ былъ первоначально на 1898 годъ, – столетняго юбилея выхода изъ печати поэмы «Энеиды»; но по «независящимъ» обстоятельствамъ онъ могъ состояться только въ 1903 году. Все южныя земства, города, универ-

ситеты и общественныя учрежденія прислали свои приветы и почтили память поэта адресами. Въ этотъ день, впервые после 200-лѣтняго молчанія, громко, смело зазвучала украинская речь въ приветствіяхъ галицкихъ депутатовъ, и казалось, что все преследованія малорусской речи пали и ей возвращено естественное право раздаваться безпрепятственно въ крае, населенномъ украинскимъ народомъ. Но чуть заговорилъ на своемъ родномъ языке не пріезжий галичанинъ, а украинецъ, сынъ земли, вскормившей Котляревскаго, какъ администрація грубо прервала его речь и запретила продолжать произнесеніе речей и адресовъ на украинскомъ языке. Праздникъ былъ прерванъ и закончился скандаломъ. На столетнемъ юбилее украинской литературы оказалось не дозволено говорить на украинскомъ языке. Этотъ характерный эпизодъ рисуеъ все унижительное безправное положеніе украинскаго слова, въ какомъ оно находилось до самого послѣдняго времени. Исторія украинской литературы въ XIX в. есть исторія ея борьбы за существованіе, происходившей среди самыхъ грубыхъ преследованій. Возрожденная къ жизни своеобразнымъ художественнымъ дарованіемъ Котляревскаго, эта литература нашла въ жизненныхъ силахъ своего народа достаточно энергіи, чтобы развиваться наперекоръ всемъ препятствіямъ и донести свое родное слово не искаленнымъ и не извращеннымъ къ лучшимъ днямъ народнаго освобожденія начала XIX века. Сила преследуемой украинской литературы была въ томъ демокрагическомъ начале, которому она всегда служила, и въ техъ богато одаренныхъ писателяхъ, которые выходили изъ народной среды и имели такого великаго представителя, какъ Т.Г.Шевченко.

До сихъ поръ нѣтъ полной, критически разработанной исторіи новой украинской литературы, по которой можно было проследить все теченія и направленія, характеризующія разные періоды ея развитія. Существуетъ, правда, несколько историко-литературныхъ изследованій, какъ напр. Петрова «Очерки исторіи украинской литературы въ XIX веке»; въ труде Пыпина и Спасовича «Исторія славянскихъ литератур» есть пространная глава, посвященная украинской литературе; Дашкевичъ въ своемъ «Отзыве о сочиненіи Петрова», представленномъ на соисканіе преміи Уварова, далъ обстоятельную характеристику украинскихъ литературныхъ направленій, но только до 80-хъ годовъ. Въ энциклопедическомъ словаре Эфрона въ 80-мъ томе Франко далъ очень сжатый очеркъ украинской литературы, но остановился

больше на ея древнемъ, а не на новейшемъ періоде. Самой детальной разработкой украинской литературы именно XIX века можно считать четырехтомный трудъ галицкаго изследователя Омельяна Огоновскаго: «Исторія литературы русской», 1891 г., изданной во Львове, а потому мало доступной въ Россіи, такъ какъ все украинскія книжки, изданныя въ Галиціи, считались до самаго последняго времени запретнымъ плодомъ для украинцевъ, живущихъ въ пределахъ Россіи. Но въ исторіи Огоновскаго можно только ознакомиться съ украинскими писателями съ чисто внешней стороны, такъ какъ въ ней нетъ никакой литературно-критической точки зренія, а только перечень писателей и ихъ произведеній какъ галицкихъ, такъ и украинскихъ. Это — ценный трудъ, но не освещающій литературную жизнь Украйны никакими ни публицистическими ни критическими точками зренія. Такимъ требованіямъ лучше всего удовлетворяють талантливныя статьи украинскаго критика-публициста С.Ефремова, писавшаго о новейшей украинской литературе въ «Русскомъ Богатстве» и въ «Кіевской Старине». Если прибавить еще несколько случайныхъ отрывочныхъ статей по поводу того или иного изданія или писателя, появляющихся въ самомъ конце XIX века, статьи Гринченко, Черняховской-Старицкой и др., то всемъ этимъ и исчерпывается скудный запасъ историко-критическаго матеріала, по какому можно бы было получить общее верное знакомство съ новой украинской литературой. А, между темъ, и по творческимъ силамъ, ее созидавшимъ, и по соціально-политическимъ идеямъ, лежащимъ въ основе ея, эта литература, принадлежащая многомилліонному народу, заслуживаетъ гораздо более внимательнаго отношенія. Въ великорусской печати часто оспаривали самостоятельное значеніе украинской литературы, указывали на ея зависимость отъ польской и великорусской и въ ея демократизме видели залогъ ея скорого истощенія, такъ какъ, по мненію великорусской прессы, народъ украинскій, состоящій изъ одного демоса, безъ своей національной аристократіи, не можетъ вскормить содержательную литературу; ей подносились советы о скорейшемъ духовномъ сліянніи съ великорусской более сильной культурой. Но украинцы отвечали на эти советы словами Шевченка: «добрий кожухъ, та не на мене шитий». Несмотря на силу великорусской культуры, невзирая на страшныя угнетенія всей украинской духовной жизни, сліяннія не последовало за все два съ лишнимъ века общей государственной жизни. Хотя въ городахъ Украйны и господствуетъ великорусская офіціальная речь во

всехъ общественныхъ, административныхъ, судебныхъ и учебныхъ учрежденіяхъ, но изъ-подъ этой насильственно надетой на местную жизнь железной сетки пробиваются живые ростки не умирающей національной жизни. Многомилліонный народъ не поддается обрусенію, а продолжаетъ думать, говорить и творить на своемъ родномъ богатомъ языке и жить своеобразными формами жизни. Лишенный всякаго правильнаго просвещенія, безъ родной школы, безъ понятной своей книги, одно появленіе которой преследовалось, какъ чума, всеми сельскими властями, безъ родной интеллигенціи, давно оторвавшейся отъ народной массы, украинскій народъ продолжалъ втеченіе всего тяжело сложившагося для него XIX века накапливать духовныя богатства и проявлялъ ихъ въ своей національной литературе. Шевченко-поэтъ и Драгомановъ-ученый выносятъ на светъ творческое чувство и мысль украинскаго народа и навсегда закрепляютъ за украинскимъ народомъ его право на положительное участіе въ міровомъ прогрессе. Широкимъ братолюбіемъ и научно обоснованнымъ демократизмомъ дышитъ и вся поэзія Шевченка и все научно-политическія статьи Драгоманова. Не беденъ духовно тотъ народъ, не оскудела та страна, которая въ теченіе одного столетія при такихъ неблагоприятныхъ условіяхъ выставила изъ своей среды двухъ такихъ сильныхъ мыслителя и художника, какъ Шевченко и Драгомановъ.

Исторія украинской литературы XIX века естественно распадается на две части, выясняющія: 1) какіе литературные и соціальные факты, какія общественно-культурныя явленія въ украинскомъ обществе подготовили поэтическое творчество Шевченка и 2) какія вызвали политическую деятельность Драгоманова. Въ этихъ двухъ періодахъ ярче всего выступаетъ вся литературно-общественная жизнь Украйны въ теченіе всего XIX века.

1.

XVIII векъ былъ для Украйны векомъ окончательнаго закрепощенія: ея политическая независимость была раздавлена последовательными усиліями двухъ самыхъ абсолютныхъ централистовъ російской имперіи: Петра I и Екатерины II. Вся культурная работа, всегда отличавшаяся особенной интенсивностью въ Украйне: ея школы, которыхъ въ конце XVIII века въ одной Гетманщинѣ было 866, а въ одномъ Черниговскомъ полку на 142 села было 143 школы, ея типографіи, ея высшее просветительное учрежденіе — Братская академія въ Кіеве — все было уничтожено, закрыто или сведено къ нулевой деятельности. Все просвещенныя силы страны были стянуты въ столицы, светскія и

церковныя книги на украинскомъ языкѣ были запрещены, и наехавшее въ Украину чужое панство съ презрѣніемъ третировало украинскій языкъ, какъ наречіе рабовъ. Между темъ, на этомъ языкѣ за XVI и XVII века выработана была целая литература, гораздо более содержательная и разнообразная, чѣмъ та ветошь, съ какою великорусская письменность добралась до конца XVIII века. Западно-европейская культура широкими дверями входила въ городскую жизнь Украины до Петра; село совершенно независимо творило свои самобытныя общественно-экономическія формы жизни и чутко отзывалось на родную, свободно приходившую къ нему литературу въ видѣ проповедей, памфлетовъ, драматическихъ представленій и сатиръ, такъ называемыхъ «пашквилей», панегириковъ и разныхъ «виршей». Стефанъ Яворскій, Афанасій Заруцкій особенно прославились своими хвалебными Словами; но, стараясь угодить русскому наезжому боярству, они подделывались подъ тогдашнюю великорусскую речь и извращали настоящій украинскій языкъ*. Онъ сохранялся гораздо более чистымъ въ виршахъ и драмахъ, писанныхъ большею частью кievскими академиками и учениками харьковскаго коллегіума, обслуживавшаго въ просветительномъ отношеніи слободскую Украину; много было безыменныхъ авторовъ, выходившихъ изъ темной глубины народа и выражавшихъ его настроеніе. Такъ, реформы Разумовскаго и другихъ, ставленныхъ русскимъ правительствомъ гетмановъ, встречались украинскимъ населеніемъ съ большимъ негодованіемъ и вызывали целую серію очень едкихъ сатиръ, где новопоявившимся акцизнымъ чинамъ предлагалось, напр., «лучше пороки у сильныхъ истреблять, нежели робить (делать) горелку (водку) беднымъ воспрещать». Еще более національный характеръ сохраняли украинскія драматическія произведенія, особенно любимыя въ Украине во всехъ слояхъ населенія. Возникшія изъ пасхалій и мистерій, эти драматическія сцены часто получали общественное содержаніе, где бытовой элементъ не только смешивался, но и господствовалъ надъ религіознымъ. А рядомъ съ мистеріями разыгрывались и чисто комическія, большею частью тоже сатирическаго характера «интермедіи».

Когда все другіе роды письменной литературы были запрещены, эти интермедіи, сатиры и вирши одни черезъ все XVIII столетіе продолжаютъ звучать родными отзвуками и въ дворахъ мелкихъ и

* Такія «Слова» часто ображались то въ обличеніе, то въ похвалы; за одно изъ такихъ ругательныхъ «Словъ» противъ Мазепы Петръ I наградилъ автора поместьями, понимая разрушающую силу купленаго слова.

крупныхъ пановъ и въ сельскихъ хатахъ; своимъ юморомъ и художественными образами заявляли они о творческихъ силахъ задавленной націи, давали удовлетвореніе незасыпавшимъ культурнымъ запросамъ Украйны. Многія изъ этихъ драматическихъ произведеній дошли до насъ отчасти въ рукописныхъ спискахъ, отчасти въ устной передаче; некоторыя печатались въ разныхъ историко-литературныхъ трудахъ – Тихонравова, въ «Трудахъ кievской духовной академіи» и др. Такова, напр. «Розмова вкратце о душе грешной, судъ принявшей отъ Судіи справедливаго, Христа Спасителя». Въ этой мистеріи очень много интересныхъ бытовыхъ подробностей изъ тогдашнихъ судебныхъ порядковъ. Дошла до насъ и драма, написанная Конисскимъ, автора многихъ дидактическихъ виршей, – «Воскресеніе мертвыхъ» съ комическими эпизодами въ конце, драма Довгалева – «Комическое действіе царя царей», гдѣ вся 2-я часть состоитъ целикомъ изъ народныхъ сценъ, и много другихъ. Исполнялись эти произведенія школьниками, странствующими дьяками и другими личностями, более известными подъ понятнымъ для всехъ прозвищемъ «пиворезовъ». Они же разносили вирши, въ которыхъ оплакивалось печальное положеніе закрепощенной народной массы, сатиры на казачью старшину, стремившуюся породниться съ русскимъ дворянствомъ и выйти въ дворяне; во многихъ виршахъ звучалъ сильно протестующей тонъ, какъ, напр., въ одной вирше приведенной П.Житецкимъ въ его изслѣдованіи объ Энеиде Котляревскаго: «Що настало теперъ въ світі!»

Распевали школяры, конечно, и любовныя вирши, изъ которыхъ въ однихъ уже звучитъ тотъ денатурализированный языкъ съ напыщенными, часто неуместно вставленными русскими и славянскими словами, который такъ режетъ намъ ухо и смешитъ насъ на Украинѣ въ речахъ писарей, урядниковъ и др. лицъ, якобы вкусившихъ цивилизаціи. Другіе же вирши съ сильно выраженнымъ народнымъ элементомъ отличаются красотой и искренностью и долго живутъ въ народномъ обиходѣ, какъ, напр., некоторыя песни Сковороды: «Ой доле людська!» или стихотвореніе Климовскаго: «Іхав козакъ за Дунай» и др. Писалось немало и чувствительныхъ элегическихъ стихотвореній о страданіяхъ населенія. Чѣмъ они были ближе и формой и языкомъ къ національнымъ, народнымъ песнямъ, темъ они выше въ художественномъ отношеніи. Такая песня дошла до насъ подъ названіемъ «Ирмологія» отъ 1757 года, начинающаяся такъ:

Хто хоче лиха зазнати
Нехай іде в Н дякувати
То буде панщину в будни робити
Сала по селі прохати
І скризь за хлібомъ шмарувати и т. д.

Сохранились отъ этого времени и более серьезные сочиненія: дневники, мемуары тогдашнихъ еще не обрусевшихъ пановъ, для которыхъ украинский языкъ оставался ближе и роднее официального – русскаго; эти ценные бытовые материалы были напечатаны уже въ XIX веке въ историческомъ журналѣ «Кіевская старина» (Записки Маркевича Я.А. 1718-1768 г., дневникъ или по тогдашнему «Діаріушъ» Н.Ханенка и т. д.); по рукамъ ходили списки разныхъ историческихъ очерковъ, напр., «Летопись» Грабянки, «Описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ» Симоновскаго, «Летописное повествованіе Ригельмана» и всеи известная «Исторія руссовъ» Конисскаго. Все это поддерживало въ украинскомъ обществѣ XVIII века національное самосознаніе, подчеркивало особенность и самобытность населенія и какъ бы охраняло отъ напора официально-господствующаго чужого просвѣщенія. Творческимъ силамъ народа не давалось свободаго проявленія; они журчали подъ ледяной корою и время отъ времени выдвигали такія крупныя своеобразныя фигуры, самородки ума и одаренности, какъ философъ Сковорода, оригинальное ученіе котораго было известно даже за границей. Сынъ простаго казака Полтавской губ., онъ учился въ Переяславской семинаріи, пешкомъ путешествовалъ по Европе, слушалъ лекціи лучшихъ тогдашнихъ профессоровъ, преимущественно въ германскихъ университетахъ, и увлекался философіей. Вернулся онъ съ определеннымъ философскимъ міросозерцаніемъ, въ которомъ пантеизмъ сына народа, такъ непосредственно живущаго въ близости съ природою, сочетался со строгой этикою Сократа. Одаренный талантомъ популяризатора, онъ сначала взялъ место преподавателя въ харьковскомъ коллегіумѣ, но, страстно любя свою личную независимость, онъ, при первомъ столкновеніи съ начальствомъ, оставилъ коллегіумъ и странствовалъ по Харьковской губ., временно останавливался на более или менее продолжительное время въ домахъ разныхъ людей – дворянъ, крестьянъ, – везде проповедуя искать счастье въ бедности и въ строгомъ выполненіи своего долга. «Все проходить, но любовь остается, а любовь это – Богъ, отсюда веченъ человекъ», говорилъ Сковорода. Языкъ его былъ обра-

чень, но затемнялся смешанностью словъ, синтаксисами оборотовъ: то былъ уже не украинскій красивый народный языкъ, какимъ говорило окружавшее его населеніе, изъ среды которой онъ и самъ вышелъ, и не великорусскій и не славянскій, а тотъ порченый говоръ, который официально признавался обязательнымъ для тогдашней Украины. Неправильность языка значительно мешаетъ и мешала усвоенію ясной и простаго философіи оригинальнаго народнаго мыслителя – странника Сковороды. Но, несмотря на то, и его ученіе и личность философа резко выделялись на общемъ фонѣ умственной подавленности тогдашняго украинскаго общества. Вліяніе его было громадно, и мы видимъ именно его учениковъ и последователей въ числѣ техъ жертвователей, на чьи деньги былъ открытъ въ 1805 году первый южный университетъ въ Харьковѣ.

Таковъ былъ тотъ литературно-соціальныи фонъ, на которомъ въ самомъ концѣ XVIII в. выступилъ органически съ нимъ связанныи талантливый возродитель новаго украинскаго литературы И.П.Котляревскій. Появившаяся подъ его собственною редакціей въ 1809 г. его поэма «Энеида»^{*} справедливо можетъ считаться синтезомъ всей той сатирической и обличительной народнои литературы, которой господствовавшій въ то время въ Украинѣ централизмъ не давалъ выйти наружу. Къ Котляревскому можно отнести слова Ламменэ: «Люди, стоявшіе во главѣ великихъ историческихъ эпохъ, имели силу лишь потому, что они более другихъ умели отождествлять себя съ духомъ своего времени». Малообразованныи, по сравненію со многими украинцами того времени, Котляревскій перечувствовалъ и реализировалъ въ своихъ творческихъ образахъ все то, что было разбросано въ разныхъ устныхъ и письменныхъ литературныхъ произведеніяхъ того времени на его родинѣ. Онъ родился въ 1769 г. въ Полтавѣ въ беднои дворянскои семьѣ, въ небольшомъ дубовомъ домикѣ на горѣ. Чудный видъ открывался съ этого места на речку Ворсклу, на ея луга, хутора и села, белеющіе среди зелени. И теперь это одно изъ красивейшихъ местъ Полтавы. Полтавщина того времени была однои изъ наиболее культурныхъ частей Украины, сохранившей свою національную физиономію. Учился Котляревскій въ полтавскои духовнои семинаріи и уже тамъ получилъ прозваніе рифмача за писанные имъ сти-

^{*} Раньше она здана была безъ спроста у автора въ 1798 и 1808 гг. помещикомъ Парпуροю, котораго за это авторъ въ своемъ первомъ изданіи 1809 г. поместилъ въ адъ подъ прозвищемъ «мацапура».

хи. По окончаніи семинаріи, былъ учителемъ во многихъ помещицкихъ домахъ; живя по селамъ, онъ увлекался народными песнями, записывалъ ихъ и часто принималъ участіе въ народныхъ гуляньяхъ и въ такъ называемыхъ въ Украине «вечерницахъ». Затемъ, онъ служилъ въ военной и гражданской службѣ. Въ 1808 г. вышелъ въ отставку и до конца жизни занималъ место надзирателя дома воспитанія бедныхъ дворянъ въ Полтавѣ и проявилъ въ этомъ дѣлѣ много заботливости и сердечности въ своихъ попеченіяхъ о воспитанникахъ. Только слабость здоровья заставила его за три года до смерти выйти въ отставку, после чего одинокій, не женатый, но всегда окруженный друзьями, Котляревскій тихо жилъ на пенсіи все въ томъ же небольшомъ дубовомъ домикѣ и умеръ въ 1838 г., бедный и недослужившійся до какихъ-либо чиновъ, но оплакиваемый и уважаемый всеми жителями родного ему города.

«Энеида», «Наталка-Полтавка» и «Москаль Чарівникъ» составляютъ, все то небольшое литературное наследіе, какое Котляревскій оставилъ, своимъ землякамъ и какимъ онъ при жизни прібрелъ свою громадную популярность среди современниковъ и заслужилъ уваженіе многихъ поколеній. Онъ поднималъ чисто народное украинское слово на такую высоту, какой не достигало оно до него ни въ виршахъ странствующихъ бурсаковъ-рифмачей ни въ драматическихъ сочиненіяхъ. На «Энеиду» литературная критика долго смотрела свысока, какъ на переделку, грубое подражаніе недостижимо высокому классическому образцу. Но такія переделки были въ модѣ въ то время; они подняли борьбу съ выдохшимся лжеклассицизмомъ XVIII в. Много такихъ переделокъ было и на русскомъ языкѣ, но они давно забыты, а «Энеида» Котляревскаго и до сихъ поръ читается съ удовольствіемъ не только простымъ читателемъ изъ народа, а и литературно-образованными ценителями художественныхъ произведеній. Это зависитъ отъ того народнаго характера, какимъ она проникнута: все бытовья сцены, перенесенный на почву украинской тогдашней народной жизни, дышать реализмомъ; а неподдельный юморъ и верная оценка политическихъ и соціальныхъ явленій того времени расширяютъ перспективу всей этой самобытной поэмы, делаютъ ее интересной и для нашихъ дней. Правда, сцены флирта и пьянства въ «Энеиде» отталкиваютъ насъ своей грубостью, но они не казались такими для своего времени, когда «пиворезы» складывали тропари въ честь вакхическихъ изліяній и распевали ихъ на пирахъ украинскихъ вельможъ. Это

было верно и согласно съ нравами, а Котляревскій не допускалъ никакой лжи въ своемъ творчестве. Для него, выросшаго среди народныхъ песенъ и народной литературы, поэзія была правдой жизни. Этимъ онъ стоялъ выше своихъ современниковъ – великорусскихъ шитовъ – Державина, Богдановича, Капниста, Соллогуба и др. Знаніе народной жизни, искренняя и глубокая симпатія къ своему народу и талантливое чутье художественной правды дали Котляревскому возможность еще до Гоголя направить новую украинскую литературу именно на то жизненное реальное направленіе, которое великорусская литература усвоила лишь полъ века спустя въ такъ наз. гоголевскій періодъ ея литературы. И это направленіе было не теоретическое, надуманное, а органически связанное съ окружающею жизнью и непосредственнымъ чувствомъ автора. Котляревскій явился истиннымъ украинскимъ народникомъ и силою своего таланта сразу далъ возрожденной украинской литературе народническое направленіе. До Котляревскаго украинское слово, лишенное научной обработки и стесненное въ своемъ развитіи, какъ бы ощупью искало само себя, сомневалось въ своей силѣ среди охватившихъ Украину тисковъ и потемковъ мысли. Котляревскій далъ ему определенную форму выражеія, направленіе, обнаружилъ всю его красоту. Юмористическій, реальный до грубости и яркій до картинности въ разныхъ местахъ «Энеиды», языкъ Котляревскаго получаетъ особую нежность и задушевность въ «Наталке-Полтавкѣ». За эту маленькую «оперу» Котляревскаго много упрекали въ излишней сентиментальности, но критики не понимали, что между сентиментализмомъ Карамзина и чувствительными сценами «Наталки-Полтавки» лежитъ пропасть: въ характерѣ украинскаго народа много лиризма, чуткости и той задушевности, которая со стороны кажется сентиментальностью. Красота природы, счастье или несчастье вызываютъ слезы и тоску: Sehnsucht по чему-то лучшему, недостижимо. Эта чувствительность отличаетъ всю украинскую поэзію какъ народную, такъ и искусственную и проявляется у всехъ поэтовъ Украины въ большей или меньшей степени. Оставаясь и въ «Наталке-Полтавкѣ» реалистомъ – знатокомъ національныхъ характеровъ, Котляревскій вполне веренъ психологіи своего народа, и нѣтъ у него никакого напускнаго сентиментализма. «Наталка-Полтавка» – художественное тонко выполненное произведеніе; оно переноситъ насъ въ ту Украину XVIII в., где народъ уже такъ обеднелъ на своемъ богатомъ черноземѣ, что Петру, жениху Наталки,

надо, прежде, чем ее сватать, уходить на далекие заработки, где среди бедного простого народа живут утонченные психические организации, как сама «Наталка», и покоряют даже просвещенных чиновников, очевидно, охваченных еще свежей тогда философией Сквороды – в лице Вознаго. Яркий художественный талант, правда, сочувствие народу – все это делает произведение Котляревского бессмертным: в течение всего столетия «Наталка Полтавка» не только не сходит с репертуара украинского театра, но и в Украине и в столицах пользуется и теперь любовью публики. Такой долговечной славой отличаются только истинно художественные произведения. Поэтическое творчество есть проникновение в самую суть вещей. Котляревский проникнул в самую суть национального характера украинского народа и внес в его литературу то демократическое, гуманное начало, которое составляет его основу; он своим творчеством еще раз подтвердил, что истинная поэзия всегда неразлучна с правдой и великой любовью. Не даром Шевченко посвятил основателю новой возрожденной украинской литературы такие сильные строки:

Будешь, батьку, панувати
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє
Тебе не забудуть!

2.

Начало, вложенное Котляревским в украинское общественное сознание, нашло себе очень скоро не только последователей, но и талантливых продолжателей. Одно культурное событие, несомненно, имело в данном случае благоприятное влияние: в 1805 году в Харькове был открыт первый на юге России университет. На устройство его, как известно, были собраны по-жертвованию и среди жертвователей было много имен учеников и друзей Сквороды: его просветительная работа в Слободской Украине дала блестящие плоды. Скоро вокруг молодого университета группируются местные таланты, свежие умственные силы и дают новый толчок литературной деятельности. Возникают новые журналы, появляются писатели. Одни пишут тяжелым вымученным русским языком, подражая высоким авторитетам столичной прессы. Другие, по образцу более близкого, понятного творчества Котляревского, творят на родном языке, черпают темы из окружающей действительности. Среди

этих последних выступают два сильных художника украинского слова: магистр, а потом и ректор харьковского университета – Гулак-Артемовский и Квитка-Основьяненко, бывший в Харькове председателем уголовной палаты и предводителем дворянства. Эти два имени лучше всего характеризуюсь первый, так сказать, харьковский период новой украинской литературы. В произведениях Гулака-Артемовского украинский язык получает новую силу и яркость. Он написал немного, но в лучшем своем произведении «Пань та Собака» он выступает и по идейности содержания достойным преемником Котляревского. «Пань та Собака» – басня, где под видом несчастной дворовой собаки представлена доля крепостного, является одним из смелых обличений крепостного права, хотя и замаскированного в форму басни, но для всех очень ясно. Вся критика приветствовала с восторгом нового украинского писателя, но он дал очень немного: кроме этой образцово написанной басни Гулак-Артемовский обогатил нарождающуюся литературу прекрасными переводами Гёте, Горация, но его оригинальные вещи – «Солопій та Хивря», «Тюхтії та Чванько» – очень слабы по содержанию. Во всей своей литературной деятельности Гулаку-Артемовскому недоставало широты общественного развития: после одного совершенно случайного обыска в его квартире он по трусости оставил свое украинское творчество.

Гораздо больше и разнообразнее писал Квитка. Харьковцы очень гордятся этим земляком и ко времени столетней годовщины его рождения харьковское уездное земство издало полное собрание его сочинений как на русском, так и на украинском языке. Жизнь Квитки довольно необычна: болезненный ребенок, он учился дома и в монастырской школе и прожил все детство под Харьковом, в селе Основе, откуда взял и свой литературный псевдоним – Основьяненко. Очень молодым поступил на военную службу, но скоро вернулся домой и застенчивый, робкий, он 23 лет ушел жить в соседний монастырь. Там, однако, он оставался недолго, и хотя по выходе из монастыря отдался шумной светской жизни, но сохранял всю жизнь глубокую религиозность. В общественной жизни Харькова принимал самое горячее участие, служил по выборам – был предводителем дворянства, а затем, совестным судьей; временно был директором харьковского театра, склонил благотворительное общество открыть в Харькове «институт для образования беднейших

благородных девиц» и всей душой отдался его устройству. Позднее его же стараниями были открыты в Харькове кадетский корпус и публичная библиотека. Во всей культурной просветительной работе тогдашнего Харькова он был и руководителем и самым неутомимым работником. Но любимым его делом была литературная деятельность. В 1816 году он уже один из редакторов «Украинского Вестника», где печатает юмористические фельетоны из городской жизни «Письма Фалалея Повинухина» на русском языке и одновременно печатает русские же стихотворения в другом Харьковском журнале – «Харьковском Демокрите».

Один из образованнейших людей своего времени, хотя и самоучка, Квитка читал много и хорошо был знаком не только с русской, но и с французской литературой и читал в подлиннике Жорж Зандь. Он много писал по-русски, и столичные журналы ценили его сотрудничество («Вестник Европы», «Современник» и «Отечественные Записки»). Здесь напечатана была 1-я часть его лучшего произведения на русском языке – «Пань Халаявский» (1839 г.). Свои украинские произведения он начал повестью «Ганнуся» в 1839 г. Но еще раньше в «Утренней Звезде» появился рассказ на украинском языке «Салдатский патреть», довольно невыгодно рисующий простоватость украинского простолюдина. Несколько мелких рассказов – «Мертвецкий Великдень», «Маруся» и более крупная вещь – «Конотопська Відьма» – вышли в 1834 г. отдельным изданием и очень быстро разошлись, так что в 1841 г. они издаются вторично. Квитка мастерски владел не только языком, но и самой формой повествования; он творец украинской повести и лучше в этом роде является «Маруся», а также «Сердешна Оксана»; они отличаются особенной художественностью и этнографической правдой. Изящные тонкие женские образы вставлены в реальную рамку тогдашних трагических условий народной жизни. Вообще женские типы у Квитки отличаются особенной тонкостью отделки и глубокой психологической правдой. Женщина в Малороссии всегда отличалась многими привлекательными душевными чертами; она пользуется в общественной жизни и в семье гораздо большей независимостью, чем у великороссов. Квитка ярко очертил, каким опасностям подвергалась украинская девушка с ее красотой и доверчивостью среди грубых нравов тех военных молодых людей и господ помещиков, которые являлись в ту эпоху безнаказанными хозяевами

Украины. В этом отношении особенно сильно написаны: на русском языке «Пані Сотниковна» и «Сердешна Оксана», где обе эти героини стали жертвой насилия и обмана военных «героев». Многие критики ставят образы Маруси и Оксаны – любящие и страдающие – как бы предпосылками тех высокохудожественных женских образов, какие через некоторый промежуток времени выступили с еще большей силой и красотой в поэмах Шевченка: «Катерина», «Наймичка» и др. Некоторые повести Квитки заслуживают упреков в растянутости и сентиментальности, напр. «Божі Діти», «Щира Любовь». «Добре роби, добре й буде» носит слишком сентенциозный характер изложения. Красиво написана сказка-быль «Перекажи поле», где эта трава является, согласно народной символике, обличительницей совершенного в степи преступления.

Из драматических мелких произведений Квитки лучше других «Сватання на Гончарівці», где тонкое понимание души человеческой дало автору возможность показать нам человека под внешностью всеми осмеиваемого дурачка Стецька. Эта пьеса-водевиль долго держалась на украинской сцене. Но драматические произведения не составляли лучшей жанры Квитки; его творчество ярче всего обнаруживалось в форме повести, рассказа, где его язык вполне народный, гибкий, образный. Надо помнить, что в то время еще не было повестей ни Григоровича ни Тургенева, хотя Гоголь уже чаровал всю Россию своими несравнимыми повестями; у Квитки часто встречаются подражания великому земляку. Известный харьковский этнограф Сумцев очень высоко ценит этнографический элемент в повестях Квитки; все его бытовые описания обнаруживают его наблюдательность и знание народной жизни. Все сословия харьковской губернии – крестьяне, дворяне, горожане, казаки – метко очерчены им в их тогдашнем семейном быту, во множестве неуловимых подробностей, в характеристиках, поверьях.

Около этого же времени начинается возрождение Галичины; конечно, национальное сознание является результатом созвучия многих индивидуальных мыслей, и трудно уловить его начало; тем не менее, в известные эпохи это созвучие миллионов выносится из глубины народной жизни наверх и находит себе талантливых и чутких выразителей. Отданная по разделу Польши во власть Австрии, Галичина надолго замерла и не проявляла никакой национально-культурной жизни. С 1796 по 1808 г. не издано было ни одной украинской

книги, и польский язык господствовал во всем культурном обществе Галиции. Даже духовенство не пользовалось родным языком ни при богослужении ни для произнесения проповедей. Но с 20-х годов появляются разные сборники народных песен, обрядов, игр. Три человека принимаются энергично за дело национального пробуждения – Шашкевич, Головацкий и Вагилевич. Они собирают и издают разные памятники Галицкой народной поэзии и знакомятся в то же время с украинской литературой. Все трое горячо преданы были родине; они сошлись еще в университете во Львове и объединяли вокруг себя лучшую украинскую молодежь. Шашкевич был поэт с тонкой душевной организацией. Его стихи восторженно читались по всей Галиции. Австрийская цензура долго задерживала их печатание и они вышли только в 1837 г. под заглавием «Русалка Днистровая». Затем изданы были сборники, альманахи с украинскими рассказами. 1848-й год со своей, хотя и далеко не совершенной, австрийской конституцией облегчил дальнейшее развитие национально-литературного движения в Галичине. Оно питалось, главным образом, трудами украинских ученых того времени – Бодянского, Срезневского и литературными произведениями украинских писателей. Но ближайшее единение национальной работы в обеих оторванных одна от другой украинских землях началось позднее и создало то галицко-украинское общественное движение, которое имело важное значение для обеих земель в тяжелую для Украины эпоху между 70-ми годами и концом XIX в.

Пробудившееся в Харькове национальное самосознание украинцев проявлялось в то время в оживленном интересе к памятникам народной поэзии: песни, думы, поверья с любовью записывались, собирались и мало-по-малу выходили на свет Божий на страницах разных журналов и сборников. Первое издание украинских народных песен, составленное князем Цертелевым, вышло в 1819 году. Впрочем, еще раньше его Ходаковский составил в 1814–1817 гг. сборник украинских песен, но он не был издан. Каким ярким контрастом вставало это богатое сильное народное творчество и высота выраженного в нем этического идеала рядом с тем закрепощением и обезличением, в каком прозябал тот самый народ, который создал такую художественную поэзию! В повестях Квитки тоже с этнографической верностью выступает тот же народ с благородным, чувствительным характером, недостойный тех рабских условий, в каких ему приходилось про-

чищать. Къ сожаленію, Квитки, при всей его любви къ родине, не доставало широкаго политическаго и общественнаго развитія: нигде въ его повестяхъ нѣтъ того строгаго осужденія крепостничества, какое звучитъ въ произведеніяхъ Котляревскаго. Квитка, по своей службѣ въ судѣ и въ званіи предводителя дворянства, былъ близко знакомъ со многими злоупотребленіями крепостничества; но ни въ одномъ разсказѣ ни въ одной повѣсти онъ не представилъ техъ страданій, которыя на его глазахъ переносилъ тотъ самый народъ, характеры и бытовую обстановку котораго онъ умѣлъ такъ художественно обрисовать. Человѣкъ высокой личной этики, чуткій къ правдѣ и красотѣ, Квитка въ политическихъ и социальныхъ вопросахъ былъ очень мало развитъ. Вотъ почему его «Листи до селянъ» являются реакционными даже для своего времени: монархизмъ, рабская покорность господину составляютъ основу развиваемыхъ въ нихъ советовъ украинскому сельскому населенію; талантливая популяризація Квитки въ этихъ «Листахъ до селянъ» по своему содержанію не имѣетъ никакой ценности.

Этотъ недостатокъ политическаго развитія не мешалъ, однако, Квиткѣ занять по богатству своего творчества первое место въ возрожденной Котляревскимъ новой украинской литературѣ. Его богатый языкъ, его душевные образы и этнографическая абсолютная верность описаній, тождественность настроенія во многихъ его произведеніяхъ съ народными песнями – все это делаетъ повѣсти Квитки ценными и до сихъ поръ литературными произведеніями, родными для каждаго украинца. Они сыграли большую роль для пробужденія національнаго чувства и целымъ рядомъ законченныхъ картинъ народной жизни продолжали народническое направленіе украинской литературы. Квитка въ свое время являлся темъ светлымъ живительнымъ началомъ, которое вызвало къ жизни много новыхъ литературныхъ силъ; они любовно прислушивались къ его звучному украинскому слову и откликались на него изъ разныхъ уголковъ Украйны своими стихами, баснями, оперетами и разсказами. Украинская литература расцвѣтала и получала все большую популярность. Народная космогонія, народная жизнь, украинская исторія составляютъ ея содержаніе. Макаровскій пишетъ чувствительную поэмѣ «Наталю» и прославляетъ въ ней трудовую сельскую жизнь. Кирилла Тополя перерабатываетъ украинское поверье о ведьмахъ въ прелестную оперу «Чары», которая еще въ концѣ XIX в. ставилась на любительскихъ сценахъ. А. Чужбинскій-Афанасьевъ является любимцемъ украинскихъ барышень своими

лирическими стихами, романсами («Скажи мені правду мій любий козаче» и др.). Л.Боровиковській черпаєть изь народнаго творчества сатирическую основу своихъ басенъ и, владея чистымъ народнымъ языкомъ, переделываетъ на украинскій ладъ басни Крылова и польскаго писателя Красицкаго. Онъ оставилъ, кроме того, после себя несколько переводовъ изь Мицкевича и Пушкина, переводъ «Светланы» Жуковскаго. Некоторые его короткія басни до сихъ поръ пользуются известностью, напр. «Крилля у виряка», «Климъ» и др. Но талантливый Гребінка затмеваетъ Боровиковскаго своими остроумными баснями. Этотъ баснописецъ украинской школы обладалъ недюжиннымъ сатирическимъ талантомъ и хотя тоже главнымъ образомъ переделывалъ Крылова, но сохранилъ свою поэтическую оригинальность. Къ сожаленію, и дворянское воспитаніе и жизнь вдали отъ Украины оторвали его отъ родной почвы и не дали развиться несомненному художественному дарованію. Все, что онъ писалъ на русскомъ языке, силясь подражать повестямъ Гоголя, не имеетъ никакой литературной ценности, и хотя издавалось 2 раза (въ 1862 г. и въ 1903 г.), но не составило славы автору. За то небольшой томикъ его украинскихъ «Приказокъ» еще долго будетъ читаться всеми возрастами, какъ вполне художественныя, прекрасно написанныя басни.

Между ними особенно любимы его оригинальныя, какъ, напр., «Лебідь і гусі», «Будякъ та конопляничка». Хороши и некоторый переделки Крылова, напримеръ, «Ведмежіи суд» и др. Но очень слабъ его переводъ «Полтавы», который онъ посвятилъ Пушкину.

Между украинскими сатириками того времени нельзя пропустить К.Думитрашко, автора комической поэмы, переделанной съ греческаго, «Жабомышодракивка», или «Борьба мышей съ жабами», не лишеной политическаго значенія, такъ какъ подъ видомъ мышей обрисованы поэтомъ поляки, а подъ видомъ жабъ – казаки.

Особенно талантливымъ рассказчикомъ украинской старины около этого же времени является А.П.Стороженко; хотя его 2 тома украинскихъ рассказовъ вышли позднее, въ 1863 г., но на немъ не отразились тогдашнія движенія общественной мысли въ Украине и своимъ творчествомъ онъ больше принадлежитъ эпохе 30-хъ годовъ. Талантливый писатель съ красивымъ, ярко-образнымъ языкомъ, онъ написалъ больше 20 мелкихъ рассказовъ изь украинской жизни, преимущественно изь быта запорожцевъ, и изь народныхъ устъ. Особенно хороши его комическія повести «Вуси», «Голка», «Вчи лінивого

не молотомъ, а голодомъ», «Марко проклятый» и др. Хотя онъ несомненно отличался сильнымъ талантомъ и владелъ народнымъ языкомъ, но весь преданный своей бюрократической службѣ, онъ такъ же, какъ Гребінка, стоялъ въ стороне отъ украинскихъ литературныхъ кружковъ и, по справедливому замечанію Житецкаго, является временнымъ и до известной степени случайнымъ гостемъ въ украинской литературе.

Рядомъ съ поэзіей развивалась и крепла въ Харькове украинская этнографія. Это вызывалось не только повышеннымъ національнымъ самосознаніемъ, но влияніемъ западно-европейскаго движенія, направленного на изученіе народностей въ ихъ словесныхъ, правовыхъ и бытовыхъ проявленіяхъ. Въ харьковскомъ университете украинской этнографіей въ то время особенно много занимался профессоръ русской словесности Амвросій Метлинскій, известный также подъ евопейскимъ псевдонимомъ – Амвросій Могила. По точности записей и по богатству песенъ (8.000), его «Сборникъ народныхъ южнорусскихъ песенъ» представляетъ выдающееся научное явленіе того времени (1854 г.). Павловскій еще въ 1818 г. издалъ первую украинскую грамматику, или, какъ онъ самъ ее называлъ «грамматику малороссійскаго наречія», которое онъ считалъ уже исчезающимъ. Во главе научнаго изученія украинскаго фольклора стояли выдающиеся ученые – Бодянский, Срезневскій, Максимовичъ, молодой еще историкъ Костомаровъ. Максимовичъ сначала былъ профессоромъ московскаго университета, где изучалъ ботанику, но самъ украинецъ (родомъ изь кievской губерніи), онъ всегда живо интересовался памятниками народной старины и словесности и, перейдя въ кievскій университетъ, занялъ кафедру русской словесности. Онъ прекрасно перевелъ на малорусскій языкъ «Слово о Полку Игореве и несколько псалмовъ». Въ 1827 г. онъ издаетъ «Сборникъ украинскихъ народныхъ песенъ», въ 1836 г. «Сборникъ думъ и казацкихъ бытовыхъ песенъ». Надъ собраніями этихъ песенъ и думъ работало много лицъ. Красота ихъ привлекала къ нимъ всеобщее вниманіе. Гоголь и Пушкинъ совершенно были увлечены ими. Пушкинъ прямо говоритъ, что онъ обираетъ эти песни и по нимъ пишетъ свою Полтаву. Съ появленіемъ этихъ сборниковъ, точно новая, всеми на время забытая, народность, полная высокихъ умственныхъ силъ, выступила передъ всемъ западнымъ славянствомъ и привлекла къ себе все симпатіи. Максимовичъ пишетъ къ песнямъ комментаріи и классифицируетъ ихъ, а Костомаровъ делаетъ первую

попытку ученой разработки народных песен и для своей магистерской диссертации берет темой «Историческое значение народной поэзии». Бодянский издает материалы украинской историографии в «Трудах Общества истории и древностей Российских», издававшихся в Москве, «Летопись самовидца», «Историю Руссов» и др.; но скоро это ученое издание было прекращено «по независящим обстоятельствам». Срезневский издает «Запорожскую Старину», в которой печатает много красивых украинских дум, подлинность которых, впрочем, подвергалась потом сомнению. Все эти издания создавали научную почву, на которой назревали начала будущей точной этнографической науки; это поддерживало национальное общественное движение в Украине, подтверждало сознание самобытности украинского народа. Поэты того времени берут содержание для своих поэм и рассказов из казацкой старины, прославляют героев народных дум. Так, Костомаров под псевдонимом Галка пишет драму «Савва Чалый», «Переяславська Ніч». Много в это время появляется и поддельных дум, сочиненных казацких песен. Увлекаются казачьей стариной и польские романтики, отражающие ее в своей литературе, как напр, известный Падурра. Очень популярно было его стихотворение «Не журися мій хозяїн» и некоторые думы, которые и теперь поются в юго-западном крае торбанистами. Польские поэты того времени писали восторженные героические поэмы из украинской истории, и, так как польскою литературою зачитывалось все высшее общество западной части Украины, то этим путем также воспитывалось национальное самосознание среди украинцев.

Максимович в одной из своих актовых речей в киевском университете громко заявлял: «самобытность непременно должна быть уделом народа, который хочет жить плодотворной жизнью и оставить наследие грядущим поколениям. Там нет жизни, где нет самобытного раз витія».

Таким образом, начавшееся вокруг харьковского университета национально-литературное движение, мало-помалу расширяясь, охватило большой круг писателей, поэтов, ученых: они разрабатывали народную поэзию, развивали ее народный язык и подготовили ту общественную атмосферу национального и литературного сознания, при которой мог появиться такой великий национальный поэт, как Т.Г.Шевченко.

К 40-м годам, с открытием киевского университета в 1834 г., центр научно-литературной жизни Украины переносится в Киев, где и начинается новый период развития украинской литературы XIX в. – период не романтический и не сантиментальный, а с определенным социально-политическим направлением.

3.

Народническая литература и этнографическое изучение народной жизни приводили представителей украинского интеллигентного общества к пониманию социальных условий жизни народных масс в Украине. Скоро политические и социальные взгляды, носившиеся в то время в украинских литературных группах, нашли себе конкретное выражение в так назыв. кирилло-мефодиевском братстве. Три человека – Костомаров, Шевченко и Белозерский организовали его; их объединяла горячая любовь к родине, живой интерес ко всему славянству и страстное желание новыми социальными и политическими реформами обновить весь тяжелый строй жизни, в каком задышалась тогда Украина и украинский народ. Они часто сходились; их взгляды, их настроения гармонировали, широкие планы возрождения не только родного края, но и всего славянского мира увлекали их. Эта идея славянской взаимности нигде не могла так естественно созреть, как в Киеве, где живут рядом три народности – украинская, великорусская и польская, и где их взаимные отношения далеки от желательной справедливости. Кирилло-мефодиевские заговорщики выдвинули начало федеративного объединения всех славянских народов с полной свободой и независимостью каждого. Мирная работа для распространения этой идеи была, конечно, принята правительством за открытую революцию, и жестокие кары превратили деятельность только что образовавшегося общества: Костомаров и Шевченко были внезапно схвачены и увезены в Петропавловскую крепость, откуда отправлены в далекую ссылку. Шевченко пострадал особенно сильно: его отдали в солдаты и выслали в далекую пустыню надь Уралом.

Вот некоторые §§ устава кирилло-мефодиевского общества:

1) Духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они и должны стремиться. 2) При соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность и такими племенами признаем: южноруссов, северноруссов

сь белооруссами, поляковъ, чеховъ съ словенцами, лужичанъ, сербовъ съ хорутанами и болгарь. 3) Каждое племя должно имѣть правленіе народное и соблюдать совершенное равенство гражданъ. 4) Правленіе, законодательство, право собственности и просвещеніе у всехъ славянъ должно основываться на святой религіи Господа нашего Иисуса Христа. 5) При полномъ равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условіемъ участія въ правленіи. 6) Долженъ существовать общій славянскій соборъ изъ представителей всехъ племенъ.

Небезынтересны также правила поведенія, выработанныя кирилло-мефодіевскимъ обществомъ. Такъ, § 2 требуетъ отъ членовъ его присяги въ томъ, что они будутъ употреблять все свои дарованія, труды свои и состояніе и общественныя связи для целей общества и никакія мученія и гоненія за принятія обществомъ идеи не должны вынуждать ихъ выдать кого-либо изъ своихъ братій. Въ члены принимались славяне всехъ племенъ и всехъ званій. Между членами было полное равенство. Общество старалось объ уничтоженіи всякой племенной и религіозной вражды, объ искорененіи рабства и всякаго униженія одного класса другимъ и о повсеместномъ распространеніи грамотности. Какъ все общество, такъ и каждый членъ соображаетъ свое поведеніе съ евангельскими правилами любви, кротости и терпенія и не признаетъ правила, что цель оправдываетъ средства. Общество должно оставаться тайнымъ для всехъ, кто не разделяетъ его устава.

Такимъ образомъ строгія нравственныя требованія отъ всехъ членовъ общества, широкое политическое переустройство жизни на основе народнаго управленія и федеративнаго объединенія съ полнымъ равенствомъ какъ всехъ гражданъ, такъ и всехъ народовъ – таковъ былъ новый соціально-политическій и этический лозунгъ, легшій въ основу устава кирилло-мефодіевскаго общества.

Эта новая федеративная идея одушевила украинскую литературу того времени. Стоя близко къ московскимъ славянофиламъ, кирилло-мефодіевское общество, однако, резко отличалось отъ ихъ ученія, построеннаго на торжестве централизма и абсолютной гегемоніи Россіи въ славянскомъ міре. Идея федерализма и уваженіе всехъ національныхъ правъ каждой народности была поставлена кирилло-мефодіевскимъ обществомъ гораздо шире и определеннее, чѣмъ у южнаго общества декабристовъ. Быстро начавшееся гоненіе на всехъ

его членовъ не дало ему какъ следуетъ разработать и распространить эти идеи, но толчокъ, данный имъ украинской мысли, не остался безъ результата, и новая молодая группа украинскихъ писателей, не удовлетворяясь однимъ этнографическимъ изученіемъ родины и бытописаніями народной жизни, занялась более критическимъ обличеніемъ всей соціальной неправды, угнетавшей народную жизнь, и подняла дружную борьбу противъ крепостнаго права. Могучій голосъ Шевченка раздался среди славянскаго міра впервые съ определеннымъ требованіемъ правды, равенства и свободы. Национальный поэтъ въ самомъ широкомъ значеніи этого слова, Шевченко органически былъ проникнутъ украинскимъ міросозерцаніемъ и явился яркимъ выразителемъ этическихъ и соціальныхъ взглядовъ своего народа. Полученное имъ въ столице умственное развитіе не оторвало вовсе Тараса Григорьевича отъ той народной массы, изъ среды которой онъ вышелъ, а только помогло ему ясно видѣть все зло, служившее причиной угнетенія, обезличенія и разоренія народа; оно расширило его кругозоръ и осветило національное сознаніе широкимъ пониманіемъ жизни другихъ народовъ.

Въ первый періодъ своего творчества Шевченко весь отдается только воспроизведенію печальной жизни своихъ земляковъ и героическимъ картинамъ ихъ недавняго прошлаго.

Лучшими поэмами этого перваго періода творчества являются «Наймичка» – история страданій матери, «Катерина» – загубленная любовь, «Гайдамаки», «Иванъ Підкова» – эпическія картины героическаго прошлаго Украины.

Кирилло-мефодіевскій федерализмъ выливается у Шевченка въ прекрасную поэму «І.Гусь», которая только въ 1906 г. была вся восстановлена по рукописямъ, найденнымъ въ архиве департамента полиціи, и въ «Кобзарѣ», изданномъ въ 1907 году, появляется впервые въ целомъ видѣ. Та же идея единенія народовъ лежитъ и въ его стихотвореніи «Къ Шафаріку», «Къ Полякамъ»; сочувствіе угнетеннымъ народамъ Кавказа выражено съ глубокой задушевностью въ поэме «Кавказъ». Везде звучитъ нота братской любви и уваженія къ національнымъ правамъ, какой не слышится у корифеевъ тогдашней великорусской поэзіи. После ареста въ глубине Аральскихъ песковъ Шевченко остается веренъ лирическому настроенію и хотя всякое писательство было ему строго воспрещено, но онъ украдкой записываетъ те полныя тоски и отчаянія стихи, какими полна его душа: его личное

горе и страдания родины одинаково терзают его сердце и находят выражение в сильных стихах: напр. «Мені однаково», «І день іде і ніч іде», «Минають дні, минають ночі» и др.; но рядомъ съ ними онъ пишетъ поэмы, проникнутыя глубокимъ христіанскимъ чувствомъ любви «Неофіти», «Москалева Криница», «Відьма» и неподражаемую по своему изяществу и серьезному позитивізму – «Марію», поему рожденія и первыхъ детскихъ летъ Іисуса Христа. Эта поэма теперь впервые появляется въ Россіи: въ печати она была запрещена вместе со многими другими произведениями Шевченка. Драгомановъ очень ценилъ эту прелестную вещь Шевченка и издалъ ее во Львовѣ съ своими примечаніями отдельнымъ дешевымъ изданіемъ для распространенія ея между массою, какъ «написанную въ духе наиболее свободнаго прогрессивно-христіанскаго направленія». Только въ последнемъ петербургскомъ изданіи 1907 г. «Кобзарь» явился въ полномъ виде и обнаруживаетъ впервые въ Россіи все творчество Шевченка, не обезображенное теми пропусками и совершенными изъятіями, какія требовались русской цензурой отъ предшествующихъ изданій. Эта полнота была достигнута только на 42-ю годовщину смерти великаго поэта и только въ 5-мъ изданіи его произведений. Впервые печатаются въ Россіи «Сауль», «Цари», «Розрита Могила» «Великий Ляхъ», «Молитви», «Марія», несколько мелкихъ стихотвореній, совершенно неизвестно почему запрещенныхъ и впервые напечатанныхъ безъ всякихъ прежде очень длинныхъ пропусковъ – «Сонъ», «Кавказъ», «Иржавецъ», «Чигиринъ», «Суботівъ» и др. мелкія. Все эти произведения проникнуты глубокимъ, христіанскимъ братолюбіемъ и всепрощеніемъ и широкимъ соціальнымъ пониманіемъ народной жизни. Стихотворенія, написанныя въ неволе преисполнены глубокой тоской, но видно, что надежда и вера въ лучшее будущее никогда не покидали поэта. Пониманіе христіанства было у него позитивное и въ то же время глубоко любящее. Верующій и преданный христіанскому ученію о правде и любви, Шевченко старался очистить его отъ техъ ложныхъ наслоеній, какія за многіе века налегли на это чистое и высокое верованіе. Во многихъ стихотвореніяхъ Шевченко прямо возстаєтъ противъ всякихъ обрядовыхъ стесненій, какъ, напр. въ «Ликері», – «Не ймуть намъ віри безъ хреста, не ймуть намъ віри безъ попа, раби, невільники недужі!»... «Не хрестись і не кленись, і не молись нікому въ свті!» «Збрешуть люде і візантійській Саваоф одурить: Не одурить Богъ, Карать і миловать не буде: Ми не раби його – ми люде!» Это

свободное пониманье идеи Бога, какъ вечной правды и любви, понимаемаго вне всего окружающаго его до сихъ поръ суеверія, вполне согласно съ народнымъ украинскимъ міросозерцаніемъ и выражено и въ ученіи его народнаго философа Сковороды и проявляется въ распространенности среди украинскаго населенія такой позитивной секты, какъ штундисты. Вообще, очень интересно было бы проследить, насколько действительно все міросозерцаніе, все творчество Т.Г. вполне національно и являются истинными выраженіями того гуманизма, демократизма и искренней преданности идее, какая характеризуетъ національную поэзію украинскаго народа. Истинный сынъ Украины, онъ всегда жилъ въ полномъ общеніи съ нею. Жизнь Т.Г. достаточно известна по своимъ внешнимъ условіямъ и съ этой стороны она очень проста. Но еще не явился тотъ біографъ, который сумелъ бы, чутко заглянувши въ душу поэта, вскрыть все сложные моменты душевной драмы, составлявшей внутреннее содержаніе его жизни. Сынъ крепостного, сирота, очень рано лишившійся материнской ласки, затемъ панскій слуга и безправный штрафованный солдатъ – таковы были те безотрадныя условія, въ какихъ прошли детство, юность и самые лучшіе молодые годы поэта. Лишь короткими светлыми промежутками дарила его судьба и все счастье его невеселой жизни заключалось въ его творчестве, какъ онъ самъ это и говоритъ въ своемъ стихотвореніи «Муза», въ которомъ такъ характерно выражено отношеніе Шевченка къ своему творчеству:

Мені ти всюди помогала,
Мене ти всюди доглядала
Въ степу безлюдному
Въ далекій неволі
Ти сияла, пишалася
Як квіточка в полі
Ти, золотокрила,
Мов живущою водою
Душу окропила
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти зіронька моя,
Моя порадонька свята,
Моя ти доля молодая.
Не покидай мене! В ночі

І в день, і в вечері, і рано
Вітай зо мною і учи
Сказати правду. Помози
Молитву діяти до краю!

Родился Т.Г. 25 февраля 1814 г. в с. Моринцах, Звенигородского уезда Киевской губ. Детство его протекло, однако, в другом селе – в Кирилловке, того же уезда, куда переселены были его родители. До 8 лет его грела материнская ласка; но ему не исполнилось и 8 лет, как умерла его мать, и ее место в семье заменила мачеха, женщина недобрая и сварливая, сразу невлюбившая маленького Тараса. Все детство его омрачено ее несправедливыми преследованиями и неудовлетворенной жаждой знания; рано проявились у мальчика способности к рисованию, но он тщетно ищет руководства у местных дьяков – единственных в то время учителей; попеременно то пастух, то помещичий слуга, молодой талантливый самородок попадает со своим паном в Петербург и у какого-то маляра учится рисованию. Случайная встреча с земляком-художником Сошенко решает судьбу будущего поэта. Литературные круги тогдашнего Петербурга принимают участие в начинающем художнике, выкупают его у его помещика Энгельгардта; он получает волю, он больше не раб, а человек и с помощью новых друзей получает возможность учиться в академии художеств. Но тут властно заявляет себя истинное вдохновение молодого художника: в маленькой комнате, среди красок, мольбертов и картин, другое призвание охватывает душу одаренного, еще не верящего в себя поэта: в интродукции к поэме «Гайдамаки» выражена та нравственная борьба, которая шла в душе его, и то мучительное настроение, какое он переживал в эту лучшую пору своей жизни: одиночество – среди более интеллигентного общества, тоска по родине, жгучее желание уничтожения цепей рабства для всех близких, оставшихся крепостными – все это не давало ему отдаваться своему личному чувству свободы и удовлетворению давних желаний: «Ви розумні люде, а я дурень, – пише Шевченко, – один собі у мой хатині заспіваю заридаю, як мала дитина...» Только образы родной стороны, родного села утешают его: «В мой хатині, як в степу безкраім Козацтво гуляє, байрак гомонить; У мой хатині сине море грає, Могила сумує, тополя шумить, Тихесенько Гриця дівчина співає, – Я не одинокій, е з ким вік дожити!» Эти образы воплощались в поэмы, в лирические стихотворения

(напр., «Думи мої думи!»), полныя самобытной прелести и такой сильной пламенной любви к родине, которая не звучит так искренно, так просто ни у одного народного поэта, ни на каком другом языке.

Эти стихи не могли остаться незаметными, они и теперь жгут сердца и зовут их к добру, к беззаветному подвигу любви. Из книжной живописца они передавались из рук в руки земляками, заучивались на память и открывали украинцам новый светлый горизонт мировых великих идеалов; его осуждение социального строя жизни проникало в самую глубину общественного сознания. Вчерашний раб становился вдохновенным учителем своего народа, вел его к освобождению, к братскому единению с другими народами.

Конфликт с современной действительностью был неизбежен; участие Шевченка в кирилло-мефодиевском обществе* было для правительства только удачным предлогом для самого сурового наказания смелого автора «Сна», «Кавказа» и мн. др. стихотворений. Украинского поэта определяют в солдаты и ссылают на Аральское море и в довершение всего запрещают ему писать и рисовать.

Только через 10 лет удалось друзьям Шевченка выхлопотать ему разрешение вернуться в Петербург, куда он и приехал с совершенно разстроенным здоровьем, но с прежней любовью к Украине и верой в ее лучшее будущее: «встане Украина», пишет он в близком ожидании великого исторического акта, освобождения крестьян в 1860 году: «І на оновленій землі, врага не буде, супостата, А буде син і буде мати и будуть люде на землі». «Люде» любимый термин Т.Г.; он действительно хотел, чтобы люди стали ими в самом лучшем смысле этого слова, отказались от ветхозаветного, владеющего ими зверя зла и восприняли бы все гуманное, делающее их «братьями». Шевченко дожил до великого дня 19 февраля, он приветствовал его великими словами: – «Сонце йде і за собою день веде!». Но через неделю его уже не стало и праздничные дни свободы были омрачены для украинцев похоронами великого поэта. Он похоронен согласно своему «Заповіту» – надъ Днепром (возле г. Канева) на высокой горе, с которой видно далеко Украину и те села, которые часто упоминались в его поэмах. Эта могила в течение 42 лет служит своего рода Меккой для сознательных ук-

* Общество было предано; о нем сделан донос Петровым.

раинцевъ; побыть въ этой сторожке, убранной въ чисто украинскомъ стиле, украшенной портретами великаго апостола правды и воли, посидеть на его простой зеленой могиле передъ разстилающеюся у ногъ ея украинской степью, повторить заветы великаго Кобзаря – все это среди гоненій и гнета украинской мысли долгое время было нравственной потребностью и утешеніемъ для многихъ, стоявшихъ въ рядахъ національной борьбы Украйны.

Умеръ Шевченко въ 1861 году, а только въ 1907 году украинцы получили возможность издать его «Кобзарь» въ полномъ виде и узнать въ настоящемъ свете его определенные политическіе и соціальнo-этическіе взгляды. Они, по своей широте, еще долго могутъ служить теми идеалами жизни, во имя которыхъ должна идти національно-политическая и соціальная борьба народа со всеми его притеснителями.

Украинская и иностранная критика много занималась произведеніями Шевченка, великорусская не понимала его, судя по отзывамъ Белинскаго. Но и украинская почти вся состоитъ изъ мелкихъ газетныхъ и журнальныхъ заметокъ, по большей частью писанныхъ не учеными критиками, а дилетантами. Настоящей научной критики «Кобзарь» дождется лишь съ развитіемъ украинской національной науки. Конечно, «Кобзарь» не нуждается ни въ разъясненіяхъ ни въ толкованіяхъ; онъ такъ написанъ, что его пойметъ и простолюдинъ и ученый. Нуженъ и желателенъ анализъ его органической общности съ національнымъ міросозерцаніемъ украинскаго народа и психологія творчества великаго народнаго поэта. Шевченко составилъ эпоху въ исторіи развитія украинской мысли, и значеніе его для роста украинскаго національнаго самосознанія громаднo; дальнейшая украинская литература въ лице лучшихъ своихъ представителей пошла по заветамъ Шевченка. Подъ его непосредственнымъ обаяніемъ сложились художественныя повести Марка Вовчка – украинской Бичеръ Стоу, – своимъ художественнымъ талантомъ нарисовавшей яркія картины крепостного быта въ Украйне. Его значеніе отразилось и на всемъ последующемъ періоде украинской литературы въ Галичине.

Изъ другихъ членовъ кирилло-мефодіевскаго общества необходимо остановиться на Костомарове и Куліше, какъ на самыхъ видныхъ его представителяхъ. Н.И.Костомаровъ, окончившій харьковскій университетъ, выступилъ и какъ поэтъ и какъ историкъ. Въ литературномъ сборнике «Сніп» (изд. г. Корсуня) была напечатана его исто-

рическая драма «Переяславська Ніч» и переводъ съ еврейскихъ мелодій Байрона. Онъ подписывался Іереміей Галкой и выпустилъ самъ свой сборникъ стиховъ подъ названіемъ «Вітка». Въ 1838 г. Костомаровъ напечаталъ свою драму «Савва Чалый». По мере того, какъ онъ погружался въ изученіе украинской исторіи и народной поэзіи, его все более захватывала красота образовъ и трагизмъ эпизодовъ, какими такъ богато все прошлое украинскаго народа, и поэтическое воображеніе Н.И. перерабатывало ихъ въ литературныя произведенія; если они не отличались большимъ художественнымъ талантомъ, то все же проникнуты были національнымъ романтизмомъ и популяризировали украинскую исторію. Но не они, конечно, создали известность Костомарову: гораздо больше шуму наделала его магистерская диссертация «Обе уніи»; одобренная научной критикой харьковскаго университета, она министерствомъ была не только признана нецензурной, но сожжена за свою смелость. Пришлось Костомарову въ одинъ годъ написать другую – «Обе историческомъ значеніи русской народной поэзіи» и получить за нее степень магистра. Но Костомаровъ не остался при харьковскомъ университете, а взялъ место учителя на Волыни. Тамъ онъ съ увлеченіемъ принялся собирать матеріалы для изученія эпохи Богдана Хмельницкаго. Въ 1846 г. онъ уже занимаетъ въ Кіеве кафедру русской исторіи и горячо увлекается славяноведеніемъ, видя въ единеніи славянскихъ народовъ залогъ ихъ будущаго національнаго возрожденія и освобожденія. Занятія исторіей отвлекли Н.И. отъ литературной деятельности на украинскомъ языке: зато исторія родины нашла въ немъ и ученаго и художника; его монографіи и изслѣдованія осветили прошлое Украйны въ самую важную эпоху – XVI и XVII вѣковъ. Рядомъ съ этимъ его статьи о «Федеративномъ началѣ» и «Две русскія народности» являются классическими для освещенія украинскаго національнаго вопроса и взаимнаго отношенія двухъ исторически связанныхъ между собою народовъ – украинскаго и великорусскаго. Обе они проливали светъ на федеративное начало, которое противопоставлялось централизму тогдашнихъ славянофиловъ, и выясняли національныя особенности украинской націи и ея права на самостоятельное развитіе. Изъ литературно-историческихъ вещей Костомарова известнѣе его рассказъ «Черниговка», романъ «Кудеяръ», написанные на русскомъ языке. Характерно, что самъ писавшій въ молодости по-украински, Костомаровъ впоследствии не признавалъ за украинскимъ языкомъ широкихъ правъ для развитія, а виделъ въ немъ

только подсобное средство для популяризації научных сведений в народной среде. Такова непоследовательность многих выдающихся умов, когда жизнь отрывает их от живого общения с народом и закупоривает в одни теоретическія занятія. Взаимное общеніе славянских народов особенно занимало Костомарова в тотъ годъ, когда онъ работалъ в кievскомъ университете. Велика была его радость, когда, при первой же встрече съ Шевченко, онъ увидель его полное сочувствіе этой же идеи. Общность мыслей привела поэта и историка къ организациі такого ученаго мирнаго общества, которое установило бы взаимное общеніе между славянскими народами и оказывало бы имъ культурную помощь. Къ нимъ присоединились ихъ друзья – Гулакъ, Белозерскій, Навроцкій и Кулішъ, жившій тогда в Петербурге. Такъ образовалось кирилло-мефодіевское общество. Оно дало украинскому общественному движенію широкое политическое начало и направило его на определенную борьбу за свободу, за національную независимость; оно же своими этическими требованіями имело большое воспитательное значеніе. Къ сожаленію, оно прожило такъ недолго. Уже в 1847 г. и Шевченко и Костомаровъ арестованы в Кіеве и отвезены в Петербургъ в Петропавловскую крепость; после года заключенія Костомаровъ сосланъ в Саратовъ, где и остается до 1857 г. По возвращеніи изъ ссылки, Костомаровъ занимаетъ в петербургскомъ университете кафедру русской исторіи, но уже в 1862 г. вместе съ другими профессорами онъ вынужденъ подать въ отставку и съ этого времени всецело отдается историческимъ трудамъ. Умеръ Н.И. в 1885 году.

Арестованный одновременно съ Костомаровымъ, Навроцкій былъ сосланъ в Вятку, где и оставался до 1849 года. Это была искренняя поэтическая натура съ религіознымъ господствующимъ настроеніемъ. Его стихи носятъ несколько элегическій характеръ. Онъ прекрасно перевелъ на украинскій языкъ стихи Хомякова «Зорі». Освобожденіе крестьянъ Навроцкій приветствовалъ прочувствованнымъ стихотвореніемъ, в которомъ касается главнымъ образомъ отношенія этого великаго факта къ украинской жизни.

Гораздо важнее, конечно, литературное значеніе другого члена к.-м. общества – П.Куліша. Талантливый и начитанный, съ многосторонними писательскими способностями – онъ всю жизнь страдалъ отъ непомернаго самолюбія, а всему творчеству его недостаетъ цельности и определенности міросозерцанія. Критики Куліша всегда находили,

что его литературно-художественному творчеству мешало его черезчуръ страстное публицистическое дарованіе и наоборотъ. Во всехъ своихъ ученыхъ работахъ он не всегда оставался объективенъ; не всегда справедливъ онъ и въ своихъ критическихъ статьяхъ; такъ, напр., Котляревскаго онъ обвинялъ въ осмеяніи украинскаго народа и ставилъ ему въ вину «пренебрежительное отношеніе къ народу». Въ «Исторіи Возсоединенія Руси» (въ 1874 г.) нетъ историческаго изложенія, а есть вытекающее изъ настроенія автора одностороннее освещеніе фактовъ. Муза Шевченка обзывается имъ «полупьяной», а казачество выставлено, какъ некультурная грубая сила, лишенная всякаго этического значенія в исторіи украинскаго народа и т. п. Еще более односторонне написана изданная авторомъ во Львове брошюра «Крашанка Русскимъ и Полякамъ на Великдень» (въ 1882 г.). Несмотря на эти грехи позднейшаго періода писательской деятельности, Кулішъ своими украинскими поэтическими произведениями всегда будетъ занимать выдающееся место в украинской литературе. Вся жизнь его прошла в лихорадочной деятельности, почти всецело посвященной Украине, онъ перевелъ 13 драмъ Шекспира, Донъ-Жуана и Чаильдъ Г'арольда Байрона: имъ переведена вся библія, изданная в 1903 г. англійскимъ библейскимъ обществомъ. Множество статей его разбросано по галицкимъ украинскимъ газетамъ – «Правда», «Мета», «Вечорниці». Самыми ценными художественными произведениями Куліша считаются «Чорна Рада» – историческая повесть изъ временъ смуты и междоусобій, разорывшихъ Украину в первые годы московскаго угнетенія, – «Орися» прелестная идиллія, перефразирующая в украинской бытовой обстановке эпизодъ Навзикаи изъ Одиссеи, – и сборникъ стихотвореній «Досвітки», первоначально (въ 1876 г.) изданный Кулішемъ во Львове. Въ этомъ сборнике есть несколько высокохудожественныхъ стихотвореній и очень талантливыхъ переводовъ. Въ творчестве Куліша много патриотизма и красивыхъ образовъ. Но языкъ «Ориси» и «Чорной Рады» несравненно лучше, проще несколько искусственнаго языка «Досвітокъ».

Большою популярностью пользовался этнографическій сборникъ Куліша: «Записки о южной Руси», где записано много хорошихъ украинскихъ думъ и приведены біографическія сведенія о кобзаряхъ и т. п. Кроме того Кулішъ много работалъ, какъ издатель украинскихъ

книгъ въ Петербургѣ*; но при всей этой богатой литературной украинской работе идейнаго наследія Кулішъ не оставилъ никакого; слишкомъ часто украинская демократическая національная идея была имъ оскорбляема и попираема и въ литературе и въ жизни: такъ, служа по народному просвещенію въ Западномъ крае, онъ находилъ возможнымъ поддерживать руссификаторскую политику центрального правительства по отношенію къ украинцамъ Холмской Руси. Отсутствіе цельнаго направленія отняло у этого талантливаго писателя всякое значеніе въ прогрессивной эволюціи украинскаго общества. Но заслуги Куліша въ развитіи украинской литературы бесспорны и могутъ быть вполне оценены лишь тогда, когда выйдетъ полное собраніе всехъ его переводовъ и оригинальныхъ художественныхъ вещей на украинскомъ языкѣ.

Рядомъ съ именами Куліша, Костомарова и Шевченка ярко блистаетъ одно женское имя, псевдонимъ писательницы, Марко Вовчокъ, повести которой по своей художественности и по своей идейности должны стоять рядомъ съ лучшими народническими произведеніями всей славянской литературы. Ея повести резко отличались отъ повестей Квитки темъ громкимъ протестомъ противъ крепостнаго права, который звучалъ во всехъ нарисованныхъ ею эпизодахъ изъ жизни закрепощенныхъ людей. Лучшими ея рассказами считаются: «Институтка», «Сестра», «Два сини», «Викуп», «Горпина» и другіе. Все это маленькіе художественно выполненные эскизы, сразу обратившіе на себя вниманіе современной тогдашней критики; Тургеневъ перевелъ ея рассказы на русскій языкъ (въ 1859 г.). Шевченко посвящаетъ ей одно изъ своихъ сильныхъ стихотвореній, где называетъ ее кроткимъ пророкомъ Украйны.

Недавно умершая (въ 1907 г.), Марко Вовчокъ въ свое время являлась одной изъ самыхъ чуткихъ последовательницъ идей Шевченка и талантливой выразительницей новаго направленія украинской литературы – не только національно-этнографическаго, но реально-соціального содержанія, знаменующаго начало третьяго послешевченковскаго періода украинской литературы XIX в. Вызванная къ жизни кирилло-мефодіевскимъ обществомъ, идея соціально-политическаго возрожденія Украйны, усиленная вдохновеннымъ «Кобзаремъ» Шевченка, начинала воплощаться въ литературе и въ новомъ обществен-

* Объ этой деятельности уместнее говорить въ следующей главѣ, въ которой выступить украинская литература после 60-хъ годовъ.

номъ движеніи, которое сосредоточилось въ это время въ Петербургѣ. Разгромъ кирилло-мефодіевскаго общества пріостановилъ на целыхъ 10 летъ подъемъ силъ украинской интеллигенціи: съ 1846 по 1856 г. литература замираетъ, стихи Шевченка доходятъ лишь случайно и тайкомъ передаются изъ рукъ въ руки. Съ возвращеніемъ изъ ссылки Костомарова и Шевченка, среди петербургскихъ украинцевъ возникаетъ мысль объ изданіи періодическаго органа, посвященнаго изученію Украйны и развитію ея литературы. Возникаетъ въ 1861 г. журналъ «Основа», выходящій съ января 1861 по сентябрь 1862 г. Редакторомъ его былъ Вас. Мих. Белозерскій. Статьи писались и на украинскомъ и на великорусскомъ языкѣ; руководящими были главнымъ образомъ статьи Костомарова («Две русскія народности», «О федеративномъ начале въ древней Руси», «Правда полякамъ о Руси», «Правда москвичамъ о Руси» и др.). Шевченко принималъ горячее участіе въ организаціи этого украинскаго органа, но умеръ въ самомъ началѣ дела. По смерти его, въ «Основе» печаталось много его поэмъ и стиховъ, писанныхъ въ ссылке и въ послѣдніе годы жизни. Главной рабочей силой въ «Основе» былъ Кулішъ. На страницахъ «Основы» печатались рассказы Марко-Вовчка, и Мордовцевъ писалъ свои лучшія украинскія вещи – «Дзвонарь» и «Солдатка». Родомъ изъ украинской слободы на Дону, Д.Л.Мордовцевъ почти всю жизнь прожилъ далеко отъ Украйны; однако, любовь ко всему украинскому согрѣвала его сердце до глубокой старости. Въ Саратовѣ онъ встретился съ Костомаровымъ (бывшимъ тамъ въ ссылке) и издалъ тамъ въ 1859 г. «Малорусскій литературный сборникъ»; переехавъ въ Петербургъ, участвовалъ въ «Основе». Строгости цензуры, далекія путешествія, – все это вызвало перерывъ въ украинскомъ творчестве Мордовцева на целыя 25 летъ, и слѣдующія после того произведенія на украинскомъ языкѣ уже не отличаются яркостью и образностью первыхъ и по содержанію являются больше лирично-философскими – какъ, напр., «Скажи місяченку!» «Изъ уст младенцівъ», «Будяк'» и др. Во всехъ ихъ онъ оплакиваетъ тяжелое положеніе Украйны. Мордовцева не оставляла никогда вера въ возрожденіе Украйны. Вотъ почему, уйдя съ головой въ столичную литературную и служебную работу, онъ, однако, до послѣднихъ дней жизни отзывался на все нужды родины и старался помочь землякамъ и въ личныхъ и въ общественныхъ делахъ. Вообще, если у Мордовцева и не было крупнаго художественнаго да-

рованія, то все имь написанное по украински отличается большой искренностью и прекраснымъ языкомъ.

Те же качества находимъ и въ разказахъ сотрудницы «Основы» – жены Куліша, выступавшей на литературномъ поприще подъ псевдонимомъ «Ганна Барвинокъ». Эта почтенная писательница пережила всехъ своихъ современниковъ и продолжаетъ еще писать, несмотря на свой преклонный возрастъ. Выступивши почти въ одно время съ Марко Вовчкомъ, Ганна Барвинокъ, однако, резко отличалась отъ нее сентиментализмомъ своихъ разказовъ и отсутствіемъ определенного соціального міросозерцанія. Рисуя народный бытъ тоже изъ временъ крепостного права, Ганна Барвинокъ какъ будто старается найти въ немъ хорошія стороны жизни. Въ ея произведеніяхъ изображена преимущественно семейная жизнь и положеніе женщины въ украинскомъ селе. Этнографическія детали и прекрасный народный языкъ составляютъ главное достоинство произведеній этой писательницы. Лучшими можно назвать «Молотники», «Половинщик», «Вірна пара» и др. Писала она очень много и, начиная съ «Хати», нетъ почти техъ украинскихъ альманаховъ и повременныхъ изданій, где Ганна Барвинокъ (еще и подъ псевдонимомъ Нечуй-Вітер) не участвовала бы.

Въ «Основе» же напечатана была и художественная повесть Кузменко «Не такъ ждалося, да такъ склалося», где обрисованъ симпатичный образъ наймита-сироты съ глубоколюбящей самоотверженной душой. Эта повесть не устарела и теперь и читается съ большимъ интересомъ, – такъ много художественнаго чувства вложено въ нее авторомъ.

Однако, несмотря на участіе въ «Основе» многихъ ученыхъ и выдающихся писателей, она мало встречала сочувствія въ Украине и за недостаткомъ матеріальныхъ средствъ прекратила свое существованіе въ 1862 г., какъ разъ въ тотъ моментъ, когда надъ общественнымъ движеніемъ Украины собирались тучи. «Основа» придерживалась направленія кирилло-мефодіевскаго общества; она продолжала его украинофильство, какъ стало въ это время называться національно-народническое украинское движеніе.

Но украинофильство 60-хъ годовъ отличалось отъ движенія 40-хъ годовъ большимъ реализмомъ; не увлекаясь расплывчатыми планами славянскаго единенія, украинофилы «Основы» все свое вниманіе обратили на просвещеніе народа, на поднятіе его національной культуры. Открывая свои страницы всемъ изслѣдованіямъ по этнографіи и географіи Украйны, всемъ украинскимъ писателямъ, «Основа» яви-

лась въ Петербургѣ объединительнымъ центромъ, где работали лучшія тогдашнія умственные силы Украины и участвовали многіе выдающееся писатели великороссы, относившіеся очень сочувственно къ украинскому органу. Слишкомъ скоро, однако, эта оживленная научно-литературная деятельность возбудила снова подозреніе столичной администраціи: «Основа» прекратилась, а просветительной деятельности украинофиловъ въ самомъ начале 60-хъ годовъ пришлось натолкнуться на целый рядъ препятствій, запрещеній, преследованій. Начинался тяжелый періодъ борьбы окрепнувшаго уже украинскаго національнаго самосознанія за свободу самоопределенія, за родное слово. Эта борьба наполняетъ всю вторую половину XIX в. и тесно связана съ національно-демократическимъ движеніемъ въ Галиціи. О ней речь впереди. Оканчивая обзоръ украинской литературы въ дореформенную эпоху прошлаго столетія, нельзя не отметить, что въ народническомъ общественномъ и литературномъ движеніи, подготовившемъ въ Россіи реформу 1861 г., Украина сыграла одну изъ главныхъ ролей. Первое слово новой украинской поэзіи было сказано Котляревскимъ достаточно громко и определенно во имя лучшихъ демократическихъ идеаловъ, во имя освобожденія народныхъ массъ. Могучій голосъ Шевченка провозгласилъ на украинскомъ языке лучшіе заветы братства народовъ, народной свободы и светлой правды науки. Эти заветы украинцы пронесли, какъ святыню, по тернистой дороге 70-хъ, 80-хъ и 90-хъ годовъ.

Украинская литература 1862–1900 гг.

Вторая половина XIX в. не дала Украине поэта, равнаго по силе своего творчества Шевченку: гении во всякой народной массе появляются редко. Но великіе заветы Шевченка нашли себе талантливаго истолкователя въ лице одного изъ величайшихъ полатическихъ деятелей XIX в. – Михаила Петровича Драгоманова (1841–95). Онъ явился темъ практическимъ соціально-политическимъ агитаторомъ, въ какомъ Украина больше всего нуждалась. Безсмертный певецъ братолюбія, взаимнаго единенія народовъ и ихъ національнаго пробужденія далъ великій «заповіт» своему народу, но и лучшіе люди его времени не знали, какъ взяться, чтобы осуществить заветы Шевченка, какъ сделать ихъ лозунгами украинской общественной жизни? За нихъ приходилось бороться съ окружающей действительностью; ихъ нужно было конкретно воплотить въ новыя формы жизни, въ неясныя еще политическія начала. Эту работу популяризаціи и научнаго обоснованія поэтическихъ образовъ, взлелеянныхъ творческимъ синте-

зомъ Шевченка, выполнилъ Драгомановъ, и подъ его непосредственнымъ вліяніемъ развилась вся украинская литература 2-й половины XIX в. и получило свое демократическое направлѣніе общественное движеніе въ Украинѣ и въ Галиціи.

«Начало 60-хъ годовъ», говоритъ известная писательница Ефименко*, «обещало пышный расцвѣтъ украинской культурѣ». Действительно, въ русской печати и въ административныхъ сферахъ въ эти годы выражалось трогательное сочувствіе національнымъ нуждамъ украинскаго народа. Министерство народнаго просвѣщенія готовилось издавать учебники и школьныя пособія на украинскомъ языкѣ, Кіевскій генераль-губернаторъ въ районѣ Юго-западнаго края въ своихъ сношеніяхъ съ местнымъ населеніемъ прибегалъ къ украинскому языку. Въ журналѣ Каткова писалъ Кулишъ, и даже редакція «Русскаго Вестника» сочувственно говорила «о нуждахъ малороссійскаго народа». Духовенство произносило проповѣди на народномъ языкѣ; первыя воскресныя школы въ Россіи открылись въ Кіевѣ и подъ покровительствомъ Пирогова, бывшаго тогда попечителемъ учебнаго округа, развивались въ національномъ духѣ, согласно съ требованіями здоровой педагогики. Лучшіе люди Украинѣ живо отзывались на охватившее всю Россію освободительное движеніе, стремились снять съ своего народа путы невежества, такъ сильно сдавливавшія его после его юридическаго освобожденія.

Но этотъ подъемъ духа скоро былъ подавленъ. Открытіе воскресныхъ школъ испугало польскихъ помещиковъ: они подозрительно относились къ тому, что украинцы учились въ нихъ не только грамотѣ, а и начаткамъ родной исторіи; при одномъ упоминаніи объ украинской исторіи передъ ясновельможными панами вставали еще незабытые призраки Гайдамачины и Коліивщины. Чтобы отвести глаза русскаго правительства отъ ихъ собственныхъ подготовленій къ возстанію, помещики Юго-западнаго края обращали вниманіе администраціи на «хлопомановъ», на ихъ сепаратизмъ и пугали правительство возможностью соціальной революціи въ томъ краѣ, где еще живы были образы Железняка и Гонты. Только немногіе поляки Юго-западнаго края сознавали всю некорректность такого образа дѣйствія, понимали историческую неправду отношеній привилегированнаго польскаго дворянства и безправнаго кореннаго населенія Украинѣ. Изъ такихъ поляковъ выдвинулись два человека съ чуткой гражданскою совѣстью.

Владимиръ Антоновичъ, известный историкъ Украинѣ, и писатель-экономистъ Таддей Рыльскій. Они пошли работать для народной украинской массы, отказавшись отъ своей польской среды. Ихъ исповѣдь, напечатанная въ «Основе», резко и безповоротно вырвала ихъ изъ польскаго общества и указала искреннимъ польскимъ народникамъ въ украинскихъ земляхъ ихъ истинный гражданскій долгъ.

Но инсинуаціи землевладельцевъ уже достигли цели: все украинское національное культурное движеніе было осуждено, какъ сепаратистическое, и на него поднято было гоненіе: воскресныя школы закрыты, учебники запрещены. Это тревожное время въ Украинѣ не выдвинуло ни одного вождя, который бы ясно понималъ, какимъ путемъ выйти изъ мрака къ свету; ни одного имени, вокругъ котораго объединялись бы молодыя пробуждающіяся общественныя силы. Правда, въ журналѣ «Основа» группировались еще украинскіе писатели – Кулишъ, Мордовцевъ, поместившій въ ней свои лучшіе украинскіе рассказы – «Солдатка» и «Дзвонарь», Ганна Барвинокъ (жена Кулишна), писавшая чистымъ народнымъ языкомъ свои этнографическіе съ окраской романтизма рассказы изъ семейнаго и крепостнаго быта. Начинали въ «Основе» писать и молодые тогдашніе украинскіе поэты Руданскій, Щеголевъ и беллетристъ А.Свидницкій, талантливый украинскій Помяловскій, авторъ романа «Хроніки Люборацки» – изъ жизни украинской бурсы. Но «Основа» своей этнографической беллетристикою уже не удовлетворяла повысившихся запросовъ украинскаго общества и въ 1862 г. закрылась, а въ 1863 г. вспыхнуло польское возстаніе, и гоненія на украинство выразились закономъ, воспрещавшимъ всякую популярную литературу и преподаваніе на украинскомъ языкѣ. Тщетно лучшіе педагоги того времени – Корфъ, Ушинскій, Вессель доказывали всю необходимость начальнаго обученія на родномъ языкѣ – правительство видело въ этомъ «сепаратизмъ», и законъ, наложившій запретъ на украинскую школу, остается въ силѣ до сихъ поръ. Украинскій народъ не имеетъ своей національной школы; даже евангеліе запрещено было ему читать на родномъ языкѣ. Украинцы, спокойно занимавшіеся до сего времени изученіемъ своей родины, объявляются врагами отечества и ссылаются на далекой северъ – Ефименко, Носъ, Чубинскій и др.; Антоновичъ и Рыльскій остаются подъ строгимъ наблюденіемъ местной администраціи. Украинское движеніе временно замираетъ.

* А.Я.Ефименко. Исторія Украинѣ и ея народа. – СПб, 1907. – Стр. 157.

Драгомановъ переживалъ всею существомъ своимъ тотъ подъемъ духа, который охватилъ его родину въ 60-е годы. Вместе съ лучшимъ кievскимъ студенчествомъ онъ работаетъ въ воскресныхъ школахъ, участвуетъ въ редакторскихъ комиссіяхъ для изданія украинскихъ книгъ и учебниковъ для народа; его слово съ одушевленіемъ звучитъ и на похоронахъ Шевченка, и на проводахъ Пирогова, смененнаго администраціей, какъ слишкомъ «краснаго» для роли попечителя учебного округа; въ 70-хъ годахъ его лекціи по римской исторіи привлекаютъ студентовъ; онъ же пишетъ свои первыя публицистическія статьи въ столичныхъ органахъ по славянскому и украинскому вопросу («С.-Петербургскія Ведомости», «Вестникъ Европы»): «Земство и местный языкъ обученія», «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка» и др. Во всемъ онъ заявляетъ себя оригинальнымъ, широкимъ мыслителемъ, смелымъ, сознательнымъ гражданиномъ, — два качества, къ которымъ русское правительство всегда относилось съ особенной подозрительностью. Драгоманову воспретили заниматься въ воскресныхъ школахъ, его удалили изъ школьной комиссіи, а въ университете Св. Владимира талантливаго и знающаго лектора очень долго не утверждаютъ въ званіи приватъ-доцента. Но ничто не могло охладить энергіи Драгоманова, и преследованія за украинство только укрепляли въ немъ уверенность въ необходимости политической борьбы въ Украине. Около 70-хъ годовъ украинское общество проявило особенное оживленіе. Стесненные въ своей общественно-культурной деятельности, украинцы принялись за научное обоснованіе украинской идеи путемъ ученыхъ трудовъ по этнографіи, фольклору, по филологіи и исторіи. Возвратившійся изъ ссылки Чубинскій добивается учрежденія въ Кіеве Юго-западнаго отдела Императорскаго Географическаго Общества. Въ немъ работаетъ целая плеяда молодыхъ ученыхъ, впоследствии прославившихся своими трудами; изъ последнихъ можно назвать: «Народныя песни и думы» — подъ редакціей и съ примечаніями В.Б.Антоновича и М.П.Драгоманова, «Что такое малорусскій языкъ?» Михальчука, «Чумацкія песни» и «Народныя сказки», прекрасно собранныя и отредактированныя И.Рудченко, «Заклинанія», собранныя А.Ефименко, «Поговорки» Номиса, филологическія работы П.Житецкаго и мн. др. Окончившій тогда же лейпцигскую консерваторію музыкальный композиторъ Лысенко знакомитъ общество съ украинской народной музыкой целымъ рядомъ сборниковъ народныхъ мелодій. Но все эти ценныя работы преры-

ваются новымъ усиленнымъ гоненіемъ со стороны русскаго правительства противъ все того же удручающаго его призрака украинскаго сепаратизма. Труды членовъ Юго-западнаго отдела кажутся ему такъ же опасны, какъ и воскресныя школы, и отделъ Географическаго Общества закрывается черезъ 2 года по открытіи, а члены его — разгоняются подъ разными благовидными предлогами подальше отъ Кіева, отъ Украины. Всякая деятельность для просвещенія народа, всякое научное изслѣдованіе края было парализовано; сама администрація ставила точку прежнему романтически невинному украинскому народничеству, и передъ всякимъ сознательнымъ украинцемъ теперь ясно вставалъ политическій вопросъ: быть или не быть Украине живой? За выясненіе органической связи національнаго вопроса съ политическими формами жизни взялся Драгомановъ. Отказавшись отъ лестнаго «предложенія» администраціи перейти изъ Кіевского университета въ Казанскій, Драгомановъ решилъ эмигрировать за границу; въ 1876 году онъ оставилъ любимую кафедру, оставилъ родину и съ женой и ребенкомъ уехалъ въ Женеву, чтобы за пределами родины издавать первый украинскій независимый политическій органъ «Громада». До сихъ поръ украинскіе кружки не имели ясно выраженной политической программы, у нихъ даже не было определеннаго сознанія политическихъ правъ украинскаго народа; украинцы не гнушались обращаться къ российскому правительству съ разными просьбами и ходатайствами, все надеялись подачками да «откровенными» разговорами съ темъ или другимъ администраторомъ склонить его на уступки, авось позволятъ имъ потешиться изданіемъ какого-нибудь сборника невинныхъ стиховъ или рассказовъ, соблаговольять разрешить украинскимъ детямъ въ школахъ, содержимыхъ на кровныя деньги ихъ отцовъ, сказать два-три слова на родномъ языке или вместо великорусской непонятной песни спеть свою родную, знакомую. Драгомановъ понималъ всю унижительность такого положенія вещей и отвергалъ, какъ недостойное, всякое заигрыванье съ правительствомъ, когда дело шло о существенныхъ нуждахъ и правахъ целаго народа; онъ доказывалъ своимъ товарищамъ всю необходимость общей государственной реформы, при которой только и возможно правильное удовлетвореніе національныхъ запросовъ всехъ національностей, входящихъ въ составъ Россіи.

Въ этомъ федералистически-національномъ демократическомъ направленіи М.П. и началъ свою публицистическую деятельность въ

«Громаде»: онъ вскрыль всю трагедію тогдашней жизни украинскаго народа, обреченнаго на безпросветное невежество и на экономическое истощеніе; онъ ставиль ясныя политическія требованія, онъ протягиваль товарищескую руку всемъ активнымъ оппозиціоннымъ русскимъ партіямъ, но въ то же время вносиль въ ихъ партійныя программы важныя поправки въ національно-демократическомъ направленіи, приглашалъ всехъ къ объединенію вокругъ начала федеративнаго съ широкой автономіей самыхъ мелкихъ областныхъ единицъ. М.П. упрекаль русскихъ революционеро́въ въ неправильномъ пониманіи истинныхъ интересовъ широкихъ народныхъ массъ въ Россіи, которыя по своей культурной и національной разнородности не могутъ все участвовать въ освободительномъ движеніи по однообразной программе. Лучше всего политическіе взгляды Драгоманова высказаны имъ въ статьѣ «Вільна Спілка», изданной имъ отдельной брошюрой въ 1884 г. Хотя все эти федерально-политическія требованія составляютъ только прямое развитіе политическаго начала Кирилло-Мефодіевскаго Общества, но прямая постановка національнаго украинскаго вопроса на политическую основу испугала украинцевъ; они оробели передъ начавшимися преследованіями администраціи и утверждали, что они хотять одной исключительно культурной работы, какъ-будто не было для нихъ уже достаточно ясно, что для подавленной націи невозможна свободная культура безъ политической свободы. Скоро прежніе товарищи Драгоманова стали бояться всякой связи съ такимъ «крайнимъ», «опаснымъ» революціонеромъ, какъ Драгомановъ, и черезъ 10 летъ онъ остался совершенно одинокимъ изгнанникомъ, лишился денежной поддержки съ родины для начатаго имъ дела и долженъ былъ пріостановить свою издательскую деятельность*. Горечь и безвыходное отчаяніе однако ненадолго охватили душу украинскаго писателя; правда, онъ глубоко страдалъ отъ тяжелаго положенія родины, где даже ея благожелатели были такъ трусливы, молодежь была слишкомъ отвлечена общерусскимъ революціоннымъ движеніемъ, чтобы сразу разобратъся въ національныхъ политическихъ нуждахъ своего края; Драгомановъ начиналь даже думать, что его добровольное изгнаніе, его женевская неутомимая работа для созданія политическаго органа – все пропало даромъ. Но въ

* Кроме «Громады» Драгомановъ издавалъ пользовавшийся большою популярностью народныя брошюры, готовиль къ изданію сборники народныхъ историческихъ песенъ украинскаго народа.

тоже время Драгомановъ былъ глубоко убежденъ въ правильности своихъ взглядовъ и той дороги, какою онъ хотелъ вести Украину къ освобожденію. Этотъ путь единственный: поставить украинскій вопросъ на европейскую почву и в географическомъ отношеніи – соединяя движеніе в Україні и в Галичине в одно русло – и в идейномъ, – объединяя его вокругъ передовыхъ социально-политическихъ идеаловъ западной Европы. Драгоманова поддержала твердая уверенность, что если современники и товарищи убоялись этого прямого пути къ определенной цели, то уже следующее поколеніе украинцевъ пойметъ и приметъ его программу.

Но Драгоманова поняли еще раньше: в Галиціи его женевскія изданія оказались той первой здоровой духовной пищей, которая совершила умственный переворотъ въ галицкой интеллигенціи и указала галицкимъ народникамъ ихъ настоящія обязанности передъ своимъ народомъ.

Національное движеніе в Галиціи, какъ мы это видели выше, началось еще в 30-х годахъ. Изъ поэтовъ періода возрожденія Галиціи нельзя не упомянуть Исидора Воробкевича, более известнаго подъ псевдонимомъ Данила Млака, с его романтическими поэмами «Госгинецъ с Босніи» и еще историческими думами «Иванъ Пидкова», «Гетманъ Наливайко» и др. Лирический поэтъ Н. Устияновичъ также не мало поработалъ надъ развитіемъ народнаго литературнаго языка. Но только после 1848 года національный вопросъ в Галиціи органически сталъ связанъ с политическимъ. Первый толчекъ къ деятельной національно-культурной работе далъ съездъ галицкихъ ученыхъ во Львовѣ в концѣ 1848 г., созданныхъ для объединенія галицкихъ ученыхъ, для выработки украинскаго правописанія и т. п. После него открылось «общество просвещенія народнаго», более известное подъ названіемъ «Галицко-русская Матица» а вследъ за нею начали возникать разныя просветительныя общества («Просвіта»), выходили газеты и журналы: «Мета», «Вечорниця», «Русалка». Въ нихъ печатались произведенія украинскихъ писателей, и, конечно, самое сильное впечатленіе на галицкое общество оказалъ Шевченко. Но рядомъ с прогрессивнымъ демократическимъ движеніемъ в сторону національно-украинскаго пробужденія в Галиціи образовалась партия реакціонная – старорусская, или москвофильская, видевшая спасеніе галицкаго народа отъ ополяченія и онемеченія в слияніи съ 60-миллионнымъ великорусскимъ народомъ. Начало москвофильству положено было еще въ 30-хъ годахъ

XIX в., когда Галицію посетил Погодинъ и старался убедить галичанъ, что они «русскіе» (т. е., по его понятіямъ, великороссы, ибо украинской націи не признавали наши «ученые» славянофилы), что они должны слиться съ «русскими», что Россіи стоитъ двинуть свои пушки, – и Австрія в страхе отдасть ей всю Галичину. Еще сильнее русских пушекъ in spe привлекало многихъ галичанъ русское золото, попадавшее въ ихъ руки на дело расширенія русскаго влияния в Галиціи и на созданіе такой «макаронной» литературы изъ русскихъ и церковно-славянскихъ словъ, которой абсолютно никто не понималъ: ни сами авторы, ни читатели, ни «русские», ни украинцы. Въ этой литературе подвизались особенно энергично Добрянскій, Наумовичъ, а глава москвофильской партіи Зубрицкій, преклоняясь передъ Хомяковымъ и Аксаковымъ, презрительно обзывалъ украинскій языкъ «говоромъ пастуховъ». Когда въ руки киевскаго ученаго Максимовича попался подобный сборникъ стиховъ, он писалъ о них: «Желая автору и всемъ его товарищамъ всевозможныхъ успехов на стихотворномъ поприще, мы заметимъ одно: зачемъ на его произведеніи надписано, что оно изображено языкомъ малорусскимъ? Ни одинъ малороссіянинъ не назоветъ этого языка своимъ, да это и не великорусскій и не белорусскій языкъ: это искусственное славяно-русское словосочиненіе, которымъ легъ за 100 писали русские стихотворцы»*.

Къ тому времени, когда Драгомановъ началъ свою заграничную деятельность, в Галиціи боролись три національныя партіи: польская, московская и украинская; къ последней принадлежали искренніе народники, стремившіеся при помощи работъ украинскихъ писателей поднять умственный уровень галицкаго народа и дать ему необходимую національную культуру. Но они были слабо организованы, сами не обладали широкимъ развитіемъ. В тогдешней Галичине, по словамъ галицкаго публициста Павлика: «и въ политике и въ частной жизни господствовал узкій клерикализмъ и презренье къ «хлопу», къ черному труду, какъ къ чему-то подлому, полная безпринципность, сервиллизмъ и деморализація, полное невежество и неразлучная съ нимъ нетерпимость ко всякой критике, ко всему свежему, живому. Впереди шли попы да горсточка гимназическихъ учителей и юристовъ – все какіе-то допотопные типы съ огромными претензіями. Не мудрено, что когда Драгомановъ ударилъ своимъ горячимъ обличеніемъ и въ москвофилов и въ народников и сталъ звать галицкую молодежь къ

европейской науке, къ гуманизму, къ передаче своихъ знаний рабочему люду, селянамъ, чтобы помочь имъ вырваться изъ темноты, бедности и неволи, хотя бы за это и пришлось сложить свои головы – то не мудрено, что на М.П. завопили и польские верховоды и москвофилы; даже и народники видели въ немъ чуть не «анархиста», «безбожника» и т. п.»**.

Драгомановъ давно, еще во время своей первой поездки за границу, ознакомился съ положеніемъ дель в Галиціи; онъ побивалъ москвофилъ въ еще въ 1865 году въ своихъ статьяхъ в «Вестнике Европы» и въ «С.-Петербургскихъ Ведомостяхъ»; съ 1876 г. онъ деятельно сотрудничалъ въ галицкихъ органахъ и въ целомъ ряде писемъ в газету «Другъ» выяснялъ истинное политическое положеніе Галиціи и то беспочвенное недоразуменіе, которое лежало въ основе галицкаго москвофильства. Скоро галицкіе народники усвоили его точку зренія на истинное значеніе украинства, какъ истинно демократическаго общественнаго движенія, естественно стоящаго въ связи съ социализмомъ и радикализмомъ. Вокругъ него объединилось небольшое, но преданное и талантливое ядро будущей партіи (Павликъ, Франко и др.), и победа украинства въ Галичине была решена. После долгой подготовительной работы въ самой среде народа (организація народныхъ «вечь») образовалась первая украинская политическая радикальная партія; минимальная программа партіи была провозглашена въ избирательныхъ воззваніяхъ на сейме 1891 г. Ея главная задача была – политическое развитіе крестьянъ, привлеченіе ихъ къ активной политической борьбе за свои права, за національное просвещеніе селянъ и выработка въ крестьянствѣ радикальнаго міровоззренія, въ противность тому темному суеверію, въ какомъ его держали раньше невежественные учителя и священники. Въ этомъ отношеніи особенно полезны оказались популярныя брошюры Драгоманова: «Рай і поступ», «Заздрі боги», «Іван Вилкф» и др. Драгомановъ вообще оказался очень талантливымъ популяризаторомъ, и его книжки («Про те, як наша земля стала не нашою», «500 літ Швайцарської Спілки», «Парова машина», «Про бідність» и др.), недоступныя до послѣдняго времени для Украйны по строгости російской цензуры, широко распространялись въ Галиціи; тутъ, хотя они и вызывали административныя

* См. «Повісті Федьковича». Предисловіе Драгоманова, стр. XVI.

** См. брошюру М.Павлика: «Михайло Драгоманов і його роля в розвою Украйни». Львів. 1907 р. Стр. 18.

преследования радикальной партии за их распространение, но для развития самосознания галицкого народа они сделали очень много.

Драгоманов же явился и первым трезвым и образованным критиком украинской литературы. Он строго высказывался против господствовавшего в ней до того времени слащавого романтизма и узкого шовинизма, разъяснял достоинства тогдашних русских писателей: Тургенева, Некрасова и др. Не боясь сыпавшихся на него из Украины обвинений в руссофильстве, он постоянно рекомендовал своим землякам и особенно молодежи вчитываться в произведения Белинского, Добролюбова и др. корифеев русской литературы. Из его критических исследований можно указать на «Шевченко, украинофилы и социализм», где он, оставаясь поклонником высокого поэтического творчества Шевченка, обличает украинофилов в слишком шовинистическом отношении к великому поэту, которого они хотят сделать певцом прошлой славы Украины и отворачиваются от его прогрессивных социальных идеалов. Вообще в «Громаде» очень много прекрасных основательных работ Драгоманова, например, «Народні школи на Україні», «Україна і центри» и др. Но «Громада» перевозилась в Украину с такими затруднениями, имя ее редактора так пугало администрацию обоих соседних государств, конфисковывавших каждый попадавшийся им № этого журнала, что скоро пришлось отказаться от непроводительной затраты сил и денег на издание, которое было отделено от своих читателей непроходимой пропастью. Только теперь одна за другую издаются отдельными брошюрками эти ценные статьи, и Украина знакомится с лучшим своим политическим писателем через 10 лет по его смерти. После закрытия «Громады» Драгоманов стал писать в русских революционных органах в Женеве – «Вольное Слово», «Свободная Россия» и др. В конце 80-х годов после долгого бедствования он получил кафедру в Болгарии, в Софийском университете. Там он продолжал свои научные работы по фольклору и печатал в болгарском «Сборнике за народни умотворения» интересные научные исследования по сравнительному изучению славянских легенд и верований. До конца своей многострадальной жизни он выяснял в разных галицких органах волновавшее его спорные украинско-национальные вопросы: «Чудацьки думки» и «Листи на наддніпрянську Україну» по своей талантливости особенно выделяются из этой литературы.

Драгоманов был известным в западной Европе ученым и талантливым политическим писателем, охватившим удивительно широким взглядом все общественные и политические явления жизни не в одной Украине, а и во всей России и в Австрии. Для этого стоит прочесть его статьи: «Турки внутренние и внешние», «Детубийство, совершаемое русским правительством» и др. Идеалист с чистой отзывчивой душой, он старался во все человеческие отношения внести правду и справедливость. «Чистое дело требует чистых рук», часто писал и говорил М.П., и в основе всяких партийных программ, прокламаций и т. п. никогда не допускал лжи и считал невыгодным ни для какой партии пользоваться какими-либо нечистыми способами для пропаганды своих убеждений. Убежденный позитивист, Драгоманов до последней минуты жизни работал и сохранял в душе непоколебимую уверенность в силе знания, научной истины и призывал украинскую молодежь именно в них искать вернейшего оружия для завоевания себе и родине своей освобождения от духовного и материального гнета. В 1906 г. русские статьи М.П. Драгоманова были собраны из разных заграничных журналов и газет и были изданы в Париже*. Это издание дает возможность полнее ознакомиться с широкими взглядами великого украинского патриота. Несомненно, когда будут изданы и его статьи, писанные им по-украински, влияние Драгоманова отразится в Украине самым плодотворным подъемом политического развития ее населения: вся его федеративная программа с широким развитием мельчайшей областной ячейки явится тем демократическим идеалом, который всегда носился в грезах лучших украинских героев-освободителей и составлял основу социального мирозерцания Шевченка. Драгоманов, действительно, самая крупная личность в украинском общественном движении 2-й половины XIX в. Литература везде самый чуткий показатель общественного настроения; в Украине на ней ясно отразился тот поворот к Европе, к новым прогрессивным идеалам, какой совершился в украинстве под влиянием Драгоманова. От идеалов романтического хлопоманства украинские писатели переходят к реальному народничеству, идут навстречу социализму, конституционализму, федерализму. Та воля, о которой пел Шевченко, те широкие идеалы братолюбия и демокра-

* «Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова». Т. I и II. Изд. редакции «Освобождения». Париж, 1905.

тизма, які висказувались лучшими українськими письменниками, були найкраще інтерпретовані та популяризовані Драгомановим та поставлені їм же на міцне наукове підґрунтя. І Шевченко і Драгоманов працювали в пошуках вічних початків істини та любові та поставили їх перед своїм народом, як невідчужимі керівники для завоювання народної волі та народного щастя. Обидва звали свій народ до благородної боротьби за них.

2.

В 1876 г. вийшов особливий правительственный указ, більш відомий в Україні під іменем Юзефовического закону – по імені головного доносителя о «сепаратистських» кознях українофілів. Він осудив на смерть всю українську літературу. З'явився цей закон як-то абсолютно несподівано та непослідовно в ході історичного життя України: так, ще незадовго до нього в «Журналі Міністерства Народного Просвіщення» друкувалися дослідження, доводивші самостійність малоруського мови, а міністр народного просвіщення Головин знаходив неумісними вже і ті стеснителні умови, в які ставив українську літературу закон 1863 г., і писав: «Якщо українські книги, дійсно, шкідливого змісту в політичному або релігійному відношенні, то цензура повинна їх заборонити, але заборонити саме за ті, що містять в собі думки, а не за той мову, якою вони написані...» Однак скаржені на українців доноси в сепаратизмі мали більше впливу, ніж ясна логіка фактів. Той же Катков, друкувавши в «Руському Вестнику» статтю Куліша – «Взгляд на малоросійську мову» – раптом забив тривогу. В початку 70-х років Імператорська Академія Наук видала премію за працю Антоновича та Драгоманова – «Історичні пісні малоросійського народу», а в 1876 г. був уже закритий Юго-західний відділ Географічного Товариства в Києві та суворо заборонено всяке проявлення української національності в слові, в мові, в драматичних постановках, в усній та письмовій мові. Наскільки закон 1876 г. бив по самому болючому місцю багатомільйонного народу, видно з критики його самою адміністрацією: вже в 1881 г. ківський генерал-губернатор Чертков подав по приводу цього указу нову докладну записку, де прямо каже: «Установленні по відношенню до малоросійського наречія та музики обмеження, мають вигляд недовіри

до народу, який ні своїм минулим, ні теперішнім не подає ніякого приводу, не виправдовується, по моєму мненню, дійсною необхідністю і служить тільки до небажаного роздриву в середі не тільки уроженців та поклонників місцевої народності, але і взагалі людей, не співчуживих принципам безсумнівних стеснень, особливо при забороні виконання на малоросійському наречії сценічних постановок та музики*.

Продовжуючи по відношенню до України свою політику особливого втручання та вольності, російське правительство до 80-х років як-би попустило трохи вільності; по докладу міністра народного просвіщення государем дозволено було Академії Наук прийняти від Н.И.Костомарова 4.000 руб., як премію його імені за найкращий український словар. Виходило непорозуміле протиріччя: українського мови немає, в указі 1863 г. навіть було прямо сказано, що «ніякого малоросійського мови не було, немає і бути не може»³⁷ і що наречіє (sic), використовуване простонароддям, є той же російський мову, тільки зіпсований впливом на нього Польщі**; права на існування цього «наречія» не визнавалися, але чому-то Імператорська Академія занепокоєна виданням словаря цього «мови», і видання дозволено государем. В 1881 г. українцям надано були і ще деякі милости: 1) дозволено друкувати беллетристичні твори, історичні пам'ятники, словари, казки, народні пісні; 2) мову в театрі, сценічних постановок, – хоча не інакше, як з особаго на те дозволу місцевого генерал-губернатора; окремої групи української ще дозволено друкувати. Всі рукописи на українському мові розглядалися тільки в Петербурзі в головному управленні по справам друку. Два роки продовжалося це лицемерне пом'якшення строгості закону 1876 г., але таємний закон залишався в повній силі і в 1883 г. знову свирепіє без всякої очевидної причини та затримує всякі українські, навіть беллетристичні, рукописи, вимагає в них російського правописа-

* См. Журнал «Україна», кн. 6, 1907 г., стр. 252: «Найближчі відгуки указу 1876 р.» На конгресі літераторів в Парижі Драгоманов представив доклад про цей указ та про всі переслідування української літератури: «La littérature oukraiñienne proscrite par le gouvernement russe».

³⁷ Виділено в оригіналі (упоряд.).

** См. «Літер.-Наук. Вістник». Львів, 1904 г. Стаття Івана Кревецького: «Не було, немає і бути не може!». Стр. 129.

нія, вычеркиваетъ изъ нихъ такія слова, какъ «украинскій», «Украина» и т. п. невинныя выраженія.

Все эти притесненія и издевательства, продолжавшіяся до самыхъ послѣднихъ дней*, не убили украинскаго творчества. Правда, были тяжелые годы, когда въ Украинѣ все молчало, ни одной книги не появлялось на мелодичномъ языкѣ ея населенія; но подъ этимъ молчаніемъ жизнь не умирала, а подъ рукой была родная страна, поставленная въ более счастливыя политическія условія – Галичина; она не отказалась сыграть для Украйны ту же роль, какую игралъ Пьемонтъ для Италіи, страдавшей до своего объединенія подъ гнетомъ иноземнаго правительства. Въ 1876 г. во Львовѣ на общія деньги для украинцевъ и галичанъ сталъ выходить небольшой журналъ «Правда», где и стали печатать свои произведенія украинскіе писатели; но она по своему неопределенному направленію не удовлетворяла передовую украинскую интеллигенцію; вместо нея стала выходить «Зоря» съ иллюстраціями, затемъ «Зорю» съ успехомъ заменилъ «Литературно-Науковій Вістникъ», издававшійся до 1907 г. во Львовѣ, а затемъ въ силу изменившихся въ Россіи цензурныхъ условий онъ перенесъ свое издательство въ Кіевъ. Въ этихъ трехъ галицкихъ органахъ преимущественно появлялись художественныя произведенія украинскихъ писателей. Мало-помалу, кроме чисто литературныхъ изданій, пробуждавшееся политическое самосознаніе украинцевъ затребовало и политическихъ печатныхъ органовъ. Такими были за послѣднія 25–30 летъ украинскія радикальныя газеты: «Дело», «Батьківщина», «Буковина», «Свет», «Житте й Слово», «Хлібороб», «Народ», «Селянин» и др., явившіяся уже органами разныхъ соціалистическихъ партій, на какія дифференцировалась первая украинская радикальная партія. На место прежнихъ «укаинофиловъ» – культурниковъ-націоналистовъ теперь выступаютъ украинцы разныхъ направлений – отъ правыхъ до крайнихъ левыхъ – между которыми все более и более теряется всякое объединяющее начало, какимъ раньше служила общая любовь къ Украйне. Одной изъ наиболее близкихъ къ народной средѣ партіей въ концѣ 90-хъ годовъ въ Украинѣ была такъ называемая Революціонная Украинская Партія. Она соединяла національныя стремленія съ соціалистическими и проводила свои принципы въ «Селянинѣ» и въ популярныхъ брошюрахъ, очень хорошо составленныхъ. Но деятельность этой партіи продолжалась недолго, и сама партія въ XX в. уже стала называть себя отделомъ социал-демократической русской партіи.

* Секретный указъ 1876 г. былъ отмененъ только въ 1905 г.

Радикальныя журналы и газеты однако съ большимъ трудомъ проникали изъ Галиціи въ Украйну, и даже самыя невинныя сборники сказокъ и стиховъ, какой-нибудь детский журналъ «Дзвінокъ», переводъ «Дон Кихота» – все это становилось контрабандой согласно §3 указа 1876 года. По временамъ украинцамъ удавалось выхлопотать у русской администраціи разрешеііе на полученіе изъ Галиціи той или другой газеты: «Дела», «Зорі», «Літературно-Наукового Вістника» – но такія милости всегда неожиданно отнимались при перемене настроенія местной русской администраціи. А внутри Украйны, конечно не разрешалось никакихъ повременныхъ изданій, и только съ большимъ трудомъ въ 1882 году украинцы выхлопотали разрешеііе на изданіе на русскомъ языкѣ въ Кіевѣ историческаго журнала «Кевская Старина». Этотъ журналъ далъ за 25 летъ своей литературной жизни массу ценнаго матеріала, и сырого и обработаннаго, по исторіи, этнографіи и литературе Украйны. Въ 90-хъ годахъ въ «Кіевской Старинѣ» разрешеііе было помещать беллетристику на украинскомъ языкѣ, а въ 900-хъ годахъ позволялось помещать критическіе и публицистическіе очерки, но на русскомъ языкѣ. Много выдающихся украинскихъ писателей начали свою деятельность на страницахъ «Кіевской Старины»; между прочимъ первое место среди критиковъ украинской литературы занялъ С.Ефремовъ своими критическими сгатьями: «На мертвой точкѣ», «Певецъ борьбы и контрастовъ», «Поэтъ-гражданинъ» и др. Вокругъ «Кіевской Старины» долгое время объединялись украинскіе писатели и организовали большой и почти единственный книжный складъ украинскихъ книгъ, обслуживающій и теперь духовныя потребности Украйны на родную книгу. Профессоръ Грушевскій такъ характеризуетъ кружокъ «Кіевской Старины»: онъ предоставилъ «политическую и общественную работу общеимперскимъ элементамъ, считая для украинцевъ обязательнымъ производить надстройку надъ этой работой въ видѣ изученія Украйны, сохраненія традицій украинскаго языка и литературы, хотя бы въ скромныхъ размерахъ (для «домашняго употребленія», какъ говорилось), которые бы не вызывали упрековъ въ сепаратизмѣ*. Эта характеристика указываетъ, въ какихъ скромныхъ размерахъ только и возможна была даже культурная работа въ Украинѣ того времени. Но литературная инициатива, не замерла окончательно: на частныя средства въ разныхъ городахъ

* См. ст. Грушевскаго: «Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX столетіи». «Украинскій Вестникъ», № 9, 1906 г. СПб.

Украины время от времени выходили альманахи художественных произведений: «Рада» в Кіеве, «Луна» в Одессе, «Складка» в Харькове*, «Степ» в Херсоне и др. В них помещались украинские и русские рассказы, повести, статьи. Как ни были бедны эти сборники, как не редко появлялись они на свет Божий, в них часто билъ живой источник творчества, выступали богатые дарования угнетенной, но не умирающей украинской литературы. То были яркія блестящи на темном фоне безпросветнаго страданья, и они вливали живительную струю в украинское общество, поддерживали веру в свои національныя силы. Еще более могучій подъем общественнаго настроенія совершила украинская сцена съ ея выдающимися артистами – М.К.Заньковецкой, г-жей Затыркевачъ, А.К.Саксаганскимъ, М.К.Садовскимъ, М.К.Кропивницкимъ и недавно помершимъ И.К.Карпенко-Карымъ. Яркимъ метеоромъ появлялась эта блестящая талантами труппа в самых отдаленных углахъ Украйны и вносила в замиравшее общество горячую струю національнаго искусства, народной жизни съ ея героями, ея страданьями и радостями. Населеніе, терявшее свое самосознаніе, оживало, слушая свою родную речь, свое духовное «я», такъ художественно воплощенное в образы прекрасной игрой даровитыхъ артистовъ. Съ подмостковъ наскоро устраиваемыхъ украинскихъ театровъ в могучихъ и нежныхъ переливахъ звучала родная речь, та самая, которой, по мненію администраторовъ края, «нетъ, не было и не будетъ!» Изъ глубины того самаго народа, на уста котораго русское правительство надело цепь, выходили великіе властители слова, и ихъ могучая страстная игра покорила самыхъ строгихъ ценителей искусства в обеихъ избалованныхъ столицахъ Россіи. Велико было значеніе первыхъ корифеевъ украинскаго театра: своимъ чарующимъ голосомъ М.К.Заньковецкая нарушила сонъ, в какомъ уже 10 летъ спала ея родина; в игре Садовскаго и Саксаганскаго ожили народные герои, борцы за волю, всталь во весь ростъ многострадальный украинскій пахарь, вспомнилась вся тяжкая многовековая неправда, в какой жизнь для украинскаго народа становилась все мучительнее, а народный юморъ ярко отразился в мастерской игре Кропивницкаго, главнаго организатора украинской сцены.

* «Складка» была издана и составлена главнымъ образомъ В.Александровымъ, авторомъ очень поэтичныхъ переводовъ на украинскій языкъ псалмовъ Давида – «Тихомовні співи на святі мотиви».

Правительство поняло всю опасность для его политики «искорененья» отъ украинскаго театра и всеми силами стало его преследовать: оно воспрещало драматическія украинскія представленія на всей территоріи кореннаго украинскаго населенія в Юго-западномъ крае; отъ антрепренеровъ требовалось содержаніе двойныхъ труппъ – русской и украинской, и украинскія пьесы допускались только во влности русскихъ спектаклей; драматическая цензура запрещала все лучшія драматическія произведенія, какія ей посылались, а умышленно разрешала самыя бездарныя вещи, какія могли только дискредитировать украинскую сцену. Но безсилны оказались все бюрократическіе происки передъ силой таланта, и на ряду съ поднявшимся общественнымъ движеніемъ украинская труппа завоевала Петербургъ и расширяла годъ отъ году свою территорію; бездарныя пьесы сменяются сильными художественными произведеніями; в Украйне создается такой истинно народный и высоко художественный театр, какому можетъ позавидовать и великорусскій народъ.

Разъ начавшееся пробужденіе украинскаго общества все усиливается в теченіе всего конца XIX в. Литература развивается и крепнеть, пользуясь всякими попустительствами цензуры; новые сильныя поэты и повествователи даютъ ей разнообразныя оттенки. Многія чужества (конечно, стараго типа) возобновляютъ ходатайства о допущеніи украинскаго языка в школу: черниговское, полтавское, херсонское. Начинаетъ снова создаваться украинская популярная литература, организуются народныя книгоиздательства: в Чернигове (изданія Гринченка), в Петербурге (Благотворительное Общество для изданія полезныхъ книгъ на украинскомъ языке), в Харькове. Но администрація продолжала не признавать украинства, украинскаго языка: на археологическомъ съезде в Кіеве она оскорбила приехавшихъ галицкихъ ученыхъ, запретивъ имъ читать свои доклады на украинскомъ языке; такимъ образомъ работы известныхъ в Европе ученыхъ не имели для русской администраціи никакой ценности, разъ они были написаны на украинскомъ языке, хотя имъ говорятъ миллионы русскихъ гражданъ. Но на празднике Котляревскаго в Полтаве, на юбилее Лысенко в Кіеве украинская речь уже завоевала себе (в первые годы XX века) право гражданства, и даже сенатъ после скандала, происшедшаго отъ запрещенія украинскихъ речей на празднике Котляревскаго, призналъ право украинцевъ говорить публично на своемъ языке. Украина возрождалась; если в 60-хъ годахъ украинскіе изда-

тели решались издавать украинскія книги въ самомъ незначительномъ количестве, такъ что даже первый «Кобзарь» Шевченка, изданный въ 3.000 экземплярахъ, расхотился въ теченіе 10 летъ, то въ концѣ XIX в. 10.000 того же «Кобзаря», изданнаго въ Кіеве, раскупилась уже за три года, а последнее петербургское – первое полное изданіе «Кобзаря» – разошлось въ полгода (1907 г.) въ томъ же количестве (10.000). Новое литературное изданіе «Вік» – въ трехъ томахъ, несмотря на высокую цену, было распродано по подписке еще до выхода въ светъ – 3.000 экземпляровъ. Некоторые популярныя книжечки, издаваемые Петербургскимъ Украинскимъ Обществомъ, печатаются уже въ числѣ 25 тысячъ экземпляровъ. Создался украинскій читатель и въ городахъ и въ селахъ, и, несмотря на продолжающіяся преследованія, украинская книга проникаетъ въ село.

Общественное и научное оживленіе охватило и Галицію въ концѣ XX в. Существовавшее во Львовѣ съ 70-хъ годовъ «Наукове Товариство имени Т.Г.Шевченка» преобразовывается въ 1892 г. и подъ руководствомъ профессора исторіи при Львовскомъ университетѣ – украинца М.Грушевскаго, издаетъ рядъ очень интересныхъ и ценныхъ трудовъ по исторіи, этнографіи Галиціи и ея старой письменности. Выходятъ въ светъ одинъ за другимъ выпуски «Исторіи України-Руси» Грушевскаго; во Львовскомъ университетѣ образуется 8 кафедръ съ украинскимъ языкомъ преподаванія, открываются 4 украинскія гимназіи и до 20 газетъ и журналовъ выходитъ на украинскомъ языкѣ во Львовѣ, Черновцахъ, Вашкивцахъ, Коломые и др. городахъ. Въ «Літературно-Науковомъ Вістникѣ» подъ редакціею Франко принимаютъ участіе лучшія силы австрийской и русской Украйны. Возникаетъ движеніе среди галицкихъ женщинъ; на женское образованіе австрийское правительство давало очень мало средствъ, и талантливая галицкая писательница Кобринская ходатайствуетъ передъ венскимъ правительствомъ о допущеніи украинокъ къ среднему и высшему образованію. Кружки женщинъ-писательницъ издають свои альманахи и т. п.

Таковы въ общихъ чертахъ главные моменты общественнаго національно-культурнаго и политическаго движенія въ Украйнѣ во 2-й половинѣ XIX в. Подавляемое общественное сознаніе после каждой правительственной репрессіи поднималось со все более и более уяснявшеюся и определявшеюся программой національной работы. Романтическое хлопоманство мало-помалу переходитъ сначала въ украинофильство, сторонившееся активной политической деятель-

ности и державшееся одной культурной задачи – изученія своей народности и сохраненія народнаго языка; затемъ, подъ влияніемъ Драгоманова украинство принимаетъ более определенную политическую и социальную программу и сближается со всеми борющимися за свободу партіями Россіи. Это драгомановское направленіе М.Грушевскій характеризуетъ въ общественной сферѣ, какъ «эволюціонный социализмъ съ сильнымъ народническимъ оттенкомъ» а въ сферѣ политической – какъ демократическій федерализмъ: «перестройка на федеративныхъ началахъ современной Россіи съ обласной національной автономіей во главѣ угла». Подойдя къ необходимости національно-политической борьбы, украинство неизбежно разбилося на разныя социально-политическія партіи, идущія рука объ руку съ однородными русскими партіями; къ сожаленію, подъ давленіемъ послѣднихъ слишкомъ затемняются національныя задачи, безъ разрешенія которыхъ украинскій народъ не можетъ свободно идти къ социально-политическому переустройству своей жизни.

Все эти общественныя теченія ярко отразились на новейшей украинской литературѣ, и разныя писатели выступили выразителями послѣдовательныхъ моментовъ духовнаго возрожденія Украйны.

3.

Во второй половинѣ XIX в. въ украинской литературѣ обогатилось несколько направленій, отразившихся какъ на ея прозѣ, такъ и на поэзіи: рядомъ съ бытописателями-народниками выступали талантливые импрессионисты, а среди бытописателей выделились, съ одной стороны, реалисты съ романтическимъ оттенкомъ изображенія народной жизни, съ другой – реалисты съ резкимъ социально-обличительнымъ направленіемъ. Одни художники дали цельныя большія картины народной жизни, другіе рисовали отдельные яркіе образы, знаменательные моменты и эпизоды изъ этой жизни. Все эти направленія распределялись главнымъ образомъ среди трехъ послѣдующихъ поколѣній украинскихъ писателей 70-х, 80-х и 90-х годовъ. Къ первой группѣ относятся такіе крупныя таланты, какъ И.Левицкій, А.Мирный, А.Свидницкій, поэты Щеголевъ и Руданскій, писатель Бужовины Федьковичъ. Ко второму поколѣнію принадлежатъ не менее яркіе дарованія Коцюбинскаго, Франка, Марковича, Бурдуляка, Яновской, Гринченко и др. поэтовъ и писателей и, наконецъ, самые молодые писатели, выступившіе въ концѣ XIX в.: Стефаникъ, Григоренко,

Крымский, Винниченко и др. В стороне от этих реалистов стоят символисты – Днипрова Чайка, Хоткевич, Кобилянская – и драматические писатели: недавно скончавшийся в Берлине Карпенко-Карый, Тобилевич и др. Многие из этих имен по своим талантам и высоте художественного развития могли бы украсить любую европейскую литературу.

Среди народников-реалистов особенно выделяется талантливый романист и рассказчик переходной эпохи А. Мирный, известный автор первого социального украинского романа – написанного под сильным влиянием Драгоманова – «Хиба ревуть воли як ясла повні?» Эта талантливая эпопея из жизни украинского села в эпоху освобождения крестьян была сначала напечатана в Женеве (в 1879 г.) и долгое время была в Украине запретной контрабандой. За свою яркую окраску социальных условий жизни крестьянства роман и в Австрии подвергался преследованию и только в самое последнее время появился на страницах «Киевской Старины» уже под другим заглавием «Пропащі сили». Эта повесть занимает совершенно особое место в украинской литературе. Задумана она в стиле эпопей, выясняющей характер главного героя целой совокупностью социальных условий, наследственной передачей целого комплекса национально-родовых душевных свойств. Чипко – это борец, не разбирающий средств борьбы, затаившей в своей сильной отзывчивой душе все наследие вековой ненависти к панству, к неволе, к несправедливости; это украинский гайдамака. Он не может удовлетвориться тем жалким существованием, какое считается нормальной жизнью крестьянина, жизнью без верного куска хлеба, без прав, ограждающих личное достоинство труженика. Чипко хочет большего, он считает себя вправе желать более обеспеченной, более яркой жизни, но он не знает других способов для ее завоевания, кроме грабежа, убийства, удалого воровства. Он жаждет сильных ощущений, удачи, легкой наживы – и погибает. Рядом с ним проходит жизнь, полная страдания и самоотречения его матери Мотри, жизнь полная страха, тревоги его красавицы жены, и все эти характеры так же, как и типы других более уравновешенных крестьян-хозяев, проходят так ярко перед читателем среди художественных картин местной природы. Из отдельных эпизодов этого романа особенно хороши детские годы Чипки, его встреча с любимой девушкой (Полёва царівна), картинка пастбища и малень-

ких сельских пастушков и эпизоды из жизни села и угрожающей ему разбойнической шайки. Разбой является и до сих пор выходом для наиболее одаренных, непокорных натур среди с каждым годом все более беднеющего украинского населения. В основе творчества Мирного лежит глубокая вдумчивость и понимание народных характеров. Особенно тонким психологическим анализом отличается его рассказ «Пьяница», где выведен юноша слабый, болезненный, по окончании гимназии страстно стремившийся к науке, к университету, но по воле родителей попадающий на службу в мелкие чиновники. Тоска и неудовлетворенность жизнью приводят к трагическому концу: юноша спивается. Хорошо обрисованы у Мирного типы крестьян-протестантов, борющихся против крепостного права, против своего беззакония уходом в разбойники, – Чипко и его друзья. Прекрасны у Мирного любящие образцы женщин, самоотверженных тружениц, свою ласкою обогревающих семью; лучшими произведениями, кроме вышеуказанных, считаются «Морозко» – рождественская сказка, описывающая трагическую судьбу мальчика, замерзающего в лесу в чудную лунную зимнюю ночь, – «Лихо давне і сёгочасне», где деморализованная на панском дворе Марина, оставшись без родного угла и без куска хлеба, находит трогательного покровителя в суровом старике-чабане. Мирному особенно удаются типы борцов и типы одиноких, среди природы выросших пастухов. Владея прекрасно народным языком, Мирный очень красиво перевел на украинский язык поэму Лонгфелло «Гайавата», но пока напечатано только несколько ее песен^{*}. Мирный и Левицкий в своих произведениях дали цельную картину жизни Украины перед освобождением и непосредственно после него. Но между тем как образы Мирного как бы выведены глубоким резцом скульптора, и выпуклыми фигурами выступают на темном фоне окружающей их действительности, произведения Левицкого скорее напоминают эскизы живописца, художника. В них часто слишком много подробностей, повести растянуты, темы повторяются. Правда, Левицкий написал очень много и писал в самое трудное время для украинской литературы (были такие годы, когда одни его произведения напоминали украинскому обществу о его родной литературе). Мирный везде вскрывает глубокие недра народного горя, он проникает в его социальные причины, он страдает от тех

^{*} См. Сборник на память Котляревскому. Киев, 1904.

условій життя, які гонять Чипка на грабеж, разрушають счастье Варки (в повісті «Лихий попутав»). Онъ является выразителемъ очень цельнаго народническаго міросозерцанія, въ основе котораго лежить прежде всего трудовое начало жизни и удовлетвореніе трудящихся массъ. Это направленіе является предтечей социализма. Левицкій ограничивается объективнымъ реализмомъ: онъ прекрасно знает народную жизнь и пишетъ то, что въ ней видель; ему одинаково дорога и ссорящаяся со всемъ селомъ баба Параска, и типъ беглага, уходящаго отъ крепостной неволи, Микола Джери, и мальшъ мальчикъ Ветрогонъ, заночевавшій въ канаве подъ мостомъ. Онъ силенъ въ своемъ реализме, въ своемъ верномъ знаніи природы и людей Украйны, но въ его произведеніяхъ неть определеннаго взгляда на соціальные вопросы. Онъ больше національный реалистъ, чемъ соціальный художникъ. Ефремовъ, являющійся самымъ серьезнымъ критикомъ украинской литературы, отводитъ И.Левицкому особое место среди украинскихъ писателей: «Натура въ высшей степени спокойная», говоритъ о немъ Ефремовъ: «уравновешенная, Левицкій былъ свободенъ въ своей деятельности отъ той нервности, какою отличались почти все наши выдающіеся писатели». Онъ не кидался изъ стороны въ сторону, не разменивался на мелочи, а творилъ регулярно, систематически, выпуская въ светъ одну повесть за другою, почти не деляя антрактовъ, не считаясь ни съ какими внешними давленіями. Вся правобережная Украйна ярко рисуется имъ въ целомъ ряде разсказовъ и повестей изъ народной жизни: «Рибалка Панас Круть», «Бурлачка», «Микола Джеря», «Кайдашева Сім'я», «Дві московки» и др. Его большая хроника-романъ «Старосвітські батюшки і матушки» и небольшая повесть «Поміж ворогами» («Среди враговъ») даютъ очень полную картину нравовъ украинскаго духовенства въ ту переходную эпоху, когда священники, назначаемые архіереями, по своему произволу сменили прежнихъ «батюшекъ», избираемыхъ въ Украйне всемъ приходомъ. Конечно, эта реформа, нарушивъ прежнія патріархальныя отношенія между клиромъ и прихожанами, внесла много разлада и розни, сделавъ назначенныхъ часто совершенно чужими населенію, священниковъ больше чиновниками, отбывающими съ наибольшей прибылью требы, чемъ духовными пастырями селянъ. Въ двухъ повестяхъ – «Хмари» и «Причепа», обрисованы нравы украинской правобережной интеллигенціи и ея отношенія къ великорусскимъ слоямъ общества (въ «Хмарахъ») и къ польскимъ (въ «При-

чепе»). Въ «Бурлачке» впервые на украинскомъ языке дана картинка жизни рабочихъ на украинскихъ сахарныхъ заводахъ. Многія вещи И.Левицкаго могутъ служить прекраснымъ матеріаломъ для детскаго чтенія своей образностью, красотой описаній природы и прекраснымъ чисто народнымъ языкомъ. И.Левицкій явился однимъ изъ первыхъ популярныхъ писателей для народа, и надолго сохранять ценность его историческія брошурки «Перші київські князі», «Унія і Петро Могила» и др. Большинство произведеній И.Левицкаго, несмотря на ихъ вполне уравновешенный тонъ, казались подозрительными російской цензуре и печатались въ Галиціи; только въ 1899 г. авторъ получилъ возможность издать въ Кіеве полное собраніе своихъ сочиненій въ трехъ большихъ томахъ.

Первымъ художникомъ-реалистомъ въ Галиціи явился буковинский писатель О.Федьковичъ. Съ нимъ познакомили украинцевъ Драгомановъ, издавшій его повести въ Кіеве какъ разъ передъ указомъ 1876 г. Въ историко-литературномъ предисловіи къ этимъ повестямъ Драгомановъ разъясняетъ тогдашнее положеніе украинства въ Галиціи и истинныя заслуги Федьковича, решившагося писать на простомъ народномъ языке, вместо того «макароннаго», несурзагаго языка, какой считали литературнымъ москвофилы. «Сынъ простаго гуцула, Федьковичъ захотель писать темъ языкомъ, какой слышалъ въ детстве. Казарма, где онъ отбывалъ долгіе годы военной службы, не извратила чистыхъ детскихъ воспоминаній и, выйдя изъ нея, онъ сталъ писать, – говоритъ Драгомановъ, – на томъ самомъ языке, на какомъ ему пела песни его мать, и такъ, какъ говорили кругомъ него». Его разсказы, это – простыя воспоминанія о матери, о сестрахъ, о соседяхъ. Въ нихъ много задушевности, художественной простоты и непосредственной прелести. Они украсили истинными перлами прозававшую въ искусственности тогдашнюю галицкую литературу и вывели ее на путь того реального демократизма, который характеризуетъ украинское творчество. Лучшими разсказами Федьковича можно считать: «Хто винен?» (переводился много разъ на русский языкъ), «Сафат Зінич», «Побратим», «Три, як рідні брати». Особенно талантливо рисуетъ Федьковичъ долю «жовніра»-солдата, горе оставленныхъ имъ одинокихъ стариковъ, отца и матери, остающихся безъ сына-работника. Подъ конецъ жизни Федьковичъ однако сошелъ съ пути реализма и впалъ въ романтизмъ, сталъ писать много стиховъ, – балладъ, фантазій лишенныхъ искренней задушевности его разсказовъ. Подра-

жая Шевченко, но не обладая въ такой же степени поэтическимъ даромъ, Федьковичъ однако считалъ себя буковинскимъ Шевченкомъ. Лучше другихъ написаны патриотическія, посвященныя его любимой родине и написанныя въ стиле народныхъ песенъ. Остальныя стихотворенія мало прибавятъ къ славе буковинскаго рассказчика*.

Къ писателямъ 70-хъ годовъ следуетъ отнести и Анатолія Свидницкаго, о которомъ уже упомянуто было въ предыдущей главѣ. Онъ умеръ молодымъ въ самый лютой періодъ преследованій украинской литературы и не имелъ счастья видѣть свои произведенія въ печати. Въ «Основе» были напечатаны только его стихи «Горлиця», бывшіе весьма популярными въ его время, и прекрасный этнографическій очеркъ «Великдень у Подолян». Большой же его бытовой романъ «Люборацьки» такъ и остался у него въ рукописи. Онъ умеръ никому не известный въ 1871 г., а въ 1885 г. все зачитывались его «Люборацькими», напечатанными въ галицкой «Зорі»; но въ Украинѣ этотъ романъ впервые былъ напечатанъ отдельной книгой книгоиздательствомъ «Вік» въ Кіеве уже в 1901 году**.

Въ такихъ же неблагоприятныхъ условіяхъ пришлось работать и одному изъ лучшихъ украинскихъ поэтовъ того времени – Руданскому. Большинство его произведеній было напечатано уже после его смерти, а полного собранія его лирическихъ стихотвореній до сихъ поръ не вышло въ свѣтъ. Руданскій особенно любилъ высказываться короткими песнями-стихами, такъ называемыми «співомовками», проникнутыми глубокимъ чувствомъ. Эти «Співомовки» были изданы Оленой Пчілкою***. Многія изъ стихотвореній Руданскаго проникнуты этическимъ содержаниемъ въ чисто народномъ духе и пользуются большой популярностью, какъ напримеръ, «Наука», где юноше, уходящему изъ родного села, отецъ и мать даютъ советы для руководства въ открывающейся передъ нимъ новой жизни: мать учитъ сына смиренію передъ старшими, передъ начальствомъ, чтобы оно наградило его матеріальнымъ довольствомъ. Отецъ, наоборотъ, строго приказываетъ сыну сохранять свое достоинство отъ униженія, всю жизнь

* О.Федькович см. Барвинській. Огляд життя і творів Федьковича. Ватра. Заклинській. – Спомини про Федьковича. «Литературно-Науковий Вістник», 1901, кн. I и II.

** См. Петров. – А.П.Свидницкий. «Историческій Вестник», год III, т. IX.

*** Изданіе Олены Пчілки въ Кіеве въ 1880 г. Поданныя же самимъ авторомъ въ 1860 г., эти «Співомовки» пролежали бесплодно въ русской цензуре до самой смерти поэта.

служить одной правде и жить не чужой милостью, а трудомъ рукъ своихъ. Кроме «Науки» очень популярны въ Украинѣ и другія стихотворенія Руданскаго – сатирическаго характера «Студентъ» и народно-лирическая «Гей, быки», «Повій, вітре, на Україну» и др. Еще большее литературное значеніе будетъ имѣть изданіе его перевода «Иліады» Гомера, изъ котораго теперь только отдельныя песни были напечатаны въ галицкомъ журнале «Правда». Стихи перевода очень звучны и красивы.

Въ «Основе» начиналъ писать другой поэтъ того же времени – Щеголевъ, оставившій после себя два ценные сборника лирическихъ произведеній «Ворскло» и «Слобожанщина». Щеголевъ принадлежалъ къ школе поэтовъ-этнографовъ 60-хъ годовъ. Прекрасно знакомый съ народнымъ бытомъ Харьковской губерніи, народникъ по настроенію скорее, чѣмъ по убѣжденіямъ, онъ очень художественно и верно изображаетъ самыя мелкія подробности жизненной обстановки украинскаго крестьянина, его горькую долю, его славное прошлое. Прекрасны его стихотворенія: «Ткачъ», «Шинокъ», «Косарь», «Пожега» и др. Первое его лирическое стихотвореніе «Гей у мене був коняка!», напечатанное въ «Хате» (сборникѣ, изданномъ Кулишомъ), было положено на музыку и въ свое время пользовалось большой популярностью. Кроме бытовыхъ картинокъ, съ большимъ чувствомъ написаны у Щеголева стихотворенія, посвященныя печальной судьбѣ крестьянскихъ детей, напримеръ, «Баю-баю», «Вівчарикъ» (пастушокъ), «На могилі» и др. Вообще первый сборникъ стихотвореній Щеголева – «Ворскло» въ художественномъ отношеніи выше втораго «Слобожанщина», изданнаго уже на склоне летъ поэта. Но вездѣ ценится въ стихотвореніяхъ Щеголева* его прекрасный, чистый украинскій языкъ. Въ этомъ отношеніи рядомъ съ его стихотвореніями можно поставить только басни известнаго украинскаго баснописца Леонида Глебова. Самъ родомъ изъ Полтавщины, Глебовъ почти всю свою жизнь до самой смерти прожилъ въ Чернигове, где недолгое время редактировалъ «Черниговскій Листокъ», выходящій въ 1861–1863 гг. на двухъ языкахъ – на русскомъ и на украинскомъ. Кроме Глебова, въ этой местной газетѣ принимали деятельное участіе А.Конисскій, Кулишъ и Номисъ (известный этнографъ). Хотя газета была самага невиннаго содержанія – записи местного фольклора, басни, рассказы,

* О.Щеголевъ см. статьи Г.Хоткевича въ «Литературно-Науковомъ Вістникѣ», 1898 г., кн. VIII и IX.

местная хроника, – но она показалась начальству подозрительной; Глебова за его «украинофильство» прогнали съ должности въ черниговской гимназіи, где онъ былъ учителемъ. Только земская служба (въ земской типографіи) до конца жизни давала очень скромный заработокъ, едва хватавшій для прокормленія семьи поэта. Къ концу жизни его постигло большое несчастье – онъ потерялъ зрѣніе и хотя продолжалъ работать, но свои басни, стихи и короткіе рассказы долженъ былъ диктовать сыну, не имея возможности самому записывать то, что вставало въ светлой фантазіи слепца. Его басни являются такими художественными переводами басенъ Крылова, Эзопа, Лафонтена и другихъ баснописцевъ, что они являются у Глебова совершенно націонализированными переделками, а не рабскимъ переводомъ. Въ них очень много колорита, яркости пейзажа, движенія. Кроме переводовъ у него есть и оригинальныя басни, напримеръ, «Малеваний Стовп». Если этическое міровоззрѣніе у Глебова и уже, чемъ у Гребенки, то языкъ Глебова такъ хорошъ во всей своей образности и простоте, что сельскіе читатели ценятъ его «байки» очень высоко и говорятъ о немъ тоже очень образно: «такъ пише, мов тобі ріпу жуйе!» Кроме басенъ, Глебовъ писалъ много детскихъ загадокъ и поэтически разработанныхъ поговорокъ, стиховъ, прибаутокъ, которые печатались въ Галицкомъ детскомъ журнале «Дзвінокъ». Лучшими баснями Глебова можно назвать: «Вовк і Кіт», «Щука», «Вареники», «Вовк та Ягня», «Билина» и др. Басни его печатались въ «Черниговскихъ Губернскихъ Ведомостяхъ», а потомъ выходили несколько разъ отдельными изданіями въ 1863, 1872, 1882 и 1895 гг. Последнее самое полное изданіе вышло уже после смерти украинскаго очень популярнаго на своей родине баснописца*.

Переходя къ литературе 80-хъ годовъ, необходимо отметить, что эти годы были одной изъ самыхъ тяжелыхъ эпохъ для украинской общественности и ея литературы, когда вся сознательная Украина стремилась выйти изъ своего унизительнаго положенія глухонемой націи, какою насильно делала ее законъ 1876 г. Въ такое время ея писателямъ приходилось быть не только художниками слова, а и гражданами, борцами за его свободу, вождями общественной мысли Украйни. Благодаря такому положенію литературнаго дела лучшіе пи-

* О.Глебова см. брошюрку М.Загорной и Б.Гринченко – «Л.И.Глебовъ». Черниговъ. 1900 г. Лукичъ. – Л.Глебовъ. «Зоря». 1891 г. № 7. Львовъ, а также у Огоновскаго, т. II, 1, стр. 292.

сатели Украйны не могли отдаваться исключительно своему художественному творчеству, а должны были браться и за публицистику, и за популяризацію науки, работать спешно, одному за десятерыхъ, направляя свои главныя усилія на организаціонную работу. Конечно, литературныя достоинства ихъ творчества отъ этихъ условій жизни страдали, но украинская общественная жизнь и ея національное самосознаніе много обязаны этимъ разностороннимъ писателямъ, среди которыхъ первыя места принадлежатъ Франко, Старицкому, Гринченко и Конисскому.

Иванъ Франко безспорно является одной изъ выдающихся фигуръ всего славянскаго мира этого времени: въ немъ соединились и сильное художественное дарованіе, и выдающійся талантъ публициста, соединенные съ неуклонной настойчивостью и энергіей, всецело направленными на служеніе родному народу для его просвещенія, для развитія его національнаго и политическаго сознанія. Сынъ беднаго галицкаго кузнеца, Франко въ теченіе всей своей жизни прошелъ тяжелую школу нужды, бедности, безправности. Но всегда, въ самыя мрачныя минуты жизни, онъ оставался веренъ своей главной цели – народному благу, народному возрожденію, и всегда орудиемъ для достиженія этой цели Франко признавалъ прежде всего науку. Народникъ въ самомъ лучшемъ смысле этого слова, он понималъ, что задача каждаго искренняго народника – работать совместно съ народомъ: «плугъ – вотъ наша сила, просвещеніе – въ немъ наша будущность», говоритъ Франко. Онъ очень характерно самъ говоритъ о своемъ патриотизме: «Какъ сынъ украинскаго мужика, вскормленный чернымъ мужицкимъ хлебомъ и трудомъ грубыхъ мужицкихъ рукъ, я обязанъ собственнымъ трудомъ целой жизни выплатить те гроши, которые истратила мужицкая рука, чтобы я могъ достигнуть вершины, где светло, где благоухаетъ свобода и сіяютъ общечеловеческіе идеалы. Мой украинский патриотизм – это не одно лишь чувство и поэзія, а тяжелое бремя, возложенное на мои плечи судьбою. Я могу сгибаться подъ его тяжестью, могу исподтишка проклинать судьбу за то, что она возложила на мои плечи это бремя, но скинуть его и искать другой родины я не могу, потому что это было бы подлостью передъ собственной моей совестью. И если что облегчаетъ мне ношеніе этого бремени, такъ это видъ украинскаго народа, который, в теченіе долгихъ столетій испытывая лишь гнѣть, темноту и деморализацію и въ настоящемъ убогий, слабый и безпомощный, начинаетъ темъ не менее

понемногу возрождаться, ощущать все в сильнейшей степени жажду света, правды и справедливости и искать путей к нимъ. Конечно, следует работать на пользу этого народа, и никакой искренний труд для него не пойдет прахом». Въ этих словахъ, – столь же простыхъ, сколько и глубокихъ, – весь Франко. Роль его въ возрожденіи Галиціи* велика: ни тюрьма, ни самыя ожесточенныя преследованія администраціи, ни горькая нужда и одиночество – ничто не останавливаетъ его: онъ идетъ своимъ путемъ и работаетъ надъ воспитаніемъ всехъ слоевъ общества своего родного края; онъ всехъ зоветъ къ борьбе за лучшие идеалы человечества: «житте, боротьба вічна, безупинна», говоритъ онъ, и твердо веритъ, что трудомъ, борьбой, люди, идущіе къ добру, «разобьютъ скалу, раздробятъ гранитъ и своей кровью, своими костями построятъ миръ, и за ними во следъ придетъ на светъ новая жизнь, новое добро»**. Франко верилъ въ это добро, потому что никакія самыя отрицательныя впечатленія общественной и личной жизни не могли поколебать въ его чуткой душе глубокой любви къ человеку, и рядомъ съ трудомъ, наукой онъ ставитъ любовь, какъ одно изъ могучихъ средствъ обновленія.

«Одно лиш нам
Лишилося – те, чога ніяка сила,
Ніяка нам пригода взятъ не може:
Се чиста роскіш братньої любови!»

Братская любовь, по мненію поэта, безгранично расширяетъ человеческую жизнь, поднимаетъ душу выше всехъ будничныхъ хлопотъ. А идеаль, къ какому приводитъ и любовь, и борьба и наука, – объединеніе свободнаго, просвещеннаго человечества въ дружныя «товариськія, братерськія громади». Развивался Франко подъ сильнымъ влияніемъ Драгоманова; ему обязанъ онъ широтой своихъ національныхъ и политическихъ взглядовъ. Но еще более обязанъ онъ самому себе и неутомимому труду: приходится прямо изумляться, когда он успелъ среди постоянной тяжелой работы из-за куска хлеба, среди горячей, вечно спешной срочной общественной деятельности въ качестве редактора разныхъ галицкихъ радикальныхъ органовъ и

* См. Юбилей 25-лѣтней діяльности І.Франка. «Литературно-Науковий Вістник», 1898, кн. XI. О Франко еще см. Дегень: І.Франко. («Новое Слово» 1897, кн. III). Кримскій. І.Франко. – Павликъ. Списокъ произведеній І.Франко за первое 25-лѣтіе его литературной деятельности. Львовъ.

** См. его стих. «З вершин і низин».

постояннаго сотрудничества во многихъ изъ нихъ единовременно, когда находилъ онъ время изучить такъ много иностранныхъ языковъ, исторію, литературу и всеобщую и свою старинную украинскую. Критическія его изслѣдованія имеютъ большое научное значеніе, а его экономическія статьи въ «Зорі» и «Ділі» обратили на себя общее вниманіе, и даже польская печать, такъ враждебно къ нему всегда относившаяся, отметила ихъ правильность. «Изъ-подъ пера Франко, – говоритъ Ефремовъ въ своемъ прекрасномъ обстоятельномъ очерке, посвященномъ творчеству и деятельности Франко*, въ періодъ возникновенія радикальной партіи и расцвета ея деятельности вышло много блестящихъ публицистическихъ работъ, программныхъ статей, едкихъ и резкихъ памфлетовъ, въ которыхъ онъ беспощадно разоблачалъ и бичевалъ «неполітичну політику» своихъ противниковъ, ихъ оппортунизмъ, ограниченность кругозора, отсутствіе политическаго такта и яснаго пониманія действительныхъ народныхъ интересовъ».

Среди художественныхъ произведеній Франко особенной талантливостью отличаются его рассказы, и сборникъ ихъ подъ общимъ заглавіемъ «Въ поти чола» принадлежитъ къ однимъ изъ лучшихъ твореній такого характера во всей мировой литературе. Чувство меры, яркость образовъ и искренняя задушевность рисунка выделяютъ эти рассказы отъ множества подобныхъ имъ на украинскомъ языке. Эти рассказы взяты все изъ жизни беднаго темнаго рабочаго люда Галиціи; они все построены на одномъ общемъ глубокомъ мраморномъ цоколе, въ которомъ воплотилось чувство художника, пониманіе души этого забытаго люда и техъ страшныхъ соціальныхъ условій, якія породили эту лишенную всякихъ радостей жизнь. А рядомъ съ этими жертвами соціальной неправды у Франко выступаетъ целая галерея торжествующихъ типовъ, умывающихъ руки въ крови этихъ труженниковъ. Это – герои целого ряда повестей Франка: «Боа Констрикторъ», «Перехрестні стежки», «Борислав сміється» и др. Эти контрасты выступаютъ у Франка не грубо и не тенденціозно, а совершенно естественно, какъ светъ и тени одной и той же картины, и въ душе совершенно падшаго человека Франко находитъ часто искры добраго, чистаго чувства. Особенно талантливо написаны имъ рассказы: «На Дні», «Вівчаръ», «До світла», «Лешишина челядь» и др. Особенной теплотой отличаются его рассказы изъ детской жизни:

* См. ст. Ефремова «Поэтъ борьбы и контрастовъ» въ «Кіевской Старине». X, XI, 1903 г.

«Грицева шкільна наука», «Олівець», «Малий Мірон», в яких дуже багато автобіографічних деталей. З поем особливої художньої краси і глибини думки повна поема «Моисей», легенда «Смерть Каїна», «Каменяри», а з ліричних творів виділяються найкращі твори з збірки «Зів'яле листе». Загалом вірші Франка слабше його прози, вірш часто важкий, слова вибрані штучно і в змісті більше розсудливого матеріалу, ніж безпосереднього почуття. Але треба пам'ятати, що Франко писав в той час, коли ще літературна українська мова в Галичині тільки починала розвиватися. Деякі його вірші дуже сильні і дійсно звучать, як гучний заклик до боротьби, до праці. Вірші його вийшли в чотирьох збірках: «З вершин і низин», «Мій Ізмарagd» (переважно складається з перекладів), «Зів'яле листе» і «З днів журби», і багато ще розкидані по різних журналах і альманахах. Розповіді його вийшли в Києві в трьох томах видавництва «Вік» в початку ХХ століття. Великі його повісті: «Перехрестні стежки», «Боа Констриктор», «Задля домашнього вогнища», і незавершені «Борислав сміється» вийшли тільки в Львові. Повне зібрання творів Франка дуже бажано, так як все його творче життя має громадське виховне значення. В 1898 р. Україна і Галичина привітали 25-літній літературний діяльність Івана Франка і поряд з ораціями намагалися довести, як обидві його батьківщини цінять працю цього самопожертвованого і багато страждавшого за свої прогресивні національні переконання письменника, громадянина і художника. Можливо сміливо сказати, що в українській літературі і в громадському житті Галичини Франко займає в часі більше ніж ¼ століття одне з великих місць.

Кониский і Гринченко, поступивши значно Франку в художньому таланті, в громадському житті і в літературі України грали однак дуже помітну роль. Їх енергія і наполеглива боротьба національних інтересів українського народу сприяли пробудженню України в кінці ХІХ в. Посланий в початку 70-х років в північні губернії за українофільство, Кониский* і після повернення в Київ продовжував свою національно-політичну діяльність і багато працював для встановлення правильних стосунків між Україною і Галицією. Літературне його творче життя дуже багате, але слабо в художньому відноше-

нні; йому написано більше 70 романів, повістей і оповідань. Найкращі з них – роман «Семен Жук і його родичи», з автобіографічним характером змісту, а з оповідань «Павло Дрантус» і «Дід 'Звмен». Кониский написав кілька підручників, а найбільш цінним його твором є детальна біографія Шевченка на українській (видавана в Львові) і на російській мові (видавана в Києві).

Гринченко відомий більше загалом, як складач і видавець народних українських популярно-наукових книжок. Він випустив їх в світ більше 50, цифра поважна, якщо пам'ятати всі перешкоди, через які проходила кожна. Багато писав він і в періодичній українській пресі, як галицькою, так і місцеві. Тепер його художні твори вийшли в Києві в трьох томах: віршовані, драми, повісті і оповідання. Гринченко не художник української мови, але він володіє пером, уважливістю і талантом естетичного почуття. Драми його не користуються особливою увагою ні у читачів, ні у артистів українських театрів; їх важко грати по дуже часто зустрічаної неестетичності психологічних колізій. В віршах Гринченка зустрічаються дуже красиві віршовані і багато щиро патріотичні, наприклад, «Друзьям», «Квітчані сльози», «Свято», «Смутні картини» і др. З прози краще загалом вийшли Гринченку невеликі оповідання з народного життя: «Гая», «Украла», «Каторжна». З повістей краще інших «Соняшний промінь» і «На розпутьті». Крім того, Гринченко відомий як збирач українського фольклору; зібрані ним казки і др. вийшли в трьох томах чернігівським земством в 1899 р. Важкі умови творчості сильно вплинули на твори його, в них не звучить натхнення, але великі заслуги Гринченка*, як громадського діяча і працівника.

Поряд з відомими публіцистами України не можна не згадати талантливого, але мало популярного письменника Т.Зинківського; зібрані Гринченком твори його вийшли в Львові в 1896 р. в 2 томах. В одному з них беллетристичні твори – оповідання, вірші, басні, в другому публіцистичні. Якщо короткі оповідання і басні Т.Зинківського не відрізняються художністю, то публіцистичні статті заслуговують уваги своєю широтою поглядів. Зинківський – син кравця, родом з Тавричеської губ., він та-

* Южаков. – Дневник журналіста. «Русское Богатство». 1895 г. Х. «Большая энциклопедія». Т. VII. «Этнографическое обозрение». 1898. 1.

* А.Я.Кониский. «Кіевская Старина». 1901, 1.

лантливый самоучка, собственными усилиями, целым рядом экзаменов дошел до высшего учебного заведения – военной юридической академии. Но тяжелая жизнь, полная лишений и унижений на военной службе – рано свела украинского офицера-писателя в могилу. Большинство произведений его не были напечатаны при его жизни: в то время, когда Зиньківский жил и остро страдал от печального положения своей родины, на украинском языке в пределах России не позволялась никакая публицистика, и высказывать свои мысли украинцы могли только в словесных беседах в немногочисленных кружках, и такими рефератами и были напечатанные во Львове статьи Зиньківского: «Молода Україна», «Національний вопрос в России», «Шевченко в освещении европейской критики», недоконченная посмертная работа о штунде и др. В «Молодой Украине» и в «Національном вопросе в России» высказываются совершенно определенные взгляды на необходимость освобождения всех народностей России, на разрешение сложного национального вопроса в смысле автономно-федеративном, а самое чувство национальное ставится автором на широкую гуманную основу, не дающую ему противоречить космополитизму. Зиньківский является последователем Драгоманова, и если принять во внимание, как до последнего времени неясно были поставлены национальный и федеративный вопросы в русской литературе, то нельзя не отнести с большим интересом к статьям украинского публициста, с таким трудом достигшего высшего образования и так рано умершего. Из литературных вещей Зиньківского лучше всего написаны реалистическая картинка из жизни солдат и офицеров «Сидір Макарович Притика», очень прочувствованный «Сон» и юмористический рассказ «Моншер-Казаче». Умер Зиньківский в своем родном селе Бердянке в 1891 г. При жизни ему удалось напечатать в России только одну литературную вещь: «Малюнки справжняго життя» (в Петербурге), все же его сочинения с его биографией, написанной Гринченко, вышли во Львове в 1896 г.

Произведения Старицкого* еще не вышли полным изданием, а потому и трудно дать цельную их характеристику. В свое время на Старицкого много нападали за искусственность его печатной речи, но таковы условия выработки литературного языка: гений творит язык свойственным ему одному пониманием народного духа языка.

* Корифей украинской сцены. Киев. 1901 г. Франко. М.Старицкий. «Лит.-Наук. Вестник» 1902. №

Писатели же, только одаренные поэтическим талантом, иногда с большим трудом приспособляют крестьянскую речь к сложным интеллигентным понятиям; но их работа тоже ускоряет рост языка и облегчает творчество последующим литературным поколениям. У Старицкого много выдуманных слов, которые так и не вошли в употребление, но много таких, которые восприняты и народом и писателями. В переводах Старицкого эти тяжелые новые слова особенно часты, но во многих оригинальных стихотворениях автора речь льется легко и красиво. Прекрасно переведены им народные сербские думы на украинский язык. Всегда останутся дороги украинцам такие прочувствованные стихотворения, как «Потайні ученики», «Поклик до братів славян» и некоторые другие. О драмах Старицкого речь будет впереди. Старицкий горячо любил украинскую литературу и много работал для ее подъема. На его средства были изданы несколько украинских альманахов, на его же деньги содержалась одна из первых наилучше обставленных украинских трупп. Преданный делу национального пробуждения родины, Старицкий не жалел на него ни своих сил, ни денег. Он, Конисский и Гринченко были теми политическими писателями, которые воплощали свои идеи, свои национальные убеждения в разные формы литературного творчества и своей энергией поддерживали национальное дело Украины, ее национальную литературу в годы самого сильного ее преследования.

К началу 80-х годов относится и деятельность талантливой галицкой писательницы Наталы Кобринской*. Оставшись очень молодой вдовой священника, Кобринска всей душой обозвалась на национально-освободительное движение, происходившее в Галиции под влиянием Драгоманова. Она стала писать, и в рассказах и повестях ее проявился недоюжинный талант; особенно удавались ей повести из быта так хорошо знакомого ей духовенства – «Дух часу», «За для кусника хліба», а рассказ из жизни галицких крестьян, пробужденных к политическому сознанию реформой избирательных прав в Австрии, – «Виборець» – принадлежит к лучшим произведениям малорусской литературы; избирателя, наслушавшегося уже разных агитаторов, поражает безсознательный способ предварительных выборов – по жребию («на сірнички»), но

* См. статью М. Грушевского в «Литературно-Науковом Вестнике». 1900. 1; Наталя Кобринська.

выбранный хотя и такъ неожиданно «выборецъ» разбирается въ окружающей его выборной суеде, бросаетъ предложенную ему «Десятку» (10 гульденовъ) от польской партіи и смело идетъ за русинами. Этотъ выхваченный изъ жизни эпизодъ написанъ Кобринской очень просто и художественно. Наталю Кобринську манила не только литературная, а и публицистическая работа: ее всегда возмущало положеніе женщины въ семье и въ обществе Галиціи: лишняя высшаго и даже средняго образованія, галицкая женщина того времени была совершенно беспомощна и безправна. Кобринська организовала женское общество, ставившее себе целью и задачей – поднятіе умственнаго развитія женщины. Въ 1887 г. Кобринська вместе съ украинкою Косичъ издаетъ первый литературный сборникъ изъ однихъ женскихъ сочиненій «Перший вінокъ», а за нимъ целый рядъ такихъ же альманаховъ въ 90-хъ годахъ. Сама она писала много публицистическихъ статей о женскомъ движеніи, читала рефераты, писала воззванія и, наконецъ, въ 1891 г. созвала «женское вече», которое и составило петицію о допущеніи женщинъ въ университеты и объ основаніи женской гимназіи въ Галиціи. Кобринська является выдающейся деятельницей, много сделавшей своими литературными и публицистическими работами для пробужденія въ галицкихъ женщинахъ національнаго самосознанія и стремленія къ знанію, і самостоятельности. Талантливымъ художникомъ того же періода является Д.В.Маркевичъ, съ определеннымъ демократическимъ міросозерцаніемъ и сердцемъ, полнымъ искренняго сочувствія къ страдаю обездоленнаго человечества. Онъ пишетъ сжато, красивымъ образнымъ языкомъ и передаетъ ярко самые патетическіе моменты жизни своихъ героевъ. Выступилъ онъ на литературное поприще прекраснымъ рассказомъ на русскомъ языке изъ жизни бессарабскихъ пастуховъ «Иванъ изъ Буджакъ». Будучи следователемъ, онъ могъ наблюдать психику многихъ отверженныхъ страдальцевъ – такимъ плодомъ его наблюденій явилась неподражаемая вещь «Омелько каторжный», уже написанная Маркевичемъ по-украински и где глубоко проанализировано душевное состояніе беглаго каторжника, прибежавшаго проведать жену и детей и въ своей же хате вторично пойманнаго. Все рассказы Маркевича по форме и по содержанию, по цельному настроенію являются жемчужинами украинскаго творчества и большинство ихъ переведено на русский языкъ. Все они собраны авторомъ подъ общимъ названіемъ «По степамъ и хуторамъ» (изд. въ Кіеве) и представляютъ яркую картину со-

ціальныхъ условій, среди которыхъ гибнетъ украинскій рабочій людъ. Кроме рассказовъ, Маркевичъ написалъ драму «На різнихъ мовахъ» изъ быта сельской интеллигенціи, но она гораздо ниже его рассказовъ.

Къ 90-мъ годамъ горизонты Украйны какъ-будто просветлели и въ ся литературе зазвучали новые мотивы, выступили новые сильные гланты. Между ними заслуженной известностью пользуется М.Коцюбинскій въ Украйне и Стефаникъ въ Галиціи. Талантъ Коцюбинскаго очень своеобразный и многосторонній по сфере своихъ наблюденій; его богатое творческое воображеніе воспроизводитъ все, что затронуло воспримчивую душу автора, что покорило его чувство красоты. Его анализу одинаково доступна и душа украинца, и психологія молдаванина и жгучіе запросы жизни татарина. Больная душа современной украинской интеллигенціи, полная раздвоенности и мучительной борьбы, самоистязанія и жажды жизни понята Коцюбинскимъ и представлена въ целомъ ряде образовъ. Таковы его художественные рассказы: «Цвіт яблуні» (переведенъ на русскій языкъ), «Хо», «Посолъ чорного царя» и прекрасная повесть «За для загальнаго добра». Яркостью рисунка дышитъ картинка изъ татарской жизни «На камені» и широкимъ гуманизмомъ проникнуты его повести и рассказы изъ народной жизни, каковы классическій по своей простоте и чадужности «П'ятизлотникъ», или повесть изъ жизни беглыхъ – «Дорогою ціною». Языкъ у Коцюбинскаго блещетъ красками, модулируетъ, смотря по содержанию: то певучій и спокойный въ описаніи степей въ «Дорогою ціною» или жаркихъ дней на молдаванскомъ виноградникѣ («За для загальнаго добра»), то сжатый, отрывистый въ трагическіе моменты и всегда красивый, звучный, какъ полный музыкальный аккордъ, въ которомъ поэтическое вдохновеніе сливается съ анализомъ глубокаго, тонкаго наблюдателя. Пока вышелъ только первый томъ сочиненій Коцюбинскаго въ Кіеве; последніе его рассказы рассеяны въ «Кіевской Старине» въ «Литературно-Науковом Вістникѣ» и многихъ альманахахъ; среди нихъ несколько посвящены психологіи народныхъ массъ въ разные моменты освободительнаго движенія. Въ творчестве Коцюбинскаго украинская литература какъ бы вынесена въ более широкіе круги. Многие считали (а некоторые критики и теперь еще это признають) украинскую литературу при-

* О.Коцюбинскомъ см. статью Л.Старицкой: М.Коцюбинскій. «Кіевская Старина» 1903 г., кн. IX и X, и еще статьи въ «Литературно-Науковом Вістникѣ» 1900 г., кн. III и въ «Зорі» 1895 г. № 10.

званою кь исключительно народническому служенію – кь изображенію типовъ и условій жизни только народной массы и соприкасающейся съ нею интеллигенціи. Но украинская литература есть частица мірового литературнаго творчества и, какъ таковая, не можетъ быть ограничена никакой исключительностью: все въ жизни ей доступно, и новые художники ея смело идутъ на встречу новымъ образамъ, новымъ явленіямъ жизни и воплощаютъ ихъ въ художественныя формы. Такъ своеобразное вдохновеніе поэтессы Днипровой Чайки проявилось въ красивомъ символизме еще раньше, чемъ это направление стало такимъ моднымъ въ русской поэзіи. Днипрова Чайка пишетъ короткія поэтическія сказки. Разказы ея слабы, но вся сила ея въ сказкахъ, символическихъ красивыхъ фантазіяхъ, написанныхъ совершенно своеобразнымъ яркимъ языкомъ, белыми стихами, свободно льющимися стариннымъ размеромъ – амфибрахіемъ съ короткими, иногда ямбическими окончаніями. Впечатленіе получается удивительно музыкальное и соответствующее темъ морскимъ картинамъ, которыя Днипрова Чайка преимущественно любитъ рисовать въ «Морські малюнки», или, напримеръ, въ художественной картинке «Плавни горять». Более позднія произведенія захватываютъ более глубокія струны души и отличаются еще более ясными символами: «Шпаки», «Мыша», «Собака», «За душу», «Левний притулокъ»; въ нихъ хотя уже не такъ выдержанъ стихотворный размеръ прозы, но речь льется такая же красивая, образная и музыкальная. Прекрасны и по форме, и по глубоко задушевному содержанию ея лирическія стихотворенія «На лимані», «До портрета Шевченко» и др.

Остается пожалеть, что произведенія такого оригинальнаго поэта, какъ Днипрова Чайка, до сихъ поръ не собраны въ одно изданіе, а разбросаны по разнымъ изданіямъ и альманахамъ въ Украйне и въ Галиціи («Степ», «Вінок», «Вік», «На память Котляревському» и др.).

Гораздо больше искусственности въ творчестве галицкой символической госпожи Кобилянской, но и у ней есть художественно написанныя вещи, напримеръ, «Бітва», разказъ о рубке леса. Недурень и ея несимволическій разказъ «Він і вона», написанный, очевидно, подъ влияніемъ Шницлера. Ей однако сильно недостаетъ простоты и глубины содержания, и часто читаешь въ ея произведеніяхъ слова, слова и слова, из-за которыхъ не выступаетъ какое-либо реальное содержание.

Совершенно отдельно отъ остальныхъ украинскихъ поэтовъ стоитъ Владимиръ Самійленко, более известный подъ своимъ литературнымъ псевдонимомъ Сивенького. До сихъ поръ только небольшая часть его стихотвореній вышла отдельнымъ изданіемъ: «3 поэзій В. Самійленко». Ч. 1. Київ, 1891 г. Самійленко прекрасно владеетъ украинскимъ языкомъ, приспособляя его кь философскимъ темамъ. Талантъ Самійленко главнымъ образомъ сатирическій, и его стихотворенія часто проникнуты темъ глубокимъ юморомъ, который лежитъ въ основе характера украинца и который впервые прозвучалъ въ русской литературе подъ перомъ украинца Гоголя. Самійленко бичуетъ своимъ юморомъ украинскихъ патріотовъ, предпочитающихъ лежать на печке, чемъ хлопотать о какихъ-либо общественныхъ делахъ. Многіе стихи Самійленко* за свой обличительный характеръ могли циркулировать на Украйне только въ рукописныхъ спискахъ. Кь лучшимъ его произведеніямъ относятся «На печі», «Горе поэта», «Герострат» и др. Лирическія стихотворенія очень сдержаны и проникнуты скорбью. Самійленко пробовалъ свои силы очень удачно на переводахъ (особенно изъ Данте) и написалъ несколько драматическихъ произведеній «Химерний батько», «Дядькова хвороба» (переделка «Le malade imaginaire» Мольера) и шутку-водевиль «Драма безъ горілки». Неблагоприятныя условія жизни, одиночество вліяли и на здоровье, и на настроеніе поэта, который при лучшихъ обстоятельствахъ далъ бы гораздо более, такъ какъ его крупный и оригинальный талантъ несомнененъ. Вообще въ 90-е годы въ украинской литературе было много лирическихъ поэтовъ, но изъ нихъ отличаются талантомъ лишь немногіе; такъ напримеръ, Леся Украинка, конечно, выдающаяся украинская поэтесса по изяществу формы своихъ стиховъ и по широте своего міросозерцанія. Это украинскій Надсонъ; ея скорбныя песен очень характерны для Украйны того времени. Но въ силу цензурныхъ запрещеній произведенія Леси Украинки оставались долго неизвестны на ея родине, такъ какъ могли появляться въ печати только въ галицкихъ изданіяхъ, и только уже въ начале XX в. могъ выйти въ светъ въ Украйне первый сборникъ стиховъ Леси Украинки «На крилахъ пісень», далеко не полный. Въ Галиціи вышло три небольшихъ томиковъ ея стиховъ, о которыхъ съ большою похвалою отозвался Франко. Какъ на лучшія ея оригинальныя стихотворенія можно указать «До світні огні», «Ворогамъ»,

* О. Самійленко см. Статьи въ «Литературно-Науковомъ Вістнике» за 1901 г. кн. IX и за 1907 г. кн. VIII.

«То була тиха ніч чарівна», «Зимова ніч на чужині» и др. Леся Украинка очень много и удачно переводила Гейне, Аду Негри и др. поэтов. Позднейшія ея стихотворенія, къ сожаленію, отличаются какой-то сухостью и тенденціозностью, которыя ослабляют ихъ въ художественномъ отношеніи. Но зато она дала несколько прекрасныхъ новыхъ поэмъ-драмъ, въ которыхъ ея талантъ проявился вполне оригинально, какъ напримеръ, «Кассандра».

Поэтомъ совершенно иного направленія является А.Крымскій*, ученый филологъ съ поэтическимъ вдохновеніемъ. Онъ обогатилъ украинскую поэзію своеобразными мотивами восточныхъ мелодій. Основательно знакомый съ восточными языками, онъ выступилъ съ переводами изъ персидскихъ и арабскихъ поэтовъ – Фирдуси, Абуль-Аля, съ испанскаго и др. языковъ и между прочимъ съ прекрасными переводами Гейне (Вицли-Пупли, изъ «Книги Песень» и др.). Изъ оригинальныхъ стихотвореній Крымскаго блещутъ яркостью красокъ и чисто восточнымъ настроеніемъ его описанія природы Малой Азіи – Бейрута, Ливана, Кавказа. Въ своихъ далекихъ странствованіяхъ Крымскій никогда не забывалъ своей родной Украины и выразилъ это въ прочувствованныхъ художественныхъ стихахъ – «Тарасове святе», «Горді пальми», «Думні лаври». Оба стихотворенія передаютъ чувства поэта очень художественно. Что же касается до любовныхъ стихотвореній Крымскаго, о нихъ приходится сказать тоже, что и о многихъ произведеніяхъ русскихъ современныхъ писателей: они слишкомъ откровенно эротическія и, какъ лишенные поэтической меры – не художественны. Въ Украине, изданъ одинъ сборникъ стиховъ Крымскаго подъ заглавіемъ «Пальмове листя» и одинъ томъ его рассказовъ и повестей; въ нихъ авторъ больше всего рисуетъ больную душу современныхъ интеллигентныхъ «дегенератовъ» и «истериковъ».

Глубокая гражданская скорбь звучитъ въ лирическомъ творчестве многострадальнаго украинскаго поэта П.Грабовскаго**, умершаго очень рано въ далекой ссылке въ Сибири. Молодое художественное дарованіе погинуло въ жестокихъ условіяхъ; после него осталось несколько печатавшихся въ Галиціи сборниковъ – «Пролісок» (1894 г.), «З півночі» (1896 г.), «Доля» (1897 г.). Несколько стихотвореній были изданы въ 1898 г. въ Чернигове подъ общимъ заглавіемъ «Кобза».

* Про А.Крымскаго см. «Литературно-Науковий Вістник» за 1898 г. № 11 и за 1901 г. № IX, а также статью Гринченко: А.Крымскій. «Кіевская Старина» 1903 г.

** Маковой. П.Грабовскій. «Літературно-Науковий Вістник» 1899 г., IV.

«Произведенія Грабовскаго», говоритъ Ефремовъ: «это восторженный гимнь добру, справедливости и борцамъ за нихъ, и беспощадное осужденіе злу»*. Въ мертвомъ одиночестве многолетняго изгнанія одно не умиравшее поэтическое вдохновеніе только и поддерживало и согревало душу молодого поэта, давало силу до конца остаться вернымъ высокимъ идеаламъ: сколько любви къ родине, къ людямъ звучитъ въ его искреннихъ художественныхъ стихахъ. Изъ всехъ гражданскихъ певцовъ Украины 2-й половины XIX в. Грабовскій пишетъ наилучшимъ, простымъ, задушевнымъ языкомъ истинной поэзіи, скорби и любви.

У молодого поэта Чернявскаго прекрасно звучатъ въ стихахъ описанія природы Украины. Вообще, чемъ ближе къ концу XIX в., темъ более крепнетъ и развивается поэтической литературный украинскій языкъ. Этотъ языкъ сложнее, богаче простонароднаго языка Щеголева; онъ передаетъ больше психическихъ тонкихъ оттенковъ, звучитъ более разнообразными тонами, ложится яркими красками самыхъ разнородныхъ образовъ и пейзажей. Но въ то же время онъ простъ и далеко шагнулъ впередъ отъ искусственныхъ стихотворныхъ оборотовъ Гринченка, Старицкаго и др. Онъ обнаруживаетъ все богатство, музыкальность и красоту народнаго языка, когда имъ владеютъ художники съ непосредственнымъ поэтическимъ дарованіемъ.

М.Чернявскій, впрочемъ, не столько лирике, сколько талантливый рассказчикъ. Правда, въ его сборнике стиховъ – «Зорі» (Кіевъ, 1903 г.) есть много хорошихъ вещей, какъ напримеръ, «Журавли», «Зимова ніч», «Веснянка»; но гораздо больше глубокаго содержанія въ его рассказахъ, появившихся съ начала уже XX в. въ «Кіевской Старине», въ «Громаде» и въ «Литературно-Науковом Вістникѣ»: «Смерть Зораба», «Осліплення Париса», «Наши повернулись». Прекраснымъ, сильнымъ талантомъ украсилась украинская лирика въ самомъ конце XIX в. въ лице поэта Олеся, поэта-символиста, съ яркимъ вдохновеніемъ и глубокой мечтательностью. Онъ издалъ первый сборникъ своихъ стиховъ уже въ XX веке подъ заглавіемъ «З журбою радість обнялась» (Петербургъ. 1907 г.). Литература рассказовъ и повестей конца XIX в. обогатилась целымъ рядомъ писателей: – г-жей Григоренко (псевдонимъ) и Яновской, Винниченко и М.Левицкимъ въ Украине, Стефаникомъ, Бордулякомъ въ Галиціи. Григоренко пишетъ сильно, сжато; въ его рассказахъ много мрачнаго настроенія, онъ не

* С.Ефремовъ. Поэтъ-гражданинъ. «Кіевская Старина».

береть исключительных типов и положений, а рисует самую обыкновенную жизнь села, самые заурядные типы, но пишет их так художественно и правдиво, что они встают яркими образами в душе читателя. Ея первые рассказы изданы отдельной книжкой и совершенно верно озаглавлены: «Наши люди на селі»; это, действительно, обычные люди села, с их недостатками, нуждами и стремлениями. Во всех героях Григоренка, справедливо замечается одним из ея рецензентов, одна общая черта, – это их «стихийность, непосредственность чувств и стремлений. Постоянно отмечая ее, г-жа Григоренко как бы подчеркивает, что именно эта стихийность и делает наших крестьян столь неустойчивыми нравственно и создает то, что... они идут туда, куда их толкает первое побуждение, вызванное окружающей обстановкой: ничто не сдерживает их, нет у них ни твердо выработанных нравственных правил, ни сознательного понимания общественных отношений»^{*}. Но такое пессимистическое изображение народа вовсе не лишает Григоренку понимания самых глубоких зарождающихся в его среде запросов правды и общественной, и семейной, и индивидуальной в рассказах «Батько», «Так краще» и особенно в одном из последних рассказов «Де правда»?

Л.А.Яновская по своему творчеству близка и к старой этнографической школе великих украинских писателей – Левицкого, Марко Вовчок и др., и к новой плеяде молодых писателей. Талант у нея спокойный, выдержанный и в некоторых произведениях – «Смерть Макарехи», «За высоким тинем», «Идеальный батько», «Злодійка Оксана» – эпически прекрасный. В этих очерках герои захвачены в драматические моменты, вызванные безысходной нуждой и одиночеством: старый рыбак Максим с отчаяния, не видя около себя ни друзей, ни добрых людей, топить свою внучку, чтобы избавить ее от предстоящих и ей в жизни таких же страданий («За высоким тинем»). В рассказе «Идеальный батько» очень умело обработана сложная тема: положение в селе незаконного сына помещика, непризнанного отцом и неспособного к тяжелому крестьянскому труду. В рассказах из жизни интеллигенции меньше художественности так же, как и в ее драматических произведениях. Рассказы г-жи Яновской в конце 90-х годов печатались в «Киевской Старине» и теперь вышли отдельным изданием^{**} в Киеве.

^{*} См. ст. В.Леонтовича: Грицько Григоренко. «Киевская Старина» 1903 г., 6, стр. 498.

^{**} Книгоиздательство «Вік».

Особенной известностью рассказчика-реалиста пользуется галицкій писатель Стефаник, многие рассказы которого переведены на русский язык и в последнее время даже изданы отдельным сборником на русском языке с предисловием Алексеенка^{*}. Стефаник пишет кровью своего сердца, и рассказы его трагическими картинами рисуют то страшное вырождение, до которого доведено население Галиции экономическими и социальными условиями. Нужда и безправие довели его до безысходного горя: голод царствует в селах и гонит обездоленное население и на преступление и в далекую эмиграцию в Америку. Стефаник пишет совершенно своеобразным жатым, отрывистым языком, часто прибегая к местному наречию своей родины (Снятын, в Галиции); каждый рассказ его производит неизгладимое впечатление. Все произведения Стефаника проникнуты пессимизмом: нет выхода из ужасных условий жизни: одна смерть избавляет от страданий. При этом мрачном взгляде Стефаник никого не бичует; он только смело вскрывает народное горе и как бы говорит: вот до какого ужаса доведено веками безправия население когда-то цветущей земли! Сочинения его выходили в Галиции несколькими сборниками: «Синя книжечка» (1899 г.), «Каминний хрест» (1900 г.) и «Дорога» (в 1901 г.). В Киеве изданы они в 1905 г.^{**} Лучшими рассказами Стефаника можно назвать «Кленові листки», «Новина», «Басараби», «Стратився» и многие другие. Национально-социальная реалистическая литературная школа Франка имеет в Стефанике самого выдающегося представителя. Очень талантливы и другие писатели Галиции, принадлежащие к более старшему поколению 90-х годов, как например, Бордуляк. В рассказах Бордуляка^{***}, если и нет такого безысходного трагизма, как у Стефаника, то все же и нужда и горе галицкого крестьянства обрисованы очень ярко: в его произведениях больше добродушия, жизнь крестьянская раскрывается перед нами со всем своим горем, но и с маленькими радостями. Особенно художественно написаны у Бордуляка «Дай Боже здоровья корови», «Бузьки», «Ось куди ми підемо небого!», «Михалкові радощі», «Бідний жидок Рашиця» и др.

^{*} О Стефанике см. Леся Украинка. Малорусские писатели в Буковине. «Жизнь». 1900 г. IX.

^{**} Книгоиздательство «Вік». В. Стефаник. Оповідання.

^{***} См. Маковой. Т. Бордуляк. «Литературно-Научный Вестник». 1898 г. VIII и IX. Т. Бордуляк. «Киевская Старина».

Рассказы Бордуляка уже вышли в Кіеве отдельнымъ сборникомъ и даютъ очень много материала для психологіи украинскаго народа.

Къ последнимъ годамъ XIX в. относится литературная деятельность даровитаго художника Модеста Левицкаго; это реалистъ художникъ, отражающей въ своихъ короткихъ рассказахъ разнообразныя явленія современной действительности по селамъ и градамъ Украйны. Эти маленькіе художественные рассказы отличаются большою оригинальностью, юморомъ и образностью. Они уже вышли небольшимъ сборникомъ въ Кіеве (Оповідання М.Левицкого. 1907 р.).

Яркій молодой талантъ Винниченко озарилъ украинскую литературу последнихъ годовъ XIX в. и больше принадлежитъ уже къ XX веку, но, заканчивая обзоръ возрожденія украинскаго слова, нельзя не остановиться на этомъ выдающемся писателе нашихъ дней. Пишетъ ли онъ изъ народнаго быта – «Голота», «Краса и сила» и др. – или изъ интеллигентной среды – «Контрасты», «Мое останне слово» – во всехъ своихъ произведеніяхъ Винниченко захватываетъ читателя своимъ страстнымъ языкомъ, яркимъ изложеніемъ самыхъ жгучихъ, мучительныхъ общественныхъ явленій и вопросовъ. Образы у него какъ живые, они живутъ на глазахъ вашихъ, живутъ и страдаютъ и борются за жизнь. «Винниченко», совершенно верно говоритъ Ефремовъ: «не только интересный и оригинальный рассказчикъ, онъ въ тоже время и колоколь, сзывающій живыхъ людей къ живому делу, онъ борець. Онъ смело и властно скликаетъ насъ: «Жизнь должна быть прекрасна; смелее, отважнее же, товарищи, идемъ бороться за прекрасную жизнь!» Винниченко поэтъ уже новой, пробужденной Украйны, и все его талантливныя вещи принадлежатъ новому XX веку, веку борьбы, горячихъ запросовъ, молодого задора и художественнаго реализма, и разборъ ихъ уже не входитъ въ рамки этого очерка.

За послѣднія 25 лѣтъ развилась украинская драматическая литература и достигла высокаго художественнаго развитія; росла она, конечно, вместе съ украинскою сценою и терпела те же преследованія отъ русскихъ цензоровъ. Къ выдающимся драматическимъ писателямъ Украйны принадлежатъ прежде всего недавно скончавшійся въ Берлине И.К.Тобилевичъ, известный подъ псевдонимомъ Карпенко-Карого, Крапивницкій, Мирный и Старицкій. Когда знаменитая труппа украинскихъ артистовъ начала играть въ 80-хъ годахъ, у нея въ репертуарѣ было несколько водевилей Квитки и Котляревскаго и ни одной современ-

ной серьезной драмы или комедіи, на какихъ она могла бы проявить свои артистическія дарованія; приходилось спешно «составлять» новыя пьесы. Переводы были запрещены знаменитымъ «секретнымъ» закономъ 1876 г.; оставалось взяться за переделки, и Старицкій въ такихъ издѣліяхъ обнаружилъ несомненное литературное дарованіе и большое пониманіе сценическихъ эффектовъ. Онъ переделалъ «Сорочинскій ярмарокъ», изъ «Ночи на Рождество» и «Майской ночи» сделалъ либретто, на которыя Н.В.Лысенко написалъ оперную музыку; разработалъ въ драму народную песню «Ой, не ходи, Грицю, тай на вечорниці» и, наконецъ, написалъ несколько оригинальныхъ драмъ. Изъ нихъ особеннымъ успехомъ до сих поръ пользуется бытовая драма изъ романтическихъ отношеній сына помѣщика къ красивой сельской девушке – «Не судилося» – и историческая драма «Богдан Хмельницкій», которая навсегда обезсмертила имя Старицкаго въ исторіи украинской драмы. Великая тема широко и ярко разработана Старицкимъ и на сценѣ производитъ сильное впечатленіе: передъ зрителями не только проходятъ величавыя фигуры народныхъ вождей возстанія, но и исстаетъ вся знаменательная для Украйны эпоха Хмельницкаго.

На ту же тему, что и драма «Не судилося», написана и одна изъ первыхъ драмъ Крапивницкаго, тоже немало потрудившагося для увеличенія репертуара первыхъ украинскихъ спектаклей, – «Доки сонце зійде, роса очі виіть». Переделки ему не удавались («Невольникъ» Шевченка и др.), но его собственныя драмы и комедіи, хотя и не обладаютъ драматическими достоинствами, часто лишены настоящей драматической коллизіи, но представляютъ интересныя бытовыя картины, преимущественно изъ семейной жизни украинскаго села. Массивно схваченныхъ этнографическихъ подробностей, затемъ песни составляютъ ихъ главное украшеніе. Лучшими изъ нихъ надо назвать: «Дай сердцю волку – заведе в неволю», «Дві сім'ї», «Доки сонце зійде, роса очі виіть», а наибольшею популярностью пользуется его водевиль – «По ревизіі», где такъ удачно выставлены административно-волостные порядки въ селе и типы его представителей.

Мирный тоже далъ прекрасную драму, разработавъ въ своей «Лемеривне» народную песню, во многихъ вариантахъ известную въ Украйне – какъ мать-вдова продаетъ подъ пьяную руку свою дочку. Драма «Лемеривна» написана превосходно, съ глубокимъ чувствомъ и знаніемъ народной жизни. Г-жа Яновская написала несколько этнографическихъ драматическихъ картинокъ – «Меланки», «На сіножа-

* См. газету «Рада». № 196. 1907 г. Кіевъ.

ти», и комедію «Дзвін до церкви скликає, а сам в ней не буває», із життя української інтелігенції; п'єса не лишена інтересних моментів, но особих драматичних достоїнств не має. Гринченко написав кілька бытових і історичних драм, но в них так багато штучних положень, чувства непосредственного так мало, что они не пользуются большим успехом на украинской сцене. Можно смело сказать, что лучшим украинским драматическим писателем был Карпенко-Карый (Тобилевич). Его драмы художественны, дышат правдой, естественно развивающейся драматической коллизией. Талант Тобилевича могучий и многосторонний: начал писать драмы, он сначала держался несколько романтического направления; но он постепенно от него освобождался и выработал из себя сильного реалиста, прекрасного знатока и жизни и души родного народа и художника-истолкователя разных явлений этой жизни. Типы народных героев – Савва Чалый, Гнать, Чабань – проходят перед зрителями в таких же жизненных образах, как темные гречкосеи со всем своим горем и страданием; рядом с ними и люди, поднявшееся уже выше простых тружеников и высасывающее из них сок, а также и люди, стремящиеся выйти из пути нужды к лучшей доле: «Мартын Буруля», «Хозяин», «Калитка» и др. Прекрасны эти образы по своему реализму и прекрасно разработаны Тобилевичем картины создавших их социальных условий жизни современного украинского села. А рядом с этими уже исковерканными жизнью типами встают чистые, полные любви и величия души женские образы, такие обаятельные и такие национально типичные. Творчество И.К.Тобилевича вывело украинскую драму на истинную, реальную почву, оно отзывалось на самые разнообразные явления украинской жизни; везде творческая фантазия автора подчинялась его психологическому глубокому анализу и точному знанию украинского села.

Говоря об украинской драме, нельзя не отметить, что народная музыка, хоровые песни много способствовали ее успеху, особенно за пределами Украины. Кроме народной песни, музыка в Украине за последнее столетие получила и научную обработку: Н.В.Лысенко не только издал целую серию сборников народных украинских песен, прекрасно им отредактированных с фортепьянным аккомпанементом, но и написал много оригинальных вещей. Им написана музыка ко многим стихотворениям Шевченка, к либретто

«Майской ночи», «Різдвяної ночі» и «Тараса Бульбы» Гоголя. Первые две оперы много раз уже исполнялись на разных сценах, но «Тарас Бульба» – большая и сложная опера, еще ни разу не ставилась, за недостатком голосовых средств у существующих украинских трупп. Народные украинские песни были разработаны и симфонически и имели в Полтаве в концертах Императорского Музыкального Общества большой успех. Кроме оперы Н.В.Лысенка, ставится еще на украинской сцене опера г. Аркаса – «Катерина» (поэма Шевченка). Таким образом богатая народная украинская песня получает обработку, и нарождается новая талантливая школа украинских композиторов, черпающих в ней свое вдохновение и пользующихся ею для разных форм музыкального творчества. А было время, когда по запрету киевского генерал-губернатора невинную украинскую песню «Дождик, дождик капает дрибенько» приходилось петь на французском языке (в 1879 г.). Но украинская музыка не умерла от гнета, а развилась и разрабатывается теперь открыто в музыкальной школе, созданной в Киеве трудами преданной ей Н.В.Лысенка.

Так, несмотря ни на какие преследования в течение всего XIX в., украинская культура, украинская поэзия, общественная жизнь Украины продолжали расти и укрепляться. Украина встретила XX век уже вполне возрожденная, в полном расцвете своих литературных сил. Слово – великая вещь и не даром Шевченко сказал:

«Возвеличу
Малых отих рабів німих,
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово³⁸...»

Теперь Украина имеет литературу, в которой можно смело называть на протяжении всего XIX в. более сотни талантливых писателей, которые своим художественным словом оберегли национальное сознание народа и, несмотря на сыпавшиеся на их голову кары и взыскания и запрещения, дали этому слову блестящее развитие. В нашем сжатом, кратком очерке можно было остановиться лишь на самых выдающихся. Приходится изумляться жизненности украинских литературных сил: сколько писателей оставалось всю свою жизнь совершенно одиночками; многим не довелось и видеть в печати свои сочинения; никто из них не получал никакого материаль-

³⁸ Виділено в оригіналі (упоряд.).

наго вознаграждения за свои труды, а часто самъ еще писатель из заработанных другимъ трудомъ денегъ давалъ средства на издание и своихъ и чужихъ произведений. На копейки издавались украинскія книжки, но потребность въ нихъ росла изъ года въ годъ. Переводы на украинскій языкъ были «строго воспрещены», но переводы делались, и теперь благодаря трудамъ Нищинскаго и Руданскаго на украинскомъ языке есть прекрасные переводы классическихъ вещей: Одиссеи, Иліады, Антигоны, Овидіевыхъ метаморфозъ (переведены Стешенко). Другіе поэты, особливо Грабовскій, Старицкій, Леся Украинка, М.Славинскій, перевели много стихотвореній лучшихъ современныхъ поэтовъ Россіи и западной Европы. По приказу администраціи, украинскаго языка «не было, нетъ и не будетъ», а украинцы составили полный научно-обработанный словарь своего языка, одобренный Императорскою Академіею Наукъ; онъ уже печатается въ Кіеве. Этнографическіе труды для изученія украинскаго быта и по украинскому фольклору богаче въ Украйне, чѣмъ въ другихъ частяхъ Россіи, где такія работы не преследовались такъ непонятно строго, какъ въ Украйне. Въ общей исторіи русской культуры и общественности, борьба Украины за свою національную обособленность, за свое родное слово составляетъ одну изъ наиболее яркихъ страницъ. Въ этой борьбе небольшой кучки національныхъ литераторовъ за свободу своего народа съ насиліемъ и произволомъ безгранично властной администраціи победа осталась на стороне физически слабой, но сильной духомъ украинской интеллигенціи. Украина вступила въ XX вѣкъ съ ясно сознаваемою національною задачею и выработаннымъ ея поэтами и ея политическими деятелями идеаломъ федеративнаго объединенія народовъ и независимой автономіей мельчайшихъ областныхъ единицъ; украинскіе поэты верятъ, что

«Великій прииде день колись,
Великій день святой воли,
З народомъ зійдеться народ,
Зъєдна братерство цілий світ...»

(Гринченко).

Подготовке этого великаго дня честно и самоотверженно служила демократическая украинская литература въ теченіе всего XIX вѣка.

(Дж.: Украинская литература в XIX вѣкѣ / История Россіи в XIX вѣкѣ. – СПб, 1910: Изд. Т-ва «Бр.А. и И. Гранат и К°». – Т. 4. – С.289–317; Т. 7. – С.71–109. + 6 нен. стор.)

Поэзія земледельческой жизни

Столичные журналы и газеты уже отметили съ похвалою недавно вышедшее въ свѣтъ изданіе на малороссійскомъ языке – «Вікъ»³⁹, въ трехъ большихъ томахъ, представляющее ростъ малорусской литературы за столетній періодъ ея существованія (1798–1898 г.г.). Несмотря на неизбежную отрывочность такихъ литературныхъ сборниковъ, «Вікъ», безъ всякаго сомненія, сыграетъ большую роль въ деле ознакомленія съ малорусскою словесностью, съ ея развитіемъ и направленіями техъ или другихъ писателей. До сихъ поръ малорусскіе поэты и писатели не имеютъ никакого печатнаго періодическаго органа, въ которомъ они могли бы правильно и постоянно помещать свои произведенія. Они должны смиренно ждать, пока найдется какой-нибудь денежный издатель, который рискнетъ издать тотъ или иной рассказъ или сборникъ разныхъ произведений. Но такихъ издателей въ провинціи очень мало, да и те редко когда расщедрятся на гонораръ писателю. Такимъ образомъ, малорусскіе писатели въ огромномъ большинствѣ пишутъ совершенно безвозмездно и печатаютъ свои произведенія совершенно случайно. Только очень недавно «Кіевская Старина» получила возможность печатать на своихъ страницахъ беллетристическія произведенія на малорусскомъ языке, и благодаря этому ея читатели могли ознакомиться съ многими истинно-художественными произведеніями г-жи Яновской, г-на Коцюбинскаго, Винниченка и др. При такихъ условіяхъ малорусскимъ писателямъ почти невозможно всецело отдаваться своему поэтическому творчеству; имъ приходится посвящать ему только немногія свободныя минуты, отрывая ихъ часто отъ утомительнаго труда изъ-за добыванія средствъ къ жизни. Издательская деятельность за послѣдніе годы особенно оживилась въ Кіеве, и «Вікъ» со стороны изящества изданія и дешевизны не оставляетъ почти ничего желать. Желательно было бы, чтобы литературная критика внимательнее отнеслась не только къ внешней стороне этого сборника и оценила бы по достоинству художественные произведенія молодыхъ малорусскихъ писателей, которые, оставаясь

³⁹ «Вікъ» – издавництво в Кіеві, засноване 1895 р. за участію В.Доманицького, В.Дурдуківського, С.Єфремова, О.Лотоцького та ін. Існувало до 1918 р. Видало, попри утиски цензури, 140 найменувань (560 тис. примірників) книжок, зокрема й аналізовану С.Русовою тритомну антологію української літератури (упоряд.).

верны коренному демократическому направлению малорусской литературы, не чужды современным художественным течениям общеевропейской поэзии (Стефаник, Григоренко, Франко и др.). Не вдаваясь в критическую оценку, мы с своей стороны хотели бы познакомить читателей с содержанием этой вековой литературы, начатой в конце XVIII века Котляревским, который в самый расцвет крепостного права иронизировал над помещичьим сословием в своей «Энеиде», прославленной Шевченком, еще до освобождения крестьян взывавшим к лучшим чувствам братолюбия и равенства, и законченной молодым поэтом Чернявским – призывом к песне крылатой, что должна «летя надъ землей звать к солнцу, к свету во мраке плывущаго брата». Уже и в сочинениях только этих трех писателей – обнаруживается цельность направления малорусской литературы и одушевляющей ее идеи. Перед нами настоящая поэзия народа и притом народа вполне земледельческого, каков и есть малорусский народ во всей занятой им территории от Черного моря до Карпат. Пахарь – вот истинный герой всей малорусской поэзии, его горести и радости, окружающая его красивая, мощная природа просторных степей развертываются перед нами ярко и правдиво, как на огромном полотне кисти великаго мастера художника. Набросанные в первом периоде развития малорусской литературы чисто внешние наблюдения и картинки постепенно захватывают все глубже народную жизнь, анализ души пахаря становится все тоньше, правдивее, и описания из прежних непосредственно красивых (какие мы видим у Квитки, Кулиша, М.Вовчок и др. писателей 1-й половины XIX в.) становятся все более проникнуты ясным пониманием народной жизни и художественным чутьем психологической правды (Марковичь, Григоренко, Яновская, Стефаник и др.). Вместе с литературой перед нами раскрывается и вековая жизнь многомиллионнаго народа. В эту жизнь должно вглядеться, на ее красивом реальном изображении стоит остановиться: ведь до нас, горожан и людей высшей культуры, так редко доходит голос из глубины тех самых черноземных степей, которые нас кормят, ведь мы из наших столичных клубов и гостиных мало знаем, как живут люди под соломенными крышами.

Каким привольем дышет описание народной жизни горной природы в XVIII веке и в начале только что отошедшего от нас века. Тогда в степях жили еще казаки, вооруженные с головы до

ног: «езде тогда пахло волей, земля была роскошная, рыбы в воде, зверя в лесах – лишь бы охоты стало ловить, трава высокая и солнце само яснее будто светило», пишет Кулиш («Гордовита Пара»). Села были редкие, за то богатые, веселые; у многих хозяев закопаны были деньги еще со времен Запорожья; на шеях простых селянок брящали большие золотые дукачи и адели настоящие кораллы; сотники и городские чиновники старались добиться руки любой гордой сельской красавицы-казачки. Описания тогдашней жизни дышат красотой мифа, блещут героическим счастьем и простотой еще не сложившихся форм общественной жизни, еще не стесняемой условностью и рутинной; фантазия поэта с любовью отдыхает на этой красивой картине уже повитой для нас тенью давно прошедшаго. Целый ряд легенд, обработанных Кулишом, Стороженком и др. писателями в II томе «Віка», звучит для нас чем-то отдаленным, неуловимым, пережитым, как далекое, вечно прекрасное детство. На смену этого вольнаго героическаго века надвигается постепенное закрепощение люду, сначала «свое» со стороны казачьей старшины, а затем и полное закрепощение, санкционированное указом Екатерины II. Население разделяется на вольных и на крепак. Отношение населения к панской неволе превосходно выражено в художественных рассказах М.Вовчок: «за панскаго дочку не отдамь замужь», гордо, с негодованием говорит сватам казак Кохань, сам «хорошаго козацькаго роду». «Неужели мне, продолжает он, уже с седою головою унижить свой козачий род, перевести его, как поганую жидовскую веру? Нет лучше людей, как казаки. Откупишься от пана – зятемь моимь будешь, а неть – воля Божья!»

В другом рассказе М.Вовчок казачка сиротка, против воли всего общества казачьего, выходит замуж за крепостного, и всю жизнь несет крест страданий и унижений за мужа и за сыновей. Во всех рассказах М.Вовчок ярко выступает тяжелое время крепостного права, особенно чувствительнаго для малорусскаго народа: вольные люди вдруг очутились в положении безправных рабов. Это ужасное положение вещей продолжалось в Малороссии всего около ста лет; но этого оказалось достаточно; народная жизнь, отчасти самый характер народа, совершенно изменились; от прежней гордой независимости осталась замкнутость и недоверчивость; от прежней роскоши и довольства – разорение, обезземеление. Этот новый пореформенный порядок жизни прекрасно обрисован в малорусской

литературе, в романах Левицького – «Бурлачка», и Мирного: «Повія», «Хиба ревуть воли якъ ясла повни». Къ сожаленію, ихъ нетъ въ «Віке», но и находящіеся въ немъ отрывки достаточно ярко рисують намъ новейшія условія народной жизни. Какъ тяжело, однако, ни скадывались они для южнорусскаго земледельца, ничто не могло оторвать его отъ земли, заставить его выпустить изъ своихъ рукъ плугъ. Онъ но прежнему видель въ земле лучшее свое богатство, не жалель на нее своихъ трудовъ. Безконечныя степи, отъ Кіева до самага Чернаго моря, хотя и населенныя теперъ въ десять разъ гуще, оставались и теперъ такимъ же драгоценнымъ зеленымъ ковромъ для ихъ пахаря. «Вотъ, где мой трудъ!» – говорилъ онъ себе, глядя на хлебныя поля, такъ поэтически описанныя Мирнымъ («Польова царівна»). – «Какъ девушка на праздникъ Пасхи, нарядна, красовалась степь въ своемъ роскошномъ уборе. Поле – что море безъ края; куда ни глянь, – разстилается зеленый коверъ, такъ и улыбается. Надъ нимъ синимъ сводомъ опрокинулось небо; на немъ ни тучки, ни пятнышка: чистое, прозрачное; взгляды такъ и тонетъ въ немъ. Съ неба, какъ растопленное золото, льется на землю лучезарный светъ солнца; на нивахъ играютъ солнечныя лучи, подъ ними спеетъ доля земледельца. Растетъ она выше и выше, зеленеетъ, какъ яркая мята. Легкій ветерокъ подуваетъ изъ теплой сторонки, перебегаеть онъ съ нивы на ниву, оживляетъ, освежаетъ каждую травинку... и ведутъ они между собой тихо-тайственную беседу, чуть чуть слышится нежный шелестъ хлебовъ и травъ. А сверху льется песня жаворонка, разносится голосочекъ, серебристый, какъ колокольчикъ, дрожить и переливается, замираетъ въ воздухе.... Ему на перерезъ кричатъ перепела и заглушаютъ надоедливое стрекотанье полевыхъ кузнечиковъ, что трещать изо всехъ силъ... и все сливается, звучитъ какъ чудный гулъ, врывается въ душу, пробуждаетъ въ ней доброту, правду, любовь ко всему міру. И станеть на душе такъ весело, отрадно, стихаютъ въ ней волненія; въ мысляхъ нетъ суетныхъ заботъ, прекрасная надежда окрыляетъ сердца добрыми желаніями. Хочеть жить и любить, хочеться счастья для всехъ. Въ такіе дни, будь они хотъ въ праздникъ, хотъ въ воскресенье, земледельцу дома но сидеться, онъ идетъ въ поле осматривать хлеба, наклонится, – вырветъ съ корнемъ пучокъ жита, осмотритъ его, оглянется на все поле и лицо его просіяеть радостью».

Какъ хороша эта поэзія степи, поэзія земледелія! Кто разъ въ жизни бывалъ въ нашихъ черноземныхъ степяхъ раннимъ летомъ,

тутъ пойметъ любовь земледельца къ земле, пойметъ таинственную **связь**, соединяющую пахаря съ землей, облитой его кровавымъ потомъ, пойметъ, что земледеліе, обработка земли для крестьянина есть не только обязательный для него трудъ, а некоторое таинство, праздникъ, отъ котораго онъ не можетъ уйти, не можетъ оторваться безъ ломки всего своего духовнаго я⁴⁰. Становится понятна и жадность къ пріобретенію земли, охватившая послѣдніе годы все сколько-нибудь **востоятельное** крестьянское населеніе на юге Россіи: «Охъ земелька, **внятая** земелька», говоритъ крестьянинъ въ одной изъ комедій Карпенка-Караго (Тобилевича), этого лучшаго малорусскаго драматическаго писателя и знатока души малоросса: «Божія ты дочечка! какъ **радостно** загребать тебя въ одни руки. Легко ходить по своей земле. **Оглянешься** кругомъ – все твое: тамъ скотъ пасется, тамъ пахуть на **паре**, тутъ зазеленела уже пшеница, жито колосится»...

Оторванный отъ земли, крестьянинъ тоскуеть по ней, по природе, съ которой онъ живетъ общей жизнью, тоскуеть пока его не изломитъ разлагающая новая чуждая обстановка города или фабрики. «Хорошо у насъ тамъ, ой Господи какъ хорошо!» – вспоминаеть свои поля, леса и горы бывшій пастухъ, рабочій на нефтяныхъ копяхъ глущинною въ 100 метровъ подъ землею. Хотя я и наймитомъ былъ, горько **бедствовалъ**, работалъ на чужихъ, а все же пріятно вспомнить. **Выйдешъ** въ поле – зелено кругомъ, только будякъ клонитъ къ земле свои бело-розовыя головки... Вотъ ветромъ потянуло, дышешъ широко, полной грудью. Кругомъ все благоухаетъ, все такъ и веетъ на тебя здоровьемъ и силой. Тихо кругомъ, только овцы шелестятъ паноротникомъ, да собаки когда ни когда залають, дятель въ дерево **запстучитъ** или белка закричитъ. А я иду себе потихоньку, стану, выткну изъ за пояса сопилку, да какъ заиграю на ней, какъ засвищу, какъ **живеду** песню думку – сердце въ груди запрыгаетъ, а не то и слезы на глаза набегутъ!»

Воспоминанія о природе освежаютъ унылую душу шахтера въ его тяжелой мрачной подземной работѣ въ нефтяномъ колодце, куда загнала его злая недоля. И чемъ больше устаеть молодой рабочій, чемъ сильнее въ его пустомъ желудке заявляетъ о себе голодь, темъ привлекательнее встануть въ его воображеніи родныя горы, поля, овечьй топоть и свежій бодрящій лесной воздухъ...

⁴⁰ Виділено в оригіналі (упоряд.).

Но как ни хороша природа, как ни отраденъ земледельцу ея трудъ, въ современной малорусской поэзии не поется радостныхъ гимновъ земледелію, какіе звучали когда-то. Реалисты поэты нашихъ дней не боятся указать намъ и то, какъ утомителенъ трудъ земледельца: «блеснули косы, упали покосы, рядами снопы полегли, подъ солнцемъ пекучимъ, съ горемъ гнетущимъ все въ поле трудились. Ни песенъ, ни слова, затихъ разговоръ, все силы ушли на работу, съ лица будто слезы сбегаютъ горячаго поту ручьи. Вотъ солнышко ниже и близится вечеръ, не работаютъ руки усталыя. Сойди ночка тихо, сокрой все горе, покрой груди, страданіемъ измученныя!»

Къ физическому утомленію присоединяется горькое сознание пахаря, что хотя онъ и «вольный» теперь, но обрабатывать ему въ большинстве случаевъ приходится не свою землю, собирать съ нея хлебъ не для себя. «Смотри: согнувшись надъ плугомъ, пахарь надъ полемъ трудится, работаетъ молча; порой тоска и горе въ глазахъ его светятся. Въ ярме заботъ, нужды, неволи, тяжелое несетъ онъ бремя жизни и затаивши въ сердце боль, безъ ропота на злую долю, онъ пашетъ поле – не свое»⁴¹. Вопль о своемъ куске земле, о своемъ независимомъ труде вырывается изъ груди наймыта въ прекрасной драме Тобилевича «Наймичка»: «Когда бь только выбиться на свое: и ночью буду работать, а на чужой работе осточертело! свое! на своемъ! даже душа радуется! Ну да и работаль бы я! Вола запряги въ тяжелый возъ – онъ упадетъ, а я, нетъ, не упаду. Одна мысль: хозяиномъ буду – и я уже кажется сильнее вола!»

Мало-помалу жизнь земледельческаго села прннимаетъ на нашемъ юге, въ такъ называемой житнице Россіи, все более мрачный колоритъ. Нужда гонитъ населеніе въ далекую Сибирь, въ Уссурийскій край за хлебомъ, за землей, которыхъ не даетъ ему уже родная степь. У себя дома уже живется невыносимо трудно. Въ рассказе Потапенко выведенъ уже вполне современный «хозяинъ», малороссъ Максимъ: у него «два сына, да две невестки, да четверо внучать, да еще одно въ колыбели, да старуха, да самъ онъ, всего одиннадцать ртовъ, а земли – 3 десятины, да огороду кусочекъ – не растанцуешься на немъ. Ну и не хватаетъ хлеба, иди искать его по Амурахъ да по Себиряхъ». – А зачемъ они (т. е. крестьяне) плодятся? – говорить на это другой старый крестьянинъ: «ишь завели панскіе порядки: чтобъ ему и жена была и дети; можетъ еще захочешъ и на подушкахъ спать! Помни, что ты

⁴¹ Виділено в оригіналі (упоряд.).

скотъ, а скотине что надо? Стоило, и больше ничего. А то захотели чего: хлеба! А пареной половы не хочешъ? Не издохнешъ! въ Рассея еще никто безъ хлеба не умиралъ, а если умиралъ, то не отъ хлеба, а отъ голода».

Страшныя это слова, страшна и жизнь, ихъ вызвавшая! «Да оно, если хорошенько подумать», – продолжаемъ мы разговоръ крестьянъ изъ рассказа Потапенка, то выходитъ, что все оно равно, что Рассея, что Сибирь. – Такъ оно, такъ! – «А можетъ тамъ еще лучше, чемъ у насъ?» – Можетъ и лучше, если люди туда идутъ. – Можетъ тутъ то Сибирь и есть!»

Сколько такихъ полныхъ отчаянія и недоумения речей можно услышать по селамъ благословенной Малороссіи! Сколько въ нихъ горькой ироніи и безнадежной беспомощности. Какая драма въ этомъ уходе молодыхъ здоровыхъ силъ страны изъ дому въ неведомую даль далекихъ «новыхъ гнездъ». Неужели этимъ трудовымъ сильнымъ рукамъ нетъ никакой работы въ родныхъ такихъ плодородныхъ земляхъ, что ежегодно сотни тысячъ ихъ бросаютъ родныя хаты и уходятъ въ сказочно-неведомыя страны: не пушу, это моя кровь! кричитъ обезумевшая отъ горя мать, не пуская своихъ сыновей въ непонятную для нея Сибирь. «Вы, тату, – между темъ говорятъ эти изгнанники, прощаясь съ отцомъ, – сами не орите землю, вы уже стары, вамъ тяжело будетъ, лучше съ половины людямъ отдавайте. Можетъ, и мы намъ съ Амура пришлемъ какойнибудь целковый».

Но какъ ни тяжело переселенцамъ уходить съ родныхъ местъ, они все же составляютъ привилегированное меньшинство. Многимъ же и подняться съ насиженного места нельзя, не съ чемъ! И имъ приходится влачить самое бедственное существование; детей своихъ они вынуждены съ самыхъ раннихъ летъ отдавать въ услуженіе, а сами впроголодь борются кое-какъ съ нуждою, часто доходя до полного истомленія и даже до преступленія. (Рассказъ Гринченка. – «Безъ хлеба», где честный крестьянинъ крадетъ хлебъ изъ общественнаго магазина и потомъ самъ же въ томъ признается на сходке).

Прекрасный рассказъ Марковича «Шматокъ» переноситъ насъ въ большую крупноземельную экономію. Ночь холодная, дождливая, сильный ветеръ бушуетъ въ степи: пастухи заботливо загоняютъ отару помещичьихъ овецъ, целый «шматокъ» – какъ говорятъ въ Таврической губ. «Шматокъ» – великий капиталъ; около него целая армія пастуховъ и погоничей. Эти погоничи все малыши изъ Полтавщины,

беднота страшная, все «сроковые», что нанимаются отъ ранней весны до глубокой осени, «отъ Микола до Филиппа» – въ драныхъ полотняныхъ штанахъ, въ легкихъ катаныхъ свиткахъ; загоняютъ они въ осеннія бури и непогоды отбившихся отъ стада овецъ: ихъ всехъ надо сбить въ сплошное стадо и пригнать на кошару перестоять бурю. Беготни и заботъ не мало съ несколькими тысячами овецъ, ответственность за каждую замерзшую или пропавшую овцу тоже не малая. Стоить ли при этомъ пастуху еще думать о какомъ-нибудь жалкомъ мальчишке погоныче, если онъ и затеряется въ темной степи, гоня овецъ, и замерзнетъ полунагой въ эту холодную осеннюю бурю. «Шматокъ» благополучно былъ запертъ въ кошару, ни одна экономическая шпанка не затерялась, помещикъ былъ очень доволенъ. А черезъ три дня овчарки нашли въ степи за могилой тело замерзшаго мальчика: они визжали надъ нимъ, ласково лизали ему своими теплыми языками лицо и руки, но не смогли вернуть его къ жизни. Трупъ захожаго маленького работника свалили на арбу и похоронили въ степи надъ могилой, а докторъ въ протоколе изьяснилъ, что смерть мальчика последовала отъ продолжительнаго и сильнаго охлаждения и голоданія, «способствовавшими моментами должно признать: плохую, способную къ промоканию одежду, пустыя тонкая кишки и желудокъ и совершенное отсутствіе жира въ подкожной клетчатке». Однимъ погонычемъ меньше: догадается ли экономія утешить его мать известіемъ, что сынъ ея погибъ, спасая панскій «шматокъ».

Не менее трагично погибаетъ и девочка, отправившаяся зимой «въ наймы» въ другомъ разказе того же Маркевича. Вглядываясь въ эти ужасныя условія жизни, становится понятенъ странный монологъ крестьянина на крестинахъ своего 4-го сына въ художественномъ разказе галицкаго писателя Стефаника «Кленовые Листья».

«Я говорю – ты нищій и не плодись, не размножайся, какъ мышь! будь уже темъ доволенъ, если у тебя на хребте есть хоть какая-нибудь дранка, да есть у тебя кусокъ хлеба, чтобы голодь унять, да если тебя никто въ морду не бьетъ. Какъ есть у тебя все это, – и будь доволенъ, а отъ женщины отвернись». Дальше передъ нами идетъ правдивая біографія крестьянскихъ детей, такая грустная и безрадостная, такъ несоответствующая тому, что необходимо этимъ невиннымъ существамъ созданнымъ для ласки и веселья: «когда я смотрю на детей, то и не думаю, чтобы они смогли чему-нибудь научиться и стать порядочными людьми. Я только поглядываю, достаточно ли мое дитя отъ полу под-

нялось, чтобы скорее вытолкнуть его на службу – вотъ чего я только и жду! Я даже не могу дожидаться, пока дитя мое войдетъ въ силу или наберется разуму или наживется около меня. Чуть любой богачъ откроетъ свою пасть, я бросаю въ нее мое дитя, лишь бы мне отъ него избавиться. Вотъ онъ и бегаеетъ за скотомъ, на его ноженькахъ сплошная рана, холодная роса разъедаетъ ихъ, стерна ихъ колетъ, онъ скачетъ, бедняжка, а слезы бегутъ изъ глазенокъ. Такъ бы и помогъ ему подогнать скотину, поцеловалъ бы ему его больныя ножки, ведь самъ же я родилъ его! На самомъ же деле я прячусь отъ него, обхожу его при встрече, чтобы онъ не слышалъ, какъ я прохожу, боясь взглянуть на его перемерзшее тело! Да и дома растутъ наши детки больше подъ столомъ или подъ лавкою, кулачки свои сосутъ, да слезами умываются... Охъ! кабы та Канада не была за морями, забралъ бы я своихъ детокъ въ мешокъ, да пешкомъ ушелъ бы туда, лишь бы унести ихъ подальше отъ этого наруганья! Обошелъ бы я те все берега пешкомъ»...

Страшный вопль наболевшей души отца, озлобленнаго нуждой, измученнаго горькимъ сознаниемъ своей беспомощности, невозможности спасти своихъ детей отъ безысходной нужды, униженій, нравственнаго разложения... Обедненіе крестьянства въ разказахъ Марковича, Бордуляка, Стефаника и Гринченка выступаетъ съ такою выпуклостью, что читая ихъ нельзя сомневаться въ существованіи даже въ самыхъ богатыхъ южныхъ областяхъ сельскаго пролетаріата, происходящаго изъ постепеннаго обезземеленія крестьянства.

Какъ видимъ, не радостныя картины рисуеетъ намъ малорусская поезія земледельческой жизни: бедность, приниженность, беспомощность населенія, совершенное отсутствіе светлыхъ горизонтовъ, определеннаго исхода изъ невозможнаго положенія вещей. А народное образование? – спросятъ насъ: не оно ли всегда и везде служило народамъ самымъ надежнымъ выходомъ изъ мрака къ свету? Но у малороссовъ нетъ своей народной школы: существующая общерусская слишкомъ чужда для нихъ, слишкомъ далека отъ нихъ по языку, по учебникамъ, по учителямъ, очень часто не понимающимъ окружающаго населенія. Значеніе школы такъ ничтожно, что чуткая народная малорусская литература проходитъ мимо, не отмечая ея вліянія. Правда, въ драме Тобилевича «Разумный та Дурень» обрисованъ новый типъ грамотнаго крестьянина, знающаго, что земля шарообразна и своею этикою стоящаго головой выше всего населенія; эти отдельные светочи еще такъ малочисленны, и вся ихъ сознательная жизнь идетъ совершенно помимо школы, оставленной ими въ самомъ ранномъ воз-

расте, летъ 11–12. Для пробужденія народа изъ умственной спячки нужна прежде всего національная школа и не одноклассная, еле начуающая грамоте, а по крайней мерве двухклассная, дающая ученикамъ хоть какія-нибудь знанія объ окружающемъ міре.

«Наука въ лесъ не ведетъ», говоритъ малорусская поговорка, а потому и школа, конечно, вноситъ свою долю света, и этимъ светомъ озарена комедія Тобилевича «Надъ Днепромъ». Здесь передъ нами молодой крестьянинъ, закончившій свое образование не въ одной народной школе, а прошедшій среднюю агрономическую. Вернувшись въ родное село, онъ устраиваетъ среди крестьянъ земледельческія артели, думая этимъ улучшить ихъ благосостояніе. Въ разсказе талантливой галицкой писательницы Наталіи Кобринской, – «Выборець» – открывается еще одинъ светлый горизонтъ: въ немъ описываются выборы сельскихъ депутатовъ въ сеймъ: на нашихъ глазахъ изъ индифферентнаго, мало развитаго поселянина вырастаетъ сознательный политическій деятель, пренебрегающій предлагаемыми ему денежными подкупамъ и подающій свой голось совершенно независимо за настоящаго народнаго деятеля.

Поскольку печальна жизненная обстановка нашего земледельческаго населенія, поскольку она отразилась въ малорусской литературе, постольку же отрадны типы и характеры героевъ, взятыхъ художниками изъ народной массы: сколько въ нихъ сил, энергіи и бесконечной способности любить: самыя грубыя условія жизни не очерствили этихъ людей, не убили въ нихъ божественной искры непосредственной духовной красоты. Среди нихъ нетъ искалеченыхъ проходимцевъ, нетъ тупоумнаго, жаднаго мужика, где-то найденнаго Горькимъ и выставленнаго въ разсказе «Челкашъ». Земледельческій трудъ своимъ постояннымъ общеніемъ съ природой, объединяющей всехъ селянъ между собою традиціонною нравственною связью, облагораживаетъ работниковъ и, конечно, лучше вліяетъ на ихъ нравственное состояніе, чемъ дымъ фабрикъ и заводовъ. Среди типовъ, обрисованныхъ въ отрывкахъ и цельныхъ разсказахъ въ «Віке», особенно яркостью отличаются типъ «Батько» у Григоренка, Свиридъ въ разсказе «Помстився» – Коцюбинскаго, «Чабанъ» – Потапенка въ разсказе того же имени и др.; но разборъ этихъ характеровъ не входитъ въ пределы нашей заметки, они могли бы послужить предметомъ иного психологическаго исследованія національнаго типа малорусскаго народа.

Заканчивая нашъ очеркъ современнаго положенія Малороссіи, поскольку оно отразилось въ ея реально-художественной литературе,

мы должны отдать ей справедливость: въ теченіе своего вековаго существованія она не потеряла живой связи съ своимъ народомъ, сумели понять его и правдиво передать его жизнь, его характеръ въ прекрасныхъ образахъ и картинахъ. Многіе считаютъ ее бедною и литературно узкою за ея почти исключительно народныя темы. Но въ «Віке» ннходятся много художественныхъ произведеній, написанныхъ и на отвлеченныя широкія темы. Вообще же, народная жизнь такой многомилліонной націи, какъ малорусская, не можетъ быть признанной за одностороннюю и узкую тему, а глубокое ея пониманіе можетъ быть доступно только великому художнику и широкому уму.

«Наша украинская словесность, говоритъ издатель одной малорусской книги въ своемъ предисловіи къ ней, не богата книгами, заслужившими громкую известность, но зато вся она дышетъ искреннимъ народнымъ духомъ. Отъ простаго селянина до просвещеннаго европейскою наукою барина – всякій можетъ понять ее. Этимъ и велика наша словесность! она не отделяетъ себя отъ простаго народа».

Сто летъ существованія малорусской литературы, – от Котляревскаго до самаго юнаго ея современнаго представителя – подтверждаютъ эти слова. Великіе заветы Шевченка не забыты лучшими поэтами его родины: они верны его высокимъ идеаламъ гуманизма и демократизма. Эти два начала содержатъ въ себе такъ много красоты, столько неисчерпаемаго идеализма, что проникнутая ими поезія и литература можетъ смело верить въ свое широкое развитіе въ будущемъ. Малорусскіе писатели уже и теперь сделали много: своимъ правдивымъ изображеніемъ сельской жизни они хоть несколько облегчили пониманіе великаго Сфинкса – народной массы. Остается пожелать, чтобы сама литература малорусская проникла въ народъ, приобрела бы постоянныхъ сознательныхъ читателей. Только тогда, когда малорусская книга завоюетъ себе право гражданства въ малорусскомъ селе, ея литературно просветительная задача будетъ исполнена и начнетъ выполняться заветъ Шевченка.

И оживе добра слава
Слава Украины,
И светъ тихій невечерній
Тихонько засяе!

А пока пожелаемъ хотя бы, чтобы детямъ въ Малороссіи легче жилось.

(Дж.: Образование. – Санкт-Петербург, 1903. – № 3. – С. 29–38).

Современная украинская лирика

Лирическая поэзия служит во всякий момент народной жизни выразительницею господствующего настроения, преобладающего чувства большинства. Она является одной из наиболее примитивных форм взаимного обмена мыслей и чувств между поэтом и читателем. Но в то же время по широте своего содержания и по искренности выражения лирика имеет громадное общественное значение, пуская в оборот народной массы многообразные эстетические впечатления и этические переживания. Лирика же, как песня, украшает серую будничную работу.

Народы южные, чуткие к красоте, накапливающие в душе своей особливую отзывчивость к чувству горя и радости, обыкновенно создают самую богатую лирическую поэзию. Среди украинского народа лирика откликалась на все явления трудовой жизни; создавались целые циклы песен, выражающие настроения, обстановку разных трудовых групп населения – чумацкие, косарские и др. песни. В любовных песнях выразились самые разнообразные оттенки девичьей и женской, мужской и братской любви, ревности, сиротства, бурлачества и т. п. видов взаимного сближения и разъединения людей. Много в украинской народной лирике чувства красоты природы, развивающегося то в символических уподоблениях настроений человеческого сердца с жизнью природы, то в прямых описаниях окружающей природы. Недаром величайший славянский лирический поэт Т.Г.Шевченко воспитался на этой богатой украинской народной лирике и как бы перевоплотил ее красу в своем глубоко-прочувствованном творчестве. До сих пор ни один поэт не достиг такой силы лирического воодушевления, такой правдивости мысли, какую владел автор безсмертного «Кобзаря».

Но лирическая украинская поэзия продолжает играть видную роль в новейшей украинской литературе. И если в первые десятилетия после умолкнувшего Кобзаря три поэта приобрели право по справедливости называться лучшими лириками своего времени – Щоголев, Руданский и Грабовский, – то в последнее десятилетие истинным украинским лириком выступил поэт Олесь с его тремя сборниками стихотворений. Здесь не случайно стоит эпитет «истинным украинским лириком». При том совершенстве, какого достигла украинская лирика в народном творчестве и при той идей-

ности, какую вложил в свою лирику Шевченко, требования к украинскому лирическому поэту могут ставиться вполне определенные: трудно представить себе красивую украинскую лирику, которая отделялась бы по форме и по содержанию от таких двух богатых первоисточников вдохновения. Но, с другой стороны, поступательный ход жизни не останавливается, творит новые формы и к вечным великим идеям, вложенным в «Кобзаря», присоединяет ряд новых неизведанных ощущений, создает новый уклад мыслей, новое понимание красоты. Поскольку все это новое жизненное миропонимание овладевает общественной мыслью, постольку оно должно отразиться и в лирике, как самым чутким показателем жизни чувства и ума. Таким образом, творчество современного украинского лирика не должно быть оторвано от народной украинской жизни, соответствуя народной лирике, должно быть проникнуто гуманными демократическими идеалами, воплотившимся в «Кобзаре» Шевченко, и, кроме того, оно не может лежать вне современных европейских философских идей, так как без этого поэзия не выполнить своего главного назначения – вести вперед, вносить свет и движение в область развития чувства самосознания, как индивидуального, так и социального. Надо отдать справедливость украинским лирикам новейшего периода литературы: лучшие из них своим творчеством наиболее отвечали первым двум требованиям; третьему условию среди поэтов XIX в. больше всего отвечала лирика Грабовского, Леси Украинки, Франка и отчасти Крымского.

В XX в. более 40 лирических поэтов внесли свои новые дарования в украинскую поэзию. Из них, конечно, надо выделить тех, которые писали стихи временно, брались за лирику случайно, чтобы только выразить накопившееся чувство, – кто не поэт в 16 лет, кто не воспевал свою милую подчас и вдохновенным стихом? Но такая случайность вдохновения чужда истинному поэту; для него творчество есть нечто органически с ним связанное, присущее ему в течение всей жизни, борющееся за право свободного проявления со всеми неблагоприятными условиями. Вот почему можно снять с очереди добрую треть всех поэтов, которые за 3–4 стихотворения попали в «Украинскую Музу», антологию современной украинской лирики.

Талантливыми представителями современной украинской лирики являются преимущественно представители трудовой крестьянской

массы, а потому у них связь с народной жизнью совершенно органическая. Хорошо зная эту жизнь, они, естественно, поют про ее безысходное горе, воспевают красу той природы, среди которой протекло их детство. Некоторые из этих описаний очень ярки и проникнуты любовью к родному краю, дышат горячим состраданием к тяжелым условиям жизни крестьян. Это уже не прежнее романтическое народничество, это – вопль реального сознания безвыходности положения. Такова, например, «Іділія» Будяка, где в видимом прекрасном рае природы царят голод и отчаяние. Здесь лиризм доходит до резкого сатирического тона. Без юмора, но глубоким чувством проникнуты посвященные той же теме стихотворения Капельгородского «Голод», «Плугатарь», «Зимою», «В рідному селі». Вообще эти два поэта так и просятся на сравнение: Будяк – поэт-борец, его сильный стих звучит металлом, его настроение приподнятое, для родины, для великой идеи братства, для свободы он готов поднять и волны океана, как, например, в своей «Псалме»:

Гей, ударю я девятим громозвуким буруном,
Я збунтую, я підкину море-череду стовпом.
Я зруйную круторебрі хижовперті берега!
Бути звільна вічним парієм, рабом
Я не хочу!

Он готов вызвать самого Бога на поединок – «Виклик»; он радь буре – «Хуртовина», – чтоб внесла она новую жизнь, осветила забывших про волю людей.

Будяк любит солнце, простор, города с их каменными домами его душат, там места нет ни вольной мысли, ни чувству братскому, и все, что он видит на улицах, глубоко под домами – любовь продажную, всю жизнь одному торгу посвященную, – приводит его в отчаяние, и из его груди при виде большого города вырывается стон:

Нема людей, нема людей,
Самі дома, людей нема!

В этом он сходится с бельгийским поэтом Верхарном.

Будяк приветствует борьбу и воспевает в своем «Веселом марше» борцов, он обращается с упреком к «Старшим братьям», что они не слышат стонов братьев, которые голодают,

мешают кору и траву в свой хлеб и от голодных дум теряют голову. Сильным реализмом дышат его «Етюди» из сельской жизни. Но у Будяка, кроме боевых и народнических тем, в его небольшом сборнике «Буруни» есть красивые стихотворения на философские темы, близкие к гейневским бессмертным стихам, каковы «Хвилі і люде», «Квітчастий танок», «Таким людям» и др. Вообще лирика Будяка проникнута глубоким чувством любви к людям и к свободе, она вдумчивая и искренняя. Эта искренность звучит одинаково горячо и в широких гражданских мотивах, и в субъективных переживаниях – «Мій шлях», «Фіалка» и др. Несмотря на обличительный и вызывающий тон некоторых стихотворений, в поэзии Будяка много нежного и светится в ней горячая вера в победу добра, в близкое рождение правды. Надо только поэту больше внимания обратить на формальную сторону своей работы: его стих, вообще сильный и звучный, не всегда выдержан, попадают неудачные слова. Не следовало бы начинать сборника вполне оригинальных и широких по темам стихотворений таким безсодержательным отрывком, как стихи «До музи».

У Капельгородского в лирике не найдем темперамента Будяка; это спокойная лирика, тоже проникнутая гражданственностью и любовью к родным степям, родному люду, но больше реального, а не вызывающего характера. Это действительные «отголоски» современной жизни в глубине Украины, как и озаглавлен сборник Капельгородского – «Відгуки життя». Стихи эти обвеяны тем непереводимым «сумом», который так присущ характеру украинца, творчество Капельгородского родственно Надсону, которого часто и переводит Капельгородский. Его стихи близки по форме и по настроению к чисто народным песням, как, например, «Розвага», где он говорит про себя:

Гей, немає мені долі
Якь билині тій у полі,
Що одна стоїть зимою
Серед снігу над межою...
Рідний край – моя дівчина,
Праця – вірна дружина,
Хто серденько щире має
Рідний край в душі кохає,
Той на долю не жалкує:

За метою він слідкує.
Хай глузують з його люде, –
Лихо всяке він забуде,
Він щасливий сам собою,
Бо слідкує за метою!

Это простое стихотворение очень характерно для современного украинского деятеля: пусть его национальные задачи осмеиваются, перевираются, – онъ в нихъ глубоко убежденъ и идетъ своимъ путемъ. Такимъ же настроениемъ дышатъ и стихотворения «Бережим парадникамъ» («Осторожнымъ советчикамъ»), «Поклик», «Байдужимъ» («Равнодушнымъ»), «Роздоріжжя» («Распутъе») и др. Но сила дарования Капельгородскаго не в такихъ обличенияхъ, не в героическихъ воззванияхъ. Ему лучше всего удаются тихія сельскія картины – «Ранкомъ», «В рідному селі», «На селі». Здесь и правда, и красота искренней лирики.

Такимъ же искреннимъ лирикомъ является и авторъ маленькаго сборника стихотворений «Хвилини» С.Черкасенко. Въ «Хвилинахъ» разлито много той неуловимой, неподдающейся определению поэзии, какая дается только более крупному дарованію. Въ Черкасенко мы действительно встречаемъ поэта съ богатымъ творчествомъ. Пишетъ ли онъ рассказъ, въ немъ стоятъ предъ нами яркіе правдивые образы*, пишетъ ли обличения современнымъ уродствамъ жизни, – сатира его полна юмора, а въ стихахъ картины обвеяны поэтической прелестью – «Вечір въ степу», «Ніч». Черкасенко, кроме того, певецъ тяжелаго труда рудокоповъ; ихъ тяжелому труду, ихъ безрадостной жизни у него посвящено несколько очень удачныхъ стихотворений: «На шахті», «Шахтарі» и др.

Совсемъ недавно вышла въ светъ лирика Миколи Вороного. Это уже поэтъ совершенно другого темперамента. Съ богатствомъ поэтической формы у него соединяется разнообразіе содержания. Вороной владеетъ прекрасно стихомъ, онъ у него такъ и играетъ, то искрится, какъ радость молодой жизни («Знову ранок, знову світ», «На озері», «Чорне домино»), то тянется, падаетъ подъ гнетомъ тоски.

Одпочинь, одпочинь, на хвилину засни
Ти, зневажене сердце у край...

Или въ «Хмарахъ»:

* См. его рассказы «На шахті» и рассказы для детей «Маленькій горбань».

Сунуться, сунуться хмари
Темні, брудні...
Де ж ви поділися чари,
Мрії щасливі, ясні?

Удивительная гармонія стиха съ настроениемъ заставляетъ поэта часто менять размеръ въ одномъ и томъ же стихе, и это усиливаетъ его красоту. Такъ, въ стихотвореніи, «Скрипонька» каждая картина – новый размеръ. То отрывистый, когда набрасывается картина ночи въ городъ:

Візники... пішоходи... майдан.
Дрібно сіється дощ, хлюпотить.

Стихъ растягивается, когда изображается тоскующее настроеніе поэта:

І здригається сердце мое
У стисканнях невольничих пут, –
А нудьга як той спрут
Присмокталась і кров з нього пье...

Звуки музыки вдругъ разсекають это настроеніе:

Іскорками, блиськавками,
Огневими стрілоньками
Блиськає, тремтить!

Затемъ, когда песня захватываетъ сердце одинокаго слушателя, поэтъ передаетъ такимъ же уподобляющимся тягучимъ звукамъ стихомъ:

Ось вона –
«В душу вливається, ніжно лоскочеться,
Чайкою скиглить, безтямно ридаючи.
Мов найдорожче в могилу ховаючи!»

Много красоты въ лирике Вороного, много глубокихъ темъ все того же вечно волнующаго насъ индивидуальнаго счастья и горя, неудовлетворенности сложной капризной души современнаго интеллигента. Прекрасны въ этомъ отношеніи полныя сильнаго вдохновения стихотворения «Fiat» и «Vae victis». Много у Вороного красивыхъ уподоблений, – напримеръ, «Хмара», «Палімпсест», целый отрывокъ

символическій «Евшан-зілля»^{*}, недаромъ своими поэтическими достоинствами заслужившій очень широкую популярность въ Украине. Этотъ отрывокъ заимствованъ изъ древнихъ летописей: при дворе Мономаха жилъ, окруженный роскошью, взятый въ пленъ мальчикъ, сынъ хана половецкаго. Сталь онъ уже все родное забывать, но отецъ за нимъ сильно тоскуеть. Онъ посылаетъ певца-гусяря къ сыну и даетъ ему «евшан-зілля»: чуть понюхаетъ траву степную, такъ, наверное, вспомнить юноша свой край родной и вернется къ нему, убежить изъ роскошнаго плена. Такъ и сталося: пока пель гусляръ песни половецкія, равнодушно слушалъ ихъ юноша, но чуть понюхалъ онъ траву родныхъ степей, весь преобразился, все бывое дорогое воскресло въ его душе, и онъ бежалъ съ гусляромъ изъ княжескихъ палатъ баловавшаго его Мономаха.

Україно! мамо люба!
Чи не те ж з тобою сталося?
Чи синив твоїх багато
На степах твоїх зосталося? –

спрашиваетъ въ заключеніе поэтъ и заканчиваетъ пожеланіемъ найти ту траву приворотную, которая вернула бы Украине изменившихъ ей сыновъ.

Если Вороного можно преимущественно назвать поэтомъ личныхъ чувствъ, то это не значитъ, чтобы его лирика не отзывалась на гражданскіе мотивы. У него нетъ романтическаго народничества, но горю родины посвящено у него одно краткое сильное стихотвореніе. Въ немъ сказалась вся любовь его къ родине; это – «Краю мій рідний». Вороному только не следуетъ писать стихи на чисто публицистическія темы, – они ему не удаются, не тотъ у него даръ. Вотъ почему такъ неинтересны его стихотворенія «Эпиталама» (о свободномъ браке), «На праздникъ Котляревскаго» и даже «На панихиду Шевченко». Ему гораздо лучше удаются юмористическія шутки – «Мушка», «Поэзія и проза». Но по существу это – лирикъ индивидуальнаго чувства любви, сомненія, ревности. И здесь Вороной займетъ видное место въ украинской поэзіи.

Отдельное место среди украинскихъ лириковъ занимаетъ поэтъ Филянскій, недавно выпустившій въ светъ 2-й томъ своихъ стихотвореній подъ названіемъ «Calendarium».

Его первый томъ вышелъ въ 1906 г., въ разгаръ общественно-политическихъ интересовъ, и поражалъ полнымъ отсутствіемъ какого-либо соответствія между настроеніемъ поэта и окружавшей его жизнью. Этотъ первый сборникъ стиховъ Филянскаго былъ пропитанъ философскимъ отношеніемъ къ жизни, къ самому себе, въ немъ господствовалъ несколько приподнятый библейскій мотивъ о суете мірской. Но черезъ это несколько напускное спокойствіе прорываются искреннія ноты, когда поэтъ вспоминаетъ о родине и о своей оторванности отъ нея. Вообще и въ первомъ, и во второмъ томе поэзія Филянскаго – это стонъ изгнанника, потерявшаго надежду и увидетъ родной край, и послужить его возрожденію, у котораго осталась только одна связь съ родиной – песня, то несущая его на крылахъ воспоминаній въ далекое детство, проведенное на Украине, то выражающая его скорбь о положеніи Украины. Во второмъ томе Филянскій по образцу древнихъ писателей распределяетъ свои стихи по месяцамъ года, стараясь не только дать соответствующія картинки природы, но и ставить свое настроеніе въ гармонію съ состояніемъ природы. И то, и другое удается ему. Вообще второй томъ неизмеримо искреннее и живее первого, въ немъ больше личной лирики. Но и въ немъ есть места общественной жизни, хотя на смерть Толстого есть прекрасное четверостишіе.

Стихъ Филянскаго везде хорошъ, обработанъ, но въ немъ нетъ огня. Въ первомъ томе особенно красиво и характерно написано стихотвореніе «Хвала, хвала Тобі – за хвилі, що рокочуть». Во второмъ томе хорошее описаніе природы: «Не иди дорожкою, що вчора ти ходила» и др. По глубине настроенія лучше всехъ, искреннее другихъ такія прекрасныя вещи, какъ «Гукайте їх – вони десь заблудили!», «Ніч на Івана Купала», «Беркут» (во 2-мъ т.) и въ 1-мъ – «І рідний гай і рідний лан», «І знов і знов весна», «Червоним золотом діброва убіралась» и др. Филянскій – поэтъ сдержанный, скромно боящійся лишняго слова, преувеличеннаго эпитета, но въ его поэзіи много глубокой тески по родине, тоски личнаго неудовлетворенія жизнью. Второй томъ показываетъ, что лирической талантъ Филянскаго развивается и можетъ дать нечто еще более сильное и красивое.

Среди современныхъ лириковъ нельзя не остановиться на лирике-декаденте Чупринке, издавшемъ уже пять отдельныхъ сборничковъ стиховъ. Каждый изъ нихъ носитъ крикливыя названія – «Огнецвіт», «Ураган», «Метеор» и т. п. Чупринка – мастеръ слова, больше всего

* Евшан-зілля – степная трава съ сильнымъ запахомъ.

занятыи красотой звука, оригинальностью манеры. Ему мало дела до содержания. Онъ можетъ воспевать и ветеръ, и огонь, и красоту, онъ въ темную межпланетную даль готовъ лететь, какъ Демонъ. Поэтъ, по его определению, – и пророкъ, и новаторъ, и вольный мученикъ жизни: онъ не истратитъ даромъ силы свои духовныя ни въ страданіи, ни въ тоске. Чупринка смель и уверенъ въ себе: «Знайте ж друзі й вороги – я на аванпості» – говоритъ онъ. Певцу, котораго оставило вдохновенье, онъ приказываетъ умереть: «Ти не смеешь жить на світі, раз твій жертвенник потух!» Его лира, полная гнева и слезъ, навсегда неподкупна. «Я люблю святу красу, – говоритъ Чупринка («Credo»), – так до вас ворожі дуки я душі не понесу». «Братомъ світла, братом сонця я зроблюся хоч на мить», «До блакитного простору дух мій гімни подає!»

Мы нарочно привели эти отрывки, характеризующіе талантъ вечно мятущійся, неуравновешенный, вечно ищущій повсюду новой красоты, новой формы, точно играющей передъ читателемъ своимъ стихомъ. Но когда Чупринка на минуту успокаивается, берется за конкретныя темы, онъ творитъ прелестныя по своей нежности и изяществу вещи, какъ, напримеръ, «З вікна» (зимній этюдъ), «Моі квіти», «Снохода» («Сомнамбула»). «Хмарки» напоминаютъ Бальмонта. Хороши его «Муки кохання», «Чисті души». Какъ все декаденты, Чупринка хорошо передаетъ сказочныя тайны природы – «Ніч на Купала» и тайну смерти – «Подзвіння». Вообще, можно сказать, что послѣдніе два сборника Чупринки, «Метеор» и «Сон-Трава», содержательнее первыхъ, где поэтъ слишкомъ часто забывалъ истинное свое призваніе и увлекался однимъ металлозвонкомъ своихъ стиховъ.

Вотъ те современные лирики, произведенія которыхъ вышли за послѣднія пять летъ и на которыхъ интересно было остановиться, чтобы уяснить себе новейшую украинскую лирику. Какъ видно, старое народничество, романтизмъ отсутствуютъ въ ней, и имъ на смену выступаетъ индивидуализмъ, лирика личнаго чувства. Въ этотъ же промежутокъ времени вышелъ второй и третій сборникъ стиховъ поэта Олеса, но ему мы посвятимъ особую статью.

Первый выпускъ стихотвореній Олеса, вышедшій въ 1907 году, былъ восторженно встречень и украинской критикой, и украинской молодежью. Самое заглавіе его – «З журбою радість обнялась» – передавало господствующее настроеніе того момента: въ печальную украинскую поэзію, въ жизнь, переполненную терній, ворвалась

радость, – радость пробужденія въ светлое утро, счастье сознанія, что живъ народъ и жива его сила. Съ этой радостью сразу «обнялась» острая «журба» отъ ужасныхъ событій 1907 года – «Въ сльозах, як в жемчугах мій сміх». Звонко и гордо звучала лира въ рукахъ молодого поэта: каждая струна дрожала, звала къ счастью, къ воле, полнымъ аккордомъ врывается въ души людскія, будила въ нихъ сознаніе гражданскаго и человеческого долга по отношенію къ многострадальному народу. Прекрасные отзвуки шевченковской лирики слышались въ искреннихъ короткихъ песняхъ Олеса. И рядомъ съ мажорными тонами молодого поэта эти шевченковскія минорныя ноты звучали родной для украинца глубокой тоской.

По форме Олесъ выступилъ талантливымъ символистомъ. Украинская народная поэзія богата красивыми символами, они тесно сплетены со всемъ умогляднымъ настроеніемъ, преобладающимъ въ психике украинской націи. Костомаровъ посвятилъ разъясненію поэтическихъ символовъ украинской народной литературы целое изследование. Къ сожаленію, эта работа имеетъ одного лишь продолжателя среди современныхъ украинскихъ этнографовъ, проф. Сумцова. Символизмъ современнаго искусства часто бываетъ надуманъ, бледенъ. Онъ удается только крупнымъ талантамъ, какъ Бальмонтъ, Рерихъ. Удастся онъ и Олесю. Символическая форма присуща немногимъ современнымъ украинскимъ поэтамъ и писателямъ. Хороша она у Днепровой Чайки, у галицкой писательницы Кобылянкой; хороши некоторые символы въ поэзіи Х.Алчевской*. У Олеса символы красиво передаютъ настроеніе, создаютъ картину, образъ, полный глубокаго содержания. Изъ перваго его тома особенной популярностью пользуются «Айстри», «Конвалія» («Ландышъ»), «Як згряя раісна пташок»... всехъ не перечислишь, – весь первый томъ ими переливается, какъ въ граняхъ алмаза преломляется лучъ солнца. Хороши символы и во 2-мъ томе. Здесь они даже сильнее, охватываютъ более широкое содержаніе, – напримеръ, въ стихотвореніи «Яка краса відродженне країни!» или «О слово рідне! Орле скутий!» Гейневской поэзіей дышитъ символическое стихотвореніе, которое можно привести какъ образчикъ творчества Олеса:

* См. сборникъ стихотвореній Х.Алчевской «Туга по сонцю»; некоторыя стихотворенія в нем очень художественны.

Не беріть із зеленого лугу верби
Ні на жовті піски, ні на скелі,
Бо зовьяне вона від жаги і журби
По зеленому лузі в пустелі...
І сосни не несіть на зелени луги,
Бо вона засумує в долині
І засохне в воді від палкої жаги
І нудьги по далекій вершині...

Это образец слияния творчества поэта с чисто-народной формой поэзии.

В другом роде, но также хорошо и это сопоставление родного края с цветами:

Не цвітуть квітки зимою
І дерева не шумлять,
А обгорнені імлюю
Як мерці вони стоять.
Як же ти, мій краю-квіте,
В час морозів вікових
Міг би квітнуть і шуміти
З під наметів снігових?

Красота поэзии Олеса в разнообразных противопоставлениях, в богатой гармонии стиха, сливающегося строением. У него нет лишних слов, слов без содержания, вся его лирика полна вдохновения, богата мыслями, яркими образами, блестящими сравнениями. Его два тома стихотворений прекрасно воплощают в себе настроение и пережитки 1906–1908 года. В них же нашли себе выражение самые разнообразные движения любви и страданий индивидуальных.

Но вот наступают унылые годы реакции; поэт, как наиболее чуткая организация, переносит ее особенно мучительно, – «молчит его святая лира», подъем вдохновения невольно опускается, колеблется вера в близость дня обновления: Олесь пишет «По дороге в сказку». Это уже не прежний горячий стих; то, что людям дороже жизни, – счастье освобождения, – теперь живет только в сказке. Люди потеряли истинный путь, они толпою бродят в лесу и напрасно ищут выхода. Юноша, одушевленный верой, ведет их к свету из темной чащи, полной диких зверей. Путь тернистый, сомнения охватывает вожака. Чуть толпа уловила его нерешительность, – в ней пропала вся вера в него, всякая надежда на выход из мрака к

свету. Люди разбрелись снова в чащи, покинув своего вождя в двух шагах от неведомой им опушки леса. Есть рассказ Горького, напоминающий содержание поэмы Олеса. Как в том произведении, так и в этом отразилось настроение современного общества, блуждающего в потемках, без твердых убеждений, без горячей веры. Прекрасный язык и яркость отдельных переживаемых и толпою, и вожаком ее моментов делают поэму Олеса очень интересной.

Вышедший вслед за нею третий сборник Олеса свидетельствует о том, что настроение поэта продолжает быть подавленным: его прелестные лирические стихотворения полны тоски. Поэт ищет утешения в грезах своей богатой фантазии, он творит сказки – «По над Дніром», «Чотири доби» (четыре времени года), где рядом с картинами чисто сказочной поэзии прорывается лирика, полная скорби, художественно-прекрасная, захватывающая своим настроением читателя, потому что настроение поэта, родное нам, болезненным переживанием отдается в нашей душе.

Многие поэты, многие художники переживали периоды душевного угнетения, когда реальная жизнь теряла для них красу, жизнелюбность оставляла их, и только фантазия, унося их на своих легких крыльях, дарила им творческое вдохновение. В жизни Пушкина, Байрона, Гейне такие периоды отмечаются всеми их критиками и биографами. Шевченко пережил такой же период, когда восклицал:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуюся: чому не йде
Апостол правди і науки!

Он уходил тогда всецело в ветхозаветные темы, черпая их из Библии. Гейне тоже повременам предпочитал перевоплощаться в минувшие эпохи, искать сюжетов в прошлом, творит исторические поэмы, не отзываясь на современную ему, так больно поражающую его, действительность. Чисто гениальная способность Гейне понимать разные эпохи истории все-же не удержала его долго на чисто исторических сюжетах, и поэт молодой Германии возвращается к своей любимой теме – мировой скорби, находя наилучшее ее выражение в еврейских мотивах. Так, надо думать, и поэт молодой Украины скинет с себя угнетенное душевное настроение и вернется к своему лейтмотиву – призыву к свету, счастью и свободе. Конеч-

но, для этого надо прежде всего пожелать, чтобы и окружающая нас жизнь хоть сколько-нибудь просветлела. Здесь не мешает напомнить слова Овсяннико-Куликовского, который проводя разницу между ученым мыслителем и художником-поэтом, ставит в деятельности поэта главной пружиной «культу человечества»: весь беспредельный космос для поэта только фон, на котором выступает человечество с его страданиями и радостями. «Задача художника, – говорит Овсяннико-Куликовский, – гораздо сложнее и труднее, чем задача ученого мыслителя, и требует, кроме творческого дара, еще большой отзывчивости, большой силы духа, – той широты, гуманного понимания и сочувствия, той их глубины, без которых его творческая работа невозможна, или же, в лучшем случае, будет ничтожна. Он должен многое возлюбить и многое возненавидеть и все понять» (см. Овсяннико-Куликовский. Поэзия Гейне, стр. 119).

Художник всегда идет впереди своего века, он должен разбираться во всех проблемах, как ставить жизнь его народа, он должен быть проникнут новыми идеалами. Иногда художник прозревает новые пути их воплощения. И все это вместе требует от него громадной душевной работы. Она совершается незримо в тайниках души поэта и обнаруживается в его легкокрылых словах, которые часто становятся лозунгами нескольких поколений. Но для этой работы необходимы соответствующие переживания.

Олесь уже показал нам, что он «возлюбил» и что он ненавидит. Окружающая его творчество любовь украинского общества обнаруживает, что он понял его лучшие идеалы. Если последние годы грустить его «святая лира», то мы твердо уверены, что никто, как он, этот даровитый певец молодой Украины, не почувствует первое живое дыхание в окружающей нас мертвой, страшной действительности, и снова звучный стих его пробудит нас и будет звать опять к свету и добру.

В нашем кратком очерке, конечно, не рассмотрены все лучшие лирики современной украинской поэзии. Не было уделено нами внимания такому прекрасному лирику, как Леся Украинка, потому что ее лирика – «На крылах песни» – принадлежит больше XIX веку, а в настоящее время ее творчество приняло другое направление – поэма, драма. По этим же причинам мы прошли мимо лирики Чернявского, издавшего очень красивый сборник стихов «Зорі». Изъ моло-

дых лириков много надежд подает свежий талант М.Рыльского, выпустившего пока только небольшой сборник стихов «На білих островах». Проникнутый искренним чувством молодого сердца, звучный по стиху и изящный по форме, как, например, «З сердечних глибин», «Не грай! Не грай!», «Годі, скітчнчилася пісня моя» и другие вещи в этом сборнике, обнаруживают несомненный лирический талант. О творчестве лирика Гай трудно высказаться, пока его изящные и полные чувства стихотворения разбросаны по периодическим изданиям и не собраны вместе.

Нельзя не отметить бедности переводной литературы на украинском языке в области лирической поэзии. Больше всего посчастливилось Гейне, которого удачно переводили М.Славинский, Леся Украинка, Грабовский. Очень мало имеем мы переводов итальянских лириков и особенно из Ады Негри, которая по содержанию своих стихов так близка украинским лирикам. Почти не переведены новейшие французские поэты. Беранже хорошо переводят Х.Алчевская и Л.Велинская. Среди переводной поэзии последнего времени хороши переводы Стешенка из Шиллера, Надсона и др. Украинский язык достаточно богат, чтобы в руках мастера слова передать разнообразие оттенков поэзии далеких народов.

Такова современная украинская лирика: она не бедна талантливыми поэтами. Ее мотивы разнообразны: одни звучат в униссон с современной русской поэзией, полны личной тоски и поисков нового счастья; другие, присущие украинской поэзии, полны гражданских чувств, скорби о бездолье родного края; наконец, иные полны чистой красоты символизма. Все эти мотивы полнее всего, красивее всего сливаются в поэзии Олесь. Его сборники представляют синтез лучшей современной украинской лирики, в них культура человека и человечности звучит в наиболее широком значении этих понятий. А ведь в истинном культе этих двух идей совмещается и красота, и счастье, т.е. все, к чему люди всегда стремятся и поиски чего составляют главное содержание художественной лирики.

(Дж.: Украинская жизнь. – Москва, 1912. – Кн. IV. – С. 43-52; Кн. V. – С. 43-48).

**И. Франко. Збирныкъ творивъ.
Т. I и II. Въ Поти Чола. 1903 р.**

Только что вышедшіе изъ печати два томика произведений Франка являются драгоценнымъ вкладомъ въ нашу малорусскую литературу. Имя Франка известно и дорого намъ давно: это не только имя одного изъ самыхъ выдающихся художниковъ нашего слова, Франко это символъ союза и духовнаго единенія двухъ расторгнутыхъ исторіей, но близкихъ и родныхъ душею частей Малороссіи, символъ горячей любви къ родине и высокаго этического идейно-общественнаго деятеля. До сихъ поръ его произведенія печатались лишь въ переводе на русский языкъ, а въ оригинале только въ случайно доходившихъ до насъ Галицкихъ изданіяхъ. Кіевское изданіе «Въ Поти Чола» – первая перепечатка его произведений въ Малороссіи. Хотя эти «оповидання» являются лишь небольшимъ отрывкомъ изъ громаднаго творчества Франка, но нельзя не остановиться на нихъ съ особеннымъ вниманіемъ. Правда, о Франко уже много писалось и у насъ на юге, и въ столичной прессе, а очень недавно разбору его произведений была посвящена очень обстоятельная статья г-на Ефремова въ «Кіевской Старине»*, но великое творчество настоящаго художника темъ и отличается, что безконечно многіе критики могутъ находить въ немъ все новыя неисчерпаемыя достоинства. Въ его рукахъ самая обыденная жизнь, самая избитая тема получаетъ оригинальное освещеніе и глубоко трогающее изображеніе. Въ сущности все малорусскіе писатели пишутъ одно и тоже: они рисуютъ намъ народную жизнь. Но какъ разнo выступаетъ она подъ перомъ Мирнаго, Гринченка, Коцюбинскаго, Франка и Стефаника. Все то, что въ отдельности можно встретить у каждаго изъ нихъ, то въ творчестве Франка соединяется и даетъ полное художественное впечатленіе. Когда же припомнишь, что рассказы «Въ Поти Чола» написаны имъ уже почти 20 летъ тому назадъ, то видишь, что Франко можна смело считать основателемъ современнаго нашего литературно-художественнаго направленія, какъ Шевченко 40 летъ тому назадъ былъ истиннымъ создателемъ всей малорусской поэзіи. Франко создалъ типъ этихъ короткихъ реальныхъ и глубокихъ очерковъ народныхъ, очерковъ, проникнутыхъ любовью къ человеку, какіе теперь составляютъ славу нашей современной малорусской литературы. «Если есть еще въ міре поэзія, то ее нужно

* См. Кіевск. Стар. № 11 и 12 за 1903 г. Поэтъ борьбы и контрастовъ.

искать среди народа», сказала Добролюбовъ. Франко повидимому недолюбливаетъ Добролюбова*, между темъ ни къ кому такъ хорошо нельзя применить многія слова нашего публициста-критика какъ именно къ Франку: не онъ ли посвятилъ свое творчество именно народу, его страданіямъ, его горькой доле, не онъ ли отдалъ всю свою жизнь служенію великой демократической идее? Конечно сила художественнаго таланта сказывается во всемъ, чего она не коснется: простой рассказъ Таршина «То чего не было» – безсмертенъ, хотя героями его являются улитка, ящерица и т. п. невидныя существа. Темъ дороже те произведенія, где изобразительная сила таланта соединяется съ глубокой идейностью содержанія. Кто же можетъ спорить, что народная масса является величайшимъ объектомъ мірового искусства? Конечно, передъ нами, въ галлерее народныхъ типовъ Франко, мало красивыхъ, дышащихъ здоровьемъ образовъ; но глядя на его измученныхъ работниковъ и погибающихъ людей, снова вспоминаются слова Добролюбова, про типы изъ народа: «разве я (народъ) виноватъ въ томъ, что такъ жалко выродился, что черты мои искажены нищетою, а иногда и порокомъ? Но въ этихъ бледныхъ, истощенныхъ чертахъ горель когда то энтузіазмъ отваги и свободы! Но подъ этими лохмотьями течетъ кровь, которую проливалъ я за васъ при первомъ призыве отечества...**»

Франко знаетъ хорошо, какъ сердце бьется подъ лохмотьями того или другаго изъ его героевъ. Онъ не идеализируетъ ихъ, какъ идеализируетъ своихъ босяковъ Горькій, онъ не преувеличиваетъ безрадостность жизни, какъ иногда делаетъ Стефаникъ: Франко ясно смотритъ кругомъ на самое дно темной пещеры, где копошатся въ бедности, въ пороке и въ униженіи несчастные отбросы эгоистическаго общества. Рассказъ «На дни» можно взять, какъ самое характерное произведеніе Франка, здесь форма не уступаетъ въ художественной законченности содержанію. Простота концепціи особенно сильно действуетъ на читателя. Въ полицейскомъ участке сидятъ подъ арестомъ разные представители и обиженнаго и порочнаго люду: къ нимъ же по горькой насмешке судьбы присоединяютъ и самаго чистаго нравственнаго развитаго человека; и его же, въ надежде поживиться его деньгами, убиваетъ одинъ изъ его невольныхъ сожителей. Учас-

* См. Литер. Наук. Вест. Книга 2. 1904 г. ст. Франка по поводу статьи Новое и Старое въ соврем. Малорос. литер.

** См. Сочин. Добр. т. II, стр. 339, изд. 1885 г.

токъ – ведь мы каждый день проходимъ мимо него, но каждый изъ насъ, представителей счастливого меньшинства, считаетъ это место чемъ то далекимъ, чужимъ, не имеющимъ касательства к нашей жизни. Какое дело намъ, что тамъ въ зловонной темной яме содержатся люди полуодичавшіе отъ своей нечеловеческой жизни, а тамъ, въ этомъ логовище, доходящіе до последней степени одичанія. Но люди эти – наши братья; имеемъ ли мы право игнорировать ихъ, не подать имъ руку помощи? Франко мастерски рисуеъ каждую индивидуальность этого сброда, рисуеъ весь тотъ адъ, въ какомъ они терзаются матеріально и нравственно, и на дне этихъ мрачныхъ нами же убитыхъ душъ онъ видитъ еще неугасшій вполне светъ, святую искру человечности. Бовдуръ – плачущій надъ убитымъ имъ человекомъ. Бовдуръ, дошедшій до совершенно животнаго состоянія и пришедшій въ себя после своего ужаснаго преступленія – говорить глубочайшую истину: въ своемъ грехе онъ только на половину виноватъ, другая половина лежитъ на нашей совести, на совести всехъ техъ, кто хладнокровно безучастно проходитъ мимо тюрьмы, мимо оборваннаго голоднаго брата, находящаго въ тюрьме, въ зловонномъ участке, единственный «приличный для его распущенности» приютъ. Но если и на дне души такого отпетаго типа, какъ Бовдуръ, еще теплится светъ сознанія, совести – то остальные арестованные далеко не утратили человеческого образа: пригретые лаской Андрея Тимеры они съ наслажденіемъ, все сообща угощаются на его счетъ и искренно благодарятъ его за то, что далъ имъ возможность, хоть на короткое время забыть свои грязныя стены. Искреннее горе собрало ихъ всехъ надъ трупомъ Темеры. Глубоко и хорошо написано «На дни», одного этаго рассказа довольно было бы для неувядаемой славы художника; но передъ нами целый рядъ типовъ: все они «Въ Поті Чола» завоевываютъ себе право на жизнь, ихъ окружаетъ стая жадныхъ эксплуататоровъ, они сосутъ изъ нихъ соки, обогащаются на ихъ счетъ, и Франко рисуеъ оба лагеря одинаково правдиво. А что особенно чаруетъ въ его рассказахъ это лучи добра, на минуту озаряющіе самыя мрачныя картины жизни: столяръ Слымакъ, умирающій въ гниломъ углу жидовскаго шинка согреть лаской девочки, чужая она ему, но каждый день прибегаетъ она ко всеми забытому деду, приноситъ ему «що ему треба», сидитъ съ нимъ, отрывается отъ больной матери, чтобъ навеситъ калеку. Кто вложилъ въ детское сердечко эту чуткость къ чужому страданію, къ старческому одиночеству?

Въ рассказе «Самъ собі винень» сколько глубокой жалости и сочувствія горю Миколи Праця выражаетъ вся громада односельчанъ. А сколько этического добродушія въ рассказе «Добрый заробокъ», где речь ведется отъ лица самаго пострадавшаго героя: дедъ и баба зарабатывали на жизнь продажей метель, когда вдругъ на ихъ горе попался имъ «горбатый канакъ», все выпросилъ у деда про его ремесло, заказалъ ему сотню метель, конечно не принявъ заказа, а деда неожиданно обложили такимъ непосильнымъ налогомъ за его промыселъ, что пришлось деду и бабе хату родную продать. И никакой злости, ясное добродушіе такъ и освещаетъ эту патриархальную пару. Да, люди не звери и подъ лохмотьями героевъ Франка бьется честное доброе измученное сердце. Надо много любить людей, чтобъ такъ писать. Прочитавши «Въ Поті Чола», поймешь всю искренность стиха Франка:

Мени такъ дуже жаль усихъ людей
Тихъ бидныхъ заслипленихъ. Я ихъ такъ
Люблю зъ ихъ слипотою й лютихъ горемъ,
Зъ ихъ порываньемъ до добра!

И становится ясна основная мысль поэта:

Не въ людяхъ зло, а въ путахъ тихъ,
Котри незримими вузлами
Скрутили сильныхъ и слабихъ
Зъ ихъ мукою и ихъ дилами...

Развязать эти пута можно только увеличеніемъ сознанія и любовью. Учителемъ такой сознательной любви и является Франко, какъ художникъ реалистъ и мыслитель гуманистъ. Вся жизнь его – борьба за права униженнаго человечества, вся жизнь его – тяжелый лихорадочный трудъ надъ просветленіемъ роднаго края. Что можетъ быть выше этаго. Такая гармонія личной этики и художественнаго творчества придають последнему особую силу чистоты и искренности.

Г.Ефремовъ въ своемъ критическомъ очерке про Франка – «Поэтъ борьбы и контрастовъ» – выражаетъ сожаленія, что условія жизни и обстановка, среди какой Франко приходится творить, не даетъ ему возможности отделявать свои произведенія, всецело отдаваться своему вдохновенію; онъ жалеетъ, что поэту приходится расходовать свои силы на самыя разнородныя «нужды дня»; онъ является и ученымъ, и критикомъ, и редакторомъ, и корректоромъ, и переводчикомъ, и общественнымъ деятелемъ. Но напрасно г. Ефремовъ думаетъ, что при

спокойной обеспеченной жизни Франко творил бы больше и лучше. Нетъ, приведенный имъ афоризмъ Золя: «деньги обезпечиваютъ появленіе великихъ произведеній искусства» – въ корне своемъ ложень: деньги таятъ въ себе неправду, а неправда не можетъ служить основаніемъ для развитія чего либо великаго. Обеспеченная жизнь для художника это смерть вдохновенія: бессмертныя произведенія искусства созданы на тощій желудокъ: Бетховень былъ бедень, Мильтонъ былъ слепъ, Антокольскій творилъ Грозного въ самый отчаянный періодъ своей жизни. Для творчества не деньги нужны, ему нужно необходимо свободное стремленіе; Франко нуждающийся, обремененный работой, счастливый поэтъ: ему пришлось жить и работать въ такое время, когда дыханье волшебницы воли коснулось его родины и встrepенувшись отъ ея живительнаго прикосновенія она робкими шагами пошла на встречу своей свободе, своему духовному національному освобожденію. И Франко ея поэтъ, ея учитель, ея первый работникъ вель ея своимъ вдохновеніемъ и своей сильной рабочей рукой, снималъ съ пути ея все преграды и каменья. Двадцать пять летъ художественной деятельности Франко совпадаютъ со временемъ пробужденія Галичины, ея литературнымъ расцветомъ и политическимъ развитіемъ. Для поэта такая эпоха самая благопріятная, а Франко, живший одной жизнью съ своимъ народомъ, конечно получилъ въ своей кипучей деятельности больше вдохновенія, больше святыхъ незабвенныхъ минутъ, чемъ сытый Золя, со стороны наблюдавшей жизнь и возсоздавшей ее въ тишине роскошнаго кабинета. Франко самъ не разъ въ своихъ стихахъ, где выразилось все его лирическое самочувствіе, говорить, что трудъ одинъ даетъ ему цель въ жизни и удовлетвореніе. Когда же онъ говорить о себе: «ты слуга несчастныхъ, пращой для нихъ словами и руками» – то каждый слышитъ въ этихъ словахъ не пустую стихотворную метафору, а правду.

Да, Франко не только поэтъ несчастныхъ, онъ и товарищъ ихъ вместе съ своими народными героями, «Въ Поті Чола» онъ работаетъ великую работу: просветленія незрячихъ, умилоствленія жестокихъ великимъ словомъ любви, великимъ примеромъ самоотверженнаго труда. Вотъ почему и для Галичанъ и для малороссовъ въ имени Франка воплотилась лучшая вера въ добро и въ счастье родины.

21 Марта 1904 г.
С.-Петербургъ.

(Дж.: Южная Россия. – 1904. – Ч. 6. – С. 50–54).

И. Франко. Збирныкъ творивъ. Т. I и II. Кіевъ. 1903 г. 65 к. за томъ

Малорусскіе читатели наконецъ получили возможность ознакомиться съ творчествомъ известнаго галицкаго писателя Франко; до сихъ поръ его сочиненія въ Россію попадали случайно, въ галицкихъ изданіяхъ или въ переводахъ на русскій языкъ. Теперь вышли въ Кіеве прекрасные мелкіе рассказы Франка «Въ поті чола», и въ нихъ выразились все основныя черты выдающагося таланта галицкаго писателя: глубокое проникновеніе въ душу человеческую и реализмъ изображенія. Франко является однимъ изъ самыхъ талантливыхъ реалистовъ-народниковъ нашего времени; его рассказы переводятся на все европейскіе языки; онъ даетъ целую галерею типовъ изъ народной среды и земледельческой и фабричной. Все эти типы не идеализированы имъ, а стоятъ передъ нами во всей правде своихъ безрадостныхъ жизненныхъ условий. Франко не боится опускаться на самое дно человеческого общества и показать всю ту страшную степень одичанія, до которой доведены люди голодомъ, униженіемъ, беспомощностью. Его повесть «На дни» (см. т. I Оповідання) можетъ быть смело названа однимъ изъ лучшихъ художественныхъ воспроизведеній «міра отверженныхъ», и по своей глубине психологическаго пониманія и высокому гуманизму можетъ стать рядомъ съ такими же произведеніями Достоевскаго, Гауптмана, Гюго. Красной нитью проходить во всехъ произведеніяхъ Франка глубокая идея, что сами люди не виноваты ни въ своихъ порокахъ, ни въ своихъ несчастіяхъ, а виноваты те «пута», которыя оплетаютъ людей, душатъ ихъ, создаютъ мучительныя и безнравственныя условія жизни. Въ силу такой исходной точки зренія Франко сохраняетъ свой объективизмъ при изображеніи какъ эксплуатируемаго человечества, такъ и эксплуатирующаго. Чтобы высвободиться изъ этихъ тяжелыхъ условий, надо хорошо знать действительность, и Франко ради этаго вскрываетъ все зло, какое таится въ глубине нашей культурной жизни. Вообще Франко является не только художникомъ, ярко рисующимъ самые разнообразныя типы: онъ настоящій учитель правды своего народа, которому онъ посвятилъ не одно свое художественное дарованіе, а и всю свою жизнь, отдавая ее самой самоотверженной службѣ обществу и народу.

Среди рассказовъ Франка, помещенныхъ въ двухъ томахъ подъ общимъ заглавіемъ «Въ поті чола», особенно хороши своей худо-

жественностью, кроме упомянутого нами выше «На дни», очерки «Самъ собі вынень», «Слымакъ», «До свитла» и рассказы изъ детской жизни: «Оловець» и др. Нельзя не порадоваться, что такіе художественные рассказы получают теперь широкое распространение въ среде малорусскихъ читателей, и имя замечательнаго галицкаго поэта станетъ знакомо его землякамъ и по сю сторону Днестра.

(Дж.: Ежемесячный журналъ для всехъ.— С. Петербургъ, 1904. — Ч. 6. — С. 382–383).

И.Франко: «Южнорусская литература». Энци. Слов. Эфрона и Брокгауза. Полутомъ 81, стр. 310–326. 1904 г.

Несколько летъ тому назадъ вокругъ известнаго артиста малорусской сцены Саксаганскаго шель оживленный споръ о преимуществахъ разныхъ видовъ художественнаго творчества: ваянія, музыки, живописи и драматическаго искусства. Саксаганскій, одинъ изъ величайшихъ артистовъ нашихъ дней, вставилъ свое сильное слово, котораго все такъ жадно ждали. «Я считаю величайшимъ искусствомъ, конечно, сцену, не потому только, что я лично въ ней нахожу наибольшее удовлетворение, а потому, что она вся держится на *слове*, а слово идетъ прямо въ душу каждому и нетъ более могучаго орудія действовать на толпу, какъ слово, какъ сцена!»

Нельзя не согласиться съ этой мыслью, темъ более, когда вспомнишь, какъ умеетъ сказать всякое слово нашъ даровитый артистъ. Глухонемые всегда везде считались глубоко несчастными людьми именно потому, что они лишены этого великаго блага: слышать и говорить слова и темъ общаться съ людьми, но наука пришла къ нимъ на помощь и сделала такъ много, что теперь целыя общества глухонемыхъ сходятся и въ взаимномъ общеніи перестаютъ быть одиночками; а есть ли большее несчастье, какъ сознание своего одиночества! Что же сказать про такое ненормальное общественное явление, какъ то, когда у целаго народа отнимается его родное слово, когда целая нація обрекается на состояніе глухонемого: ни самъ своихъ мыслей выразить не можешь, ни чужихъ не слышишь на томъ единственномъ понятномъ ему языке, который по неизвестнымъ мотивамъ, чужою волей обращенъ въ запрещенный. А между темъ именно въ такомъ положеніи живутъ вне знанія и образования милліоны малороссовъ.

Между темъ, какъ великороссы после освобождения отъ крепостной зависимости получили и свою народную школу, и свою народную литературу, и передъ ними раскрылись двери къ самообразованію, для малороссовъ эти двери или закрыты до сихъ поръ, или открываются плохимъ ключемъ: нравственной деморализаціей неизбежно связанной съ отчужденіемъ отъ своего роднаго слова, а следовательно и роднаго народа. Творческимъ силамъ малорусскаго народа нельзя выразиться *словомъ*⁴², онъ принужденъ молчать, и люди, не знакомые съ его внутренней современной исторіей, съ полнымъ правомъ пренебрежительно относятся и къ его литературе, и къ его сцене: «нечего читать, нечего смотреть»!.. Этимъ пессимистамъ не мешаетъ заглянуть въ 81 т. 'Энциклопедическаго словаря, где подъ буквой *ю* Франко даетъ обстоятельную исторію южно-русской литературы: здесь можно познакомиться съ такими малорусскими произведеніями, о которыхъ никто въ Малороссіи не знаетъ, ибо они издаются въ Галичине и правомъ *инвоза* не пользуются. Изъ этого очерка можно проследить за всемъ ходомъ развитія этой литературы, какъ у малороссовъ, такъ и русиновъ, въ начале въ стадіи народной словесности, а затемъ и письменности. Здесь очень интересно отметить, какъ природныя творческія силы малороссовъ давали всегда сильный толчекъ къ пробужденію русиновъ, увлекали ихъ своими крупными дарованіями. Но для полнаго ихъ развитія было слишкомъ много угнетающихъ всякое творчество препятствій; этихъ препятствій не было у русиновъ и они съ гораздо меньшими литературными силами и талантами въ короткое время съ 1863 г. и донныне создали целую литературу научную, популярную, художественную и политическую; у нихъ есть своя пресса, свои университеты... А между темъ изъ того же очерка Франка видно, что большинство журналовъ и газетъ, издающихся въ Галиціи, почти всецело поддерживались писателями малороссами и служили, хотя и не постоянно, для малорусскихъ читателей: такъ одно время разрешено было получать въ Россіи галицкія газеты «Правда», «Діло» и «Батьківщину»; детский журналъ «Дзвінокъ» тоже получался несколько летъ, а «Зоря» имела в Россіи до 400 подписчиковъ и служила единственнымъ періодическимъ литературнымъ органомъ для всей Украйны; но, говоритъ Франко: «когда ввозъ ея въ Россію былъ запрещенъ, изданіе должно было бороться со значительнымъ дефицитомъ и по инициативе прфессора М.Грушевскаго и при его сотрудничестве было

⁴² Виділено в оригіналі (упоряд.).

съ 1898 г. заменено ежемесячнымъ журналомъ «Литературно-Научный Вистникъ», который издается до сихъ поръ (ежегодно 4 т. подписчиковъ). Этотъ журналъ съ начала допускался въ Россію. После двухъ летъ его постигла участь «Зори» и всехъ другихъ галицко-малорусскихъ періодическихъ изданій, но онъ успелъ обеспечить себе въ Галиціи широкий кругъ читателей, и поэтому запрещеніе ввоза въ Россію не поколебало его существованія. Можно сказать, что «Лит. Наук. Вистникъ», особенно въ первые годы его существованія, былъ единственнымъ полнымъ выразителемъ украинской литературы: здесь работали писатели старыхъ и молодыхъ поколеній, украинцы и галичане» (стр. 324). Изъ этой выписки ясно, куда малорусскіе писатели должны нести свои лучшія произведенія, хотя иногда имъ и самимъ не приходится ихъ читать. Въ Россіи имеютъ свои журналы и газеты даже такія немногочисленныя народности, какъ эсты, евреи, татары, армяне, грузины, адзербайджанцы и др., не говоря уже о богатой польской и финляндской прессе. Малороссы просили неоднократно о разрешеніи имъ издавать газету, но на все эти просьбы получался одинъ ответъ: «не подлежитъ удовлетворенію» и 25 миллионный народъ не имеетъ ни одного своего печатнаго органа. Малороссамъ приходится изъ Энциклопедическаго словаря узнавать, что на малорусскомъ языке есть прекрасный переводъ Евангелія, Одиссеи и Иліады, Божественной комедіи Шекспира, Антигоны Гейне; но где они и почему эти классическіе перлы міровой литературы, справедливо всемъ светомъ признанные лучшими орудіями воспитанія благородныхъ мыслей и чувствъ, переведенные на все языки, остаются недоступны малороссамъ... въ поясненіе всего этого недоразуменія не мешаешь заглянуть въ статью Ив.Кревецкаго (кн. VI и VII, «Лит. Наук. Вист.» за 1904 г.), где собраны интереснейшіе статистическіе и бытовые матеріалы борьбы малорусскихъ писателей и издателей съ внешними препонами. Такъ, напр., въ 1900 г. въ цензуру было представлено 45 малорусскихъ рукописей, изъ нихъ запрещено 22 (49%). Среди запрещенныхъ фигурируютъ дешевыя перепечатки разрешенныхъ уже давно произведеній Шевченка и Левицкаго и такія необходимыя для народа популярныя книги, какъ «Якъ живе тило людське», «Порадникъ матерямъ», «Про Комахъ», «Букварь» и т. п. Въ виду такого отношенія цензуры, появленіе каждой сколько-нибудь хорошей книжки на малорусскомъ языке является всегда необычайнымъ явленіемъ, и нечего удивляться, что многіе писатели наши, пользующіеся большою

известностью за границей, намъ очень мало известны, напр. Леся Украинка, а другіе поэты хранятъ у себя многіе годы свои рукописи, не рѣшаясь подвергать ихъ обычнымъ перепетіямъ; произведенія Руданскаго вышли въ светъ почти черезъ ¼ века после его смерти. Понятно и то, что даже такое энергичное и благожелательное книгоиздательство, какъ кievское «Вікъ», за три года издало всего 13 книжечекъ. Насколько оживленно, несмотря на все препятствія шло, однако, литературное дело въ Малороссіи, видно изъ того, что чуть въ 1872–3 г. проявилось некоторое облегченіе, въ одномъ Кіеве число малорусскихъ изданій поднялось съ 4% до 23% всехъ кievскихъ изданій.

Нельзя сказать, чтобы ненормальное положеніе малорусской литературы оставалось неизвестнымъ и въ западной Европе. И тамъ уже не одинъ разъ высказывалось сочувствіе народу, лишенному своего «слова». Въ «Neue Freie Presse» драконовскіе цензурные законы относительно малорусскихъ книгъ прямо называются «абсурдомъ» («Eine solche Ausrottungs-Politik im eigenem Lande ist ein immers Hohn auf Bildung und Kultur») (см. Лит. Н. Вист., VI, стр. 149). Кроме немецкихъ органовъ, выражали свое сочувствіе чешскіе и польскіе, въ прошломъ году объ этомъ же вопросе говорилось и во французскомъ парламенте. Все это вместе наводитъ на грустное раздуміе, почему то, что для всехъ ясно и доказательно, какъ дважды два четыре, не дается пониманію главнаго управленія по деламъ печати; народъ не можетъ жить на положеніи глухонемого: онъ долженъ владеть своимъ «словомъ»: безъ этого его развитіе искусственно пріостановлено, его моральная и умственная фізіономія искалечена, и онъ не можетъ своими творческими силами увеличивать богатства того государства, въ которомъ онъ живетъ уже более двухсотъ летъ.

(Дж.: Южныя записки. – Одесса, 1904. – № 50. – С. 50–53).

Литературная заметка

На страницахъ галицкаго журнала «Литературно-Научный Вистникъ» за прошлый 1903 годъ появилась интересная литературно-критическая полемика. До сихъ поръ малорусскіе писатели могли совершенно справедливо жаловаться на совершенное отсутствіе критики ихъ произведеній; что бы они не писали, про нихъ, по выраженію Шевченка, «ни хто ни гавкне, не лайне». Но съ прошлаго года въ

«Киевской Старине» появился целый ряд литературных очерков о разных малорусских писателях. В рядах этих очерков особенной талантливостью отличались критические статьи Ефремова, выступившего с совершенно определенной общей точкой зрения на художественную литературу. Его резкие нападки на писателей, не удовлетворявших его критических требований, сразу возбудили и удивление, и обиду, и целый ряд возражений. В числе оппонентов г. Ефремова выступил и г. Франко, заступившийся за честь своего журнала – «Литературно-Наукового Вестника» – где г. Ефремов нашёл много «пустых мест», понимая под этими пустыми местами ту массу бездарных произведений, какая, – увы! – появляются в наши дни на страницах почти всех наших журналов. В этой полемике, относясь к ней, так сказать, со стороны, как и почти во всех спорах, обе стороны правы: прав и глубокоуважаемый поэт-критик Франко, требующий для поэзии свободы направления и свободы формы и содержания: каждый истинный поэт создаёт всегда свою форму и даёт своим мыслям и образам совершенно своеобразное освещение. Прав и критик-публицист Ефремов, требующий от каждого художественного произведения хоть сколько нибудь уловимого содержания, а не один туманный набор слов (какие он совершенно правильно обнаруживал в разбираемых им произведениях); неправ г. Ефремов только в том, что указывает писателям, что по его мнению они должны писать только о явлениях народной жизни. Всякие такие указания не применимы в искусстве: в искусстве, как и в природе, нет ни ложных направлений, ни уродства, а есть творчество: сильно оно, жизненно – и оно производит впечатление красоты, приковывает наше внимание, наводит на новые мысли, даёт новое обобщение, если же творчество слабо, бледно, безжизненно – мы проходим мимо, или испытываем от встречи с ним скуку, пустоту, безучастие. Бывают в жизни общественного сознания такие минуты общего подъёма духа, когда одна излюбленная цель стоит у всех перед глазами и все стремятся к её достижению, тогда и искусство проникает одним общим настроением и направлением. Но в переживаемом нами моменте наоборот – и общественная мысль, и искусство не видят перед собой ничего определённого и мечутся в разные стороны в тревожном, мучительном искании новой красоты, новой правды. Естественно, что и малорусская литература, уже сознавшая свою силу, отзывается на все создающиеся

вокруг нее направления, а побеждает в каждом из них сильнейший талант. Доказательством может послужить тот же «Литературно-Науковый Вестник», в котором все малорусское литературное творчество может проявлять себя свободно: за 1903 г. он поражает бездарностью своего художественного отдела, ничего нового, все тоже добросовестное, но бездарное описание самой безотрадной действительности. Имена писателей и героев исчезают из памяти читателя, получается только материал для правдивой оценки современной действительности. И вдруг на этом сером фоне прелестная символическая вещица Л. Яновской «Метелик», и на читателя веет поэзией, истинным дарованием и символ г-жи Яновской ярче самой добросовестной хроники заставляет нас почувствовать безотрадность символизируемых им житейских явлений. Здесь не только красивый символ, а и глубокое чувство сливаются в одно гармоничное целое, что и составляет художественность произведения. Тоже можно сказать и про «Березу» Жарко: здесь в красивом символическом образе представлена родина автора, Украина; здесь символ не так гармонирует с своим первообразом, но лирическая искренность и задушевность автора прекрасно сливаются в простой символ. Гораздо искусственнее, но все же недурень символический набросок г. Ходкевича: «Що бачила скеля». Скала видела, как с нею бросились в море один за другим поэт, живописец и музыкант, с бессильным отчаянием от невозможности передать искусством красу природы. Красив также к этому же циклу принадлежащий очерк Кобилянської «Через море», где две чайки – сильная и слабая, перелетают море, картина их полета очень красива, но что они должны символизировать – Аллах ведаёт. Но остальные символические «нарисы», уже совершенно непонятны, как, напр., «Зелена Сукня» Линя или Пеня «Тихше читайте цю рич!» Вообще можно поставить в недостаток журнала изобилие так называемых «дробных малюнків»: напишет какой-то неведомый автор полстранички какой-то чувствительной, а то и совершенно бессодержательной поэзии и печатают ее, решительно непонятно для кого и для чего – конечно, редакция делает очень много для развития малорусской литературы, предоставляя свои страницы всем родам писательства, но ведь она же – редакция – должна воспитывать и в читателях уважение к писательству. Когда Тургенев издал свои короткие стихи в прозе, то ведь в каждом его стихотворении заключалась истинная

жемчужина его таланта и глубокого его міросозерцанія. Такія короткія вещицы требуютъ крупнаго таланта, а изъ подъ пера убогаго писателя эти отрывки производятъ самое непріятное впечатленіе. Если у писателя есть чемъ поделиться съ читателемъ, то пусть онъ надъ темъ поработаетъ, а не набрасываетъ на бумагу всякій свой сонъ, фантазію и т. п. Пусть онъ записываетъ ихъ въ свои дневники, въ альбомы друзей, но не въ печатные органы, где требуется прежде всего мысль, разумное слово.

Изъ другихъ родовъ творчества, такъ сказать конкретнаго, бытописательнаго, на страницахъ Л.Н.В. тоже выдаются лишь крупные таланты, къ сожаленію, давшіе въ прошломъ году лишь по одному небольшому разсказу: М.Левицкій – «Перша выльгота» – прекрасный короткій разсказъ про солдата, нечаянно потерявшаго право на льготу первой степени. Его мать умерла въ тотъ самый день, когда начался рекрутскій наборъ. Несчастная случайность сталкиваетъ его со старостой, тотъ приказываетъ ему идти въ воинское присутствіе, чтобъ отпроситься на похороны матери, ибо хотя онъ и льготный, но переключке подлежить. Но чуть онъ сказалъ о смерти матери, какъ самая льгота единственнаго сына для него была утрачена и ему пришлось бросить совершенно безпомощной жену свою и идти служить. Григоренко далъ тоже очень реальный очеркъ «Ныякъ не вмре», про старуху, измучившую своей затяжной болезнью невестку. Очень яркий образъ нарисовалъ талантливый Винниченко «Народній діячь». Тема довольно избитая: студентъ увлекается народомъ, мечтаетъ какъ то неопределенно служить ему, но превращается, подъ вліяніемъ матери и товарищей, въ офицера, прожигающаго свою жизнь. Но у Винниченко художественно очерченъ не столько герой разсказа, сколько героиня, сельская красавица, влюбленная въ паньча народника, и потому встречающая его уже, будучи проституткой. Талантъ Винниченко недюжинный, своеобразный, изъ всего делаетъ яркое мастерское произведеніе.

Въ последнемъ № Л.Н.В. за 1903 г. встречаемъ новое имя подъ небольшимъ разсказомъ «Грихъ» – Калениченко. Простой селянинъ, онъ выступилъ въ первый разъ маленькой книжечкой, изданной харьковскимъ обществомъ грамотности «Переселенці въ Сибірь». Въ ней просто и выразительно изображена печальная доля переселенцевъ. Теперь передъ нами написанный разсказъ о томъ, какъ одинъ крестьянинъ принялъ свою жену за ведьму и избилъ ее. Коротко и ужасно.

Написано съ проникающей читателя простотой и заканчивается искренно пожеланіемъ, «щобъ мы всі такъ сияли світлим разумомъ (якъ рипокъ сонешній) и виривались съ того заклятого круга темнихъ вірувань, що оттакъ марно знівечили житте сего безщаснаго чоловіка». Нельзя не пожелать г. Калениченко развити свой безспорный литературный талантъ.

Кроме реальныхъ бытописаній и символическихъ картинъ, есть еще две сказки, принадлежащія перу тоже нашихъ писателей, но обе не важны. Одна очень серьезна по содержанію – это «Абдуль-Газисъ» Левенко, но страшно тяжело и искусственно написана, другая наоборотъ слишкомъ детского избитаго содержанія о превращеніи недонольнаго принца въ пастуха и пастуха въ принца – это «Панъ и Чибанъ» г-жи Романовой.

Итакъ, мы видимъ на страницахъ «Л.Н.В.» самыя разнообразныя формы поэтическаго творчества (не говоря о стихахъ, про которые надо бы вести речь особо). Есть и нелюбимыя г. Ефремовымъ симполики и рекомендуемыя имъ изслѣдованія народной жизни. Но хороши въ нихъ все те, которыя написаны действительно талантливыми людьми. Въ силу этого нельзя сказать, что лучше, что выше въ художественномъ отношеніи – «Метеликъ» ли г-жи Яновской, или «Ныякъ не вмре» Григоренко. Въ обоихъ насъ чаруетъ и прекрасный языкъ, и верное міропониманіе, если можно такъ обобщить то знаніе правды и пониманіе человеческой души, какое отличаетъ настоящаго художника и делаетъ изъ его произведенія нечто гармоничное, полное разумнаго содержанія целое. Вотъ этой гармоніи вправдъ требовать критикъ отъ всякаго художественнаго произведенія, къ какому бы роду оно ни относилось, какой бы величины оно ни было. При такомъ требованіи, конечно, многія рукописи не видали бы светъ, но ценность литературныхъ произведеній наверно увеличилась бы и печать оказала бы более воспитательное вліяніе на толпу, чемъ она оказываетъ его теперь.

(Дж.: Южныя записки. – Одесса, 1904. – № 20. – С. 43–47).

Народник в українській літературі

У той час, коли Данте починав писати свою «Commedia Divina», в його рідному краю панували тільки дві мови: латинська – мова письменства та науки і французька – мова панських салонів та середньовічної пісні. Мова-ж італіянська була зведена до простолюдного жаргону, її було чутно тільки здалека від культурних центрів Італії, не в панських громадах, а на базарах та ярмарках. Але Данте не захотів перекладати свої заповітні думки та почуття на чужий язик і висловив їх необробленою, простолюдною мовою своєї любові країни. Чи почував він, що його уподоба порішила не тільки літературне питання про можливість дальшого оброблення та поступу простої мови, а провіщувала всю національну будучину італіянського народу! З Данте почалося те демократичне відродження його, що було закінчене Гарібальді, а «Commedia Divina» була першим геніальним виразом народного самопочуття, яке доспіваючи та ширячись на протязі століть привело на кінці батьківщину Данте до політично-національного з'єднання.

Сто років назад скромний український письменник Іван Котляревський, без порівняння менше надарований генієм від італіянського поета, але може з таким-же геніальним прочуттєм, перший відізався на простолюдній мові свого рідного народу і ввів її в неосяжний доси літературно-культурний круговорот сучасного, доволі пригніченого українського життя. Надрукована у 1798 р. поема Котляревського «Енеїда» була тим живим словом, що збудило народне самопочуття України, покликало її до культурно-літературної праці і оборони душу української нації від апатії та інертності.

Прошло сто років, розвилась українська література і вдячні Українці на всій Україні спом'янули добрим словом першого ініціатора; на протязі цілої осені 1898 р. в часописах оповіщалося про святкування пам'яті Котляревського в різних містах; не зостався глухим до сього ювілея і Петербург.

Ці національно-літературні свята роблять якимось свіже, радісне враження. В останні часи в журналістиці, в громаді, на науково-літературних збірках у Росії – усюди так монотонно панували промови про економічні хиби, все життя зводилось до одного фізичного хліба, що слова про національне, літературне відродження якимось чудно звучать між ними, видають ся немов якимось анахронізмом. Але людська істота містить у собі не один жолудок, матеріяльне питання ніколи не

зглушатиме в людськості запитів розуму та серця, інтересів добра і зла, правди і брехні, краси і огидливости. Все, що читало ся, спілалось і виголошувалось на тих національних святкуваннях, свідчило про живучість національного руху на Україні. На це питання московська преса дивить ся взагалі дуже нетолерантно та неприхильно, лічачи його якоюсь романтичною вигадкою, яку треба знищити та віддати до архіву. Але сама дійсність голосно свідчить, що в забезпеченню народних прав лежить міцна порука культурного, економічного і етичного поступу всякої держави. Пригнічування тих прав викликає багато фактів, шкідливих для загального стану держави.

Отака пригнічена нація святкувала столітній ювілей свого письменства. Без сумніву, письменство, се найвидніший прояв народнього самопочуття. До того на долю української літератури доволі припало переслідувань з боку не тільки московського уряду, але і від центристів різних партій. Не вважаючи на се вона не вмерла, не розніялась, як пара, не зашкодила загальному російському прогресови, а нивпаки проіснувала сто років і вступила у друге століття з ясным почуттєм свого права на існування і дальший поступ! Кожний нарід має достоювати свого права говорити, читати та творити на рідній мові, як і кожна людина. Але признання літератури з боку інших націй здобуваєть ся не тільки сим природним правом, а вартістю та гідністю її за для культури та вселюдськими заслугами. А таких скарбів літературної штуки чимало знайдець ся в українському письменстві. Можливо, що сих скарбів було би далеко більше, коли-б розвій письменства йшов свобідно і без таких раз-у-раз переслідувань та репресалій*. Українська література і поезія, що має між своїми представниками такого великого поета, як Шевченко, може сміло стати серед слав'янських літератур, після російської, польської та чеської.

В нашій літературі з самого початку її книжного розвою домінує різко висловлений демократичний напрям. Вже в «Енеїді» трапляють ся місця, які свідчать про прихильність автора до простого народу, про те, що автор страждає його муками та хибами, його пригніченим станом. Описуючи напр. пекло, він зразу містить туди панів:

* Навіть Св'яте Письмо доси заборонено перекладати на нашу мову і таким робом виникла така чудна, як каже д. Науменко, «поява что в християнском государстве, где имеется Евангелие на 70 языках, въ том числе на вогульскомъ, зырянскомъ и т. д., славянскій народъ въ 20 милльоновъ душ не имеет права читать Св. Письма на родномъ языке», дивись Киевская Старина 1899 «Книжная речь у Малороссовъ».

«Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів» і т. д.

Се був перший виклик народництва, якого тоді ще не було чутно в сучасній московській красній літературі^{*} і яке тільки з приводу Пушкіна почало панувати в творах видніших російських письменників та поетів. До уставів Катерини II Україна не зазнавала кріпацтва; вона воювала проти поневолення з Польщею та Московщиною або втікала від ненависного кріпацтва на «вільні степи», на Запорожжя, навіть у турецьке підданство, до султана. Надзвичайна любов до свободи, якою визначають ся взагалі усі південні нації, завжди була характерною прикметою українського народу. Заведення на Україні кріпацтва на кінці XVIII в. було ще свіжою раною, з якої ще не перестала точитись кров. Котляревський, простий чиновник, людина не високого розвою, але з міцним та незабитим національним почуттям, добре зрозумів це і жаль за згубленою свободою часто пробиваєть ся в багатьох місцях його веселої пародії на давноминулий грецький Олімп. Але сьміяти ся «крізь сльози» було ще до Гоголя порано, в натурі самого Котляревського було любити сантиментальних гумористів Українців, і він утворив незабутні малюнки з народнього життя: «Наталку Полтавку» і «Москаля Чарівника». Таким чином реалізм в купі з народництвом, – чи то краще сказати, націоналістичний демократизм у найліпшому значінню сього слова, – се ті нові живі риси, які зробили Котляревського не позадним літератором серед загальноросійських письменників, і дають йому право на вічну незабутність.

На превеликий жаль напрямом, яким ішов перший наш письменник, не знайшов собі сторонників між тогочасними його українськими товаришами. Квітка-Основ'яненко виявляє з себе націоналіста-естетика та мораліста, але не демократа, у якого болить душа від хиб народнього життя, хоча йому з власної практики траплялось частенько придивлятись до дійсної правди кріпацьких відносин. Декілька занадто важких епізодів, у які йому приходилось встрявати, приведено в його життєписі^{**}, але ні один із них не стурбував його душі

настільки, щоб це обурення відгукнуло ся у його творах. Пригадаємо тільки «Панну Сотниківну», оповідання з побуту Слобідської України, де вилились жалоби на сучасні обставини сільського життя. В першому питанню пансько-кріпацьких відносин, в сьому морю кривд, лементу, пригнічення людської істоти, Григорій Хведорович Квітка, завжди повний об'єктивности, таки іноді пильнує виправдати панів. Уся його творчість, не вважаючи на справжню красу його народніх українських образів, зостаєть ся без громадської підстави, без певної ясної точки погляду на суспільну правду та кривду. А про те сі колізії зробив Шевченко темами найкращих та найвидніших своїх творів та поезій. Квітка – се маляр-реаліст, що не бере «злих» тем, що більш ідеалізує дійсність, ніж виставляє на показ темні боки життя. Тільки в «Панні Сотниківні», написаній російською мовою, громадська перешкода з'являєть ся причиною особистої драми за часів шкряпощення України Москалями Петра I.

Яскравіше намальовані громадські пригоди у Гулака Артемовського, напр. в байці «Пан та собака». Завдяки силі та виразності мови ся байка краща багатьох українських байок, але на великий жаль шкідливі цензурні обставини не дозволили письменникови на урядовій посаді творити й далі в таким радикальнім напрямку. З могутнім голосним протестом проти політичних, економічних та національних хиб українського життя виступив рішучо тільки поет Шевченко.

Звертаючись знов до Котляревського, ми бачимо, що в його творах у перше намічаєть ся той тип «печальника» народнього горя та шановника народньої етики, з якого помалу виробив ся і досі любий українській інтелігенції тип «народника». Цей прототип – се Возний у «Наталці Полтавці». Він виник цілком органічно та натурально і для того, щоб розгледіти народницький колір, треба тільки ближше придивити ся до його поведження, та відкинути його комічні звороти. Піднявши ся по над його одяг та форми, ми примітимо його народництво. Возний – заможний чоловік, письменний, обібраний дворянством на посаду «судебного пристава» в нижшій земській управі; він поставлений завдяки наведеним умовам висше сільських мешканців. Але окрім сього він має широкий світогляд і в пісні до Виборного лає пануючу деморалізацію. Не вважаючи на різницю між собою і Наталкою він заявляє їй, «що любов усіх рівняє», і на кінці примушує читача лічити його навіть добросердною людиною. Його погляди, виголошені в його піснях та репліках, виявляють у собі

^{*} В тогочасній рос. літературі був тільки один твір писаний в подібнім дусі, се книжка Радіщева «Поездка ізъ Петербурга въ Москву», де з великою симпатією малюєть ся сумний стан простого народа.

^{**} Сочиненія Г. О. Квитки, т. VI, ст. XXV.

вплив дуже популярного українського філософа і оригінального мораліста Сковороди. І сей Вольний, що без труда знайшов би собі дружину між міщанками та панянками полтавськими, закохуєть ся в бідну дівчину-сироту, не признає предковичної приказки: «знай ся віл з волом, а кінь з конем». Хоч і як регочеш, слухаючи, як він балакає з Наталкою, але без сумніву в його істоті ми бачимо перед собою лірика, уважного до голосу серця, захопленого чудовим образом гарної та чесної сільської дівчини.

Минуло сто років з того часу, і знов у першому творі, надрукованому в 101 р. існування нової української літератури, ми зустрічаємо ся з народником-ліриком, охочим за вроду та красу селянської дівчини віддати своє життє, поступити ся за-для неї найдорожчими своїми правами, втілити в неї свої сьвяті ідеали. Сей тип увособлений у комедії Маркевича «Не зрозуміли» в Богуні. Ріжниця тільки та, що Богун не просто лірик, захоплений власним почуттем, а лірик, оживлений щирою любов'ю до свого рідного народу, повний бажання прожити весь вік із ним та задля нього. Се народник найщиріший і найбільше невдачний, якого тільки можемо пригадати собі.

Взагалі типи народника не пощастило ані в великоруській, ані в українській літературі. В першій він являється то якимсь патлатим санкюльотом, як Марко Волоков у Гончарова (роман його «Обрив»), то якимсь безгрунтовим революціонером, як Нежданов у Тургенева, а на кінці був ганебно осьміяний у рано помершій місячнику «Новое Слово». В українській літературі сей тип мав великі права до існування на тій підставі, що освічена радикальна українська інтелігенція на протязі цілої другої половини ХІХ-го в. більше-менше перебувала під впливом захоплення своєю національністю, під впливом ентузіастичного «народолюбства». Переживали сей ентузіазм збирачі етнографічного матеріалу (Метлинський, Нос) і вчені дослідники (Чубинський, Костомарів, Єфименко) і беллетристи та поети, як Марко Вовчок, Левицький, Старицький. Се народолюбство дало багатий етнографічний матеріал, збагатило українську штуку найкращими збірниками українських дум та пісень, впливало на літератів при їх малюванню народнього побуту. Більшого-ж від його не можна було сподіватися. Наша інтелігенція була одірвана від народу, мало підготовлена до міцного єднання з ним, щоб це закохання в естетичну вдачу народу та його надзвичайно звеличену чистоту етики мало-б спроможність дати які небудь примітні, практичні результати, користні ук-

раїнському народови. Придивляючись до сього типа, поскільки він виявив ся в літературі, ми зустрічаємо в романі Левицького «Хмари» яркіше, ніж у иньших, намальований образ народолюбця.

Павло Радюк, – студент Київського університету, родом з поетичної частини Київщини, Черкаського повіту – виявляє з себе українофіли «хлопомана», яких багато було у 50–60 рр. між українською академічною молодю. Чарівнича пишнота самого Києва, передавані з рук до рук нелегальні твори Шевченка, скрізь чутна музикальна українська мелодія, поетична природа – все те робило вражіння на чутливе до естетики молоде серце і не могло не примусити героя до палкого народолюбства. Автор зрозуміло виводить свого героя з такої сім'ї, де шляхетське виховання пильнувало держати дитину оддалік від усього брудного, сільського, хлопського. І се майже завжди й було, що наші молоді паничі робили ся ідеологами демократизму. Але ввеличене таким вихованням, витончене зрозумінне краси робило душу панича дуже до неї прихильною, де-б ся красота форм, ліній та колірив не виникала перед його очима – чи в красвиді, чи в мелодії рідного народу; а сих красот занадто було багато на нашій Україні. І Павло Радюк під впливом великого поета Шевченка приїздить до своїх Журбанів в убранню простого парубка і переживає саме гаряче, запальне кохання до свого рідного краю. Ідеї західньої Європи та університетська наука осьвітили його розум новими широкими поглядами, пишнота пригніченого рідного краю зміцнила діло і виробила з його демократа-націоналіста. Обвіяний поезією пісень, що розлягають ся по українському селу, зогрітий «блакитним небом України», теплом, пахощами квіток, він як поет бачив у сьому гарному краю, не вважаючи на його пригніченність, непросьвітність та економічні хиби – Україну будучини, нову, молоду, освічену, збуджену до нового самостійного життя. Україна вставала перед ним зі своїм гордим, поетичним народом, багатим та просьвіченим, із вольним народом без усякого ярма на спині, з своєю мовою, літературою, з своєю наукою та поезією. Як той чудовий сон – бачив він такою Україну. («Хмари», К., 1874).

Але в сих поривах не було нічого реального, не було моста між дійсністю і тими надіями на будучність, які розливали ся в голові молодого народолюбця. «Наша земля на Вкраїні, як золото, а народ наш часто голодує; в нас нема промислу й крамарства, а про народ ніхто не дбає; ніхто його не вчить, не навчає розуму. Наша пісня народня – велика й чудова, як твір перворядних геніїв; наша поезія, наш язик, ба-

гатий, як щире золото, а все те марно пропадає, лежить непочате» (ст. 161). І чим більше замислював ся він про обставини народнього життя, тим більш почував, як душа його «ніби тонула в якусь земну безодню, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитись» (ст. 175). Отся безпідставність і не приводила Радюка до якої небудь активної діяльності, а через те й усі його ідеали та *ria desideria*, які він виголошує перед своїми рідними, застають ся тільки промовами, пишними теоріями. «Ми, тату, – каже він батькови – носимо народню свиту, бо ми народники, стаємо на бік народу, ми націонали». «Ми носимо народню одєжу, бо чим-же ми викажемо знак про наші ідеї?» Так само горяче він говорить і в колі зовсім неналежних до діла людей: архимандрита, начальниці інститута та професора Духовної Академії. «Я був на селі, бачив яка жизнь народа; бачив, які в селах порядки! Тепер в селах більш шинків ніж шкіл! Та школярі, що виходять зі школи, й самі знають, як себе цінувати – вони не поважають своєї національності (?) і свого народу й самі не тямлять, що вони за люде! Не народ, а якесь попсоване стадо писарів та панських лакеїв панус тепер на Україні, а голови обдурюють народ разом із писарями, вчителями та Жидами шинкарями! Люде позичають гроші й дають за проценти своє поле на кілька років голові або й попови» (ст. 321). Сам же Радюк кінчить свої юнацькі змагання тим, що бере собі за жінку гарненьку сусіду і робить ся професором у Києві.

Автор романа «Хмари» не дає в Радюкові справжнього образу активного народовця; він малює нам звичайного народолюбця-лірика, захопленого завдяки свому молодому серцю тими націоналістичними ідеями, які збудила в ньому, як і між рештою кращої поступової молодіжі 70-х років, демократична поезія Шевченка.

У 1883 році в збірнику «Рада» була надрукована драма Старицького «Не судилось», де знову ми бачимо два типи народників: один із ліричним настроєм, панич-романтик і естетик, другий з ясным поглядом на річи, вчитель і лікар. Оба товариші по університету; перший, син заможних людей, не обирає собі коронної посади, а хоче залишити ся «*sans profession*» – «працюватиму там, де мені мило, на користь народови!» Він теж ходить одягнений по простому і сміливо голосить свої націоналістичні думки, а чиновникови прямо у вічі каже: «Чи буде колись одна мова, чи ні – про те не нам знати, а от що всякий примус, усяке руйнуванне природи ради переробу її на один аршин вадить і кравцеві й сукні – то се кожному звісно! Кожному на-

родови бажаєть ся виробити собі такі форми, в яких йому найпридобрійше. Кожному народови в своїй власній одєжі найвільнійше, найтручнійше поводити ся – то що й казати про мову? Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меньшого брата, за народні права, щастє, за правду!» Одначе й тут сі гарні промови застають ся тільки на устах: панич жартує на лоні природи і бере повними руками усе добро від життя, яке даєть ся вродою, молодістю й багатством. Товариш його Павло – бідний, з переконання демократ, перестеріга його від дуже палкої натури: «Чого ти став на вулицю вчашати? Спіднички тягнуть – не даром же ти мені живописав якусь Катрю поетичними колірами! Не грай з вогнем, не дратуй ні своїх нервів, ані чужих... щоб буває не закінчить свої справи несподіваною мерзотою!» Панич, звісно, ображаєть ся, що його приятель так розуміє його етнографічні допити над селянським побутом. Він признає романтичні захвати жіночою красою «одрадісними хвилинами в житті». «Чого тікати від краси – каже він – який там гріх удовольнити поезією душу». Але на кінці панич усе таки робить «мерзоту» й роман його з Катрею переміняєть ся на тяжку драму (нещасна дівчина накладає на себе руки), і Павло каже паничеві: «Так така то, паничу, ваша поезія!?»

Се самий звичайний тип народовця – і за його мальованне бралось багато українських письменників. Романтик по натурі, без міцної волі, і добрим серцем, чуткий до всього доброго, такий панич не здібний до нажкої праці і до самостійного життя. Павло-ж иньша річ: він не поверне зі свого шляху, весь вік помалу, не покладаючи рук він працюватиме на користь темному людови, віддасть йому всі свої сили, буде бороти ся за свої ідеали й не продасть їх за миску сочевиці. «На чорта мені вони, отсі гроші – каже він, віддаючи Михайлови свої останні ощадности, щоб той не залежав із матеріяльного боку від своєї несьможної родини та одружив ся з Катрею. – Поки отсі мозолясті руки не одсохнуть, працюватимуть; та чи багато мені й треба?! На діло, се иньша річ, а для мене самого... Гай, гай! Нам, лихом битим босякам, не про своє щастє дбати!» Він не веде шумних балачок ані про націоналізм, ані не розводить иньших яких соціяльних теорій. Але з власних слів і всього його повождення виростає міцна і велика фігура переконаного й щирого народника. Розкіш, комфорт, естетика, все це на його думку «панські витребеньки». Але праця, наука, чесність у всіх громадських і власних відносінах для нього головні підстави, яких він

додержує не тільки в своєму життю, а вносить у народній світогляд і таким чином виконує свою вихователську місію народовця.

Отсі три типи: Радюк, Михайло і Павло цілком живі і дають нам справжній малюнок течій між українською молодіжю 70-х та 80-х років, і тих ідеалів, які панували в головах сеї молодіжі.

З народовцями новішої формації – 90-х років ми зустрічаємося на сторінках галицької часописі «Зоря», але під пером наших українських письменників. Так герой оповідання Школиченка «Між народ» – Андрій Петренко ще в сімейній класі гімназії обіцяв собі по докінченню вчення переїхати на село та всі свої знання присвятити на користь народови. Скінчивши курс в університеті, він їде до невеличкого батьківського хутора на березі річки Удая. Хлопець хоче розв'язати дуже важке завдання: він з певністю себе має у думці знищити в народі його дикі та неподобні звичаї, які тільки зневажають людську гідність та пригнічують свободу й самосвідомість. Але звичайно трапляється, як у інших: попереду поважні розмови з громадою, поради кооперативних організацій, потім залицяння до дівчат, зближення на ґрунті вчення (популяризованя); діло й куьтурна праця якось зникають і Наталка робить ся такою-ж жертвою рознехаянності панича, як і Катря в драмі «Не судилось». Замість того, щоб складати іспити на фельчеричю у Києві, куди батько й мати одпустили її по проханню панича, бідна дівчина родить незаконну дитину, підкидує її на перший панський ганок, а сама знаходить собі спасенне від слави, сорому та байдужости милого під колесами залізничі. Оповіданне написано зовсім не талановито, не має художніх фігур. Андрій Петренко більше подобає на якусь тінь, ніж на живу людину. Ні його світогляд, ні духовий розвій зовсім не ясні для читача; тільки одно бажання прийти на поміч «темному народови» – се дуже й дуже мало задля працівника-народолюбця. Той самий «темний люд» виявляє ся безперечно моральнішим від такого помічника; такі помічники не вносять у народню масу ні одного проміння етики та просвіти. Коли Наталка пропала без вісти в Києві, Петренко погорював за своєю коханою, але скоро заспокоїв ся. «Тим більше, – додає автор, – що громада почала будувати школу і Петренко знайшов собі таку роботу, яка не дозволяла йому жалкувати», а навпаки, заспокоювала його свідомість, що всі його пильнування і заходи йдуть на користь «простому та темному народови». Сим кінчить ся оповіданне. Таким чином неморальний з усіх боків учинок героя з Наталкою являє ся ніби «хвилимовим епізо-

дом», який зовсім не має впливу на тон сеї повісти і на самого Петренка. На що тоді, питаємо ми, і наповняти зміст сього оповідання і так гучно називати його «Між народ»? Задля народолюбця дуже велике значінне має – вияснити собі відносини до сільської жінки, і хорони Боже наші села від таких навчителів-народників, у яких єднанне з народом починаєть ся з романтичного зв'язку з першою гарненькою дівчиною! Нагалья – жертва неясних моральних підстав добродія Петренка. А через такі жертви неможливо супокійно прямувати до сьвятої праці народньої осьвіти, як се робить у д. Школиченка його герой: такі епізоди тільки гнобитимуть кожного народовця. Коли Михайло згадує та аналізує свої вчинки, кожний бачить, що цей конфлікт повинен переробити його цілком та привести до кращого морального становища. Та ні. Петренко повертаєть ся до того-ж села, дивить ся у вічі кривих загубленої дівчини і не вважаючи на свою неморальність лічить сам себе за керманича та просьвітителя народу. Крий Боже від таких діячів!

З проводирем ясного світогляду ми зустрічаємо ся в особі народовця-націоналіста, героя оповідання Чайченка: «На розпутті». Перед нами два приятелі: Гордій Раденко та Демид Гайденко. Обидва вони з одного села, обидва перечитали в останніх клясах гімназії «Кобзаря» і почули себе «українофілами». Запальний-же Гордій ще з п'ятої класи зробив ся «пропагатором» – він добував українські книжки та розповсюджував їх між товаришами. Скінчивши вчення в університеті, оба вони шукають місць на провінції – Демид лікарського, а Гордій адвокатського. Товариші палають найдемократичнішими надіями, обидва вони переконані народники. Але дякуючи автору власне життя їх складаєть ся так, що герої не сповняють своїх плянів. І тут виникла любов: Гордій одбив Любку у Деміда і побрав ся з нею. Демид з розпуки кинув місце, повернув ся до рідного села і почав ... «народничати»: орати, сіяти, порати ся біля саду і безперечно навчати селян; з'організував школу і в тій діяльності знайшов мету свого розбитого життя. Але на гріх недоля знов звела товаришів! Гордій – тепер уже пан – поселив ся по сусідству біля його села в великій економії, що достала ся йому від якоїсь рідні; поселив ся він на горе Демидови з жінкою. У нашого Раденка вже перегоріло коханне до дружини, він не бачить ніякого змісту в житті і ніяким чином не може довести до ладу своїх економічно-панських відносин до простого люду, до селян. Страшенно сердить ся і репетує на випаси та полеві шкоди і т. и.; на кінці діло доходить до того, що він жалуєть ся на своїх се-

ля губернаторови, а сей насилає на бунтарів «екзикуцію» чи то-пак «порку». Сам Гордій від нудоти зачинає роман із якоюсь дівчиною, а коли вона топить ся, дознавши ся, що він не кавалер-контрщик, за якого він удавав себе, а багатий пан, – Гордій, знервованій (ніби) своїм власним браком рівноваги, пускає собі кулю в лоб. Таким чином один із товаришів зовсім з'їхав з глузду і замість сповнення своїх надій про народню працю лишає по собі тільки проклони, ненависть своїх селян сплюндрованих його екзекуцією. Зостаєть ся ще герой – Демид. Але й йому не поталанило: поліція чогось не дозволяє йому залишатися на селі, вчити в школі, і він мусить переїздити в город, де дружить ся з удовою свого небіжчика друга. Все оповіданне кінчить ся Шевченковими роковинами. У господі Деміда збирають ся «українофіли» спом'янути поета і отут за вечерею Демид виголошує свою кінцеву промову, де він заявляє себе націоналістом, поперед усього націоналом і тільки націоналом. Промова ся занадто цікава, не в устах Деміда, а через те, що виясняє profession de foi одного з видних наших письменників – Чайченка. Щоб показати всю безгрунтовність та марність сього «profession de foi», яко програми активного народництва, дозволяємо собі привести її цілком:

Демид не згоджуєть ся, з одного боку, з одним старшим українофілом, що покликає до «обережности», а з другого боку, з одною дівчиною радикального напрямку. Піднімаючи чарку, він відповідає їм обом і п'є поперед усього за сьміливу, одкриту націоналістичну діяльність. Націоналізм частенько зовуть перестарілим питанням, мішають його, каже він, з державним шовінізмом, але «ідея націоналізму не є ідея шовінізму, а український націоналізм тим і має значіння для людськості (sic), що повинен досягнути ідеєю чистого націоналізму без ніякого шовінізму. Се й буде його лепта у всесвітню скарбницю. Кажуть, що націоналізм – форма. Еге, форма, але яка? І наше тіло форма, в якій виявляєть ся наш дух! Так, націоналізм форма й мова, але така форма, яку відрізнивши від цілого, зникне й саме ціле». Далі він каже, що через се мова, національна література не другорядні, а головні питання. «Без мови, без національної літератури – нема нації, і коли ми хочемо бути нацією, то повинні поперед усього пильнувати, щоб рідна мова запанувала в рідному краю, щоб вона мала широкий розвій в рідній літературі. Я піднімаю чарку за наш багатий, чудовий, мельодичний язык, який повинен виробити ся в одну з міцніших слов'янських мов, бо має для того найбільше засобів. Нам кажуть, щоб,

коли ми не можемо мати своєї науки, бралиб чужу. Ні, ми не хочемо чужої науки, як раз через те, що вона чужа і як така не може бути просвітньою, а буде задурюваннем, деморалізацією нашого народа!» Але Демид п'є не з панночкою радикальною, бо не признає особливості мови за економічними питаннями. Ці питання «не розплутують усіх вузлів і ми думаємо, що досягнути кращого становища народнього можливо тільки, прямуючи шляхом національним. Важен не принцип праці, а сама праця; нехай би ми усі працювали на користь українському народови на українському ґрунті, і сього досить, щоб ми усі не змагались. Мій тост за єднанне всіх друзів України, народа, робітництва; чи єднанне коло праці задля народа, задля національного самопочуття. З'єднаймо ся та будьмо кріпкі, тоді ми виявимо таку силу, яка не зважаючи на всі перешкоди високо підніме дорогий для нас завжди демократичний прапор українського націоналізму». (Зоря, 1892, стор. 444).

Із усього сього довгого монольога Деміда, якого тези та ріа desideria ніби то виводять усіх із розпуття на один певний шлях, зовсім і не видно, що треба розуміти під назвою націоналізму, що повинно бути написано на українському прапорі. Мова та українська література – отсе і тільки отсе ставить ся на чолі праці Демидом. Але яка література може існувати хоча одну хвилину без усякої просвіти? Тільки Китай задовольняєть ся своєю рідною культурою, а ми не бачимо, щоб Японії зашкодила чужоземна наука та література, поки там не виникла своя. Ми бачимо, що всі патріоти-діячі Чехії, Сербії, Болгарії одібрали освіту в чужих краях, не на рідній мові. Без просвіти не збудить ся в народі національне почуття. А без хліба, без землі, що день у день утікає з рук українського хлібороба-селянина, сьому хліборобови застаєть ся тільки вмирати з голоду на рідній не своїй землі. Але з його еміграцією, з його втечами на фабрику, з його економічними хибами «націоналіст» вроді Деміда і в думці не має вести боротьбу, через те, що се не національні, а економічні питання. В чім же виявить себе народницька праця українського націоналіста, коли в його програму не входять вище наведені, на наш погляд, головні справи всякої поступової роботи, окрім виключно літературної без усякого політичного напрямку? Навпаки – на прапорі українства повинно бути написано поперед усього шановання людської істоти, боротьба за права одиниці та громади. Націоналізм – збуження сьвідомої, свобідної думки та свобідної, самостійної критики; націоналізм, се право народа на свою рідну землю, облиту його кров'ю та потом, право на

працю, яка дає спроможність жити не голодним, право на своє власне себе оповідання. Все, що намагає здійснити ці завдання, доведе народ до кращого стану, до користніших обставин, не нищачи його національних, політичних та людських прав. А через се й праця народовця-націоналіста не може обмежувати ся виключно виробленням рідної мови, а повинна захоплювати всі духові, побутові, економічні та правові боки життя нашої нації, в їх національно-політичних формах.

Оттаких-то народників-діячів доси й не трапляло ся бачити нам серед вище перегляданих типів в українській літературі. В Чайченкових оповіданнях «На розпутті», «Соняшний промінь» панує романічна частина і все народництво обмежує ся балачками та розмовами про любов до України. Такі фігури не мають права й претендувати на значінне артистичних літературних типів.

Більше живі, хоч і без артистичного оброблення, два характери, що зустрічаємо в останніх творах. Богун в комедії талановитого Д.Маркевича «Не зрозуміли», та Мирон у драматичних сценах найвидатнішого драматурга Карпенка Карого «Понад Дніпром». В Богуні встає перед нами дуже симпатична фігура народника, що пішов між народ із одкритим, любячим серцем, ясною програмою діяльності, але й тут згубне непорозуміння селянина та інтелігента витворює взаїмне недовіре. Син заможного поміщика, Богун, скінчивши вищу агрономічну школу, повертаєть ся до дому і хоче вести зовсім просте життя, але діло кінчить ся тим, що він покидає село, яке не зрозуміло його й не пішло за ним. Комедія Маркевича слабка на пункті артистичного викінчення; вона розтягнута, в ній нема яскравих картин та моментів ані різко намальованих характерів. Краще написана вже згадана драма «Понад Дніпром». Концепція й типи героїв дуже схожі в обох драмах. Тут за народницьку працю береть ся син селянина Мирон, теж агроном з висшої школи. Він пропонує кооперативну організацію між селянами; сам син народа, Мирон просто й зрозуміло каже своїм селянам: «Дружній череді вовк не страшен! Складемо справжню хліборобську спілку, почнемо й працювати вкупі й за пашу платити укупі й податки спільно сплачувати; через рік-два самі побачите, як се гарно й користно. Тоді й самі не захочете кидати свою землю та тягнути ся у Оренбургський край на переселення». Скоро казка каже ся, та не скоро діло робить ся; помалу Миронови пощастило заснувати спілку, не вважаючи на глитаїв, що підговорювали проти організаторів волосну адміністрацію, ні на інертність деяких членів.

Мирон видержав до кінця, не зупинив ся по середині праці, і вніс у погляд свого села всю важність справжнього кооперативного принципа та братерських відносин. І коли вибраний членом Земської Управи, він повинен покинути своє село та свою спілку, члени її присягають йому ніколи не звертати з того шляху, яким спілка веде до громадського щастя. А той, хто на початку більш усіх насміхав ся над замірами Мирона, той невірний Фома, яких багато між нашими селянами, тепер каже: «Життя своє віддам за согласіє в нашій спілці, бо кожний з нас тепер так дивить ся, що спілка, се спасенне бідних хліборобів від бід, що давлять їх по всім селам, а по одному гонять на Оренбургські землі, примушують увесь вік працювати на інших».

Таким чином у Мироні ми бачимо першого народника, що виконав свої заміри. Чи розгадка його успіху лежить у тім, що він сам син народа, такий-же як і всі «неодукований сіряк», тільки узброєний знанем, без згубних панських рисів з їх поетичними почуттями та потребами? Може в сьому й лежить та віра в нього та в його ідеали, з якою його жінка каже: «Іди, Мироне, виводь сліпих на шлях!»

Передивляючись усі наведені типи народників в українській літературі, ми бачимо, що ні Радюк, який горює про безрадне становище України та гадає про національне відродженне, а все таки покидає село, ані естетик Михайло, що бажає працювати на користь народови й так трагічно кінчить свою справу загибеллю дівчини, ані Демид, що виголошує якусь нову національну програму – всі вони не являють ся справжніми народниками, в значіню національних поступових діячів, яке тільки й зрозуміле для нас. Не треба звертати уваги, що дехто з Миронових adeptів не розуміє спілки, що невдачник Богун утікає від своїх селян – вони всі, і Мирон і Богун дають народови нові морально-економічні принципи, нові підстави для громадського життя. Нічого, що Богун лає сам себе, з звичайним для нашого брата-інтелігента «самогризеннем», що він не зумів поставити своє діло на твердім ґрунті, а про те він більше зробив задля села, ніж Демид. Се саме й мав у думці Маркевич у своїй останній сцені, коли громада упевняєть ся в брехливості слави, що розпускали про Богуна неприхильники його праці, сільські глитаї, яким його прямування та робота шкодили матеріально. Фігура нещасливого без вини та відданого громаді чоловіка являєть ся перед нами в сьвітлім і дуже симпатичнім образі. Богун дав своїм односельчанам міцний імпульс до самопізнання, дав їм руководну ідею, яка не загасне в їх душах. Не можна

забувати, що нарід живе більш розсудливим життєм, ніж ідеологічна інтелігенція; всі його пригнічені нуждою сили міцніші, ніж можна гадати: вони дримають, не збуджені ані нашою школою, з її мінімальними знаннями, ані життєм із традиційними, сталими нормами. Наша задача – збудити народні думки й дати їм той напрямок, який відповідає селянинові й який скоріше приведе його до зрозуміння головних питань усякого громадського життя. Обов'язково тільки, щоб ці задачі були добре вяснені для самого народника. Тоді все одно, чи почне він се збудження народної душі Біблією, чи Кобзарем Шевченка, чи з спілкової організації, чи з будування. Кожний упевнений в яку небудь етично-соціяльну підвалину, внесе конче розуміння сього принципів в світогляд своїх селян. Для пропагування сього принципів Богун роздає свої 1000 десятин на тих умовах, щоб усі вкупі обробляли та користувались ними: «Що земля уродить, то треба продати, а гроші розділити». На кошт товариства купують ся машини, молотилки, зерно продають загалом відразу без помочи перекупників. Богун зоставляє собі право бути впорядником, але й він працює в ряді з иньшими і навчає товариство кращим агрокультурним засобам. Довго громада не рішаєть ся прийняти його очевидячки користні умовини, та все допитує Богуна, яка йому з сеї операції користь, та тільки коли він каже, що у него нема грошей платити робочим, «а так мені корисніш, – каже він – платити з урожаю» – тільки після сього громадяне упевнились, що він не має на них ніяких поганих замірів. Богун бере собі за жінку по любови з села, просту дівчину і гадає прожити з нею тихо та щасливо з моральним задоволенням у своїй службі народнім інтересам. Але минають 4 роки, – сімейного щастя нема, уродлива Оксана виробляєть ся на грубу бабу, що не розуміє його широких, альтруїстичних замірів, його тонкої організації; вона незадовольнена своїм недостаточним панським станом без наймичок, без таких «убрань, як у писарівни». Громада, якій він служить чесно і стало, дивить ся на його все таки з недовірем, приймає на віру всякі брехливі чутки про його. Ніжна, чутлива натура Богунова важко страждає від сього непорозуміння. Душевна самота пригнічує його й він усім серцем прив'язуєть ся до учительки, шукає у неї заспокоєння та підмоги і пізнає, що вона любила його ще до шлюбу. І тут він розбив чуже щастє! А з другого боку йому бачить ся, що й у селі він не приніс тої користи, не вмів «провести ідею братерства, поважання народа до інтелігентного чоловіка, до науки. Яка була віра в людей, і ту своїм життєм,

своєю невмілою працею загубив, загубив на віки. Всі відхилились від мене, а я один, один! Що-ж у мене зосталось! Віра в свої сили? Нема її, нема сили. Найкращі, молоді, загубили ся в боротьбі! Що-ж зосталось? Заснути, вмерти... А так жити хотіло ся, любити». Та Богун не кінчить самовбійством, його спасає вчителька. Громада впевнюєть ся в його добрих намірах, та Богун виїзжає; він каже: «Я втомив ся, нехай усе зостаєть ся в їх руках, як було раніше». Він один відходить, не обвинувачує нікого, бо й винуватих нема: вони «не зрозуміли» його через те, що не знали його; він не зумів дати їм можливости зрозуміти його, бо він і сам не пізнав їх. Але за ними, за сими переконаними демократами, що добре знають народній побут і вміють запомогти народови, за сими людьми з ясним морально-соціяльним світоглядом і вся будучність народництва. Таким слабим, але симпатичним натурам, як Богун, важко добити ся осягнення своїх ідеалів. Треба багато віри, терпеливости, впертости, щоб бути і залишити ся на все життє народником, не втекти від сеї маси, що так помалу прокидаєть ся, а стати зрозумілим для неї.

Чи скоро прийде той час, коли вони його зрозуміють?⁴³ Який це радісний буде час! Але як багато треба зробити ще, щоб знівечити всі взаїмні непорозуміння! Найкращий образ народника в сучасній російській літературі, се безперечно лікар в оповіданню Вересаєва «Без дороги». Але він умирає, вбитий тою юрбою, задля якої він сам ішов на зустріч смерті. І при кінці життя він проказує ті-ж слова: «Вони не винуваті, вони не зрозуміли мене». Юрба вбиває того, хто доброхітно прийшов служити їй, віддав їй свою високу душу. І нема винуватих у сих катастрофах між ріжновічними світоглядами. Коли ж спаде завіса з очей незрячих і брат братови простягне руку на рівноправний союз? Богун, змучений морально, лікар Вересаєв убитий на смерть, – усе се не даремні жертви, їх подвиги любови кладуть перші незломні підвалини для моста через се неясне провалля між народом та інтелігенцією. Погибель сих друзів народу тільки усьвячує діло народництва. Шлях сей устелений мученицькими жертвами, але чим більші, чим численніші ряди тих переконаних народників готових до самопожертви, тим скоріше збудуєть ся сей міст.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1902. – Т. XVII. – С. 81–97).

⁴³ Виділено в оригіналі (упоряд.).

Старе й нове в сучасній українській літературі

Під таким заголовком надрукована в грудневій книжці московської «Русской Мысли» гарна стаття С.Русової, з якою вважаємо не зайвим познайомити наших читачів, хоча контраст між «старим» і «новим» виведений авторкою по нашій думці не досить виразно, а декуди й не зовсім вірно. І так шан. авторка мабуть не знає, а бодай ніде не зазначусь, що повість П. Мирного «Пропаша сила», надрукована минулого року в «Кіевской Старине», була написана рівно 30 літ тому назад, свого часу дозволена цензурою і ненадрукована лише через якесь дивовижне занедбане, а потім завдяки не менше незрозумілому концептови пок. М. Драгоманова була надрукована в Женеві окремою книжкою і задля того одного зробила ся на довгі літа забороненим плодом не лише для Росії, але й для Австрії. Попадають ся й ще деякі нещасливі випадки в статті д. Русової, на які ми звертаємо увагу в нотах; та проте в головному її висновкам не можна відмовити правдивості, а характеристикам поодиноких письменників влучності.

Ів. Фр.⁴⁴

(Мирный, «Кнѣжка перша творивъ. Карпенко-Карый, (Тобилевичъ), Драмы и комедіи т. I–IV. Коцюбинський, Оповідання. Стефаник, Синя книжечка. Дорога. Кам'яний хрест).

Українська література, що недавно святкувала столітє свого відродження, переживає в теперішню добу дуже цікаву внутрішню кризу: давніший, виключно народницький напрям її* починає розширяться, даючи місце новому, далеко різноріднішому змістові. Багато

⁴⁴ Іван Франко (упоряд.).

* Здасть ся, пора-б покинути такі загальники, невірні в своїй категоричності. Такою виключно-народницькою українська література не була ніколи. Вже в Енеїді Котляревський малював переважно побут не простого селянства, а середнього українського панства та багатого козацтва кінця XVIII в. З тої самої сфери брав не мало малюнків і Квітка (Шельменко-Денщик, Пан Халевський), а Шевченкові Сон, Кавказ, Петрусь, Княжна, Сотник, не говорячи вже про Неофітів, Марію, Царів та більшість ліричних поезій, малюють побут і душу не селянина, а укр. інтелігента середини XIX в. У Нечуя Левицького на самім вступі його творчості стоїть не «Бурлачка», а «Причепка» й «Хмари»; ще вчаснішє від сих повістей написані «Люборадські» Свидницького, в початках 70-их років «Лихі люди» Мирного, «Пан Комарчук» Коховського, «Семен Жук» Кониського, не говорячи вже про лірику Старицького, що висловляла чутя чільних тогочасних українських інтелігентів. Лишаю тут зовсім на боці історичну повість Куліша «Чорна рада» та написані ним по російськи повісти «Майор» та «Спомины Миколи». Ів. Фр.

молодих письменників, що самі часто відірвані такими або иньшими обставинами життя від безпосереднього зв'язку з народною сферою, шукають вітхненя в иньших темах, пильно відкликають ся не на самі лише появи сільського життя, а й на весь довколишній сьвіт суспільних та духових вимогів сучасної особистості.

Багато ще в сьому напрямі невиробленого, иноді штучного; але розбуджена творчість талановитої нації виявляє себе в цілім ряді прегарних художницьких творів. В тій новій дужій течії для нас особливо цікаві не вірші і не поеми, на які все багаті молоді, нерозвиті літератури, а власне артистична проза і драма, що далеко сильніше висловлюють сьвідому творчість нації.

Не вдаючи ся в надто дрібне студійованє цілого сучасного українського руху – се могло-б бути предметом радше широкої розвідки, ніж короткої журнальної уваги – зупинимо ся на останніх, ино-що виданих на сьвіт творах найкращих представників старої й нової літератури, а власне на таких популярних именах, як Мирний і Карпенко-Карий з одного, Коцюбинський і Стефаник з другого боку. Хоч Стефаник і галичанин, але його ім'я таке популярне в нашій Україні (а в перекладах відоме також і всій читаючій публиці в Росії), що його сьміло можна назвати одним із найхарактерніших «нових» письменників України.

Три томи виривків і цілих коротких артистичних творів, видані під спільним заголовком «Викъ», можуть дати досить повне познайомленє з українською літературою за минуле столітє її істнування. На жаль, драматичні твори не могли ввійти в сю антологію, бо й суть їх така, що їх годі зрозуміти в виривках. От тим то цінні твори найкращого сучасного драматичного письменника в Україні, Карпенка-Карого, не вважаючи на кілька видань його драм і комедій, все таки більше звісні не читаючим критикам, а глядачам українського театру і особливо в грі товариства артистів під управою Саксаганського.

Карпенко Карий (гесте Тобілевич) і Мирний – ось два таланти, наділені всіми прикметами великих малярів побуту і національних психологів. Оба вони правдиві сини свого народа, виростили серед нього, в тісній стичности з природою, зі спокійною хліборобською працею, часто й самі беручи в ній участь у роках вчасної молодости, органічно звязані зі своїм народом. Викохане тою епічною обстановою їх могутне вітхненє широкими, яркими картинами рисує цілі епопеї з сучасного й історичного життя України, як ось драма Карпенка-Карого

«Сава Чалий» і повість Мирного «Пропаша сила». Історія України відживає під їх пером гучною луною чутих у дитячі літа давніх оповідань рідних дідів, свідків так давньої для нас минушини, або поетичним відгуком так добре звісної обом письменникам народньої поезії. Вони відчувають душу народу і втілюють її в цілий ряд прегарних реальних типів, викликаних до життя їх творчою силою. Прочитайте всі чотири томи драм і комедій Карпенка-Карого, і перед вами встане вся Україна, починаючи з XVIII в., в ярих малюнках епохи закріпощення і увільнення від кріпацтва і кінчаючи сучасною еволюцією наших чорноземних степів, що відбуває ся перед нашими очима. Ряд прегарних драматичних малюнків обрисовує перед нами широку епопею національного життя з героїчним початком завзятої боротьби за волю, за незалежність, і з болючим закінченням морального і матеріального поневолення нації. Отся широка картина була розпочата ще в прегарних творах Ів. Левицького з 70-их років. Особливо гарно обмальовано у нього життя по знесенню кріпацтва у повісти «Бурлачка» і типи втікачів у повісти «Микола Джеря»; сі два твори покладали початок реально-артистичному змальованню економічного побуту України. Можна сміло сказати, що мало яка література має таке повне відтворене народнього життя за такий довгий протяг часу. Цілий ряд типів у Ів. Левицького, Карпенка-Карого та Мирного дає повну синтезу національного характеру Українця зі всіми його хибамі й високими прикметами. Ті типи, правдиві й реальні, мальовані троха лірично у Левицького і Мирного, виступають у Карпенка-Карого в драматичній обстанові. Високим героїзмом надихана особливо драма «Сава Чалий», де одначе нема ні трохи штучно підвисшеного настрою; впливаючи з історичного факту, переданого в такім самім освітленю, в яким він зберігає ся в народній поезії, героїзм обох героїв драми являєть ся натуральним і щирим. Дуже влучно поклав автор напроти себе дві зовсім супротивні вдачі Сави і його товариша Гната Голого, зв'язаних щирим приятельством і непримирено роз'єднаних ходом історичних подій. І Сава, що раз у раз шукає якогось компромісу з життям, нерішучий і повний сумнівів про себе самого й про інших, так само як горячий, сильний Гнат, ватажок гайдамаків, що діяльно й непохитно протестує против неправди всіми способами, які має в руках, – оба герої однаково характерні представники значної епохи. Язык у сій драмі визначаєть ся особливою силою та виразністю, її читаєш, а тим більше бачиш на сцені з неподільним зацікавленням.

Та коли героїчна драма «Сава Чалий» і являєть ся одним із найкращих творів Карпенка-Карого, то проте не можна сказати, щоб героїчний напрям мав у нього перевагу; навпаки, він головню реаліст, що малює правду життя і дуже влучно підхапує його негативні сторони. Особливо гарні його комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хозяїн» і ин. В «Мартині Борулі» осьміяно так характерне у розбогатілих Українців змагане вскочити в шляхецтво; винародовивши всі вищі верстви України, се змагане причинило немало лиха її народови і відіграло дуже негарну роль в українській історії останніх 200 літ. У «Сто тисячах» поставлено обік себе також дві дуже характерні особи: Калиту, селянина, що поклав собі незмінною метою життя скупувати землю і заокруглити своє володінє на кілька верстов, і голяка Бонавентуру, що зовсім безжурно дивить ся на своє матеріальне положенє і леліє в душі лиш одну неосяжну мрію – знайти скарб розкопуючи могили. Особливо вдатно задуманий і змальований у комедії «Хозяїн» новий тип дідича з селян, що збогатив ся самими нечистими способами. «Хозяїн» держить у руках усю докочичну людність, він скупий як Плюшкін, хоча володіє величезними «економіями», яких завідує при помочі цілого апарату зіпсованих ошуканців-прикажчиків. Кожний із них, се новий сучасний тип, дуже майстерно обмальований Карпенком-Карим. Слабше вийшли в тій комедії жінчини (жінка і донька хозяїна) і типи культурних людей (дідич ліберал і учитель гімназії).

Карпенко в високій мірі наділений талантом ярих характеристик і глибокої психологічної аналізи національного душевного складу простого народу, з посеред якого взяті майже всі його типи, обмальовані ним по майстерськи. Далеко не такі ясні для Карпенка-Карого культурні люди, що належать до інтелігентного товариства: він розуміє їх занадто поверхово і у всіх його творах вони виступають радше в другорядних, ніж у головних ролях; се бліді тіни, а не живі люди; такий приміром його агроном з високими задумами в комедії «По над Дніпром».

Іноді у Карпенка-Карого чути бідність драматичної коллізії, як ось у «Чумаках»: за те в драмі «Наймичка» вона хоч троха штучна (батько, сам того не знаючи, живе з власною дочкою), але глибоко задумана, так само як і в драмі «Лиха іскра поле спалить». Не треба забувати, що Карпенко-Карий – перший укр. драматичний письменник, що не пройшов ніякої літературно-драматичної школи. Се само-

родок, що утворив справжню драму і соціяльну комедію на Україні. Перед ним були лише маленькі оперети та водевілі (Котляревського, Квітки) і сценізовані етнографічні картини (Кропивницького і иньш.). Рядом з драматичними творами Карпенка-Карого можна покласти хиба величню історичну драму Старицького «Богдан Хмельницький» і його-ж побутову «Не так ждало ся, як гадало ся» та драму Мирного «Лимерівна». Карпенко-Карий при всіх недостачах своєї безпосередньої творчости дав цілий ряд комедій незрівнаних щодо свого гумору і глибоких драм, утворив безсмертні типи Опанаса-наймита, бурлаки, гайдамаки Гната, хозіяна міліонера Пузиря і його прикажчиків, а з жіночих образів ніжну наймичку Харитину, Настю (в «Чумаках») і хитру кокетку Варку та й багато иньших, змальованих не менше талановито.

В основі писань Мирного лежить така сама вроджена здібність глибокого розуміння народніх характерів. Та щодо форми талант Мирного иньший: він дав один дуже вдатний драматичний твір, згадану вже драму «Лимерівна», що являєть ся драматичним розвитом загальною звісною народньою пісні про дочку, яку її п'яна мати віддає в нещасливе подружжє. Але далеко висше від сеї драми треба поставити його повість «Пропаша сила» і його менші, на диво гарно написані невеличкі оповіданя «Морозенко», «П'яниця», «Лихо давнє й сьогочаснє». «Морозенко» може заняти одно з перших місць у літературі так названих сьвяточних оповідань, так артистично описана в ньому смерть хлопчика, що в ночі проти Нового року замерзає в лісі, і безтямне горе його матери. Не остатнє місце в літературі про бідних людей, про сьвіт понижених і оскорблених займе також оповіданє Мирного «П'яниця». Зміст його простий, але повний трагізму: 17-літній парубок, ино-що скінчивши гімназію, міркує, як би потягти ся далі в школи, заглибити ся в науку, в книжку, геть від життя, що лякає його слабий, хоровитий організм. Але його родичі, властители малого ґрунтового маєточку, думають инакше; для них нема нічого принаднішого від долі чиновника. Тихий і покірний хлопець і не думає вперти ся на своїм і покірно їде до міста з рекомендаційним листом свого батька до секретаря якоїсь палати. Його зачисляють до писарів. Починаєть ся з дня в день ходженє до служби, механічна, отуплююча робота над копіями, поданями, бруліонами і т. и. серед ненастанних унижень. Хлопця тягне до книжок, до науки, але ті бажаня мусять до решти завмерти в тім окруженю, в яким він опинив ся. Він

знаходить самоту відраду в грі на скрипці. Нещасливе коханє, де на перешкодї його щастю стає його рідний брат – грубіянський і підлий красун, до решти збиває молодого чоловіка з дороги, і він знаходить шибутє в одній горівці. Та инколи в трактирні на жаданє п'яної кумпанії він бере ся до своєї скрипки, і тоді з неї виривають ся глибокі звуки, повні терпіня; в тім стогоні звучить усе гарнє й людяне, що жило колись у молодій чесній душі і пропало під ударами життєвих невдач. Скілько таких невидимих сьвітових сліз ллєть ся довкола нас, скілько на віки загублених сил! Їх образи встають перед нами майже в усіх повістях Мирного. Ось Варка Луценкова (в оповіданю «Лихий понутав»), весела, здорова, роботяща за молоду дівчина кінчить тим, що дістаєть ся до в'язниці підозрена за вбійство своєї дитини; дочка Лимерихи вмирає невдатно віддана п'яною матірю за нелюбого їй чоловіка; гине морально й Марина (в повісти «Лихо давнє») в деморалізуючім окруженю панського двора в часи кріпосного права. Та найяркїше обмальовані ті сильні особи, що пропадають даром, у повісти Мирного «Пропаша сила», надрукованій минулого року в «Кіевской Старине».

Обрисувавши загальний образ життя українського села в критичну добу переходу від козацьких порядків до умов поміщицького господарства, Мирний яркими образами характеризує наступаючі за сим часом два покоління сільської людности: батьків, що ще жили під кріпацькою залежністю і бороли ся за свою особисту незалежність одинокими способами, які були в їх руках: або втечу, або явним окружним самоличним супротивленем, – і дітїй, що вже увільнені від гнєту кріпацтва, але ще не стали на ноги, не вияснили собі нових суспільних відносин. Вони повні здорових сил, віри в себе і з розбудженою енергією потом і кров'ю обливають наділений їм нікчемний шматочок своєї землі. Та ба, швидко їм доводить ся переконати ся, що «воля» ще не забезпечила їм щастя, не утвердила правди і порядку життя. Для успіха треба не чесної праці, а запопадливости; правда продаєть ся за гроші. Одні натури спокійно мирять ся з сим, ховають ся за своє домашнє щастє, з розпучливою енергією заробляють собі сякий-такий достаток; такий у повісти «Пропаша сила» Грицько, товариш головного героя Чіпки. Але сам Чіпка не такий, у нього вдача борця. Вся його личність глибоко продумана автором. Із роботящого, гордого хлопця на наших очах виростає правдомовний, чесний, незалежний парубок. Перша стичка з неправдою і кривдою підіймає цілу бурю

обурення в його горячій серці: у нього раптом ні з сього ні з того відбирають його землю, його поле – одиноке жерело життя для нього і його старої матери. Без поля що йому робити? Що він без землі? – ні господар, ні громадянин. Він іде до міста правувати ся, бо певний, що земля його. Але в суді йому не вірять і безлічно говорять: «Заплати нам по 50 руб., то тобі присудимо землю». Чіпка не дає того хабаря: ось яка то правда в судах! В його душі dokonує ся страшний переворот; уся радість життя, все значіння його пропадає; він, що не знав уперед ані смаку горівки, тепер не виходить із шинку; розмах сильної натури знаходить задоволене лише в розбою. Довкола нього збирається невеличка компанія: що награвують у ночі, те пропивають у спілці. Але не довго тягнеть ся у Чіпки той горячковий вибух гніву і розпуки; глибока моральна, гарна основа його душевного складу пробуджує ся потрясена страшною новою пробою, яку йому доводить ся пережити: Чіпку січуть різками в часі езекуції над його співгромадянами за бунт проти дідича. Чіпка відразу робиться тверезим, настає другий моральний кризіс: він перестає пити, знов береться господарювати, але розбою не покидає: навпаки, з нетямучого, випадкового злодія він робить ся переконаним, так сказати, ідейним розбійником, що свідомо виходить нічю на чолі своєї невеличкої, але вже зорганізованої шайки грабувати багатих купців і панів, що «розжили ся з селянського поту й крови».

На сьому типі Мирного варто зупинити ся троха довше: се вповні національний український тип «гайдамаки» чи «опришка», той самий улюблений герой Кармелюк, про якого зложено так багато пісень і оповідань: він грізний месник і безмежно любячий оборонець усіх слабих. Над усею історією України панує незадоволений настрої мас, який найрізкіше виявляє себе в найдужчих, свободолюбних осібниках. Часто піднімаючи ся висше понад окружене своїми здібностями, вони не миряться з вічним притиском нужди і чужого панованя, скидають із своєї шиї ярмо, тікають на Запороже або просто в ліс, куди будь шукати нових шляхів життя. Що може дати таким натурам сучасне село з придавленим громадським житєм, з повним браком артистичних, культурних чи інших духових інтересів, з нелюдською, тяжкою, ненастанною працею, грошовим заробітком і зовсім незабезпеченим завтра? Оце безпросвітне робуче жите дуже ярко встає перед нами в усіх творах українських письменників. Скільки треба чи то абсолютного отупіння робучого вола, щоб примиритися з ним, чи

високого героїзму людей переконаних про неможливість перемінити своє жите чесним, «божеським» способом! Який страшний факт для національної психології в тім, що Чіпка зробив ся розбійником! По що ті жертви, ті пропаші сили? Сам Мирний найкраще відповідає на се питаня прегарною українською приказкою, що давніше була титулом повісти: «Хиба ревуть воли, як ясла повні?»

Повість Мирного «Пропаща сила» обхоплює всю добу закріпощеня України і закінчуєть ся важким драматичним фіналом: Чіпка в своїм розбою попав ся в руки справедливости, а його горячо улюблена жінка не пережила його ув'язненя і повісила ся. В остатній частині повісти маємо прегарний малюнок перших виборів у селі земських «гласних»: за наказом станового під ворожо-згїрдними поглядами панів селянам «наказують» віддавати голоси за шляхетських кандидатів, а коли у них стало на стілько незалежности вибрати свого гласного – Чіпку, його, розумієть ся, не потвердили.

Друге оповідане Мирного «Лихо давнє й новочасне» розкриває перед нами той аграрно-економічний переворот, що dokonуєть ся тепер у південних чорноземних степах. Тут дуже живо показано конфлікт між селянами і завідателем великої економії із за заведеня рільничих машин, які значно вменшують заробітки людности. В тім оповіданю і в інших обік палких, гордих, протестуючих натур Мирному на диво удають ся спокійні фігури старих пастухів, тих сільських філософів пантеїстів: провівши весь вік серед природи, здалека від сільських передирок, вони зберігають у своїх чистих душах високі задуми і любу, поблажливу ласкавість до всього страждучого, безпомічного. Ті величні, патріархальні образи у Мирного дуже типові і гармонійно зливають ся з загальним тлом степів та на половину пережитого розділя їх напів пастирського побуту.

Так, стара Україна з її чабанами, степами вкритими тирсою, з непоборним завзятем її героїв і непорочною красою її дівчат – завмирає, відживає свій вік. Талановиті артисти – Левицький, Карпенко-Карий, Мирний, правдиві послідовники заповітів Шевченка, дали нам у своїх безсмертних творах усю велику синтезу її життя, її історії і цілого духового складу її народа. На зміну старого жите виставляє нові вимоги, вводить нові умови, нову дифференціяцію клясових груп людности. Степи, де герої хліборобського побуту Левицького та Мирного жили в безпосередній стичности з природою, втратили свій безмежно пустинний обрій і роздробили ся на дрібні парцелі; в степах, де сво-

бідно жили в дніпрових та інгульських комишах запорозької Січі, тепер стирчать до неба високі комини бельгійських та французьких заводів і величезні гутні печі глотають у свої пекольні челюсти міліони пудів дорогоцінного заліза. Земля, що вперед родила траву в ріст чоловіка, тепер усе частійше й частійше не хоче родити старанно засіване на ній збіжжя. Економічна нужда з усіма її страшними товаришами – голодом, духовим здичинем і фізичним вироженом виставляє свою страшну голову Медузи в тих простовільних місцях, де колись лунала й зароджувала ся розкішна народня дума, пісня, казка, де по словам поета «веселії пишались села», а по опису иньшого «въ вишневахъ роцахъ тонуть хутора».

В тім краю, «где все обильемъ дышетъ», на наших очах dokonується глибока культурно-економічна еволюція. Середні віки скінчили ся для «веселої старої Англії». Хоч і як може видати ся дивним таке порівнане, але воно натикає ся само собою, коли згадати історію Англії XV віку, Англії перед Шекспіром. Феодалізм конав, умирав натуральною смертю; «феодальна аристократія була так відірвана від народа і до такої міри довела свій принцип, що мусіла зів'янути, як в'януть занадто вибуялі рожі»*.

Народня маса починає багатіти і змагає до рівності горожан, границі між верствами затирають ся чим раз більше. Конечність промислу й торгівлі збільшуєт ся раз у раз. «Меньшає значіне кляси сеньорів та феодалів, збільшене значіне буржуазії та робучої верстви зближає ті ріжні части нації, і сей факт має величезне значіне для літератури: настане день, коли автори мотимуть обертати ся до всеї авдіторії і писати для цілого народа» (тамже стор. 402).

Ось що зазначають історики старої Англії XV в. Розумієт ся, *comparaison n'est pas raison* (порівняння не є доказ), але багато дечого в тій давній еволюції повторяє ся власне тепер на наших очах у рідній нам Україні. Одно лише в нашім житю різко суперечить перехідній добі Англії: там з упадком феодалізму багатіла маса* і зароджувала ся нова міщанська верства; у нас навпаки на зміну феодалів устають темні постаті в роді «хозяїна» Карпенка-Карого. Вони захоплюють у свої руки всі землі, весь розпочатий у нас на півдні великий промисл, а маса народа страшенно бідніє і зачинає малу по малу

* Див. Жюссерань. Історія англійського народа въ его литературе, стор. 395. Тверджене в такій формі не зовсім вірне; з упадком феодалізму багатіли міста, але по селах почав ся процес пролетаризації селянських мас. Ів. Фр.

Відома міркувати про свою бідність. Скільки напруженої енергії в тих сотках, тисячах наших переселенців, що заселили цілі околиці в Сибіру та над Амуром! Скільки пристрасного бажання ратувати себе злищем, наукою в боротьбі за хліб насущний виявляє народня маса, се пишуть усі, хто хоч троха доторкав ся до життя сучасного села, знають видавці укр. книжок для народа: у них за останні 5–7 літ народився справжній, багатоміліоновий читач. Самопізнане будить ся; південь, що 200 літ дрімав у казковім сні, в байдужім індіферентизмі до всякої верхньої культури, тепер виставляє свою національну інтелігенцію. На зміну давньої, зовсім відірваної від народа, історично винародовленої осьвіченої середньої верстви народжуєт ся нова культурна кляса, що з запалом щирого переконання рветь ся відновити свій національний зв'язок з народньою масою, а поперед усього говорити одною мовою з нею і тим зробити початок неминуче потрібного для здорового життя кожної нації обопільного розуміння між масою й її осьвіченою меншістю. Язык народа може лиш тоді розвивати ся і багатіти, коли ним користуєт ся для вислову своїх думок не сам простий люд, а власне його передові культурні верстви. Буде тому 25 літ, як французький учений Леже приїхав був до Києва і з зачудуванем питав: «Але де-ж властиво тут можна бачити «Малоросів»? Я ніде по вулицях не чую їх мови». Тепер він почув би музикальну мову Шевченка і в стінах університета, і на вулицях, і в театрі. Виросла інтелігентна українська сім'я, де в розмові вживаєт ся рідна українська мова; виросла молода інтелігенція, що думає й говорить нею. Доля української мови, про якої вмиранє люблять говорити наші центральсти, запевнена, і національній просьвіті наростіж відчинені двері*.

Ся характерна національно-культурна течія, що йде перед нашими очима, неминуче відгукнулась і в українській літературі: молоді її представники вже не обмежають ся в своїх творах на мальованю самого народнього життя, а рисують нам також картини з нашого то-вариського життя: Яновська («Ідеальний батько», «Дарочка»), Кримський («Не порозуміють ся») і найхарактерніший представник нової української літератури Коцюбинський. В його повісті «Хо» маємо цілу аналізу душі інтелігентного чоловіка перехідної доби, коли переконання і чесні моральні погляди придавлюють ся страхом – утратити надля них той матеріальний супокій, на якому й застиває герой «Хо».

* Чи не занадто оптимістично дивить ся на річ шан. авторка? Маса фактів день у день перечить тим смілим твердженням. Ів. Фр.

В другій повісті Коцюбинського «Для загального добра» змальовано страждання молодих інтелігентів, що щиро бажають працювати на користь народові і яких той сам народ приймає за своїх найгірших ворогів. Епізод узятий із боротьби земства з філюксерою в Бесарабії; обі сторони обмальовані однаково виразно: і людність – виноградарі Молдавани, що з розпукою боронять свого винограда від якихось «дохторів», що понаїздили до них і нівечать їх улюблені, так старанно плекані корчі, – і з другого боку молоді народники, що з неменьшою розпукою бачуть, як людність не розуміє їх і не згоджується боротися з дійсним ворогом – філюксерою.

Так само гарне оповідане Коцюбинського «Посол від чорного царя», де потрясений темнотою народньої маси молодий чоловік, що доси лише тратив жите на власні розривки, покидає місто, різко переміняє свої звички і оселяється в селі як простий крамар, аби внести хоч промінчик світла в темне царство невеличкого селяця.

Ті три оповідання Коцюбинського – правдиві перлини його талановитого пера. Але його широкий талант не зупиняється на самому інтелігентному життю, не прив'язаний до якоїсь однієї місцевості; він однаково артистично рисує нам і мальовничі кримські береги і Чорне море, що хлюпочуться о них, і тишину, що притаїла ся в дрімучих комишах Дніпрових хвиль, і палку саморідну красоту бесарабського села обведеного виноградниками. Народні оповідання Коцюбинського різко відрізняються від таких же творів давніших письменників: у нього виступає не загальна синтеза, не масовий характер і не примітивний тип селянина, а окремі своєрідні індивідуальності. Коцюбинський залюбки підхоплює різні нові появи народнього життя, переміни в його родинних обичаях і індивідуальності він обмальовує дуже тонко; його психологічна аналіза однаково глибоко заходить у душу не лиш Українця, а й Молдавана і Татарина (пречудове його оповідане з татарського життя «На камені»). Отся різнородність додає творчості Коцюбинського оригінальної привабливості і краси. З народніх оповідань особливою сердечністю і простотою проняті «Дорогою ціною» і «П'ятизлотник». Язиком володіє Коцюбинський майстерно; деякі місцеві подільські слова та вислови надають іноді окремий кольорит його мові, загалом дуже легкій і мальовничій.

На скільки Коцюбинський являє ся речником висше вказаної поступової культурної течії української суспільности, о стільки Стефанік – поет страшного сучасного економічного положення народа в

Галичині. Особливо відомі три невеличкі його збірки: «Синя книжечка», «Дорога» і «Кам'яний хрест». Вони складаються з коротких нарисів, присвячених майже виключно характеристиці розпучливої нужди і безвихідного положення хліборобської людности. Деяким із тих нарисів не стає викінчення, повного літературного оброблення, але многі оповідання викликають потрясаюче вражіння своїм глибоким реалізмом. Стефанік має особливу манеру з дивною простотою рисувати тригічні факти і драматичні стани душі. Таке оповідане «Стратив ся»: воно ведеть ся зовсім об'єктивно, немов би словами байдужого обсерватора, а проте захоплює читача глибиною переданого в ньому горя. Поїздом залізничі їде селянин, викликаний до міста звісткою про смерть сина, вояка. Ледво-неледво відшукує касарню і знаходить свого єдиного сина в трупарні. Так само повні чорного трагізму ті оповідання, де Стефанік рисує страшне вироджене і здичине людности – неминучий наслідок безвихідного економічного положення маси. В оповіданню «Басараби» перед нами ціла сім'я спадкових неврастеніків, що один за одним самовбійствами роблять кінець своєму життю повному муки. В «Новині» батько зважається втопити своїх дітей, зневіривши ся в можливість прогудувати їх. В «Лесевій фамілії» батько п'яниця все несе з хати до коршми; жінка стративши терпець жене йому на здогін, коли він виносить остатній мішок муки, і своїм 6–8-літнім дітям велить бити свого рідного батька, щоб вирвати з його рук дорогоцінний мішок. Страшенна картина, коли люди майже тратять людську подобу. Читаючи Стефаніка, робиться соромно за наш золотий ХХ вік з усіма його сьмілими винаходами, з високим ростом наук і обік того з можливістю таких умов життя, в яких вимирають міліони сільського і міського пролетаріяту.

Коцюбинський і Стефанік – найхарактерніші, але зовсім не одинокі представники нової, молоді української літератури. На сторінках «Кіевской Старини» і в окремих літературних українських альманахах з кожним роком виступають нові імена з прегарними артистичними творами. Винниченко, Григоренко, Кримський, Яновська, Чернявський і ин. розширяють течію пережитого народнього вітхнення. Лишаючи ся вірними демократичним традиціям української літератури, молоді артисти, кожний ідучи за своєю суб'єктивною творчістю, не чужаються всіх новіших напрямів західно-європейської літератури.

У всіх їх творах б'є ключем сьвіжа, нова течія; читаючи їх нехотя почуваш, що українська література переживає хвилину особливого

духового розбудження. Старі, вузко-національні традиції порвані, лірично-естетичні відносини до дійсності пережили свій вік, на черг стоїть трагічний реалізм.

Молоді українські письменники вже не обмежують ся на самих національних типах; вони беруть ся до психологічної аналізи чоловіка без огляду на те, в який би національний чи клясовий костюм він був одягнений. Їх завдане – висловлене всіх рухів людської душі, що й творить велике завдане кожної артистичної літератури.

Отсей широкий напрям молодих українських письменників виявляє свідомий зріст української суспільности і невичерпане багатство творчих сил тої самої нації, яка силою історичних обставин немом зовсім була заснула і спала звиш 200 літ. Та про те народ, який зложив «Слово о полку Игореве», думу про «Втечу трьох братів» та «Бурю на Чорнім морі», не може вмерти духово під жадним історичним гнетом. Національна інтелігенція, що відродила ся тепер, викличе до життя його сонні доси духові сили, а нова артистична література висловить голосно велику демократичну ідею, що лежить в основі національного самопізнання українського народа.

С. Русою

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Кн. II. – Т. XXV)

С. 65–84)

Божена Немцова 1820–1862 р.

8 січня ц. р. минуло 70 літ, як Чехія поховала одну в видатніших слов'янських жінок – свою талановиту письменницю Божену Немцову. Вона жила в гарячу епоху 40-х років – епоху піднесення національної ідеї серед усіх слов'янських народів; епоху, яка закінчилась революцією 1848 р.

Усе життя своє Б. Немцова присвятила дослідям над побутом чеського народу й малюванню його долі в своїх творах. 70 літ проминуло від її смерті, чимало перевернулось історичних подій; але ім'я першої чешки, широкої й талановитої робітниці на полі визволення свого народу й поширення в людях гуманних взаємних відносин буде завжди славним в літописях боротьби слов'янських народів за волю й незалежність, і нам, українкам, треба дещо про неї знати.

Божена Немцова родилась в 1820 р. Батько її був фірманом у графині Шуленбург, а його жінка жила в Ратиборичах, в помешканні слуг графині, коло її замку біля входу в парк. Зиму графиня перебувала в Відні; з нею їздив і батько Божени. На весні і панство і фірман повертались до замку.

Божена виростала серед чудової природи Крконських гір, на березі невеличкої річки Упи. Мати породила Божену ще до свого одруження з Яном Панклом, вона соромилась її перед людьми і мало її любила. Ласкою гріла маленьку дівчинку її баба, матирина мати, – вона розказувала їй народні казки по чеськи, тоді як мати, додержуючись панських звичаїв, говорила лише по німецьки.

Бабуня оповідала Божені і її братам різні події з чеської історії, водила дітей в ліс, на прощу до різних сусідніх капличок (церкв), і Божена зрання наблизилась до народнього життя, мов вбираючи в себе усі його характеристичні риси.

Вчилася вона в найближчій сільській школі, чим і закінчилось її систематичне навчання. Але ще в одній пані повчилася вона ручних праць та «панських манер»; та зате в тої ж пані знайшла вона чималу бібліотеку і з захопленням кинулася читати усе красне німецьке тогочасне письменство.

Божена виросла в дуже вродливу дівчину, веселу, жваву. Їй ледве сповнилося 17 літ, як мати видала її проти волі за нелюба урядовця Немця. Плакала бідна молода дівчина, благала матір не губити її молодого віку, сувора мати ніколи не поступалася зі своїми бажаннями й гарну, як квіточку, Божену повинчали з грубим підстаркуватим милоосвіченим урядовцем.

Тяжко було Божені жити з нелюбом! Серце її бажало ласки, змагалось досягнути в життю чогось цікавого, небуденного, але доводилось простісінько бути господинею в чоловіка. Народжувалися в неї діти одно по однім; вона їх гарячо любила, але часто бракувало грошей.

Служба п. Немця вимагала постійних переїздів з одного невеличкового міста до другого. Перед Боженою проходили різні країни Чехії, різні люди мінялися. Добре серце молодої жінки шукало сталих приятельних відносин, короткі перебування в одному місті не давали цим відносинам скріпитися.

Скрізь у цих мандрівках Божена знаходила собі одну втіху: вона наближалася до простого люду, придивлялася до різних народніх звичаїв, записувала пісні, легенди, казки в тих країнах, де доводилось

їй хоч короткий час проживати. З дитинства вона любила простий люд і вмiла викликати до себе його довір'я.

В 1843 р. 23-літня Божена з чоловіком і 4 дітьми переїздить до Праги і там починається її духове життя.

Немцова одразу входить в коло найкращих тогочасних письменників, громадянських і наукових діячів. Божена захоплюється національно-патріотичною течією тогочасної думки чеського громадянства. Вона сама чарує всіх, хто пізнав її найближче, своєю надзвичайною красою, розумом, талановитістю, вона пише «Заклик до чеських жінок» («Českým ženám»). Закликає їх боротися за волю свого народу.

Вчений Ерген, відомий чеський етнограф, зацікавлюється її записями казок, і вона видає їх в обробленому вигляді.

Далі почала вона видавати не лише народні казки, але й свої власні оповідання. Вони всі присвячені життю вбогих людей, малюють нам постагі селян і селянок, бідних ремісників, їх побут, їх недолю й боротьбу за існування.

Найкращим твором Немцової критика визнає «Babičk`u» – характеристику старої селянки, хоронительки віковичних народніх традицій, релігійної моральної представниці того здорового розуму й широко гуманного поводження, яке відрізняє минуле покоління селян від сучасного, зденервованого боротьбою зі злиднями, втерявшого всі глибокі релігійно-етичні засади життя.

«Бабічку» перекладено всіма слов'янськими мовами, як також французькою й німецькою. В цей твір Божена вклала всі свої спомини любого її дитинства, образ рідної бабусі й усю свою пошану до глибоких гуманних основ селянського життя...

З коротких оповідань треба зазначити: «Vaguška» – доля селянської дівчини, що йде найматися в місто, «Сестри» – ніжна взаємна любов двох сестер, «Rozarka» – образ одної вбогої горбуні, «Karla» – гарненький малюнок з селянського життя і багато ще інших оповідань писала Немцова. Її твори на протязі 70 літ по її смерті витримали 5 і 6 видань, тепер готується 7 ілюстроване.

Божена Немцова умерла дуже молодою – 42 літ в 1862 р. Похована на Вишеградському кладовищі в Празі. Кожний, хто шанує національну й художню працю для визволення свого народу, хто поважає людину з твердими політичними й соціальними переконаннями, той мусить шанувати цю першу громадянку Чехії, яка обік з видатними чеськими науковими й політичними діячами епохи 40 х років:

Челяковським, Гавлічком, Палацьким, Ергеном – перша стала на поле досліджування свого народу й прокладання для нього шляху в широкий світ, до волі й незалежності.

В 1918 р. її мрії сповнились: та Чехія, яку вона так гарячо любила, стала незалежною Республікою. В великому процесі визволення чеського народу Божена Немцова доклала не одно зернятко, і ми, українські жінки, щиро кажемо їй: «Слава!»

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 21-22. – С. 9-10).

Казки Божени Немцової

Велике значіння казок Божени Немцової визнала вже давно чеська критика (Tille, Vodák і ин.). Вони цікаві і для нас, і то не лише, як гарний матеріал для дитячого читання, але і з того боку, що в них найдеться багато співзвучного з українськими народніми казками. Правда, більшість казок, що вона їх чула і в Чехії, й на словацькій етнографічній території, не мають первісного народнього характеру, вони в неї стилізовані, часто мають характер новель, понаписуваних на народні теми (н. пр. «Potrestaná Bajaja», «Princ Bajaja», «O bílém hagi», «Viktorka» та ин.). А проте ці казки, з їх складними конфліктами та численними побутовими деталями, дуже нагадують народній склад, і що цікаве дуже, цим складом скидаються на ті хочби наші казки, що вийшли невеликою збіркою 1913. р. заходом Гнатюка*. Я не етнограф: мене в казці цікавила все більш педагогічна її сторона; відповідної ерудиції, такої необхідної для проведення наукового порівняння між чеськими казками, обробленими Немцовою, й українськими народніми казками, я не маю. Я й не беруся цього робити, думаючи, що це міг би зробити хто инший, більш авторитетний за мене в цих справах. Я хочу тільки тут поділитися з своїми думками, які в мене виринули при читанні казок Немцової: мимоволі відчувається якась близькість, а то і схожість межи творчими виявами двох близьких між собою слов'янських народів, хоч я певна в тому, що літературних запозик тут бути не могло.

* В.Гнатюк, Народні казки, Львів, 1913 (з образками В.Кобринського), Львів, 1913 (накладом Укр.-рус. Видавничої Спілки).

Перше, що падає в очі в казках Немцової в порівнянні з нашими, – це їх більша романтичність і нахил до проводжування моральної оцінки вчинків казкових героїв, – річі, яких, н. пр., наш учений В.Гнатюк не визнає. На його думку, «герой казки показується все морально індиферентним і носить прикмети примітивного чоловіка, якого зовсім не обходить, чи його поступки морально добрі, чи просто злочини». В казках зло само собою карається, добро знаходить щастя-долю. Та в казках Немцової елемент моральної вартості вчинку все сильно підкреслений. Досить узяти казку, н. пр., «Vlkodlak», де король карає Вовкулаку за гибіль своїх власних дочок так, щоб його на возик прив'язали й до безодні вкинули, бо, мовляв, «ruce lidské nejsou hodny, aby se s ním marnily»^{**}. Те саме бачимо в казці «Trestaná Půha», де є моральна оцінка поведінки Красоміг-а, чого в українських казках майже не буває^{***}. Таксамо, на мій погляд, у Немцової елемент романтизму (Svétská Krasa, Orel, Slavík a ruže, O princezně se zlatou hvězdou na čele і ин.) значно сильніш виявлений, аніж ув українських казках, у них яскравіш висловлена активність жінок та дівчат у допомозі, яку вони подають лицарям, щоб досягнути щастя взаємної любови (Zlatý Vrch a Šurina, Pan kraal a Otolienka і ин.).

Правда, бувають і однакові, а то й дуже подібні героїчні постаті. Герої в казці «Valibuk» нагадують ті постаті, що виступають у нашій казці «Котигорошок»: Вернигора – Skalomej, Вернидуб – Valibuk, Loktibrada – Противус. Епізоди^{****}, ясна річ, різняться, але в обох казках герой (Котигорошок і Валібук) виявляють не лише фізичну силу, але й шляхетну гідність. Для проведення повної паралелі цих двох казок бажано було б уважити варіанти, яких у нас і збірках народніх чеських казок багато.

Є й однакові щодо змісту казки. Так казка «Král Času»^{*****} це немов наша українська казка за «багатого і вбогого брата», тільки що

■ нас чумаки допомагають убогому братові, дають йому торбу гарячого вугілля, що перевернулося в червінці, а як убогий брат брав у багатого мірку, щоб перемеріяти гроші, і один червінець приліпився до дна, то вбогому довелось оповісти, як він добув ті гроші, а багатий пішов по червінці й там і загинув. – У словацькій і чеській казці Немцової, замість чумаків, сидить на шклянному верху дванацять мужів коло ватри (місяці в році), із вогню виступає найстарший (Král Času), коло мужів сідає вбогий брат і оповідає про своє лихо, старший дає йому торбу жару – й далі йде вже все так, як і в українській казці.

Нашу казку «Мудра дівчина» знаходимо в казці «Chytrá Horákyně»^{*} і то в усіх подробицях, лише судить братів не пан, а прокуратор, який жениться з мудрою дівчиною. Але що вона вмішується в його судові справи, заступаючись за справедливість, прокуратор її проганяє з дому, дозволяючи їй узяти лише те, що їй наймиліше. Вона вмишує чоловіка вином і сонного переносить до свого батька – він їй наймиліший. Прокуратор одпускає їй вину, визнає, що вона найхитріща, й далі судові справи веде не він, а вона, і відтоді, як кінчається казка, було «všude dobře».

У казці «O koze»^{**} виступає в скороченні наша «Коза-дереза», та тільки проганяє козу з лисиччиної хати не «рак-неборак», а щипавка, що залізає козі до вуха. В казці «O Kohoutkovi a slepičce»^{***} бачимо подібний мотив, що в нашій казці «Горобець та билина»; у казці «O Smolíčkovi»^{****} ми пізнаємо нашу казку «Півень, Котик і Лис». Тільки в останній, замість котика, ролю захисника півня грає золоторогий олень, півень у чеській казці Немцової змальований малим хлопчиком, а ролю хитрої лисички грають «jeskyňky» – печерні дівчата, які благають Smolíčka відчинити їм двері його хатки, уносять його до себе, й коли відгодували вже хлопчика, щоб його з'їсти, олень його вирятовує; пісня Smolíčka до оленя така сама, як пісня нашого півня («Ой несе мене лис» – «Za dole, za hory, Smolíčka-pacholíčka jeskyňky nesou»). У казці «Vděčná zvířátka»^{*****} відбивається наша казка «Хатка в лісі», в казці «O princezně se zlatou hvězdou na čele» – багато спільного з нашою казкою «Брат із місяцем, сестра зі звздою і

* Or. cit., ст. VI.

** Slov. Pohádky, 1909, ст. 101.

*** Я користувалася не багатим порівняльним матеріалом, а тільки тим, що поміщений у «Етнографічному Збірнику» Наукового Товариства імені Т. Шевченка тт. XXV, XXIX, XXX, казками видання Гнатюка та Грінченковим вибором казок для дітей, вид. Вукоспілки.

**** Пор. «Slovenské pohádky a pověsti». У своїх примітках до цієї казки Тілліс каже, що Немцова дуже скоротила кінець казки й одкинула епізод із птахом, – у нашій казці «Грип» – дуже близький до пригод Котигорошка.

***** Slovenské Pohádky, 11, ст. 38.

* Národní Báchorky, díl II, ст. 37; пор. У Грінченка, ст. 168.

** Národní Báchorky, díl II, ст. 385.

*** Ibidem, ст. 473.

**** Ibidem, ст. 477.

***** Národní Báchorky, d. II, ст. 109.

прекрасна Олена», а також і з казкою «Черевичок золотий» (Грінченко). У казці «Jak šlo vejce na vandrovku», бачимо нашу казку «Як бик ходив до вирію»^{***} тільки що в чеській казці не пояснюється мотивів мандрівки, але ж коло яйця збираються ті самі звірі, що і в українських варіантах: віл, кінь, кіт, качка, рак, свиня; вони всі позачувалися в порожню хату розбійників і вночі дали їм добру відсіч^{****}. Таксамо близькі чеська казка «O jednom starém psu a vlku» й українська «Вдячний пес»^{*****}. У казці Немцовой «O tom šuhaju, co se pebál», бачимо той самий мотив і багато спільних подробиць із українською казкою «Чоловік без страху і упир», а також «Як парубок страху шукав»^{*****}. З багатьома українськими казками має споріднення дуже мистецька казка «O dvanaći měsíčkách»; серед тих матеріалів, що я мала під рукою, вона найближча до української казки «Дідова дочка та бабина дочка»^{*****}. В казці Немцовой дуже імпозантно змальовано, як ці всі дванацять місяців сиділи нагорі коло вогню й давали поміч убогій покривдженій дівчині; в українській, хоч і нема тої гори з дванацятьма дідами, але є гарні подробиці, як по дорозі дівчині помагали й яблунька, й собачка, й інші природні предмети. Гарний варіант казки бачимо в Немцовой «O porolušce», казці, що знов у нас повторюється в різних варіантах у збірках і Гнатюка, й Рудченка, й Чубинського. Спільна тема розроблена в Немцовой «O vítězkové» і в українській казці «Зрадлива мати, її коханок і син»^{*****}. Але особливо зворушливо еднаються казки: – Немцовой «Či je spravedlnost na světě, či ne?» і – українська «Правда та Кривда»^{*****}. В обох змальований убогий чоловік оптиміст, що, не зважаючи на своє тяжке життя, на всі кривди, які йому робить багатий брат, не тратить віри в перемогу добра; в обох убогий за шмат хліба віддає свої очі, але гайворони дають йому пораду, якою водою очі вилікувати, і людина не лише сама прозріває, а й молоду царівну сціляє й доживає гарного віку – за те ж багатого брата розкльовує гайвороння. Додати хіба

* Гнатюк, Народні казки, ст. 119–134.

** Див. її варіанти в Рудченка, Грінченка й Манджури.

*** У варіанті Гнатюка, поміщеному в XXVII–XVIII Етнографічному збірнику (звіриний епос, ст. 329–330) звірі за два дні додому вертаються.

**** Гнатюк, Звіриний епос, ст. 229.

***** Етногр. збірник, ХХІХ, ст. 67–70.

***** Грінченко, Казки вибрані для дітей, ст. 74.

***** Етногр. збірник, ХХІХ, ст. 67–70.

***** Грінченко, Казки вибрані для дітей, ст. 139.

слід, що чеській казці бракує тих цікавих перепитувань у стрічних людей, як його на світі краще жити: чи правдою, чи неправдою, які тшкі характеристичні для української казки ...

Можна було б ще багато найти паралель межі тими чеськими і словацькими казками, що їх зібрала та зредагувала Б.Немцова, й іншими, українськими, і з тих паралель виснувати чимало споріднень і національних особливостей межі творами обох народів і самими народами, – але я це не вважала за своє завдання. Мене зацікавили, як я сказала, всі ці сюжети з педагогічного боку, і в ювілейному році, коли ввесь чеський народ, із нагоди сімдесятиліття смерти Немцовой, чадує скрізь із великою вдячністю свою письменницю – виховницю цілих поколінь свого народу, мені хотілося вказати на одну вітку її літературної діяльності, на народні казки, нею для чеської молоді поперероблювані, на ті казки, що мали і все ще мають таке велике виховниче значіння, а що такі близькі до наших українських народніх казок...

(Дж.: Український Високий Педагогічний Інститут імені М.Драгоманова: Науковий збірник. - Прага, 1932. – Т. 2. – С. 257–260).

Дещо про сербську сучасну літературу

Події на Балканах примушують нас звернути увагу на ті братерські нам народи, які з страшенним завзяттям змагають ся не тільки здобути собі волю й незалежність, але ще й виробити новий лад політичного життя й єднання. Багато помилок роблять вони в своїй боротьбі, занадто виявляють лютість, але ми так мало знаємо сі народи, їхні взаїмні відносини, їхній склад життя, що ся кривава епопея в багатьох своїх подіях зостаєть ся для більшости з нас незрозумілою.

Та треба пам'ятати, що майбутній стан політичного життя південних слов'ян повинен вплинути й на наше жите, бо автономія кожної окремої слов'янської нації залежить і від росту культурного й економічного і інших слов'янських народів і в кінці вони певно з'єднають ся таки на федеративних основах, які найбільше могли-б сприяти розвитку кожної з них. А поки та давня мрія наших найкращих поетів і публіцистів перейде в жите, бажано було-б, щоб між слов'янськими народами витворили ся більш постійні зносини й взаємне розумінне.

Бажаючи і з свого боку чимсь допомогти тому взаємному розумінню, хочемо звернути увагу українського громадянства на сучасну літературу Сербії й порівняти її з нашою. Бо література дає багато для розуміння культурного розвитку і напрямку думок кожного народу.

В межах 1878 р. Сербія має усього 48 ½ тис. квад. кілометр., на яких живе 2.312,484 душ. Характеристично, що з тих 2 мільйонів мешканців усього 13 з відсотка живе по городах (містах), а 86,7 – селяне. Се нагадує нам склад нашої людности, бо й Українці більш селяне, аніж городяне. Альфабетів було в Сербії в 1911 р. 65 на 100 душ, а серед селян тільки 30 на 100 душ, бо хоча початкова освіта визнається в Сербії обов'язковою й безплатною, та селяне усіма способами уникають школи, бо через злидні діти мусять з малих літ працювати і не мають часу ходити до школи.

До половини XIX в. ученне по народніх школах вело ся на «словено-сербській» мові, якої діти не розуміли й вело ся воно зовсім механічно. Книжки були так незрозумілі, що дітям доводило ся їх вчити напам'ять, бо переказувати зміст вони не мали змоги. Й задавали їм учителі «Одавде-довде». Тільки в другій половині віка на школу звернено увагу, але не зразу могла утворити ся гарна здібна шкільна література і відродженне сербської народньої школи розпочало ся тільки в кінці XIX віку, через що XX вік й зветь ся віком освіти. Як XIX вік визволив від зовнішнього гніта турецького, так XX-й мусить визволити від ще страшнішого ворога, – від темноти, збудити самосвідомість Сербина. За останній час національні риси втрачали свою цінність в Сербії, забували ся пісні народні, зміняла ся одіж. Замість славетного гусяра Сербина на ярмарках, на святах, на весіллях верещать серипки й флейти захожих Циган, старосвітські думи не лунають, а по селах співають:

Купи ми, бабо, лен мешир (шляпу)
Да ме воли офіцир,
Купи ми, бабо, златан сат (часи),
Даме воли адвокат! і т. ин.

Що до уряду, він теж ставит ся до народньої освіти байдуже й на уся освітню справу видає тільки 7 мільйонів франків. Справа народньої освіти посувається наперед найбільше змаганнями самих вчителів, які згуртували ся в учительську спілку, що має з 1500 членів, склали капітал 200.000 фр., мають свою «Вчительську Хату» в Білграді й свій орган-місячник – «Учитель». Учитель початкової школи грав значну

ролю в культурі сербського народу й сербського громадянства. Се був провідник поступових ідей, оборонець прав люду, борець за найкращі ідеали. Більшість сербських письменників вийшла з поміж вчителів сільських. Усіх початкових шкіл – 914. Середніх шкіл налічують тільки 31, з них 2 учительські семінарії й технічні школи. Університет, або Серби його звать, – Висша Школа – в Білграді має три факультети (немає медичного), та й наука в ньому не стоїть дуже високо й багато сербської молоді шукає науки по університетах закордонних й там набирають ся нових ідей, напрямків, змагань, й переносять їх в свій край, де їх болуче вражає темнота, зубоженність рідного люду. Чимало сербських студентів вчать ся по російських університетах, але на жаль між ними й гуртками української молоді дуже мало зв'язків. Віденський, петербурзький і парижський університети найбільш мали значіння в розвою сербської молоді, яка там захоплювала ся соціальними ідеалами й переносила їх до себе, де уся історія краю виготвляла певний ґрунт для зросту ідей демократичних, ідей волі, визволення не тільки усього краю від залежности від чужої держави, але й для визволення селянської робітничої маси від пановання своїх земельвласників. На сьому-ж ґрунті постійних змагань до волі зростала й уся сербська література.

Виданне пісень Вуком Караджичем у першій половині XIX в. наче винесло на світ божий сі великі твори й примусило увесь науковий й літературний світ Європи звернути увагу на той народ, що складав їх, на ту мову, на якій вона вилила ся з серця невідомих народніх поетів. До того часу література сербська не була позбавленою своєрідности, а наслідувала німецькі та італійські, а багато сербських тогочасних письменників соромили ся писати своєю мовою, писали латинським алфаветом, хорватською мовою, вживаючи як найбільш чужомовних слів. Се було щось підсолоджено сантіментальне, далеке від рідного житя, від рідних обставин сербського люду. Після Караджича таке письменство стало неможливе. Поруч з своїми етнографічними дослідями він видав «Письменницу сербске языка», себ-то граматику сербської мови й сербський словник з перекладом німецьким і латинським усіх слів. Сербська мова виступила у своїй могутности й красі. Доводило ся сербським письменникам й поетам вчити ся своєї рідної мови й вбачаючи красу народньої поезії зрікати ся чужомовних зразків й звертати ся до рідного джерела за натхненням й за змістом в своїх творах. Усю молодь охоплює народницький настрій, збуджуєть

ся критика на громадянство, яке живе чужими думками. Учень Караджича Бранко Радичевич, скінчивши свою науку у віденському університеті, розпочинає новий літературний напрямок. Революція 1848 р., що вибухла майже по усій Європі, додає запалу сим першим сербським поетам і тим невеличким гурткам, які коло них складаються. В своїй сатиричній поемі «Пут» Бранко Радичевич журить ся становищем тогочасної сербської літератури, алегорично малює її, як пасіку без меду, як пшеничну ниву, на якій замість хліба вродили ся самі будяки та кукіль; він смієть ся з тих суперечок про правопис тих чи інших слів, які поділяли тоді письменників на ворожі табори; він глузує з темноти білградського громадянства, де «осли мають над усіма перемогу». У другій поемі Бранко дає чудові малюнки природи. «Дьячки растанок» («Разлука молодих»), де він співає про красу свого рідного краю – Карловіці – малює народне сільське жите.

Смерть рано увірвала творчість такого талановитого поета, друга Радичевича, Негоша, але твір його чудової лірики «Горяки Вијенац» і досі належить до найкращих поетичних творів сербської поезії. Його чиста як хрусталь мова й натхненна лірика привернули чимало читачів до сербської поезії. А поети, які до сього часу шукали свого натхнення в творах Данте, Аріосто й Горация, роблючи з них дуже банальні переклади, – тепер захоплено припадали до збірок Караджича, самі шукали нових народніх пісень. Се була ще романтична література, подібна до нашої 30–40 років. Одним з видатних таких романтиків треба назвати Степана Љубиша, на якому яскраво можна бачити сей перехід від романтизму чужої поезії, романтизму безпідставного до романтизму широго, близького вже до народнього реалізму. Сам він з походження Серб з такої країни, де найкраще задержали ся старовинні народні звичаї й залишила ся мова найчистіша без мішанини турецьких, італійських чи німецьких слів. Про сю країну – між Чорногорією, Герцеговиною й морем, стародавнє прислів'є висловило ся так, що там з «трьох людей напевно один вийде чи співакою, чи оратором!» Через се й твори Љубиша мали велику свою заслугу через чудово гарну народну мову – як. напр. «Причанва (оповідання) Вука Дојчевича» – спочатку надруковані в часописі «Сриска Зоре», одній із найкращих тогочасних сербських часописей, яка в 1878 р. мала тільки 1600 передплатників; так мало було свідомих читачів в Сербії в ті часи. Крім того, видавали ся ще «Србадија», «Сербська Независность», «Недільний Лист», «Отачбина» і інші. З сих часописів 60-

70-х років досі виходять «Босанска Вала», «Бранкове коло», «Сербский Книжевний Гласник», «Забавник». Правдивими представниками демократичної, соціально розвиненої й патріотично натхненої сербської молоді того часу – тої молоді, яка гуртувалась під прапором «Омлядиня» й рада була віддати своє жите задля визволення Сербії – її представниками в тогочасній літературі були два талановитих поети – Іован Змай та Джура Якшич. Змай був лірик чистої води, – натхнений співак сербської ліберальної «Омлядини». Багато почуття в його «Майка сербскої јунака», або в його політичній поезії на смерть парижських комунарів (Милостивој Європі на гребу стрельбаних комуніста!). В 80-х роках й пізніше реакційна преса силкувала ся зменшити популярність поета, але пишній ювілей, який в 1899 році скликав ся в Загребу в день 70 ліття сього улюбленого поета найкращих поступових ідеалів, виявив велику пошану до Змая усього поступового громадянства.

Джура Якшич – бурний романтик патріотичних змагань тогочасної Сербії. Син селянина, він ідеалізував селянство, мав віру, що в ньому, в селянському людови, живе сила сербської нації, й сю силу, на думку Якшича, принижують усі дужі й багаті люде. Через се в багатьох його «приповетках са села» мало реалізму, а більш іділічного поетичного змісту. Патріотизм Якшича виявляв ся в його історичних оповіданнях. Він весь горів від бажання скорійш бачити свою Сербію вільною, він мріяв, що 1877 рік стане за для неї местником за 1389 р. – за Косове Поле. Він сам був у «Народному Ополченію», він радо віддав би усього себе за любу Сербію. Одно з його патріотичних оповідань довело його до суду, який побачив в його письменстві щось «злонамерне» й тенденційне. Якшич бачив наче дві Сербії – одну, яку він горячо кохав своєю палкою душею – то була молода поступова Сербія, чесна, вільнодумна, Сербія селянства й молодої інтелігенції. Друга Сербія, яку він «мрзео», себто ненавидів – то була бюрократична Сербія мертва, уся запродана, брехлива, потурчена, розбещена, яка в своїому краєви жила, як ворог лютий. Незалежний і непокірливий по натурі Якшич не міг се усе бачити й мовчати. Він завжди стоїть в перших рядах «Омлядини», на лівому її крилі, певний, що громадська воля й реформа внутрішнього ладу остільки ж необхідна Сербії, як і визволення з-під Турка. Що Гейне був задля «Молодої Германії», тим був Якшич задля сербської «Омлядини». В 1870 р. він пише свої гострі сатири («Мисли једног пензюнара», «Покајној цен-

зурі» і др.) в «Младој Србадији» і розпочинає палку суперечку з усіма реакціонними органами. Потроху романтична снага Якшича перетворює ся в реалістичну й його оповідання з життя учителя народнього («Чича-Тима») зробило цілу революцію в тогочасній сербській літературі, бо така реальна правда виявляла ся в сьому оповіданню – в сих постатях учителя й чиновників в усьому нарисі життя села Пожаревац. Далі в своїй повісти «Пан Тихомір» Якшич вже зовсім реаліст.

З сього часу літературний рух в Сербії почав виходити з під романтичних настроїв й ставав усе більш на реалістичний ґрунт. Дуже сильне вражіння справили на молодих сербських письменників велетні російського літературного реалізму – Гоголь, Толстой, Горький, які в перекладах стали відомі сербському громадянству. З'явив ся особливий склад реально-сатиричної прози, найталановитішим представником якого в кінці XIX віка можна назвати Лазо Лазоревича, Веселиновича й Протича. Оповідання Лазоревича перекладені на російську мову. Усі ці три письменники малюють селянське життя без жадних елегічних окрас; вони глибоко заглядають в душу своїх «недукованих» героїв і дають дуже талановиті нариси, в яких виявляється уся духовна вдача Сербина, яку утворила в йому природа й історія його краю. В житю селян ще чимало темних забобонів, яскраво помічається ще вплив чужої турецької пануючої нації. З таких творів найкращими можна вказати оповідання Лазоревича «Први пут с оцем на јутренье» – («Уперше з батьком на ранній службі»), Веселиновича «Кумова Клятва» («Залятте хрещеного батька»), Протича «Из Сеоског Албума», де в кількох оповіданнях виявляється уся сільська інтелігенція з простими звичаями й обмеженими інтересами села Підгориця. «Кумова Клятва» малює нам могутню постать старого Сербина, з деспотичною, натурою, який не знає ніякого обмеження своєї волі, ані в родині своїй, ані в селянській громаді, в якій він обраний суддею. Але коли його самовільство образило пошану до старого, гарного по своєму характерови його ж «кума», себто хрещеного батька, якого суддя зважив ся висікти прилюдно, тоді його вражає закляте кума й як фатальна кара сиплять ся на голову колись гордого й пишного господаря одно нещасте за другим. Наче уся стародавня традиція повстала проти необачної пихи судді, який зневажив одвічні закони пошани до роду, до старих й помстила ся на судді. В оповіданню Лазоревича виступає чудова постать жінки – ніжною, ласкавою, яка в Сербії живе в повному підданстві свого чоловіка, але своєю ду-

ховною міццю і красою стоїть на чолі духовного огнища. В оповіданню «Први пут з оцем на јутренье» – перед нами селянський крамар, небагатий і невбогий. Приятелі зводять його з путі й він захоплюється картами; що ночі збирають ся до нього якісь непевні люде й грають до ранку. У грі щасте змінюється. Митро часом виграє коштовні речі – коня, дорогий кожух, годинник і т. и., часом програє. Врешті він усе хозяйство зводить й усі гроші програє. Жінка не має сили захистити дітей від злиднів, чоловік гримає на неї й вимагає усі гроші. Вона тільки плаче по ночах з малими дітьми вкупі та разом з ними молить ся. Але коли її коханий Митро ростратив усе й з розпуки хоче себе застрелити, вона виявляє усю силу своєї душі, обгортає його своєю ласкою, примушує його розпочати нове роботяще життя для їх діточок.

У Протича виявляється більш сатиричної вдачі в його дописах, й сумно бачити, в якій темноті ще нидіє гарно уквітчане садами, обмежене горами сербське село...

В XX віці реалістичний напрям сербської літератури звертає увагу не самою психологією селянства, а й економічними обставинами його життя. Поміж письменниками сього напрямку треба зазначити Чинико – талановитого письменника, який малює важке становище сільського господарського робочого люду; дуже гарні його оповідання «На повратку с рада» («Вертаючись із заробітків»), «На сунчвој жеги» і др. Він пише з натури з улюблених ним своїх земляків Дальматинського краю. Усі оповідання його мов переняті пекучим південним сонцем, під яким досягають виноградів, червоний інжир й сизі маслини, почувается ся подух близького моря й шумить жорстка трава й плинуть хмари понад полем на крилах дужого південного вітра. Й серед такої декорації Чинико малює нам страшенне життя бідноти сел і невеличких міст. Сам Чинико покинув університет, покинув бучні міста, зрік ся нудного бюрократичного заробітку й повернув ся до своєї улюбленої Дальматії, щоб серед простих робітників збирати в себе соняшні проміння і плескіт морських хвиль. Але те, що він побачив в рідному селі, не дало йому ані щастя, ані спокою, й він почав описувати гарячим пером сих «гладуше» й «голиче», виявляти ті соціальні неправди, які приводять селян на сій колись такій плодючій землі до страшених злиднів. Взагалі можна сказати, що нова сербська поезія й література дедалі виявляє більш краси й сили в своєму реально-демократичному напрямку. Життя б'є яскравими

фарбами свіже, правдиве, як напр., в коротеньких, але чудово-гарних нарисах Кочича – який малює дитячу психологію пастушка, що так кохас бика «яблана», й дівчини-селянки з нещасливим коханнем «Мргуда». Він дає гарні малюнки природи вже другої частини Сербії – країни гір і провалля. Жіночою красою й радістю сільськогосподарського трудового життя серед природи переняті оповідання Станковича «У виноградима», де перед нами розгортається пишна картина збору винограду, веселий час по всьому півдню Європи, і «Нушка» – теж широкий малюнок весілля на селі. Написані вони так жваво, так широко, що читач мимохіть захоплюється красою народного життя і художнім його малюванням.

Серед усього того художнього психологічно-етнографічного матеріалу стає осторонь оповідане Чоровича «Омерага», де вимальована психологія Турчина Омераги. Колишній ага Омерага бачить, як на його селі й скрізь в Сербії упадає влада турецька, губить ся авторитет турецьких чиновників, як «сербин піднімає голову й зневажає свого колишнього владаря». Не може сього Турчин далі терпіти, він покине сей край, він поїде «до себе» в Малу Азію, там турецька земля, там турчина ніхто не зважить ся образити, там грошей багато... Він мріє про якийсь далекий чудовий край, де чекають його і скарби розкішні й жваве й щире товариство, бо там «наш край, там турецька земля». Але в сьому сербському селі він родив ся, тут жили й померли його батьки. Сей сад, що пишається довкола його «кучи», то насадив його батько, то викохав він власним доглядом. Його жінка, його дитина плачуть покидаючи сей край, який для них здається рідним, коханим. І коли Омерага удосвіта йде, поки усі сплять, прощати ся з могилою батька й матері, коли він – такий суворий замкнений у своїй душі – ховає в коран маленьку зів'ялу квітку з могили, щоб унести її туди в «свій» мрійний край, коли він в останнє оглядає далекі гори, де він знає усі стежки, тоді ви розумієте, яка драма ховається в сих турко-сербських зносінах, як могли б сі два народи вкупі жити, однаково обробляти землю, яку вони обоє кохають, якби не розрізнили їх дипломатичні сварки. І се оповідання Чоровича виявляє, що сербські письменники вміють зрозуміти душу й так званого їх «ворога».

Серед письменників, які малюють не тільки селянське життя, а й городське, інтелігентне, найбільш популярні модерністи Симо Матавувль і М.Ускокович, а також гарні оповідання з офіцерського життя Станковича. Скрізь у сих молодих письменників виявляється правда

життя, психологічний глибокий аналіз, краса мови, краса форми. Являються й жінки письменниці, але їх твори ще не мають великої цінності, вони поки що не мають досить широкої освіти, не виявляють високого натхнення. Найкращою між ними можна назвати поетесу Даницу Маркович більш захоплюючу своєю щирістю ніж талановитістю, та ще письменницю Драгоїлу Іарневичеву, яку шанують як сербську Жорж Занд. Але не так популярні її романи й повісті, як її автобіографічний щоденник, який ще тільки уривками надруковано, бо через свою щирість не надається широкому колу читачів.

«Мое гасло, каже Драгойла: нічим не затаєна правда, правда в усяких умовах життя. Не соромлюсь я жадної своєї слабости, не хвалю ся ніякими заслугами, хочу одкрити своє справжнє життя, свою нічим не окрашену душу». Але вона та ще звісна Малица Смоядинович (Сербкиня належали до колишнього романтичного кола сербських поетів. З модерних письменниць треба вказати на Адель Милчинович, але й вона дає не нарис життя навколо неї, а знов свою автобіографію – «Zivotno pisma studija» (хорватським шрифтом). Се показує, що сербська жінка ще не ввійшла у громадське життя, що вона більш захоплена своєю особистою психологією й не навчила ся стежити за життям людським поза межами її родинного життя.

Сей поверховий короткий нарис сучасної сербської літератури виявляє, яка ся література близька до нашої української літератури. Як в нас, так і в Сербії коштовним фундаментом для розвою літератури стала багата народня поезія, яка була зібрана й розпочала свій вплив приблизно в ті саме часи, як і в нас, – у 30-40 роках ХІХ століття. Так як в нас сербські письменники під впливом розкішних зразків чужомовної поезії вагали ся звертатись до своєї народньої мови і рідного життя, але для них були приступні справді найкращі впливи й італійської, й німецької, й російської поезії, на їх впливала також й орієнтальна поезія арабсько-турецька; наші ж перші письменники мали геть менше величніх літературних зразків, в більшості лишали ся під впливом самої російської літератури. Так само як і в нас із 40-х років в Сербії запанував щирий демократичний напрямок в громадянстві і в літературних колах. Але в Сербії більше міг панувати настрій волі, змагання до визволення й зовнішнього – від Турції, – й внутрішнього – визволення соціального. Затим конституційний склад життя за 40 останніх років не міг не дати змоги широкого розвитку літературі і пресі. Але... сербська література не мала такого поетич-

ного велетня, яким був Тарас Шевченко, бо популярний Змай завше був і буде партійним талановитим поетом сербської Омлядини, тоді як Шевченко став для усього слов'янського світа (стає в перекладах і для других народів) учителем широкої людськості й краси. Він й дав українській літературі широкий людський напрямок, якого вона додержує й до нашого часу. Українська література, не вважаючи на важкі, неможливі обставини, при яких вона розвивала ся, розкошує такими великими скарбами рідного слова, як спадщина Коцюбинського, як творчість Нечуя й Мирного, як поезія Олеся, як драматичні твори Карпенка-Карого, як драматичні поеми Лесі Українки. І сербська і українська література рідні своїм демократичним настроєм і своїм щирим почуттям до свого бездольного люду, своїм коханням до краси свого рідного краю. Вони як дві рідні сестри, співають про долю двох зубожених історичними обставинами життя південних слов'янських народів. Але вони не можуть себе назвати сестрами – вони одна другу не знають – серед перекладів, якими повні усі часописи сербські – є й німецькі, англійські, французькі, італійські, турецькі, армянські, російські – нема жадного перекладу з українського. Коли мені довелося одному сербському вчителю послати твори Винниченка, він, який дуже гарно знав російську літературу, запрохав у мене словника українського і граматику, бо зовсім не був знайомий з нашою мовою. Так само й серед Українців мало хто знає сербські найкращі твори, й бажано було б завести з сербськими письменниками більш щирі зносини, перекладати їхні твори. В нас багато спільного, багато однакових завдань, спільної праці і над економічним відродженням народу й його освітою. Коли замовкнуть на Балканах останні гармати й розпочнеться творча праця для будови нового життя, тоді бажано було б, щоб літературні зв'язки дали більш взаємних свідомих зносин між усіма південними слов'янськими народами.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1913. – Т. 62. – С. 351–359)

Дещо про сучасне французьке красне письменство

Сучасна французька література далеко не так відома нашим читачам, як була вона за часів Мопассана, Доде й других видатних французьких письменників XIX віку. Навіть імена літераторів XX віку, окрім Анатолія Франса, – мало кому у нас знайомі, так наче цікавість

до колись такого привабливого французького красного письменства зменшилася. А тим часом, слідкуючи за літературними рухами талановитої латинської нації, не можна не бачити, що вони щодалі набирають нової краси, прокладають нові стежки й малюють нам громадське життя Франції в різноманітних кольорах і ставлять ся до нього з неоднаковими вимогами громадської етики. Якщо Поль Маргерит після свої звичайні оповідання про ніжне глибоке кохання, психологічні нариси родинних драм й непорозумінь – то у молодших письменників можна почути нові теми: так видатний сучасний романіст Ліхтенберже дає чудові нариси дитячої душі й тих ненормальних умов, в яких доводить ся дітям виховувати ся, – *Le petit roi*, – *Mon petit socur de Trott* й др., але обік з ними він дає цікавий дослід психології національного почуття – *Iuste Lobel, Alzacseu* – як воно потроху захоплює альзасця Льобеля, дуже широко розвиненого соціяліста, який спочатку визнає владу одного загального гуманізма, необхідного для єднання усіх народів межі собою. Але поживши в своїому рідному Альзасі та переживши ті умови життя, які там утворює панування Німців, Льобель цілком захоплюєть ся національним питанням, він впевнюєть ся, що без визнання прав кожної нації не може бути пацифізму на землі. Се роман більш філософсько-соціяльний, аніж одної психології кохання. Так само останній твір Анатолія Франса «*Les dieux out soif*» має теж більш філософський зміст: на фоні пекучих подій першої великої французької революції Анатоль Франс виявляє, як переконання людей постійно змінюють ся й як треба ставити ся до них з широким розумінням і всепрощенням й понад усіма поглядами, людськими переконаннями найкращу красу має розум й почуття жалощів, любови до усякої людини. В романі Базена виявляєть ся патріотичне почуття до любі Франції, до землі й вимальовуєть ся настрої сучасного селянства і змагання земельного французького панства повернути ся до своїх замків, до землі, служити її місцевим інтересам. Така-ж течія проходить і в романі Бордо – «*Le pays patol*» – де молодий землевласник, живучи в Парижі, вже рішучо хоче забавити ся усяких зв'язків з своєю землею й приїздить у свій замок, щоб продати його. Але тут обхоплює його свідомість своїх обов'язків до свого рідного краю, до людей, які живуть забуті, занедбані без жадного культурного просвітку. Й молодий землевласник зрікаєть ся свого парижського життя, зостаєть ся «на землі», приймає участь в громадському життю. І у Бордо, і у Базена в його романах «*La terre qui*

meurt», «Le ble qui leve» почувають ся однак ворожі відносини до соціалістів, до їх роботи серед селянських робітників, до їх участі в виборах провінціальних; висловлюєть ся прихильність до місцевого панства, яке працює й живе відповідно французьким традиціям, подаючи одну руку селянству, а другу руку церкві. Але без огляду на напрямок думок сих письменників, їх романи цікаво малюють сучасне провінціальне житте панів, які бажають нових відносин до селян, до робітників, а також паничів, які доводять до гріха сільських учити-льок – як в романі Гише – «Cebste Prudhomat». Але, як ні як, а сі усі романи розвивають усе старі мотиви кохання або шукання modus vivendi в умовах буржуазного життя. Зовсім нову й форму викладає й нову ідею становить в сучасній французькій літературі новий письменник Ромен Роллян – Romain Rolland в своїому творі – «Cristophe Jean» – «Христоф Іван». Се роман-біографія, розписаний у вісьми книжках, який своєю детальністю нагадує твори Діккенса, але зовсім до них неподібний тим, що добра чверть сього роману є чиста публіцистика, але публіцистика художня і цікава. Ромен Роллян дає нам хроніку життя не тільки самого героя – він наче поширює межі індивідуальних інтересів і захоплює читача глибоким аналізом особистих рис національних – він вимальовує три нації – Німців, Французів і Євреїв, й треба дивувати ся, як правдиво Француз зміг поставити ся до нелюбих ворогів своїх по той бік Рейна. Шкода тільки, що талановитий художник в останніх томах свого твору більш обмірковує психологію Французів й не дає таких виразних правдивих образів, які блищать на сторінках перших трьох томів, присвячених німецькому життю. Герой романа – Христоф Крафт – типічний Німець, музикант; автор присвячує перші два томи «l'Aube» та «le Matin» дитячим рокам його життя. Христоф син музиканта з оркестра принца невеличкого німецького князівства, недалеко від французького кордону, але не в Альзасі, а в широ німецькому місті понад славетним Рейном. Христоф «вундеркінд» і дуже рано починає свою кар'єру придворного музиканта п'яніста; його грою захоплена уся родина принца, ним пишаєть ся усе невеличке місто. Як живі повстають перед читачем батьки Христофа – безпросвітний п'яниця музикант, який в горілці загубив свій талант, мати Христофа – кротка малоосвічена працююча Німка, яка усе жите поклала на дітей, яких гріє її проста щира ласка. З трьох її синів один Христоф, як найстарший шанує її й допомагає їй після смерті батька. Вони так дружно лагідно живуть у двох бідно, але за-

безпечені заробітком Христофа. Хлопець виростає на волі, але працюючи тяжко, в нього виробляєть ся міцний, гордий характер, весь час він неспокійно шукає краси, високе змагання до музики стає головною метою й змістом його життя. Він не тільки грає в оркестрі, грає на фортеп'яні – він пише музичні твори, коли по власному натхненню, коли з наказу принца. Злидні, залежне становище якое ставлять молодого талановитого хлопця осторонь від суспільного життя, тільки в природі нільно почуває він себе й пильно прислухаєть ся до тієї чарівної мелодії, яка летє ся йому і в пташиних співках, і в стогоні вітру в лісі, і в дзвінкому шопоті води, й в дзюркотанню усяких цвіркунів й т. и. Душа знервованого музиканта дуже рано наповнюєть ся коханням, спочатку зовсім ідеальним – Христоф простий і бідний, закохуєть ся в панночку багату – свою сусідку, якій він дає лекції музики. Кохання обриваєть ся нагло, бо мати увозить свою дочку далі від такого неможливого коханця. Далі йдуть роки самотнього невеселого життя з мамою, серед невпинної праці, випадково Христоф закохуєть ся в сусідку удову, мляву красуню, яка дає себе кохати, сама з якоюсь лінивою недбайливістю не знає чи кохати чи ні симпатичного парубка. Але й се кохання несподівано закінчуєть ся смертю Сабіни й душа Христофа остаєть ся знову незадоволеною, самотність і сум охоплюють його. Дуже гарно малює Роллян при сьому, які пльотки складають ся в невеличкому місті з поводу романтичних подій придворного музиканта. Усі втручають ся непрохані, заводять сварки навкруги його, особливо, коли усі сі підглядачі запримічають, що Христоф скоро по смерті Сабіни закохуєть ся в дівку досить порочної етики й не соромить ся отверто гуляти з нею. Се кохання з Адою захоплює Христофа першою молодого страстю, яка завше має свою могутню красу й поезію. Але чистий ідеаліст художник не зміг довго жити в тій нечистій брехливій атмосфері, серед якої пишала ся його непорядна коханка. За першою її брехнею, за першим її подлим вчинком Христоф кидає її, кохання у нього зразу перевертаєть ся в презирство. З сього часу Христоф вже не шукає кохання, він підходить до жінок з якоюсь чистою товариською ласкою, він стає до них в близькі, але завше уважливі, щирі відносини; деякі жінки за се йому вдячні, а деякі лічуть його за се дурненьким, бо кожна жінка не рада так пошані чоловіка молодого, як найменшому його хвильованню від її краси.

Потроху гордий характер Христофа не мирить ся ні з своєю службою у принца, ні з вузькими поглядами на етику, на музику, на кра-

су, які панують навкруги його. Він з суворою критикою переглядає усі твори німецьких класиків, бачить їх хиби, сміло висловлює свою критику й шукає нових творчих шляхів, засобів. Він пише свої Lieder – Співи по новому – й ніхто його не розуміє, його сімфонію осміюють, ніхто не хоче друкувати сих творів. І тільки десь з глибини німецької провінції озивається якийсь справжній музикант старий Шульц й несе молодому композиторови своє привітання. Гостювання Хрістофа у сього старенького Німця ідеаліста належить до самих яскравих сторінок роману Ролляна. Постать Шульца й його приятелів намальована майстерно. Теж гарно виведений другий Німець музикант Hassler – Гаслер, який за кар'єру віддав і свій талан, і свою душу, висох увесь і хоч чуло розуміє красу музичних творів Хрістофа, нічим не хоче йому допомогти.

Що далі становище Хрістофа гіршає, принц після одної занадто смілої статті свого музиканта гонить його від себе. Через його роман з Адою місцева буржуазія одмовила йому його лекції музики, він остається без друзів, без грошей, серед ворогів, які не розуміють і ганьблять його. Тоді він рішає покинути ненависне місто, залишити бідну стару неньку саму й подати ся в країну волі, у Францію. Вона вабить його своєю волею: «Там, думає він, зрозуміють й мою критику старих богів й моє шукання нового, свого, незалежного шляху». Несподівана подія примушує його, як найскорійш тікати з рідного краю, щоб не попасти у в'язницю. В Парижі починається його нове жите, бідовання, злидні, ще більша самотність; спочатку Хрістофа вражає парижське жите паганійшими уявами його роспусти, поверхового відношення до усього чужого, прихильністю до своїх традицій і вбожеством музикальної освіти, музикальної творчости. Тільки дружба з одним молодим, теж бідним і самотнім хлопцем, починаючим письменником, дає щирому сердцю Хрістофа втіху й тільки Оліве навчає палкого Німця глибше придивляти ся до французького життя, щоб зрозуміти його особисту красу. Він справді упевнює Хрістофа, що почуття волі – пануюче почуття Франції. «Французи живуть за ради щастя бути вільними. Бути вільними, почувати, що усі навкруги тебе мають вільний розум, мають волю життя – се таке невимовне щасте, що здається, наче душа твоя плаває в якомусь безконешному повітрі». «Нащо мені ваш порядок, каже Оліве, коли Хрістоф вихваляє йому німецький лад життя, нащо мені твоя забезпеченість життя, непогрішна дисципліна в чотирьох стінах твоєї славетної імперської ка-

цїрми. Та я вмру там від задухи, без вільного повітря. Ні, ми вимагаємо усе більш й більш волі, усе вільнішого повітря. Завше, постійно ми шукаємо усе більшої волі». Потроху Хрістоф пізнає найкращі кола французького суспільства, тих Прометеїв та Ікарів, які невтримно ведуть наперед усі думки й змагання не одної Франції, а всесвітні, він починає знати справжню Францію – чисту, вільну, героїчну, таку, яка вона вийшла з страждання після 1871 року, яка через віки складає найкращу культуру, яка стає прихильною до усіх народів й розуміє чужі страждання сама, зазнавши досить пекельних мук, яка волю ставить вище усього. Хрістоф побачив і той страшенний індивідуалізм життя, який так вражав його сантіментальне німецьке серце; усі живуть маленькими кастами, одні до других не мішають ся, наче справді «on n'est pas de la meme rase» – наче не одної породи люди й треба щось надзвичайного, щоб захопило в один настрій ріжних Французів; бачив він страх стати смішним – найбільш усього боїться кожний Француз. Але побачив теж Хрістоф ту привабливу прихильність, з якою простий французький люд стає на допомогу кожному, хоч своєму хоч чужинцю, в біді – як його врятувала хворого проста покоївка Сидонія. І зрозумівши Францію, Хрістоф покохав її, але як тільки прийшла чутка про можливість війни з Німцями – він готовий був зразу зрікти ся й свого друга Оліве і Франції й вертається «nach Vaterland», бити ся з Французами, хоть Париж, а не німецькі землі признали талан Хрістофа, дали славу його новим музикальним творам. Увесь час Роллян підкреслює щось примітивне в натурі свого героя Німця: се варвар з нестриманими сердечними рухами, з щирою органічною ласкою до людей, з чистою, без користи жадною душею, органічно етичний й ідеалістичний. Тоді, як Французи виявляють себе занадто культурними, стриманими, з більш розвиненим розумом, з широкими поглядами, більш сухі з боку почуття. Трудно сказати, чи воно справді так, бо характеристика національного типу занадто широкий синтез, який не легко піддається точнісінькій детермінації. На те-ж ми вже одмітили, що на жаль Роллян не дає таких яскравих французьких постатей, якими цінні його перші, присвячені Німцям, томи. Так само цікаві постаті з жидівського громадянства, як в Парижі, так і в німецькому місті. Вони намальовані досить яскраво – добрий щирий Моох, який допомагає Оліве й Хрістофови в їх поганих матеріальних обставинах, Гехт, безсердечна людина, яка використо-

вуге, як може талановитого Хрістофа, Мангейм – типічний буржуа, який дає гроші на часопись й т. и.

На роман Ролляна не можна не звернути уваги, бо не зважаючи на хиби й слабкі сторінки, він несе в собі щось нове, дуже, сміле, він висловлює своїм землякам чимало докорів, малює їх не тільки в святочних уборах, але й в буденних задрипаних шатах. Провідцем гуманізму й чистої етики він робить не Француза, а Німця. Мова Ролляна зовсім особлива й дуже красива: що фраза – то коротка закінчена думка, мов одрубана, але ясна, яскрава. В деталях багато юмору, багато пильного психологічного аналізу. Цікаво слідкувати, як то розквітчаєть ся його молоде художнє завзяття. До сього часу окрім сього роману-хроніки «Хрістоф Іван» Роллян писав чимало біографій музикантів, писав деякі драматичні невеличкі речі – «Дантон», «Робеспер». Скрізь видно його прихильність до дужих діяльних постатей. Таким дужим, цілним, але трошки занадто варваром виступає його симпатичний Німець-музикант Крафт, якого зневажили в рідному краю, а якому доля хоч трохи усміхнулась ніде, як в Парижі, в сьому всесвітньому ярмарку, до якого сходять ся найталановитіші люде усяких націй.

Обік з найкращими письменниками сучасної Франції, розглянемо твори французьких письменниць, яких тепер там дуже багато. Взагалі творчість жіноча рідко коли має оригінальну вартість, тільки деякі імена, як Жорж Занд, Бичер Стоу, Марко-Вовчок, Ада Негрі виступають, яко світочі нового соціального художнього твору: їх чулі серця наче сильніш других вражають ся й болять неправдою, більш захоплюють ся шуканнем правди, аніж утворенням краси. За для них – їх талант стає міцним засобом боротьби з неправдою, шуканнем нових, справедливих форм життя. В їх творах завше панує якесь одно почуте, або одна яка небудь думка – їм бракує широкої знайомости з ріжноманітним життям, з ріжними психологічними типами. Але вони завше озивають ся на саме пекуче питання їх часу, на ті духовні змагання, які за їх часи найбільш хвилюють жіноцтво, викликають потребу нових суспільних форм. Жорж Занд боролася за волю пригнобленого люду, Ада Негрі за визволення робітника й робітниці. Сучасні французькі письменниці роздивляють пекуче сучасне питання: як поєднати визволення жінки, її захоплення інтелектуальною працею з її традиційним, органічним становищем жінки й матері, оборонця родинного

життя, старовинного атріума, на якому жінкам присвячено споконвіку підкладати жару й вогню, щоб гріти ним чоловіка й дітей.

Жіноче питання розвиваєть ся в Франції дуже поволи, бо Франція в сьому питанню дуже консервативний край. Теоретично так звані емансипації жінки не ставить ся жадних перешкод, й уряд й наукові Інституції дають однакові права науковій й другій діяльності і жінки й чоловіка, й французжанки за останні 15–20 літ зайняли певне становище і в педагогічній діяльності, і в медицині, і в юрисдикції. Але громадянство французьке ще зовсім непевно держить ся на новому ґрунті визволення жінки: буржуазна традиція там куди міцніша, аніж в нас, і жінка там, хоч би яка була освічена, хоч як би не виявляла свої наукові або художні таланти, перш усього мусить належати своєму господарству й своїй родині. Перш усього вона повинна дати своєму чоловікови найкращі обставини життя, хоча-б за ради сього приходило ся їй зректи ся своїх найулюбленіших наукових завдань. Наука, діяльність громадська, педагогічна – усе се належить дівчатам чи молодим, чи старим, які не можуть або не хочуть заводити своє родинне кубелечко; інакше жінка виходить якоюсь злочинницею, яка псує жите й своєму чоловікови й собі. Питання справді в багатьох випадках стає дуже гостро й може бути розв'язане спільними змаганнями, як жінок, так і чоловіків.

Літ 8–9 тому з великою цікавістю читали роман пані Колет Івер (Collete Iver) «Принцесси Науки» (Princesses de Science), де вимальовано кілька постатей жінок-лікарок, або як їх там названо «докторес». Кожна з них особисто розв'язує для себе питання: як поєднати свою «науку», свою інтелектуальну працю з вимогами серця, з коханням й родинним життям. Найстарша з них, видатна своєю лікарською освітою пані Лянслева – зістала ся дівчиною, визнаючи неможливим єднати свою лікарську долю з родинними обов'язками. Але признаючи вимоги серця й природи, вона рішуче висловлюєть ся за вільне кохання й віддасть ся йому, коли найшовся той велетень душі й тіла – славетний доктор Бюссар – який опанував її серцем на який час! З другого боку, в тому самому великому парижському шпиталі, ще набираєть ся науки молоденька, дуже порядна, але бідна російська студентка Діна Скарова. До неї залицяєть ся один молоденький лікар Француз. Діна мріє тільки закінчити курс, щоб заробляти й самостійно вибити ся з злиднів. Але коли лікар сватає її, вона виходить за нього заміж й кидає улюблену медицину. З Діни стає ідеальна дружи-

на, вона уся віддасть ся своєму кубелечку, а наука, якої вона таки набралась за часи вчення, дає їй змогу гігієнічно виховувати діток своїх та допомагати своєму чоловікові в його деяких лікарських справах. Вона щаслива й за свою медицину не журить ся. Третя постать, се пані Аделина – замужня вчена акушерка. Медицина за для неї – то її хліб, вона заробляє на дітей, бо чоловік хоча добрий, але невдалий, великого заробітку собі не знайде. Пані Аделина шановна особа серед видатних парижських лікарів, її повсяк час назначають на операцію, її ставлять до великих пань на родини. Але роман збудований не на сих простих своєю психологією жінках, героїня його Тереза, дочка видатного лікаря, а потім жінка не знаменитого, але талановитого лікаря. Вона має видатний талант до науки, її тягне до медичної справи ще з дитячих літ. Ся наука, науковий дослід, самостійно нею зроблений – се усе її щасте-доля, її слава, майбутня славетна діяльність. Вона тільки й мріє про незалежну наукову працю. Коли її наречений благає її зрєкти ся медицини, стати цілком його, його жінкою й більш нічим, Тереза не згоджуєть ся, бо вона так само природно, суцільно кохаєть ся в науці, як і в його коханню. Одірвати себе від науки вона не може, як не може одмовити ся від любого коханця. І вони побрали ся: Тереза працювала в одній лікарні, чоловік її в другій, Тереза готувала свою «тезу» – працю на звання доктора медицини. Їй так приємно, що вони товариші з своїми науковими інтересами, вони живуть не самим коханнем, а й другими гарними високими ідеями. Але те, що вабит сю чудово змальовану жінку, те тільки дратує чоловіка, викликає в ньому якусь заздрість, незадоволенне. Коли Тереза не радіє своїй майбутній дитині, бо її народженне перебе їй в роботі, Гемене визнає її трохи не злочинницею. Але раз дитина народила ся, Тереза її страшенно любить тільки за-ради своєї дорогої праці, не вигодує її сама, а наймає кормилку. Дитина не дожила й року, й тяжко вразила своєю смертю серце батька й матері. Тереза, щоб пережити своє горе, ще більше віддаєть ся праці й науковим дослідам, вона вже справжній шановний лікар, який практикує з захопленням і навкруги якого вже лунає слава, віра в її талант, любов до її чулого жіночого серця, з яким вона запомагає слабим. Навпаки, чоловік її шукає відряди коло другої жінки, простої й доброї, яка вміє й поласувати його смашним сніданком, то улещує вихваленням його знання, то просто даючи йому ласкаву дружню запомогу. Діло доходить до того, що Тереза, щоб рятувати свою родинну долю, свого коханого чоловіка, таки примушена

згнєхати дорогу справу й закопати ся в родинному житю – виготовляти смашні страви, впорядковувати увесь лад в хаті й утворити навкруги чоловіка сприяючі його вимогам умови житя. Свою незалежність, свої самостійні бажання, свої духовні, наукові змагання – треба офірувати для добра чоловіка – інакше пропаде родина. І Тереза приносить жертву, ламає себе, вбиває в собі усю розумну істоту, крикаєть ся слави, духовного щастя, усе несе на офіру – й видатні лікарі, її товариші, похваляють сю жертву, радіють, що в Терезі жіноча чулість перемогла її розумову цікавість й хоча загинув видатний лікар, але виявилась вірна дружина.

Для нас, не Французів, таке розрїшення складної справи – розумового поступу жінки – здаєть ся якимсь страшним самогубством, чимало в нас вже є й жінок, які самостійно, обік з чоловіком й науку розробляють, й лікарують, й мають усякі посади. Хіба їх родинне щасте гине від такої свідомої роботи жінки? А в романі Коллет Івер навіть бідна пані Аделіна, яка своїм тяжким заробітком годувала своїх діток, в кінці кінців признаєть ся Терезі, що медицина загубила її родинне жите, бо дякуючи тому, що вона мусіла кидати по усяк час хату – чоловік з суму розпив ся, діти повиростали без догляду, й ся освічена акушерка, без чїєї запомоги видатні лікарі не приступали до операцій, вона ганьбить свою професію, як шкодливу за для кубелечного житя. Їй справді задоволеною, щасливою зістаєть ся з усіх героїнь романа вбога Діна, що вийшла заміж й занежала усяку наукову працю. Латинський *atrium* бере перемогу й міцними ланцюгами затримує усе змаганне французької жінки до незалежної наукової праці, до самостійної інтелектуальної професії.

Але проходить літ 8–10 й жите проторує нові шляхи, жінка в боротьбі своїй захоплює ріжні становища, й на всіх виявляє сталу працю, розумову міць. І та сама Коллет Івер в одній з своїх останніх праць малює нам й адвокату, й докторес, і просто широко освічених жінок, які своєю працею, своїми свідомими поглядами заробили від усіх пошану. Але пані Івер й тут не зрікаєть ся своїх особистих поглядів на жінку: в якому-б становищу вона її не бачила, вона, підвівши з офіційального її обличчя запинало, вуаль, бачить могутню силу серця, душі, величезну владу почуття, яка й дає жінці величну красу, дає їй в усіх моральних питаннях перемогу понад чоловіками. Збірничок нових оповідань Коллет Івер «*Un coin du voile*» – «З під вуалю» – дає нам цілу низку симпатичних постатей сучасних французенок, які беруть

ся за ріжноманітну працю, але в кожній виявляють свій строгий моральний погляд, своє власне гаряче почуття ласки, жалю до людей. Ось перед нами жінка-адвокат – в оповіданні «Le cas de conscience de l'Avocate» – «Совісний случай адвокатки» – панночка Оделін має змогу через одно бракорозводне діло вийти з темряви на світ широкий, з тяжких злиднів в достатки, з невідомої соромливої працювниці, маючої одні обов'язкові від суда оборони якихсь злодіїв, – стати видатною славетною оборонницею, за яку будуть писати парижські часописи, до якої звертатимуться парижські пани з користними ділами. Але в сій справі панночка Оделіна спочатку мала діло тільки з жінкою, яка скаржила ся на чоловіка й вимагала розводу і звернула ся до панночки адвокатки, довіряючи їй самі інтимні куточки своєї душі, інтимні події свого безталанного родинного життя. Адвокатка усім серцем співчувала молодій жінці і вже виготовила грізну промову проти жорстокого гнобителя її. Товариш п. Оделін вів справу чоловіка, й обоє вони тишили ся, як вони виступатимуть в такій пишній справі. Одним ранком в убогу квартиру адвокатки завернув якийсь пан: се був чоловік тої жінки, розвод якої вела п. Оделін. Пан де Сави звернув ся до молодої оборонниці, благаючи її замирити його з його жінкою. Він вияснив їй, що межі ними виникло лише непорозуміння; він знає, який гарний вплив має на ту жінку молоденька адвокатка й він в її руки віддає щасте своє й своєї жінки. Слухала його адвокатка й чулим серцем вгадувала, що сей багатий пан каже правду, але вона, як адвокат жінки, може відкинути усі його завірення й держати ся того ґрунту, на якому справа була поставлена жінкою сього нещасного чоловіка, але... чи се буде по правді? Чи може вона й тепер з такою-ж певністю виступати перед суддями з своєю промовою проти чоловіка? Чи мусить вона, забуваючи усю свою користь від сієї справи, клопотати ся за щасте сих чужих за для неї людей, замиряти їх. Вона оглянула своє вбоге помешкання, старе його збіжжя, оглянула своє негідне вбрання, побачила в невеличкому дзеркалі своє втомлене обличчя – діло родини де Сави давало їй гроші, блискучу славу... але!

Через кілька днів її товариш по сій спрві як буря влетів в її хату: що ви зробили? Де Сави замирили ся, се під впливом ваших розмов з жінкою; на що-ж ви се зробили? Добре ви собі заробітки здобуваєте! – здивовано питав він, придивляючи ся до веселого молодого обличчя й слухаючи, як панночка Оделін вмовляла пані де Сави вернути ся до свого чоловіка!

Велику силу почуття виявляє друга героїня Колетти Івер – «Дружина» – «L'epouse», – яка через роки несе страшений хрест страждання. Її кохав чоловік, не проживши з нею одного року в щастю, шпедужав психічно й вона одним одна пестувала його, вигадувала усякі засоби, щоб полегшити йому його страждання, ходила коло його, як коло малої дитини, й на диво усім лікарям діждала ся, коли до чоловіка повернула ся ясна свідомість. І усі муки, які вона переживала, здавали ся їй легкими й необхідними, бо вона так широко, так свято кохала свого чоловіка. Дуже гарне оповідання «Ces demoiselles Fjord» – «Сі панночки Фйорд» – про двох сестер з Норвегії, що працювали в одному французькому шпиталі. Якись холодні, витримані, вони скрізь викликали до себе пошану – молодша так любо пестила дітей недужих, й сама за ними захопила обкладки на горло, дифтерія і померла. Усе місто проводило її до домовини. Померла такою молодю й в землю понесла серце повне кохання до одного з лікарів. Старша її сестра теж любила, але мати її коханця прийшла у неї спитати, чи ті пльотки про роман одної з сих панночок Фйорд відносять ся до неї чи до її тільки що так почесно похованої сестри, бо якщо сі пльотки не до старшої сестри чипляють ся, то старенька пані дуже радо прийме панночку Фйорд за свою невістку. Йоганна уявила собі ясне чудове гарне обличчя її меншої сестри, яке тільки що лежало уквітчане в домовині, й на се обличчя навіки мовчазне, вона кине грудку гязі, за те, що вона молоденька любила? Ні, хай сей бруд, хотя й неправдиво, а ляже на неї, на живу. Йоганна нічого не одмовила добродійній пані, вона покинула сей гошпідаль, де їй так гарно працювало ся, покинула коханця й свою єдину, чисту мрію про щасте. Чистим, гордим холодом норвежських фйордів віє від постатей, із яких ні згага щастя, ні звичайна радість життя в праці не вирве жадного порушення строгої глибокої жінки. Й якось радісно зустрічати в французькій літературі, обік з тим шиком коханки, жінки адюлтера, до якого ми звикли в більшості романів Мопассана, Маргеріт й др. Така сама постать велична, повна сили зрєкти ся себе, забути усе лихо, яке сама вона вистраждала, щоб простити, щоб себе віддати на добро другої, незрідка найденної людини – як в оповіданні «Страхованне життя» – «L'assurance».

Форма коротких оповідань більш до лица Коллет Івер, в них усі постаті вимальовані досить яскраво й усі обвіяні якимсь серпанком симпатичної щирости, Коллет Івер присвятила свій талан жіночий

психології, в неї вона й дотепна й талановита. Постаті чоловічі невиразні й намальовані більш як декорум, на якому вирізують ся діяльні повні запалу й снаги жіночі постаті. В романах Коллет Івер більш млявості, занадто багато малозначних епізодів й дуже вони простягнуті. Але взагалі се талановита письменниця, яка малює сучасну нову французьку жінку «la cerebrale» – се-б-то таку, що живе інтелектуальним життям, шукає освіти, незалежності й праці головної.

Другого напрямку додержуєть ся сучасна письменниця пані Марсель Тінайр – Marcelle Tinayre. Се освічена пані, яка виступає з відчитами – conférences – яка багато на своєму віку бачила, бувала в чужих краях, що французенки рідко смакують, бо як кішки кохають ся в своїй власній домовіці. Вона має більш філософський погляд на життя й в своїх творах малює так, наче дивить ся звідкільсь з гори, сама не приймаючи участі, не підходячи занадто близько до своїх героїв. Такі її романи «La maison du Peche» («Дом гріха»), «La douceur de vivre» («Сладість життя») й др., з яких найбільше відомий її «Галле» («Helle»), увінчаний французькою академією. Вона не знає підсолоджування, вона не виявляє особної симпатії до жінок, але в їх психології розбираєть ся дуже гарно, й завше виявляє не самі тільки добрі риси, а й усіякі дрібні дефекти. З новітніх творів Марсель Тінайр досить цікавий щоденник однієї жінки – Madelaine au Mirouer – «Маделена коло дзеркала». Сама письменниця так характеризує сю книжку: «Се збірка вражень, споминів, думок, де мрії помішані з правдою. Се дзеркало в руках жінки, якій приємно придивляти ся, як на невеличкому склі відбивають ся її задумане обличчя, її уважлива душа, як проходять по ньому тіні й промінні почуття, біжучі образки, уривки життя».

І справді, в цьому збірничку відбила ся чула, мрійна душа розвиненої широко, й щиро чулої жінки, й приємно стежити за її думками. Маделена удова, у неї вже дорослий син і дочка. Одружилась вона зовсім а la française, без кохання, без пристрасти, але весь час за життя чоловіка вона нічим не зрадила йому і межі нею й ним панувала щира приязнь й пошана. Її серце тільки одного разу справді тремтіло коханням, ще раніш аніж вона одружилась – але той чоловік обминув її й вона не зазнала палкої ласки дійсного кохання й коли помер її чоловік вона стала жити заради своїх дітей, не бажаючи удруге одружити ся. Усе цікавило її, книжки, люде, вона до усього ставала уважливо. Кожне своє почуття вона аналізує. Вона страшенно любить

своїх дітей, особливо сина, але тонко відріжняє, де в неї озиваєть ся чисто звірячий інстинкт, з яким вона як звір, як мати доісторичних часів хотіла-б захистити своє дитя, аби він жив. З другого боку вона – мати нових часів, вона любить його не тільки за те, що він частина її тіла, а за те, що він і духовно вихований нею таким, яким їй здаєть ся найкращий тип розвиненої людини, вона знає, що се найдорожчий її скарб – її син – належить не їй одній, а цілому громадянству, своєму краю – й треба якось душити вглиб той інстинктовний стогін душі «аби він жив!» Але ласки до дітей мало за-для щастя цієї тридцятилітньої особи – скільки думок не поділиш з дітками, не висловиш їм того почуття, яке світить ся в душі й хоче вибухнути безпосередно – чи-ж можна їх молоді ясні душі турбувати незрозумілими за-для них переживаннями? А думати й перечувати усе самій – та се-ж самота! І потроху в душу Маделени непомітно входить ласка до одного з її приятелів, який ніжно, з пошаною обгортає її своїм коханням. Вона довго не піддаєть ся, довго держить ся одної дружби, вона лічить молодого гарного Жильберта своїм найкращим другом, йому можна усе розказати, він розуміє усе невимовлене ще, з ним радісно, за ним у слід летять думки, коли його нема коло неї, він так обережно з нею поводить ся, але вона знає, вона що-дня страхаєть ся, що її молодий друг, не дуже вже й молодий, такий трохи як й сама удова, не сказав такого слова, яке навіки порізнить їх, зруйнує те світле щастя, яке вона має від його дружби – бо вона-ж не хоче одружити ся вдруге, вона-ж дітей дорослих має. Талановито, тонко проводить пані Тінайр сю боротьбу в душі такої глибоко себе аналізуючої людини, як Маделена. Скільки раз ви, читаючи її щире сповідь, боїте ся, що вона ось-ось зречеть ся свого щастя, прожене Жильберта, щоб нічим не поспувати своїх ласкавих відносин до сина й дочки. Але й син і дочка вже трохи не дорослі, вже самі шукають свою долю. А як знайдуть, то покинуть матір, й не задумують ся. Маделена визнає їх право на се, й не ревнує, але... ой як їй холодно стане тоді, як самотно... а Жильберт так її любить, він теж самотний. І Маделена йде до нього, останнє кохання дає їй таке щастя, якого вона не знала за усе своє життя.

Така проста романтична зав'язка твору Марселі Тінайр, та й ся романтична подія не розвиваєть ся на очах читачів, а тільки відбиваєть ся в щоденнику Маделени. Але обік з нею скільки постатей різних французенок проходить в тонких правдивих характеристиках Маделени, усе се типи звичайні, середньої парижської буржуазії, за-для

яких мода – закон, які за зовнішньою красою ховають пусте нутро, які зловживають своїми довгими язиками, й подружки одна другу раді словами зганьбити позаочи, а в очі підлещують ся одна одній. Маделена бачить в сьому поганій вплив на жінку Парижа, з його лихорадним житем, в якому усі живуть під якимсь загальним гіпнозом, не так як кожний хоче або хотів би, а так як «усі»: треба, щоб помешканне було вбрано, як остання виставка меблі визначила, одягати ся, як вимагає мода, хоча-б вона калічила вашу природну фігуру, не бути ні дурнійшою ані розумнійшою за середню сучасну Парижанку. І так вони живуть, що не мають часу оглянути усю пустоту життя, заглянути в своє голодне серце й хоч на хвилину застановити ся, щоб пошукати йому справжнього харчу, який би задовольнив його особисті бажання. Маделена бачить усі хиби сих жінок, розбирає правду й кривду різних їх подій й ніколи жорстокий осуд не виходить з її уст. *Tout comprendre, c'est tout pardonner* – і Марсель Тінайр дуже гарно додержує й тон і психічну постать своєї героїні. Мова її теж дуже гарна, спокійна і перейнята не глибокими філософськими поглядами, але які держать Маделену на твердому ґрунті і дають їй спроможність жити більш менш незалежно від «моди», маючи своє естетичне й етичне почуття.

Роман «Гелле» увінчаний французською Академією за чудову мову пані Тінайр; зміст його теж збудований на відродженню жінки через широку освіту. Гелле сирота, виховує її дядько, видатний вчений; він не посилає Гелле ні до якої школи, а до 16 літ живе з нею в самотному замку, де сам навчає її природознавства й держить її на клясичних творах грецької й латинської літератури. Складаєть ся чарівний образ молодої гарної дівчини, не попсованої жадними компромісами, ніякими дрібязками легкодухого жіночого виховання, дівчини з ясною, широко освіченою головою й чулим серцем. В 18 літ дядько з своєю вихованкою переїздить до Парижу. Але серед парижської молоді Гелле зостаєть ся самотною, й коли вона закохуєть ся в одного з модних поетів, їй доводить ся перейти через гостре горе розчарування в свійому милому й справжнє щастє-долю вона знаходить тільки в серйозному коханню вже не молодого приятеля її дядька – вченого й письменника, цілком віддавшого себе на роботу за-для робітників. З Гелле він має змогу поділити свої найвисші думки, найкращі змагання. Гелле – се високий тип самостійно розвиненої жінки, яка ставить ся до життя з широким розуміннем краси й правди.

З сих творів сучасної французської літератури можна бачити, що там вже народив ся новий тип жінок, за-для яких в житю є другі задання, окрім адюльтера та безутриманного кохання. Є такі жінки і в нас, народила ся в нас жінка лікар, жінка професор, жінка широкої освіти й правдивого розуміння життя – але наша сучасна література не звертає на них ще уваги. Течія вільного кохання й шукання не ідеальної краси панує серед наших молодих письменників і нова інтелігентна робітниця-жінка не виявляє себе в краснім письменстві яко реально приваблива постать.

Наш поверховий огляд цікавих творів сучасної французської літератури виявляє, що вона що далі поширяє свої теми, вносить на свої сторінки усі хвилювання широкого вільного громадського життя. Вона не боїть ся цілі твори присвячувати психології дитини або розв'язуванню одного якого небудь питання – чи жіночого, чи міжклясового – пани й селяне; вона вносить в так звану белетристику серйозні філософські розгляди – як Анатоль Франс, національні характеристики – як Ромен Роллян. Чудова мова, талант ясного розгляду і легкого складання художнього твору дозволяють французським письменникам в красне письменство впроваджувати не тільки жанрові малюнки, а захоплювати глибокі провідні ідеї і тим самим давати їм вільно широко розповсюджувати ся. В сьому й захований могутній вплив, яким французська література завше має на розвиток соціальної самосвідомости не одних Французів, а й других націй. Придивляючись до цієї літератури можна згодитись з Олівє (в романі Ромена Ролляна), що культура французька як і її література справді пройнята почуттєм волі й культурности. Такою вона завше була ще за часів Рабле; може їй бракує сантіментального почуття, але завше вона дає широкі думки й нові гуманні засновки єднання людей і народів.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1913. Том LXIII. – Кн. VI. – С. 486–489).

1.2. Рецензії, огляди літературно-мистецьких і педагогічних видань першої третини ХХ ст.

«... від збільшення числа книжок залежить вільний самостійний розвиток освіти українського народу».

Софія Русова

«Ars – arma pro patria»

(з приводу появи «Свята державности» Н.Геркен-Русової)

Новий 1937 рік приніс українській громаді милий і цінний дарунок: невеличку книжечку п. з. «Свято Державности» талановитої артистки Наталі Геркен Русової. Невеличка книжечка, проте її значіння не мале. В ній авторка дає нову сміливу концепцію театру, цебто тогу роду мистецтва, яке найбільше говорить народнім масам, але водночас і до серця інтелігенції стоїть найближче. «Ars militans» – «войовниче мистецтво», називає пані Геркен Русова оце нове розуміння драматичного мистецтва, якому вона ставить гасло: «Ars – arma pro patria», цебто «Мистецтво – це зброя за батьківщину». Додаймо ще, що батьківщина в розумінні авторки це не тільки земля і нарід, але й держава.

Наша художниця хоче зробити з сценічного мистецтва чинник боротьби за наші державні ідеали і вірить, що таким чином воно стане переможною зброєю в національній боротьбі. Театр повинен стати «школою духа для мас», «школою героїзму», бо героїчний театр є з давних часів «найкращий випробуваний спосіб впливати на маси, виховувати, збуджувати їх, окриляти їх високі моральні творчі стимули».

Геркен Русова нагадує нам, що такий характер мали наші старовинні трагедії, які виконувалися при Київській і Острозькій Академії в XVII і XVIII віці, такі блискучі рівнем своєї освіти і цікаві своїм політичним характером. Свою розбуджуючу національно-політичну роллю грав теж український театр у XIX столітті під керуванням Кропивницького і Садовського. У найтяжчий час національного пригноблення, коли навіть народня пісня була заборонена, зо сцени київського театру лилось міцне українське слово, на сцені виступали геройські постаті Богдана, Бондарівни, і в масі прокидалась національна свідомість, вона охоплювала й публику великого Києва, і маленькі провін-

ційальні міста, на вулицях яких спочатку пошепки, а далі щораз голосніше починала лунати українська мова. В той час український театр своїми історичними драмами справді виконував велику виховуючу роллю і мав велике політичне значіння.

Під теперішню пору, коли нам так дуже треба героїзму для останньої переможної боротьби, театр повинен відограти свою давню класичну роллю. І ось виступає жінка і дає нам у реформованому театрі нову зброю, вона закликає до героїзму, такого необхідного в нашій справі, в наші часи молодь мусить підхопити думку пані Геркен Русової і поставитись з захопленням до реалізації нового гасла: «Ars – arma pro patria».

Ми жінки можемо радіти, що це гасло висловила жінка, і жінка поставила його на певний терен популярного поширення, подаючи до цього мистецькі засоби.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 5. – С. 3).

В.Винниченко. Намисто. Разок перший. Вид. «Рух», 1930

Нова дитяча книга і цеж в українській дитячій літературі справжнє радісне з'явище. Та ще писана таким відомим і видатним письменником, як В.Винниченко, що добре знає психологію дітей, а ще самою мовою своєю зачаровує читача. Бувший автор «Федька Халамидника», сидячи в Парижі, очевидячки не забув життя вбогого селянського дитинства на Україні і дає нам з нього жваві, правдиві нариси. Але хоча ми і схилиємось перед дорогим для нас іменем автора, то таки розглянемо його «Намисто» з боку звичайних вимог що до гарної дитячої книжки. Першим її дефектом – відсутність усяких малюнків; це не вина автора, але книга для читача 7–8 літ без малюнків – це є напів мертва книга; тим більше шкода, що нема малюнків, що тут у книзі проходить перед нами вже минула смужка українського життя, та, що була на селі, коли автор покидав Україну без комсомолів, без «дитячих хат», з родинним побутом, у якому панує мама, традиція і безпосередні дитячі інтереси. Для нашої еміграційної дітвори особливо бажані малюнки з далекої дорогої батьківщини. Другим дефектом – це зловживання грубими виразами. Слова: «паскудний», «чортова душа», «іди під три чорти» красують ся майже на всіх сторінках і на жаль одразу западають у пам'ять читача своєю яскравістю. Ще

деяким дефектом спеціально для дитячої книжки – це відсутність фабули. Так перше оповідання «Віють вітри, віють буйні» – це гарненький малюнок психології дитинки, яка боїть ся сама спати і вигадусь всілякі засоби, щоб затримати коло себе маленьку наймичку, аж поки вони обоє засипають на одній подушці. Оповідання «За Сибіром сонце сходить» грішить занадто вже визисканою темою – двох хлопців утікачів з рідного дому – невідомо через що і для чого.

За те повні мистецької краси, психологічної правди дитячої душі 3-е, 4-е, 5-е і 6-е оповідання. Перед читачем виступає життя дитячих гуртків на селі, об'єднаних не тільки спільними інтересами, але і взаємною симпатією, життя, в якому часто обставини вимагають глибокої самовідданості – як напр. Ланка, що готова на всякі страшні небезпеки, аби хворій мамі допомогти, – на безпосередній героїзм – коли, щоб вирятувати голуба, – «Гей чи пан чи пропав», – а коли і людину – «Гей не спиться». І героїзм цей не продиктований жадними повчаннями, ні – він просто живе в глибині дитячого серця і реалізується як тільки повстає в тому потреба. Це дуже гарно вималювано у Винниченка в характеристиці двох близнят – «Івашка та Любка».

Взагалі ці 6 оповідань, що вміщені в книжці «Намісто» – то цінний скарб у нашу вбогу дитячу літературу і можна подякувати Винниченкові, що він на далекій чужині зібрав свої спомини за селянських наших дітей і так мистецьки їх опрацював.

(Дж.: Шлях виховання й навчання. – Львів, 1931. – Ч. 4. – С. 148–149).

Діяльність норвезьких жінок

Два роки тому шведські жінки прислали до Української Націон. Ради чудове справоздання про організацію народньої освіти в Швеції. З цієї грубої, гарно виданої книги, можна було упевнитися в тім, яку значну участь приймають шведські жінки в організації та в проведенні народньої освіти на всіх ступенях: від установ для наймолодших дітей, до найвищих шкіл. Скільки в ту діяльність вкладено душі, самовідданості, як ясно вона освітлена розумною думкою, розумінням народних потреб!

Тепер нам надіслано справоздання Товариства Норвезьких Жінок «Асоціація для народнього оздоровлення» (Norwegian Women's Public

Health Association) – за 25 літ його існування. І не можна не захоплюватися цією працею, коли переглянеш це справоздання. Т-во організувалося в 1896 р., коли непевні, тяжкі політичні обставини останніх літ XIX ст. не могли не хвилювати чулих, свідомих, діяльних жінок норвезького громадянства. Вони бачили, що норвезьке військо зовсім не було забезпечене ані сестрами милосердя, ані перв'язочним матеріалом. Голова норвезького т-ва емансипації жінок – Ранди Блер була переконана, що всі жінки мусять з'єднатися, щоб задовольнити ці потреби. Вона звернулася до генерала Таулова, що стояв на чолі Військового Медичинського Управління, з проханням подати лекції за ті замагаючі Асоціації, що існують по других країнах, і за ініціативою пані Квам організувалося в 1896 р. Norwegian Women's Public Health Association. Чимало скептиків завіряли, що ці завдання занадто тяжкі та складні, щоб жінки могли їх виконати, – але пані Квам мала таку засаду в життю: «Труднощі існують на світі для того, щоб їх перемагати». Одразу в т-во увійшло 100 членів. Першим завданням їх було – придбати перев'язочного матеріалу, необхідного як для війни, так і на випадок яких публичних нещасливих епідемій, пожеж, рибальських пригод і т. і. Далі треба було підготувати персонал сестер та нянь, однаково потрібних і в час війни, і в час спокою. А для всього цього необхідно було піднести ентузіазм громадянства, норвезького жіноцтва в кожному місті, в кожному селі. Багато людей не хотіли нічого мати спільного зі справами війни, але їх переконали, що справа дотикалася не лише війни, а взагалі людського життя та здоров'я, і до кінця першого року існування в Християнії нараховувалося 314 членів Т-ва. В комітет його увійшли найбільш почесні, популярні в Норвегії жінки. Вони випустили заклик «До норвезьких жінок», в якому були між іншими такі слова: «визнаючи за обов'язок жінок приймати участь в громадській праці нашого краю, ми закликали наше т-во, добре знаючи усі дефекти, якими воно може страждати на початку свого існування, але знаючи також і ті людські недолі, яким допомогти є обов'язок жінок».

Діяльність комітета виявилася не лише в зібранні та виготовленні матеріалу перев'язочного та взагалі шпитального, але й в організації курсів сестер, доглядачок коло хворих. Весь комітет з майном поки що містився в невеликій кімнаті одної молодої дівчини, в якій було всього 5 дерев'яних стільців та книга справоздань. Потроху організувалися по провінціях філії Т-ва і ширилася його діяльність в ріжні напрямки боротьби з туберкульозом (в 1899 р.), і вже в 1903 р. куп-

лена була за 30 000 кр. вілла – перший санаторіум для 20 пацієнтів. Далі Т-во улаштовувало пансіони для слухачок санітарних курсів. Не могли жінки не звертати увагу на заповогу слашим дітям, і вони упорядковують школи на повітрі, кольонії для дітей і для дорослих для відпочинку їх в часах ферій, улаштовують водяні та парові ванни, роздачу молока, що розпочалася в Християнії в 1907 р. з 12-ти діток, а телер постачає ту «каплю молока» 100 дітям. Для поповнення своїх матеріяльних засобів, окрім невеликої державної підтримки, тов-тво упорядковує льотереї, масві свята, продаж різдвяних марок. Цей продаж в 1916 р. дав на користь туберкульозних 9.027 кр., а в 1916 вже 49.191 кр., одна з різдвяних льотерей дала тов-тву чистої користи 2.215.424 кр. Це вже є добра ознака, якої популярности й пошани осягла в громадянстві праця жінок. В багатьох провінціяльних часописах тов-тво має свої 2-3 шпальти, на яких кожна філія знайомить громадянство зі своєю працею. За останні часи товариство користується певним довір'ям уряду норвезького, який широко допомагає йому.

За 25 літ свого існування тов-тво організувало 4 школи нянь та доглядачок. Наприкінці 1926 р. було вивчено там 840 няньок, з них 493 вже в роботі. Всіх таких шкіл – 4, туберкульозних санаторій – 28, шпиталів – 7, шкіл на повитухи – 5, дитячих хат – 7, кольоній для відпочинку в часі ферій 10, дитячих клінік 4, 5 пансіонів для туберкульозних родин і хата для видужуючих жінок туберкульозних, 10 хат, улаштованих на різдвяні марки, та 4 народних ванн.

В 25-й рік свого існування тов-тво вже мало 572 філій з 88.500 членами. Не можна не вітати таку енергійну, перейняту гуманізмом працю.

В справозданні подані портрети та короткі біографії найбільш шановних жінок, що з щирою відданістю працювали на користь свого народу, усі об'єднані межи собою взаємною любовію.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1927. – Ч. II. – С. 8).

До 71-х роковин з дня смерти Т.Шевченка

Відомий наш історик Д.Дорошенко в минулім році випустив у широкий світ маленьку книжечку у французькій мові: «Chevtschenko – Le poete national de l'Ukraine, Prague 1931» (Шевченко національний поет України), з передмовою графа Vanne.

Хоч ту книжечку й призначено для чужинців, щоби вони пізнали наш народ, наші змагання, наші мрії, знайомлячися з нашим Пророком, нашим духовим Провідником – Тарасом Шевченком і його Ідсеями та заповітами, – одначе й нам, українцям, цікаво буде знати про головні думки тої книжки.

Вже в передмові з перших слів автор нагадує що, мовляв, на днях українці будуть святкувати 70-літній ювілей їх великого національного поета, апостола найчистішої національної справи. «В самім імені Шевченка», – каже він далі – «наче зливаються два великих почуття: Любови й Прощення».

Любови – так; увесь «Кобзар» є велика Евангелія любови, любови до людей, любови до свого народу, до свого краю. Але справді й глибокими акордами всепрощення брелять деякі його поеми, як напр. «Відьма», в якій покривджена жінка каже панові, який знищив усе її життя і який оце знаходився на смертній постелі:

«Я прощаю
Я давно простила...
І свічечку дала в руки
І перехрестила...
У Київ ходила
Та за пана, за ворога
Господа молила»...

В «Москалевій криниці», в віршах «Не спалося, а ніч, як море» та й у багатьох інших персональну кривду, образу прощається, й людину ошановує широке і глибоке почуття любови, тої любови, яка в Шевченка так часто носить велике ім'я братолюбія і яке він так ясно славить у своїх молитвах:

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердешний рай
І більш нічого не давай...

Або далі:

А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли!

Але тяжко було б знайти в Шевченка всепрощення для ворогів свого народу, для тих, хто нищить його край, хто зупиняє розвиток цілого народу. Мучителям народнім у Шевченка не знайдемо слова

прощення, але почуємо слова певної перемоги, певного відродження народу, як у безсмертному вірші:

Оживуть степи, озера
І не верстовії
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простелються і не найдуть
Шляхів тих владики,
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи
Раді та веселі
І пустиню опанують веселії села!

Сімдесят один рік, як умер великий Геній українського слова; води чимало втекло, та й не одної води, але й крові. В свідомості українського народу сталася велика зміна: тепер уже ані по містах, ані по селах нема людей, які б не знали, що вони українці, нарід цілком відрубний і від москалів, і від поляків, і від усіх інших слов'янських народів. Відрубний не лише своєю мовою, але усією своєю тілесною і душевною природою, своєю стародавньою культурою.

За ці 71 рік Україна і на Дніпрі і на Дністрі щиро боролась за свою волю, за свою державну незалежність. Вставали з-серед її народу видатні духові провідники, як напр. Драгоманів, Франко. Вони своїм великим серцем і ясным розумом освітлювали, запалювали цей рух до волі, але не дано їм було тієї сили Генія, яка б об'єднала всіх українців в одному могутньому стихійному зусиллю. Такі генії, як Шевченко, заявляються в народі не часто, а світять їм довго, як світла зірка, що віщує майбутній день.

Дорошенко в своїй маленькій книзі в короткому викладі дає гарну характеристику поезії Шевченка; він правильно каже, що саме ім'я його є для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності, а його великий «Кобзар» для всіх чужинців є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої.

Слава Шевченка все шириться в далеких світах, бо його думки просякнені широким гуманізмом, ідеєю демократизма й свободи. А серед нас, українців, мають що далі то певніше здійснюватися його заповіді. Адже ж не даремно він їх вистраждав і поставив перед нами

не словами одними, а всією душею своєю чулою, пророчою думою великого народнього Поета, Апостола правди й науки.

І головний заповіт це – **єднання, визволення і служення Правді:**⁴⁵

«Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою!»

Шляхом вічної правди, щирого єднання мусимо виконати й другий великий заповіт: – «Вставайте, кайдане порвіте»... Тоді тільки ми справді зможемо «в семі великій, в семі вольній, новій» спом'янути нашого великого Генія, Поета Волі, Правди й Любови «не злим, тихим словом»...

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 9. – С.3–4).

Марія Омельченко. Вибір фаху, 1925

М.Омельченко в своїй невеличкій брошурі вияснює одно з тих сучасних соціально-педагогічних питань, які тепер стоять майже по усім культурним державам на черзі для розв'язання. «Вибір фаху» – це в житті юнака один з найбільш трагічних моментів, який часто відбивається фатально на всьому житті людини. М.Омельченко дуже ясною мовою наводить ті аргументи, котрі викликали в різних країнах увагу на цей момент молодого життя й ті соціально-економічні і психологічні міркування примушують кожну державу подбати, щоб найменше витрачалось молодих сил на невдало вибраний фах, щоб було якнайменше в громадянстві тих «неудачників», що несуть через усе своє життя страждання від незадоволення своєю власною працею й залишаються так мало корисними для громадянства. Звісно, ніяка установа не може напевне направити юнака на той або другий фах, але дати пораду, означити всі фізичні індивідуальні риси, що сприяють тій або другій праці, вияснити її економічні позитивні чи негативні перспективи – це необхідно для несвідомого юнака: із такою метою організовані спеціальні Порадні в Англії, Франції, Швейцарії та Німеччині. М.Омельченко оповідає докладно, як організовано ці Порадні в Чехословаччині, подає кілька фотографій по фізичному огляду

⁴⁵ Виділено в оригіналі (упоряд.).

аспірантів, їх певности руки, ока, їх фізичного здоров'я і деякі статистичні цифри щодо праці Центральної Поради в Празі за 1923 р.

Брошура п. Омельченко бажана в бібліотеці кожної школи, бо час настав і для української молоді організувати фахові поради. Коротка праця п. Омельченко написана науково, бо авторка чимало працює коло соціально-педагогічних питань і заслуговує наше повне довір'я.

(Дж.: Українська школа. - Львів, 1926. - Зм. 13-14. - С. 53).

Микола Вороний

Невелика родина українських поетів має святкувати ювілей одного з видатних представників нашої лірики – Миколи Вороного. Вже двадцять п'ять літ бренть його натхненна ліра, і за такий час можна дати певну оцінку його талантові і його напруженню в письменстві, і громадянство може сказати йому щире спасибі. У великій праці утворення красивих словесних форм української поетичної мови, обдарувавши нас коштовними віршами, Вороний вніс нові скарги в рідну поезію, – вніс новий настрій і свою оригінальну течію. Вихований за кордоном, захоплений новими напрямками європейської поезії кінця XIX і початку XX віку, він увесь час держався сих свіжих шляхів у шуканні краси. Змагання до краси, до нових естетичних ідеалів – характерна риса усього життя Миколи Вороного – відрізняє його серед інших наших поетів.

Вже в дуже молодих роках він переніс переслідування російського уряду, сидів у тюрмі, кілька літ носив за собою тягар урядового догляду, що складався із таких різноманітних переслідувань, які втручалися в особисте життя молодого поета і ставили перешкоди усяким його намірам. До сього ще треба завважити тяжкі родинні обставини, в яких довгий час перебував Вороний. Сі умови його життя не могли сприяти його поетичній діяльності. Вороний написав небагато, але і те, що ми маємо, свідчить про його високий талант і розуміння поезії і краси поетичних творів.

Першим надрукованим твором його є вірш, присвячений Л.М.Старицькій-Черняхівській. Ми знаходимо його в збірнику віршів, надрукованих у 1912 р., але декотрих віршів з тієї доби не знаходимо ні в збірнику, ані в уривках творів Вороного, поданих в «Українській

Музі». Мабуть строга самокритика автора занадто суворо осудила їх; се шкода, бо завше цікаво оглядати творчість поета від початку до кінця і бачити, які широкі шаблі вона переходила. Далі ми бачимо вірші Вороного по різних часописах і місячниках, і тільки в 1912 р. виходить збірник творів «Ліричні поезії», слідом за ним в 1913 р. виходить маленьке видання «В сляві мрій». Се останнє найкраще виявляє красу і силу таланту Вороного. Він чудово володіє формою стиха, його ритм завжди музичний, а по змісту се і є та чиста поезія, яка заносить в країну мрій, захоплює нас настроєм постійних змагань до краси.

Візьмемо мадригали «Фата Моргана» – і ми справді наче йдемо разом з поетом в країну чудових мрій:

Люба панно, дайте руку...
Перед нами царство мрій,
Царство соняшних надій,
Фарб і образів, і згуку.

Покидаючи вбогу сумну землю, поет звертається до неба високого, до зір, споконвіку чистих і ясних, і в своїх поезіях «Ad astra» досягає найбільшої сили почуття і краси форми. В деякі свої останні вірші Вороний вкладає і чимало філософського свого світогляду, виявляє психічний настрій своїх думок:

Ворожі сили
Життя земного
Не загасили слява мрій,
Не загасили
Чуття святого
В душі закоханій моїй.

Один з критиків творчості Вороного досить правдиво каже: Вороний – поет ясної краси, прозорої, як вода лісових озер. Ні багатство прекрасних символів, ні витончена грація його блискучого вірша, ні артистичне сполучення слів, що часом звучить як справжня музика, – сливе ніколи не затемнюють зміст його поезії. Щоб з'єднати се все в один повний акорд, треба бути неабияким майстром.

Крім красивих мрій і далеких змагань до найвищої краси, Вороний дає цілу низку чудових малюнків природи, правда, в символічному їх утворенні, але повних краси і настрою, як, наприклад, «Осокори», «На озері», «Дві хмарки», «Море», «Музика неба» і др. Дуже

гарно передають настрій такі перлини поетичного слова як «Хмари», «Хмари-Сестри», «Nocturno» і др.

Поет, який шукає чистої краси, який живе змаганнями до високих ідеалів – Вороний, не міг багато спинятися на темах громадського життя, на темах патріотичних – бо там на землі «дзвенять кайдани», там люди сваряться і дурять один одного. Вороному тяжко, що від контакту з рідною землею він не знаходить нових сил, а може тільки плакати. І сей сум виявлено в чудових віршах, пройнятих щирим почуттям.

Краю, мій рідний занедбаний краю,
Де ж те сподіване щастя твоє?
Крається серце від болю, одчаю,
Як тільки долю твою нагадаю.
Горе мое!..

В короткій побіжній замітці не можна одмітити усіх настроїв співця краси, чулого до усякого страждання, до усього, що зневажає високу постать людини. В творах Вороного маємо теє чисте джерело поетичної краси, яка справді дає нам мистецьку втіху в часи тяжкого земного руйнування заповітів правди і краси. Поет нагадує нам, що не землею обмежуються усі наші змагання – є ще високо над нами неосяжна блакить неба, є сійво зірок, є високі ідеали, які не дають нам жити єдиним клопотом землі, а кличуть весь час свого життя шукати краси – вищого ідеалу.

Кінчаючи огляд ліричної творчості Вороного, не можна не згадати ще його захоплення театром. Вже з молодих років життя він приймає участь в різних трупях наших: Кропивницького, Саксаганського, Садовського і др. Стрічаємо його як режисера театру «Бесіди» в Галичині і оце торік – як режисера-директора «Національного Театру» в Києві, знаємо його як педагога в театральній школі Г.Матковського. Для Вороного театральне слово було тим найвищим щаблем словесної творчості, до якого треба ставитися з великою увагою і безупинно працювати над його розвитком. Вороний, як театральний ідеолог, гарно розуміється в призначенні театру і його краси, і його книжка про театр може бути настольною для кожного артиста.

Радіємо думкою, що близький ювілей Вороного викличе в нього найкращий настрій і поет обдарує нас ще великою кількістю своїх чарівних творів.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1918. – Т.72. – Кн. 10–11. – С. 28–30).

Михайло Обідний. – Нерозцвілі ранки. Поезії. В-во «Новгра», 1923 р.

Цей новий збірник молодого поета М.Обідного виявляє, як його талант розвивається, набирає краси й що далі більше чарує своєю ніжною лірикою. Глибоким сумом пройняті ці «Нерозцвілі ранки», але разом із цим і гарною поезією. В одних із них видно музичну мелодійність вірша, як напр. «Галочка», «Золоті дзвіночки», у других – щирість почуття, висловленого в красній формі, як напр. «Незмита кров», «Полотна», «З хрестів». Тут видно, як глибоко пережив у своїй душі поет ці страшні роки, що відділяють його від 1929 року, як одбились у його віршах страждання України, еміграційний сум і безнадійність майбутнього:

Давно, давно покинув я родину,
А дні летять, як спогади, безлік.
Болить мене – кохати Україну,
Болить свій край не бачити навек.

Але в душі поета розпука змінюється надією, як це бачимо в «Веслярах»:

Допливаем! Весляре, в серці
Віру заховай,
На захмарах краю моря
Сяє рідний край.

І змістом і формою «Нерозцвілі ранки» – справді гарні ліричні поезії. Ніде зайвого слова, де-не-де недоговореність, яка вабить мрійно. Але, на жаль, ще трапляються гріхи в висловах, як напр. в гарних віршах «З хрестів», де все йде так велично, стоять занадто звичайні слова: «Ми поклялись під волі корогвою за рідний край накласти головою». Негарно звучать ці слова, тим більше перед останньою строфою, повною краси – «За рідний край життя не знає страт!»

Поет добре володіє віршом, наче розкладаючи слова в певній гармонії, як напр. в «Згубили світ». Можна лише побажати поетові яко можна більше віддатися своєму талантові.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 10. – С. 178).

Поет добре володіє віршом, наче розкладаючи слова в певній гармонії, як напр. в «Згубили світ». Можна лише побажати поетові яко можна більше віддатися своєму талантові.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 10. – С. 178).

Наша дитяча література

Вже давно припинилися розмови про те, чи потрібна дитяча окрема література, чи ні; психологія за останні 50 літ досить яскраво підкреслила особливість дитячої організації, її фізичної, її інтелектуальної. Через це цілком зрозуміло, що все те, що цікавить дорослу людину, не викликає в дитини жадних інтересів, те, що своєю красою нас захоплює, незрозуміле для малого читача. Правда, є твори народнього слова, є класична література, що своєю простотою й яскравістю захоплюють і серце дитини. Але часто їх занадто величний зміст, далекі, чужі умови життя значно утруднюють їх розуміння. Всім відомо, що великі мисленники виростали на цих мистецьких творах вселюдськості – Гете, Спенсер, Руссо. Але й народня і класична література в найкращих своїх формах – епічні поеми, думи, балади, казки – не може цілком задовольнити потреб дитячої душі, бо вона прагне чогось реального, її близького, цілком зрозумілого, чогось, що вона могла б із задоволенням переживати. І дитяча література мусить усе це постачати, бо вона є перший навчитель дітей у розумінню пробудження в душі кожної дитини найкращого почуття симпатії до всього живого, співчуття до чужого страждання й до чужої радості, пробудження нових високих змагань до героїзму, до патріотизму. Силою живого мистецького слова дитяча література викликає в дитині змагання до краси, до добра, до широкої любові. Давно вже визнано, що такі цінні наслідки може дати лише справді мистецька література, й до праці над дитячою літературою треба закликати що-найкращих майстрів слова. Але, на жаль, великі письменники обходять цю працю, й ми можемо використовувати їх твори лише випадково й епізодично, як, наприклад, твори Віктора Гюго, Льоті, Толстого, Доде, Бернсона, Пушкіна і ін. Широким джерелом у цій розумінні б'є народня поезія, починаючи від народної казки чужих народів. Дитяча література має й велике національне значіння; дитина у своїй рідній мові проймається найкращими виразами краси й добра; вони злучуються в одне й утворюють перший ґрунт несвідомого ще безпосереднього зв'язку зо всім своїм рідним, нерозлучним, із першими почуттями любові і краси.

Для нас, Українців, що майже не маємо своєї добре поставленої школи, національна дитяча література має велике значіння. В часі, коли в Галичині українські школи щодалі то зменшуються числом, і

масове виховання українських дітей шляхом насильства, грубої сили переходить у руки Поляків, українська книжка в руках дитини є дужою зброєю проти її польонізації. З галицьких часописів бачимо, що в 1911 р. до 150 тисяч українських дітей мусіло побирати початкову науку польською мовою; на підставі статистичних даних за 1911 і 1912 роки в Галичині до щоденної школи ходило 713208 дітей (ще за часи австрійського уряду); а в 1920–21 роках уже таких дітей нараховано тільки 564130. За десять літ приросту населення, хоч які б школи не наробила всесвітня війна, природним шляхом не могло так зменшитися число дітей, що ходять до школи, якби та школа була народові рідна. За статистичними даними, з тих 500000 українських дітей лише 130 тисяч учиться в українських школах, а така величезна більшість поневіряється в чужомовній, та ще й ворожій школі.

Що казати про школи на радянській Україні? Там вони давно вже стратили свій виховничий характер для українського населення, а поробились якимись комуністичними експериментами, що не приносять іще усеї тої школи, яка захована в самій системі, тільки завдяки абсолютній руїні економічного й морального життя на Україні. Але й вона, ця «нова» школа, не може мати певного національного характеру за браком українських підручників і українських книжок для читання.

На основі останніх відомостей можна спостерегти повний розвал української школи по обох берегах Збруча. І тут у допомогу рідній національній освіті може стати тільки книжка, українська книжка, чи в формі підручника, чи як матеріал для читання, чи як наукове знаряддя. Книжки – от чого тепер більш за все потребує український нарід, української книжки, що дала б йому наукову й літературну освіту, – не шукаючи до неї чужих ключів, не користуючись проти своєї волі чужими культурними засобами. Українська еміграція мусить це добре розуміти й, користуючись безпосереднім контактом із європейською наукою, з усесвітньою мистецькою літературою, нагромадити цих необхідних культурних скарбів чи перекладами, чи оригінальними працями. Це її обов'язок, бо від збільшення числа книжок залежить вільний самостійний розвиток освіти українського народу. Він перше за все мусить мати свою книжку, свою школу, незалежну від своїх «культурних» сусідів – Росіян, Поляків та Румунів. Наша закордонна продукція мусить забезпечити нашому народові змогу самостійно набиратися широкої освіти. Українська еміграція це зрозуміла, і хоч які несприятливі умови за браком фінансових засобів, через до-

рожнечу друкарської справи – вона розпочала видавничу діяльність. Розпочала її не лише по великих містах – Відень, Прага, Берлін, а й по таких маленьких центрах, як Крем'янець на Волині, по таких осередках страждання, як м. Тарнів, та по деяких таборах.

За браком певних даних ми не можемо подати цифрових указівок про кількість виданих загалом за кордоном українських книжок за ці страшні три роки 1919–1922. На перший раз оглянемо лише літературу для молоді і для дітей, і то лише з боку якості, а не кількості. Щоб порозумітися у кваліфікації цього матеріалу, висловимо ті елементарні вимоги, яким, на наш погляд, мусять відповідати добрі дитячі книжки.

Перш за все, як уже було сказано, вони мають бути *мистецькі*⁴⁶, щоб краса образа сходилася з красою мови та з глибоким гуманним почуттям, яке дитина може зрозуміти, пережити. В книжках для молоді, чи для дітей не повинно бути занадто солодкого *сантименталізму*, ані занадто грубого реалізму. Звісно, ми мусимо давати дітям правдиві образи життя, але в нашому сучасному житті так багато ненормального, покаліченого – і цього дітям не потрібно знати, бо ж не бажано зажурувати дитяче серце раніш, поки воно не розуміє ще простого природного людського життя. Непотрібна *тенденційність* у творах для дітей. Ми навмисне вживаємо слово тенденційність, а не – тенденція, бо тенденція, як змагання довести дитину до розуміння того або іншого великого почуття чи завдання може, природно, бути в усякому мистецькому творі. Але тенденційність – або змагання автора навести дитину неодмінно на такі висліди, які бажані самому авторові, моралізувати дитину постійно в одному напрямкові – така тенденційність, хоча б вона була натхнена й високими завданнями автора, не бажана в дійсно гарному й корисному для душі дитини творі. Таке моралізаторство панувало колись у німецькій дитячій літературі, в *сантиментальній французькій* (Bibliothèque Rose), щонайменше *грішила* ним *англійська література*, та в наші часи таки найкраща для дітей література. Ще одну вимогу, вже більш назверхню, треба поставити для дитячих видань: у них бажано б було бачити можливо більш *естетики* в виборі *паперу*, в тих *малюнках*, у черенках, із якими будуть мати до діла маленькі рученята ще мало свідомого читача. Треба, щоб сам вигляд книжки захоплював дитину, викликав у ній обережну поведінку з нею, пошану, щоб зацікавлював дитину.

⁴⁶ Тут і далі виділено в оригіналі (упор.).

Ясна річ, у наших видавничих умовах це досить тяжко виконати, але й тепер ми можемо з признанням висловитися про деякі такі книжки. Такими виданнями збагатило нашу дитячу літературу видавництво «Час» у Празі й видавництво «Вернигора» у Відні. За дуже короткий час свого існування на еміграції «Час» видав дванацять розкішно ілюстрованих книжок із малюнками одного з найкращих наших митців – Судомори і Камнера. Дуже часто, з гарними малюнками й добрими черенками, видає книжки для дітей «Українське Видавництво в Катеринославі». Розкішно видала «Вернигора» «Син України» та деякі інші дитячі книжки. І навіть бідна крем'янецька «Просвіта», при цілковитому браку порядних технічних засобів, не забуває про привабливий зверхній вигляд своїх видань, хоча до краси їм ще далеко.

Цікаво розглянути наші дитячі книжки найновішої закордонної продукції.

Видання «Часу» дають матеріал для дуже малих дітей, що якнайкраще можуть доповнювати зміст оповідання малюнками. Сюди належать наші народні казки: Мати Коза, Дід і Баба, Лисичка, Котик і Півень, Рукавичка. З них негативно можна поставитися лише до казки Дід і Баба. Це наша найпростіша казка, найбільш поширена між дітьми. Але видавництво «Час» використало дуже невдалий та вульгарний варіант, де цілком пропадає криштальна наївність цієї казки в її короткому змісті. До вульгарного варіанту додано дуже невдалі малюнки. Бажано було б її перевидати з її традиційно коротким змістом та з відповідними малюнками. Іншим трьом казкам не можна нічого кинути: й ілюстрації, і текст дуже гарні. Та особливо гарно видана чеська прегарна казка, записана Боженою Немцовой: «Дванадцять місяців». Казка ця дає дітям не тільки цікавий матеріал для читання та для оповідання, але її можуть діти дуже легко й надзвичайно гарно драматизувати. Цікавий матеріал для читання дає книжка «Слав'янські казки» для старших дітей.

Для дванацятилітніх дітей «Час» дав дві книжки – переклад із чеського – «На Зеленому Острові» і оригінальне оповідання Королева-Старого «Чмелик».

«На Зеленому Острові» – це збірник казок ріжних чеських письменників. Кожна казка у простому викладі захоче в собі глибоку думку і в дитини викличе більш-менш серйозні моральні питання. Найменш удалою і незрозумілою для дітей буде казка «Дім», де про-

тиставлені дві людські постаті. Одна – Актеон, що ціле життя своє стратив на те, щоб вибудувати дім, де б міг заховатися від холоду та дощу, але коли вже старим та сивим збудував собі такий захисток, то його взяв жаль за цілим життям, страченим на цю будівлю, бо ж він не зазнав жадної насолоди, жадної розваги. Другий бурлака – Родрига, навпаки, ціле життя блукав світами, не знаючи жадного клопоту, а коли постарівся, почав жалкувати, що не придбав собі жадної оселі, де б міг заховатися від негоди на старість, коли ноги вже не носять, і очі не добачають. До якого висновку можуть тут прийти молоді читачі, й котрого з двох тих дідів правда, навряд чи діти розберуться в такому питанні. Але інші оповідання цього збірника дуже цікаві й гарно написані, тай переклади Королева досить гарні.

«Чмелик» подобається дітям через ріжноманітність пригод та через теплий настрій, що панує в ньому. В ньому є багато зайвої балаканини, що затримує живе темпо оповідання. Дуже потрібно, щоб усі видання «Часу» ширилися на українському книжковому ринку, а не ховалися десь по скринях видавництва, бо вони справді подають гарний матеріал для дитячого читання. Щодо головного твору видавництва «Вернигора», а саме твору «Син України», то цій патріотичній переробці Робінзона бракує мистецького натхнення; але ж надзвичайно щирі патріотичні почуття та ціла низка пригод героя – усе це вкупі складає дуже цікаву книжку, що гарно може впливати на молодого читача та захопити його своїм змістом. Взагалі дітям від 10–14 років більш за все потрібно книжки рідною мовою, а саме її нам як-найбільш бракує в нашій дитячій літературі: бракує географічних мандрівок, жвавих життєписів, історичних нарисів із усесвітньої історії.

Щодо української історії, то з цього боку наче б то в нас краще. І так «Українське Видавництво в Катеринославі» видало всі оповідання Кашенка, Рогової – «Тиміш Хмельниченко», Чайківського – «Козацька помста», Корнієнка, Мордовця й інших. Кашенко дуже популярний оповідач на Україні, молодь захоплюється його творами, бо всі вони написані в героїчно-романтичному дусі, та тільки Кашенко не наш Вальтер Скот: його творчість груба, його фарби одноманітні, дарма що всі його оповідання пройняті таким ширим патріотизмом, так спокушають молодого читача героїзмом нашої історії, що їх не можна не визнати гарним матеріалом для читання нашої молоді.

І їх справді читають по селах і серед міщанської молоді з великим захопленням, і поширення їх дуже бажане.

«Українське Видавництво в Катеринославі» не забуло і про малого читача, й вибір, який воно зробило, можна витати. І відомі казки Гауфа й менш поширені, але дуже цікаві казки Бехштайна можуть бути окрасою кожної дитячої книгозбірні. Правда, численні малюнки не всі добре відбилися на лихому папері, але зміст, виклад і переклад цих казок можуть цілком задовольнити малого читача. Казки Гавфа й Бехштайна найкраще зрозуміє читач літ 10–12, а для найменшого – припадуться наші народні казки, видані цим Видавництвом і суцільним збірником: «Українські Народні Казки» з 42 малюнками Ю.Магалецького, й окремими відбитками. Ці казки зібрані з найкращих варіантів етнографом Рудченком, через що мова в них та епічна краса їх тут краще витримана, ніж у збірнику Грінченка. Згадаємо ще чотири переклади з Маміна-Сібіряка, які теж як-слід припадуться для маленьких дітей, – хоча в М.-Сібіряка можна було знайти й дещо цікавіше, бо це справді талановитий письменник для дітей, – оповідання С.Русової «Серед рідної природи», і спинимось на останньому виданню «Промінь» А.Животка.

Автор цієї дуже гарно складеної книжечки є відомий педагог, що своєю щирою любов'ю до дітей нагадує великого швейцарського педагога. Куди б доля не закинула А.Животка, він усім серцем присвячує себе праці для малих дітей. Примушений тікати від большевицької навали з Кам'янця, Ж. опинився на Волині, потворив у Кам'янці різні дитячі організації, і в крем'янецькій «Просвіті» розпочав видавництво книжок для дітей із поля їх виховання. Поки-що маємо 5 дитячих книжечок, виданих на протязі самого тільки 1922 р., з них гарненький віршований переказ народньої казки «Рукавичка». Ми загалом стоїмо проти всякої стилізації народніх казок для дітей, бо в народній мові, народньому складі сюжету є та епічна краса і простота, що її найкраще приймають діти, й що до неї можуть наблизитися лише великі митці слова, такі, як Гете, Пушкін (у нас такі стилізації, й то дуже невдалі, дали Грінченко в його віршованих казках, Білоусенко – його переробка «Колобка», й інші; Майстренко зробив добре, що тримався як-найближче народнього тексту й дав лише мові, в деяких місцях, віршований розмір). Гарно вийшла в Животка невеличка вистава: «Одної ночі» з життя Т.Шевченка. Але цілком не можна похвалити містичного оповідання Галини Ліпчиці – «Лєся»; місти-

цизм, позагробове життя, взагалі всього того, чого, як сам автор каже, «людським слухом, ні людським розумом не можна обняти» (стор. 14), – такого не треба давати дітям, і не треба цього мішати ні з релігією, ні з нормальним почуттям патріотизму, як це робить п. Ліпиця. Книжка Животка, яку видало «Українське Видавництво в Катеринославі», є помітна книжка до навчання в дитячих городчиках: є це збірка віршів, казок, дитячих забав, драматизації, вистав. Розкладено матеріал відповідно до пляну ведення праці, що її в українському Міністерстві Освіти склала була фребелиця Ліда Донцова. «Промінь» може справді добре прислужитися всяким українським дитячим організаціям, бо матеріал для нього взято з народньої поезії та з творів наших найкращих письменників – Шевченка, Коцюбинського, Олеся, Черкасенка. Але на місці Животка я не додала б до того матеріалу перекладу Єлачіча – такого чужого й далекого від поетичного змісту цілого збірника.

На жаль, не маючи під руками віденських видань, ми не можемо згадати їх у своїй огляді. Але не можемо його закінчити, не згадавши про галицький дитячий часопис – «Світ Дитини». Цей дитячий журнал існує вже три роки – в наші часи, в умовах сучасного життя в Галичині – це великий громадський подвиг, що свідчить про невтомну енергію редакції, за що їй мусить подякувати кожна українська дитина. Матеріал у ньому цікавий і з року в рік поширюється. В цьому році журнал дає дуже цікаві етнографічні відомості з життя дітей у різних країнах – в Китаю, Туреччині, Греції й інших. Багато міститься тут казок та оповідань, цікавих для дітей. Між ними ціла низка дитячих постатей, що виявили свою активність за час війни: «Малі герої». Дуже миле оповідання «Сестричка з Наддніпрянщини», гарні казки – «Зачаровані вишні», легенда «Червоношійка», «Муринська казочка». Деякі числа особливо гарно складені. Так, наприклад, ч.12: вірші гарні, гарні короткі оповідання: «Дивна журба», «Рідна пісня» й т. ін. Але як на сонці є плями, так є й негативні риси у «Світі Дитини». Вже вище було сказано, що література для дітей не повинна бути тенденційна, моралізаторська. Хоч не знати яке велике й гарне почуття хочете виховати в дитині. Але коли будете щодня товкти: «любим свій Рідний Край», «служи своєму Краєві», «немає краю кращого за твій» – то вирине небезпека, що ці святі слова можуть стати для читача нудні. Патріотизм велике й потрібне почуття, але не словами, не моралізаторством його виховується, а відповідними образами, як у оповіданнях «Малі герої», «Сестра з Наддніпрянщини». А постійно в

слабеньких віршах та невдало скомпанованих оповіданнях – краще цієї святині й не чіпати; не треба так багато містично-релігійних оповідань («Леся», «Небесний бенкет» і чимало інших), не треба давати дітям неясних фантазій («Царівна й Лебідь»); бажано було б уникати й дечого грубого, негарного, як, наприклад, у дитячих віршах: «Качки та Жаби» – малюнки й текст носять характер лютої, та ще й кухар походжає з таким величезним ножом; так само не варто містити в дитячому журналі подібні віршики, як «Добре серце», де баба приймає сажотруса за чорта.

Відкидаючи ці негативні завваги, «Світ Дитини» вартий великої уваги всього українського громадянства, бо це єдиний і гарний журнал для наших дітей, бо всім відомо, що діти люблять, побіч з книжками, мати свій власний журнал із усякими загадками, морочиголівками, що дітям так подобаються, з різною драматизацією, яку вони відразу можуть виконати, та з правдиво-гарними оповіданнями.

Щороку «Світ Дитини» видає окремими відбитками деякі свої твори, з яких наскладується дитяча бібліотека. З тих, що маємо під рукою – за 1920–22 роки – не можна не похвалити «Зоряний хлопчик», переклад із Уальда, хоча мова в перекладі і не скрізь гарна («лице закрите заслоною з сірого полотна», «у днях своєї великої гордості» і т. ін.). У веселих оповіданнях Буша «Максим і Марко» дуже часто не витримано розміру, трапляються негарні вислови («хлопці псотні»), але книжку завжди діти собі сподобають. Оповідання «За вітчину» дуже гарне для старших дітей; але разом із ним «Сила волі» – якимось не має яскравості й ледви чи буде для дітей цікава. Щодо театрального репертуару, що подається в окремих відбитках, можна щиро похвалити лише «Лісову казку» та «Червону шапочку» (останню з деякими купюрами). Щодо «Коника-стрибунця», то він важкий для виконання, й немає в цьому драматичної краси, а так лише моральні монольоги. Мало змісту в «Іменинах Вльодька» та в «Дарунках русалок».

Писати для дітей театральні вистави дуже тяжко, бо в дітях слабо розвинена психологія. Вже краще брати сюжети з народніх казок та можливо ближче додержуватися народнього тексту, простих конфліктів і найважливіше – ставити їх у поетичні рямці – як, наприклад, «Лісова казка». Тут простота поезії та естетика дадуть дітям велике задоволення, бо вони легко зможуть передати нескладні переживання звіряток та квітів.

Наш огляд далеко не охопив цілої сучасної нашої дитячої літератури. В Галичині багато працюють і над оригінальними творами, і над перекладами. Мені ж хотілося в цій маленькій замітці нагадати нашому еміграційному громадянству, яке велике значіння має в наші часи українська дитяча література, як багато біля неї треба попрацювати, й як бажано було б, щоб наші найкращі письменники, поети обдаровували своїми творами нашу дитячу літературу, ще досить бідну з мистецького боку.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 16-18. – С. 96-100)

«Наш Світ», Альманах «Жіночої Доля». Коломия. 1927 р.

Альманах складений майже виключно працею жінок і по беллетристиці і по публіцистиці. Треба дивуватися, скільки потрібно енергії, щоб об'єднати так багато співробітниць і провадити взагалі таку жваву організаційну працю і що енергію виявляє редакційний гурток двотижневика «Жіноча Доля», що вже 4-й рік виходить в Коломиї, і на чолі якого стоїть пані О.Кисілевська. Альманах складається з невеликих статей відомих українських письменниць п. Малицької («Суспільна опіка над дітьми і молоддю»), В.Лебедової («Драма Лебедя», «Ворона, зорі і солов'ї»), п. Гріневічової («Присуд»), Н.Корольової («Східня Казка»). Усі ці твори вносять чимало краси в нашу сучасну літературу. Але понад усім Альманахом, як найкраща квітка сяє маленьке оповідання О.Кобилянської «Огривай Сонце!». Тема не нова – усе таж жіноча тяжка доля, що доводить ще молоду добру жінку до того, що вона вбиває свого п'яницю-чоловіка. Але як психологічно, як привабливо гарно написано це оповідання, скільки серця вложено в аналіз душі двох дітей убивці – так може писати лише О.Кобилянська.

До Альманаха додано календарь на 1928 р. церковний, астрономічний та ще й історичний український з білими сторінками для записок. В Альманасі багато статей по кооперації, про організаційну працю жінок у Галичині і в Канаді, за виховання дітей і т. п. Взагалі Альманах так цікаво складений, що в кожній родині він бажана книга.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1927. – С. 115)

О.Кисілевська. Швейцарія, Коломия, 1933 р.

Ця прекрасна книжка, оздоблена численними гарними фотографіями, є дуже цінним вкладом в нашу науково-популярну літературу. Написана вона легкою мовою, захоплює читача та дає ґрунтовне знайомство з цією привабливою країною. Авторка не тільки дає описи чарівної природи, ілюструючи їх малюнками, але знайомить також з життям населення, з його працею, його формою самоврядування та мирного співжиття в одній державі трьох націй на підставі вільної правної федерації.

Книжка має 210 сторінок великого формату і складається з трьох частин: 1) короткі загальні уваги про Швейцарію, 2) описи швейцарської землі, зв'язані з де-якими історичними та етнографічними відомостями – дуже цікаво написаними, 3) опис усіх головних промислів Швейцарії – годинникарство, садівництво, ткацтво та ін.

Всі дані про промисли підтверджуються цифрами, узятими з певних джерел. Авторка в своїй праці поставила собі завдання – викликати в українців-відвідувачів Швейцарії зацікавлення й захоплення не тільки чарами швейцарських гір та озер, але також пізнання й оцінку праці самого населення. Недаром тут збираються всесвітні організації – Ліга Націй, Міжнародня Палата Праці, Перша Міжнародня Школа дітей і т. п.

Авторка звертає увагу в своїй книжці на ту свободу віри, громадянську свободу, якою пройняте усе законодавство Швейцарії, на чесність, працьовитість та працездатність і привітність населення, якими вражає кожного Швейцарія, так в центрах культурного життя, як і в далеких селах.

Книга О.Кисілевської може мати особливу вартість та інтерес для учителів Підкарпаття. Вони можуть порівнювати гірську природу Карпат та Альп; вони можуть побачити з книжки, як можна продуктивно використати і красоти гірської природи, і тую мало плодючу землю, коли населення є культурне, непригноблене і освічене.

Нехай вона не бракує в бібліотеках наших учителів та «Просвіт». Замовляти можна через редакцію «Жіноча Доля» – Коломия, Замкова вул. ч.37.

Коштує з пересилкою 6 зол.

(Дж.: Учительський голос. – Мукачів, 1934. – Ч. 4-5. – С. 104)

Освіта в Чехословацькій республіці

Перед нами *L'Enseignement dans la Republique Tchecoslovaque. Regigé par Jean Mauet* (Освіта в Чехословацькій Республіці, редагов. п. Яном Мауером, 1920 р., Прага). Невеличка книжечка в 62 стор., але великого змісту і великої цікавості для нас українців: вона виявляє ту інтенсивну енергію, з якою молода незалежна Чехословацька держава з перших хвилин свого існування заходила коло найважнішої справи всякої молодої Республіки – коло народньої освіти. Ця книжка нагадує нам українцям той рожевий 1917 рік, коли молоде Міністерство Стешенка сміло бралось за будову нової національної школи. Наша робота вже через рік була припинена інвазією чужинців і не могла дати певних наслідків, але приємно бачити, що і у нас, і в Чехословачії при першому промінні волі залунали такі самі гасла для організації нової національної психологічної, діяльної школи. Правда, Радянська Україна теж оголошувала гасла і національної і діяльної школи, але ми знаємо оскільки правдиво вони здійснилися: освіта доручалася росіянам, задля яких саме слово – «українство» – лунало як вигадка контрреволюціонерів. Діяльною школа не могла стати за відсутністю всякого приладдя: паперу, олівців, то-що.

Не так склалося в Чехословачії і книга, редагована п. Мауер, ясно свідчить, що тут слово не розходилося з ділом. В перший рік (1919 р.) незалежного життя Чехословачія відкрила 246 початкових шкіл і 50 вищих початкових в Чехії, 115 низчих і 45 вищих початкових в Моравії, 8 низчих і 1 вищу німецьку початкову в Силезії. З тими, що існували раніш, в республіці налічують по різних її частинах: в Чехії – 3346 низчих і 390 вищих початкових державних шкіл, 10 вищих і 58 нищих приватних, усього 3804 школи, які мусять одвідати всі діти, починаючи з 6 літ. В Моравії всіх шкіл – 2179, в Силезії – 713 шкіл. Німецьких шкіл в Чехії і Моравії – 3618. Цікаво як змінилось становище освіти в частинах, що приєднані до Чехії з угорських (мадярських) земель, в Словакії і нашій Прикарпатській Україні: по останній переписі в 1913–14 р. майже всі 3618 шкіл з Словакії бути мадярські; на словацькій мові навчання провадилося лише в 211 римсько-катол. школах (але і в них на мадярську мову вживалося 13 годин на тиждень), 132 лютеранських і в 1 комунальній. Тепер, по даних 1920 р., словацькі школи складають 76,3 %, а мадярські лише 20,3 %, українські 2,9 %, німецькі 3,1 %, мішані словако-мадярські – 0,4 %,

словако-німецькі – 0,1 %. З них лише 821 школа утримується на конфесіональні кошти (католицької церкви, лютеранської, кальвіністської, греко-католицької, ізраїльської). Державна школа по всій Республіці світська (*neutre*). Щодо безталанної Прикарпатської України, то там усі школи – і середні, і нижчі – були мадярські. Війна зруйнувала багато шкільних будинків і це затримує реставрацію шкіл вже на українському ґрунті, але тепер по різних (трьох) повітах вже функціонує 208 початкових шкіл.

Націоналізація освіти в Чехії підготовлялася з давних часів, не дивлячись на тяжкий гніт австрійського уряду, і чеське учительство добре, ще до війни зорганізоване, пильнувало коло можливо найкращого упорядкування національного виховання. І перший вчительський з'їзд, що відбувся 14 грудня 1918 р., одразу виробив ті ґрунтовні засади, на яких тепер незалежна Чехословачія і буде свою освіту.

1. Початкова школа визнається обов'язковою і державною, приватна школа має бути заборонена, а виховання родинне зведено до найменшої можливості! Держава забезпечує всім національним меншостям виховання їх дітей.

2. Освіта безплатна і забезпечує дітям не лише одвідування школи, а й користування підручниками. Держава піклується за всіх дітей як здорових, так і хворих.

3. Школа має бути цілком вільною від усякого політичного тиснення, як державного так і партійного, а також і конфесіонального. Навчання релігії в школі не провадиться.

4. Школа певно і суцільно задовольняє усі національні потреби.

5. В школах дається гармонійне виховання: розвиває не лише пам'ять і розум учнів, а й ошляхотнює їх почуття і зміцнює їх волю.

6. Держава дбає про фізичний розвиток дітей, улаштуваючи добрі шкільні помешкання і сприяючи тому розклад лекцій.

7. А тим саме національне виховання має ґрунтуватися на фізичному вихованню, на виховуючому навчанню, на спостереженні природи, знайомстві з мистецвом і з соціальними з'явищами, на ручній праці, яка найкраще виховує волю. Весь той конгрес учителів вимагав суцільної зміни старих методів навчання і пропонував як найширше використовувати національні матеріали. Усі такі постанови конгресу були цілком прийняті міністром освіти і були підтвержені окремими законами і декретами. І ці декрети не залишалися в повітрі, а здійснилися в шкільній практиці. Так, декретом 23 мая 1919 р., тимчасово (як

спроба) вводилася ручна праця по тих школах, де на це була змога і вже вона введена в школах 38 повітів Чехії і в 21 повіті Моравії.

Як це переносить нас у той 1917–18 р., коли в Києві наш Український Учительський Конгрес теж своїми постановами поклав підвалини для нової національної єдиної діяльної школи. Але в нашого міністерства не вистачило смілого рішучого визнання народньої освіти і обов'язкового і безплатного навчання. Прийшли чужинці, перевернули весь край в руїну, і над порожніми школами без шибок і без дахів залуновало «обязательная бесплатная единая трудовая школа»! Залуновало як насмішка над правдою, як беззмістовний оклик і не дало і не могло дати справжніх реально-користних для населення наслідків. І тільки де-не-де на великому просторі України, де збереглися учительські хоч невеличкі організації, де школами могли керувати видатні українці (як напр. в Києві 1-ша Українська Трудова Школа, або в Кам'янецькому повіті), гасла 1-го всеукраїнського учительського з'їзду справді здійснюються, як то кажуть, наперекір усім несприятим стихіям... Середня освіта в Чехословачії подається в 135 середніх школах (в 1919–20 р.). Але на що більше всього міністерство звернуло увагу і цілком доцільно, це на підготовку свідомого, добре освіченого персоналу учителів, учительок, керовниць дитячих садів. Для цього мається повідкривати педагогічні факультети і по університетах (в Празі, Оломоуці, Братиславі), а також і окремо по других містах. Туди приймаються лише слухачі з закінченою середньою освітою, а навчання провадитиметься теоретично і практично.

Дуже цікаво ще зупинитися на учительських організаціях сучасної Чехословачії. З давних часів чеське учительство було як найкраще організовано. Але залежність від австрійського уряду не давала змоги широкого об'єднання і організації були все або повітові, або районні. Найміцнішою організацією є тепер центрально-територіальна спілка учителів Чехії, яка охоплює 124 повітових спілок з 9000 членів – учителів і учительок вищих і низчих початкових шкіл, її органом є «Česky Učitel», який виходить з додатком «Školske reformy». Спілка має центральну касу, яка в 1919 р. мала 4, 5 міл. кор. чes.

Друга учительська організація урядує Вишеградським притулком-інтернатом для дітей учителів, а також інститутом Zoubek á Kostelec на Orlicі з такою ж метою. Учительство має також санаторію для виснажених учителів в Далмації. Є також спілка окрема чеських учителів ручної праці і багато других.

Книга п. Мауера робить дуже гарне вражіння такої жвавої, творчої роботи міністерства, яке провадить освіту вкупі з свідомим освіченим учительством. Можна лише побажати, щоб Україна швидше змогла вільно приступити до такої ж великої праці утворення національної, вільної, психологічної, трудової школи для свого народу.

Подебради.

(Дж.: *Нова Україна*. – Прага, 1922. – Ч. 10–11. – С. 35–38).

Поезія самотності.

(З приводу п'ятої книжки поезій О.Олеся)

Страшна річ самотність людини, а ще страшніша можливість самотності поета!

Поет – це постать, уся пройнята пануючим настроєм свого віку, свого рідного громадянства; постать, численними, невидимими нитками зв'язана з загальними переживаннями свого народу, для яких вислову поет знаходить найкраще слово, найкращу словесну форму. Поет – це те найкраще, що виступило, викохалося в свідомій національній творчості, і силою словесного виразу захопило нарід, громадянство. Хіба-ж поет може бути самотнім? Хіба він що хвилини не відчуває себе цілком з'єднаним зі своїм народом? А все-ж таки найкращі поети нераз переживали тяжкі хвилі майже абсолютної самотності, хвилі безнадійного зневір'я в ідею, в самого себе. Чи треба згадувати Байрона, Гайне, Кардуччі, Бодлера, цих славетних співців самотньої душі?

Цей стан самотності, безнадійності душі поета стане нам подекуди зрозумілим, коли ми уявимо собі надзвичайну вразливість душі поета; глибоке, болюче переживання нею вражіння та грубих дотиків життя; її страждання, коли життя приймає негативний, млявий напрям; коли ми уявимо собі, як страшно стає поетови, коли він відчуває, що його пісня лунає поміж мерців, людей безсилим, яких йому не сила збудити, і він доходить до розпачу:

Я – мов сурмач без сурми голосної,
Я – мов стрілець без зброї золотої,
Я – мов орел без сизих крил,
Я – мов вістун серед могил!

Треба з сумом у серці признати, що ці слова – то стогін нашого улюбленого, видатного поета, автора збірника «З журбою радість обняла ся», того співця могутнього завзяття, котрий у 1906 р. писав:

Гей до зброї! Бийте в дзвони!
Будьте смілі, як дракони!
Всіх гукайте,
Всіх скликайте!

Десять страшних літ пережило за цей час українське громадянство! Реакція виповзала в тім часі з усіх щілин і брала то бойовий характер в виді «карательних експедицій», од яких панічний ляк охоплював малодушних, то плазувала, як гад, та потроху, послідовно влязла в усі душі, отроювала всяке завзяття. Одна по одній знищували ся наші інституції, обмежували ся наші права. Чорносотенна агітація важким туманом налягала на людську свідомість, волю, думки. Воля слова була задавлена. І на все це громадянство мовчало. Поодинокі протести лише викликали переслідування осіб, а не творили змагань до протесту, до боротьби.

І ми все це переживали мовчки, соромлячись глянути один одному в вічі, бо знали, що не годило ся «так» переживати. Але, коли нам це було болюче, то поету цей стан був занадто тяжким і його пекуче слово тремтить і б'є нас докором:

Що се? Ранок, вечір, ніч?
Чом так тихо скрізь навколо?
На що промінь? З ним страшнійш!
Він упав на мертве чоло...

Так писав Олесь у 1915 р. і страшно йому було глянути на «мертве чоло» рідного народу. Він тікає від цієї страшної «тиші», їде в рідний, тоді ще веселий край, у Галичину, і в красі її чудових гір шукає забуття, хоч на час; шукає втіхи, хоч і хвиливеї! Він творить чудові казки й малює карпатські краєвиди. Його, вихованця широкопросторих степів, вабить темний, гірський ліс, повний чарівних привидів, той ліс, де:

В ночі, як місяць впливає,
Мавки танцюють свій танок,
Їм вітер тихо трембігає,
І в лад приплескує струмок...
А сарн Лісовка напуває
З криниць смерекових лісів.

Одпочиває на цих краєвидах хворе серце поета, якого захоплюють нові звичаї, нові постаті рідних людей. Весь початок збірника – це присвячені Гуцульщині пісні і в тих піснях є чимало краси. Але не довго вабить поета ця нова краса краю та життя. І там він бачить лихо, і там він не може забути, як «Пилати» розпинають або «руки омивають» од страждань України. І знову розпач стогоном вириваєть ся з душі поета:

Як люде оглохли, хай скелі ридають,
Хай камені плачуть, потоки, річки! –
Хай гори розбитими грудьми палають!
Хай небо застогне, хай зйдуть ся хмари!..

Дуже цікавий для автобіографії поета його вірш, написаний на новий рік 1916, під заголовком «Десять літ». Сей вірш чудовий і по формі і по щирости, якою він увесь пронизаний. Подаємо тут лише останню строфу, в якій змальовані даремні змагання поета розбуркати живі сили свого народу:

І замовкла пісня, і зложила крила...
І нічим не міг я втішити її...
А глибока північ всі шляхи укрила
О, розбите серце, о, пісні мої!

Пісні поета, ті пісні, що рвуть ся з його душі – це його святощі, його найкращий скарб. Зневіра в могутню силу своїх пісень – це найстрашнійший присуд для поета. А громадянство мовчало, неначе й не було його. Чого-ж дивувати-ся, що томик поезій Олесь – роки 1912–1916 – овіяні таким сумом, такою самотністю? Бували часи, коли поет не міг далі терпіти свою самотність і пісня криком звала до себе хоч сдину душу живу:

О, прийди, прийди, хто небудь,
Сядь, схили ся, припади,
Я стомивсь в борні нерівній,
Я згорів в своїм огні...

А ще другий вірш самотного серця, вірш невимовно ніжний:

Хтось близький, близький приснив ся,
Хтось приходив у ночі;
Хтось ридав і тихо бив ся
На моїм плечі
Хто-ж ти, духу-брате рідний?!
Може вік шукав

По світах мене ти, бідний,
У ві сні спіткав!

Гарні поезії Олеся. Вони повні щирого почуття, ясні своєю формою і різноманітні музикальним ритмом. Деякі з них народного складу («Ой ще гори у темряві спали»); деякі більш модерністичного («Не нам, не нам осміяним сміятись»), але всі овіяні журбою. Чи-ж знайдуть вони, ці пісні журні, відгук у сучасному мажорному настрою? Чи не стоять вони в дізгармонії з підвищеним тоном наших часів? Чи зостануться ці талановиті, натхнені поезії такими-ж забутими, яким почував себе в попередні часи й сам поет? Мені довелося самій чути, як один молодий хлопець узяв цю маленьку книжечку, підержав її в руці й одкинув, не заглядаючи в середину. «Це-ж гріх!» – сказав він, «в такий час витратити папір на такі речі!» І шкода стало мені не книжки, а того хлопця! Звісно був час, коли видатні російські публіцисти казали, що пара чобіт більш цінна річ, аніж Сикстинська Мадонна, але це-ж не наша нація таке висловлювала, і не під час такого відродження громадської свідомості! З другого боку, придивляючись до нашого сучасного життя, ясно висувається практичний його напрямок: усі зусилля простують до дрібних перемог, до практичних завдань; йде будівля життя, не ідейного, не принципного, з красою ідейних кличів, з лицарською боротьбою, а будівля матеріальна, де лічать скільки завойовано «українських посад», скільки взято до рук будинків, скільки перераховано на наш бік засобів і сил. Це робота велика, значна, необхідна, але при такій роботі поетичний настрій – чи ж він не заважатиме, чи не зайвий він? Мистецтво, поезія в цій продуктивній метушні наче зостаються в сутінках, чекаючи, коли покличе поета «къ священной жертве Аполлонъ». Чекати довго не доведеться! Народні маси прокидаються. Вони жагуче шукають не тільки знання, вони тягнуть ся до краси, до естетичного задоволення. Згадаймо хоч би усі селянські маніфестації через усе літо! Як уміли селяне додати їм краси; як чепурно вбиралися дівчата; скільки квітів було скрізь, які яскраві кольори маячили під веселим блакитним небом України! І поезія швидко стане на те високе становище, на якому вона скрізь стоїть у всіх національно-культурних свідомих народів. Колись покійний Жорес в одній зі своїх палких промов намічав будучий величний розвиток і мистецтва і особливо художнього слова в майбутньому соціалістичному складі життя. Коли свідомо маса буде розуміти

своїх натхнених співців, своїх талановитих майстрів, тоді поет знову стане народним кобзарем, усім близьким і дорогим.

Звертаючи знову увагу наших читачів на твори Олеся, ми бачимо і в маленькому, останньому томі щирість та любов до рідного краю, як і в I і II книжках; тільки тепер поезія Олеся овіяна сумом і рідко коли стрічаємо в ній тони завзяття. Але і в тім томі є чудові вірші, які відповідають піднесеному настроєві останніх часів.

Гарні поезії Олеся! І радісно бачить, що його талант живий і жваво реагує на щастя визволення України. Той поет, який ще в 1916 р. писав «яка краса відродження народу», не міг не вітати радісно сучасного визволення цього-ж народу. Але поки ще гармати панують, поки ще ллеться братня кров, – не може бути справжнього щастя, повного свята волі. І цей жалібний настрій не дає Олесеві захоплювати ся цілою душою сучасним рухом визволення. І може через те Олесева поезія виявляєть ся найбільш чулим і глибоким виразом наших найглибших почувань. У всякім разі його поезію можна витати як одну з найкращих перлинок художнього слова останніх довгих літ приневоленого мовчання.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Київ, 1917. – Кн. IV. – Том LXVIII. – С. 92–95).

Школа українських пластунів, Щепйорно, 1923

Ця дуже цікава брошура, складена членами педагогічної ради школи пластунів. Вона наче відкриває нам світ на те, що й там, у таборах, де, здається, більш за все реалізуються слова Данте: «Lasciate ogni speranza»..., що й там провадиться, з великими перешкодами, справжня національна культурна праця, і школа пластунів є таким з'явищем, що вказує на серйозне, цілком поступове відношення до своєї праці педагогічного персоналу. Ця організація школи пластунів відповідає по змозі найкращим сучасним вимогам педагогії; в ній учиться тепер 123 чоловік, із них Українців 78, до яких приєднано ще 29 Білорусів-сиріт, що попали сюди через евакуацію, яку Росіяни в 1915 р. живосилом робили в білоруських губерніях, і розгубили своїх батьків.

В історичній частині брошури подаються дуже цікаві біографічні відомости про тих дітей, що зібралися тут як правдиві жертви війни. Скільки неймовірно тяжкого пережили ці молоді серця, яка трагедія душі приходить перед нами в цих біографічних уривках! Не можна не подякувати щиро тій «Американській спілці християнської молоді», що перша відгукнулася на страждання дітей і допомогла організації цієї першої організованої української школи в таборах. Немало вніс у цю працю своєї діяльної заповоги й секретар «Спілки» п. Клярк, і аташе при британському комітеті п. Вуков.

Тепер ця школа вже цілком зорганізувалася, вона дає й фізичне здоровля своїм виснаженим учням, і плекає їх моральне виховання, й дає необхідні знання в межах невеликої програми. При школі учні працюють на своїм городі, в майстернях – шевській, столярській і в палітурній. Усе виховання проняте національним почуттям. Учителі роблять над учнями цікаві спостереження, що становлять перші матеріали для української експериментальної педагогіки. Не можна не визнати, що брошура «Школа українських пластунів» – гарний нарис цікавої національної педагогічної організації на сумному фоні нашого еміграційного життя.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 7–8. – С. 336)

1.3. «Проби жіночого пера» в оцінці Софії Русової (західноукраїнський контекст)

*«...нише й говорить тут
жінка про жінок, хто ж інший
умів би про них ще краще
сказати?»*

Софія Русова

Наталія Кобринська⁴⁷ (1851–1920)

I.

Чотирнадцять літ минуло, як умерла відома галицька письменниця й громадянка-діячка – Наталія Кобринська, й усе жіноцтво в Галичині присвячує її пам'яті свої щирі вдячні спомини.

І пройде ще кілька десятиліть, а її так само будуть згадувати з пошаною й подякою, бо вона не є звичайною талановитою письменницею, яких багато виступає в українській літературі, вона була піонеркою жіночого визволення в Галичині, а хто прокладає нові шляхи для культурного розвитку суспільства, той назавжди вписує своє ім'я в історію того народу, якому він відкрив нові обрії в його поступових змаганнях.

Наталія Кобринська своєю громадською працею дійсно відкрила нове джерело культурних скарбів для свого народу: вона закликала галицьке жіноцтво скинути з себе кайдани темноти, економічної залежності, моральної пригнобленості, сміло йти до знання, до духової й економічної незалежності, й на цьому шляху виявити усі свої до того часу приспані творчі сили та нести їх на добро свого народу. Як і кожній піонерці, Наталії Кобринській довелося пережити чимало тяжких розчарувань, подолати великі перешкоди, переслідування від тих людей, на яких вона могла б числити, як на помічників. Але вона все це перемогла, й наслідки тої перемоги у всіх на очах: українське жіноцтво в Галичині можна визнати одним з найбільш поступових по своїх скарбах, так і по його громадській організованості. Праця Наталії Кобринської дала певні корисні для українського народу результати.

⁴⁷ Вибране із книжки С.Русової «Наші визначні жінки»: Літературні характеристики-силуети (3 нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу. 1884–1934) (упоряд.).

II.

Наталія Кобринська, з роду Озаркевичів, народилась 1851 р. в с. Белелуї, де її батько був священиком і послом до віденського парламенту. Родина була і заможна, і культурна, але по звичаю тих часів Наталю не посилають ні до якої школи (та їх майже не було для дівчат), а виховують дома. Вона рано захоплюється читанням, читає Тургенєва і Гоголя, Міцкевича, читає не поверхово, а з глибоким вдуманням і розумінням. Вона дуже молодою дівчиною вже кермує розвитком цілої групи молоді – своїх братів-гімназистів, їх товаришів, що перебували вакаціями в гостинному домі її батька. Цей дім священика в Белелуї був центром, де збиралася молодь, приваблена духовою й фізичною красою молодої господині, її грою на піяні, співами, гарними обставинами усього хатнього життя Озаркевичів.

20-ти літ Наталя виходить заміж за теолога Кобринського. Гарний, стрункий хлопець, з ніжною душею й таким самим ніжним голосом-тенором. Сам широко освічений, він продовжував інтелектуальне виховання своєї молодої дружини. Обое були щасливі, але не довго – за 6 літ гармонійне життя перервалось: Теофіль Кобринський умер, і молода вдова, не забезпечена жадними матеріяльними засобами, їде до батька й там живе майже все життя. Для її розваги в її невітшному горі старий Озаркевич їде з нею до Відня, вводить її в Т-во «Січ», посилає її з сестрою в-других⁴⁸ Софією Морачевською в Швайцарію, де Кобринська знайомиться з Драгомановим, який робить на неї надзвичайне вражіння.

З цих мандрівок Кобринська вертається вже з певним пляном, ясною метою життя: піднести жіноцтво до розуміння своєї людської вартости, вказати йому шлях, щоб стати корисним членом суспільства. Вона розуміє, що самотніми зусиллями їй тяжко буде досягнути мету, й змагається організувати, об'єднати жінок; закладає перше жіноче товариство в Станиславові, 1884 р., з метою дати змогу небагатим жінкам користуватися найкращими книжками, працювати над своєю самоосвітою.

На жаль, несприятливі обставини в місцевому суспільному житті вкоротили віку цьому товариству й навіть примусили саму організаторку від нього усунутися, як вона сама каже в своїй статті «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах». (Див. збірник «Перший Вінок» під ред. Н.Кобринської і О.Пчілки, р. 1887, ст. 102). Товариство це не

могло проломити першого льоду й хоч у двох роках свого існування здобуло собі більше членів, ніж товариство львівське («Общество Руских Дам», 1876 р.), та все таки в самім зрозумінню його програми виявились такі ріжниці, що й ціла праця товариства була покищо значно спинена, а консервативні елементи від самого початку намагались перетворити все товариство на філантропійне.

Р. 1887 Кобринська вже об'єднує жінок не лише Галичини, а й Великої України. З підмогою І.Франка та Олени Пчілки видає у Львові збірник жіночих літературних праць – «Перший Вінок». Тут бачимо твори вже відомих у той час галицьких письменниць У.Кравченко, О.Бажанської, М.Рошкевич і твори наддніпрянок: Г.Барвінок, Дніпрової Чайки, Лесі Українки, О.Пчілки. Сама Кобринська подає тут свою першу повість – «Пані Шумінська» і образок із життя «Пан Судія».

Але вона – душа всього збірника; вона в ньому в 4 статтях пише про стан тогочасного жіноцтва в Галичині, про рух жіночий, про умовини життя жінки з середніх верств. Вона ж захищає свій збірник від занадто суворої критики, що появилася в часописі «Зоря» за 1887 р. Вона справедливо каже: «Історичну вартість жіночого альманаха («Перший Вінок») складають, по моїй думці, не поодинокі його праці, але той факт, виявлений цілим його складом, що жіноцтво наше на цілім просторі широкої Русі-України почулося до свого існування народнього, що інтелігентна жінка наша почулася рівночасно русинкою і чоловіком, упімнулася о свої права національні і громадські – факт радісний з погляду суспільного і історичного. Підняти себе, свої народні й громадські права і обов'язки – це ж не заслуга, а обов'язок усякої розумної людини, обов'язок, який веде за собою дальші важкі обов'язки». (Див. «Відповідь на критику Жіноч. Альманаха». – Чернівці, 1888, ст. 4.).

Ось як добре розуміла свої завдання редакторка «Першого Вінка», і як вона сміло зустрічала і критику, і насмішки, і просто лайки, якими тогочасне суспільство Галичини обкидало її шляхетні змагання.

Кобринська продовжувала свою працю. В 1893 р. вийшов 2-й збірник в м.Стрию під заголовком «Наша Доля» і 3-й під тим самим заголовком в 1896 р. у Львові. У цих двох останніх збірниках ми вже не бачимо творів наддніпрянок (окрім Ганни Барвінок), але зміст набирає більшої ріжноманітности. Окрім красного письменства жінки оглядають літературу західноєвропейську, дають статті публіцистичні

⁴⁸ Двоюрідною (упоряд.).

й етнографічні. Кобринська і тут виявляє жіноче питання і наприкінці 3-го випуска «Нашої Долі» дає дуже цікавий «Фейлетон», де вона присвячує кілька цікавих для нас слів смерті М. Драгоманова, як «велику болючу страту»: «Під оживляючим променем його всесвітніх ідей, стаючих в обороні слабших проти сильних, набрало відваги і галицьке жіноцтво і піднесло свою справу. Драгоманів не слідив чи жіночим питанням, та все ж таки вчинив тому питанню не малу прислугу»^{*}.

Серед усіх цих літературно-видавничих заходів Кобринська не забуває за свою головну мету – можливість для жінки освіти, яка одна може забезпечити їй її визволення. В 1890 р. з її ініціативи галицькі українки вносять до Державної Ради петицію про дозвіл жінкам вступати до університетів. В 1891 р. вона скликає жіноче віче, на якому складають петицію за основи першої жіночої гімназії. Під її ж таки впливом в галицькому соймі появився внесок за допущення дівчат до клясичних гімназій. Одночасно Кобринська виступає, як перша піонерка організації дитячих селянських охоронок і від імени редакції «Нашої Долі» друкує «відозву до руського жіноцтва» в справі охоронок. Там закликає жінок закладати товариства з метою організації по селах охоронок, чим дійсно жіноцтво виконало б велику культурну місію. Тут ми вже бачимо в Наталі Кобринській не лише феміністку, а народничку, що ясно розуміється в потребах селянського життя й закликає жінок йти до селян, допомогти їм. Але й ці раціональні змагання Кобринської викликали в пресі і в тогочасному галицькому суспільстві постійні протести й докори.

В 1904 р. Кобринська переїздить із Болехова до Львова з тою думкою, щоб там видавати жіночий часопис для ширшої пропаганди ідеї визволення жінки. Але вона не знайшла підтримки в тогочасному львівському суспільстві. Самі жінки не розуміли потреби в такому органі, вони вже самі починали йти тим шляхом, що їм показала велика піонерка, вчилися, здобували собі щодалі ширші можливості, більші права.

І сталася дивна річ: замість того, щоб, зрозумівши змагання Кобринської, гуртуватися коло неї, навкруги її світлого гасла – визволення, незалежності – жіноцтво галицьке ухилилося від своєї учительки. Кобринська це почула своєю чулою душею, і коли її заходи біля жіночого часопису розбились об індіферентність самих жінок,

вона сама усунулася від широкої громадянської, публічної діяльності. Вона повернулася додому, на провінцію й перестала відзиватися певним словом; вона ізольовується, покидає і громадянську і літературну діяльність. «Одну радість мала вона до кінця життя, каже нам п. Окуневський у своїх «Споминах про Неї»: вечорами сходилися в неї, в її хаті в Болехові міщанські дівчата. Ця чиста непорочна молодь, мов вінок, окружала її; а з уст невинних лилися тихі пісні, розказувались оповідання».

В 1920 р. Кобринської не стало, вона вмерла на самоті, як і прожила останні свої роки. Не стало людини з душею всеохоплюючою, що співчувала людському горю, з душею, що не знала злоби.

Окуневський так її характеризує: «Це була душа з божою іскрою. І хто відчув і пізнав, що це не буденна людина, але один з тих небуденних типів людства, в котрім дух уже володіє матерією, той мав чудову нагоду пізнати й відчутти увесь аромат високої многогранної гарної душі. І тоді вона сипала перлами свого знання, свого почуття, не жадаючи за це жадної заплати. Коли ж хто з оточення не умів, або нарочно не хотів цього видіти і своїми грубими підозріннями доторкав її тонких душевних фібрів, то вона їжилася, ставала шорсткою і, на жаль, кидала усю роботу, до котрої забралась була у своїм високім пориві». (Див. брошуру: «Першому українському борцеві за права жінки». Спомини Окуневського, ст. 5, 9, Львів, 1921).

На диво, смерть Кобринської пройшла майже непоміченою в суспільстві, лише кілька офіційних некрольогів в пресі, та одна більш менш сердечна згадка в «Нашій Меті» від жіноцтва Станиславова. А де ж усі ті жінки, яких небіжка вела з темряви до світла, з невольництва до визволення?..

Щоб вяснити собі цю невдячність, треба трохи зупинитися на питанні, як розуміти жіночу справу, той рух, що, як-не-як, а за якихсь півстоліття привів жінок майже усього культурного світу до рівності жінок з чоловіками в правах економічних, освітніх і політичних. Це справді велика перемога, але чи це зробила праця жіночих установ і товариств, чи проста вимога життя серед змінених загальних, а особливо родинних умовин життя? Звичайно, слава тим жінкам, що перші зрозуміли ці вимоги життя й той шлях, яким найкраще пристосувати жінку до нових умовин життя; її неволя, темнота вже ставали шкідливими не лише для самої жінки, а й для того народу, до якого вона належала; в усіх народах ішов жвавий рух до свободи, до освіти,

^{*} Див. 3. в. «Наша Доля», Фейлетон, ст. 117.

знання, і жінка мусіла, як дружина свого чоловіка, як мати своїх дітей, – прийняти певну участь у цьому рухові, й благословенні ті, хто вказав перші шляхи до цього конечного єднання духового між чоловіками й жінками.

Визволення жінки не є акт фемінізму, а такий же природний вияв політичної і культурної людської соціальної еволюції, яким був акт визволення кріпаків, мурунів.

Проф. Грушевський дає таке пояснення слабого руху серед жіноцтва, відповідно тогочасному станові галицького суспільства. Він каже: при слабій фабричній організації нема підвалини для організації жіночої робітничої верстви; українська інтелігенція донедавна складалася з самого священства, а тут примусова рання женячка забезпечувала переважній масі дівчат замужество і це ослабляло стимул до емансипації; матеріальне ж убожество не давало розвинути культурним потребам. Коли до цього додати консерватизм і духову заскоузлість старших поколінь (що в тім йшли за польською суспільністю, яке було їх культурною проводиркою), то не можна дивуватися, що заходи п. Кобринської знайшли в суспільстві не тільки байдужість, а й глум і ворожнечу. Навіть і в тих радикальних кругах, з котрими хотіла йти разом п. К., її феміністичні ідеї стрічали не у всіх співчуття, декому вони здавались маловартними і навіть смішними забаганками поруч тих загальніших справ, що стояли на деннім порядку», (див. «Літ. Наук. Віст.» IX, 1900. – М. Грушевський: Наталія Кобринська).

Оглянемо на-коротко, які то саме справи цікавили тогочасне поступове галицьке суспільство. Це був той час, коли інтелігенція в Галичині почала визволятися з-під впливу польської культури, польських змагань до аристократизму.

Свідомо зміцнялось єднання з Україною Наддніпрянською й росло бажання виявити себе, як щось особливе, українсько-галицьке. Молодь гаряче хапалась за можливість використати всі можливості свого австрійського конституційного ладу. Один часопис виникав по однім, повставали товариства – різноманітних потреб і змагань; скликалось з'їзди, віча; працювали «Просвіти». Але в усьому цьому поступовому русі на перешкоді ставала темнота народніх мас, брак освіти, не тільки в нижчих, але й у середніх верствах суспільства. Жіноча освіта по селах майже не існувала. Тільки в 1872 р. заведено шкільний примус для дівчат і під страхом кари почали вони ходити до школи, але шкільна наука визначається на селі такою непотрібною, що, відбувши

ї, дівчата й не заглядають до книжки та швидко забувають читати й писати.

Щодо загального руху, що запанував у 70-х і 80-х роках, його майже увесь, щодо національного напрямку, провадили священники та їх сини. Щоб паралізувати його, міністр Голуховський видає розпорядження, щоб зменшити їх прийом до духовних семінарій. Але ці сини священників, яким перешкоджали вчитися після цього розпорядження, кинулись до університетів і вчилися у Львові, Пешті, Кракові, за кордоном Австрії. І тут, далеко ширша й далеко вільніша, університетська наука скріпляє поступовий розвій молоді, подає їй нові, досі не освідомлені гадки, наміри, змагання. З вищих шкіл виносила молодь нові думки про націоналізацію, демократизацію суспільства. Це одбивається на пресі, на літературі – ростуть переклади з чужих мов, реалістичний напрямок тогочасної французької белетристики Золя, А.Франса, Мопасана, німецьких письменників, пояснює в цілій низці статей Франко в новозаснованому місячнику – «Літературно-Науковім Вістнику». Серед цих широких нових питань – літературних, соціальних та політичних – жіноча справа здавалась чимало кому з поступовців занадто малою, яка мусіла сама собою розв'язуватися разом з усіма головними питаннями, але на розвиток якої вони жадної допомоги не давали.

З боєм у душі пише Кобринська: «В тім часі зорганізувалася третя вже партія в краю, звана радикальною, і стала видавати часопис «Народ». Деякі жінки дуже числили на ту партію, котра положила своєю ціллю стояти за права робітних людей, на підставі, що питання жіноче є також лиш питанням праці, зарібку і платні, а затім є питанням робітничим. Але «Народ» і його молоді адоранти якраз не підхопили тої провідної думки питання жіночого». (Див. «Наша Доля», кн. I, ст. 3, 1893 р.).

Та й без цієї допомоги невеличкий гурток жінок навколо Кобринської енергійно проводив у життя свої вимоги щодо поширення їх освіти – добуваються до університетів і вищих шкіл, організують жіночі гімназії (це мало й національне значення, – щоб українки не були примушені ходити до польських «конвіктів»); добиваються поширення можливості зарібку для жінок – права на рівну працю з чоловіками.

«Економічна тіснота, – каже Кобринська, – викликає якраз питання жіноче в Галичині й шукає дороги, щоб вийти з дотеперішнього невідгідного становиска жінки в родині».

Але економічної рівноправності жінки ніде, ніколи не піддержували чоловіки; вони завжди бачили в цьому питанні щось для них самих дуже шкідливе; саме життя найкраще навчало жінку, як завоювати собі економічну незалежність, якою зброєю поширювати собі терен для потрібного зарібку.

І на галицькому жіноцтві можна прослідкувати цю поступову еволюцію, насамперед в найбільш численних верствах суспільства, себто серед дочок духовенства. По-перше, взялися вони до шкільництва. Учителство в ті часи одно вважалось почесним заняттям для жінки без засобів до життя. Далі кинулись до почти та телеграфів. Потрохи вступали в торг, вдови по священниках відкривали маленькі крамниці, вступали скарбничками до «Народної Торговлі»⁴⁹, почали пробувати себе в літературі (хоч воно в ті часи не давало заробітку), в перекладах, в етнографічних студіях. Жінки почали працювати біля народної освіти – і вже в 90-х роках можна бачити, оскільки вони спричинились до загально-просвітнього поступового руху, який котився так жваво в Галичини наприкінці XIX і при початку XX вв. І через те цілком зрозуміло, що Кобринська, закінчуючи свої замітки про всі перешкоди, насмішки, протиакцію, якими преса, партії та поодинокі визначні діячі осипали її працю і все жіноче визвольне змагання, тішитись й великими наслідками своєї роботи: «Кожний признасть, що при таких обставинах, при таких малім нумерично проценті руської інтелігенції, почуттю до загальних справ нашого жіноцтва, – яка велика мусить бути живучість того питання, сильна ідея, котра його оживлює, сильна та ясна ціль, коли серед таких умов не лиш зовсім не зникла, але заєдно побільшається група людей, котрі ті ідеї ширять».

Кожна ідея, що має в собі здоровий поступовий зародок, завжди прокладає собі шлях і місце в життю усїєї людности. Співпраця жінок на широкому терені науки, мистецтва, на шляху гуманної соціалізації людности остільки життєва, що вона не могла загинути ні серед якого суспільства, тим паче під розумним керуванням такої визначної, морально й духово обдарованої людини, якою була Наталія Кобринська. Як би вона раділа, коли б зі своєї темної могили могла оглянути жіночу працю сучасних українок в Галичині, яка свідомість виросла серед них за ці 50 літ, що відділюють нас від перших кроків діяльності Кобринської: вони виступають в парламентах, вони працюють у сенаті, вони роблять просвітно-політичні мандрівки по всьому світу, вони

вкрили Галичину густою мережею жіночих товариств, освіта шкільна і позашкільна майже в їх руках, село має в свідомому галицькому жіноцтві поміч і керовників, до яких воно ставиться з повним довір'ям.

Так, праця Кобринської, як продуктивне зернятко – добре зародило й дало добрі жнива.

III

Кобринська своєю діяльністю, і громадською, і літературною, виступила, як апостол ідеї визволення жінки, і внесла в свою літературну творчість усю ту правду, щирість, якою осяяне все її життя.

Літературна творчість Кобринської має в собі два моменти: перший, цілком реалістичний, високомистецький, і другий, коли Кобринська захоплюється українським фольклором і хоче внести в літературу казково-символічний елемент. Своїми літературними працями Кобринська теж немало причинилася до розвитку нашої жіночої справи.

Тяжко зважити в такої гармонійної людини, як Кобринська, яка її праця – чи літературна, чи громадська – дала більш користи для її улюбленої справи жіночого самовизволення і взагалі для соціального розвитку рідного їй суспільства. Вона писала так, як робила, усе – щиро й правдиво.

Оглянемо її літературні твори. (Грушевський подає такий хронологічний список творів Кобринської: 1) «Шумінська»–1883 р., 2) «За для кусника хліба»–1884 р., 3) «Судія»–1885, 4) «Як стара Янова їхала залізницею від Коломиї до Бурштина»–1885, 5) «Виборець»–1889, 6) «Жидівська дитина»–1890, 7) «Перша учителька»–1892, 8) «Lebes-lapung»–1892, 9) «Св. Миколай»–1893, 10) «Ядзя і Катруся»–1890, 11) «Відьма»–1893, 12) «Душа»–1898, 13) «Рожа» — 1897, 14) «Чортище»–1898, 15) «Блудний метеор»–16) «Омен»–1899, 17) «Брати», друковане в 1921 р. Далі йдуть численні публіцистичні та критичні статті Кобринської, її реферати, промови й недруковані речі).

Перше оповідання Кобринська написала на пораду одного січовика віденського⁵⁰, який сказав їй: «Пишіть про те, про що говорите і як говорите». Вони саме вели розмову про становище матері в родині. Кобринська найкраще знала родинне життя священників і написала про нього. Оповідання це зветься «Дух часу» цілком справедливо, бо

⁴⁹ Перша споживча кооператива на західноукраїнських землях (упоряд.).

⁵⁰ Члена студентського товариства «Січ» у Відні (упоряд.).

старенька Шумінська, жінка священника, нарікає, як «дух часу» розбиває всі її бажання про кращу долю її дітей, як він одводить їх від традиційних, віками протоптаних стежок, на нові, не досить зрозумілі для старенької, на її думку, мало забезпечені форми життя. Все оповідання – це спогади старої; ця проста форма вабить читача своєю безпосередністю, правдою. Ви так і бачите цю стареньку коло вікна з панчохою в руках, чиє життя все віддане дітям, так і пройшло в цій хаті в клопотах, в любові до своїх дітей, які ось тепер відлітають не тільки від неї, а й від усіх тих традицій, що їх старенька так викохала за довге життя.

Написано оповідання усе, як один безпереривний спогад, і не має в собі жадного героя чи героїні, але вона – оця старенька, що машинально перебирає голками своєї недов'язаної панчохи, – вона, що перебирає в голові своїй всю довгу низку подій, зв'язаних з ростом її душі, – вона стає перед читачем, як живий образ минулого, з серцем, повним любові, з простим первісним розумінням життя, з тривогою перед неясним майбутнім.

Оповідання написане з такою ширістю, теплотою до цієї матері, у якої «дух часу» відбирає її дітей, змінює все розуміння добра життєвого – що можна сміливо сказати, що по своєму реалізму і сердечній теплоті нарис – це є найкращий твір Кобринської.

Оповідання «Дух часу» було надруковане в «Першому Вінку» (1887 р.) і було оцінене тогочасною критикою. Це додало деякої самопевності дуже скромному авторові, й вона пише, як продовження «Пані Шумінської», повість «Задля кусника хліба». Тут гарно закреслені ті соціальні забобони, які так різко розрізняли ці верстви – духовенства і селянства, тоді як інтереси, звичайно обох мало чим відрізнялися. Треба згодитися з тими літературними критиками, що визнають повість «Задля кусника хліба» продовженням «Духа часу», бо це справді малюнок з того безпросвітнього осередку, до якого ще не торкнувся «Дух часу», в якому загибають жертви традиційних умов життя. Кобринська й не могла змалювати нового типу, бо такого ще й не могло бути під той час, вона лише виявляла негативні обставини життя більшості жінок і тим підтверджувала конечність визволення, потребу освіти, вільного вибору праці, які тільки й могли визволити тогочасну жінку.

Беззмистовність життя жінок в більш забезпечених матеріально верствах суспільства Кобринська дуже гарно виставила в повісті

«Ядзя та Катруся». Тут дві героїні – панянка Ядзя і проста селянка Катря.

Ці два оповідання – «Дух часу» та «Ядзя і Катруся» – то найкращі твори Наталії Кобринської.

Деяка ідеалізація села в останньому природно виникла під пером авторки теж, як одна з рис пануючого тоді настрою. Вона – попередник тих талановитих народників, які в 80-90 роки склали народовчу белетристику Галичини – Маковей, Стефаник і інші.

Таким народовчим оповіданням є «Виборець» Нат. Кобринської. Тут уже нема ані ідеалізації народу, ані тенденційности – тут сама правда. Дуже гарно змалювано, як поволі пробуджується в душі Якіма – звичайного селянина, перше прикликаного до виборів, його національна свідомість.

«Виборець» по своїй реальній красі, по опису жінки Якіма, типової Якимихи, по типовій розмові двох бабів – Якимихи з Іванихою – може бути порівняний із найкращими творами Нечуя-Левицького. Тут ми бачимо, що Н.Кобринська добре знала не лише осередок духовенства, але щиро селянський, що вона розуміється не лише на жіночій душі, а й на душі звичайного селянина.

З інших коротких нарисів Кобринської з народнього життя дуже гарний у своїй безпретензійності – це «Перша вчителька», ота «няня», від якої діти так безпосередньо набираються знання народнього фольклору; через неї вони живуть в єднанні з природою і з усіма подіями селянського життя. Це гарненький нарис, на який чомусь критика не звернула жадної уваги.

Правдиво й майстерно написане теж оповідання «Жидівська дитина». Спробу Кобринської перейти з життєвого реалізму на психологічну аналізу – «Судія» – не можна вітати, як удачу. Образ судії виїшов неясний, блідий, а сама форма монотонна, неяскрава. Немає виразности й маленький нарис «Lebeslanung» – томлення любови молодого студента, що все шукає свій ідеал – золотокудру дівчину з синіми очима. Мріє за нею в хаті, шукає на вулиці, гадає, що знайде на сіножаті в селі, куди їде на літо. Не без гумору написано оповідання «Янова». Як баба Янова їхала одвідати сина в Бурштин з Пістиня (на Покутті) і які їй на цій короткій дорозі сталися пригоди.

Цими всіма повістями та оповіданнями закінчується реалістична високоталановита творчість Кобринської. Далі вона захоплюється народнім фольклором, трохи містичними настроями й пише новий

цикль оповідань, які вже не мають жадного реалізму, одірвані від життя. Деякі оповідання – «Блудний Метеор» – вносять щось символічне, але, на нашу думку, досить неясно і необразно. З цих творів найбільш оброблене оповідання «Душа».

Цікаво, як у творчій чулій душі Кобринської відбилися вражіння страшної війни, які вона переживала самотно в Болахові. Вона озвалася на ці страшні події коротеньким оповіданням-казочкою, як вона сама його назвала – «Брати». Це короткий з душі вирваний стогін. Трохи є тут символізму: зима – бабуся ходить по полях, і що вона на них бачить. Але Кобринська, що так щиро шукала єднання з Наддніпрянською Україною, зі своїми сестрами за Збручем, не могла не підкреслити того найбільш драматичного моменту цієї страшної війни, а саме, що вона ставила один проти одного рідних братів. Вона не розробила цей момент, як то було б дуже бажано, вона лише дає короткий епізод, так просто, щиро, як і все її писання.

В літературних творах Кобринської виявляється та школа мистецького реалізму, яку заклав у Києві Нечуй-Левицький і яку продовжували галицькі реалісти й реалістки кінця XIX століття. В них, крім того, одбилась ясна і яскрава постійна думка авторки за визволення жінки з її нудного пригнобленого стану. Це була життєва потреба того часу, яку Кобринська змагалась виконати і своєю громадянською діяльністю, і літературними працями – і публіцистичними, і белетристичними. І публіцистикою, докладами, відчитами й організаційною працею вона зуміла закласти той терен, на якому за 30 літ буйно розквітла й незалежність економічна, і всебічна освіта жінки в Галичині. Вона в своїх афоризмах залишила їм заповіт, якому вони щиро слідуєть, а саме: «Іти крок за кроком, добиватись своїх прямуючих до вищого розвитку людськості прав – поборювати противні погляди, що задержують найприродніший хід нових питань, доказувати при кожній нагоді силу і спосібність, дану жінці природою, та здобувати всі становиска, що в'яжуться з новими, пробиваючими собі нову дорогу, завданнями часу – повинно бути ціллю змагань жіночого руху».

В літературну галицьку скарбницю Кобринська доклала свої мистецькі оповідання, які ще довгий час будуть талановитими зразками реалістичної школи української літератури.

Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер-Нементовська)

Серед піонірок жіночого відродження в Галичині стоїть окремо постать визначної поетеси Уляни Кравченко.

До цього часу ми не маємо її біографії, з якою могли б ближче підійти до цієї надзвичайної людини, зрозуміти ті переживання її душі, які відбилися такими глибокими думками в її поетичних творах. Вони цілком перейняті безмежною любов'ю до України, до її народу, але це не є той романтично-етнографічний патріотизм, який лунає в усій українській ліриці XIX в., хоч сама поетеса своїми молодими роками і належить до кінця того століття. В поезії Уляни Кравченко брешить щось інше, більш широке, гуманістичне, щось близьке до найкращих принципів соціалізму, який саме в 80-і 90-і роки захоплював найкращих українських учених і літераторів (Драгоманів, Франко, Зібер, Вовк і др.). До їх думок жадно прислухується молода співробітниця Наталії Кобринської і сама в душі своїй глибоко перетворює їх у щирі палкі слова.

Вона сама про себе каже: «Дивний мій цілий світогляд, дивний та інший, як у тих, що мене оточують. Читаю Шевченка, та писати так не пишу. Не переймаюсь, не наслідую нікого, нічого не напишу, не скажу; або скажу, коли найду мову на це, що в душі моїй від залягає. Кипучою мовою слова попливуть, я правду терням добула!»*

Це слова великого поета, який вірить, що знайде саме відповідне слово, щоб висловити правду. І далі вона себе називає співачкою недолі страждучих і обременених, »...тому що не може бачити і не жаліти, що між людьми замного голодних, нещасних..."

Печаль моя із тими посестріла,
Що в ланцюгах, що зносять горя гнет.
На те терплю я, що цю чернь любила
За ню боролась, в бідності живучу,
Її голосила світлих мислей лет,
В її побіду вірила блискучу!

* Див. У.Кравченко. Спроба характеристики її творчості. В.Міропільський, «Дзвони», ч. 4-5, 1933 р.

В кількох словах своєї біографії* вона щиро признається, що колись в ранні молоді роки вона відверталася від виду нужди, іменно тому, що краса в душі царила, і краси бажала, що затяжко було бачити нуждарів, поборювати себе треба було волі міццю. «І я в блесках і звуках купалась вранці життя... Та пізнавши людське горе зблизька, не можу замкнути очей – не можу про одну зовнішню красу співати – рада б піснею, ділом горе людей зменшити...»

І вона, тільки скінчивши семінар, іде учителювати в народню школу, несе туди «в народ» найкращий цвіт своїх думок, свою молоду, повну любови енергію. Її вже не тягне в країну краси, в Італію – її дух лине туди, «де наш край, мужицька де сім'я»!

Почавши працювати коло сучасного їй руху жіночого визволення, вона скоро переходить до більш широких тем, до свого народу, якому присвячує багато гарних і дуже сильних поезій і вже в 1884 р. каже:

Люблю тебе, народе мій убогий,
хоч ти в ярмі.
Люблю тебе хоч ти, тяжкий невіжа,
живеш у тьмі!

І не розкриваючи перед нами інтимних причин її смутку й журби, вона дає нам більш глибоке їх пояснення:

О, як же можна думати про щастя,
Де нужда точить море сліз і крові?

*

Коли б не чула, що говорять люди,
Терплять насилля від тиранів світа,
Коли б не знала, що є в світі зло,
Коли б не знала... я була б щаслива!

Скільки щирости й правдивої розпуки чувається в цих журливих переживаннях поета, і не дурно ціла низка цих віршів названа автором «З пісень болю».

Уляна Кравченко має широку літературну освіту. Вона знає Гайне, Шіллера, Ленау, Толстого, Шевченка, Франка і інш. Деякі їх твори наче наводять її на якусь рідну їй тему, але зараз же вона випещує її в своїй творчій глибині цілком по-своєму, додаючи їй свої думки, свої змагання.

* Див. Нова Хата, ч. 12, 1928.

Ось так рівнобіжно написала вона на тему О.Толстого – «Ти знаєш край», але вклала до неї свої власні образи, слова. В усій своїй творчості вона залишеться оригінальною, особливою, як це й сама за себе каже:

Собою я ...
Коли б мусіла я бути іншою,
Жаль було б мені себе самої,
Не жила б я – коли б я мусіла
Бути не собою – а іншою.
Фальшу маски ненавиджу,
Такою хочу бути, якою душа моя,
Коли б іншою явитися доводилося.
Марніла б я, як квітка без води...

І от у цій самотності чувається в нашій поетеси щось велике, на що вона спирається і в своїй творчості, і в своєму життю. Це велике є – її релігійність, її щира упевненість в існуванні морального Абсолюта. В українській поезії мало лунають такі песимістичні стогони, які ми бачимо в віршах У.Кравченко «З глибини». В усіх є або звернення-оклик, або молитва до всемогутнього Духа-Отця Вселенної, щоб дав «сили серцю до життя, по правді, до жертви в ділах»... («Prima vera», стор. 83). І разом з цим великим Богом живе в душі нашої поетеси ще одне божество, яким живе, якому вона служить віддано, – це Україна, – і в віршах її виринаються час від часу такі глибокі пережиті слова:

Україно! Єдина ти на світі,
Яка ти мені мила і свята;
Моя ти Нене, я ж твоя дитина,
Що суть душі завдячує тобі!

В У.Кравченко, як у самої людини, так і в поезії чувається духова моральна сила, яка корисно впливає на молодь, виховує її в принципах високого розуміння обов'язків у життю. В якихось «Спогадах»^{*} цілком справедливо сказано, що читання поезій У.Кравченко викликає «душевне піднесення, хочеться бути ліпшою, потрібною в життю, мати силу йти на новий шлях».

От через що ця шановна піонерка жіночого відродження в Галичині має право присвятити молоді цілу збірку своїх поезій і сказати в ній:

* Див. Нова Хата, ч. 12, 1928.

Одна лиш ціль,
Тому з нас кожний присягає
У Твоїх стіп:
Прийдемо з пут Тебе звільнити,
І труд, і біль,
Для Тебе кров дамо пролити!!

Щаслива українська молодь, що має в своїй літературі таких духових керівниць, як О.Кобилянська, Леся Українка і У.Кравченко...

Ольга Кобилянська

Ольга Кобилянська – це ім'я великої української письменниці, що разом із Коцюбинським стоїть на чолі усїєї української літератури ХХ століття. Коцюбинський розпочав це століття своїм майже останнім прекрасним романом «Фата-Моргана», Кобилянська продовжує це століття цілою низкою не смертельних, прекрасних творів. І всі ті твори присвячені великій ідеї боротьби за «людину», за пошану для неї, на якому б ступені культурному чи соціальному вона б не стояла; боротьби за права на життя гармонійне, естетично-моральне, гарне в своїй безпосередності. Твори присвячені піднесенню в своїх правах і змаганнях кожної людини, зокрема кожної жінки, і всі вони овіяні поезією, особливою чистою поезією гір, їх свіжих високих верховин.

*

Народилася Ольга Кобилянська 25/11 1863 р. в Сучаві. Прожила в батька, який, хоч завжди визнавав себе за українця, але додержувався німецької культури, що взагалі за австрійської влади панувала на Буковині. Їй було 8 літ, коли батько зі службових причин переїхав до Кімполонгу, і в цьому дуже глухому містечку в Карпатах наша письменниця провела всю свою ранню молодість. Там почала вона й уперше писати. Розвинулась цілком самостійно. Недовге шкільне навчання (скінчила четверту нормальну), а далі серйозне читання німецьких учених: Гердера, Бюхнера, Ніцше і англійських: Бокля, Дрепера, Дарвіна, Спенсера, далі – великих поетів: Софокла, Шекспіра, Гайне і ін. Молода голівонька працювала сама; багато думала молода дівчина в своєму самотньому життю серед чудової природи карпатських гір і їх смєрекових лісів.

Самітня, глибоко чула душею, придивлялась до природи. знала й любила її, а також з цікавості вдивлялась і в тих людей, що рідко доводилось їй бачити в Кімполонгу. І рано почула вона в собі бажання творити, писати про те, що передумала в ці самостійні роки.

«Я чулася дуже осамоченою, каже сама пані Кобилянська, – бо не мала ні з ким про писання говорити, про те, що мене займало. З природи замкнена, я не любила про те говорити, що мою душу переймало. А в ній роїлося всякого. Гадки й пляни про будуччину, про великі студії, самостійність, і т. п. Вплив природи був майже пригноблюючий для мене. Ясні, магічним світлом переткані ночі будь то літні, чи зимові, або знову дні осінні, похмурі, слітні гнали мене до паперу... і я писала». І далі вона признається: «Зі знайомих більших, чи менших не мав ніхто на мене впливу, бо охота, порив до писання були вроджені в мене. Самота, душевна самота, противне моїм почуванням оточення викликували в мені жаждобу кинути те, що мене зворушувало до дна – на папір. Мої особисті переживання відігравали не малу роль в моїх писаннях»...*

Виросши на німецьких книжках, на німецьких авторах, цілком природно, що свій перший твір «Людина» вона писала по-німецьки й післала до одного німецького часопису. Редактор часопису, хоч і не надрукував новельки, але похвалив молоду письменницю за цікаву тему і підбадьорив її далі писати.

Знайомство з подругою п. Кобринської, Софією Окуневською, відкрило перед Кобилянською нові духові обрії, нові цікаві питання – відродження народу, піднесення прав і інтересів української жінки, розвиток української мови. Захопилась цими питаннями талановита дівчина, дитя карпатських пралісів, і сміло вступила на той шлях, яким іде все своє життя, – шлях оборони прав людини, а насамперед прав жінки.

В усьому своєму розумовому розвитку вона була самоучкою. Захопившись ідеями Кобринської – першої організаторки галицьких жінок, – О.Кобилянська без усякої сторонньої допомоги й поради взялася вчитися української мови, і першим виразом цього нового напрямку її думок повстала так усім нам відома повість «Царівна», яку писала вона уважливо, старанно проводячи свої думки. Почала її

* Дивись – Автобіографія, Альманах в пам'ять 40-літньої письменницької діяльності. Стор. 55.

писати в 1888 р. (ще в Кімполонгу), скінчила лише в 1895 р., а надрукована була в 1896 р. в фейлетонах часопису «Буковина».

Цей прекрасний твір одразу звернув увагу по всій Україні на молоду смілу й талановиту письменницю, яка устами своєї героїні Наталки Веркович оголосила жінкам нові життєві гасла: «Бути собі ціллю», «Людина вище всього», «Гідність людської особи вище за любов». Це зробило велике вражіння. Як каже один з палких прихильників О.Кобилянської М.Шаповал: «Колись, влітку 1902 р. я випадково в Харкові зустрів книжку, що мене сповнила великою внутрішньою радістю – це була «Царівна». Почув уперше і гарне ім'я: Ольга Кобилянська. На Україні була тоді глуха ніч... ходив по землі бідний нарід і нічого не думав про Україну... В гарячі липневі дні читав у лісі між осяяними соснами в пахощах живиць – «Царівну», і цілий полумінь думок завихрував у моїй молодій селянській голові... З думками, з образами, з мріями «Царівни» я жив кілька років»^{*}.

І справді, не одна лише «Царівна», а кожний твір О.Кобилянської робить таке глибоке вржіння на читача, що він довгий час носить його в своїй душі і свої міркування інший раз координує з тими новими думками, якими переповнені твори нашої письменниці. Усі їх можна поділити на 2 групи: реально-побутові й реально-психологічні. Звісно, вся творчість Ольги Кобилянської не вкладається в такі грубо поставлені рамки, вони безконечно різноманітні своїми темами, але все-таки ми маємо, з одного боку, такі розкішні побутові малюнки, поеми, як: «В неділю рано зілля копала», «Вовчиха», «Земля», «Але Господь мовчить» і інші. З другого боку, тонкою психологічною аналізою пройняті такі чудові речі, як «Ніобе», «Він і вона», «Impromptu phantaisie», «Покора», «Аристократка», «Юда» й багато інших. І в кожній з них виступає такий гарний образ жінки в безпосередній широті її духового, тонко естетичного й морального ества. В «Ніобе» характер жінки проведений так правдиво, що ця повість може стати настільною книжкою кожної молодої жінки. Її цю глибоко-чулу героїню Зоню можна у всесвітній літературі поставити обік з «Лелією» Жорж Занда, або з Лізою з «Дворянського гнізда» Тургенєва.

Гарно описаний другий тип жінки в коротенькому оповіданні «Аристократка». Такий твердий у своїх раз намічених на все життя шляхах, що не вважає на жадні перепони при його проведенні. І разом

^{*} Шаповал М. Знайомство з Ольгою Кобилянською. «Нова Україна», 1927 р., кн. 10–11, стр. 24.

коло неї поставила тонко намальований образ, мов силует, молодої дівчини, що прагне чогось високого в життю, шукає його в музиці – «Impromptu phantaisie» і не знаходить щастя.

В усіх своїх створених жіночих постатях Кобилянська вище над усе ставить силу духа, яка дає жінці можливість вирватися на волю, розвинути свої духові здібності, бути суцільною в своїх чинах і щирою в виконванні раз собі наміченого обов'язку, раз улюбленого ідеалу життя; або ж – зломати своє життя, але самій відступатися від свого ідеалу.

Велике виховне значення для української молоді має ця серія високохудожніх новель, нарисів, повістей, що всі освітлені не лише естетичною красою, а й високо-моральним піднесенням. А це не проводиться якимось тенденційно, або в моралізаторський спосіб, але так природно, так щиро, бо сама авторка так тонко перечуває, так серйозно ставиться до життя і сама перейняла високою ідеєю: нема в життю щастя без вільного розвитку й без радісного виконання свого обов'язку.

Психологічна аналіза правдиво проведена в творах Кобилянської не лише в жіночій душі, – вона дає такі самі певні характеристики й мужчин; як нпр. в «Землі» обох братів, в «Царівні» негативний тип Орденіна, героя повісти «Через кладку», або «Він» в гуморесці «Він і Вона».

Ті малюнки, що дає О.Кобилянська з народного життя, дихають правдою і виявляють глибоку спостережливість авторки й розуміння різноманітних відносин між членами одної родини, одної громади. Сильно написана повість «Вовчиця», в якій так суцільно проведений характер страшенної егоїстки, владної Вовчихи, що заїдає вік своєї доньки, не дозволяючи їй одружитися ні з одним парубком, що її сватав. Легкими штрихами, але так виразно виявлена безпомічна та дуже симпатична фігура чоловіка владної господині, який не має голосу в жадних родинних радах, але завжди, не корячись жінці і не сварячись з нею, він робить так, як йому вказує його любов до дітей. «Земля» – це ціла епопея селянського життя на Україні, життя хлібороба, народу, відданого своїй землі, на якій виростала одна генерація за одною, яку вони обробляли, не жаліючи ані сил, ані здоров'я. Тут виявляє шановна письменниця велике знання селянського побуту й розуміння наших селян і селянок.

«Дволітній побут на селі «Димка», куди родичі переселились по майже 15-літнім побуті в горах, дали мені нагоду заглянути глибше в селянське життя, котре й без того було мені добре знайоме, бо я завжди і в горах любила заходити в сільські хатки – як і взагалі любила «мужицтво» не менше, як мій батько. Я люблю нарід і люблю до сьогоднішньої хвили й дивлюся на нього тими самими очима, що на деревину, цвіт і всю живучу часть природи. Одна неестетичність його будь у словах, будь у поведінню, чи в привичках разить мене. Але в суті річей – гей яке багатство, яка свіжість, яка глибінь криється, який гарний матеріал на будучність. І коли писала «Землю», ох! як хвилями ридала!» (Альманах, стор. 61).

Як у Коцюбинського, так і в Кобилянської повісті з народнього життя справді відкривають перед нами наше село. У Коцюбинського в останні роки перед війною, у Кобилянської вже в повоєнні часи. Треба ще завважити, що розуміючи правдиво психологію нашого селянства, Кобилянська найкраще розуміла й душу нашого солдата (військового), як ми це бачимо в багатьох її дрібних нарисах і епізодах з військового життя («Сниться», «Лист вояка», в дуже сильному, трагічному оповіданні «Юда» і т. п.).

Але що найбільше захоплює декого з читачів у творах О.Кобилянської – це її артистичні (художні) описи природи. Для неї в її від молодих літ самітньому життю природа ставала, як найкраща втіха, найкраще естетичне переживання. Музика й природа давали високонадхненій письменниці те духове задоволення, якого часто не одержувала від людей, від свого оточення, і товариського, і офіційного; вона так боліла душею від усякої неправди від кожної дисгармонії, а цього серед людей можна занадто багато бачити. А там, в її величних горах, в глибині лісів, де тихо шумлять смереки, там затихали всі болючі рани, які наносило її чулій душі немилосердне, часто грубе життя.

Чудові малюнки природи знаходяться в новелі «В неділю рано зілля копала», в «Землі», в «Битві» – малюнки зими й весни, поля та лісу, в спокої й у часі бурі. Вона є справді поет буковинської гарної природи.

Та хоч як вона любила природу й музику, але не відходила й від життя – вона любить людей, усі їх недолі, гріхи, злочини, їх щастя і світлі хвилини; усе переживає велика письменниця з щирим співчуттям. Вона дає людям гасло для визволення з тяжких умов життя, з

неволі духової й залежності від матеріальних негод. Усіма силами вона тягне людей з темноти, з неволі, дає їм нові гасла для гармонійного життя, в якому панувала б свобода й любов.

Так, Ольга Кобилянська не тільки талановита письменниця, не тільки один з великих оборонців прав жінки, як Жорж Занд, Еліза Ожешко, Матільда Серао, вона є і надовго зостанеться великим соціальним учителем; пильними духовими очима читає в душах і жінок, і чоловіків, виявляє перед світом, як сучасні соціальні умовини життя ганьблять людину, доводять її до нещастя, неволі, смерті. І цим безталанним людям – жінкам і чоловікам, – Кобилянська своїми творами наче відкриває віконечко в новий широкий світ; кличе їх до спільної праці над щирим перевихованням для нового прекрасного, естетичного, гармонійного життя.

Хай же велику нашу українську письменницю, прекрасну дочку буковинських Карпат і смерекових лісів буде завжди тішити наша подяка за її нове слово і за її безмежну любов до нашого народу.

*

В 1925 р. Ольга Кобилянська була переїздом у Празі; вона їхала лікуватися до Карлсбаду, і тут я вперше познайомилася з нашою великою письменницею: така краса, такий смутний вираз без краю добрих очей – от що на перший погляд приваблює до неї; і та надзвичайна скромність, з якою вона приймала нас усіх, гарячі привітання й похвали її праці. В усіх її спокійних рухах, в її очах почувалась натура глибоко чула до свого оточення; якась духовна непереможна сила в такому слабому хоробливому тілі, – і так ставало соромно й гірко, що таку високо талановиту письменницю й дорогу людину ми не можемо оточити хоча б елементарними вигодами, що їх так потребувало її здоров'я.

За короткий час перебування в Празі трудно було ближче підійти до Ольги Кобилянської, – занадто вона була дорогою у нас гостею і на такий короткий час. Що не прийдеш до неї в той № готелю коло Вільсонового двірця – усе вона оточена і молоддю, і старшими прихильниками її таланту, чимсь щирим і естетичним віяло від усієї її постаті, від її мовчазного спокійного поведження і почувалось, що перед нами не лише талановита письменниця, а визначна людина наших часів з певним ясним світоглядом і сильною зброєю для його реалізації.

Прага, 18 / XII. 1933 р.

Дехто з молодих письменниць

Слідом за старшими українськими талановитими письменницями виступає на наших очах молода генерація жінок, теж осяяних творчим літературним талантом і пройнятих тим соціально-патріотичним почуттям, що надає їх творам високу громадську цінність. На чолі цієї молодої літературної групи жінок-письменниць можна поставити відомі нам – Галину Журбу, Катрю Гриневичеву і М.Божуківну з Підкарпаття.

В колах київської літературної молоді в часи саме передвоєнні відзначалась своїм талантом молода письменниця Галина Журба. Вона найближче стояла до нового тоді українського місячника «Українська Хата». То була талановита молода група, в якій визначалися імена людей, що стали пізніше славно відомими – Микита Шаповал, Максим Рильський, тоді ще гімназист Г.Чупринка, В.Липинський, П.Багацький і ін.

В 4 числі часопису «Назустріч», з р. 1934, Галина Журба з захопленням описує своє перше перебування в Києві, в 1912 р.* і приємні зустрічі з членами цього гуртка. Особливо тішила її доброзичлива критика Шаповала, який за її перші оповідання, друковані в «Українській Хаті», – пророчив мені – (пише вона) – літературне майбутнє і навіть десь вліпив речення: «величезний талант у Галини Журби». А я й повірила. Ходила по Києві, мов п'яна, і мріяла.

Пророче речення Шаповала сповнилося. Ми мали вже в 1923 р. дуже сильні драматичні картини, під заголовком «Метелиця». Це одна з міцніших драматичних речей в українській драмат. літературі. Зміст – невдале повстання наших «бандитів» проти більшовицької влади. Розбиті більшою силою, наші герої сміло йдуть на певну смерть від більшовицьких розстрілів і в уста одного з старших повстанців Галина Журба вкладає такі пророчі слова: «Брати, ми перемогли! Ми щасливі вибранці долі, яким дозволено вмерти за батьківщину! Нарід нам вічно співатиме пісні про нас, а смерть наша навчить його бути міцним і великим. Наших імен будуть навчати українські матері своїх дітей. Нашим поривом будуть запалюватися серця прийдешніх поколінь. А за вами (звертається до більшовиків) йтиме вічний прокльон нашого народу, доки сонця й землі. Ваші імена будуть символом

* Див. в ч. 4 «Назустріч». Г.Журба: «Але то був Київ, Київ».

насилля, огиди й жаху та ворожнечі безсмертної, як безсмертна є пам'ять народу.» (Див. «Метелиця», стр.25).

В році 1933 Галина Журба дала нам міцне й прекрасне оповідання «Зорі світ заповідають», що його сучасна критика визнала, як кийкраший твір у сучасній літературі. І справді, авторка дуже правдиво намалювала в ньому селянство в одному глухому селі на Волині. Усе життя виявлено правдиво в один із дуже складних історичних моментів – в 1917–18 р., коли селяни мусіли відразу зрозуміти стільки соціальних і політичних нових для них питань. Тут же є й чудові описи природи Волині. Стиль Галини Журби цілком особливий: короткі, міцні вирази, нічого розтягнутого, надуманого; саме життя, сама, правда селянської душі, селянського світогляду. Типи жінок-селянок, типи селян нагадують своєю вирізьбленістю типи Толстого, і стільки любови до цього селянства вложено в цей твір, що можна радіти, що в молодшій генерації українських письменниць ми маємо таку велику творчу силу, як Галина Журба.

Катрю Гриневичеву* я трохи знала особисто в Києві в тяжкі воєнні часи. Це жінка і міцної, і одночасно дуже кроткої вдачі, з повною громадянською активністю і з безперечно літературною вдачею. Дуже талановиті її невеличкі нариси. Останніми часами вона взялася за більші історичні оповідання. Її «Шоломи в сонці» мали чималий успіх у нашій не багатій історичній белетристиці й займають почесне місце в бібліотеках нашої молоді. А її оповідання в збірці «Непоборні» звернули на себе увагу й чужоземних письменників (один чех і один поляк прохали в неї дозволу перекласти цю збірку). Перейнята також надхненням її громадська праця в Гмідні, в таборі українських полонених, та літературна – в різних українських часописах, у видавництвах львівської «Просвіти» тощо. За що не береться Катря Гриневичева, вона захоплюється, віддається своїй творчій праці. Вихована не на рідному терені, вона сама знаходить шлях до рідної землі, до рідного народу. В 18 літ молода дівчина розпочинає вчитися української мови, спить з українським словником під подушкою, як про неї пишуть у «Новій Хаті» (1927, ч. 3). За рік навчається писати, і ця мова стає їй рідною, найдорожчою, наймилішою; вона зближається з гуртком найвидатніших українських письменників 80-тих р. XIX ст. Стефаником, Франком, Маковесом і по напрямку їх думок, їх творчості

* Народилася в 1875 р. біля Львова.

стає побіч з ними. Від її таланту ще можна чекати не одного гарного твору для нашої літератури.

Олена Кисілевська

Велика для нас постать Н.Кобринської – вона перша розворушила наше жіноцтво й організувала його. І ця організація розцвіла пишним квітом. Хоч і померла провідниця, та біля цієї справи стали такі визначні жінки, такі щирі, міцні діячки, як: У.Кравченко, О.Кисілевська, М.Рудницька й інші.

Скільки здорової енергії, скільки чулої душевності внесли вони в цю творчу організаційну працю за ці 50 літ, що перебігли від початку організації до теперішнього її ювілейного менту!

Одною з перших записалася до станиславівської жіночої організації О.Кисілевська, тоді ще молоденька дівчина 15 літ – і ось 50 літ стоїть вона на своїй стійці, ні на крок не зійшовши з тої дороги самовідданої праці для свого народу, дороги, що її так рано собі назначило молоде розумне дівча.

Дочка Льва Сіменовича, священника, справжнього душевного пастиря своєї вбогої парафії, й високо розвиненої матері, Олена виросла в атмосфері піднесеної моралі, розуміння особистих і громадянських обов'язків. Молодо вона одружується і стає доброю матір'ю своїх дітей.

«І як, – каже сама про себе Олена, – в своєму часі глибоко в душу запустила коріння ідея жіночої еманципації, як полонило душу бажання праці для народу, так прийшла третя проблема життя, дуже тяжка для молодшої неспідоготованої до того людини (мені було 18 літ, коли я вперше стала матір'ю): проблеми зрозуміння душі дитини, виховання її так, щоб вона ні для батьків, ні для народу в ніяких обставинах не пропала».

І не жаліючи сил, вона виховує справді таких гарних громадян, що може сказати тепер, коли вони всі виросли й стоять при своєму ділі: «Коли я є на щось горда в своєму житті, то на оцю мою працю матері-виховниці»...

Серед розмов батька й старших братів набралась Олена й політичної свідомості дуже рано. Пані М.Омельченкова в своїй біографії О.Кисілевської (див. «Час», 1933) приводить дуже характеристичний

епізод з її дитячих літ: «Я, – каже О.Кисілевська, – так, як і всі в родині, хвилювалася тим, чи добре вийдуть у нас вибори до сойму чи парламенту. Чи не зроблять для нас сорому наші виборці. Я тямлю, як може десятилітньою дівчинкою вставала ще до сходу сонця й, дрижачи, перемокла від ранньої роси, сиділа годинами на перелазі, щоб перед від'їздом ще раз побачити нашого виборця й сказати йому ще раз: «Федю, уважайте, щоб наші виборці не зробили нам сорому». А опісля гарячими сльозами плакала, коли наш кандидат провалився».

Як була палкою свідомою патріоткою, так стоїть вона й тепер в усю свою велич; стоїть і говорить перед сенатом польським. Говорить сміло за свій нарід, за його горе, за його кривди. І нарід слухає її, як свого найчеснішого провідника й захисника. Він слухає свою сенаторку, бо кожне її слово – правда, кожна її вимога – пекуча вимога його життя.

Ось перед нами часопис «Жіноча Доля», що його вже 10-ий рік вона веде з негасимим ентузіазмом, з непереможною енергією поборює всі перешкоди для його непереривного існування. Цей часопис – це її трибуна; в ньому відбивається вся її спокійна вдача, її глибокі думки, її чиста самовідданість. І ні одного зерна самолюбства, честолюбства. Почувається, з якою любов'ю вона ставиться до села, до жінок. Вона їх вчить, як мати, переживає з ними злі й добрі години. Не жаліючи свого здоров'я, вона об'їздить усі гуртки селянські, жіночі організації. Ця «сенаторка» не вимагає жадного комфорту: вона не чекає, щоб за нею виїздили автом, просто з вагона залізниці сідає на просту фіру і їде до села селянськими шляхами, інколи й по 20 км.

Ось як сама описує одну зі своїх мандрівок: «Їхала до Горохова на Волині вночі простою балагулою, 20 клм. за 5 год. Дорога така болотиста, нерівна, небезпечна, що фірман навчав усю дорогу: «Як крикну: направо! – то ви всі хиліться праворуч; а як крикну: наліво! – то й ви наліво! Тоді нема чого боятися, щоб віз перекинувся».

Другий раз весною об'їздить пані Кисілевська села й міста на Поділлі – Мокрошин, Бережани, Журавно. Сніги розтопилися, води порозливалися по ярах і долинах, наче річки; коні западали в ями снігу: треба поромом Дністер переїздити, а він розлився, як море, швидкий та сердитий, їде пані Кисілевська оглядати нові організації – і яка сила люду зібралась! Забула про всі небезпеки дороги й бадьоро, весело повчає людей, як жити організовано, одне одному допомагати, заводити різні промисли, «Рідну Школу» підтримувати, горілку за-

бути, коршми позамикати; заводити кооперативи, дітей плекати по дитячих садках. Цілий плян життя вимальовує перед господарями й господинями якогось далекого, занедбаного культурою села. Жінки бадьоро беруться реалізувати цей плян, і темне, злиденне життя освітлюється надією, вірою в можливість вийти з темноти до того світла, до якого веде їх О.Кисілевська...

Так ростуть на терені многотраждальної Галичини жіночі організації, село оживає, росте свідомість, забобони никнуть, жінки випростовуються з колишньої неволі, стають громадянками свого села, справжніми виховницями своїх дітей.

Поїде пані Кисілевська геть – та слова її не губляться: приходить «Жіноча Доля», і там також лунає той мужній заклик: «До праці!»

«Гей на село!» – кличе пані редакторка правдиво інтелігентну молодь на зелені левади – шукати на них здоровля, розваги: – «Нарід вас жде; тож щиро, весело увійдіть в круг народу». Вона закликає звертати велику увагу на виховання селянських дітей, селянської молоді, на відкриття читалень, на улаштування культурно-національних свят: Шевченка, Франка, «Свята Матері». Вона пропонує не ходити втертими шляхами: «Не шукайте заробітку по висохлих джерелах, а оглядайтеся, чого від вас жадає нова хвиля, йдіть їй назустріч. У розумної людини праця повинна дати не лише хліб, а й почуття, що вона живе корисним членом свого суспільства. Тільки така праця не заб'є в вас духа, не підірве зв'язків з народом, не зробить вас сухою непотрібною для живого пня галузкою». Вона клопоче за фахові ремісничі школи, за курси куховарські, господарські й інші. Вона добре розуміє, яку лиху біду переживають у наші часи народні маси, хоче своїм журналом допомогти їм піднятися з біди, зібрати всі свої сили для боротьби з лихом.

Іноді статті пані Кисілевської, по силі вкладеного в них почуття, визначаються своєю поетичною формою, своєю художньою красою, напр. «Великодне Свято», «Зимові вечори», «Діти на сонце», «На зеленій Буковині».

Гарячі й щирі політичні статті пані сенаторки. Ось наприклад, перед виборами в статті «Не давайте себе застрашити, будьте дійсними заступниками інтересів свого народу!», вона пише: «Вкладайте сміло певною рукою картку в коверт. Всі ставаймо до урни, чи здорові, чи каліки, жінки, чоловіки, хлопці, дівчата!»

І по виборах пані Кисілевська спішить порадувати виборців хоч невеликим успіхом: «На загал здоровий розум народу взяв верх і

повну перемогу в виборчій акції одержали представники національного табору. Інстинкт самозахощання народніх мас вказав їм дорогу, якою ступали й ступають усі поневолені народи, коли хочуть добути собі пошану, значення й самостійність. Одне тільки сумне, що так багато голосів ми змарнували, що не мало нашого народу, збаламученого чужою пресою, чужими агітаторами, голосували на листи наших противників».

Жінок вона навчає, як переносити тяжкі часи кривди без розпуки, и вертатися до праці з новою силою, з новою твердою вірою в перемогу правди; навчає зміцняти взаємну допомогу, мати перед собою постійно велике діло милосердя.

І жінки слухали велике слово відродження, яке несла їм міцна духом пані Кисілевська. Об'єднувались і свідомість національна й моральна ширилась по селах Галичини. Крок за кроком організувались і проймались жінки розумінням своїх обов'язків і родинних, і громадянських, і особистих – бо казала Олена Кисілевська: «Тим, хто хоче організувати своїх сестер, треба чимало попрацювати над собою, щоб стати ліпшою, розумнішою, стати вище якої-будь пересічної цокотухи, але самій нікого не судити».

Я мала щастя знати пані Кисілевську. В одну зі своїх «мандрівок» заїхала Олена Кисілевська й до Праги. Ми зустрічали її на двірці з квітами в руках. Поважна пані, в чорному вбранні, серйозне, але привітне обличчя, з розумними, глибоко нам в душу заглядаючими очима, з «цвікером», із спокійними рухами й часто з виразом хоробливої втоми в очах. Велику пошану почули до неї не лише ми, українки, але й чешки, представниці різних чеських жіночих організацій. Потім усі вкупі ми вітали її в Студентському Домі (в Празі) і слухали її спокійно висловленого дуже цікавого викладу за справи українських організацій у Галичині. Всіх нас вабила та щирість і простота, з якою ставилась до всіх нас. Приємно мені згадувати, як ця неоцінена діячка завітала до мене на край Праги і прийняла участь у моєму родинному чаю.

Окрім громадянської праці Олени Кисілевської, не можна не заважати її літературного таланту. З молодих літ вона багато їздила по світу й часто описувала свої подорожні вражіння в часописах і окремих книжках. З таких заміток повсталала книжка «Вражіння з дороги», «До комор Довбуша», «В горах» А тепер перед нами нова велика праця О.Кисілевської «Швейцарія», що передає нам не лише красу природи цієї улюбленої туристами країни, але подає дуже цікаві відо-

мости за промисловість Швейцарії, за різні хатні промисли – усе так широко доповнено статистичними даними. Книга така цікава й змістовна, що бажано було б бачити її в усіх шкільних бібліотеках.

О.Кисілевська відвідала майже всі краї Європи, а крім того була в Канаді, Америці, північній Африці.

Співробітничала й друкувала свої описи, оповідання, новельки під псевдонімами: Калина, Незнана, О.Галичанка, Ол. Га., О.К. в «Ділі», ЛНВ, «Неділі», «Ілюстрованій Україні», «Світі», «Свободі», «Волі», «Українському Голосі» й інших часописах та журналах.

Такою міцною духом, талановитою організаторкою українського жіноцтва виступає пані Кисілевська – ця одна з перших членок заснованого Кобринською жіночого товариства, що від 15-літнього віку без жадного компромісу з життєвими обставинами ось уже 50 літ несе свій прапор і вносить в народне життя великі, віковічні гасла правди й любови.

(Дж.: Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети (З нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу: 1884–1934). – Коломия, 1934. – С. 8–24, 66–73, 83–90).

1.4. Зразки художньої творчості та перекладів для дітей і молоді

«...дитяча література... є перший навчитель дітей у розумінню пробудження в душі кожної дитини найкращого почуття симпатії до всього живого, співчуття до чужого страждання й до чужої радості, пробудження нових високих змагань до героїзму, до патріотизму».

Софія Русова

Дивний звір-хижак

Ми всі сиділи в гурті коло свого дядька і просили його, щоби оповів нам якусь пригоду зі своїх мандрівок по далекому світі. Був вечір. На дворі мело снігом, під вікнами гудів проразливо вітер, а в кімнаті було тепло, затишно і ясно світила лампа.

Дядько був завзятий мисливець і ми завжди цікавилися його оповіданнями. Але цим разом він уперто мовчав, наче не звертав уваги на наше прохання. Тоді мій старший брат з нетерплячкою сказав:

– Ну, дядечку, коли не хочете нам оповісти щось гарне – то скажіть: чи зробили ви коли що-небудь погане в своїх ловах?

Дядько зразу глянув уважно на мого брата, хлопчика десяти років, наче його це питання чимось зворушило. Потім довго й уважно подивився в чорну сутінь за вікном і сказав:

– Так, мій любий Павле, я щось собі пригадую і мені здається, що це був найпоганіший вчинок у моєму житті ...

– Щож ти зробив таке страшне? – поспитала з недовірям наша мама свого брата.

– Я убив пуму! – з журбою відповів дядько.

Ми всі здивовано глянули на нього, а дехто засміявся.

– Та це добре сталося, що ви забили такого хижака, як пума! – сказав Павлусь.

Дядько з докором подивився на хлопця і сказав:

– Ти не знаєш, що це за звір – пума ... Він може бути найкращим приятелем чоловіка, а я його вбив!

– Розкажи нам, як це сталося і що то за звір – пума? – сказала мама, сідаючи спокійно на свій фотель.

– Пума – це найбільший хижак Південної Америки, – почав дядько. Він нападає завжди на великих звірів і не так для жиру їх м'яса, як для крові, яку висмоктує з них дуже ласо. Сміло кидається він на оленів, лам, вікунь та іншу звірину. Та особливо є він ласий на кінське м'ясо і так переслідує табуни коней, що в деяких місцевостях Аргентини, де пуми особливо розмножились, не можна розвести годівлі коний. Коли пума хоче зловити свою жертву – тоді одним зручним сусом скаче їй на спину, передніми лапами, озброєними в сильні пазурі, розриває груди своїй жертві, а горло перегризає острими зубами і жадно висмоктує з неї кров.

Людини цей хижак ніколи не займає. Дитина, що заблукає в лісі чи прерії, зовсім безпечна перед цим хижакком, а що більше – пума не тільки що не зробить їй ніякого лиха, але навпаки, береже її перед іншими хижакками, головню перед ягуаром. Пума ненавидить чомусь ягуара і де б не побачив його, то люто кидається до боротьби з ним. На одних ловах кінь скинув мисливця зі себе, а сам утік до фарми. Інші мисливці не помітили відсутності свого товариша. Аж доперва

дома, коли побачили, що кінь повернув сам, зрозуміли, що йому musіла приключитися якась пригода. Пішли отже шукати і знайшли його в куцах на краю прерії. Місяць світив ясно, а на землі лежав мисливець зі зломаною ногою. Він оповів своїм товаришам, що весь час коло нього сидів пума і що йому завдячує своє життя, бо десь около півночі звітрив мисливця ягуар і пустився в ту сторону, де він лежав. Почувши рев ягуара, пума кинувся в той бік і за хвилину подолав цього хижака. І в той спосіб виратував мисливця від певної смерти в кігтях ягуара.

Пастухи, що пасуть коний на преріях, розказували, що один гавчо* задержався на позаду табуна коний, бо був дуже втомлений і голодний. Він сів собі під каменистим узгір'ям щоби припочити. До нього в ту мить наблизилася ціла родина пумів – двоє старих і двос малих. Вони почали бігати навколо пастуха, ховаючись поза великі каменюки, отиралися до його ніг наче коти, перескакували через його коліна. Потім він заснув. А коли його збудили товариші, що пішли на пошукування за ним, – то всі побачили недалеко цілу родину пумів, що також спали.

Дуже часто пума, зустрівши людину, йде поруч неї як собака, ласячись та примилуючись до неї. Не було випадку, щоби пума напав на чоловіка, без попереднього ворожого виступу самої людини. Раз я сам бачив, як в одному зоологічному саді доглядач звірів проводив пуму на прохід, держачи його кріпко на ланцюгу. Пума йшов спокійно за дозорцем, коли нараз щось запримітив і став до чогось дуже уважливо приглядатися, а по хвилі вирвався з рук дозорця і кинувся в гурт людей. Счинилась суматоха. Жінки зачали кричати, а діти заплакали. Але пума не займав нікого з людей. Він увидів у товпі собаку і кинувся на неї і вмить розірвав її на дрібні куски, а потім спокійно вернув до свого опікуна-дозорця.

Зловлений молодий пума дуже гарно освоюєсь і бавиться з дітьми, наче кіт, або мавпочка. Годувати його можна всякою стравою. Коли не хоче їсти – тоді закопує поживу в землю, коли почує голод, тоді йде тай відкопує шматок поживи, біжить з ним до води, полоче його і опісля їсть.

Так, це дивний хижака, який не хоче визнавати в людині свого ворога. Є якісь незрозумілі симпатії цього хижака до людини – чи

члпах тіла, чи очі, які приманюють пуму до чоловіка і роблять з него щирого друга та оборонця перед іншими хижаками...

Дядько задумчиво замовк, пакаючи свою люльку. Нетерплячий Павло не втерпів і запитав:

– Дядечку, та розкажи-ж нам, як ти вбив пуму?

– Хочеш знати, як я вбив пуму? – поспитав дядько. Ось слухайте:

– Одного разу пішов я з одним пастухом шукати заблукавшої коняки. Якраз натрапили ми на пуму, що сидів опертий спиною до каменя. Пастух накинув йому на шию ляссо, а пума навіть не ворухнувся. Тоді я вийняв свій ловецький ніж і підійшов до пуми. Звір ні одним рухом не спокусивсь скинути зі себе ляссо, щоби втечи. Авжеж він розумів, що йому готується щось страшне. Він цілий дрожав, а з очий котилися йому сльози і він по хвилі став жалібно скавуліти ... Я пробив його ножем ... Він не захистив себе – тільки очі повні сліз, повні страшної муки, дивилися на мене ... Ніж випав мені з рук. Я тоді почув, що зробив великий злочин, подався в прерію і довго блукав по ній, а безборонний пума усе наче живий стояв перед моїми очима...

– Я на своєму віку стільки звірів убив, а того бідолашного пуму таки забути не можу...

Ми сиділи мовчки, а дядько, помовчавши хвилину, загомонів веселим голосом:

– Ну, щоб ви дуже не сумували, то розповім вам одну дуже цікаву історію. В 1536 році – коли велася жорстока боротьба індіців з еспанськими колоністами коло нинішнього міста Буенос-Айрес в Аргентині – одна молода еспанка заблудила в лісі і її там зловили індіяне. Вони привели дівчину до свого села і засудили на смерть. Опісля завели її назад до ліса і там прив'язали до дерева на паству хижим звірам. Прошло дві ночі й один день.

Випадково лісом проходив невеликий відділ еспанських вояків. Вони побачили молоду дівчину, прив'язану до дерева, зовсім живу і не поранену. Коли її освободили, то вона розповіла, що пума захищав її весь час перед іншими хижаками.

І це, діти, не казка, а суцзя правда, що з усіх хижаків до людини так доброзичливо ставиться лише пума – цар аргентинських прерій.

І тепер, дітки, ви розумієте, як мені тяжко згадувати того бідолашного пуму, що навіть і боронитись від мене не хотів.

(Дж.: Світ дитини. – Львів, 1930. – Ч. 2. – С. 33–37).

* Гавчо – назва степових пастухів і конюхів в Аргентині.

Божена Немцова

Втрачений хлопець*
(Переклад з чеського – С.Русова)

Був колись один пан, вельми багатий. Але що йому було з того цілого багатства, коли ж не мав дитини, якбй рад був бы усе це оддати. Був вже скорше підстаркуватий, аніж молодий. Бідолаха кожний Божий день ходив зб своєю жінкою до церкви и молилися, щоб поблагословив їх Бог хоч єдиним сыночком.

Довго так воно ишло, доки одного дня почувла, наче щось під серцем має. З дня на день надії упевнювались и коли народилася мала дитинка, пану приснився такий сон, що народиться в нього сын, та треба його добре берегти, щоб до 12 літ він не доторкнувся до землі, бо як тільки він доторкнеться до землі, одразу втратиться!

Ну, добре. Родився хлопчик такий втішний та гарний. Пан зараз закликав аж девять няньок, яки мусили його доглядати и було їм приказано, щоб не давали хлопцю стати на землю. Няньки певно трималися панського приказу, вже кілька днів залишилось хлопцю до 12 літ и ще не одного разу не доторкнувся він до землі. Завжди носили його на руках або возили в золотій повозці.

* Цю казку з народних уст записала чеська письменниця Божена Немцова. 24 януара с. р. минуло 70 літ з дня її смерти. Вона була дуже талановита, гарна, добра. Горьче любила свой край и свой родный чеський народ. Любила жити по селах, одягалась в народний одяг, приходила на селянські свята, на весіля, на хрестини, танцювала з парубками, від старих людей записувала пісні й казки. Сама теж написала кілька дуже гарних оповідань, межи якими повість «Баббчка» має всевітню славу и перекладено майже на усі славянські мови. Божена вірила, що згода межи людьми є міцна сила, яка може перемогти усяку неволю и підтримати людей. И в цій казці вона нам розкаже як перші ласкові слова дівчини наворачнули радість в серце загубленого хлопця. Розкаже як звіри своєю ласкою втішали самотнього хлопця. Божена Немцова збрала багато казок и бачила, в народних казках теж ласка и добро завше перемагали зло. Вона вірила в духову силу свого народа, вірила, що він колись скине з себе ланцюги чужої влады, буде вільним и незалежним и все життя працювала, чтобы помогти йому осягнути це щастя. Мрії Божены Немцовой справедлились. Тепер, через 70 літ по смерти, чеський народ з подякою згадує її працю и передруковує в 7-й раз усі її твори, якими вона навчала своїх земляків втіляти в свое життя дороги для всіх нас заповіты братерства, волі и незалежности кожного народа на своїй власній землі.

Проф. С.Русова.

Пан почав уже готуватися до свята вызволення свого милого сына ч такої тяжкої недолі... Зкликав численних гостей. Коли одразу почувся на дворі страшный крик: та нянька, що тримала на руках хлопчика, схотіла подивитися, що то сталося – така цікава була – забула своій обов'язок и поставила хлопця на землю, вона сама до вкна кинулася, щоб глянути на двір. Крик уже стихнув. Хочє нянька знову взяти хлопця на руки, але – не можна высловити її здивовання, коли нігде в хаті не могла хлопця знайти и згадала заборону панську. Почала так плакати та голосити, що усі люди вдомі збіглися. Прибіг и сам пан, перелякано питає, що сталося, де хлопець. Тут нянька тремтячи, як осика, з великим жалем розказала усе як воно сталося.

Засмутився пан безмежно, що так всі його надії розбилися. В туж мить розбслав слуг своїх в усі кінці, щоб одшукали хлопця. Приказунав, благав, золото дощем розсыпав, абы йому сына привели. Добре шукали та хлопця не знайшли, так начє його и не було ніколи.

Через деякий час став засмучений пан помічати, що в одному з його найкращих покоїв кожну ніч, саме коло півночи, щось гуркотіло и жалбно стогнало. Коли пан помітив, що воно и стогнало и гуркотіло що ночі, забажалось йому пересвідчитися, що воно там таке и прийшла йому до розуму така гадка, що чи не той втрачений хлопець так там убивається. И оголосив пан, що дасть триста корон тому, хто в тій кімнаті просидить одну ніч... 300 корон добрі гроші, тим більш для вбогої людини, и не мало знайшлось таких, що на це згодились. Але як надійшла 12-та година та почало щось гуркотіти, кожний лякався и утікав, розмислюючи так: не варто за триста корон накладати життям. И не міг ніяк пан дбзнатися, хто там плаче и вовтузиться, чи то його рідный син, чи яка потвора.

Недалеко панського двору жила одна вдова мірошника з трома дочками. Бідолахи були дуже вбогі и жили цілком у зльднях. Долетіла и до них чутка за 300 корон и за плач та гуркбт в панській кімнаті. И сказала старша дочка зажуреної матери:

– Мамо моя, чим нам так в біді вікувати? Може спробуємо щастя, пбйду я одну ніч вартувати, може чогось и заробимо. 300 корон нам бы дуже знадобилися.

Мати закрутила головою, на хвилию замислилася, на конець з причини їх вбогого животія дозволила доні ити до панського дому одну ніч там переночувати в панській кімнаті. Пошла старша дочка млинарки до багатого пана и сказала йому, чого вона хоче.

– Ти бажаєш піти на варту? – запитав пан. Ну, добре дівчино, запитай щастя.

– Так, пане, спробую, але я вас дуже прошу, щоб мали таку ласку звеліти, щоб мені щось дали істи, щоб зварили мені якусь вечерю, бо я дуже голодна, – прохала вдовина дочка.

Пан негайно дав приказ, щоб принесли страву и в ту ж мить принесено було тої стравы не на одну, а на три вечери; дівчина набрала собі скільки було треба, взяла дров, запалила воскову свічку и пішла до вказаної їй кімнаты. Там розпалила в печі вогонь, приставила до нього горнятка з стравою, стіл заслала, приправила собі постіль и за усею цією працею не помітила, як пробіг час. Ось и півноч добігас. Тут почало щось по кімнатці скакати, плакати. Дівчина з острахом дивилася по усіх кутках, але нічого нігде не бачила, усе порожня як на долоні, тільки чути що скаче та плаче. Одразу усе стихло и перед нею з'явився гарний хлопець и пытає таким привітним голосочком:

– Для кого то ты варишь? – Собі, – відповідає дівчина.

Зажурился хлопець, сумно глянув на неї и за хвилику знову запитав:

– А для кого ты стіл накрыла?

– Для себе, – знов одповіла дівчина.

Гарний хлопець ще більш зажурился и в його сірих очах заблестіли сльози.

– А кому ты постіль приготвила? – запитав він наконєць.

– Собі, – так само одповіла дівчина.

Тут у гарного хлопця полилися сльози, він заломив руки и щез. Вранцы розказала млиначина дочка пану усе, що вона бачила и чула, але те, що хлопець так зажурился єї одповідями, вона не сказала. Пан одрахував їй 300 корон и радів вже тому, що почув. На другий день середня сестра пішла на варту, а старша сестра навчала єї, що робити та як одповідати, и вона запам'ятала усі ці порады. Пішла до пана и коли він їй дозволив ночувати в кімнаті и дав стравы, вона взяла усе, що потребувала, и пішла в кімнату. Там розклала вогонь, приставила до нього страву, застлала стіл, приправила постіль и чекала півночи. Коли ж з'явився хлопець и почав питати:

– Кому вариш, кому застелюєш? Кому постіль приправляєш? – вона на це одповіла:

– Собі, собі, собі!

Хлопець так само розплакався, заломив руки и зник.

Вранці дівчатко усе розказало панові, тільки не сказала, як єї відповідями журился хлопець. Як и перша, так и друга дівчина одержали по 300 корон золотых.

На третій день каже молодша дочка млиначки:

– Еге, мої сестры, як вам так добре йшло, що по 300 золотых поприносили. Пійду и я щастя попитати. Може мені Бог поможе той страх перетерпіти.

– Мати найбільш милувала ту найменшу доньку, але бачучи, що старшим нічого злого не стало, дозволила и тій. Вона так само як и сестра спочатку попросила у пана дозволу, потім попросила за страву, усе забрала, що потребовала, и пішла до кімнаты. Там розпалила вогонь, приставила до нього горнятка, стіл заслала, постіль приправила и в страху та в надіях чекала на півноч. Як тільки пробіла 12-та година почало по світлиці щось скакати та плакати. Дівчатко оглядалося по усіх кутиках, нігде нема нічого, а чути, що скаче и плаче.

Одразу усе стихло и перед нею став гарний хлопець и привітним голосом запитав:

– А кому то ты вариш?

Сестри вчили єї, як на то одповідати, але коли вона дивилась на гарного хлопця, здалось їй, що не буде зле инакше йому одповісти.

– Ну, кому ж ты вариш? – нетерпляче знову запитав хлопець.

– Собі – але як бы того схотів, так и тобі, – одповіла дівчина. И прояснилось зажурене облича хлопчика.

– А кому ты застиляла?

– Собі – але як бы ты хотів, булоб воно и для тебе.

Легка усмішка пролетіла по обличю хлопця.

– А кому ты постіль приправила? – запитав він третій раз.

– Собі, але як бы ты схотів, була б вона и для тебе.

Тут хлопець зовсім зрадів, заплескав у долоні, кажучи:

– Добре, добре, якщо це усе ты для мене наготувала. Але почекай хвилинку, почекай, прошу тебе, піду ще спочатку попрощатися ще з моїми добрыми приятелями, що мене весь час плекали.

Тут по хаті повів теплий вітерець и посеред кімнаты відчинилася велика яма, глибока як пропасть, туды почав хлопець потроху спускатися. Дівча хотіло дознатися, куды він йде, схопилася за кінчик одягу и разом з ним спустилася до низу. Новий світ перед єї очима одкрывся. Праворуч текла золота річка, ліворуч выблискували золоті верхи, а на середині розлягалася гарна луговина (лука), окра-

шена тисячами квіток. Хлопець ишов наперед, а дівчатко тихесенько слідом за ним, аби він не помітив. На луці він нахилився до квіток, оглядав и пестив їх. Далі прийшли вони до золотого лісу. Як до нього наближались, повилітало безлич рожного птаства, що співало дуже гарно, літало навкруги хлопця. Сідали йому птахи на плечи, на голову. Хлопець промовляв до них и ласкаво пестував. А дівчина уломила собі золоту гілячку, щоби мати якусь пам'ятку з цієї мандрівки.

З золотого лісу перейшли до срібного. З цього лісу повывігало много рожних звірят. Вони горнулися до хлопця, радісно коло нього скакали. Він гладив кожного звіря и розмовляв. А дівчинка уломила собі срібну гілочку, міркуючи:

– Хто знає, чи мої сестры будуть мати віру, як буду їм оповідати, де я була та що бачила.

Колиж гарний хлопчик з своїми приятелями розпрощався, повернувся він додому тым же проходом, яким выйшов, а дівчина усе тихенько за ним. Колиж підійшли до отвору тієї пропасти, схопила вона хлопця за одяг и разом з ним вскочила в ту кімнату, з якої выйшли и той отвір за ним зачинився.

– Ну, ось мы и повернулися, тепер можемо и повечеряти, казан хлопчик, а дівчинка скоренько підбігла до вогню и принесла на стіл, що там було зварено. Посідали до стола и понаїдалися до схочу. Тоді хлопець каже:

– Тепер моглиб мы вже и полягати.

Тай полягали в добре приправлену постіль, а межи ним и собою поклала дівчинка золоту и сріберну гілочку.

За хвильку обоє спали.

На другий день сонце стояло вже високо, а млинарчина дочка ще не з'явилася.

Пану вже не терпілося. Ще деякий час почекав, але як не було нічого чути, стало йому страшно, щоб не сталося в тій кімнаті чого злого. Пішов подивитися. Хто ж може высловити його радощі, коли одчинивши двері, він побачив на постелі свого втраченого сына коло млинарчиної дочки. А вони тоді саме тільки що з сна пробудилися. Батько радів, мов мала дитина, и закликав усе панство, щоб з ним раділо. А хлопець, як побачив коло себе ті дві гілочки, здивовано запитав дівчину:

– Хиба ж ты зб мною там внизу була? Ну, якщо ты мені така вірна, то знай, що ты мене вызволила від закляття. А з тых гілочок будемо мати два замки.

Він взяв ті гілочки, выкинув їх за вікно и в туж хвилину збудувалися з них один срібний, другий золотый замок, в якому стала жити млинарка з своєю наймолодшою доней и з вызволенным єю гарным молодым паном. Якщо не вмерла, то и досі там живе.

(Дж.: Пчёлка. – Ужгород, 1932. – Ч. 5. – С. 127–131).

Зернятко. *(З англійського переповіла С.Русова)*

Пушинки від зернят літали скрізь полями, луками, понад струмом, доли, понад шляхом довгим.

Був гарний осінній день. Деревы стояли в жовтому та червоному вбранні. Понад шляхом пишались веселі квіти. Осінній вітер розносив насіння в повітрі и кожному зернятку показував:

– «Ти маленьке зернятко мусиш ось тут лягти!»

А вітер клав зернятко на землю и вкривав його жовтим листячком, а сам летів далі, бо багато мав він праці. Одному такому зерняткові здалося, що ніби на нього щось наступило важке и вдушило його в землю.

Був це чобіт одного чоловіка, але ж зернятко не могло того бачити, бо ж воно було вкрите жовтим листям.

Прийшла зима и вкрила всю землю глибоким снігом. Зернятко під снігом лежало спокійно и на щось чекало. Колиж прийшла весна и сніг розтанув – там, де лежало зернятко, з землі визирнула рослинка. Хотіла рослинка подивитися навколо, але – навколо вся земля так була вкрита мусором, що не могла вона нічого побачити.

Виростала рослинка попід вікном. Але шибки у вікні були такі запарошені й брудні, що годі було й думати щось крізь них довідатися.

– «Хто там живе?» – промовила до себе рослинка.

Це почув старий черевик, що близько лежав.

– «Хібаж ти не знаєш» – сказав він – «там живе коваль».

І розповів черевик, як брудно, як погано було в тій хаті, та які нещасні люде там жили.

Черевик міг добре розповідати, бо мав він добре підв'язаний язичок.

В цей час до них підійшли хлопець і дівчинка.

Черевик зараз же пояснив рослинці:

– «То ковалеві діти», – сказав він.

– «О, дивись, яка гарна рослинка!» – промовила дівчинка.

– «Я вирву її», – відповів на теє хлопець.

– «Ні, ні! Цього не роби! – закричала дівчинка – нехай вона росте.

Подивись, які вона має зелені листочки. Може вона колись і розквітне!».

І рослинку залишили жити. Навкруг неї хлопчик і дівчинка прочистили, перекопали землю та відкинули кудись далі мусор.

Так росла рослинка, простягала свої листочки до сонця і щодня поволі виростала.

– «Дивись, дивись, яка наша рослинка стала гарна!» – говорили між собою хлопець і дівчинка, які навідалися до неї вдруге.

– «Татку! Вийди-но до нас, щось покажемо тобі дуже гарне – йди-но, подивись!» – гукала Люзечка.

Татко вийшов, подивився на рослинку і промовив: «Але-ж, як тут нечепурно!» І коли він повернувся до своєї праці, все думав він про туя маленьку рослинку. А коли діти повернули до хати, то Іванчик зараз-же до мами: «Мамо! знаєш, саме проти нашого вікна росте дуже гарна якась рослинка!».

Мати хотіла розглянути туя рослинку через вікно, але шибки були такі брудні, що нічого вона через них не могла побачити. Хотіла витерти невеличке місце у вікні, але потім витерла ціле вікно і сказала:

– «Це звичайна рослина. Алеж як брудно на дворі, неприбрано».

Тепер, коли сонце могло світити у витерте вікно, в хаті стало далеко світліше. Мати придивилася до брудної долівки, до запорошених меблів і до обдертих дітей. Їй стало соромно, що вона так довго усього цього не помічала. Вона вимила долівку, позмітала порошок, причепурила всю хату. А коли коваль прийшов з праці додому, то побачив, що жінка його зашиває спідницю Лізечці, а на столі була вже приготовлена добра вечеря.

– «Добрий вечір!» – сказав він здивований.

– «Добрий вечір!» – відповіла жінка так ласкаво, як давно вже не казала.

Після вечері коваль задивився на своїх дітей – на Лізечку й на Іванка, що солодко спали у ліжку. Потім він глянув у вікно. А через кілька хвилин він вийшов з хати.

З очей жінки спала на спідницю Лізечки слізенька. Думала – що хоч оден вечір коваль зістанеться дома. Незабаром почувла вона на дворі якийсь шорох. Підійшла до вікна і побачила, чому коваль пішов з хати. Він прибирав і чистив дворик. Він глянув близько у вікно і чутрінувся з очима жінки. Обидвоє ласкаво всміхнулися.

– «Ти бережи туя маленьку рослинку», – сказав коваль жінці.

II

Находили ясні, теплі дні. Дворик був тепер увесь зелений, всюди було гарно, чепурненько, чисто. Під вікном була тепер вже ціла грядка з квітниками, а поміж ними і та рослинка, що заніс її сюди осінній вітер.

Коваль тепер проводив дома всі вечері.

Одного вечера вся родина вийшла подивитися на квіти.

– «А там рослинка, що ми її з Іванчиком знайшли – краща за всіх», – промовила Лізечка.

– «Так, це правда», – відповів на це батько. Він нахилився і ласкаво взяв до рук оден з лепестків.

– «Твоя маленька рослинка, – сказав він подивившись, – збирається квітчатися, ось бачиш, який вона має великий пупиришок!».

На другий день це пупятко розкрилося вже в широку білу квітку.

– «Якж вона гарна!» – раділи Іванчик і Лізечка.

– «А як гарно стало у нас в хаті – сказала мати – ця маленька квіточка – гей-би щастя нам принесла!»

(Дж.: Молоді каменярі. - Львів, 1928. - Ч.4. - С. 2-4).

Україна у творах її письменників (зібрала Софія Л.Русова)⁵¹

Любити свій край рідний є природне почуття кожної людини. Країна, в якій ми народились, де прожили свої дитячі літа, де почули перші звуки рідної мови, де зав'язались перші наші зносини з насе-

⁵¹ Вибране (упоряд.).

ленням, ця країна стає нам цілком природньо найближчою, найдорожчою на цілому світі.

Щасливі ті діти, які народжуються в своєму рідному краю і, виростаючи в нім, поступово краще пізнають і рідний край і рідний народ, бо наша любов до рідного народу мусить бути свідомою, чим більше ми його любимо, тим більше хочемо знати за нього, розуміти його, пережити його радості і горе, знати, яку поміч можемо йому подати, як його найвірніший друг...

...За Підкарпатську Україну

Ліс шумить... Його ще замерзле віття нахиляється, щоб привітати січових хлопців. Тих хлопців Карпатської України, що не мали щастя впасти на полі слави у завзятих боях з мадярськими ордами, які насильством здобувають і грабують їхній край. На білім лоні полонинських верхів значаться червоні сліди. Українські Карпати з радістю приймають до себе січовиків, які під Камяницею, Горондою, Іршавою й Севлюшом, Королевим та Хустом і на цілім просторі Карпатської України косили мадярських наїздників і до останнього набою ставили героїчний відпір монгольським ордам, що стократ чисельно переважали добровольців січового війська.

З любов'ю привітало й населення своїх найкращих синів – лицарів Карпатської України її січі, які розбиті на фронтах у нерівних боях відступили до рідних гір, щоб і надалі зі зброєю в руках боронити свободу народів і Українські Карпати. Ця партизанська боротьба січовиків не скінчилась. І довго ще велись партизанські бої героїчні з Мадярами здовж залізничних шляхів Карпатської України від Перечина до Ужжа і від Хуста на цілій лінії аж до Ясиня на Волівщині і Хустщині. Партизанські відділи крім 2–3 були малі, числом 10–20 люда. Ці відділи дуже тяжко пробивалися крізь озброєних мадярських терористів в гори. Найболючіші втрати далось відчувати по лінії Хуст-Бичків-Ясиння. Для Мадярів скрізь Чехи щедро давали зброю. В Тячові арештовано більш 100 Українців. Найнещасливіше скінчив один партизанський відділ між селами Бедевля і Тячово 17 березня. З великого відділу по кривавім бою майже ніхто не врятувався. Дев'ять січовиків розстрілено на місці; ранених добито. З мертвих січовиків Мадяри стягали січові уніформи, а пізніше в них одягались, щоб легше виловити січовиків. Народ в пісні висловив свої тогочасні переживання, як напр. в пісні за четаря Волощука з села Бичкова, забитого мадярськими терористами:

Та з тої половини вітер повіває,
Дорогий син України в землі спочиває.
Спочиває він спокійно у глибокім гробу,
Та не знає, яка доля руського народу.
Помер же він наглою смертю, бо тяжко му стало,
Що старався цілий вік свій, та усе пропало,
Пропала вже уся надія і всі його труди,
Вже свободу для народу тепер не здобуде.
Спочиває наша квітка, вічним сном дрімає,
Його народ не забуде, його споминає,
Та на сумнім його гробу будуть цвісти квіти,
Його пам'ять між народом на віки зістане,
Але наша рідна земля най му пером стане.

На Гуцульщині дуже добре знають Івана Полянчука, 27-літнього січовика, гарного гуцульського легіня із села Требушан.

Ой дана, легінники, ой дана, дана,
Та не чути не видати Полянчука Івана,
Бо як би йому заспівати гарну співаночку,
Ой дана, каже, дана, та дана даночку,
Ой ти вже в землі гниєш, Полянчу Іваночку,
Ой Іване, Іваночку, мамка тя родила,
Не для того щоб мадярська куля тя забила.
Тебе мамка породила у лиху годину,
Щоб ти не міг боронити свою Україну.
Ой ти згинув, Іваночку, а маляр сміється,
Пімстилися ми за тебе, аж серденько беться,
Пімстимося ми за тебе, бо Вкраїна встане,
Лети д'Богу спокійненько, хоробрий Іване,
Моли Бога, Іваночку, щоб дав ту годину,
Щоб побили ми Мадярів, здобули Вкраїну!

А от як відбилися в творчості народній масакра січовиків біля Квасів.

Ой повіяв буйний вітер і на Закарпаття,
Та засмутив січовиків тай милії браття.
Наші хлопці Січовії рядами ступають,
Під прапором жовто-синім кровцю проливають.
Сміло, хлопці, в ряд ставаймо, своє з рук не даймо,

Та хто-ж буде на дорозі, того побиваймо.
Не допустім цих татарів, щоб тут панували,
Заженім їх поза моря, щоб і слід забрали.
Хто по нашому не мовить, най тут не панує,
Забирається в незгоду звідки себе чує.
Ви нам добре не зробили, лиш нас рабували,
З домів людей наших орали, живих смішували,
Ви кричали на Українців: «Дере чок те муско».
Тож вам буде лицемірю за те дуже вузко.
В нас істе ся годували, із нас загрівали,
За те живим нашим людям очі сте копали.
Подивися, милий Боже, що тутки ся діє,
Як ся з наших січовиків кровця червоніє,
Многих кровця за свободу землю покропила,
Куля вража від татара многих ізранила,
Абисьте це, приятелі, тай не забували,
Як то дикі мадярища людей смішували.
Ой вони нас смішували та ще й ограбили,
Ще до того січовиків протокол писати,
Завозили на моторах живих смішувати.
Ой мучили живих людей тай очі копали,
Як був кожний поранений до них приступали,
Ріжуть коси, довблють очі так їх смішували,
Живим руки одтинали, а твар облупили,
Сім тисяч облупили, три тисячі вбили,
А руками відтятими по голові били.
А в жолудок розпоротий черевики пхали,
Та не одній мамі й жінці серце поранили,
Ой бідував наш народ і ме бідувати,
Як муть дикі мадярища тут королювати,
О Господи із висоти змилуйся над нами,
Щоб тутка не панували монголи та хани.

Пісня про долю Русинів і Україну

Шумить бистра поточина, береги вриває,
Ніде Русин в своїм життю щастя не зазнає,
Не зазнає ніде щастя ні кращої долі,
Усе тяжко проживає у чужій неволі.

Ллються сльози потоками серце ся вриває,
Вже умерла Україна та не процвітає.
Відай Русин кращу долю ніде не зазнає.
Ще воскресне Україна і сила і воля,
І лиш тоді нам, Русинам, усміхнеться доля.
Не загинуть наші пісні, будуть процвітати,
Для милої України слави здобувати.

У Гуцулів

Вели 7 січовиків на розстріл. Мадярський командант спитав їх: «яке ваше останнє бажання?» – «Побачити родичів» – відповідали січовики. – «То неможливе», заявив маляр. «Та тоді дозвольте нам заспівати!» – «Співати то можете», байдуже відповів маляр. Тоді поставилось 7 січовиків у ряд. Струнко! – Задзвенів голос січового команданта: праву руку вгору! – Із уст 7 січовиків рознеслись по цілому краю могутні згуки нашого національного гимну: «Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля. Ще нам, браті молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші вороги! Смерть наїздникам, окупантам. Слава Україні». – І полетів цей спів далеко в гори. Мовчки слухали його полонини, а гори високі безлюдні озвались луною: Слава Україні. А січовики, як стояли над Тисою, так до неї і впали вбиті кулями монголів і срібноводна Тиса прийняла своїх дітей – лицарів до свого лона.

Коли віхали у простору долину, глянули тут і там хатини. З першу порозкидані по горах, відтак чим раз низче, а врешті саме при сільській дорозі. Хати були маленькі, вкриті дошками, часом приложені камінням, а деякі криті гноем. Показалися й мешканці тих хатин. Гуцулами себе звали. Великі сильні. Один виступив нам на зустріч: високий гинкий, сильно збудований. Лице було похмуре, задумане. Навколо уст ніжне, а у верхній частині трохи широкіше. Чорне волосся, звичайно підстрижене, до брів закривало чоло. Його одяг підносив красу його тіла: червоні штани, біла як сніг сорочка з вишиваним коміром і рукавами, з під яких видно було кріпкі жилуваті рамена. Груди, шия й руки були убрані срібними й мосяжними ланцюжками та хрестиками, а кругом тіла пояс – широкий пестрий ремінь, обвішаний монетами, за поясом застромлена люлька і деяка зброя. Гуцули – дехто сидів в мальовничих позах, дехто лежав. Ось одна молода жінка, з трохи привялим, але гарним обличчям, одягнена позвичаю сього народу барвно та багато. Вона курила люльку й байдуже дивилась

вперед себе, не дбаючи на те, що ціла громада чужих людей з цікавістю розглядала її. Її товариші, прегарні чоловіки гнучкі й стрункі, мов смереки, сиділи в хаті в найвигідніших позах. І край був звичайний національно-гуцульський.

Було свято, то вони й зібралися тут на гулянку. Двоє з них грало на скрипці Коломийку, інші лежали на лаві простягнувшись в усю свою довжину і дивились поглядом невиразних мрій відчиненими вікнами кудись у гори. Усі вони спокійно давалися нам оглядати. Самі не показували до нас зацікавлення: подорожні, залізниця, потяги – це були для них явища таки далекі і чужі, вони мали з ними так мало спільного, неначе це усе було з іншого світу. З яким вони мали так мало стикатись, як і з облаками на небесах. Та непорушно виростили у своїй красі, у своїх звичаях, у власних думках. На гордих верхах, у неприступних нетрях, по самотних кутках, провадили вони своє життя без панів і без наймитів. Неосвічені і для всієї сучасної цивілізації неприступні, вони зустрічали усі її здобутки з дитячим усміхом на устах.

З лісового підприємства трималися далеко і між численними наємцями, що приходили рубати ліс, не було ні одного Гуцула: «Рубайте самі, що Бог сотворив, а нас залишіть у спокою» – казали вони з ненавістю тим, хто кликав їх на працю рубати ліс.

Над великою рікою на скалі крутій сиджу,
І потоплений у мріях в воду биструю гляжу,
Валом хвилі, пруться, плещуть миготять,
Прибережні верби віттям їх пестять. Сонце грає.
Ізза круга одного враз дараба вплива,
Зіллям зеленню повита, плеще, грає мов жива,
Керма тихо хвилі крає, не булькоче, не скрипить,
І керманич молоденький мов малбований стоїть.
На дарабі гра музика, чути співи голосні,
Брязкають чарки блискучі, ллються вина запашні,
Сяють очі молоді серед жартів і розмов...
Сміх і співи, це гуляють Радощі, Краса, Любов.
І весільная дараба за закутом звільна щезла в синій мглі.

І. Франко.

У горах (Карпатах) осінь чудова: з ясними теплими днями й чистим блакитним небом. Дикі Карпати в своїй гордій замкненій красі.

У вересні тягнеться від дерева до дерева павутиння майже безконечно і світиться до сонця. В лісі тихо, тихо тільки потоки дзюрчать поважно й швидко, вода їх холодна і над берегом не цвітуть вже квіти.

У долинах трохи воно інакше: там повітря повне пахоців астрів. На всьому лежить легкий сум. Сонце хилилося на захід, небо було хмарне і тільки на самому заході ясно-червоне, фантастичне. Мряками повиті гори гостро відбивалися від неба темноблакитною барвою. На одній з тих порослих лісом гір стояла нова гуцульська хата. Смерски розпростерли над нею свої широкі гильки, сумно потрясали гордими верхами. Навколо тиша. Тільки в глибині, в незоглядних лісах шуміло, мов придушені морські хвилі. Останні проміння заходячого сонця продирались місцями в гущавину лісу, тремтіли хвилинку на галуззях мов золоті проміння, а потім у лісі ставало темно й тихо.

Ольга Кобилянська («Природа»).

В Карпатах

Буковинські Карпати. Гора коло гори стоять в німій величчі, одягнуті в смерекові ліси. Різні сформовані, вганяються під небо, стоять гак нерухомо тисячі літ, розкошуються у своїй красі, свідомі власної тривкості.

В околиці Руської Молдавиці* зійшлися два пасма рівнобіжних гір так близько одне з одним, що долина, яка їх ділила від себе, могла бути вигідним місцем ігри хіба тільки для бурливого потоку. Де та долина ставала ширшою, або ставала ще вище, де губилася – цілком ніхто не знав докладно. Не було видно тут ніякої дороги, ніякої стежки, ніякого й найменшого сліду людського життя. Тут панувала всюди таємна тишина. Царювала розкіш у рослинах, краса в барвах квіток, а на горах таке багатство зелені, що якимось аж пригноблювало людину.

Зеленобрунатний, по коліна високий мох буяв, ніколи не тиканий лагідними хвилями в мокрявій землі пралісу. З нього не надто густо виринали сосни, вік котрих можна було вгадати, але красу і обсяг їх годі було змалювати. Їх пишні корони пестилися з облаками і зносили над собою тільки сяйво сонця. – Десь не десь лежали дерева – великани, підриті і поборені віком, або розколони громом. Спочиваючи у траві зверху оброслі мохом, а в середині порожні і порохняві. Біля них була молода деревина. Спів птахів рідко чути. Зате частіше голосний

* Гуцульське село в Кімпелюзькому повіті на Гуцульщині.

у тиші, немов церковний, виразно чутний шелест і тріск, немов лямання зісохлого гілля і майже сумовитий шум, що сягав далеко, далеко. Здавалось, що цей шум прибув десь із далекої площини, ловився в галузю, розходився важким зітханням по лісу і боровся з густим гіллям за вихід на простір. Повітря було холодне, вогке. Живиця, що текла з потрісканої кори дерев, твердла на повітрі і наповнювала ліс своїм запахом. Високий мох не давав легко ходити. Коріння дерев грубе, мов рамена, виринало з моху гадюкою. Тверде і вперте, сплетене одно в друге, тяглося дивоглядними перстнями у глибіню лісу. Яка сповита в зелену темряву дихала неприязню. Навкруги панувала незвичайна тиша.

(Дж.: Філадельфія: Видання Союзу Українок Америки, (б. р.). – 29 с.).

Розділ 2

Пережите і передумане

«Перед нею пройшли цікаві постаті і події історичної ваги, зв'язані з найбільш визначними етапами нашої новітньої історії».

Тризуб. – Париж, 1921. – Ч. 21. – С. 26.

2.1. 3 далекого, давнього...

«Минулося – та не зовсім!»

С.Русова

Серед ідеалістів 70-х років. (Спомини)

В 70-ті роки Київ уявляв з себе центр революційного руху в Росії, в ньому панувала шляхетна атмосфера протесту проти усякого поневолення, смілого виступу на оборону прав народу, прав людини. Цей протест спочатку мав чисто соціалістичний характер, потім переходив в політичний, але завше завзятий, безкомпромісовий, з високим етичним гаслом. Мінялись люде, засоби боротьби, мінялись програми, але одна мета, одна ідея – волі, визволення народніх мас, визволення думки – об'єднувала різноманітних людей ріжних національностей, різного віку жінок, чоловіків і горіла яскраво в нашому золотOVERХOMУ Києві і вабила до себе людей з широким розумовим обрієм, з чулим серцем, повним людяного відношення до народу.

Національна наша ідея лежала в серці багатьох з наших революціонерів, але загальний стан соціального і політичного народнього життя був такий жахливий, що уся енергія діячів скерована була перш за усе, щоб розбити, розвалити той режим, ту страшну силу, яка душила, пригноблювала і фізично й духовно усі верстви народа на усій безмежній території царської Росії. Але самий засіб – той народницький шлях, яким перші соціалісти-революціонери пішли на боротьбу з неволею у нас на Україні, виявив, поставив просто перед ними національне питання, питання про живу народну масу, до якої не усякому з них легко було підійти, не знаючи української мови, не знаючи психології та історії українського народу.

Перша «комуна» була влаштована в Києві, цілком природньо, в квартирі сестри Брешко-Брешковської – у Іванові. Декілька студентів жили тут, як одна родина, їх було то більше, то менше. Хто мав зв'язок

з ними, міг прийти, почувати, прожити деякий час. Цілі гуртки мали свою кому, на основі взаємних товариських заповідей.

Виховані на теоретичних революційних працях Лаврова, Бакуніна і др. соціалістів, наші діячі за народне визволення самі в життю зустрілися з національним питанням і уперше почули про його з вуст Драгоманова там, в тій самій Женеві, де лунали усі такі авторитетні для тогочасних ідеалістів соціалістичні принципи промови, де складались цілі купи прокламацій, програм, катехизисів. Потроху вироблялась думка про необхідність української революційної народної літератури (Дядько Дмитро і др.), усвідомлювалась цінність місцевих діячів, які найкраще могли підійти до української народної маси. І в цій народній масі революціонери знаходили найбільшу чуливість, готовність до протесту, найщиріше співчуття до нових, більш справедливих умов соціального життя. І можна бачити, як з часом з революціонерів, захоплених загально соціалістичним ідеалом, ставали палкі переконані національні діячі*, як, напр., Леонід Жебуньов, М.В.Ковалевський, Е.Борисов, Андрієвський та др.

В 70-ті роки в так званих південних гуртках мішалися члени молодих українських громад з соціалістами росіянами, і усі вони виступають «одним фронтом», віддають своє життя заради одної мети. І ми бачимо, що наш ширий українець, Ев. Борисов, їде закордон та з великою небезпекою перевозить усіяк приналежності для організування української типографії, а разом з тим перевозить і російські революційні книжки. Чимало роз'яснень зрадника Курицина** показують, що багато «фанатиків соціалістів, напр., – Стефанович, Ковальський, Мокрієвич, Ковалевська, Брешковська, Лизогуб і др., з початку належали до партії українофілів і вже потім ставали соціалістами».

Так було на зорі революційних днів, але пізнійш ми, українці, гірким досвідом переконались, що нам ні в якій справі не можливо йти одним фронтом з росіянами... Але в 70-х роках на чолі південної київської Групи революціонерів стояли люде такої високонадхненої ідейности, такої чистої етики, що й здалля працювати з ними, помогати їм в їх відданій праці було в ті часи не лише радісно, а й здавалось особливою честю. Крім того, за цими ідеалістами почувалась

* Пишу лише про тих людей, яких я знала персонально.

** Див. «За сто літ», кн. I, стор. 154–156. Курицин був не ширий революціонер, а росіянин централіст і ненавидів наш укр. рух. Його свідчення згубили чимало членів Одеської Громади.

така сила, що не тільки українофіли подавали їм руку, щоб йти з ними вкупі, але й ліберали в особі своїх найкращих представників, напр., земці чернігівські: Ліндфорс, Петрункевич, графиня Паніна. Вони приїхали в Київ зимою 1878 р. задля переговорів не тільки з київськими лібералами та українофілами, а й з революціонерами, щоб триматися якогось спільного шляху для досягнення конституційної реформи. Від революціонерів на цьому з'їзді були М.П.Ковалевська, Осінський, Дебагоріо-Мокрієвич і др. (Див. Дебагоріо-Мокрієвич: От бунтарства до тероризму, ч. II, стр. 58–59).

З усіма майже думками представника земства революціонери може й згодились б, але ліберали вимагали, щоб вони зреклись терористичної діяльности – з цим вони ніяк не могли згодитися – кінець 70-х років був найдужчим розвитком тероризму, це був засіб, що заступив попереднє народництво, він лякав уряд, викликав увагу громадянства до сміливої діяльности невеличкої купи борців, які одначе мали скрізь зв'язки й часто походили з найвищих верств суспільства. Терор кінця 70-х років, крім того, відповідав психічному настроєві революціонерів, що були пересліджені в усіх найпростіших своїх чинах, – настрій, який природньо охопив їх після невдач бунтарської програми. Через це переговори зі земцями не мали жадних наслідків. Тероризм набрав силу, прямував до певної мети і, покаравши кілька видатних урядовців, – Крапоткіна, Трепова, Мезенцева, він майже закінчився 1-м березня 1881 р. В одній своїй промові на процесі 1893 р. – цеб-то процесі народників, які ще надіялись пропагандою та бунтами (повстаннями) досягнути реформ життя, видатний народник Мишкин висловився так рішуче: – чи ж можна мріяти про мирний шлях, коли влада не тільки не хоче підлягати голосу народа, а навіть не хоче й слухати цього голосу і за кожне змагання, що суперечить її інтересам, вона нагороджує каторгою та в'язницею. Чи можливе мирне розв'язання соціальних питань, згідне з народними вимогами, коли народ не тільки для здійснення своїх бажань, а лише для висліву їх, має лише один шлях – шлях повстання, як єдиний засіб для вияву своїх потреб». (Див. «За 100 літ», т. IV, стор. 60–70. Бер. «Земля і Воля на роздоріжжі»).

Може й правду мали ті революціонери, які про свою терористичну діяльність казали: «Росія стала б гнилим болотом, якби в її громадянстві не заявлялись люде з таким відданим протестом проти насильства та брехні, бо без їх відданої боротьби наступила б моральна смерть держави».

Не можна бути прихильником терору, бо ніхто не має права на життя людини, яких би думок вона не трималася, але й за вільну думку не можна карати розстрілами, вісільницею та каторгою, як духовим вбивством. Терор наших революціонерів був викликаний нелюдською жорстокістю російського уряду. Від народництва соціалісти поволи переходили до терору як засобу не соціальної, а політичної боротьби. Помалу народники мирних переконань бралися за зброю, щоб захистити свою боротьбу, свій протест, своїх товаришів. Нігде тероризм не виявлявся так гостро, як у нас на півдні, тай майже розпочався він в Києві, слідом за першим терористичним актом Віри Засулич. Правда, перший озброєний опір в 1878 р. стався в Одесі і розпочав його Ковальський, що вже майже цілий рік проголошував про необхідність перейти від народництва до тероризму. Кінець 70-х років був тяжкий для боротьби: праця народників була цілком дискредитована. Спроба Стефановича підняти в Чигиринському повіті повстання не мала успіху. Зносини з селянами не зав'язувалися, мета повстань не набирала певної форми та ясної мети. Пригноблені утисками, неосвічені народні маси ставилися з недовір'ям до пропагандистів, що балакали з ними на панській мові московського уряду. Вбивства шпигів носили характер майже помсти, треба було поширити завдання загальної діяльності революціонерів і таким завданням Ковальський визнавав політичну боротьбу, що є найвищим завданням людини, заради якого моральна людина має бути готовою завше віддати своє життя.

І в той саме час як в Києві ще міцно тримався гурток «бунтарів» – Ковалевської та Дебагорію, – Ковальський в Одесі вже переконував своїх товаришів в необхідности тероризму, щоби на усі урядові переслідування відповідати озброєним відпором. Він упевнено казав, що «дух часу вимагає реальної боротьби соціалістичної партії з цим підлим урядом». (Див. Виташевський – «Перший озброєний опір, перший військовий суд». Былое, 1907. 10, стр. 228). І розпочалась смертельна боротьба. Ковальського за озброєний опір уряд покарав першим військовим судом за політичний злочин і Ковальський був першою офірою цього нового напрямку революційної діяльності. Його смерть, звісно, скріпила терористичну думку революціонерів і вже через рік в Києві відбувається в домі Косаровської теж озброєний опір та цілий ряд терористичних нападів на урядовців.

І брались за цю фатальну зброю люде такої м'якої сердечної вдачі, такої ясної чистоти душевної як, напр., Людмила Волькенштейн

або Дмитро Лизогуб. Раз вибравши собі мету, щоби віддати своє життя на користь ошуканого, поневоленого народу, та переконавшись, що боротьбу можна вести лише терором, вони сміливо наносили смерть ворогам народнього визволення та й самі йшли на смерть без усякої хоча б хвильової слабости або остраху. Вони умирали з ясними лицами, з усмішкою на устах, їх останніми думками було лише – як полегшити своїм батькам тяжке повідомлення про їх смертну кару. І коли їм дають змогу висловити свої думки в останні хвилини їх життя, то в цих словах лунає лише ніжна любов до матері й абсолютний індеферентизм до своєї власної долі. (Див. лист Каляєва, Софії Перовської і инш.).

В своїй дуже гарній праці – «Нравственный лик Революции» – Штейнберг обурюється проти сучасного большевицького масового тероризму, який провадиться озброєною владою проти цілком безпомічної маси народу, тероризуючи усяку вільну думку, усякий рух до самооборони цих мас. А що до тероризму 70-х років, то він сміливо називає його актом героїзму. «Что может быть оскорбительнее сравнения деятелей Ч.К. с образами наших террористов? В нынешнем терроре (у большевиков) есть благолепие и спокойствие, есть систематичность и холодность расчета, есть безопасность творящего расправу. Здесь с безоружным человеком расправляется опирающийся на меч «закона» коллектив, здесь террор мероприятие закона». Не так провадився терор Народної Волі. «Против до зубов вооруженного деспотического режима, против крепкого и законоустойчивого строя слабым и одиноким только с верою в народную поддержку выходит террорист. Не наверняка убивать, а наверняка умирать идет. И для него она поэтому не «мероприятие власти», а великий подвиг жизни, За это оружие они брались лишь когда принуждала их к тому горькая необходимость. В террор шли они не для того, чтоб уничтожить человека, чтоб истребить людей (как в нынешнем терроре), а чтобы в их лице лишь поразить зловещую идею, чтобы в их лице навсегда убить символы насилия и тьмы»^{*}.

Також справедливо писав з тюрми Сазонов: – «После страшной борьбы и мучений, только под гнетом печальной необходимости мы брались за меч, который не мы первые поднимали... Народ скажет про меня и моих товарищей: «бомба их была начинена не динамитом, а горем и слезами».

^{*} Штейнберг. Нравственный лик революции. Стр. 171–172.

Не треба також, кажучи про терор 70-х років, забувати й слова Каляєва: – «Тільки той має право на своє й чуже життя, хто розуміє усю вагу, усю цінність життя і знає, що він віддає, коли йде сам на смерть, і що він відбирає, коли присуджує другого на смерть. Чорез те раніш, ніж стукатися до дверей бойової організації, хай кожний суворо перепитає сам себе – чи вартий він (цього подвига), чи він є здоровий, чистий. В святинище треба входити розутими ногами».

Не можна ще раз не звернутися до пояснень Штейнберга: – «Терорист тої героїчної епохи (не ремісник терору нинішньої епохи) не дивився на себе як на «останній вивод» еволюції, як на безвідповідальну ланку історичного ланцюга, навпаки, він утворює нове життя, буде новий світ. Во ім'я любови до далекого майбутнього, во ім'я далеких генерацій він кидає своє квітчасте життя під колесо історії. Але зі стражданням переживає терорист ту необхідність розтоптати «любов до брата», кинути під ті ж чавунні колеса і чуже людське життя. У власній смерті терориста не має «виправдування» за те, що він вбиває, що гасить живе сонце чоловіка, а є лише гірка втіха, лише одне «искупление».

От через що мають таке велике значення слова останніх терористів Народної Волі, що дожили до кровопролитної революції 1917–1918 р. «Геть кару на смерть! Народ переможець не може бути катом». (Слова соціаліста-революціонера Сибірякова).

Віка проходять, громадянство росте духовно, знаходить інші толерантніші засоби боротьби з насильством, інші аніж смертельні шляхи для визволення народних мас та їх освічення, але в ті тяжкі часи не находилось тих кращих засобів боротьби, і найшляхетніші люде, які розуміли страждання народних мас, віддавали в боротьбі за їх визволення своє власне життя. І свою велику місію терор виконав, бо не можна сказати, що не привів Росію до конституції в 1906 р.

Не належучи ніколи до партій, я усе-таки найбільш симпатизувала партії «Народної Волі» і особливо її народничому рухові. Серед активних народників я мала щирих друзів, яких я завше з пошаною і любов'ю згадую. Перше зустрілася я з Савою Степановичем Тупчаєвським. Він був народним учителем в нашій школі в с. Олешня на Чернігівщині. Родом він був з Рівного (родився в 1848 р.). Чахоточний, слабого здоров'я він суцільно віддавався праці в школі. Я часто заходила до нього на його вечірні заняття, коли він по вечерах збирав старших учнів та читав з ними Шатріана – «Історія одного селянина»,

де-що Костомарова, «Чорну Раду» Куліша і другі літературні та історичні твори, які мали піднімати свідомість слухачів. Недивлячись на свій туберкульозний кашель, на свою хворобу, він двічі на тиждень зимою ходив у сусіднє село й там збирав старшу аудиторію, читав їй, а після кожного читання заводив відповідні бесіди. Звісне діло, такі читання не подобались нашому становому, Тупчаєвський мусів покинути нашу школу, але він не зрікся свого шляху, він вступив слюсарем в київські залізнодорожні майстерні. В 1876 р. був арештований за поширення в Києві революційної літератури, але зумів втекти з-під арешту аж закордон і в Женеві працював в типографії. Це був один з багатьох представників мирних народників, глибоко принципових.

Саме в 1873 р. мені, несвідомій панянці, довелось бути зимою в Олешні; дівчата, в яких я записувала пісні, хвалились мені: «А який в нас тепер добрий вчитель, так добре до нас ставиться!» Я пішла в школу, що була тут же біля дому. Вже сутеніло, я застала учителя саме за читанням старшим учням; маленька лампа ледве освічувала великий клас, на двох передніх лавах сиділо з десять парубків. Тупчаєвський читав глухим голосом, часто покашлюючи, на щоках у його був той фатальний рум'янець туберкульозних та й очі блищали. Парубки не спускали з нього очей, ловили кожне його слово. Він зразу не помітив мого приходу, я стояла біля дверей в півтемному кутку і думала: от так, мабуть, в печерах перших християн лунало слово боже. Один з парубків помітив мене, встав і штовхнув других, огледівся і Сава Степанович, встав, закрив книгу та якось ніяково зо мною поздоровкався. Я закликала його до нас обідати. Він odmовився: бо я ж була панею, а він народним учителем. Я почула тоді глибоку образу, але в протилежність другим учителям він ніколи не ходив «на панський двір».

Образ Тупчаєвського, як справжнього народного вчителя, остався в моїй пам'яті на усе життя. Це був реальний народник.

Знала я ще одного, що уявляв собою більш вже рефлексивний тип народника, Миколу Маковіва*. Син багатой родини і дуже деспотичной матері, він рано покидає рідну хату і гімназію, бо ж «накопичення великого знання так само є преступним, як і накопичення капіталів»!! – стояло в народницьких програмах. В якомусь селі на Катеринославщині він працює в невеличкій артілі бондарів разом з Дичоскуло і др. народниками. Їх арештовують «за пропаганду антиправительственных ідей».

* Див. «Мої спомини». За сто літ, кн. II.

Він попадає в процес 193-х, довго сидить в тюрмі, де книжками та зносинами з товаришами поповнює свою самоосвіту. Визволений до суду, він знову шукає де продовжувати свою народницьку працю і випадково попадає до нас на хутір, захоплюється «знайомством з народом». Нездатний до широкої пропаганди, він шукає серед селян, з ким би він міг зійтись цілком по-товариськи, наводить такого чулого, більш розвиненого селянина, Хому Колесникова з сусіднього села. З ним він «балакає щиро, але не достає йому ерудитії і часто він звертається до мене з розпачливим викликом: – Ох як це тяжко! вони (селяне) слухають мене з таким зневір'ям! А я не можу дати їм певних відомостей».

І часто він дивувався, як мій чоловік, не цікаючи ніколи політики і не маючи на думці жадного народницького завдання, в бесідах з селянами одними своїми статистичними цифрами роз'ясняв болючі для них аграрні питання.

Маковіїву тяжко було вести пропаганду, він тішився лише поезією народництва – хліборобською працею серед природи, добрими зносинами з окремими селянами. На свою біду він не переносив горілки, а кожні зносини з селянами майже вимагали чи «могоричу», чи щирого гостювання з чаркою. Любячою душею Маковіїв дуже потребував ласки і сам кожному своєму другові рад був цілком віддатися. Він сам постійно себе критикував, усе здавалось йому, що він не так живе «як треба», він любив культурні умови нашого життя, любив музику, яка до сліз зворушувала цього фізично міцного парубка. Це була мрійна натура. Зимом, коли наші хліборобські праці закінчувалися і ми усі більше часу провадили в хаті, Маковіїв одхилявся від товстющої книги «Капітал» Маркса, яку обов'язково мав вивчити, та брався за шевство, латав селянські чоботи. Вистукує собі по товстій шкурі, а сам мріями далеко залітає в майбутнє...

Коли ми змушені були переїхати до Києва, він залишився сам на хуторі. І тут завше непевний в собі, боючись самотності, боючись зрадити своєму народницькому заповітові і покинути село, Маковіїв оженився з простою жінкою, яку зовсім не кохав та яка утворила йому пекельне життя. А тут підскочив замах на життя Олександра II. Маковіїв, що жив так близько від залізниці (ст. Дон), здався поліції підозрілим, і він був арештований та адміністративно висланий в Сибір. За що? Жінка з дітьми приїхала до нього і там продовжувалася страш-

на родинна драма – абсолютного взаємного непорозуміння, що закінчилась страшним нещастям – Маковіїв осліп!

Але тільки що скінчився термін його кари, він повернувся до нас в Херсон, побачився з нами. Водила я його сліпого гуляти. Це був усе той самий віруючий народник, таж нервова вдача, любов до усіх товаришів, захоплені оповідання про життя з ними на далекій півночі. І в кінці, хоч як ми його недоглядали, він і жив у свого давнього товариша Рябкова, – але не встерегли, сліпий знайшов револьвер і зумів себе застрелити.

Багато було в його доброго, високого, але обставини не сприяли тому, щоб він знайшов у своїй праці, в своєму життю моральне задоволення, а він тільки й знав щасливих хвилин, коли почував себе серед товаришів, серед людей, які любили його.

Другим народником-романтиком, якого я знала, був Леонід Жебуньов. Одного дня ранком я побачила, як якийсь незнайомий чепурний молодий робітник входив до нас у двір. Невеличка валізка в одній руці, малярські знаряддя в другій. Він запитав мене, чи не потребуємо ми маляра, щоб в нашій новій хаті пофарбувати двері та віконниці. Красиве, типічне інтелігентське обличчя, струнка постать, м'який голос одразу викликав в мені думку, що передо мною неправдивий робітник. Я покликала його в хату, провела в кімнату Маковіїва, до якого він мав рекомендовний лист. Ми познайомились.

Жебуньов приїхав до нас теж з наміром познайомитися ближче з селянами, спробувати вести яку-небудь організовану пропаганду. Першим ділом він привів себе в порядок, умився, побрився, привів в належний вигляд кімнату Маковіїва, в якій вони мусіли вдвох мешкати, бо Маковіїв до зовнішніх умов життя ставився цілком нігілістично. За два дні Жебуньов наварив фарби, підстроїв висячі платформи під вікна і, тихенько наспівуючи українську пісню, прийнявся чепурно фарбувати наші вікна, і тим привабив до себе як наші симпатії, так і усього нашого оточення. Стільки було в ньому зовнішньої етики та внутрішньої гармонії.

Походив він з Харківщини, був сином багатой пані, яка душі в ньому не чула і постійно хвилювалась за його безпечність. Нерідні брати Жебуньова – Сергій та Володимир – грали видатну роль у революційних колах, і їх арешти та висилка в Сибір наводила жах на матір Леоніда, через що вона благала сина не вступати в ризиковані революційні справи, а м'якого душею Леоніда це дуже в'язало. Але у

нас на хуторі він почував себе спокійно та з великим інтересом приглядався до сусідніх селян.

В той час в нього ще не було свідомого національного українського почуття до України, і до її народу він ставився з романтизмом, любив красу її природи, любив її музику. Вихований на російській літературі, він ще не уявляв собі й можливості розвитку української самостійності.

Великий вплив на його мав Олександр Олександрович⁵² з його повними українськими переконаннями та глибоким розумінням народної душі. От через що, як тільки Ол.Ол. мусів покинути наш хутір та йти, як ми казали, «в отхожій промисел», цеб-то продовжувати свою земсько-статистичну працю, описуючи вслід за Чернигівським і Борзенським повітами і Ніженський – Жебуньов попросив Ол.Ол. взяти його в свої співробітники. Ці поїздки по селах українського Ніженського повіту з різними ентологічними поясненнями Ол.Ол. дали Леонідові поважний матеріал для ознайомлення його і з українським народом, і з українським питанням.

Але Леонід ніколи не задовольнявся якимись поверховими знаннями і неодразу віддавався він українській справі. Він майже 2 роки займався цим питанням теоретично, на засланні в далекому Минусінську. Там він пережив глибоку тугу за рідним краєм, а тим краєм, він це глибоко почував – була Україна. Тут серед російського Минусінська зрозумів всі особливості України та вернувся з заслання вже фанатиком української справи. І з усією обережністю, що була в його натурі – не як боязливість, а як серйозна пошана до тої справи, яку він з цього часу провадив обмірковано та віддано. Цієї самовідданості багато було в шляхетній душі Леоніда. Товариш з його був незвичайно вірний, і сам хворий, дуже слабого здоров'я, він з-за товариша готов був переносити найлютіші власні муки, міг цілком себе забувати біля хворого приятеля.

Його арештували майже одночасно зі мною в Києві – 1881 р. В мене заховано було народовольчеський друкарський станок, але його жандарі не дошукались та взяли деякі, як тоді казали «компромітуючі папери» і ось, як я вже була у в'язниці, арештували й Леоніда, а він на першому допиті сказав, що усі знайдені в мене папери належать йому – цього було досить, щоб його заслали на 5 (здається) літ в Минусінськ. Довго я цього не знала, а коли вийшла через 3 місяці на волю,

на поруки мого брата, сама його мати мені це сказала. Ох, тяжко було мені це взнати! Це є найтяжча хвилина мого життя. Довго вдвох з його матерю ми плакали над цим товариським самовідданим поступком. Потім після заслання він мені пояснював, що зробив це з любови до Ол.Ол. і жалощів до моїх діток...

Повернувшись із заслання, Леонід всією душею віддався українській справі і став справді дуже корисним діячем. Завдяки своєму дуже гарному вихованню та короткості він мав зносини з вищими верствами суспільства в Києві, Харкові, Петербурзі і межі них вів пропаганду української культури, пісні, разом з високопоставленими дамами улаштував різні вистави українського мистецтва. Обережно старий народник роздавав на саях книжки й головню українізував частини війська в Києві.

Серед його щире народництво пробивалась гаряча симпатія до терористів. Пам'ятаю в один літній ранок ми усі пили чай на балконі в нашій Олешні. Привезли пошту і ось прибігає до нас Жебуньов з газетою в руках і засапавшись з радости: – «Плеве вбито, Плеве вбито!» – кричав він з захопленням. Коли одна з присутніх дам стала дорікати йому, що не можна радіти з смерти людини, ухвалювати вбивство, Жебуньов з обуренням почав нумеровати усі злочини Плеве перед громадянством, його розгром Полтавщини (1901 р.) за час селянського повстання, підкреслив те страшне різико, яке бере на себе кожний терорист, визволяючи громадянство від таких злочинців-урядовців.

Я мало бачила Жебуньова за час нашого визволення 1917–18 р., але завше він був дуже заклопотаний, його очі залишались сумними – він наче передбачав, на яку Голгофу йшов наш край zagrożений російською окупацією. Він вмер в 1921 р. – хворий, самітний на Кавказі, він один з найкращих, найшляхотніший представник українських революціонерів.

Майже одночасно з Жебуньовим перебував на засланні в далекому Минусінську українець найчистіших переконань Микола Васильович Ковалевський. Видатна це була людина по суцільності свого життя і своїх моральних поглядів. Без усяких конспірацій, без компромісів провадив він завше ту громадську справу, яка стояла як чергова вимога життя. Його не можна назвати справді «народником», він «не ходив в народ», але усе життя працював для українського народу, як характеризує його жандармське донесення «за його підозрительний образ жизни». Майже щодня він одержував телеграми і листи, як

⁵² Русов (упоряд.).

унутрішньої так і зовнішньої кореспонденції, часто з великими грошовими вкладами, до нього постійно приходили пізно ввечері якісь невідомі особи і виходили від нього лише ранками. Ці особи приносили до Ковалевського якісь папери та часописи і виносили їх від нього також. (Див. За 100 літ, т. II. С.Буда: Заслання М.В.Ковалевського, стор. 201). І ось за цей підозрілий «образ життя» Ковалевського заслано було на заслання без усякого фактичного гріха з його боку. Спокійно пережив Микола Васильович ці роки примусового безробіття в холодній далекій Сибірі, не подаючи жадних скарг або прохань за скорочення часу кари. Одним він там в Минусінську журився – розлукою зі своєю малою дочкою Галею, яку покинув на руках у своєї сестри. (Мати Галіна – відома в революц. колах діячка Марія Павловна Ковалевська була в той час арештована. Галя була гарною, дуже здібною дівчиною. Вона виростала спочатку під доглядом сестри Мик. Вас., а потім виховувалась під ніжним плеканням Ольги Петр. Цвітковської та в родині Рубісових. Всі любили молоду сирітку, всі раділи, що виростає вона така розумненька з чулим шляхетним серцем. Але скінчивши гімназію, почувши за трагічну смерть матері, Галя кинулась під потяг і так покінчила своє молоде життя).

М.В. в молоді роки був вчителем в гімназіях з Петербурзі, Київі (військова гімназія), Полтаві. Скрізь молодь до нього линула, він збирав у себе старших учнів; давав їй читати заборонені книжки та часописі. Щирий і одверто-виразний українець він постійно перебуває в зносінах з революційними колами Київа і Одеси. Повернувшись зі заслання, після убивства Олександра II, в час насталої тоді реакції, він віддається пропаганді Драгоманівських думок і агітує за економічну і моральну підтримку Драгоманова, під той час вже покинутого Старою Громадою. Тяжка була ця праця, привертати симпатії нашого громадянства до політичного емігранта, до його нових ідей, тяжка й ризикована, бо уряд російський вже добачав в Драгоманові одного зі своїх найшкідливіших ворогів. Але послідовно, обережно об'їздив Ковалевський нашу Україну – Чернигівщину, Полтавщину, Київщину, неначе свою власну парафію і збирав гроші на видання «Вільної Спілки» та на хоч-деяке забезпечення існування дорогого автора її. І стільки було в особі М.В. високого, чистого самовідданого і переконаного, що скрізь, де він з'являвся, чи по домах багатих українських землевласників, чи серед вбогих на гроші та багатших на сварки українських організацій, всюди з пошаною слухали відомости про

великого українського емігранта та розкривались і подерті, і розкішні кишені, наче на голос якогось вищого обов'язку, до якого закликав славний старий революціонер.

IV

Один по другому відходили перші народники на далекі заслання, або самі міняли свою акцію, ставали політичними терористами. Надії на народне повстання, віра в окремі народні місцеві «бунти» згасали, наростала потреба в безпосередній боротьбі з тим урядом, що душив абсолютно усяку світлу думку, усяку мирну спробу визволення і та сама рука, що в початку 70-х років роздавала книгу (півграмотному) українському селянству, що стукала молотком, щоби ремеслом шевця або бондаря чи коваля наблизитися до народної маси, сказати їй те слово правди, слово волі, котре вона сама носила в своєму серці, але не сміла, не знала як висловити – тепер ці руки сміливо брались за зброю.

І ось проходять перед моїми очима окремі постаті з цих терористичних гуртків «южан», як їх звали в Москві – Дмитро Лизогуб, Лангенс, привабливі постаті українських революціонерок: Марусі Ковалевської, Людмили Волькенштейн, сувора постать Якимової... Дмитро Лизогуб самими революціонерами визнавався святим. Він і не брався за зброю, він не пролив нічиєї крові, але його немилосердно покарали в Одесі разом зі справжніми терористами – Чубаровим та Давиденком. Коли Лизогуб вислухав свій цілком несподіваний присуд, він не подав жадного прохання про полегшення кари і йшов на смерть з якоюсь радісною світлою усмішкою: так він радів, що може для революції віддати своє життя.

Син дуже багатих українських землевласників із Седнева (на Чернигівщині) Д.Лизогуб був справжнім соціалістом і на свої багатства дивився лише як на засоби для підтримання дорогої йому народної справи, справи визволення рідного народу. Сам він майже не доторкався до своїх грошей, він жив в абсолютних злиднях: одягався або як селянин, або як найбідніший міщанин, літом та зимою в тому самому пальті та старому червоному шалікові на шиї, шкурятяному кашкеті на голові; або носив селянську свитку на плечах, інколи мав чоботи на ногах, а інколи прості наші чернигівсько-білоруські «постоли», на спині торба, а в руках самодільний ціпок. – Оттак ходив він не тільки зі Седнева до Чернигова, а робив пішки й більш далекі мандрівки з Чернигова до Київa.

Рідня почувала себе страшено скомпромітованою його поведінням, його звичками; вона з жахом бачила, як він величезні гроші таємно передавав в руки – як вони здогадувалася – революціонерів, вона робила на його доноси урядові, але Лизогуб вів свої грошові справи дуже обережно. За управителя своїм майном мав завше довірену особу, яка лише вела його рахунки і яка знала, куди переводились тисячі і сотні тисяч Лизогубових власних грошей, тоді як сам їх власник не дозволяв собі жадного комфорту, жадної розкоші. Усе життя його було в служенні народництву як своїм власним зусиллям, так і підтримкою усієї революційної справи грошима. Родини він майже зовсім зрікся і кохання він не зазнав. Але одна була у нього приватна любов – це його молодший брат, Федір. Як був Дмитро ще юнаком і виховувався в Москві, то як тільки мав вільний час приїздив він до брата і намагався повернути його на свій напрямок, зробити з нього не панича, не кар'єровича (яким Федір Лизогуб справді себе пізніше виявив), а чесну громадську людину.

Лизогуб був людина привабливої вдачі; щирий, ласкавий, добрий товариш, в гурті веселий, жартовливий, завше умів додати життя усяким зборам, вносив веселість і щирість у відносини. Високий, худий і блідий, з проміястими очима, і деколи з бородою, він справді нагадував образ старого давнього святого. І його товариші правдиво казали про Лизогуба, що в усій революційній партії не було і не могло бути другої такої ідеально-чистої, суворо-моральної особи з такою силою переконань. Вони були для нього мов релігія, якій підлягало усе його життя, душа його була повна святого вогню і він зі захватом служив чим міг революційній справі.

І от людина, якій він довірив усі свої грошові операції, довіреним управителем його чернігівськими маєтками, Дриго, предав його, виказав усі рахунки жандармам і виявив, які, коли революційні події виконувалися на гроші цього заможного революціонера. Лизогуб був арештований і обвинувачений в розтраті великої частини свого багатства на нелегальні завдання. Але чи могла така вина каратися смертю? Лизогуб прийняв її так, як приймали її перші християне...

V

Ще один терорист близький мені – ширшому загальному мало відомий, Мартин Лангенс. Про його в споминах Дебагоріо-Мокрієвича (От бунтарства до тероризму, ч. II., стр. 305) можна прочитати лише кілька, але щиро симпатизуючих, слів: – «Лангенс був чоловік глибо-

ко-ширий без ніякого бажання себе виставляти напоказ; якщо він кому-небудь висловлював противні думки, то робив це так просто, що кожний бачив, що він це робив лише для того, щоби вияснити правду. При самому палкому диспуті з ним ніколи не зароджувалося яке-небудь почуття роздратування».

Мартин Лангенс був син німця, управителя в якомусь великому масткові на півдні України. За «ходження в народ» він судився по процесу 193-х. В тюрмі в нього розвинувся процес сухот і по виході на волю він, як приятель Маковіїва, приїхав до нас на хутір, в сосновий ліс на поправку. Худий, виснажений, з глухим голосом та блискучими, горячковими очима, йому справді треба було спочити. Але він привіз з собою саме той конфлікт, який в Києві означив перехід від народництва до тероризму. Маковіїв захищав перше, Лангенс обстоював логічну необхідність, послідовність другого. Лангенс потроху заспокоювався серед нашого тихого хуторянського життя; менше кашляв, коли несподівано в лютому 1879 р. він одержав з Києва лист про подію 11-го лютого, коли одночасно в д. Косаровського та в помешканню зрадниці Бабицевої повстав озброєний опір проти арешту, який закінчився схопленням кількох видатних революціонерів та смертю двох братів Івічевих. Мартин зараз заходився їхати до Києва визволяти заарештованих товаришів. Ніяк не можна було його заспокоїти. Він раптово зібрався та поїхав, але замість того, щоби визволити товаришів, сам був заарештований на помешканню народника Рябкова і одразу спроваджений у Мценську пересилочну тюрму. Та як німецького підданого його не заслали на далекий схід, а лише вислали в Німеччину. В Кенігсбергу у Лангенса був дядько. Але перебувши в його родині недовгий час, він повернув в Петербург, прийняв участь в події 1-го березня 1881 р. і змушений тікати, він приїхав до Києва, перемучений морально, постійно чекаючи, що його й тут арештують.

Пям'ятаю ми зійшлись в Царському саду, є там одинока лавка понад проваллям з широчезним крайовидом на Дніпро. Ми сіли, щоб хоч на годинку сховатись від шпигів, що ходили по його п'ятах. Лангенс належав до людей не експансивних, але тут він оповідав про покарання на смерть товаришів, про страх, що справа революції мусить на деякий час припинитися і надіявся ще її з новими товаришами добре зорганізувати. А разом з цим він чув таку втому моральну і фізичну. Він спішив на якесь конспіративне засідання, я благала його зробити в мене це, він і слухати не хотів; ні, де призначено, там і

треба зібратися, а то буде безладдя. Моє передчування було правдиве – в той же вечір Лангенс був арештований, дуже скоро вивезений з Києва і вмер від сухот в Шлісельбургській фортеці. Розумний, чулий серцем Лангенс був м'якої вдачі, але фанатично вірив у революційний шлях визволення народу і, ніколи за себе недбаючи, служив самовіддано справі й товаришам.

VI

Обік цих одважних діячів, міцних духом чоловіків стояло чимало жінок, молодесеньких дівчат, які з неменшою самовідданістю йшли на муки, на фізичні страждання во і'мя ідеї. Їх доля, при тій брутальності, яка панувала серед жандарів та прокурорів, була ще більш ризикованою (напр. Ветровська пригода зі згвалтуванням дівчини жандар. офіцером; деякі прокурори під час обшуків роздягали догола жінок і т. п.), але вони йшли з рідного огнища, покидали коханих батьків і своїх дітей, організовували конспіративні помешкання, йшли на села, на фабрики для пропаганди.

З-поміж них я знала та найбільш шаную – Марусю Ковалевську та Людмилу Волькенштейн. Ми усі знали Марусю і ставилися до неї з особливою пошаною. По своїй красі, палкій вдачі вона була природженою україночку. Дочка досить заможного землевласника Воронцова на Катеринославщині, М.П. народилася в 1849 році, вчилася в Одеській Інституті. В 1867 р. одружилася з Мик. Вас. Ковалевським. Брат її – відомий письменник, публіцист, економіст, що писав під псевдонімом В.В. 1871 р. родилася у Ковалевських дочка Галя, але вже в 1873 р. М.П. розійшлась з чоловіком та жила з Дебагоріо-Мокрієвичем. Тут в Києві вона цілковито віддається революційній праці. Її помешкання було центром, де збирались бунтарі-народники, де вироблялися їх програми, плани. Маруся до усього ставилася нервово палко, не любила довгих детальних обміркувань. Вона і Дебагоріо-Мокрієвич приятелювали з українським суспільством. Вона усіх чарувала своїм завше піднесеним настроєм, горячою любов'ю до правди, до справедливості, в суперечках переконувала противників послідовністю своїх логічних аргументів. У виконанню справ імпонувала своєю сміливою, рішучою вдачею.

У в'язницю попала ще такою молодою – 30 літ і більше на світ божий не вернулася! В тюрмі боролася весь час з начальством, завше захищала права й гідність товаришів, реагувала проти найменшої образи і завше бралася за найактивніші методи боротьби: ламання

меблів, бойкот, голодування. Самі урядовці поважали її за ту духовну силу, яку вона виявляла в усьому своєму тюремному життю – ніколи вона не брала захистника на процеси, ніяких прохань про полекшення кари вона не подавала, клопоталась лише за те, щоби як-будь чихистити свого товариша, про себе ніколи не дбала, і тільки хіба чрідка близькій людині повіряла свою журбу:

– «Живу по старому, пише вона Дейчу, – а сумую більше. Так часто надходить бажання побути з близькими людьми, спочити хоч трохи. Я навіть розучилася розмовляти, так багато мовчу, і саме тоді мовчу, коли хочеться говорити. Я почувую, що мене вбивають умови, в яких я живу; вбивають і фізично, і морально. Я так постаріла за останній рік, я так втомилася» (Див.: «Україна», 1929, лип.-серп., стаття Гната Житецького, стор.44).

Але вона все-таки не піддавалася ані втомі, ані нудзі. – «Лежу зі закритими очима – пише вона далі, – і згадую усе минуле життя – усе здається таким темним, сумним. Галя, моя донька, в цей рік кінчає гімназію, їй вже минуло 16 літ, а я ще досі не набралася відповідної солідності. Я так люблю безпосередньо листи дітей до мене, вони чимало допомагають мені переносити оцю каторгу. Так бажаю остільки собою оволодіти, щоби, коли сподіваний день настане, бути на рівні з подіями, бути в силах щось дати цим молодим душам; оця думка, це бажання люте – от що мене підтримує, не дає тупим обставинам взяти гору наді мною. Не хочеться повертати до них якоюсь руїною...»

Не довелось цій міцній людині повернутися до доньки. За два роки після цього листа вона вмерла, вмерла так, як і жила – борцем проти утиску, захистником товариша в страшній біді, вмерла бунтаркою, якою була і в неволі, як і на волі.

Коли не могли допомогти проти злочинів начальства ані голодовки, ані активний бунт, Ковалевська покінчила сама своє життя. Разом зі трьома найближчими своїми товаришками: Ковальською, Калужною, Смерницькою, Ковалевська отруїлася і 11 листопада 1889 р. її не стало. Товариші зробили цим мужнім жінкам на їх могилі хрест і вирізали на йому ці правдиві слова: – «Більше цієї любови ніхто не має, як той, хто душу свою за друзів положив».

Також світлою, гордою постаттю встає передо мною Людмила Волькенштейн, теж наша киянка. Більш витримана, аніж Ковалевська, вона мала таку ж чулу душу, таку ж сміливу й горду вдачу. Не знаю, хто з них двох був більш привабливою зовні, – бо вони обидві були

справжні красуні. Але не зовнішньою красою приваблювали вони людей, а тим святим вогнем, яким горіли їх душі. Я добре знала її чоловіка, Волькенштейна Олександра, в майже дитинячі роки танцювала з ним в танцкласі у тогочасного попечителя Ширинського-Шахматова. Волькенштейн був товстий, нерушливий. Учитель танців називав його – «Ah, quel sac de farine». Але він був безмірна доброта і шляхетність. Він перший познайомив Людмилу Олександровну з соціалістичними ідеями, ще як вона була в гімназії, і, як тільки вона її скінчила, вони повінчалися.

Оскільки сам Волькенштейн був поміркований і не захоплювався соціалістичною активністю, остільки його жінка одразу віддалась самій акції. В Харкові лагодились до вбивства Крапоткіна, виконати його брався Гольденберг (що потім став зрадником). Потрібне було для цього терористичного акту конспіративне помешкання і Людмила зразу згодилась переїхати до Харкова і бути господинею цього помешкання. Весь акт пройшов дуже вдало, ані Гольденберг, ані Волькенштейн не потрапили і щасливо повернулися до Києва. Але залишатися тут було небезпечно, і Волькенштейн ублажав свою жінку їхати на деякий час закордон. Він сам тільки-що повернувся додому – виправданий по процесу 193-х. Тимчасом у них народився син. Не хотілось молодій жінці кидати сина, зрікатися політичної діяльності, але згодилась, поїхала. Пребувала більший час в Болгарії, де вчилася медицині.

Її активна натура не могла жити без праці, але скоро вона так заскучала за усім рідним, дорогим, що повернулася у Петербург, але за короткий час була арештована за участь в терористичній події – убивство губернатора Крапоткіна і засуджена на 14 літ каторги, яку замінено перебуванням в Шлюсельбургській фортеці.

Страшно уявити собі цю молоду, жваву, енергійну жінку замурану в кам'яних мурах... Але саме в цих проклятих мурах виявились і найкращі риси чулого серця та героїчної вдачі Людмили Волькенштей. За кожен образ котрогось з товаришів вона сміливо виступала проти начальства та весь час стежила, щоб всі вони користувались усім максимумом своїх прав, її поведження характеризується двома виразами: з одного боку найвище начальство, одвідуючи Шлюсельбургську в'язницю, казало Л.О. – «Ви неможливо поведіться!.. Ви тільки те й робите, що сидите в карцері». З другого – товариш Морозов, коли її визволили – перевезли на Сахалін, на прощання написав їй такого вірша:

– «Полна участия и привета
Среди безмолвия и тьмы,
Она сошла как ангел света
Под своды мрачные тюрьмы.
Была чарующая сила
В душе прекрасной и живой
И жизнь она нам обновила
Своей сердечной чистотой.
В глухой тюрьме она страдала
Среди насилия и зла,
Потом ушла и не узнала,
Как много света унесла».

На Сахаліні Людмила Олександровна жила зі своїм чоловіком, який поїхав за нею і був лікарем в Корсаковському порту. Л.Ол. в Шлюсельбурзі вчилася медицині і тепер помогала кому треба. Скоро вони переїхали до Владівостоку і там в час якоїсь демонстрації вона була вбита.

Гарна, видатна жінка, що усю свою діяльність поклала на протест проти насильства, на охорону бідних змучених людей, своїх товаришів.

VII

Так промайнули передо мною величні тіні давноминулого часу боротьби – терористи Народної Волі. Своєю чистотою, моральною шляхетністю вони імпонували і суспільству, і навіть своїм ворогам – суддям, жандарам, тюремщикам. Вони високо пронесли в Україні ідею соціального і політичного визволення народних нас. Пізніші терористичні події, як, напр. на Фонарному переулкові в Петербурзі, ограбування пошт, банків, були вже лише компромітаціями терора, бо при їх виконанні страждали люде неповинні, а виконували їх часто люде з не зовсім чистою метою та не досить свідомі. Лише в руках політично й широко свідомих та глибоко етичних людей і організацій терор може бути виправданим як засіб в тяжких умовах боротьби за визволення народу. А такою організацією і була Народна Воля в 70-х роках.

Пролунала революція 17 року, зі заслання повернулось чимало її діячів, – але що сталося далі: «комуністичний» уряд розпочав таке гноблення народних мас, таку систему брехні, тортур, насильства, перед яким блідне всякий царський наївний абсолютизм. На місто Плеве, Мезенцова, Гейкінга, Столипина воцаряються Сталіні, Постішеві, брехуни Литвинови і масовими убийствами, Соловками, Д.П.У.

– осмілюються топтати усе, що у людей, у народів є найсвятішого, осмілюються називати себе комуністами – цебто крайніми, нийсуцільнішими соціялістами. В їх руках комунізм скомпрометовано і, замість великого гасла етичного оновлення людности, він став символом зла, жорстокости й поневолення.

Але ідеї викохані віками не вмирають, ідеали Народної Волі воля народів, їх незалежність, воля думки і пошана до людини – вони вічні. Чи боротьба за них йде через повстання, чи голодовками й саботажем Ганді, чи індивідуальним терором, а ведеться вона по усьому світі і веде до їх перемоги. Страшна буде кара, неминучий буде історичний суд тим «комуністам» большевикам, тим чекістам, які осмілились гадати, що вони своєю тимчасовою силою зможуть фізично й духовно придушити хоч і український нарід. Ні! Як колись в 70-х рр. Київ, Одеса, Харків були головними центрами боротьби проти насильства, як колись «южане» несли сміло перед ворогами гасло Визволення, так і тепер, і надалі нащадки ідеалістів 70-х років борються і боротимуться за вічні великі ідеї людности і не дадуть топтати їх в болото ніяким самозванним комуністам.

(Дж.: Трудова Україна. – Прага, 1934. – Ч. 5. – С. 13–16. Ч. 6. – С. 9–12; Ч. 7. – С. 15–18; Ч. 8. – С. 5–9)

Спогади в Шевченкові дні

Кожного року приходять березневі Шевченкові дні і по усіх землях українських, по усіх закутках світу Божого, де тільки є найменший гурток українців, там прославляється ім'я поета – мені нагадують ті давні часи, коли невільно було святкувати Шевченкових роковин, ні навіть читати його творів.

Бо довго твори нашого національного поета-мислителя скривалися в архівах російської цензури, довго-довго такі мистецькі перли Шевченкової поезії, як «Сон», «Кавказ» і інші, ширилися в українському громадянстві на маленьких папірцях, уважливо переписаних рукою Ф.Вовка, або в заборонених на Великій Україні львівських виданнях, які треба було конспіративно ховати. Що це була за радість, коли Драгоманив видав маленький томик заборонених віршів! Його носили по кишенях, як найдорожчий скарб, і, звичайно, при першій ревізії цей маленький томик щезав у руках московських жандармів.

Страшно було, що в таких обставинах чимало недрукованих творів Шевченка могли загинути безвісти. Вовк потайки розшукував ці скарби, входив у взаємини з усіма, хто тільки трохи був знайомий з поетом, і на його далекому засланні, і в Петербурзі.

Потрохи в листах «по оказії» збирались ці листочки в Києві серед членів «Старої Громади». Часто одну і ту саму поему знайдено в кількох варіантах, треба було устійнити найправдивіший текст. І ось так зібрано рукописи великих і малих віршів для цілого тому. «Стара Громада» збрала гроші для першого повного видання «Кобзаря» і Олександрів Русову запропоновано їхати заграницю, щоб там надрукувати усього «Кобзаря». Сестра моя прислала мені гроші, щоб ми могли супокійно жити за границею і віддатися великому завданню. Ще повстало питання, де друкувати Шевченка, щоб уникнути цензури, і ми зупинилися на Празі, місці сприятливому для видання.

І ось ми удвох з Олександром вирушили на Берлін – Дрезден до Праги, з матеріялами й деякими рекомендаціями, що нам дуже допомогли. Олександр ладив до друку Шевченкові твори, зібрані і перевірені Вовком. У вересні 1875 почалося друкування «Кобзаря» в друкарні «Народніх Лістів». Коректу теж мусів робити Олександр і ми удвох завжди прочитували рукопис. До видання треба ще було додати спомини про Шевченка, деякі спомини дістали з України, а до Тургенєва, що жив тоді в Карльсбаді, Олександр їздив двічі, щоб дістати від нього спомини про його знайомство з нашим поетом. За посередництвом Тургенєва попала тоді до «Revue des deux mondes» і моя стаття про Шевченка, яку я написала французькою мовою.

«Кобзаря» ми друкували у двох томах. Перший складався з дозволених російською цензурою творів, зате другий був цілком нелегальний і багато було клопоту з перевезенням цього першого повного видання «Кобзаря» на Україну.

Так само і святкування Шевченкових роковин довго мало конспіративний характер. Намічалась квартира кого-небудь із найменш скомпромітованих політично українців, вигадувались якісь іменини господарів і обережно повідомлялося невелику кількість довірених людей, в який саме день (близький до 26 лютого) можна буде зібратися. На цих сходинах виступали здебільша діти з деклямаціями, іноді, вже після обильної вечері, осмілювалися старші гості заспівати хором під акомпаніамент Лисенка якусь пісню. Це майже завжди робилося з ініціятиви Житецького, що дуже любив музику і мав хороший голос.

Але траплялось і так, що на гармідер надходила вночі поліція. Тоді господарі запевнювали «сторожа безпеки», що це їх іменини, і так гостинно приймали і підпивали його, що усе кінчалось щасливо. Але часто бувало і гірше, гостей поліція допитувала, проти господарів вела слідство та погрожувала висилкою з Києва.

Перші публичні святкування Шевченка відбувалися в Петербурзі вже в початку ХХ століття. Їх робила українська кольонія вже не на приватних квартирах, а в пишних салях, при співучасті найкращих мистецьких сил державної опери. Але те, що вже дозволено було далеко від України, в чужому Петербурзі, на те ще не згоджувалася влада в Києві. І так у моїй пам'яті добре залишилися одні Шевченкові роковини вже після конституції 1906 р. Нам заборонено святкування і наша молодь виявила свій протест скромною маніфестацією: гурт студентів і курсисток ішов по колишній Кадетській вулиці вгору з піснею Заповіту. Була чудова весняна погода, сонце гріло на високому небі, весняні струмочки голосно гучали, збігаючи вниз по вулиці, і гарно лунали молоді голоси студентів і курсисток. А на них гальопом згори з Володимирської вулиці вже летів відділ донських козаків з нагайками в руках. Прискочили до молодого гурту, кіньми топтали, обкружили і погнали до Старокиївської поліційної станиці на другому кінці Володимирської.

Ось так бувало з Шевченковими святами... Минулося – та не зовсім!... Але скоро прийде той день, коли до високого хреста над Дніпром зйдуться люди з усіх українських земель і коли вільний народ складе на могилі Тараса великий терновий вінець усіх пержитих страждань і скаже:

Тобі, Батьку, псалом новий
І нову славу
Воспоем чесним собором.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1938. – Ч. 6. – С. 2).

Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка

Тарасові дні цього року мимоволі викликають спомини про той 1876 рік, коли вийшли у світ I і II том творів Шевченка. Це було у Празі. Але як та «Злата Прага», куди ми з чоловіком приїхали, була неподібна до сучасної столиці незалежної Чехо-Словацької Респуб-

лики. Як щирий славіст Олександр Олександрович (Русов) не без хвилювання під'їздив до цього й тоді вже славетного слав'янського міста, де тоді точилася завзята боротьба за національну культуру. Тоді майже всі слав'яне задихалися в ланцюгах сильніших окупантів: Турки, Німці, Мадяри, Великороси гнобили інші слав'янські народи, а Великороси ще мали при цьому наївність чекати, що «Всі славянські ручьї сольються в русское море».

Боротьба за права нації, боротьба за одну з слав'янських культур провадилася лише в Чехії і, звісно, особливого напруження набирала у Празі. Дві цілком національні партії Старо Чехи і Младо Чехи, хоч і різними шляхами, завзято боролися з німецьким засиллям і кожна одвойована школа чи то катедра в тогочасному німецькому празькому університеті була перемогою не тільки чеською, але й загально-слав'янською. То був час, коли Чехія ще не мала національного театру, й по цілій Чехії переводили збірки грошей на будівлю свого власного театру. Я пам'ятаю, яка була радість, коли професор Чех почав викладати в Університеті естетику чеською мовою. Раділи й ми. Нам, українським діячам, що звикли лише конспіративно вести свою національну українську справу, радісно було бачити, як одверто, сміло, систематично переводили її тут. Тоді одним із збірних місць у Празі була Напрсткова книговня-читальня. Багатий Чех-Американець Напрстек улаштував її як жіночий клуб. Там безплатно можна було користуватися книжками та часописями на всіх мовах. Там я бачила Кароліну Светлу, одну з видатних чеських письменниць епохи відродження. Там сходилися жінки різних суспільних верств, і це єднання теж нас вабило, як правдивий вияв демократичного напрямку цілого чеського національного руху.

Прага тоді ще не розкинулася так широко, як тепер. Ми жили біля моста «Яна Непомуцького», навколо Граду був пустир, Вубенеч був ще поза межою города й туди ходили на прогульку, як до сусідського села, що приваблювало своїм лісом. Ол.Ол. одразу звернувся до редактора газети «Narodni Listy», органу молодочеської партії, й редактор п. Є.Ґреґр дуже прихильно поставився до української справи, видання повного «Кобзаря» Шевченка, якого не можна було й думати видати на Україні. Питання – чи українська абетка відома складачам легко відпало, й лише коректуру – так відповідальну в такому виданні – взяв цілком на себе Ол.Ол. В основу взято видання Кожанникова, а всі додатки, «нецензурні» твори, були писані здебільшого рукою

Ф.К.Вовка. Частину матеріялу ми провезли, як то кажуть «під сурдинку», решту дослалали з Галичини. Одночасно з виданням «Кобзаря» Ол.Ол. готував свою магістерську дисертацію, на тему дуже тісно зв'язану з Чехією, а саме розслід про Яна Жижку. Через те він працював у бібліотеках Університету й Музея, де тоді був бібліотекарем п. Пашера, завзятий русофіл; з ним Ол.Ол. часто доводилося вести дискусії щодо українського національного питання. Допомагав Ол.Ол. у справах друку «Кобзаря» убогий емігрант Шаров, дуже гарна людина. Цей Шаров пройшов через емігрантські вогні та води й рад був спочити в нашому тихому родинному кутку. Тоді до Праги часто приїздили різні вчені і професори з Росії. Вони дуже упевнено говорили, що України нема, немає ані окремої мови, ані культури української. Чехи їх ввічливо слухали, але мали на цю справу свою думку, мали вже досвід, як усякі окупанти говорять про гноблені ними народи. Щодо нас, Русових, то ми, як українці, скрізь зустрічали в чеських культурних колах дуже прихильне відношення.

Ми приїхали до Праги влітку 1876 р., а вже в листопаді цього самого року вийшов I т. «Кобзаря», здається, в кількості 3000 примірників. Він увесь складався з творів дозволених до розповсюдження на Україні. Після Різдва, приблизно в лютому або в березні, вийшов з друкарні п. Є.Грегга і II т. «Кобзаря», цілком уже нелегальний, у значно меншій кількості примірників, бо його можна лише конспіративно перевозити на Україну. Скінчився друк «Кобзаря», кінчався й час нашого життя у Празі. Ол.Ол. теж зібрав свої праці, потрібні книги й навіть рукописи, а також портрет чеського героя Жижки. Наша служниця, побачивши в нас на стінці цей портрет, радісно поворювала: «це наш татінек, він за весь наш народ заступався».

Навесні ми залишили Прагу, щоб побачити в Відню Драгоманова, що тільки приїхав на еміграцію. Хотілося з ним побачитися, послухати про його наміри, рішення. Ми увозили з Праги не тільки скриню, повну чеських книг, історичних хронік про Гуситські часи, літератури тогочасного національного відродження – ми в серці своєму уносили вічний спомин про ту ласкаву поміч, яку зробили нам у Празі, нам – представникам невизнанної й досі нації, а саме допомогу випустити в широкий світ твори нашого дорогого народнього поета, ми уносили почуття взаємного розуміння своєї мети двома націями – Українською й Чеською.

(Джс.: Спудей. – Прага, 1926. – Ч. 4. – С. 30–32).

Спомини про перший театральний гурток у Києві

Давно се було: коли ще закладалося Південно-Західне Товариство, коли Микола Витальєвич Лисенко ще тільки що скінчив консерваторію у Липську і повний енергії і свого геніального натхнення розпочинав видання своїх збірників народніх пісень; коли Драгоманов в університеті захоплював молодь своїми лекціями про Римську імперію і її шкідливий централізм – тоді далеко приходилося одводити увагу начальства, щоб висловити певну думку; – коли Антонович виступав з своїми класично-гарними історичними творами, – коли російська інтелігенція зводила усе українство до пісні – гоп, гоп мої гречаники – і визнавала лише єдине культурне придбанне українське, яким широко користувалася – вареники та запіканку, давно се було. Тоді проти оперного театру (коло теперішнього дому редакції «Київської Мисли») на 2-му поверсі функціонував перший дитячий садок в Києві за проводом двух сестер Ліндфорс: зіставшиися сиротами після смерти гарячо любимого батька, вони взяли за сю нову тоді справу, віддавали їй усі свої сили і садок справді користувався в Києві чималою пошаною. Там виховувалися видатні діячки сучасного українського руху Марія Мих. Старицька, Людмила Мих. Черняхівська. Сестри Ліндфорс не належали до української громади – се були культурні діячки інтернаціонального типу, по походженню шведки з широкими свідомими симпатіями до Франції (їх мати належала до французької родини Жерве), вони провели усе дитинство в Черниговщині на селі, Україна – хоча і через вікна панського дому – була їм близька і рідна. До ідеї української нахилила їх демократична свідомість і близькі особисті зносини з такими видатними українськими діячами як Іван Рудченко, Михайло Старицький, Микола Лисенко і др. Вони знали усі прикраси, які уряд робив українському невеличкому гурткові в усіх його змаганнях; знали, що їх добрий приятель М.П.Старицький возив до пана Київського цензора солодкі тортки, щоб викликати його солодкий настрій і користуючися ним, здобути ласкавий дозвіл на ту або другу українську книжку. І коли панові цензорів не подобалося занадто часто підписувати твори одного автора, старша панночка Ліндфорс залюбки підписувала своїм шведським прізвищем український твір, щоб полегчити йому визволитися з пазурів цензури (так був нею підписаний водевіль «Як ковбаса та чарка то минеться й сварка»). Під садком помешканне було гарне і панночки Ліндфорс користувалися

ним для різних зборів. В 1872 р. виникла думка улаштувати який-небудь приватний спектакль. Сею думкою захопився Старицький, одразу вирішено було поставити щось народне. Під той час Лисенко якраз розробляв українські народні пісні і працював коло своєї першої оперети – «Чорноморський побит» – Кухаренко, але праця йшла мляво, бо не було надії поставити її хоч на якій-небудь сцені, пропозиція панночок Ліндфорс додала запалу роботі. Зараз було обговорено, що позаяк і росіяне, знайомі усьому гуртку, хотіли прийняти участь, то буде виставлено дві п'єси: по українськи – «Чорноморський побит» – Кухаренко і «Ярославскую кружевницу» по-російськи (якогось невідомого письменника). Довелось М.П.Старицькому попрацювати коло цілком елементарно-накиданої п'єси Кухаренко і додати їй більш яскравості і сценічності. Але найбільше краси додано було сій п'єсі чудовою музикою Лисенка, стілько в ній свіжою музикальною красою, так вона уся пройнята народною піснею, народньою музикою, такою граціозною в моменти веселого настрою і журливо щирою в сумних переживаннях дієвих осіб: така пісня зап'яки козака Кабиці, пісня хору «Заплакала Марусенька», такі привабливі своєю веселістю пісні Ілька «Ой сват добрий» і клясичний вихід Цвіркунки, яку надалі так мистецьки виконувала на сцені українського театру велика артистка Заньковецька.

Коли намічені були п'єси, розпочалися перші читання і закликався персонал дієвих осіб. «Чорноморський побит» вимагав не тільки солістів, але й доброго хору, і скоро в великій залі панночок Ліндфорс залунали молоді веселі голоси, з'явилися постаті тогочасного демократичного українського студентства в сивих шапках, високих чоботях. Скільки молодого завзяття, веселости вибухало на сих репетиціях, коли шановний режисер М.П.Старицький покручючи вуса навчав так щиро кожного, як найкраще виконувати свою, чи велику, чи маленьку роль, аби усе суцільне вражінне було забезпечено. Марусю заграла молодесенька дівчина – сестра жінки М.В.Лисенка Марія Олександр. О'Коннор. Цвіркунку дуже гарно виконувала жінка Мик. Вит. О.Я.Лисенко; її гарне обличчя, граціозна постать і добре оброблений голос додавали особливу красу її виконанню. З чоловічих роль артистично виконали свою роль Олександр Олександрович Русов – в ролі веселого хлопця Ілька – і Орест Іванович Левицький – козак Тупиця – батька Марусі – Кобилянський в ролі Кабиці.

Щодо російської п'єси, то вона складалася з нечисленної кількості дієвих осіб – там не було хору і головні ролі виконали молодша

панночка Ліндфорс і молодий офіцер Платон Іванович Марковський. «Чорноморський побит» з чудовими костюмами, гарними хорами і артистичним виконанням дієвих осіб зробив таке гарне вражінне на досить численну «публіку», яку ледве могла вмістити велика зала приватного помешкання, вистава викликала таке захоплення серед українського тогочасного кола, що зупинитися на одній сій виставі було психологічно неможливо. Хотілося повторювати приємне переживання, з випадкового, несподівано гарно утвореного артистичного гуртка перевернутися на щось більш стале. І коли ініціатори сього першого спектакля зійшлися на остаточну нараду, вирішено було поставити конче ще другу виставу, цілу низку вистав, закласти постійний артистичний гурток, утворити технічну комісію для найкращого улаштування вистав. Першою перешкодою виявилася відсутність гарного репертуара, була лише одна вічна Наталка Полтавка, хотілося чогось новішого, більш грандіозного. Звернулися до клясичних творів Гоголя – одразу захопилися Майською Ніччю і Різдвяною Ніччю. Микола Вітальєвич висловився за Різдвяну Ніч, і Старицький взявся переробити сей чудовий твір на оперу. В його талановитих руках усяка праця горіла, і за дуже короткий час лібрето було виготовлено, але не так скоро могла посуватися творча робота Лисенка, який був обтяжений приватними уроками і виданнями збірників народних пісень. Траплялося так, що у Мик. Вітал. одбирали чоботи, щоб він залишався дома, працював коло нової опери. Ціле літо пішло на се і в осені розпочали знов розучувати Різдвяну Ніч. В технічній комісії жваву участь приймав адвокат Леонтій Іванович Марковський, до режисерства на допомогу Старицькому запрохано було Павла Платоновича Чубинського. З двома режисерами звісно добра вистава була забезпечена, але скільки виникало тут конфліктів, гумористичних подій між обома режисерами і артистами, один вимагає, щоб Оксана в нестямі, побачивши Вакулу, стояла на скрині, і покорно весела завше Ольга Олександровна легенько скакала на стіл, що мав бути замість скрині; другий режисер, навпаки, вважав це неможливими ефектами і ховав красуню в гущу хористів; один додавав Солосі занадто грівуазности, другий давав їй якусь поважну витриманність. Але усі ці конфлікти, суперечки не впливали на загальний захоплений настрій, а лише додавали жвавості. Скільки розпачу переживав теж Лисенко, коли солісти або хори не виконували усяку дрібницю з потрібною увагою. І тут Микола Вітальєвич зараз прикликав до себе О.О.Русова, яко музикального свого помічника, яко найкращого виконавця найбільш

відповідальної ролі Вакули. Русов завше на усе згожувався, щоб не вимагав від нього Лисенко, і хоча Драгоманов намалював сатиричний малюнок, як Русов підстрибує, щоб спіймати високе *до* – співав Русон свою партію з експресією і дуже гарно. Тепер гурток значно поширився, бо п'єса вимагала чималого персоналу. Дехто з росіян пристав до гуртку, вабила загальна краса всієї вистави; на ролі баб, що вбігають на одну хвилю, де нас було кілька охочих кандидаток, аби приймати участь в такому цікавому загалі. І справді, коли усі повиучували свої ролі, заготовлено було декорації – охочих глядачів набралось така сила, що ледве розмістилися. Дуже гарно уся вистава була виставлена, а скільки дівочих і хлоп'ячих щиро молодих серденьт поєднались під час сих веселих репетицій... Чутки пішли по Києві за сі гарні приватні вистави, незнайомі люде хотіли їх бачити, довелось повторювати Різдвяну Ніч, щоб задовольнити усіх бажаючих. Тоді Русову і Старицькому впало на думку перенести вистави з приватного помешкання до мійського театру, щоб дати змогу усьому Києву послухати першу українську оперу, з цілком українським змістом. Почалися розмови з регентом Альтані, з директором театру Бергером. Українських артистів в трупі не було, хіба що хори можна було б доповнити оперними хористами. Доводилося ставити Різдвяну Ніч в величезному мійському театрі тими ж артистичними силами, які гарні були для приватної залі, а чи вистачить в них сили і змоги, щоб задовольнити театр? Було боязко і жагуче бажалося винести такий гарний твір перед очі широкого українського громадянства; забувалося тільки одно, – що в ті часи українське громадянство в Києві було не впливове і що виносили твір не на його присуд, а на сувору критику зросійщених інтелігентних киян. Але усі заходи були зроблені, щоб вистава української опери, в саме страдний час оперного сезону була добре обставлена. Лисенко спішно мав оркеструвати оперу, деяких артистів позмінляли, вишукавши кращі голоси. Солоху грала талановита любителька пані Липська і т. др. Се була для усіх нас дуже велична хвилина, коли при повнісенькому театрі залунали поважні згуки увертюри до Різдвяної Ночі і ми усі зрозуміли, що та дитина, в яку ми були усі так закохані – наша театральна справа – перескочила за кордон приватного життя і опинилася перед широкою публікою. Страшно було за своїх артистів. Але і радісно було слухати, якими оплесками витає їх виступи оця сама чужа публіка.

Вистави Різдвяної Ночі двічі (одна по другій) одбулися в театрі. Надалі під впливом адміністрації й вороже настроєних російських

верств, Різдвяна Ніч не йшла більш і треба було перечекати кілька літ, поки з'явилася трупа Кропивницького, перед якою широко відкрилися двері театру, але теж не на довгий час, і тільки пройшовши цілу мартирологію, наш театр заняв в Києві відповідне становище. Але як би широко і пишно він не розквітчався, приємно згадувати як цілком ідейно, працею видатних талановитих ідеалістів-українців був зроблений перший початок українській опері. Ті колишні ідеалісти передбачали пророчим оком, як пишно колись розвинеться їх справа, бо вони добре знали, яке то багате джерело національна українська музика.

(Дж.: Літературно-науковий вісник, Київ, 1918. – Т. LXXI. – Квітень-травень-червень. – С. 104–107).

З далекого, давнього...

Тепер, коли руханкові вправи і фізичне виховання стали, мабуть, пануючою течією в сучасному житті цілого світу, починаючи з селянської хати і кінчаючи палацом якогось мільонера, – тепер, кажу, дивно собі уявити ту добу, той час, коли всі люди не були між собою зв'язані товариськими відносинами в численних гуртках соколів, пластунів, січовиків і т. д. Сьогодні ж мало не всі хлопці та дівчата, починаючи трохи не з дволітнього віку, ставлять собі найпривабливішою метою вміти підскочити на 5–6 метрів угору або перемогти чужий гурток, напр., у славетній грі гокей! Навіть старі мужчини й жінки радо одягають сокільські однострої і карними лавами ідуть виявляти на розлогих майданах свої руханкові здатності.

За наших часів – майже 60 років тому – на Великій Україні не існували сокільські товариства і взагалі руханка не була поширена. Вперше пізнала я шведську руханку в 1873 р., коли мені довелось її провадити в мойому «Дитячому Садку» в Києві. Дітям дуже подобалися початкові вправи: ручки вгору, ручки в бік, піднімання ніжок і т. д. Подобалося це і батькам, що приходили дивитися на ці вправи. Всі розуміли, що це корисне для дітей, але й думки не було у нікого про те, щоби руханкою могли займатися студенти або взагалі дорослі.

Але ось в 1874 р. приїхав з чужини до Києва молодий український вчений, приїхав з молодого гарною дружиною, що вдвох виглядали справжніми європейцями серед нашого тогочасного провінціального суспільства в Києві. Це був Зібер, відомий соціолог та економіст. Він був членом «Старої Громади» і відразу після приїзду висловлював

своє здивування: як ви можете не вправляти щодня? Про це запитуван він таких мудрих і старих учених, як В. Антонович або Житецький.

«Сидите над книжками по цілих днях і не освіжуєте своє тіло руханкою» – запитував Зібер – «де ж ваша руханкова заля, де ваші руханкові прилади?» Ну звісно наші історики та фільольоги насмішкувато слухали еретичні розмови «онімеченого» українця.

За деякий час Зібер знайшов чудову заляю при Великій Володимирській вулиці, знайшов свідомого чеха для провадження руханкових вправ, і так повстала в Києві т. зв. «Заля для шермування і руханки». Ну вже хай би вчений соціольог скакав собі «на кобилу» або ліз на драбину, але також і гарна його жінка не відставала від нього ані на крок у спритності рухів. Хоч і цікаво було нам, дівчатам, дивитися на ці вправи, але казали нам приходити не інакше, як у штанях!.. А наше покоління було так надзвичайно соромливе!

Першою сміливою жінкою, що пішла вправляти руханку, була Христина Вовк, також дружина відомого нашого соціольога, її чоловік там уже був перед тим і навіть мене підмовляв, щоби я рівно ж вправляла. Коли я придбала собі руханкове одіння, також прийшла до тієї «Залі», а там уже було повно наших: увесь гурток Вовка – т. зв. «гави», більш «еманціповані» дівчата та ін. Дивлюсь, а тут Житецький з розбігу бере «дістанції», а грубезний наш лікар, дуже засапавшись, виліз аж на гору якогось стовпа. І весело і соромно... Українська мова лунає і бачу, що Вовк під час руханкових вправ провадить конспіративні розмови... Чому ж не вправляти, коли разом із тілом і душа має свою втіху? Деякі ортодокси українці спочатку соромилися признаватися, що вони ходять на руханкові вправи, і тому нерідко казали, що вони ходять вчитися шерму, бо це, мовляв, завше придасться...

Часи змінилися. Фізичне виховання завоювало собі визначне місце в житті культурної людини. Сокольські організації мають славетне значіння. Приналежність до них є здебільшого, мовляв, легітимацією на фізично розвинене тіло і морально здісціпліновану душу. Але бажано, щоби наші молоді і старі Соколи не забували – на своїх руханкових майданах і в своїх руханкових залях те саме гасло – Україна, – про яке в XIX віці Федір Вовк мусів дбати конспіративно.

Ви, Соколи, повинні сміливо, отверто та мужньо піднести його високо.

(Дж.: Український сокл. – 1935. – Березень. – С. 1).

Децо з давнього минулого

Святкує «Діло» свій 50-літній Ювілей. Велике це діло 50 років відбивати на своїх сторінках усе життя краю, вести нарід на нові стежки, відкривати перед ним нові думки, нові винаходи всесвітньої науки. І слава такому органі, який чесно провів 50 років цю тяжку в наших умовах працю.

Не знаю, як-то було в Галичині під ті часи кінця XIX століття, а на Наддніпрянщині то були тяжкі часи московського поневолення, і конституційна свобода Австрії здавалась для нас недосяжною мрією: усе, що змагало до вільного слова і незалежного виразу, шукало його на тому боці Збруча. А звідти воно вже перекидалось на беріг Дніпра як контрабанда, як заборонений скарб нашої власної думки, за який варто було і в в'язниці посидіти. Про яку-небудь українську пресу на Наддніпрянщині в ті часи не можна було й мріяти. Цілком зрозуміло, що поява такого часопису як «Діло» була цілим історичним явищем і за усякими адміністративними дозволами передплачували його лише українці виключно національного напрямку, як Кониський та Міхновський, упевнені самостійники. Для інших земляків це була тільки випадкова радість, коли «Діло» попадало до їх рук.

Довголітня заборона української преси на Наддніпрянщині привела до того, що люди не мали якось звички читати газети взагалі, ані не відчували потреби мати свою у рідній мові, так що коли після великих невдач у війні з японцями російська влада трохи зм'ягчила своє становище до України, то з відкриттям «Думи» розв'язано теж питання про волю друкованого українського слова і про українську пресу. Але саме в цей політичний гарячий момент – народження конституційних умов народнього життя виявилось, що серед українців нема звички користуватися рідною пресою. Я дозволю собі тут навести з листів покійного Ол. Ол. Русова деякі погляди про становище української преси в роках 1905–1906:

Вже йшла повним ходом праця «Думи», і як виразник групи українських депутатів (Онацький, Зубченко, Шраг, Шемет, Чижевський) виходив тижневик «Український Вістник» – (в якому писали Грушевський, Русов, Славинський, Овсян. Куликовський). І ось відразу довелось припинити це дуже корисне видання, про що і пише Русов до нашого приятеля Л. Жебуньова: «Я повернувся з Черниговщини до Петербурга, а тут мені кажуть: припинили «Укр. Вістник», бо грошей нема на що видавати. Звісно, українці – які це передплатники? Як

зробив я статистику, то вийшло всіх передплатників 198 (на всю Україну!), а «Основа», як знаєте, за два роки видання придбала 180, значить поступ на 10%. Добре, що Білозерський тоді всі конторські книжки попалив; – а з цих 198 передплатників «Укр. Вістника» з 8 українських губерній було тільки 96, та й то тільки 76 справжніх, 20 таких, яким «Український Вістник» висилали замість «Свободи і Культури». Оттут і старайся для земляків! За три місяці видання «Укр. Вістника» набралось аж 76 передплатників. Закриємо – кажуть – шкода праці! Та ні ж. На зло землякам, хоч для тих 102, що з Великоросії, Сибіру, Польщі та заграниці передплачують – будемо таки видавати! Ну, днів 3–4 на біганину за грошима втратили, а таки спромоглися і 12 № (я ще його і не читав ніколи) випустили і ще штук 20 книжечок за цей рік випустимо, а там уже побачимо, чи варто діло далі вести. Здобули 2.000 карб., а ще 1.000 треба здобути, тоді і до кінця року додержимося. Написав я Антоновичу у Київ, щоб там нам 1.000 здобув. Хоч би з Гадяча та з Полтави помогали, чи писанням боєвих статей, чи (найбільше) лайкою та чесно просячи земляків, щоб передплачувалися, бо настануть же вибори в «Думу», треба гартуватись, щоб українців однодушно у «Думу» обрано більш, та таких, щоб не розлізлися як руді миши по усяких «фракціях»... Треба, щоб одна була партія «Партія Українського Народопрямства» від Терека аж до Сяну! А на її пропаганду, на її орган пресовий треба, щоб мільон був у скарбничого, тоді і діло буде. А то завелось тепер аж три органи, начеб і однієї партії – «Рідний Край», «Український Вістник», «Українська Думка» – а грошей ніде нема хоч і закривай усі ці часописи...»*

Так то тяжко починалась на Наддніпрянщині перша преса, яка повинна була об'єднувати всі політичні українські партії довкола одної мети. Пройшло 50 літ, пережило і «Діло» мабуть не один чорний день, мужно їх побороло, але чи досягло воно тої мети, до якої закликав 30 років тому один з наших видатних патріотів – чи об'єднало воно всі галицькі найчесніші партії коло одного завдання?

В усякому разі читачі «Діла» звикли рахувати його за головний орган української преси всіх українських земель на європейському континенті. Побажаємо йому ще довгого життя і щоб незалежно та чесно могло провести головну проблему всіх цих земель.

Прага, 27. XII. 1937.

(Дж.: Діло. – Львів, 1938. – Ч. 9. – С. 8).

* З недрукованих листів Ол.Ол.Русова.

2.2. З великих днів

*«На далекій чужині, серед тяжкого
емігрантського життя кожний
українець... обміркує всі гріхи нашої...
політичної недосвідченості. Виховає себе,
щоб вони в нашому майбутньому не
повторювались».*

С.Русова

Великдень у Кам'янці

Великдень 1920 року застав мене у Кам'янці-Подільському. Місто було тоді переповнене військом. Правда, на вулицях його не було видно, але воно вміщалося по касарнях та шпиталях.

Час був тривожний. Звідусіль проникали вістки, одна більш неймовірна від другої. То приїде хтось і запевняє, що українські міністри у Вінниці, що повстанці забрали Одесу. То поляки оголошують, що столицю Поділля вони зроблять Нову Ушицю. То приїде з Варшави якийсь кур'єр й привезе, що Антанта вирішила прилучити Україну до Чехії. Іншим разом починалася тривога – насуваються большевики з боку Проскурова.

Я ввійшла тоді зовсім у дрібну допоміжну роботу. За американські гроші вдалося нам зорганізувати кілька дитячих харчівень у Кам'янці. Пам'ятаю одні дуже цікаві збори коло церкви на Підзамчі. Мріялося тоді всіх убогих дітей пригорнути й нагодувати. При кожній харчівні влаштовували ми й дитячий садок, щоби й виховної сторінки не занедбувати.

Ця праця заповняла мені весь час, допомагала забувати свій сум за родину та наше політичне безладдя.

Наближався Великдень. Я – за своєю педагогічною працею та постійною тривоگوю й не чулася, як він наблизився. Але наші жінки, зорганізовані в «Союзі Українок», про те пам'ятали. Одного дня піднесли на нараді потребу влаштувати хоч скромний, але радісний Великдень нашим козакам у касарнях.

Сказано й зроблено. Зібрали грошей, напекли пасок і зладили крашанок. Добули дозвіл на вступ до касарень і маленькими групами по 2–3 жінки обійшли першого дня всі касарні.

Я прилучилася до групи, що складалася з Людмили Старицької-Черняхівської, Ганни Приходько і Блянки Баранової. Ми ввійшли до касарні з якоюсь галицькою частиною. Як щиро вітали нас ці козаки! Засипували питаннями: чи немає вісток із-за Збруча, чи не буде скорого наступу на червоних, як ставиться до нас Антанта! Годі було на все те відповідати; не хотілося поширювати неперевірені вісток. І важко було роздавати наші дрібні дарунки. Видно було, що цим щирим, невтомним людям потрібно щось зовсім іншого.

Коли ми верталися з касарні, виглянуло сонце з-за сірих хмар, позолотило кам'янецький собор.

Неначе промінем надії освітило Турецьку фортецю, міст над Смотричем і далеку дорогу на захід, звідкіля ми все сподівалися допомоги. Промінь надії блиснув і в моїй душі. Та не сонце викликало його, а ті щасливі очі, що стрічали нас у касарнях із такою вірою в майбутнє. Я – що мала нести розраду, вернулася сама підкріплена.

Оцей короткий мій спогад не може вповні передати того великодушного настрою, що тоді був у Кам'янці. Добре було б, щоби й інші жінки, що тоді працювали, відгукнулись та про те розказали.

Прага, березень 1936.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1937. – Ч. 9–10. – С. 2).

Двадцять літ тому

Що значить двадцять літ в історії якоїсь держави?

Але для України цих двадцять літ, 1917–1937, знаменний, багатий у події час. Час великих перемін і несподіванок. Тим радше зупиняємось згадками про 1917 р.

Нехай усі ми, тодішні активні українці, наробили силу політичних помилок, нехай не зуміли завершити будови нової незалежної української Держави. Але в березні 1917 пережили всі верстви українського народу таке велике щастя! Велика подія застала нас несподіваними. Так мало було щиро свідомих і політично зрілих українців! З кого складати величезну урядову машину, коли немає людей із адміністративним досвідом, коли за кожний крок до самостійного чину наступали на нас росіяни й жиди? За кожную українську школу, за кожний офіційний папір, написаний по-українськи, треба було боротись.

Та й не тільки москалі перешкоджали нам у цьому, а також «малороси», т. зв. «мартовські українці». Ці ставилися до справи легко-важно, а то й байдуже, і ще більше зупиняли її, як ворожнеча перших.

Але разом із цим ішло Відродження, триумфальне й стихійне. На вулицях залунала рідна мова, на урядових установах замаяли жовто-блакитні прапори, з усіх усюдів прибували українці. Верталися з за-слання, приїжджали з далеких закутків Росії, а перед будинком Центральної Ради селянських возів довгий ряд.

Селяни прибували з найближчих сіл. Несміло входили вони в будинок і розглядали секретаріяти, наївно розпитували про нові порядки, а наприкінці в кожного з них фатальне питання: «а як буде з земелькою?»

В нашому Секретаріаті Народньої Освіти, зараз наліво від головного входу, в кулюарах найбільший рух. У ці золоті дні ми раділи цьому нестримному бажанню освіти, що його відчувалося всюди. Величезний попит на українську книжку, на українську газету просто переходив усякі сподівання. Раніш у Києві була усього одна українська книгарня на Безаківській вулиці, мала й незамітна. Піддержував її Євген Чикаленко і Стара Громада. Там більш сходилися українці для конспіративних розмов, ніж для купна книжок. Та й купувати не було що, бо під час війни нових книжок майже не друкували. Тепер відкрили три великі книгарні на головних вулицях Києва, на Хрещатику й Володимирській. Книжок не вистачало. Старі видання вичерпувались, а нових не було. Хотілось чогось свіжого, нового. Запрацювали наші письменники й педагоги, бо в першу чергу були потрібні шкільні підручники. Спірідон Черкасенко, Павло Зайцев, Сергій Єфремов почали їх складати, бо недостача підручників спинювала шкільну справу.

Мені пощастило працювати в секретаріаті Стешенка. Яка це була непохитна, енергійна людина! Він держав міцно національну лінію в освіті, кинувши гасло: вся освіта, згори до низу українська! Сейчас треба було налагодити справу українських вчителів та підручників. Для цього скликав він перший всеукраїнський учительський з'їзд. Це був момент, коли зійшлася вся численна вчительська громада. Яка це була велика хвилина, коли Стешенко відкрив з'їзд по-українськи й з'ясував у ньому свою програму! Вимагав учити по-українськи (за що саме не один із присутніх учителів побачив сибірські тундри). Маленька, конспіративна вчительська спілка в Полтаві перейменувалась тепер на Всеукраїнську Спілку Вчителів.

І пішла по з'їзді робота. Почались відкривати по селах і місточках українські школи й гімназії. Приїздили делегації від селян із проханям відкривати в них Просвіти. Зорганізувався й Народній Театр під керуванням Людмили Старицької і п. Дорошенко.

Не мовчав і той відділ, де Стешенко призначив мене за шефа, а саме відділ дошкільного виховання і позашкільної освіти. Другий відділ організував курси для вчителів, Просвіти, курси для сільської молоді. А в першому мала я спочатку чималі труднощі, бо справа дитячих садків ще не була така популярна, як тепер. Та озвались бувші земства, де вже були тут і там літні дитячі садки. Відгукнулись школи й великі фабрики. Мене закликали скрізь давати практичні поради й читати відчити по дошкільному вихованні. Всюди стрічала я ентузіазм і добру волю підмогти мені в цьому. Тільки москалі вибачались звичайно зо злобною посмішкою, що не можуть відповідати мені на «державній, новій мові». Але українці вчителі були в захопленні і весело було почувати себе поміж ними, як між одною великою родиною. І якою великою й щасливою здавалась тоді вся Україна! Мені довелося об'їхати її від білих крейдяних гір Вороніжчини до шумливих порогів Дніпра в Катеринославі. В тому самому Катеринославі, де я тринадцять місяців сиділа в тюрмі за якусь українську книжку, тепер я вільно з доручення державної влади читала по-українськи заклик до українських шкіл – «згори до низу». Чудодійний переворот!

Але, на жаль, занадто скоро почали виявлятися зловісні признаки майбутнього: першою жертвою московської ненависти до нашого Відродження впав з руки скритовбивника в темних вулицях Полтави наш генеральний секретар освіти Стешенко. Це нас страшенно приголомшило. Але ніколи було над цим застановлятися, праця йшла гарячково...

В Секретаріаті, що перенісся в будинок 1 гімназії на Бульварі, йшла така гаряча реальна праця, що ми й не завважували цього. Всюди повставали народні й середні школи, приступали вже до українізації високих шкіл. Довго не згоджувався директор Фреблівського Інституту в Києві українізувати його (я була там лекторкою дошкільного виховання) та вкінці пішов на уступку. Назначив мене заступницею директора Інституту, і я мала керувати тими предметами, що їх мали читати професори по-українськи. При Інституті зорганізувались два дитячі садки, російський і український.

Окрім цього, мала я зразковий український садок, незалежно від Інституту, на Бульварі. Його вели дві мої слухачки, й можу сказати, що справді зорганізували його зразково.

Взагалі цей нестримний гін до освіти, що його виявило тогочасне українське населення, може нас найкраще переконати про важний обов'язок, що тяжить на нас – дати народові якнайкращу, правдиву, реальну освіту. Не голосні промови ріжних партій, не голосні памфлети ріжних політичних напрямків, а освіта загальна і професійна показалися тоді конечними. Ось чому навчив нас перш за все славетний 1917 рік серед усього хаосу, захоплення, помилок і короткої свободи. Незабутній рік! На далекій чужині, серед тяжкого емігрантського життя згадує його кожний українець і обміркує всі гріхи нашої тогочасної політичної недосвідчености. Виховає себе, щоб вони в нашому майбутньому не повторювались.

Ржевниці, 1937.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1937. – Ч. 8. – С. 3, 12).

З великих днів (Уривок із спогадів)

В 1918 р. події йшли одна по другій. За той час, що я працювала в Міністерстві Освіти, міністри позмінялися, Центральна Рада впала, її заступив гетьман. Дехто з українців радів цієї зміною, як от Богдан Кістяківський, Шемети. Це були люди щирого українського патріотизму і гетьманат вважали вони за щось стале, що могло забезпечити Україні державну певність. Але ми, колишні члени Центр. Ради, бачили всю штучність цієї державности, що ґрунтувалася на чужій допомозі. Українізація освіти, що її так енергійно розпочав Стешенко, посувалася дуже мляво, та й езекуції, що їх так переводили по селах німецькі, чи то наші, таки гетьманські козаки, дуже перешкоджали нашій праці. В українських колах обмірковували, чи брати участь в уряді, коли гетьман закликав поступових українців на урядові посади. Майже одногласно приходили до негативного рішення в цій справі.

Під проводом Винниченка зоранізувалася Національна Рада й на одному з засідань стрінулася я з Петлюрою. Його тільки що випустили з тюрми. Він був у військовому вбранні, трохи змарнілий і блідий

від тюремного життя, але з такими самими промінчастими очима, як завжди. Нас було небагато в маленькій кімнатці нового клубу на розі Прорізної вул. Винниченко, як голова відкрив засідання саме болючим питанням:

«Ми мусимо сьогодні вирішити, чи нам скидати гетьмана з його москвофільством, чужоземною піддержкою, буржуазним ладом життя, чи нам скоритись і об'єднатись із ними, бо небезпека все зростає. Це мусимо вирішити».

По цих словах настал повна тишина. Питання було поставлене руба. Всі боялися сказати остаточне слово.

Але я не могла змовчати. Діяльність Кістяківського, натовп москалів у Києві, німці зі своїми драконадами по селах, – все це так тривожило, так нівечило само уявлення незалежної української республіки, що здавалося прийшов усьому край. Годі було терпіти. Тим більше, що з виходом Петлюри з тюрми ми мали кого поставити на чолі повстання.

Мою промову підтримали, вирішили, що Петлюра зараз же подасться на села збирати військо. Ще підчас своєї праці в Союзі Городів і в Центральній Раді він придбав велику популярність серед військових частин і населення. Ми розійшлися дуже пізно в піднесеному настрої.

Була місячна ніч і дзвінко лунали мої кроки. Ми мешкали на Володимирській, зараз за університетом. Ідучи, я пригадувала собі всі події цього, такого багатого в події року.

Тимчасом становище в Києві все гіршало. Міністром освіти в останні часи гетьманату призначено В.П. Науменка. Багато зробив він для української культури, бо це була людина надзвичайного розуму й широкої освіти, але багато тоді й пошкодив. Хай пером ляже земля над ним, що з шляхетною мужністю прийняв смерть за Україну! Та коли призначили його міністром освіти в таку тяжку хвилину, коли влада хиталася під натиском москалів, коли вже почалися повстання по селах, Науменко видав заклик до молоді записуватися в ряди гетьманського війська. Цей заклик звертався не тільки до студентів, але й гімназистів. Ми відразу обурились проти такого жорстокого нівечення нашої молоді. Але цей заклик зібрав тільки зобов'язаних військових і цілком несвідому молодь. В будинку Центральної Ради зібралися ці добровольці-гетьманці. Свідомі українці тікали до повстанців, щоби не підтримували гетьманського уряду. В усіх на устах було ім'я Пет-

люри. До нього хилилося все довір'я, всі надії українського народу й громадянства.

В міністерствах в тому часі вже не працювали. Київ був відрізаний від решти України повстанцями. Ми тоді лише стежили, з якого боку вони підійдуть. Потроху вже почали вступати окремі військові частини в місто, тоді коли прихильники гетьмана вже його покидали. Ось настав той день, коли сам Петлюра з'явився в Києві.

Який це був великий день! По Бібіковському бульварі замаячили наші прапори і козаки-повстанці, вкриті порохом, ішли бадьорим кроком. Ввесь Київ висипався на вулиці. Жінки в народньому вбранні, діти засипали Петлюру й козаків квітами. В усіх на обличчі невимовна радість, на устах вигуки «Слава»!

На radoщах громадянство й міська управа влаштували на честь Петлюри й його отаманів пишній обід у залах українського клубу. Господи, як було весело! Як щиро вітали ми наших переможців! Вітала я, як завжди, від усього серця, а Петлюра, як завжди, зрікався всяких похвал, перекидав весь успіх на мужність своїх співробітників.

* * *

1920 р.

Ми евакуювалися до Борщова й чекали повороту до Кам'янця, що його зайняли були большевики. Генерал Удовиченко і полковник Шаповал мали провадити наступ. Вночі було чути в Борщеві гармати і серце билосся з тривоги. Мені розказували пізніше, як наші козаки рвалися в бій. Звечора під дубом проспівали молитву і наш гімн, а вдосвіта пішли в наступ; не хотілося їм руйнувати своє місто гранатами. Большевики тікали, бо бачили в наших козаків таке піднесення, що не мали надії встоятись перед ними. В день козаки ввійшли вже до Кам'янця, де жіноцтво зустріло їх квітами.

На другий день ми з Огієнком вирушили автом із Борщова. Боже, я цілувала землю, коли переїхали Скалу й наші рідні степи прийняли нас у свої обійми. Наше авто раз-у-раз псувалося, останню частину дороги прийшлося йти пішки. Що то була за щаслива ніч! Ми дома⁵³!

Другого дня вранці в'їхав і Петлюра. Ентузіазм був величезний. Маленькі діти з дитячого садка йшли попереду перед університетом і тоненькими голосками співали «Ще не вмерла Україна», а він підняв і поцілував ту дитину, що подала йому квіти. Другого дня місто й

⁵³ Виділено в оригіналі (упоряд.).

земство влаштували на честь Петлюри урочистий обід у залі бувшого «Дворянського зібрання». Із жінок було нас дві, представниця студенток та я.

Я привітала Петлюру від жіноцтва і сказала, що хоч жінки не можуть брати участі в обороні рідного краю, у військових подіях, але всім серцем раді заспокоїти страждання героїв, і раді себе віддати на служення їм. Тоді й Петлюра відповів:

«Ні, пані, жінки можуть більше того. Пригадаю Вам, як ви самі своєю щирою промовою зробили в Україні політичний переворот».

Мені стало соромно. Це він нагадав те рішуче засідання Національної Ради в Києві.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1936. – Ч. 10. – С. 2).

Пам'яті лицарів. (Спогади)

Вже десять літ, як український народ не має свого війська! Десять тяжких літ!

У народа, що живе вільно, є дві святині: власна школа й власне військо. Школа дає зброю проти злиднів, проти приниженого стану серед других народів; військо – то певна оборона незалежності й волі народу.

Минуло десять літ. І коли наші діти вже не знають, що таке українське військо – ми, літні люди, ще маємо щастя сказати: «Ми бачили його. Ми мали честь служити в українському війську!» А жіноцтво наше згадати, як воно лікувало рани наших лицарів, затримували ту кров, що вони проливали за свободу рідного краю.

Бачила я його в різні моменти. Ми, міністерські освітні працівники, розклалися з паперами в кулуарах Центральної Ради, заводимо під проводом Стешенка українські школи, українські просвітні установи. В кулуарах було тісно, стояв галас, доводилося постійно перекладати папери на невеличких столах, але працювали ми з захопленням.

Раптом счинився гамір, молодь кинулася до вікон, з уст до уст переходило: Чорноморці! Справді, перед банком стояла маса в темно-блакитних одностроях. Вона приїхала вітати Центральну Раду й зло-

жити свою пошану її президії. Молоді гарні обличчя, запалені на південному сонці, наче несли з собою могутній подих Чорного моря, віддавали свою відвагу службі молодій республіці. І весело ставало уявляти собі, що аж до берега бурхливого Понту Евксинського розлягалася її територія. Згадувалися козачі байдаки, що летіли визволяти братів з неволі. Уявлялися... Багато ще дечого згадувалося й уявлялося...

Потім бачила я, як Директорія входила у Київ. Вздовж Шевченківського бульвару проходило українське військо, те, яке вороги із зневагою називали «Петлюрівськими бандами» – ішло в однакових для кожного полку одностроях, з українськими значками, під українським прапором. Порохом вкритий був їх одяг, втомлені, але бадьорі були їх обличчя. Сильне, особливе якесь вражіння робило це військо. Неначе йшло воно просто з поля, з хат, неначе сам народ з сел, з містечок вийшов на заклик, покинувши працю, віковичну працю коло землі, озброївся й пішов боронити свою щойно виборену, свою Республіканську волю. І цьому народному війську кидали квіти дівчата, діти, старі; кричали йому: «Слава!...» Думалося, перемогли московських добровольців. Німців переможемо й більшовиків, що вже починали загрожувати з півночі.

Пам'ятаю в ті дні обід на честь Директорії в саялах Українського Клубу. Яюсь невесело виглядала на ньому українська старшина. Чи вона втомилася в поході на Київ, чи якась незгода закрадалася серед отаманів. На цьому обіді серед військової старшини не почувалося тої безпосередньої радості, що панувала на Шевченківському бульварі, де переходило наше військо під проводом її, цієї самої старшини. Неначе страшне майбутнє вже малювалося в думках цих войовників! Те майбутнє, що за кілька місяців вигнало нас із Києва, перевело страшним шляхом страждання, зневаги, прокльонів, аж поза межі рідного краю...

Після того я вже не бачила українського війська, а лише рештки окремих його частин. Бачила, як вони мовчки, зосереджено виступали з Кам'янця. Тихо виїздила кіннота вузькими вулицями, а з вікон, ховаючися за напів закриті віконниці, нечесний ворог стріляв по ній. Козаки не відповідали на ці стріли. На їх гордих, спокійних обличчях ясно світилася одна думка: «Знай, вороже, ми скоро повернемося!» І вони справді верталися, визволяли те або інше місто чи повіт, а далі безсило падали від тифу, в страшних муках, без жодної лікарської допомоги, ба – навіть без ковтка свіжої води, піднесеної до спраглих вуст...

Крім тифу й голод виснажував сили військових частин. Правда, це не був справжній голод, це була постійна недостача провіанту.

Пам'ятаю, коли наші частини відбили Кам'янець, заклалося жіноче товариство для заспокоєння потреб військових частин. Накупилось борошна, круп, усякої живности, тютюну, мила, й повезли те все пані Приходько та я до місця постою головних частин війська аж за Стару. Їхали кіньми цілий день. Над вечір приїхали в село. Козаки ласкаво нас зустріли й найбільше тішились цигарками та тютюном. Вечеряли в якійсь довгій повітці. Старшина була молода, весела. Кажали, що у козаків настрої такий бадьорий, такий піднесений, що з ними можна й Київ повернути. Але, придивившись, ми побачили, що далеко до Києва тому козакові, якого нужда з'їдає, який по дорозі в усіх шпиталях покотом у тифі лежить, годуючись чорним хлібом.

Неорганізоване було наше заплілля. Козаки гинули від недогляду – босі, обдерті, хворі. Тільки й трималися піднесеним настроєм, завжди готові до бою, хоч часом і зброї не вистачало для боротьби з численним і краще озброєним ворогом. Лицарі великі, де ви тепер?

Я бачила, де вони опинилися в 1919–1920 рр. Разом з д-ром Черняхівським та його жінкою, як представниками Червоного Хреста, довелося мені об'їхати польські табори. «Очі, очі, на що ви здалися?!» Ті, що чесно боролися за волю свого народу, свого краю, сиділи за ґратами, в тифі, серед купи трупів, з гарячковим вогнем у очах підводяться на ліжках і хриплим голосом питаючись нас: «А що там у нас, на Україні»? На тій Україні, яку вони своєю кров'ю скропили! Перед смертю, востаннє хотілося їм почути про неї. Не довелося за неї з честю на полі у збройній боротьбі полягти – присудила лиха доля в далеких таборах за ґратами загинати!

Дорогі, чесні лицарі! Знайте, що пам'ять ваша не вмере в душах нащадків!

(Дж.: Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 8–10).

Свята на чужині

Перший день Різдва. В невеличкій залі отеля правиться служба Божа. Нема олтара, на невеличкому столі стоїть чаша з дарами, за другим священик виконує свої ритуальні справи. Сумно блимають свічки, сумно у вікна заглядають сутінки похмурого зимового дня, а ще сумніше виглядають обличчя присутніх – є тут чоловік 30–40, чоловіки й жінки, діти, дві старенькі пані – усі бліді, виснажені, а очі... вони дивляться кудись поза стіни чужої салі, туди, де, «за Збручем», залишилися їх родини, жінки беззахистні, діти ненагодовані й голі, старенькі матері, що вже не побачать може ніколи своїх змучених синів. І в душу линуть слова рідних молитов. Хор молоді так чуло, гарно співає, й линуть Божий глаголи.

А ось навколюшки стає св. отець, падає навколюшки вся церква: читає священик страшну молитву, молитву біженців з рідного краю, смігрантів бездомівних; просто в серце летить кожне слово: «не дай ворогу перемогти нас, захисти дружину безпоміщну, не дай загинути рідному красві, дай силу козакам перемогти ворога. На тебе, Боже, одна наша надія, дай повернути живим в рідний край».

Страшна молитва, в цілій Біблії не знайдете гіршої трагедії: син не знає, де мати, дружина не знає, де батько її дітей; по один бік руїна і привід смерті, по другий бік чужина й безпросвітня мандрівка, голод, самотність. Тяжка Божа кара! Жиди на втіху собі склали таке прислів'я: «Бог карає того, кого він любить», і лічили себе за своїм стражданням вибраним народом. Чи матиме таку ж сумну втіху й український народ? І невже одна його надія на Бога, а не на себе самого?...

Такі думки оступили душу за час цієї чудово трагічної молитви. Але заспівав хор, залунали молоді, свіжі, гарні голоси, молодий гурток співав так щиро, й мимоволі в душі віджила надія – ні, талановиті народи не вмирають. Чарівні звуки колядки обвівали теплом, і поза межами темних стін отельного залу бачилось село, вулиця, вкрита снігом, хатки, колядки, там – за Збручем – вдома! І віра-мрія відроджувалася і геть гнала розпач і сум...

А ввечері в тому ж залі була ялинка! Велике, гарно вбране дерево, з могутними паперовими козаками і косоглазими дівчатами пишалося посеред залі, і дітки – малі й великі – як проміння щастя, носилися по залі, безпосередне щасливі, наповняли хату радістю. Дивлячись на

них і батьки на хвилинку забували недолю, і на виснажених обличчях грала весела усмішка.

Уся кольонія, окрім де-яких занадто високих олімпійців, зі-йшла, щоб на дитячому святі трохи відпочити душею. І справді: свято вийшло таке щире, таке приємне, що задовольнило й американців, які дали свою матеріальну допомогу, і публіку, яка дуже вдячна була Союзіві українців, який організував свято, додавши своїх грошей і чимало праці. Співав хор колядки, щедрівки; співала дуже гарно одна пані «Айстри» Лисенка й «Три шляхи» Степового, завзято танцював один артист гопака, діти по своїй власній ініціативі деклямували, співами гралась, їли (саме приємне в наші часи бачити, що дитина їсть), дітям пороздавали дарунки. Потанцювали трохи й дорослі, розбились на гуртки, балакали не за щоденні інтереси, а за українську культуру, за різні засоби, щоб підняти свідомість народу. Зовсім наче там, «вдома», куди весь вечір мимоволі линули усі думки...

І розійшлись з надією, що й тут можна працювати усе для неї, для рідної неосяжної України.

(Дж.: Українська трибуна. – Варшава, 1922. – Ч. 12. – С. 3)

Свято єднання і братолюбія

День 30 липня мабуть надовго залишиться в пам'яті мешканців м. Подебрад. Це був день, коли так пишно виявилася взаємна приязнь між місцевим чеським населенням та тимчасовою українською колонією, день, в який спільним шляхетним зусиллям незалежної Чехії склали свою допомогу нещасній окупованій своїй сестрі Україні. Наче сама природа сприяла Святові взаємної любови й довір'я: після холодних похмурих днів яскраво заграло сонце на чистій блакиті неба і своїми золотими проміннями заливало величний похід, що був улаштований спільно чеськими місцевими громадськими організаціями і українською колонією. Підготовлялись цілий тиждень, і ця спільна і господарська, і декоративна, і організаційна праця так зблизила і місцеве жіноцтво з жінками наших професорів та нашими студентками, і місцевих провідників громадянства з нашою професурою й студентством.

В 2 годині по-полудні вирушив похід: поперед усіх йшли діти (і чехів, і українців) в білих убраннях; на чолі їх три маленьких бой-

скаути репрезентували диких індіців з пір'ям на голові і з таким рішучим, сміливим виглядом, наче вони справді йшли на бій з білими в колишніх преріях Мисіссіпі. За ними несли плакат з страшним малюнком Голоду, що люто захопив у свої пазурі маленьких діточок. Далі йшли деякі чеські організації й нарешті їхало 4 великих гарби. Передня гарба запряжена волами, вся уквітчана зеленими великими гілками й квітами нашими – маками та волошками. Гарба, воли, ярма – усе було уквітчано, а в гарбі дівчата й парубки в українських убраннях, такі яскраві, гарні з граблями та серпами, символізували колишню «щасливу» незалежну Україну. І ця завітчана гарба, така красива, пишна, страшенно нагадувала ті грецькі гарби, що виступали на святах Цецери в класичній країні краси, в Греції, і дійшли до нас в мистецьких барельєфах.

На другій гарбі їхала «Війна», жовніри з рушницями, евакуація – в особі змученої жінки з дітьми, і інше лихо.

На третю гарбу мало хто міг дивитись без сліз: це була не алегорія, а реальний образ сучасної України, «радянської» України під експлуатацією окупантів: того большевицького «раю», в якому агонізує наша колись багата й «щаслива» Україна. На невеликому возі, задрапірованому чорним, стояла велика чорна мовчазна труна, а виснажена мати обгортала знесиленими руками малих змарнілих дітей, над якою знесилено схилились два юнаки. Усі пози, вираз обличчя, були мистецькі виявлені і робили страшенне вражіння.

Перед усіма, на очах величного натовпу людей, тихо їхали колишня й сучасна Україна...

На четвертому возі символізована, багата природними дарами, Чехія з хлібом, молоком і маслом, вірна своїм історичним заповітам короля Юрія, подавала руку допомоги своїй слав'янській сестрі – Україні. За цією гарбою їхали ще екіпажі, усі уквітчані. Увесь цей гарний похід, залитий промінням сонця, пройшов спочатку центральними вулицями невеличкого міста, а далі через Лабу на широкий простір виносячи наче на далекий обрій чудове гасло єднання двох слав'янських націй, взаємної допомоги двох народів в страшну хвилину нещасної долі одного з них. І великий натовп йшов слідом зеленими луками, що так нагадують наші задеснянські луки, на той бік Лаби, у великий парк. В парку співав хор молоді і українська пісня лунала обік з чеською, в юрбі змішувалися національні вбрання Чехії й України. Пізно ввечері закінчилося свято і, гадаю, не скоро забудуть його меш-

канці Подебрадської околиці, бо дуже багато приїхало на це свято і селян. Пам'ятатимуть і українці щиро братерську заповогу мешканців Подебрадська. Може це скромне свято є те перше зернятко, з якого вибуває загальне слав'янське єднання, про яке мріяли не лише Чехи, а й найкращі діячі України і яке так давно висловив Шевченко:

– «А я нишком Богу помолюся, щоб усі слав'яне стали добрими братами й синами Сонця Правди».

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 8–10. – С. 60–61).

Чому я опинилася на еміграції*

Тяжко жити на еміграції, ох, як тяжко! І часто питаєш себе, як я могла покинути свій рідний край, як могла я опинитися тут, на чужій землі, одірватися від рідкого ґрунту, порвавши свої зв'язки з рідним населенням. Але так воно сталося і не могло инакше статися!

Вже після першої евакуації в квітні 1919 р., коли разом з Міністерством Освіти я мусіла випити цю тяжку чашу, я прийшла до переконання, що ніякий ворог не примусить мене покинути Україну і за її межами шукати забезпеченого життя та дурити себе мрійним обов'язком працювати в неіснуючому міністерстві. Коли на наше щастя можна було вже в червні того ж року вернутися до Кам'янця, ми землю рідну на той бік Збруча цілували, ми пішки йшли в піднесеному настрою.

Вкінці 1919 року я вийшла з Міністерства Освіти і ні в другій, ні в третій евакуації не приймала участі. Боже, як тяжко було бачити наші фури, навантажені наспіх скринями, валізами, кошиками, а на

* С.Ф.Русова мала можливість виїхати за кордон при евакуації Кям'янця Подільського в липні 1920 року, але вона свідомо залишилась на Україні, гадаючи, що не буде позбавлена большевиками можливості провадити аполітичну культурно-освітню працю, якій присвятила все своє життя. Восени 1921 року С.Русова втікла з совдепії й опинилася на еміграції. Через що так сталося? Відповідь на це питання має широкий суспільний інтерес, і тому ми звернулися до Шановної письменниці з проханням поділитися з громадянством тими особистими переживаннями, які примусили її покинути окуповану москалями Батьківщину. С.Русова ласкаво відгукнулася на наше прохання надіславши цю статтю.

них високо – яку-небудь пригноблену фігурку панночки з того або іншого міністерства. Тяжко було провозжати найдорожчих діячів, друзівлюбимих ... Один по другому гуркотіли авта і зникали кудись – в невідому, повну небезпеки далечинь...

Друзі одні умовляли їхати з ними: «Вас лихо тут чекає», застрашали вони; а другі патетично казали: «залишайтеся, як маяк українства».

«Маяк українства» на українській землі – це лунало якомсь дивно, але й без таких пишних слів всі ми, що залишалися з Кам'янці в 1920 р., добре розуміли свій обов'язок захищати українство. Ми можемо сміло й щиро сказати, що захищали його всіма силами. Університет, Кирило-Методієвці, «Віднарос» (Відділ Народної Освіти) з п. Вировою на чолі, і я, – всі ми йшли у ворожий табор, боролись там за освіту, культуру, гідність українських інституцій. І ворог ховав свої пазурі і давав нам якусь фіктивну мрію, що наша праця має для себе легальний ґрунт на шляху визнання культурної незалежності українського народу.

Та не довго могли ми сами себе дурити. Одна за другою падали наші фортеці: арешти Кирило-Методієвців, висилки українських діячів до Харкова і до інших, незавжди навіть відомих міст, цілковита руїна університету – це були факти, які вже весною 1921 року зсували полуду з наших очей. Але коли я обурювалася проти образ, що сипалися на наш університет, українці стримували мене й казали: «Мовчіть, перетерпіть ще трохи. «Наші» скоро прийдуть, не варт протестувати, скоро все зміниться».

«Наші прийдуть» – ця надія припиняла змагання до боротьби, до одстоювання своїх прав. І справді, скрізь вибухали повстання, надія на визволення гріла душу. Ще літом 1921 року я мала змогу їздити по селах, мати безпосередні зносини з учителями, з населенням, і культурна праця не сходила з національного шляху, а вже восени хмари облягли увесь наш обрій. Пані Вирову арештовано, конспіративну організацію юнацтва й селянства викрито, арештовано найкращих людей, найліпшу молодь, учительство. Машкару вже було цілком скинуто, ворог став перед нами в усій своїй «федералістичній» наготі. Він вишкіряв проти нас свої зуби і не крився в своїй ненависті до всього, що для нас було святим – до нашого українства.

Праця випала у нас з рук. На чолі освіти поставлено було кацапку, яка без парекладчика не могла вести справи. Гідність науки, професорів було розтопано брудним чоботом комісара Чалого... Але ще на-

дія не вмерла – Тютюнник іде, вже помста виконана «нашими» над чекістами в різних прикордонних місцях, вже ворог тікає, ось його фури навантажені перед кожною «чека», перелякані чекісти ходять озброєні з голови до п'ят, патрулі з монгольськими обличчями на всіх вулицях. Значить – близький вже час визволення!

Ні, визволення нема і не буде! Фури розгружуються, монгольські пики сміються, і ми знов ошукані, принижені, ні, – гірше того! – На наших очах розстрілюють дітей наших, молодь нашу патріотичну, моїх слухачок, 16–18 літніх дівчат. Все це бачити й мовчати і знову з катами зустрічатися на засіданнях, працювати з людьми, які знущаються над Україною – ні, краще смерть!

Там, за кордоном, живе теж український народ, – хіба праця для нього не є праця для українства? Не вічно ворогові панувати; культуру ж нашу можна ширити тільки серед культурного осередка, а не межі дикунами. Може ще мої останні творчі сили стануть в пригоді українському народові...

І я пішла. Двічі ловили мене большевики, за третім разом я перейшла Збруч.

Більше року проминуло з тої пори. Я працювала, не знаючи спочинку і не відаючи, чи буде справді користь з тої моєї праці, для якої я перейшла Збруч.

Тепер холодно обмірковуючи все, що сталося, я можу ясно сформулювати, через що саме я на еміграції.

Через те, що з большевиками я органічно не могла працювати: серед брехні, постійних компромісів не можлива одверта, твердо визначена робота! Через те, що я не могла підлягати постійно якимсь диким вимогам, які втручалися в інтимне приватне моє життя, не давали вільно дихати, примушували перетворюватися в дикуна без елементарних умов цивілізованого життя! Через те, що бачити все жахливе, що творилося навкруги й мовчати – для мене було неможливим. Здавалось, що там, за кордоном, так багато можна зробити серед своїх для тої ж любимої, дорогої України!

До цього додалося моє власне приватне бажання дати онуці освіту, вирвати її з того пекла, де вона могла лише притупити розум і огрубити серце.

Зрештою в мене тепер склалася така ж сама думка, яка мене стримувала колись від евакуації. Тікати з України, на мій погляд, має право лише той, кому загрожує смерть, – хоч, правду кажучи, ми має-

мо до діла з таким ворогом, про якого не знаєш, що він зробить завтра... В кожному разі я високо ставлю тих, хто залишився на Україні й до кінця тими або іншими засобами провадить боротьбу, захищаючи наше, національне.

Страшенно сумую за Україною, за рідними, яких там залишила, але тут я можу вільно й голосно виявляти, що я українка, я маю право бути людиною, жити незалежно і всіма силами працювати для української культури, тішучись тією надією, що коли-небудь ці зернятка перекинуться на Батьківщину й дадуть якийсь врожай. Само собою зрозуміло, що для цього треба не поодинокій роботі одної людини, а об'єднаних зусиль всієї української еміграції.

Весь сенс, усе оправдання нашого перебування за кордоном – в праці для України.

(Дж.: Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 1. – С. 14–16).

2.3. Ті, що від нас відійшли

«...Відходять від нас один по одному сильні духом велетні, відходить з ними ціла епоха духового життя України, епоха романтики, краси відродження народнього слова, великих культурних змагань...»

Софія Русова

Валерія О'Коннор-Вілінська

Великоукраїнська еміграція понесла ще одну тяжку втрату: 19. XII. 1930 вмерла письменниця Валерія О'Коннор-Вілінська, вдова по проф. Укр. Господарської Академії в Подєбрадах. Втративши улюбленого чоловіка, що в 1928 р. помер нагло на удар серця, не бачила Покійна цілі в своїм злиденнім життї, тим більше, що загрожувала їй сліпота, яка могла б припинити корисну працю Вілінської для української справи. Боячись дожити цього, кинулася вона під поїзд...

Покійна народилася 21. XII. 1866 в с. Миколаївці Кременчуцького пов. на Полтавщині в родині багатих дідичів О'Коннорів, яка була в близьких відносинах із сусідньою панською родиною Лисенків. Одна з сестер небіжки, Ольга, була першою жінкою М.В.Лисенка. Середню

освіту одержала Вілінська в Києві, а опісля була учителькою в парохіяльній дівочій школі в Харкові. Тут вона стає близько до Михайла Русова, а через нього й до РУП (Укр. Револуційної Партії). Часто перебуває в Києві, обертається в літературних гуртках Лесі Українки, Людмили Старицької й пробує сама творчих сил: співробітничает у «Літ.-Науковому Вістнику», «Сяйві», захоплюється укр. театром і пише п'єсу «Сторінка минулого», що мала успіх у Києві в театрі Олександра Вілінського (з родини Марка Вовчка). За укр. влади з захопленням працює разом із своїм чоловіком у Центральній Раді, а коли в 1918 р. большевики захопили вперше Київ, разом з чоловіком чудом уникає смерті. Вже їх вивели з дому під стінку, як їх пізнав один робітник, котрому багато допомагав Вілінський, і врятував від загибелі. За Директорії Вілінські від'їжджають до Цюриху з укр. генеральним консулятом, а по упадку укр. держави опиняються на еміграції у Відні, звідки переносяться до Подебрадів, де чоловік дістав посаду професора в Укр. Господарській Академії. Сама ж Вілінська брала діяльну участь у термінологічній комісії при Академії та її займалася літературною працею. У Відні пише до «Волі», в Чехії до «Нової України», де містила уривки з невидрукуваного ще в цілості роману «На еміграції», до ужгородської діточої «Пчілки», львівського «Світа Дитини» тощо. Видавництво М.Таранька видає її спомини про родину Старицьких та Лисенків.

Покійна була жінкою твердої волі й чулого серця, письменниця, що добре розуміла людську психологію й гарно володіла українською мовою.

Вічна їй Пам'ять!

(Дж.: Життя і знання. – Львів, 1931. – Ч. 5. – С. 143).

Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська

...Жінка покійного професора Української Господарської Академії в Подебрадах, відома письменниця В.О. О'Коннор-Вілінська померла 19-го грудня м. р. Вона сама собі заподіяла смерть: кинулася під потяг, який розбив їй череп і смерть була моментальна. Що ж могло навести жінку 64 літ на таку рішучу самогубу?

Цей вчинок покійна зробила цілком обмірковано. Два роки тому помер її чоловік – професор Подебрадської Господарської Академії.

Подружжя Вілінських було на диво дружне: чоловік і жінка кохали одне одного до останнього часу свого життя; межі ними була дивна гармонія, єдність в поглядах, переконаннях, взаємна пошана і довіра. Тяжко було В.О. пережити смерть чоловіка. Слабий фізично організм цілком піддався страшному горю, усе життя втратило для самотньої вдови будь-який інтерес, зміст, і вона дуже скоро після смерті чоловіка почала обмірковувати різні засоби самогуби, потайки від усіх, навіть потайки від своєї улюбленої племінниці, яка так щиро її доглядала і плекала.

Для активної завжди діяльної пані Вілінської страшно було лежати в ліжку, все хворою, слабою, та ще під загрозою сліпоти, бо якась дивна хвороба вже пошкодила їй одне око.

Що ж майбутнього стояло перед нещасною жінкою? Вічна хвороба, вічна залежність від забот молоді племінниці і неможливість працювати – і В.О. вирішила припинити таке беззмістовне існування, і 19 грудня сама пішла шукати смерті.

Валерія Олександрівна Вілінська, з роду полтавських землевласників О'Коннорів, народилася в 1866 р. в с. Миколаївка Кременчуцького повіту. Родини О'Коннорів і Лисенків були сусідами і в близьких дружніх відносинах. Старша сестра В.О. Ольга була дружиною Миколи Віталієвича Лисенка, відомого музики. Вчилася В.О. в Києві в гімназії Ващенко-Захарченкової, одній з найкращих шкіл в 80-х роках. По закінченню її вона переїздить до Харкова, де недовгий час учителює в Епархіяльному Училищу і виходить заміж за інженера Олександра Вілінського.

Більшу частину життя В.О. проводить у Києві, де близько єднається з літературним українським гуртком Лисенків-Старицьких. Її друзі – то поет Самійленко, поетеса Леся Українка, письменниця Людмила Черняхівська. Під їх впливом вона пробує свої сили, починає писати короткі оповідання в «Літерат. Наук. Вістнику», в київському мистецькому журналі «Сяйво». Вона захоплюється театром Садовського і пише п'єсу «Сторінки минулого», яка з успіхом іде в цьому театрі в Києві.

В Харкові починає писати книги для народу, і харківський Комітет грамотности видає її дуже гарно написану книжку «Первісне життя» (недавно перевидану на Підкарпаттю). Вона багато писала для дітей: оповідання, казки, п'єси для дитячих вистав і т. и.

З відродженням України в 1917 р. Вілінські стають обоє членами Центральної Ради. З першим навалом більшовиків на Київ їм доводиться переховуватися, і тільки випадково вони врятувались від розстрілу.

В 1918 р. українці перемагають більшовиків і Вілінські від'їздять з українським генеральним консулом закордон до Швейцарії. Але українська держава паде, і для Вілінських починається еміграційне життя. З Цюриха вони переїздять до Відня, з Відня до Подебрад («Чехії»). Тут коло Вілінських завжди гуртуються чесні, гарні українські культурні діячі. Валерія Олександрівна вміє утворити в своїй хаті привітний центр; вона ставиться до людей з ласкою, доброзичливо; працює в термінологічній комісії при Господарській Академії, бо дуже добре знає українську мову. У неї одна думка, якби так жити, щоб і на еміграції розвивати українську культуру, щоб і здалека стати корисною для України. І справді В.О. не складає рук, не заповнює свій час сварками – вона творить, вона пише велику працю: Спомини за родини Лисенків і Старицьких, які так багато прислужилися українській культурі; пише великий роман «На еміграції».

В творах В.О. є багато глибоких спостережень над життям українського громадянства, є багато чутливого розуміння людської душі. Дуже бажано, щоб її твори зібрано і видано окремим виданням.

І жаль нас бере, глибокий жаль, що так трагічно загинула В.О. О'Коннор, щира патріотка, чесна громадянка і письменниця, яка всім життям може бути зразком для молодих жінок-українок.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 1–2. – С. 4)

Пам'яті В.О. О'Коннор-Вілінської

Сьогодні, 22 грудня, в Подебрадах ховали українську письменницю і громадську діячку Валерію Олександрівну О'Коннор-Вілінську.

В.О. народилася 21 грудня 1866 р. в с. Миколаївці Кременчуцького повіту на Полтавщині в заможній родині землевласників. Вчилася вона в Києві в гімназії Ващенко-Захарченкової і вийшла дуже молодою як учителька на життєвий шлях. Учителювала вона в Харкові в епархіальній школі аж поки не вийшла заміж за інженера Вілінського. Обоє були гарячими українськими патріотами, які близько стояли до партії РУП. Українська революція (1917 р.) застала їх в Києві, Олек-

сандер Вілінський завідує майстернями Союзу Городів. Прихід більшовиків до Києва трохи не відбився трагічно на їх житті, як членів Центральної Ради. Їх обох виводять з помешкання і ставлять «під стінку». Тільки випадкова оборона одного робітника врятувала Вілінських від смерті, до якої Вілінський поставився цілком спокійно. «України нема, то чого і нам жити», спокійно сказав він своїй дружині, йдучи «під стінку». Деякий час Вілінські переховувались у знайомих, а коли більшовики відійшли з Києва, Вілінський з дружиною виїхав з України до Цюриха, будучи призначеним українським урядом на дипломатичну службу в Швейцарію. Почалось еміграційне життя – з Цюриха переїхали до Відня, а з Відня до Подебрад, де Вілінський став професором Української Господарської Академії. Валерія Олександрівна в Києві належала до літературного кола Людмили Черняхівської, Самійленка, Лесі Українки. Вона гаряче любила українську літературу, українську музику і скоро сама почала пробувати свої літературні сили. В короткому некролозі не можна пригадати усіх її творів. Між іншими треба згадати п'єсу «Сторінка минулого», яка вийшла у Києві 13 разів за сезон. Вона була фундаторкою дитячого українського театру («Марусина Ялинка»), а також багато писала в журналі мистецтва «Сяйво». Але особливо цінним є те, що В.О. писала вже в часах еміграції: «Спомини про родину Лисенків і Старицьких», «На еміграції» – роман (окремі глави були друковані в «Новій Україні»). Вона також співпрацювала в часописі «Воля», в журналі «Літ. Наук. Вістник» та в дитячому журналі «Пчолка». Дуже цікава її популярна книжка «Первісне життя».

В.О. була людиною високого інтелектуального розвитку, з тонкою, чулою душею. Всі страждання України вона переживала, як свої власні, а до людей ставилась з глибокою пошаною і ніжною ласкою. В Господарській Академії в Подебрадах вона працювала в філіологічній комісії, добре знала українську мову, яку шанувала, як дорогого товариша.

Подружжя Вілінських було особливе – воно спочивало на безмежній любові, яка об'єднувала їх, та взаємній гармонії поглядів і переконань, яка панувала в їх родині і освітлювала їх сіре, буденне емігрантське життя. І коли в грудні 1928 року помер О.Вілінський, для Валерії Олександрівни одразу нібито весь світ померк, усе життя втратило зміст. Вона була завжди дуже квола здоров'ям, а тим більше по цій тяжкій страті, вона не мала уже життєвих сил, щоби побороти

своє горе, не могла змусити себе писати, творити щось нове, старі ж хвороби мучили її невиносимо, а до того починалась сліпота. В.О. рішила закінчити свій тяжкий шлях із властивою їй силою волі – 19 грудня б.р. удень кинулась під потяг у місті Подебради. Смерть настала моментально. Тіло В.О. згідно з її заповітом було спалено у Німбурській крематорії у присутності усіх професорів Української Господарської Академії та друзів небіжки.

В.О. О'Коннор-Вілінська померла. Згасла ще одна українська зірка, що все життя своє палала любов'ю до України й мистецьким натхненням і любов'ю до людей.

(Дж.: Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 34. – С. 9-10)

Вечір у пана М.Бойченка

Ми в Чернівцях! Довжелезні вулиці, сади з молодою, яскравою зеленню, з мрійними вербами з пониклим гіллям; фіякри двокінки, чудова Метрополія з своєю східною архітектурою.

А ось і «Гартенгассе», вілля на два поверхи, маленький садок. Пахощі фіялок у надвечірнім сонці вже наче настроюють нас на щось прекрасне й таємне.

На дзвінок виходить горбунка з чудовими очима; вийшла наче з східної, арабської казки й веде нас довгим коридорчиком у ту кімнату на розі дому, де живе наш український композитор Микола Бойченко. Хата заставлена старовинними меблями; на стінах малюнки, на полицях, на столі книжки, у всіх мовах, найбільше з філософії; багато списаного нотного паперу, ноти-твори великих музичних геніїв: Бетховена, Шопена. Ліжко застелене по-буковинськи гарним, вишиваним покривалом; старенький фортеп'яні і великий у рамцях портрет самого господаря хати, намальований кимсь у Римі.

Привітливо приймає нас молодий господар. Сідаємо в глибокі, вигідні фотелі й усіма слуховими фібрами слухаємо.

І ллються з-під пальців п'яніста його прекрасні твори. Ось його «Тріо», як вступ до його музикальних поем, що створила їх широко освічена, звукова творчість п. Бойченка. Ось він грає з таким натхненням свою «Українську Рапсодію». І встає в очах слухачів вся Україна, не романтична, не сентиментальна, а героїчна, нова Україна з блискавкою і громом. І глибокі, міцні акорди, чудові, переливчасті звуки

малюють і степ, і гори наших краєвидів. Ось другий твір Бойченка *Voyage féerique**. Тут усе з такою виразистістю проходить, що ви не тільки чуєте ніжну колисанку, ви бачите український майдан-базар з його крикливими бабами, його лірником, танцями – така мальовнича музика, якої слухаєш і не наслухаєшся.

Так, уся Україна встає в музичних поемах Бойченка, з її величчю природою та з її щиро радісним народом.

Дяка тому композиторові, що так її зрозумів. Дяка й за те, що не заслонили йому дорогої, рідної країни ані Рим, ані Париж, де він побирав музичну науку. Ні, вона живе в його творах, глибоко пережитих українською піснею, українською думою.

Я не музичний критик, який може й винайшов би деякі дрібні дефекти в гармонізації. Але такого міцного враження від музичних творів я пізнавала, тільки слухаючи симфоній Чайковського чи Бетховена. І сміло можу сказати, що найбільше духового споріднення у Бойченка з старим Бетховеном (Героїчна симфонія, соната, присвячена Наполеонові й ін.)

Бойченко так, як і Лисенко: не тільки видатний музик, але й свідомий, високонастроений патріот. Закінчивши свою науку в Римі й Парижі, він не поїхав робити кар'єри ані в Москву, ані в Прагу (сучасний музичний центр Європи). Він сказав собі: «усі скарби своєї душі, все, що вартісне в моїй творчості, відам своєму рідному краю». І повернувся між українців до Чернівців!

Тим-то українці повинні допомогти йому далі розвинути свій талант, повинні дати й змогу програти свої українські твори широкому світові, щоб виказати, як може український композитор внести цінні діаманти в усесвітню музичну скарбницю.

Як зачаровані музикою Бойченка, вийшли ми ранком з його дому.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 11. – С. 3).

Дмитро Маркович (Посмертна згадка)

Помер Д.Маркович у грудні 1920 р. І нема вже гарної постаті старенького поважного діда, завмерло серце, повне такої гарячої любови до рідного краю, такого глибокого чуття до усіх людей, вже

* Музика до фільму, що його написала п. Наталія Русова.

ніколи не почуємо його палких промов, осяяних вірою в найкращу долю України. Втратила Україна в особі Марковича одного з найкращих своїх громадян, який розумів завдання часу і не жалів своїх сил, щоб їх виконувати. Се був вже старий 72-літній чоловік, але він працював до останніх хвилин свого життя, хоч у неймовірно тяжких умовах доводилось йому його закінчувати. За кілька днів до смерти, коли астма душила небіжчика, в його кімнату грубо вдерлися чужі люде. І він бачив, як ворожа рука опорожняла скриньки його стола, коло якого він стільки літ викохував свої найкращі твори. Взагалі, доля мало усміхалася нашому небіжчикові. Познайомилася я з Д.Марковичем в 80-х роках у Херсоні, де О.Русов стояв на чолі Земського статистичного бюро, а я ще не мала права – як «піднадзорна» – жити в губерніяльному місті і одбувала своє політичне заслання в 20 верстах від Херсона в Олешках, невеличкім місті Таврії, над Конкою, притокою Дніпра. В Херсоні був М. товаришем прокурора, а наше статистичне бюро було осередком українського громадянства. За свої українські симпатії дехто з сього бюро: Ф.Василевський, О.Волошин, О.Русов уже зазнали в Єлисаветі й ревізій, і арешту. Але молодий товариш прокурора, теж захоплений українством, не кидав своїх зносин з ними. Взагалі се був тісний товариський гурток з чисто культурними завданнями: підтримування українського театру, літератури, збирання етнографічного матеріалу, але й сі скромні завдання викликали переслідування уряду, і щоб не компрометувати таку «політично бездоганну» особу, як товариш прокурора, треба було вживати можливої обережності. Правда, се не легко було при тих дружніх відносинах, з якими ставився до нас Маркович. Покійний не раз попереджав когось із гуртка перед трусом тощо. Саме під той час в мене в Олешках переховувався Енгель, політичний утікач із Сибіру, а я вважала себе цілком безпечною. М. дізнався, що за втікача вже відомо поліції; зараз шаландою приїхав до мене і попередив Енгеля, що він мусить якнайскорше залишити мою хату. Прокурор не підозрював свого товариша в близьких відносинах із такими «непевними» людьми, як ми. І призначав Марковича на ревізії серед українців. Але М. завжди на такий випадок «слабував» і подавав рапорт про свою хворобу. Та він і справді в той час страшенно слабував на ноги, навіть ходив на костурах, і всяке хвилювання тяжко відбивалося на його здоровлі.

Одного разу до мене в Олешки приїхала уся наша трупа: Кропивницький, Саксаганський, Заньковецька, Садовський і його сестра. За-

хоплений вражіннями театру, М. реагував на них тим, що написав комедію на 4 дії «Не зрозуміли». Сюжетом її були ті постійні непорозуміння, які виникали в інтелігентних робітників – щирих народників, коли вони на практиці увиходили в безпосередні зносини з ідеалізованим ними простим селянством. Але сей твір Марковича через свою несценічність не мав успіху.

Невдовзі я дістала дозвіл переїхати до чоловіка і жити в Херсоні, хоч і під доглядом поліції, але все ж таки родинним життям. Виклоптав мені сей дозвіл мій браг у Петербурзі Ліндфорс, відомий київський адвокат і земський діяч. Тут до нашого українського гуртка приєдналася молода жінка Василевського, відома поетка Дніпрова Чайка. Вона тільки що виступила з своїми символічними поемами, прихильно оціненими Марковичем і моїм чоловіком. Тоді ж ми рішили видати херсонський літературний збірник «Степ», в якому були уміщені твори Марковича, Дніпрової Чайки, статистика Бравнера, що писав досить гарні мініатюри з херсонської природи, яку дуже добре знав і любив. До мистецьких творів додано етнографічну розвідку жінки Марковича Олени про українське весілля, статистичну працю Русова і т. п. Як ми всі раділи, складаючи сей збірник! В той час тяжких утисків українського слова кожда нова українська книжка була дорога, свідчила вона про якийсь український гурток, бо щоб видати книжку, потрібні були гроші, українських видавництв не було, капіталістів між нами теж не було, приходилось усе робити на спілку, складаючися громадою. Так було і з нашим збірником. Коли ж траплялося дістати від кого-небудь із погайних прихильників українства яку сотку, се було свято. Найкраще в сьому таланило М., бо він мав зносини з місцевою аристократією. Не раз М. закликав нас до себе послухати якийсь новий свій твір: на столі в невеличкому кабінеті нашого дорогого господаря повсякчасні величезні купи паперів, усякі урядові його «діла», на сей час відсутні набік, а перед господарем лежать дрібно списані листки. Віконниці щільно закриті від ворожого ока численних підглядачів. М. читав майстерно, справляючи велике враження на слухачів і сам хвилюючися правдивим хвилюванням артиста, що дорожить думкою своїх друзів.

Не довго, одначе, усміхалася нам доля, об'єднавши нас у такий щирий гурток: у своїй подорожі до Росії цар Олександр III завернув і до Херсона. Але ж то було тоді метушні! І хоч царська подорож пройшла цілком спокійно, та губернатор, бажаючи одержати чин військо-

вого генерал-губернатора, щоб отримувати від уряду безмежні кредити, зробив цареві доклад, що він, мовляв, не має сили побороти революційну гидру, і лише військовий стан у таких бунтарських територіях, як степова Україна, отруєних українофільством, може забезпечити державний спокій. Се йому вдалося. Незабаром по сім утворено військово-генерал-губернаторство на всьому просторі Степової України. Першими жертвами розлюченого генерал-губернатора впали Русов та Маркович. За Русова губерніяльна земська управа одержала іменний указ за підписом самого Олександра III, що наказував йому негайно виїхати з Херсонської губ. І забороняв назавжди появлятися в її межах. А Марковича, напівхворого від усіх сих хвилювань, переведено «по службі» на далеку Кубанщину в Катеринодар.

Від того часу ми коло десяти літ не бачилися з дорогим кумом. А що клімат кубанської низини був дуже шкідливий для слабого здоровля Марковича, він упросив перевести його в Каліш коло Варшави, де кілька літ працював у суді. Від того дуже рідко виходили в друку його твори – найкращими із сього часу можна визнати його «Бразиліяне». Аж у початку сього століття, коли нас доля поперекидала з одного місця до другого, одержали ми страшенно веселий лист від нашого кума: поталанило йому придбати шматок землі на Волині в с. Михалківцях, і ось він мав змогу, покинувши ненависну службу, жити в найтемнішому куточку України і цілком віддатися праці для народа. Се був наш спільний ідеал народництва, і М. закликав нас залишити на деякий час наше бурхливе нервово-столичне життя й на Різдво приїхати до них. Спокуса була занадто приваблива, і ми поїхали. Скоро ми були на станції Оженин, де на нас чекали добрі сани і гарні коні нового землевласника. Вже на другий день по наших приїзді повів нас М. оглянути його господарство, величезні стайні, породистих волів та коней, новоулаштований череп'яний завод. До М. часто приходили дядьки за усякими порадами – юридичними, господарськими, економічними, приходили хворі, поранені, підсліпуваті до пані Олени за ліками. Господарство було поставлене у М. зразково, і нам дивно ставало, де сей «прокурор», сей письменник-ідеаліст набрався такого практичного досвіду, що справді міг стати корисним радником для цілої округи. Він організував кооперативи, об'єднував людей під час виборів до 1-ої Державної Думи, боровся з польським панством. Се була тяжка праця для одної людини, а Маркович був цілком самотнім. Він тримався страшенним піднесенням нервів, часто приїздив до

Петербурга, як він казав, набратися сили, порадитися з людьми, побути хоч деякий час серед однодумців. На жаль, Маркович не був вибраний до 1-ої Думи, він лише брав активну участь у лівому федеративно-автономному блоку. За участь у сьому блоку жандарми на донос великих землевласників зробили трус у Марковича, визнали його дуже шкідливою людиною та взяли під поліцейний догляд. І хоч незабаром, по скінченню виборної компанії, М. був звільнений з-під догляду, все ж таки після сього спротивіла йому темна Волинь, його енергійна сільсько-господарська праця, й тяжкою стала йому його самотність. Його потягло до Києва, і він часто приїздив сюди й брав жваву участь в організації української демократично-радикальної партії. Саме під той час ми задумали купити собі ґрунт у Винниці. М. теж потягло переїхати до Винниці, пожити на людях, розпочати нове життя з новими завданнями, але однаково присвяченими Україні. І справді нам поталанило оселитися в дуже близькім сусідстві на Старому Місті в Винниці, ми в маленькому дімку на 4 кімнати з гарним видом на Богунову гору. Маркович у розкішній віллі серед величезного саду. Він жив там постійно, передавши усе господарство в Михалківцях своєму єдиному сину. В Винниці він став на чолі кооперативних установ, і тут його ясний практичний розум був дуже корисний. Я з чоловіком проживала у Винниці тільки в літі, коли кінчалися у О.О. лекції в Комерційному інституті і він міг виїхати на літній спочинок із душевного Києва. Ми часто бували у Марковича, проживаючи в Винниці. Користався він загальною пошаною і мав великий вплив у всяких громадських справах. Як і завжди, М. горячо любив Україну, хоч частенько щиро відданий улюбленій українській справі, не раз до сліз ляяв нашу українську нездатність до спільної праці, гудив славетний український сепаратизм, який роз'єднував усі наші сили.

Та недовго довелося нам переживати красу подільського літа в товаристві з Марковичем. Вибухнула війна, й евакуація в Саратов зрушила сей тихий рай, надовго розлучивши нас. Та ось настав 1917 р., ожила Україна. Ожив і Маркович! Де в нього тільки сили бралися за для тих численних виступів, промов, в яких він пояснював «момент», розбуджуючи справжню національну свідомість. Не було навкруги Винниці, по сусідніх повітах жадного селянського з'їзду, де б старий Маркович не виступав з огненною промовою. Він так володів аудиторією, що вона вся хвилювалася його промовою, вона і сміялася, коли він жартував, і хвилювалася, коли він глибоко зачіпав її світогляд,

готова була йти за таким промовцем, куди б він не повів її. Не дурно після таких промов слухачі виносили його з салі на руках, і везли самі, випрягши коней з екіпажа.

Старий літами Маркович жив тоді нервами і працював по цілих днях, не знаючи втоми ані міри своїх сил. Часто його привозили приятелі цілком непритомним додому. Все частіше хвороба затримувала його енергійну роботу, тримала його в ліжку цілком знесиленого. Але проходило два-три дні, і піклування пані Олени та яка-небудь добра звістка про нашу справу, – й сили знову верталися до старого діяча, і він знову брався до праці. А праці сеї в нього було немало. За Центр. Ради був М. генеральним суддею, а за Гетьмана – сенатором завдяки своїй юридичній освіті. У Винниці за Директорії був міністром справедливості, а рівночасно й кооперація не обходилася без його безпосередньої участі. В 1918 р. восени центральний кооператив у Києві святкував 50-літній ювілей літературної діяльності М. Ювілей пройшов дуже щиро, бо і справді Маркович, оглядаючи своє життя, міг з повним правом сказати: «Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою».

Бачачи, як здоровля його усе слабшало, М. почав мріяти про таку посаду, яка дала б йому змогу поїхати за кордон, трохи спочити від того вулканічного життя, яке під той час панувало по всій Україні. Він мав надію одержати посаду в Італійській Українській Місії. З такою мрією він вирушив разом з іншими діячами до Одеси, щоби звідти їхати до Італії. Але надії були зрадливі, становище України щодня мінялося. В Одесі Марковичу довелося скоштувати чимало тяжкого, прикрого. Він просидів деякий час у в'язниці, коли в Одесі панувала денікінська влада. З приходом большевиків М., правда, вийшов із тюрми, але життя не покращало. Із своїм слабим здоровлям він тільки якимсь чудом вирвався з Одеси і в початку зими 1919 р. прибув до Кам'янка, але зараз же дуже тяжко ослаб і лише після Різдва міг повернути до Винниці, де так турбувалася за нього пані Олена. Усі переживання сього тяжкого півріччя помітно відбилися на його здоровлі й настрої. М. став страшенно роздратований, брав меншу участь у громадському житті. Та скоро всі обставини загального життя на Поділлі і в Винниці склалися так, що він і не міг ніде працювати. Тож сидів дома, багато читав і розпочав свою автобіографію. З жахом переживав він усі ті трачення, розстріли, які проводилися з особливою жорстокістю в Винниці. На Дмитра 26 жовтня, як і завжди, зійшлися в Мар-

ковичів кілька вірних приятелів – небагато їх залишилося навкруги старого. М. був тоді особливо веселий. Жартовливий, як завжди, захоплював він усе товариство своїм гумором. А через тиждень він лежав уже в ліжку і кричав від болю – тої страшенної невралгії, яка так часто мучила його останніми літами. Зовнішнє життя часто додавало йому ще й моральних і фізичних мук. Чекист, який реквірував у Марковичів їх найкращу кімнату, дозволяв собі тарабанити на фортеп'яні без пуття цілими годинами. З особого Відділу прийшли в кімнату хворого саме тоді, коли він мав приступ задухи, реквірувати його стіл для писання. Але віра в ясну майбутність України ні на одну хвилину не покидала старе змучене серце. Щоб побачити сю кращу долю українського народу, старому хотілось жити, він боровся зі своєю хворобою, відганяв нервовим напруженням небажану кирпату гостю.

Помер М. непомітно, мов заснув. Скінчилося діяльне життя одного з тих останніх могикинів українського відродження, яких уже небагато зосталося.

В М. ялось дуже дивно злучалися і практичний розум, що так сприяв його і господарській, і кооперативній праці, – і той романтичний ідеалізм, який давав йому широкий обрій, палку любов до мистецтва, до краси, в чім би вона не виявлялася: чи в слові, фарбах, музиці, чи в найдорожчому скарбі людськості – в людській душі. Він глибоко розумів мистецтво, розумів також психологію і окремої особи, і народної маси. М. був блискучим представником української культури кінця ХІХ віку, аристократ душі й розуму, демократ у своїх соціальних та політичних переконаннях, у своїх нахилах, вчинках і мріях, відданий син України.

Та покійний був не тільки видатним українським діячем, він займає почесне місце і в українській літературі. Почав писати М. в дуже тяжкий час для української літератури, коли після закону 1876 р. та його додатків заборонена була усяка літературна українська продукція.

Та жадною силою не міг припинити царський уряд творчий рух українського народу в особі його найкращих представників літератури і театру. Заборонений в російській державі, сей рух перенісся в межі Австрії, в Галичину. В галицько-українських часописах бере участь і М.

Як письменник належить він до наших перших артистів-психологів...

...У М. тонка нервова чулість до усякого страждання лучилася з безмежною вірою в перемогу правди і добра, в духову силу україн-

ського народу, який перемаже усі жажливі умови сучасного життя і залишиться тим героєм гуманізму, яким він так часто виявляв себе на протязі історії.

Такими ж щирими акордами уклалося на папері його оповідання «Сон», присвячене тяжкому політичному і соціальному становищу України в 1915 р., коли, оголошуючи війну за визволення націй, російський царизм душив, що було сили, усе українство й руйнував до краю Галичину. В оповіданні «Сон» М. дає нам правдивий нарис того відношення до України, якого тоді трималася Росія.

Умер Маркович, але довго не щезне з наших очей велична постать сивобородого промовця на перших наших самостійних політичних вічах; ще довго його талановиті оповідання навчатимуть нас любити усіх людей, ставитися з щирим гуманізмом до життя, зректись усього того звірячого, що запанувало в нас під постійно ворожою окупацією, в довгому стані війни. Виростуть на Україні нові покоління громадських діячів-патріотів, вони порвуть ті кайдани, в яких і тепер закутий наш український народ. Але й вони з щирою подякою згадають тих письменників, тих патріотів, що перші голосно проголосили визволення України від усякого чужого гніту, проголосили святе слово правди й любови до людини.

А таким письменником і діячем був і Дмитро Маркович.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1922. – Кн. VII. – С. 30–36).

Дніпрова Чайка **(Людмила Березина-Василевська)**

Коли згадаю цю нашу талановиту поетку, встає переді мною наша перша зустріч.

Тихого літнього вечора (в кінці 80-их років) підходив наш парохід до Херсонської пристані. Я їхала з двома моїми дітьми з одного заслання в друге, – з Верхнедніпровська до Алешок у Таврії – у великих містах України заборонено було мені жити. Чоловік мій працював у Херсоні як земський статистик, то й мені з дітьми дозволено поселитися під доглядом поліції в маленькому містечку Алешках, поблизу Херсону. Ми їхали пароплавом цілий день з Нікополя й захоплювалися красою долішнього Дніпра, його шириною, бистрою течією і

безмежним степом, що розлягався по обох його боках. Минули Каховку, Берислав і от уже Херсон, кінець нашої мандрівки. На пристані повно людей, і діти вже шукають між ними постать батька. А там і не сам тато, а увесь його статистичний відділ, як пізнаю по обличчях знайомих статистиків. От перекидають уже східці, нас оточують товариші мого чоловіка, мене знайомлять з панею Василевською, – вона дивиться на мене своїми гарними, трохи прижмуреними, короткозорими очима, і ми зараз же в цю першу хвилину відчуваємо певну близькість, яка стала підставою нашої дружби. Життя нас часто потім розділювало, розлучало на довгі роки, але не сміло рвати наших взаїмних дружніх відносин, які зараз же нав'язувались із першого слова розмови.

I

Людмила Олексіївна Василевська, більш відома під своїм літературним найменням Дніпрової Чайки, народилася в селі Збуріївці в самому гирлі Дніпра, 1861 року. Вона була дочкою збуріївського священника о. Березини. В родині було, здається, четверо дітей, дві дівчини, Людмила й Маруся, і два хлопці. Батько був суворої вдачі, й діти чимало натерпілися від його грубих норів. Але цю важку сторінку родинного життя зм'ягчувала мати, жінка доброго серця, лагідна, привітна для вбогих. Людмила Олексіївна скінчила середню освіту в гімназії в Одесі, потім короткий час учителювала там у народній школі, де й зустріла свого чоловіка Теофана Василевського, статистика з гуртка О.Русова. З ним вона переїхала в Херсон, де згуртувалися статистики херсонського земства, і тут пані Людмила зажила в дружніх відносинах із родиною письменника Д.Марковича і Ол.Русова.

Перший твір Людмили Василевської, побутове оповідання «Знахорка», надруковано в Одесі в 1885 р. Тут уже виявились перші ознаки її таланту, чудова мова і знання народного побуту. Слідуючого року в Херсоні вийшов заходами Маркевича літ. збірник «Степ», в якому поміщено два дуже гарні вірші Дніпрової Чайки – «Зоря» і «Бурун». Далі на протязі 90-их років і початку ХХ століття друкують поодиконі твори її в усіх майже альманахах, в галицькій «Зорі», в Літ. Наук. Вістнику, в його київському й львівському виданні. В 1919 р. видавництво «Дзвін» видало 1-ий том її поезій у прозі, а видавання дальших випусків припинило бурхливе лихоліття. Щойно тепер на Україні почали видавати її твори. Вид. «Час» у Києві видало в 1929 р. «Ви-

брані твори» за ред. М.Івченка, а в 1930 році вийшли її твори повним виданням у в-ві «Рух» у Харкові.

Людмила Олексіївна прожила останні роки свого життя на Полтавщині в с. Германівці у старшої своєї дочки, лікарки. Померла на заpalення легенів 13.III. 1927 р.

Людмила Олексіївна була жінкою високої культури. Вона постійно шукала чогось світлого, великого в житті й ніяк не могла задоволитися звичайними буденними обов'язками жінки-господині. Дуже скромна, далеко не самопевна, вона не йшла в громадський вир, а старалася заспокоїти свій душевний естетичний голод спокійним вдумчивим життям.

Коли в Л.О. народилося троє дітей, ніколи вже й було заглядати за поріг; життя стало суворе серед убогих матеріальних обставин. Скільки жінок поприносило на цей материнський вівтар свої найкращі сили, ідеалістичні змагання, талановиту здібність! Людмила Олексіївна палко любила своїх дітей та дбала більш усього про їхню освіту, – старша дівчина Оксана скінчила медицину в Франції, син Славко – любимець матери – Київську політехніку, Наталка – Вищі жіночі курси в Києві.

Чоловік Л.О. Теофан Василевський, працівник завзятий, гарячий патріот, не співчував постійним змаганням своєї дружини до краси й світла. Чула душа Л.О. билася, як у клітці, боячись розбити щастя чоловіка, якого вона вірно любила. Коли діти повиростали, вона перейшла до сина в Київ, а про чоловіка стала дбати її молодша сестра Маруся.

Л.О. страшенно любила музику. Гри М.В.Лисенка слухала вона з якоюсь побожною увагою, і великі, темні очі її світилися раюванням. Лисенкові присвятила вона дуже гарну поезію в прозі «Кобза». Чуло приймала всяку мистецьку красу й кохалася в природі, в усіх її величних виявах.

II

Дніпрова Чайка внесла в українське письменство ту гарну поетичну течію, що зветься символізмом. Французький критик Polzet (Symbolisme) так його характеризує: «Символізм уніс мрію в літературу, вінс погляд зовні всередину, розглядання того, як у нутрі в нас відбуваються зовнішні речі». Символізм в європейській літературі зродився в 70-тих роках у Франції, коли вона по нещасній війні в

1870 р. завмирала, виснажена терпінням, незадоволена пануючим тоді літературним реалізмом (Золя, Мопсан, Флобер). Втомлені нерви шукали чогось таємничого, де б спочила душа у згуках нижніх і чулих, шукали абстрактної музики, яка зворушувала б душу самими легкими натяками і викликала цілий світ переживань і думок.

Звісно, найбагатіший матеріал чистого символізму маємо в народній поезії, яка народилася в ті віки, коли зовнішній світ ще був для поета незрозумілим у своїх законах. Але коли в 80-их роках з'являється молода поетка-символістка Дніпрова Чайка, приходиться згадати слова французького критика: Франція була виснажена війною, бажала сховатися від важкої життєвої правди і спочити в мрії. Для України ж 80-ті роки жакливі історичний момент. Усе заборонено суворим московським режимом, нема ясного обрію, нема виходу з-під утиску залізного п'ястуга. Даремне закликає Драгоманів з далекої Женеви, даремне змагається збудити в народі завзяття, вивести на певний шлях політичної акції. На Україні панує зневіра й розпука. Саме час для розквіту казки, мрії. Ми вже знаємо вдачу Л.Василевської – мрійну, далеку від громадського заколоту, пройняту коханням до абстрактної краси, глибоким розумінням природи.

III

Три джерела найяскравіше відбиваються в творчості Дніпрові Чайки – море, Дніпро і власні душевні переживання. Все, що вражає очі поетки, будить її уяву, перевертається в людську постать з відповідним почуттям. Грізна скеля – то закаменила мати, що суворо й гордо проклінає своїх синів, які їй не коряться. («Скеля», I том, вид. «Дзвін»). Пташечка Чайка перекидається в дівчину Чайку, поганий брат-страхополох, що не рятує свого брата від хвиль морських, то «Морське серце» або медуза, руїни славетного колись Херсонеса творять чудову казку «Мара». Чудовий опис бурі на морі стрічаємо в «Дівчині Чайці»...

* * *

Друге джерело творчості Дніпрові Чайки – це Дніпро, з якого лиманом зжилась вона змалку. Тут одним із найкращих віршів поетки є «Над Лиманом» (надр. 1886 р. в «Степу»)...

Цілком символічний малюнок, теж наддніпрянський – «Плавні горять». Відблиск цього величного видовища викликає у поетки відповідний відгук у душі.

Любов до рідного краю символізує вона в «Шпаках», які можна поставити з огляду на зовнішню їх форму поруч із «Айстрами» Олеся. Обридла шпакам уся краса екзотичних країн, до рідного краю їх тягне: «Зібрався гурток і полинув, зачувши прикмети весни в Україні коханій». Але зарано прилетіли птахи – «налинув із півночі вітер, снігом посипав, холодно, голодно птахам, але повні надії та віри, повні кохання до рідного краю, про весну птахи сповіщають». Такою була праця на Україні в 80-их роках минулого століття!

Щодо третього джерела натхнення, то у кожного поета-індивідуаліста є багато поезій настрою і, на жаль, майже всі вони пройняті сумом. Один із ранніх віршів поетки «Зірка» ще овіяний надією. Але в 1901 р. вона вже пише:

Як темно знов, як сумно знов.
І, знемагаючись од муки,
Невже я мушу знов іти,
Несило простягнувши руки?

З циклу індивідуальних поезій в прозі найкращим є «Певний притулок»...

«...Переконання людини як коріння в рослин. Як сіпати рослину, коріння обриваються, але не всі й ті, що залишаються, міцніють ще більше. А що, коли я не виявлюся маленькою героїчною сосною, а травицею, яка, пірвавши свої корінчики, вже не випускає нових і не зміцнює тих, що залишились?»

В цих думках ярко пробивається вся душа Дніпрової Чайки. Її глибока зв'язь із природою заставляє її шукати завжди у ній аналогій до свого власного життя. А тонка вражливість та скромність не дають розвинути думкам у самопевному леті. У своїх чудових символах висловила вона всі жалі української інтелігенції 80-их років, усі ті викохані мрії, глибоко заховані під тяжким гнітом московського режиму. Скромна поетка стала у своїй символічній поезії правдивою виразницею настрою сучасного їй українського громадянства.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1931. – Ч. 10. – С. 1–3).

Життя українського ідеаліста кінця XIX віку

Ол. Ол. Русова

«Наукова діяльність, громадська діяльність – це одно. Це те, що видно всім, а перед нами велика людина в людському, а не в науковому значінні слова. Радісно гадати, що існують такі люди на землі. Ласка, прихильність їх до людей, до всіх вони знаходять і щире слово і товариську пораду й усе, що є кращого у зносинах поміж людьми. В них – зразок душевної чистоти і того вищого, що в людині є найдорожчого».

Гн. Хоткевич (з біографії О. Єфименкової)

I.

Олександр Олександрович народився в Києві в 1847 р., в родині небагатого військового лікаря. Батько помер, заразившись холерою від своїх хворих. Залишилася мати з невеличкою пенсією та чималою родиною – дві дочки і два сини. Дочок пощастило влаштувати в петербурзькій інституті, хлопці, Олександр та старший Віктор, залишилися дома, і мати власною працею їх і вигодувала і до гімназії підготувала. Звичка до вбогих обставин життя залишилася в Ол.Ол. назавше. Ми ніколи не знали й не добивалися комфорту, завше жили в невеличких квартирах, які діти наповнювали своїм галасом, і свої статистичні праці Ол.Ол. написав на тому столі, під яким весело вовтузились діти. Обнова одягу була для Ол.Ол. завше подією, що далеко виходила поза бюджет, як він пише в одному своєму листі:

»Страшенно шкодить людині, коли вона має подерті черевики. Ти собі не можеш уявити, які це дає наслідки. Позавчора приїхав я до Києва ввечер – черевики подерті! Розсудлива людина зараз побігла б до крамниці Турка* та й купила б собі черевики. Я так не зробив. Попав у сон, а коли прокинувся, почав займатися публіцистикою, я забув, що мої черевики мають діру, що світить на увесь Київ».

Від 4 кляси гімназії Ол.Ол. лекціями помагав матері, і за зароблені гроші купував собі книги. Але все життя скромний у всіх інших потребах, він находив гроші на книги, ноти, громадські внески.

Дуже рано в Ол.Ол. виявився дуже гарний голос, і він і гімназистом, і студентом співав у церковному хорі університету св. Володимира. Крім гарного голосу, Ол.Ол. був дуже музикальний і якимось гли-

* Найкраща шевська крамниця в Києві в кінці XIX в.

боко розумів, правдиво передавав усяку пісню, арію й до старости міг так їх виконувати, що зворушував слухачів. Лисенко визнавав його найкращим виконавцем його творів. Він мав таку музикальну пам'ять, що він знав цілі опери з усіма партіями.

Уже на університеті в Ол.Ол. виявились симпатії до українства. Закінчивши університет, він одержав посаду вчителя грецької мови в Золотополі, потім дуже скоро перейшов до Києва вчителем у київську подільську жіночу гімназію. Він увесь час жив із матір'ю та сестрою, що вже закінчила інститут. В 1872 р. гімназія його вислала закордон до слов'янських земель. Виїхав він укупі з М.Лисенком, і ця мандрівка дуже вплинула на його національно-політичний розвиток. Там він ознайомився з національним рухом слов'янських народів, із їх культурним відродженням, та захоплювався разом із Лисенком національно-політичною боротьбою чехів, їх поетами. Свідомий прихильник Кирило-Методіївського Товариства та його ідеології, Русов залишився назавжди слов'янофілом у найкращому розумінні цього слова і явним противником агресивного московського слов'янофільства.

Відтоді Русов стає приятелем М.В.Лисенка, відтоді стає одним із видатних діячів «Старої Громади», до якої все життя ставився із пошаною і любов'ю, яку часто так характеризував:

«Стара Громада» стоїть далеко від усякої революційної діяльності, але цілком віддана визвольно-культурній праці для українського народу.

В 1872 р. в Києві відкрито «Югозападный Отдель Російскаго Императорскаго Географическаго Общества», і Русов, разом із П.П.Чубинським, цілком захоплюється працею в цій науковій установі, присвяченій пізнанню й науковому розслідуванню народнього життя на Україні. Він, разом із Чубинським, Вовком і ін., склав програму етнографічних дослідів і з таким ентузіазмом працював у цьому науковому товаристві, що захоплювався працею й інших, не диво, що матеріали прислали з усіх кінців України.

Але з виходом з гімназії* Ол.Ол. довелось покинути цю улюблену працю, покинути улюблений Київ і їхати шукати заробітку в Петербурзі. Тут він жив із лекцій, готовив хлопців до матури й багато

* Ол.Ол. покинув свою посаду в гімназії через такий інцидент: як секретар Професорської Ради гімназії він одмовився підписати протокол засідання Ради, на якому цілком несправедливо одного учня виключено із школи; за протилежності «начальству» Ол.Ол. мусів залишити вчительську посаду.

працював над слов'янознавством. Але громадянська вдача Ол.Ол. вимагала широких зв'язків, зносин із українцями, і він скоро стає у приятельські відносини з Костомаровим, Мордовцем, із Рубцем, який тоді видавав українські народні пісні. Він познайомлюється із Пипином, буває часто в Гайдебурова, редактора народницького тижневика «Неделя», виконує всякі літературні доручення й київської «Громади» і Драгоманова, який тоді був уже на еміграції й писав у «Вестник-у Європи», приятелює з композитором Мусоргським, що писав тоді оперу «Сорочинський ярмарок» і постійно закликав до себе Ол.Ол., щоб той наспівував йому українські народні пісні. Мусоргський високо ставив музичну критику Ол.Ол. і взагалі у своїй самотній долі радів приятелю Русову.

30 серпня 1874 р. ми одружилися, а навесну 1875 р. ми виїхали до Праги: стара київська Громада доручила Ол.Ол. видати перше суцільне видання «Кобзаря» Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами. Палкий прихильник великого поета, Русов радісно прийняв це доручення, позбирав багато Шевченкових манускриптів і почав свою дуже в ті часи відповідальну й небезпечну працю.

У Празі О.О. захопився тим національно-демократичним духом, який панував у Чехії з кінцем XIX стол. Він близько сходиться з Грегром, редактором «Narodni-x List-iv», що в його друкарні друкувався «Кобзар», часто розмовляє з Патерою, що завідував бібліотекою Карлового університету, дуже скоро засвоїв чеську мову, зачитувався пражською пресою, продовжував свої наукові праці та уважливо, з любов'ю, як він робив усяку працю – проводив коректу «Кобзаря» з забороненими творами. Він запрошував усіх, хто знав Шевченка, надсилати йому свої спомини. Відгукнулись на запитання російський поет Полонський – Марко Вовчок не прислала нічого. За споминами Тургенева, О.О. їздив до Карльсбаду й вернувся – радісний, що має їх, і радісний від знайомства з великим повістярем тогочасної Росії.

Навесну 1876 р. «Кобзар», обидва томи, був готовий, ми могли вертатися додому. Там перед Ол.Ол. станула життєва дилема – що робити далі: чи йти улюбленою дорогою науки й докінчувати свою дисертацію про чеського народнього героя Жижку, чи шукати іншого шляху, щоб мати певний заробіток. Із листа його з червня 1876 р. ми бачимо, що він стоїть деякий час на роздоріжжі: не хотілося йому йти до київського куратора прохатися до університету, щоб захищати свою дисертацію на магістра філологічного факультету, знав же він і

несприятливий до українства склад професорської колегії, і підневільний стан науки.

А тут мій брат «усе каже мені (пише Ол.Ол.) про статистику в Чернигові на тій основі, що там передбачають якесь місце земського статистика, поруч із знаменитістю нашого часу П.Ч*. Я в цій справі мало що розумію, а ще готов засісти за які-небудь «безсмысленныя» чи «двусмысленныя» цифри. Київ мені такий гидкий (це були часи страшної реакції, С.Р.), що я, здається, не дуже буду добиватися (цебто – професури, С.Р.). Забираю з собою останки поростріпаного по митницях і цензурах, свого Жижку...», і – Русов приїздить у Чернигів, стає земським статистиком: підманювала його можливість наблизитися до народу, досліджувати його економічне і водночас і етнографічне життя. Крім того, вабила й земська служба, в тих часах найбільш незалежна, не засмічена адміністраційним формалізмом і зверхнім гнетом. Доля рішила – як любив казати Ол.Ол.: «Куди доля хилить, туди й треба гнутись» – і поставила Ол.Ол. на шлях, який уже приваблював і в праці Географічного Товариства.

У статистиці він і створив ту південну школу статистиків, яка, разом із певними цифрами, давала й певний дослід життєвих обставин українського селянина-хлібороба. Два роки з захопленням Ол.Ол. віддавався своїй, цілком новій для нього праці, їздив улітку і взимі по селах чернігівського повіту, брав жваву участь у земському житті, боротьбі земства з міністерством народньої освіти, підготовлював часто лівим земцям доповіді на земські збори про ці чи ті народні потреби. Навкруги його горіло життя. В нашій хаті людей було повно. Як лише Ол.Ол. вертався з села на кілька днів, він брав участь у концертах, – у нашій хаті співав український хор.

Але адміністрації земська статистика видалася чимось підозрілим, великі пани занепокоїлися такими певними розслідами земельної власності і селян, і панів. У 1878 р. ці великі пани на чергових земських зборах перемогли, земське статистичне бюро закрито і припинено загальні досліді всіх повітів Чернігівщини. Ол.Ол. залишився, як то кажуть, на вулиці – куди йти, до якої праці знову прикладати свої знання, до якого нового ярма впрягатися. Ми вирішили не шукати

* П.Ч. – криптонім відомого письменника, що проводив у часописі «Неделя» в Петербурзі народницький світогляд. Відомий пізніший статистик – Петро Петрович Червинський, наш сусіда на Чернігівщині. Листи, тодішнім звичаєм, писані по російськи, подаємо їх у перекладі українською мовою.

жадної, ані земської, ані державної посади, а піти самим на землю, ще ближче стати до селянства, жити одним із ним життям, принести йому свої знання, свої вмілості. Та, на жаль, тих умілостей, того знання, яких потребувало селянське життя, нам, міським інтелігентам, і бракувало.

Хотілося передусім зняти із себе всяку панську личину – на жаль, від себе не втечеш! На наше бажання жити з «мужиками» – обурилася мати Ол.Ол., яка не могла зрозуміти, нащо її син, не добиваючись жадної посади, їде будувати собі якусь хату десь на хуторі. Обурився і мій брат, що ми не хочемо спробувати влаштувати своє селянське життя в Алешні (наша рідна осілість у Городнянському повіті), де він, мій брат, радо виділив би нам який шматок землі й лісу. Але в Алешні ми залишались би були перед селянами звичайними «панами», а цього саме ми й не хотіли. Ми купили шматок землі в борзненському повіті, 2 верстви від станції «Дочь Ліндварь» роменської залізниці, – 15 десятин без ніякої оселі. Покинувши мене з малесеньким сином Михайликом у Алешні, Ол.Ол. поїхав будувати цю оселю й почати, як він казав, «мужицьке життя».

З його листування до мене можна бачити його думки й настрої за цей характеристичний період його життя. Ось що він пише першої весни 1878. р.: «Чим більш я вглиблююся та втаємничуюсь у ліс, тим ясніше стає для мене вся гидота життя, коли все готове і коли все підготоване підневільним голодом. Ні, Шаповалівці не будуть нас різати*. Я вже де з ким із козаків і з селян познайомився. Сьогодні вже один козак запрошував мене до себе заходити. Це мене дуже зворушило. Значить я можу так говорити з ними, що вони будуть уважати мене за «чоловіка», а не за «пана». Дрібнички, та я мало не розплакався. Я ж поборов увесь світогляд народу, що є два сорти істот: «люди» і «пани». Буду і далі силуватися заслужити ім'я «чоловіка» і перестати бути «отверженной парією на коронной службе» – «паном». Тяжкий – цей «мускульный трудъ»... але гадаю, що звикну».

Приїхав Ол.Ол. на свою землю саме «въ непривлекательное время» (пише він), «въ весняную распутицу» (на чорноземі!), а проте він упевнює себе, що жити можна. «Через тиждень, не більше, наша земля появиться у своєму літньому одягу, тоді повідомлю Тебе про наші

* Шаповалівка – поміщице село (найближче від нашого хутора), славилось на весь повіт своїми злодіями, які й підпалювали постійно своїх панів і різали, кого попало, за які 10 карб.

шляхи. А взагалі рай, едем, треба так поставити, щоб був не чистилицем для кишені і не пеклом для Розуму». Турбує тільки О.О. думка «як тут Мишу влаштувати? Я вже звик до чорного хліба та борщу, що нагадує тільки потрохи пісний панський борщ. Але воно біденьке, що їстиме, поки не буде йому яечок з курочок?» І не без турбот статистик робить висновки, що з свого поля та огороду не витягне він чистого доходу на рік більше, аніж 100–150 карб; де здобути хоч ще 150, щоб прогодуватися, та як-не-як одягтися?

Щоб хоч трохи поповнити свій бюджет, О.О. готує статті до часописів, на які вже позабиралося в нього чимало тем, і він радісно пише мені: «Червинський захоплений моїми статтями. Він нарешті починає в «Недел-і» якесь «провінціальное обозреніє» і просить надсилати матеріал, але пише, що Гайдебуров, редактор «Недел-і», особистий знайомий Ол.Ол., кореспонденцію про «станового» побоявся надрукувати, навіть з моїм підписом. Яке становище літерата. Мені здається, що навіть за часів Магницького було вільніше, а так тяжко було хиба в часах Радищева або Щербатова!»

Але вже в найближчому листі Ол.Ол. думає іншим засобом заробляти, більш фізичною працею, бо мовляв, часописні статті «вещь неверная», зазнав він того хліба в Петербурзі – «хай він пропаде». І далі він пояснює свій настрій. «Ця слабодушність, що нападає на мене, як тільки доведеться мені жити в панській обстановці, проходить, коли вернуся на свій Робінзон (хутір), на хліб і на чай, з кашею і борщем. Нічого страшного в цьому нема. Прожив я на цій каші і на борщі, на чаї «в прикуску» весь час, як учився в гімназії, і нічого дивного з того не сталося. Ти теж м'ясо, коли воно й було, не їла, можна видержати й привикнути».

Але що передусім допікало Ол.Ол. – це на диво кажучи – ранішнє вставання. «До всього іншого я ще можу привчитися, але на що не здатний для селянського життя – то через свою звичку багато спати. Навчитися рано вставати страшенно важко. Та коли куплю коні, то треба буде вставати ще раніше, а спати ще менше. Це так важко з моїм давнім способом життя і нервами, що і сказати Тобі не можу».

Про пробування на хуторі Ол.Ол. та його помічника молодого народника, Миколи Маковієва, сусідні селяни оповідали різноманітні казки. Одні казали, що ми хотіли там збудувати цукроварню, другі, – що ми хочемо поставити шинок на дуже жвавій дорозі між Борзною та станцією. Пани ж запевнювали, що ми – члени товариства револю-

ційної пропаганди в народі потайних книжок і пізніше оповідали, що ми так близько коло залізниці оселилися, щоб прокопати до неї потайник із терористичною метою.

Але разом із господарством, із перевозом на хутір жінки й сина Ол.Ол. хвилюють й загальні думки в найближчому суспільстві. Ось борзненський земець Котляревський «пише новому губернаторові донос на Петрункевича, що мовляв, він людина дуже небезпечна, гуртує навкруг себе непевних людей, через що в повіті почали поселяватися підозрілі люди (читай: ми), так, що коли губернатор не зверне на це потрібної уваги, то він, Котляревський, буде доносити й міністрові, як правдивий вірнопідданий, який не може терпіти підозрілих осіб. Ось які дворяни борзненського повіту», закінчує в обуренні Ол.Ол. свій лист.

В іншому листі його хвилюють іще більш загальні справи, напр. війна, до якої Ол.Ол. завше ставився вороже. Він навіть негативно відносився до того, що його небоги, Зінаїда й Людмила, стали сестрами-жалібницями в часі японської війни 1905 р. – бо це, на його думку, означало – помагати війні. Він пише: «Про загальні ідеї не знаю балакати. Писав я тобі ще, коли ти була моєю нареченою, що ідеал мій висловив – Хемніцер:

Жиль честно, целый векъ трудился,
И умеръ голь, какъ голь родился...

І тепер я тримаюся цього ідеалу. Але чи ж можу я його виконати з моїм вихованням, із знаннями, які я маю? Усе життя вчився філології, письменства, музики та деяких політичних наук. В XIX віці відбувається якесь страховище: руйнують цілі країни для того, щоб убивати, вбивати та вбивати. Я кажу: попрохаємо Конгрес міжнародньої преси та літератів (він же не має права одмовити нашому проханню), щоб спинили ці вбивства, санкціоновані наказами помазаних осіб, мордовбивство, вбивство, калічення людей, руїни країн. Адже ж живемо ми не в столітті Атилли, а в XIX віці. Ублагаємо конгрес письменників, що зібрався в Парижі обмірковувати свої професійні справи, прийняти від нас адресу про закінчення війни і про таку постанову на завше, щоб жадна держава в Європі не сміла проголошувати війну жадній іншій державі, та щоб до війни (а не після війни) збирати конгреси. Адже ж на тому з'їзді такі письменники, як Віктор Гюго, Тургенев на чолі. Подайте від нас таку адресу, наших підписів збереться тисячі! Оце я такі листи й пишу, а Карпинський (голова чернигівської губер-

ніяльної управи, ліберальний земець) відповідає, що це тепер уже не на часі, бо інтереси Росії (!) вимагають від суспільства, щоб уряд підтримувало, а не противилося йому... Я нічого ніколи не розумію, що діється в науці. Моя наука каже мені одне, а життя і практика – друге. Чи ж можу я служити тій науці, в яку колись був закоханий, а яка тепер викликає в мене біль мізку...»

Щоб як-мога найкраще, найглибше ввійти в селянське життя, Ол.Ол. погоджується жити в Шаповалівці за волосного писаря. Це рішення викликає захоплення відомого земського діяча І.І.Петрункевича: «Ведь вы своими работами въ одной волости можете вліять на все остальные волости нашего уезда. Это большое торжество, что Васъ, интеллигентнаго человека, самъ старшина попросилъ. Я ничего лучше этого факта не знаю» (Щоденник Ол.Ол.).

Але Ол.Ол. побачив у волості такий моральний бруд – саме піцтво, злодійство, брехню – що його правдива чиста вдача не могла цього стерпіти! Щоб побороти цей бруд, потрібні були б роки невсипущої праці, здобувши в селян авторитет, а перший рік вимагав би великої настирливої боротьби. Ніхто не розумів, нащо Ол.Ол. став писарем. Думки в цій справі були розбіжні. Деякі селяни казали: «Хоче влізти у волость нашу, щоб усі наші касові гроші собі загарбати та протратити». Дрібні пани казали вже щось інше: «Хоче влізти у волость, щоб у народ книжки революційні пускати!» Багато всякого казали, а правди ніхто не розумів; а саме, що, «хоча я й університетська людина і маю право на гонорар 1500 карб. на рік за свої праці, а хочу народові служити за малі гроші, а саме для того, щоб зробити йому якусь прислугу, не маючи жадних посторонніх завдань. І мені захотілося знову стати писарем, доказати цим недоумкам, що можна стати писарем для роботи в маленькій окрузі – волості, для моральної праці. Тяжка вона ця праця, дуже не зніс би я переїздив на трусських візках болотяними шляхами та греблями у справах коней, рекрутчини, складати справоздання й т. д.» (Щоденник Ол.Ол.).

П'ятьдесят літ минуло, як висловлені ці думки, як найкращий ідеаліст шукав усяких способів, щоб допомогти народові в його економічній і правовій безпомічності, і скрізь натикався на ту страшну прірву, яка розділяла інтелігентні верстви від селянства. Тепер кожний студент сміло йде на село і знаходить там працю й заробіток, без ніякого ідеалізму, просто, як конкретну працю, якої бракує йому в місті... Для нас, романтиків ХІХ в., руки були короткі, щоб підійти до

селян. Між нами лежала вікова прірва: на одному її боці стояв царський жандарм, з другого – страшне недовір'я самих селян. Минулося – прірви немає. Але чи залишився самовідданий ідеалізм, який кермував усіма діями життя статистика Русова?

На хуторі налажувалось потроху і життя, і господарство, жили всі вкупі: Ол.Ол., його дружина, син і майже як рідний – Маковіїв. Приїздили і проживали різні «народники», серед праці лунали співи Ол.Ол., фортепіан. Але на одній сторінці «Щоденника» Ол.Ол. відразу встали такі слова: «А грошей через місяць уже не буде ні шага. Треба думати про зарібок літературний і статистичний!» І ось Ол.Ол. розкрив свою широченну парасолю (як Робінзон, тимто й хутір звався «Робінзон», С.Р.), пошкандибав до Борзни, чи не знайдеться часом статистичної посади в найближчому місті від хутора, щоб від нього до останньої можливості не відходити. Але в Борзні заробітку не знайшлося, і від того часу починається те перекидне життя, яке не давало Ол.Ол. довести кохану працю до бажаного кінця, а забрало в нього даремне так багато духових сил. За це життя він сам пише в одному листі до мене: «Чи беззмістовне наше життя від того, що ми на всі боки ганяємось? Чи було б більше глузду в житті, коли б ми мали одне й завше те саме заняття? Мені здається, що і те і друге остогидне, коли ця праця на чиесь замовлення, а не своя від душі творча праця. Аби нам хутчій разом жити, а там хай, як хочуть, про нас собі думають».

І ми розлучились, залишивши хутір на Маковієва. Я поїхала до брата в Алешню готувати моїх небог до гімназії, Ол.Ол. взявся за опис Ніженського повіту, їздячи з Жебуньовим по селах цього багатого, чисто українського повіту. За цей опис Ол.Ол. нагородило золотою медалею Імпер. Географ. Товариство.

Ол.Ол. мусів немало часу у справах друку перебувати в Києві, де перші дні почував себе «розгубленим»: «Всі вони мають свої фахи, всі ними зацікавлені, а я вже відстав від цих інтересів. Тільки В.Антонович і то, ясна річ, із ввічливості забалакав зі мною про кінський зуб, за корову...»

Місто здавалось Ол.Ол. таким далеким од того народу, з яким він на хуторі і в статистичних мандрівках так зблизився, усі розмови такими далекими від справжнього народнього життя. В листі до мене він пише про одну з найважливіших у тому часі тему розмов, коли з одного боку земці: Ліндфорс, І.Петрункевич, графиня Паніна, хтось,

не пам'ятаю, із старих українців – а з другого боку – партійні народовольці: Маруся Ковалевська, Дебогорій Мокрієвич – хотіли прийти в Києві до згоди і відкинути терор. (В грудні 1878 р.). «Пишеш ти, що найкраща мета в житті – служити для добра інших. Але ж бо й тут у своїх балачках – я пішов, не чекаючи кінця, бо, на мою думку, ніякого кінця й бути не могло. А не могло бути, бо двоє («Він» – Петрункевич і твій серденько «Сашечка» – Ліндорфс) змагались, щоб домовитися до чогось такого, що могло б в далеких наслідках полегчити майбутність їх дітям; а маса молоді, яка не цікавиться майбутніми поколіннями, що прийдуть безпосередньо по нас, думала лише про те, щоб зблизилися до перемоги ідей чи утопій, які вона повичитувала з книжок, і тепер змагалася привабити до себе зайвих людей під якою-небудь притокою, аби лише збільшити свої фонди. Одна сторона – усе ті самі двоє милих людей – обрізувала навіть свої ідеали заради практичності і тільки говорила про єднання інтелігентних людей на двох незаперечних точках, аби лише вийшло це єднання, лише аби країна ожила; друга ж сторона тільки й думала, аби не відступити від своїх переконань, аби не порушити теоретичної суцільності програми, і не хотіла й бачити, які вимоги життя. Що ж могло з цього усього вийти? Я пішов, а другого дня почалися ті самі розмови про неможливість навіть теоретичної згоди, які і вчора повторювались разів 30. Все це балакунство, брак можливості зробити щось спільне навіть там, де зібралось тільки 20 людей. Якось упертість із усіх боків, незрозуміла, саме тоді, коли батьківщина стогне та ридає. Це навіть не розмова партій, як їх постійно звеличували – це просто небажання просто подивитися на життя, на той народ, який ми з тобою на хуторі бачили... Вигадують щось таке, як найбільш далеке від життя, і очей з нього звести не хочуть, не хочуть оглянутися на те, що навкруги, і крутять голови, крутять! Боже ж мій, та просвіти ж ці голови, одкрій ти ці очі! Хай дім божевільних переміниться в зібрання розсудливих людей!»*

Але другого дня Петрункевич опанував молодими головами, звів усіх до спільної справи, і земців і народовольців, і Ол.Ол. теж потягло після цього не назад до хутора, а до гарячішої праці в місті, «хоч з цих міст може й буде шлях у нетрі – не в інші (заслання на Сибір, С.Р.), коли замість слів появляється діло, я вже не всиджу ні на хуторі, ні в

* Цей лист писаний 57 літ тому ми привели майже увесь, бо, на жаль, і тепер прийти до згоди нашим людям двох генерацій майже також неможливо...

Ніжені, ні в Борзні!» І ми улаштувались у Києві, де Ол.Ол. друкував «Ніженський повіт» та брав діяльну участь у працях Старої Громади.

З закінченням «Ніженського повіту» Ол.Ол. знову опинився без посади, а родина збільшилась. У 1880 р. народилася дочка Люба. Тільки завдяки заходам В.Антоновича, Ол.Ол. одержав від графині Уварової доручення розкопати й описати цікаві кургани на Кавказі, недалеко Владикавказу. Я залишилася з дітьми в Києві. Сумував на самоті Ол.Ол. серед чужого населення. Його робітниками були татари. Але й до них підходив він із звичайним зацікавленням і привітливостю. Позаписував їх пісні, казки й науково виконав доручення гр. Уварової з цілком новою для нього науковою галузі – із археології.

Повернувшись 1881 р. до Києва, Ол.Ол. довелося редагувати новий часопис «Трудь». Він виходив російською мовою, але до українських справ ставився «прихильно». Тут і почалися страждання неофіційного редактора: українці вимагали широких дописів на українські теми, «смілих» заяв, а генерал-губернатор раз-у-раз викликав Ол.Ол., лаяв за «сепаратизм», загрожував закрити часопис. А офіційний редактор всього цього дуже боявся й сердився, що українці ставлять занадто великі вимоги, а газети не підтримують.

А тут саме прийшов 1881 рік, 1 березня. Адміністрація божеволіла, в кожному українському слові добачала зраду. На всю місцеву пресу в Києві пішов цензурний натиск, а вже на «Трудь» то ще більший. До того ще й мене заарештовано за зв'язки з народовольцями. Залишився Ол.Ол. з двома осиротілими дітьми і з тяжкою працею. Не вважаючи на всі перешкоди, на цензурні конфіскації всіх найкращих статей і кореспонденцій, «Трудь» і далі був одною з порядніших і найприхильніших до українства київських часописів російською мовою.

На щастя, восени 1881 р. херсонське земство запрохало Ол.Ол. кермувати статистичними дослідженнями Одеського повіту, і Ол.Ол. міг повернутися до свого улюбленого статистичного фаху. Забрав дітей і стару матір і подався до Одеси. Сумно йому було залишати мене в київській в'язниці. Треба зазначити, як болюче ставився Ол.Ол. до всіх моїх численних арештів, як боліло його серце за дітей, яких покидала мати, і доводилося плекати їх то його матері, то його сестрі*, в якій вони прожили майже цілий рік, як я сиділа в катеринославській в'язниці. І не вважаючи на ті тяжкі переживання, на ті страшні

* Ця старша сестра Ол.Ол. Єлисавета була замужем за дуже багатим землевласником А.Ільяшенком у Новомосковському повіті Катеринослав. губ.

клопоти, які він мав, щоб витягнути мене з жандармських пазурів, клопоти, які через нервування закінчувалися або тяжкою хворобою (жовтяницею), або і власним арештом (у Харкові), Ол.Ол. ніколи не мав до мене жалю, ніколи не забороняв моїх революційних змагань. Сам еволюціоніст, культурник і народник у найширшому значінні цього слова, він ніколи не спиняв мене в моїх симпатіях, в напрямку моєї діяльності. У жінці своїй він визнавав свобідну людину й нічим ніколи не обмежував її свободи...

До Одеси я приїхала взимі 1881 р. Ол.Ол. був у повному захопленні, коло нього зібрався дуже цінний гурт молодих*. Земство було порядне, тут була й одеська українська громада. Але недовго довелося нам пробути в цьому гарному місті, мене знову заарештували, а статистичне бюро, по закінченні опису Одеського повіту, переїхало до Єлисавету, пізніше до Херсону – на опис Херсонського й інших повітів.

В Єлисаветі (коли я знову заарештована, сиділа в катеринославській в'язниці), в Ол.Ол. цілком несподівано зроблено трус, і на кілька днів посаджено у в'язницю разом із деякими його співпрацівниками статистиками (Волошин, Василевський). За цей арешт і трус Ол.Ол. із звичайним своїм гумором оповідає так: «Одного разу, коли я жив сам, без родини, попередливий дзвінок у квартиру застав мене за писанням листа перед тим, щоб узяти ванну, яка тут-таки стояла, закрита простиралом, щоб не дуже вода холонула. Поліцмайстер, що був при трусі, уважав за потрібне запитати: Що це таке? Коли я пояснив йому, на що призначена була ванна, він, як колись невірний Хома, забажав не пальці всунути до ванни, а шаблю. Винявши її з піхви й розрізавши мотуза, що стримував простирало, він шаблею розмішав воду у ванні, зовсім чисту та й відрапортував про свій учинок панові ротмістрові виразистим поглядом і жестом. З тою самою голою шаблюкою він подався до сіней і там перемішав тою самою шаблею помий в цебрі. З виглядом повної свідомости та героїчності свого вчинку він повернувся до ротмістра і мовчки, самою мімікою повідомив його, що ані в ванні, ані в цебрі нічого злочинного не знайшлося**».

* А саме Олександр Бравнер, орнітолог, естет у літературі, музиці, завзятий мисливець і совісний працівник, Теофан Василевський, українець, органічний і завзятий статистик, Андрій Грабенко, музикант, записувач народних укр. пісень, Авдеев та Борисов.

** Див. Спомини. Ол.Ол. «За сто літ», кн. I, ст. 242–243.

Ніякі дурниці ні прокурора, ні жандармів не виводили Ол.Ол. із його звичайного спокою. І тільки один раз, коли в Харкові мене вже одвезли були до в'язниці і Ол.Ол. серед хаосу, в якому пробувала вся квартира після трусу, несподівано побачив на своєму чайному столі «срібну тютюнницю, яка мені не належала, а, мабуть, була власністю або товариша прокурора, або жандарма, чи околдочного, що переводив трус – мені нараз щось впало в голову, і ненависть до цієї срібної речі з тютюном та цигарками виявилася в тому, що я виніс її надвір і з силою дискокида кинув її в яму з поміями. І тільки, коли я впевнився, що вона глибоко ввійшла в помиї, і вид її не поспе мені апетиту до чаю, я повернувся до хати потішати дітей та серед хаосу, що панував у хаті, я посадив їх до столу та почав їм роз'яснювати, що мама поїхала (читай – арештована), і що ми самі маємо пити чай і молоко».

Це був єдиний випадок, коли спокійного, доброго й витриманого Ол.Ол. ці труси нахабних царевих слуг довели до такого роздратування, і то не до людини, а лише до речі, що їм належала.

Взагалі ж треба було дивуватися, з якою лагідністю та ввічливістю ставився він до тих численних допитів, таких беззмістовних, дурних, яких йому доводилося наслухатися від цілком неосвічених прокурорів та жандармських полковників. Лише завдяки своєму вродженому гуморові він дуже часто умів їх самих ставити в цілком комічне становище, принижуючи їм амбіцію. Треба дивуватися, чого ці «крамолоискатели» присікувалися до Ол.Ол., він ніколи не був революціонером, він був явним українцем того часу, явно проводив свої національні думки у свою діяльність. На їх обвинувачення, що він «зазіхає на цілість російської імперії», він казав, що він його приймає як велику честь, бо на «это не решаются соседние императоры, имеющие въ своемъ распоряженіи громадныя арміи – усиліями одного лица этого сделать нельзя; назовите мне имена техъ заговорщиковъ, которые якобы то подъ моимъ руководствомъ начали это организовывать. Дело действительно очень важное» і т. д.

Статистичне бюро, яким кермував Ол.Ол., мало ту особливість, що де тільки його улаштували, воно там зараз ставало жвавим огнищем українського життя. До нього зголошувалися зараз такі люди, які наче вже й забули, що вони українці, а тут виталися з Ол.Ол. по-українськи, різні реєстратори та помічники приходили з деякими українськими симпатіями. Широка освіта Ол.Ол., його культурність і його мужня отвертість переконань приваблювали все до нього не ли-

ше звичайних людей, а й великих панів, які згадували відразу своє українське походження й радо робили, з ласки до Ол.Ол., різні послуги в українській справі.

В Херсоні з Ол.Ол. дуже приятелював великий пан Юрій Скадовський із Білозерщини, власник великої економії недалеко Херсону. Вони разом розкопали величезний курган на степу, разом організували Пастерову Лябораторію, щоб щепити сибірську заразу вівцям, які величезними отарами випасалися на безмежному херсонському степу, разом захоплювалися музикою в затишному й дуже гостинному салоні Скадовського. Тут усі поважали Ол.Ол., любили його спів, цінили його широкі знання, за його веселу щирю вдачу. Недурно Стара кийвська Громада Русова ще молодого називала «Саша-Ангел». Це прізвище залишилось йому все життя.

В самому Херсоні Русов найближче зійшовся з Д.Маркевичем. Коло них склалася невеличка громадка, – яка задумала видати літературний альманах «Степ», що спільними силами зроблено.

Але цю милу українсько-статистичну ідилію, що не мала нічого спільного з політикою, несподівано розбито. Московський цар Олександр III надумався оглянути свою величезну територію й особливо зацікавився тим краєм, «где все обильемъ дишетъ», тою бідолашною, оспіваною поетами «Малороссією». І принесло його на Херсонщину. Полетіли доноси, станові кидались по всьому повіті. Декого з підозрілих виселяли з тих околиць, куди мав проїжджати цар.

Селяни мали скрізь підносити хліб-сіль у гарно повишіваних рушниках. Над залізницею повиставляли війська і солдати стояли один від одного в деякій віддалі, спиною до рейок, сторожачи степ від злочинців. Хвалити Бога, проїхали щасливо...

Але в Одесі генерал-губернатор Гурко подав довжелезну «записку» цареві, як, мовляв, тяжко тримати в краю спокій через дуже небезпечну присутність таких непевних людей, як статистик Русов і його родина. І на самій «записці» «володарь всей Руси» написав: «Изгнать статистика Русова изъ пределовъ Херсонской губернии, и навсегда запретить ему въ нее въезд!»

Отак, пожив, попрацював 3–4 роки, і йди шукати іншого притулиська! Але цього притулку не видно було. Якось від добрих людей почув Ол.Ол., що в Харкові старий багатий землець Гордієнко задумав писати історію харківського губерніяльного земства й шукає такого секретаря, який міг би її йому написати на основі тих матеріялів, які

були в Гордієнка. Хтось порекомендував йому земського статистика Русова. Доїхали родиною до Києва з кінцем літа, а там уже й розділилися: я з дітьми та з хворим братом поїхала до нашої благословенної Алешні, де ми у хвилини недолі завше находили рідне огнище, а Ол.Ол. подався до Харкова ставати до нової праці.

Перші місяці його були не медові. Старий Гордієнко був скупий, панівний. Не так скоро знання земських справ, совісність у праці і лагідна вдача Ол.Ол. опанували його роботодавця. Гордієнко жив у величезному власному домі (на Рибній вул.) з дочкою, підстаркуватою вже панною, яка вела все батькове господарство. Незвичайно добра й дуже одинока панна поставилась прихильно до Ол.Ол. і пізніше до нашого Мишуні, якого батько віддав до місцевої гімназії. Ол.Ол. жив із сином за невеличку плату на повному пансіоні. Я не могла до нього приїхати, бо мусіла ходити коло зовсім хворого брата....

Цілий рік Ол.Ол. працював у Гордієнка й дуже захоплювався цією історією одного з українських земств. Та невідомо, з яких причин старий Гордієнко несподівано припинив цю працю, не захотів її друкувати, і цілий рукопис Ол.Ол., разом із матеріялами, сховав у свій стіл.

І знову Ол.Ол. – без праці. Але враз в самому Харкові найшлася якась статистична праця, і Ол.Ол. зміг залишитися в Харкові, де вже добре зорієнтувався, тісно зійшовся з тамошніми українцями: Багалієм, Сумцовим, Шимановим, Філоновим, Ціхановецьким, Єфименковою – в їх гуртку він був один із діяльніших. За час праці в Гордієнка познайомився з харківськими земцями і все намовляв їх добиватися дозволу вчити українською мовою в народній школі.

Тимчасом брат мій умер, і я з донькою приїхала до Харкова. Здавалось, життя сяк-так влаштувалось, діти ходили до гімназії, ми мали руки повні громадської праці, цікавої, української праці. Та не така була наша доля. Якось зникла та статистична праця в Харкові – і перед нами знову – жадного зарібку. Та, на щастя, тоді в Києві міська управа задумала зробити перепис Києва. Ол.Ол. покликали його організувати.

Перебрались ми до Києва, наняли велике помешкання, почали жити з родиною мого брата, яка тоді подвійно осиротіла, – бо й батько помер і мати. Перевели ми своїх дітей до кийвської гімназії, і Ол.Ол. розпочав нову статистичну, хоч не селянську, а міську, працю.

В нас часто збиралась українська молодь. Ми справляли в нас Шевченківські роковини. Приходив до нас Лисенко, грав, а Ол.Ол.

співав. Тут ми слухали якогось українського теорбаніста з Поділля, записали його пісні, – особливо нас чарувала його пісня про Саву Чалого. Ол.Ол. писав про нього в «Кієвск-ій Старин-і», писав і про «Наталку Полтавку», як, на його думку, треба розуміти й виконувати роллю Возного. (На цю його замітку велику увагу звернули і Садовський, і Кропивницький).

З Ол.Ол. в переписі працювали українці – Лев Падалка, Авдів (що теж був у херсонській статистиці) та інші. Повставав тасмний гурток, лунала українська мова, українська пісня... За рік перепис Києва був готовий. Залишалось лише поробити підрахунки й дати деяке статистичне обличчя цьому прекрасному Києву. Та вже з Харкова летіла до Ол.Ол. новина, що й там він потрібний для організації такого самого перепису. Харківські друзі, головню Павловський, голова міста, настирливо кликали Ол.Ол. до Харкова.

І ми знову покидаємо Київ, кидаємо родину Ліндфорсів, перекидаємо знову дітей у інші гімназії, переселяємось із усім майном, фортепіаном, дітьми й чудовою собакою знову до Харкова на Мироносицьку площу у невеликий дімок із трьома кімнатами й кухнею. Тут почались наші непорозуміння з харківською жандармерією. Перепис міста йшов із повним успіхом. Навкруги Ол.Ол. гомоніли по всьому місті регістратори, городська влада пишалась. А в мене зарисувалась нова течія. Під впливом пані Єфименкової я почала захоплюватися толстовством, познайомилась з толстовською молоддю. Та все це було далеко від усякої революції.

Несподівано наперед виступили українці: один великий, товстий – Левандівський, потім, тоді ще студент, Липа і ін. На ім'я Левандівського прийшов з Галичини цілий транспорт українських книжок. А що квартира Левандівського була під поліційним доглядом, то прохали мене переховати книжки «лише одну ніч». Чи могла я відмовити? Як я українка, то я – мушу! – і мені вперли майже половину транспорту. А вночі дзвінок і... і ці «враги рода человеческого» на світанні одвезли нас у різних фаєтонах до в'язниці. Мені було байдуже. Але його, нічим неповинного, заклопотаного своїм переписом Харкова, нащо вони його забрали? Я мало не збожеволіла від думки, що на ньому так тяжко відбивалися мої вічні політичні зв'язки. Але Ол.Ол. і не думав докоряти мені, ані обурюватися на жандармів. Він казав щиро: «От і добре, що посиджу, хоч спокійно докінчу опис Києва. А тож дома завше повна хата людей, не дають працювати. А

тут уже напишемо все!» І він добився того, що йому переслали до в'язниці усі потрібні папери, і цілоти днями писав. Одне його непокіло: моя доля, і доля дітей*.

Але, на моє щастя, і жандарми зрозуміли, що Ол.Ол. нічим не заслужив на їх кару, за тиждень його увільнили, він повернувся до дітей, додому, де вже порядкувала моя небога – Зіна Ліндфорс. А мене продержали ще до Різдва й випустили на хатній арест, під догляд в'язничого надзирателя, що два тижні пробував у нас у передпокою й від нудьги зачитувався українськими книжками, які давав йому мій син Миша. Відпустили мене з в'язниці, щоб могла спокійно породити сина Юрія, бо цього добивалось у прокурора харківське громадянство, на цьому настоював в'язничний лікар Піснячевський, завше надзвичайно добрий до всіх арестантів, карних чи політичних.

Тим часом перепис Харкова був закінчений, і перед нами знову виринуло питання, де шукати нового зарібку. Ще навесну 1894 р. переговори почав Ол.Ол. з головою таврійської земської управи, щоб перебрати там місце голови статистичного земського бюро, він їздив навіть до Симферополя, і йому дуже забажалося улаштуватися з родиною в цьому чудовому підсонні, близько моря (він знав, як я його любила), на своїй улюбленій посаді розпочати обслідування ще одної української, цим разом напівтатарської країни.

Але, як видно з листів Ол.Ол., ці переговори до згоди не довели. І ось узимі 1895 р. Ол.Ол. довелось піти на заклик до Чернигова: повітова чернігівська управа запросила Ол.Ол. на статистичну працю. Він покинув мене з дітьми та з малим Юрком у Харкові й сам подався знову на Чернігівщину. Ми приїхали до нього в перших теплих днях весни.

В Чернигові ми прожили майже три роки. Тут якось яскравіше виявлявся тоді український культурний рух – наслідком жвавої діяльності Грінченка, Шрага й присутности Коцюбинського, який своєю лагідною вдачею й високою талановитістю приваблював до себе людей. Ол.Ол. радо пристав до цього гуртка. Крім того, він через свої справи дуже близько стояв до тогочасного чернігівського губерніяльного маршалка князя Н.Д.Долгорукого, людини великої культури й гуманности. Ол.Ол. прийняли там як свого, вся родина князя поставилась дуже приязно і до нас, і до наших дітей.

* Про цей арешт Ол.Ол. знайдено запис у архіві рукописного відділу Всеукраїнської бібліотеки.

Ол.Ол. працював у Чернигові, перевіряючи справи Чернігівського повіту та ще в земстві, на полі народньої освіти з Долгоруким. Тимчасом наша донька Люба скінчила гімназію й поїхала з невеличким гуртком чернігівської молоді до Казані на голод. Вид страшних фізичних страждань, вид голоду над Волгою збудив у неї бажання вчитися медицини, а що їй було всього 18 літ, а до медичного жіночого інституту і в Києві, і в Петербурзі приймали слухачок у віці 20 років, то вона прохала пустити її закордон. На це Ол.Ол., ясна річ, згодився, він ж ніколи ні в чому своїм дітям не відмовляв. Найкращий медичний французький факультет (французьку мову Люба краще знала) був у Монпеліє. Страшно було нам так далеко відпускати таку молоду дочку. Вирішили, що поїдемо з нею, я й малий Юрко – 4 літ, бо на кого ж його покинути, при батьковій такій інтенсивній праці? З батьком залишився Миша, тоді вже студент першого курсу Харківського університету. Це мене тим більш заспокоювало, що Ол.Ол. вже тоді закінчив був працю в Чернигові, і його закликали саме до Полтави на подворовий опис цілої полтавської губернії, який розпочав був відомий статистик Кулябка-Корецький.

Полтавський період життя Ол.Ол. – один із найцікавіших і шириною праці, і тим узагалі широким рухом життя та українського його кольориту. Здавалось, що все полтавське інтелектуальне життя Полтави билось і розгорялось навколо Ол.Ол. і статистичне, і земське, і культурно-етнографічне. Статистичне бюро складалося з найкращих, широко освічених працівників – Ротмістров, Ріклицький, Падалка – з певним статистичним стажем і з певним національно-українським світоглядом. Робота йшла жваво. Статистики час-від-часу виїздили в повіти, давали до бюро обмірковування вражіннь від цих мандрівок, тут строго перевірявали кожну цифру. Ол.Ол. любив об'їжджати села, хоча здоров'я цьому не сприяло. Його захоплювала безпосередня обсервація життя і панів, і селян, знайомство з Полтавщиною, цим серцем України, з її лісо-степовою природою, з її селами.

Ось як він сам описує ці свої поїздки: «Писав я тобі з рідного села Сковороди, з Чернух, післав ще листа із Пирятини і відтоді в мене склався такий спосіб життя. Переїжджаю на день верстов 30–50, буваю у 3–4 різних людей, то в писаря, то в пана, то у графа, то в підпанка, то в козака, то селянина, в одного п'ю чай, у другого снідаю або обідаю, у третього вечеряю й ночую, і ось які різні обставини: в одному місці ледви міг добитися води, щоб умитися, бо там не розу-

міли, що треба умиватися, а тут льокай прийшов вдягати мене, немов я мала дитина... А обідав я в славних Афанасія Івановича й Пульхерії Івановни. Після обіду Хівря подала чай, дід далі веде свої оповідання, а бабуся його налле чашки та голову покладе на спинку крісла тай поспить собі трохи, очиці заплющивши, потім іще налле чашки, знову поспить, а усе ж прислухується, що дід верзе. Дідові літ 70, а бабі – років 65. Цілий місяць не було ні капельки дощу. Тільки й запитують мене: чи не бачив я де дощу і вітру. Іще кілька днів без дощу і – голод!» Багато різних типів бачив Ол.Ол. у цих поїздках, чимало гостював у родинних сторонах Гоголя, багато нав'язав знайомств і завше шкодував, що ніколи не мав часу поробити всякі літературні нариси з усіх цих зустрічей, знайомств.

Дуже близьку участь Ол.Ол. брав і в земському житті, в земських загальних зборах. Дуже тісно було з'єднане статистичне бюро з етнографічним земським Музеєм, де були дуже багаті етнографічні збірки – Ол.Ол. з великою любов'ю приглядався до справи. Чимало жвавости додавав нашому життю Миша, виключений із Харківського університету за студентські демонстрації. Жив тепер із нами, писав студентську працю для проф. Краснова («Фльора степів») і оснував невеличкий український гурток молоді, де були Петлюра, Іваницький, Кохановський і ін.

Звичайно, не обходилося без політичних анекдот. Син якісь конспіративні адреси записав на крохмаленій сорочці, потім забув, віддав прати поза хатою. Як там уже дізнались про це, не знаю, але ж бузвіри прийшли з трусом. Син іще спав. Збудили. Миша схопився, деякі компромітні паперці сховав у чобіт і спокійно прийняв непрошених гостей. Але й вони не дурні; звеліли роздягтись, роззутись – попався наш студент, забрали його до в'язниці, а й незабаром, уже не пам'ятаю за яку дурницю, і мене. Залишився Ол.Ол. знову сам із малим Юрком, поки не приїхала знову Зіна і не пригріла ласкою осамотілих батька й сина. Та цим разом не довше як місяць мені довелось бути за ґратами: одного й того самого дня я вийшла разом із сином з полтавської в'язниці.

Та над нами розляглася ще темніша хмара й загрожувала знову вирвати з рук Ол.Ол. так гарно налажену працю, порушити наше родинне життя. В 1902 р. друзі та співробітники Ол.Ол. справили дуже пишній ювілей його 25-літньої статистичної праці. Святкували його в салях земської губ. управи. Багато понаїжджало українців із Харкова,

Кієва, було багато української молоді, була сила гарних ширих привітань, чимало дарунків. Увечір в тих самих салях зорганізовано концерт української музики, співала наша монпелієрівська студентка Люба, було радісно, і Ол.Ол. вперше за свою тяжку працю переживав такі гарні хвилини. Та 2–3 дні після цього прийшли жандарми, перетрусили все наше вбоге майно, порозвертали брудними своїми пальцями всі адреси, привітання й позабирали цілу хуру «на розгляд». «Мы Вамь все повернемь, не извольте беспокоиться», проказував увічливо ротмістр знервованому Ол.Ол. Позатримували на час трусу і гостей наших, що приходили ще вітати дорогого ювілята...

Але до таких «анекдот» ми позивали, вони входили так сказати в наш *modus vivendi*. Починалася більша небезпека – селянські повстання на Полтавщині, страшні їх придушення (як це було в кочубеївській економії – в Диканці, проти них виступив друком навіть В.Короленко). Адміністрація, звичайно, зараз обвинуватила в цих «бунтах» статистиків, що їздять по селах, народ під'юджують, і насамперед – голову статистичного бюро О.О.Русова. На чолі земства стояла тоді людина, яка не мала мужности заступитися за своїх робітників. Був це Андрій Лизогуб. Пишатися томами «Подворнаго описанія Полтавской губерній под редакцією Русова» – це він умів, а виправдати статистиків від цілком брехливих обвинувачень на це не було у нього мужности. На першу вимогу міністра Плеве Ол.Ол. звільнено і «удалено» поза межі Полтавської губернії. І коли Ол.Ол. прийшов до Плеве запитати його, куди саме він має право переселитися, і чи не дозволить він йому переїхати до Петербургу – міністр радісно відповів: «Так, у Петербурзі я можу вам дозволити жити під деяким поліційським доглядом, у Петербурзі ви нам нешкідливі. А на Україні, ні! ні!» Міністр поширив свою ласкавість до того, що дозволив Ол.Ол. поїхати на два місяці закордон!

І справді, треба було Ол. Ол. кудись виїхати, спекатися остогидлого царського режиму, спочити душею, дати змученим нервам відпочити. І ми поїхали просто до Італії, до Риму...

В Римі Ол.Ол. мов переродився: забув статистику, згадав колишній класицизм, що про нього слухав на лекціях Драгоманова («Історія Риму»). Ми проводили цілі дні серед руїн старого Риму, і Ол.Ол. із захопленням усе нам пояснював. Зібралися ми в Римі цілою родиною. Миша, який вчився тоді в Ляйпцігу, приїхав нас провідати, приїхала Люба з Монпеліс, моя небога Галя й дочка одного українця – Оксана

Василевська, з Парижу – небіж наш – Саша Линдфорс. І пояснював нам Ол.Ол. кожен колону, кожен побиту статую. В нього ж було таке різноманітне знання, такий був широкий погляд на культуру, не тільки українського народу, а й різних європейських, – особливо італійського, німецького та слов'янських. Тут він дуже захоплювався музикою, головню тією найпростішою, вуличною. От співає собі якась маленька дівчинка із розкудоченою головою пісеньку, – і Ол.Ол. уже виймає ма-ленький бльокнот, записує цю пісню й пояснює нам, наскільки народня італійська пісня близька до української...

Рим, Неаполь, Везувій, Генуя, Анкона – така була наша мандрівка. Але закінчилася вона не дуже добре. Ол.Ол. заслаб на шлунок. У літній спеці при ресторанній страві це була дуже небезпечна річ, і ми швидко повезли його до Парижу, де чекав його старий друг Хведір Вовк, якому й доручено вилікувати Ол.Ол. й відправити до Петербургу.

Дивно нам було їхати «додому» не на рідну Україну, а до чужого, холодного, хмарного Петербургу, але така була воля всемогутнього Плеве. У Петербурзі О.Шликевич, наш чернігівський земець, улаштував Ол.Ол. в забезпеченій конторі «Надежда», де він сам був одним із головних шефів, як голову статистичного Відділу.

І почалася для Ол.Ол. і нова служба й цілком нове життя.

Якщо Плеве гадав зробити Ол.Ол. нешкідливим, перекинувши його з України до Петербургу, то тут він дуже помилився. У Петербурзі були зосереджені тоді всі наші найважливіші справи – дозвіл на українську мову у школі і в літературі. В Петербурзі йшла підготовка до вимог конституційних реформ, життя було гаряче, треба було використовувати всі можливості, щоб українську справу висунути перед очі суспільства і влади.

Ол.Ол. відразу стає діяльним членом «Добродійного Товариства видавання народніх українських книжок», сам пише популярну метеорологію для хліборобів під заголовком «Подія на хуторі». Він нишком дає виклади української мови слухачам Бестужевських курсів, улаштовує столичні концерти української музики, завше з допомогою молодого тоді студента Д.Дорошенка, з п-ною Марусею Забілою і відомим українським композитором – Зарембою. У Петербурзі Ол.Ол. має ширих друзів – П.Я.Стебницького, О.Лотоцького, Забілу, в усіх справах вони все вкупі, працюють коло української справи в різних осередках петербурзького офіційного суспільства. Із усякими замож-

ними панами, вислуженими адміралами, вони засновують «Т-во допомоги українській молоді», що приїздила з усіх кінців України вчитись у вищих школах і у страшно шкідливому кліматі загинула від злиднів і туберкульозу. Той дружній квартет, разом із молодим Доманицьким, заходиться коло нового видання «Кобзаря» Шевченка. Вони вносять до Російської Академії Наук меморіал у справі української мови, академік Шахматов підтримує їх і організує наукову комісію, у склад якої входили Науменко, Стебницький, Лотоцький, Русов, Русова й дехто з академіків. Русов читає в комісії доповідь про «українофільство», дає статистичні дані про число українців на українських землях. Для поширення української свідомості серед нашої молоді повстає клуб, де Русов, Стебницький і Лотоцький читають реферати, де йдуть жваві дискусії, завдяки яким часто двері клубу грізно замикали «бдительні» поліцаї. В 1905 р. Русов бере участь в українській депутації до міністра Вітте – теж у справі української мови. В цій депутації був і дехто з наших киян: Олена Пчілка, Чикаленко і, здається, Науменко.

Рік 1905 був часом дуже гарячого політичного життя в цілій Росії. Вся вона якось наче напружилась в останньому розпачливому руху, щоб скинути з себе остогидлі ланцюги і хоч у конституції найти якусь волю, якийсь просвіт. Найбільш активності в цій боротьбі виявляла російська інтелігенція, організована в партію К.Д. (Кадети). Від її лідерів уже наші українці спромоглися добитися визнання України, познайомили їх із національно-політичними вимогами, звичайно, не далеко над деяку автономію та свободу мови, преси, товариств. У тих часах ні про що більше і мріяти не можна було. Всі ці питання обмірковували ще конспіративно, по кабінетах різних редакцій та на невеличких з'їздах у Фінляндії, де, завдяки давнім конституційним правам фінського народу, можна було збиратися та вільно (до деякої межі) висловлюватися. Ол.Ол. брав жваву участь у цих «кадетських» з'їздах, «обідах», працював у дуже гарній газеті Максима Ковалевського «Страна», де вів цілий український відділ.

Бували і в нашому власному помешканні різні збори. Тут відбувся теж з'їзд представників майже всіх народів Росії, племен, і кавказьких, і монгольських – тут обмірковували питання як, користуючись майже певною конституцією, піднести справу національну, захистити права всіх народів, визнаючи ці права за найменшими, такими, як: карели, остяки і т. ін. Головував на цьому нашому з'їзді поляк, професор

Бодуен-де-Куртене, який часто не погоджувався з широкою дефініцією національних прав, яку пропонував Ол.Ол.

Нарешті народилася «Дума», але народина були тяжкі... На захист «самодержавія», як «природного руссакого принципа» організовано чорносотенні юрби, що ходили з портретом царя, п'яні, співали російський гімн і били, жорстоко били кожного інтелігента, на обличчі якого могли вчитувати який-небудь «конституціоналізм». Вже першого дня відкриття «Думи» в Таврійській Палаті, ввечері у Петербурзі були значні чорносотенні ексцеси, п'яні співи, настирливі вимоги від кожного прохожого цілувати «патрет».

Але проте оновлене життя буяло. В нашому помешканні збиралася редакція нового політичного українського органу – «Українській Вестникъ»: Грушевський, Славинський, Стебницький, Овсянко-Куликовський. Крім того, молодь редагувала спеціальний парламентарний орган, який поширяв на Україні все, що говорили, що робили в українській думській секції. Часто відбувалися спільні засідання петербурзької української громади з українськими депутатами. Між ними найкраще виступав із промовами старий Шраг, а так узагалі часто можна було почути нетактовність, політичну невідповідність українських депутатів. Події йшли несподіваними скоками. Розігнали першу, найбільш радикальну Думу, у другій Думі вже не було того ентузіазму, що закривав серця і найбільших скептиків у I Думі. Насувалася тяжка реакція. По всій Україні, на селах розгорялась справжня народня селянська революція; палили палати панів, нівечили їх економії, заорювали їх виплекані лани – адміністрація лютувала, і Україна, ця вічно бунтарська Україна – тратила один по другому ті звичайні привілеї, які має всяка конституційна держава – свободу преси, товариств.

Перед нами знову повсталла наша звичайна проблема: за який новий братися зарібок. Забезпечену контору «Надежда» закривали, і Ол.Ол. залишався без посади. Треба було вибирати: відомий російський статистик Покровський запрошував його до городської статистики в Петербурзі, але ж у Києві одкривали Комерційний Інститут, і директор його, проф. Довнар-Запольський, закликав Ол.Ол. на катедру статистики... Жаль було кидати велике місто з усіма його культурними можливостями, з підвищеним темпом усякої праці. Та й чи міняти петербурзьку платню 5.000 карбованців на київську 1.500?

Але про ці вагання краще прочитати лист самого Ол.Ол. з Києва з вересня 1908 р. «Як побачив я садки київські та квітки, та подумав, як

бридко тепер в Петербурзі, дак тільки і думав, як би тут зачепитися. Не заставши вранці Довнара, побіг ще раз ввечері. Він покликав ще Воблого (професор київської політехніки, С.Р.), і почали мене умовляти. Я кажу – хай підждуть мене до января, а тут приносить хлопець з типографії корректуру розписанія лекцій, де стоїть – Статистика 2 часа, практичні заняття 4 часа – а фамілії преподавателя – нема, стоїть лише «примечаніе подстрочное», що на днях буде об'явлено, хто статистику преподаватиме. «Дозвольте, кажуть (Довнар та Воблий, С.Р.) у коректурі справити на Ол.Ол. Русов?» А я кажу – не дозволю, бо я ще не знаю, чи згоджуватимуся. І побіг до Зіночки да й питаю, чи можна промінати 5.000 на 1.500. Вона каже, – звісно ні, бо у Києві дорого жити, а як славно було б, як би ви у Києві були!» Так я і порішив, бо жінки мають гарні предчуття. Так зараз і згадав, що Твої предчуття ніколи не хибили, і що коли Ти мене сюди зараз послала, то значить треба рішатися... А то завтра же вони кого небудь з політехніки або університету візьмуть... Перший рік тільки буде трудно, поки ви усі у Петербурзі»*, а я тут, а далі якось образується. За те помирати прийдеться там, де родився, а не в смрадному Петербурзі. То оце чекаю од Тебе телеграми, чи благословляєш Ти, а тоді піду ввечері до Довнара, та скажу: «Згода! печатайте мою фамілію!» А як би я сьогодні одмовився, то вже хто зна, чи буде який другий случай сюди перебраться».

Так радів Ол.Ол., що повернувся до свого улюбленого Києва, до науки. Але він ще довгий час не був певний щодо свого нового становища, не знав, чи затвердить його жандармська охранка. Правда, Плеве давно вже помер і поліційний догляд із нас уже давно знято, але... І пише Ол.Ол. із цього приводу мені: «Читати, то я лекції читаю, (сьогодні 2 години пробалакав), але ж допущений я тільки тимчасово міністром торгівлі і промисловости. Охранка, головна Мойра, що сидить вище всіх олімпійців, нічого ще не сказала... І коли я бачу, як я що раз більше зв'язуюся із своїми слухачами та слухачками, та ще думаю, що коли завтра з охранки прийде заборона, – то мимоволі задумуюсь, чи не доведеться всі ці нові зв'язки порвати, повертати до Петербургу, щоб там за допомогою старого В.І.Покровського знову здобувати собі посаду, чи то в банку, чи то в переформованому центральному Статистичному Комітеті. Як же ж я можу щось рішити?

* Я, Юра й Оля, маленька дочка Миші, ми залишилися в Петербурзі, бо в лікарні доживав свої останні дні Миша, я не могла його покинути.

Куди, каже, хилить доля, туди й треба гнутись. Гнутись мовчки, усміхатись. Ось що казав Шевченко, коли пересвідчився, що цю Долю-Мойру заступає в нас «охранка», і нічого проти неї не зробиш».

А проте Ол.Ол. з насолодою починає своє київське життя. Він почав ходити до бібліотеки університету Св. Володимира «...туди, куди 50 літ тому ходив співати до університетського хору, а пізніше, 40 літ тому, ходив на лекції Драгоманова... а все ж несподівано вибухне постріл з охранки, і доведеться повертатися до Пітера».

З цих листів, напів жартливих, видно, як Ол.Ол. справді добре почував себе в Києві за науковою працею. На щастя, з охранки не почувся вистріл, і Ол.Ол. міг із захопленням віддатися професорській праці. Навесну і ми троє до нього приїхали, бо Миша помер, Юру перевели до гімназії Науменка. Ол.Ол., ясна річ, брав жваву участь у всіх українських організаціях і справах. Ми обоє належали до партії українських радикалів-демократів. Вона мала скрізь свої таємні філії на провінції й час-до-часу організувала з'їзди.

З кожним роком у Ол.Ол. збільшалося число викладів, і тісніші ставали його відносини з студентами і студентками. Але весь цей київський період був захмарений недобрим станом здоров'я Ол.Ол., що далі заважала йому астма, і грудна жаба, і тяжко було йому викладати. Лікарі вимагали довгого спочинку, але Ол.Ол. неможливо було відірвати від Комерційного Інституту. Продавши борзненський хутір «Робінзон», Ол.Ол. купив на кінці міста Винниці, недалеко такої гарної річки, як Бог, маленьку дачу – маленький дімок із 4 кімнат, чудовий сад, – усього 2 десятини землі. Там проводили ми довгі професорські вакації, там на сонечку під черешнею довго вилежував Ол.Ол., обмірковуючи свої наукові виклади та деякі статті. У Винниці коло Олександра Ол. був теж завше гурток друзів – найближчий сусід і найширший друг – український письменник Д.В.Маркевич та його жінка Олена Івановна, яка так сердечне завше ходила за Ол.Ол. З другого боку нашої дачі був хутір полковника Оберучева, де було завше багато гостей із Одеси, які теж приходили до нас: председатель земської управи Лозинський, влітку часто приїздила родина Лотоцьких, Єфремов, Ліда Біловежська, в Винниці жила постійно родина покійного брата Ол.Ол., у нас гостював 2 роки відомий український композитор Я.С.Степовий (Якименко), тут лунав спів нашої дочки, було повно молоді навкруги Юри. Ол.Ол. любив наше веселе винницьке життя, любив доглядати свій сад, розбивати в ньому нові доріжки й на

деякий час ухилятися від книжок, викладів – усього тягару міського життя. Були в нього щирі знайомства з сусідніми селянами. Напроти нас жив один дуже цікавий штундист, Ксаверій, людина з глибокою вірою, дуже захоплена різною філософією за правду, за Бога, життя. Трохи далі була багата селянська родина, до якої теж заходив Ол.Ол., а син їх був пізніше студентом, щирим товаришем Юри, – Іван Хоменко.

Саме тут на цьому хуторі дійшла до нас перша відомість за війну 1914 р. – Ол.Ол. був страшенно нею обурений. Він був гуманіст і пацифіст у найширшому значінні обох цих слів. Зима 1914 р. пройшла погано – астма так душила Ол.Ол., що він мусів усе частіш робити перерви у своїх викладах, траплялися такі випадки, що його рятувало тільки вдихання кисню.

Ол. Ол. хвилювався військовими подіями в Галичині. До нього приходили ті бранці-закладники, яких російська влада позабирала в Галичині. Жили вони в Києві на становищі напіварештованих, і українці всіма способами старалися полегшити їх становище. Тяжко все це відбивалося на здоров'ї Ол.Ол. Але він далі вів виклади і практичні заняття із студентами.

За літо в Винниці він мало набрався сил. Але як лише прийшла вістка, що проголошено евакуацію Києва, він чим-дуж заходився туди прибути, ще з кінцем серпня. Всі вищі школи з Києва мали перебиратися до Саратова, а деякі й до Таганрогу, їхати професорам із школою не було обов'язково, та Ол.Ол. дивився на цю справу інакше: він почував себе сильно зв'язаним із Інститутом і вважав, що покинути його в годину біди було б недостойною зрадою. Тимто твердо рішив їхати до Саратова із школою, щоб в цих тяжких умовах як-найменше потерпіло життя Інституту. Даремно благали ми, діти і я, Ол.Ол. покинути цю думку, зглянутися на такий поганий стан свого здоров'я. Ми запевнювали його, що ця евакуація не протягнеться довго, і що він, спочивши, ще краще буде виконувати свої обов'язки в Інституті. Ми закликали його до Алешні, де б він, маючи абсолютний спокій, робив наукову працю. Та Ол.Ол. ні на що не згоджувався. І так ми рушили всі четверо – Ол.Ол., Юра, Оля та я. А він мене розважав, казав, що його дуже цікавить Волга, волзькі пісні, наспівував їх у вагоні, розмовляв із професорами, читав часописи, тощо. Третього дня їзди він уже більшу частину дня лежав, дихавиця почала його мучити. Але першого дня приїзду до Саратова він підбадьорився, жартував на ву-

лиці з різними російськими типами. На жаль, розмістили нас у дуже поганому «готелю», брудному, темному і смородному до неможливості. А третього дня вночі Ол.Ол. помер. З ним стався один із його випадків астми: студенти кинулися по всьому незнайомому місті шукати апарату з киснем – не знайшли. Прикликаний лікар, дуже мало освідомлений, думав нас заспокоїти, мовляв, «нічого нема небезпечного, повний спокій, і все буде добре». Але ми з Юрою знали, що воно не так, відчинили вікно, і з жахом дивилися, як нашому дорогому хворому бракувало повітря, як замирала діяльність легенів, серця. Останні слова Ол. Ол. були: «Ноночка, я вмираю»...

Самі ми з Юрою одягли дорогого небіжчика, і осиротілі, несвідомі якісь, у розпуці, стояли коло нього. Чом не залишив він своєму молодому синові жадного заповіту? Кілько питань залишилось без відповіді, кілько життєвих проблем не розв'язаних! Ранком прийшли студенти. Збудили ми Олю, улюблену внучку Ол.Ол. Навкруги чужина, все рідне таке далеке, а на столі, на віки німий, лежить дорогий небіжчик.

Комерційний Інститут узяв на себе весь похорон і перевіз тіла до Києва. Поховали Ол.Ол. на Старому Байковому кладовищі, недалеко могили його батька та його сестри – Катерини О.Лисициної. На гранітному пам'ятнику, крім звичайного надпису й портрета Ол.Ол., виритий був вірш з Кобзаря:

Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне!

Так було 1915 р. – Чи воно так і стоїть на святій київській землі, чи може все розтоптане?

Бажано було б іще сказати дещо про світогляд Ол.Ол., про його розуміння українства. Взагалі він не любив розводити загальних розмов на цю тему, і думки його можна схопити або з його листів, яких, на жаль, збереглося дуже мало, або, як воно не дивно, з його деяких свідчень жандармам. Так, напр., він писав: «Жандармы пожимают плечами й никакъ не могутъ взятьъ въ толкъ того, что живя въ Полтавской или Херсонской губ., какого бы происхожденія ктобы ни былъ, разъ онъ не состоитъ въ жандармскихъ чинахъ, онъ сделается украинцемъ, если не пожелаетъ отделять себя отъ окружающаго кормящаго его населенія». І це так і було з самим Ол.Ол.: з походження – батько з Костромської губ., мати – грузинка, вся родина російська, на-

віть неприхильна до українства, але поза родиною – все населення Києва, Золотополя українське, і воно мало переважливий вплив на національну свідомість Ол.Ол.

На одному з своїх численних допитів Русов казав: «Для мене не существует «украинского вопроса», ибо такой вопрос о существовании украинского народа может существовать лишь у людей вовсе не знакомых с географией и статистикой, и полагающих, что такого народа вовсе нет, а с другой стороны мне и не зачем проповедывать «сепаратизм», так как он на деле существует в языке, нравах, обычаях народа, существование которого я никак отрицать не могу. Не понимаю, как я могу быть обвиняемым в признании в этом! Тогда обвинять следует весь народ, который говорит на своем языке, держится своих нравов, имеет свои экономические нужды, отличные от нужд других народов, но никак не меня, занятого своею канцелярскою работою, которая не отличается от работы английскаго или немецкаго статистика. Если существующий в действительности сепаратизм украинскаго народа есть преступление, то значить весь народ преступники, а не я один. Если же вы хотите меня и то течение, которому я сочувствую, обвинить в политическом преступлении, то где же у Вас на то доказательства? Мы верим, что народ чувствуя на себе гнет несомненно имеет желание освободиться от него и стремится к свободе; он и добьется ея, а мы тут – не причем»^{*}.

Цікаві теж деякі вривки з листів Ол.Ол. до Л.Н.Жебуньова, саме з років 1906–7, років гарячкового життя і української, і російської інтелігенції, де подані характеристики українців, що підходять, на жаль, і до наших часів. «Приїхав сюди (пише Ол.Ол., повернувшись улітку з Алешні до Петербургу, С.Р.), кажуть: припинили «Українській Вестник», бо грошей нема, щоб видавати. Звісно, українці які підписики! Як підвів я статистику, вийшло – всіх підписиків 198, а «Основа» (в 60 рр.) за 2 роки існування придбала тільки 180, значить – прогрес на 10% за 40 літ. От тут і старайся для земляків! Закриймо, кажуть, шкода праці! Дак ні ж! На зло землякам, хоч для тих, 102 українців, що з Великої Росії, Сибіру, Польщі, ззаграниці підписалися, будемо таки видавати. Днів 3–4 на біганину за грішми втеряли, а таки спромоглися і 13-й № випустити і ще штук 20 книжечок за цей рік випустимо, а там уже побачимо, чи варто діло дальше вести. Здобули

^{*} «За сто літ», т. 1, ст. 253.

2.000 карб., а ще 1000 треба здобути, тоді і до кінця року додержимося. Написав я Антоновичу у Київ, щоб нам тую 1000 здобув. Хоч би з Гадяча та Полтави помогали хоч писанням боєвих статей, бо настануть вибори у Думу, треба гуртуватись, щоб українців однодушне було в Думу обрано більше таких, що б не розлізлися як руді миші по усяких «фракціях». Адже ж наші усі – демократи, чи просто демократи, чи радикал-демократи, чи соціал-демократи, чи націонал-демократи – то треба хоч бльок якийсь або що виробити, щоб не було Потоцьких та Понятовських, а щоб усі були такі як Зубченко, Онацький, Шемет, В.Шраг, Чижевський тощо. Старайтесь, голубе, там. Та ще прошу переіменуйте радикально-демократичну партію на партію «українського народоправства», так більш народу до неї пристане»^{*}.

«Наше Товариство» (Добродійне видання популярних книжок, С.Р.), пише Ол.Ол. у іншому листі до того самого Жебуньова, «безпартійне і не знає ані революціонерів, ані соціал-демократів, чи радикалів, чи октябристів тощо: а знає один народ український і йому служить. Ми не можемо до фірми Товариства додавати ще назвисько якоїсь партії (бо їх тепер в самій Думі з самих українців вже 4). Скільки я знаю українців від часів ще Брюховецького, то вони завжди у розсторонь розтікалися на радість Милюкових і всяких других кадетів чи есдеків, яких не мало було й у Москві, і у Петербурзі ще за часів Олексія Михайловича, Петра, Єлисавети, Катерини і т. д. Моя думка така, що тепер треба забувати свої усякі різноманітності, аби хоч плохенька згода була та разом у світ прилюдно виступити, а не ховатися поза кадетами чи есдеками. Мені ей же ей усе одно, якою партією ми будемо, аби була українською, що автономію України на перше місто ставить. ...То ми усе по катакомбах крились, а тепер треба «по закону» і партію свою україн. привселюдно множити і содержувати і громади тієї партії по всіх містах та містечках засновувати... і назвати цю партію не якими словами – скорпіонами, а понятним словом «партія українського народоправства». Центральна Рада, чи Комітет мусить програму виробити і на загальних зборах з представниками від усіх громад її затвердити. Да треба грошей, щоб мільйон був у скарбничого Центр. Ради, то й діло буде. Годі вже нам ховатися, треба самим у світ іти... Автономії тієї звісно не так скоро досягнеш, може і діти наші ще того добиватимуться. Треба усюди мітинги, конференції робити. Оттак то, голубе мій, в Алешні сидячи, у

^{*} «За сто літ», т. IV, ст. 318.

затишку надумався я вам написати, щоб діло не стояло, бо, кажуть, що ніщо не може стояти на місці у природі, бо як не йде вперед, то вже певно назад посувається»^{*}.

Так за часів першої всеросійської і української революції, в 1905 р., 30 літ тому думав за наші українські справи щирий чесний широко освічений український патріот, статистик Ол.Ол.Русов.

*

Дня 16-го жовтня роковини смерти Олександра Олександровича Русова, відомого українського статистика й видатного українського громадського діяча. Як загальну його характеристику можна навести слова^{**} одного з промовців на 25 літньому ювілею Ол.Ол. в Полтаві в 1901 р.: «Русова», казав він «можна порівняти з пловцем перевізником жемчугів через бурхливе море, засіяне рифами та підводним камінням, по якому безпечно плавають лише люди самої офіційної ідеології. Русова же ніколи не лякали ані жандармські рифи, ані губернаторське підводне каміння. Він сміливо перевозив громадські культурні цінності як сильний духом громадський діяч».

Жити довелось Русову в часах жорстокого розквіту жандармського свавілля, коли національна воля на Україні була тяжко придушена і все життя Русова, хоч не був він жадним революціонером, постійно переслідувала російська адміністрація, він мав 13 трусів, кілька разів сидів у в'язниці. Але не переставав відкрито триматися й жити в згоді із своїми політичними національними переконаннями. Він міг би про себе сказати:

«Ми просто йшли
У нас нема зерна неправди за собою».

(Дж.: Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економі, соціології і статистики), 1938. – Т. V. – С. 107–137).

^{*} Там же, ст. 315.

^{**} Там же, ст. 314.

Картина споминів про Михайла П. Драгоманова

Від редакції

Картина спогадів проф. С.Русової про М.Драгоманова – це вринок із незвичайно цікавого й широкого її малюнку «Мої спомини, рр. 1861–1879», надрукованого в другій книзі журналу «За сто літ», 1928, ст. 135–175. Те, що оповідається в цій статті, найде читач у коротких рисах і у згаданому журналі, тільки ж там про Драгоманова, яким він зарисовувався в пам'яті авторки Споминів, сказано коротко, принагідно; ця картина гарно доповнює постать Драгоманова з останніх часів його перебування в Києві та переїзду на еміграцію. В ній найдемо куди більше подробиць, таких для споминів дуже характеристичних, а таких потрібних, що малюнок особи, що про неї говорить, був виразний, яскравий, правдивий. Крім того, в цьому нарисі з цілої галереї українських діячів того часу постать Драгоманова виділено, й тим то картина проф. С.Русової набирає відповідної ваги.

Михайло Петрович Драгоманов! Кілько в цьому імені злилося для кожного українця високого, прекрасного, дорогого. Вже незабаром і сповняться п'ядесят літ, як умер цей велетенський дух, ця слава української нації, а думки його ясні, поступові, перейняті федералізмом, щирим демократизмом – іще не втратили ані своєї свіжості, ані своєї глибокої правди. Але судити Драгоманова треба не тільки на основі його творів, де він висловлював свої широкі ідеали соціального життя, розводив свої політичні тези – його треба оцінювати й як людину, як особу, в якій з'єдналися найкращі риси чоловіка, людини.

I.

Недовгий час довелось мені знати Михайла Петровича. Це було в ранні роки моїх молодощів, тоді, коли слава Драгоманова починала розквітати, поки-що тільки на рідному терені, в Києві, коли зростала пошана до нього серед найстарших українських діячів того часу, об'єднаних у відому Стару Громаду. В цій свідомо патріотичній організації було чимало видатних діячів, учених, музик, письменників, – чому ж молодий доцент при катедрі римської історії, що лише недавно захистив свою дисертацію, користувався там такою пошаною, що в усяких громадських справах, у всіх наукових працях усім цікава була перш, ніж чия – його думка, його безкомпромісна критика? Чому? Мені здається, що саме ця безкомпромісність і приваблювала до Ми-

хайла Петровича людей, і старих, і молодих, і жінок, і чоловіків. Коли ви балакали з Драгомановим, і він дивився на вас своїми темними, великими очима, своїм гострим, розумним поглядом – кожний почував, що ця людина ніколи ні перед якими першходами, ні для яких скарбів не відступить від своїх поглядів, не зречеться тих своїх переконань, які визнав за правдиві. Ці очі казали ще й те, що до цих переконань він прийшов певною працею, глибоким обміркуванням, із допомогою широкої наукової освіти. Освіта Драгоманова була справді й широка, й багатогранна, і цим він теж відрізнявся від інших.

Раніш, аніж познайомитися з Драгомановим, я чула за нього від Олександра Олександровича Русова, що був його поклонник великий, завше з піднесенням ізгадував його як свого найкращого професора, який захоплював своїх слухачів не тільки силою свого видатного таланту красномовця, а й глибокою своєю ерудицією, сміливістю своїх синтез і бездоганною чесністю переконань. Чула я про Драгоманова й від Рудченка, який був першим українцем, що бував у нас гостем ще за життя мого батька; чула я від Цвітковського, що в ролі педагога часто бував у нас у нашому дитячому садку. Од нього я чула, як Драгоманів заступається за рідну мову по школах, і тут з одної із тих статей, що писав на цю тему Михайло Петрович (і які мені приносив Цвітковський), я несподівано зрозуміла, що саме та «рідна мова», що про неї я так багато читала в усіх клясиків-педагогів – це й є в Києві мова українська, за яку я досі – до сімнадцять літ, ніколи й не думала; не розуміла, що в мойому, як мені здавалось, такому раціонально педагогічному дитячому садку, я вчу дітей чужою їм мовою, російською...

Як почали в нашій хаті ставити* «Чорноморський Побут» та «Різдвяну Ніч», деколи почав приходити на репетиції і Драгоманов: його струнка постать із плястично-жвавими рухами різко виділялась і від старих поважних членів Громади, й серед молодого гуртка українців-хористів. Стоїть було Михайло Петрович, легкий жартовливий усміх ховається в бороді, а очі весело оглядають усіх присутніх, сміються ці темні гарні очі, вже над чимсь іронізують, сиплють гумором дотепні завваження, бистрі спостереження. І нікому не болючий він, цей гумор; сама жертва гумористичних жартів сміється разом із професором. Здавалось, тим, кого найбільше любив Драгоманов, тим і діставалось тих яскравих жартів найбільш, наприклад, Миколі В. Лисенкові, Олександрові О. Русову, Софії В. Старицькій.

* Це було 1872–1873 р. Ред.

Взагалі Драгоманов найближче стояв до родини Старицьких і Лисенка. Два Михайли Петровичі: один великий, високий – Старицький, часто ставав другому, більш пропорціонально гарно складеному Михайлові Петровичеві Драгоманову – метою для дуже метких, саркастичних висловів із приводу його словоковальства. З Лисенком Драгоманова зближала мистецька натура Миколи Віталевича, бо в душі Драгоманова – вченого й політичного діяча – жили великі нахили до мистецтва, ясне глибоке розуміння Краси, чи буде вона виявлена у слові, у згуках, чи фарбах. Любив Драгоманів Лисенка ще за його безпосередню натуру – *ingéniosité*, – за органічну відданість Україні. З цими людьми Драгоманів усе життя залишався у приятельських, щирих зносинах.

В той час (1871–73 роки) у Драгоманова була вже і своя родина – він був уже жонатий. А був він жонатий із своєю сусідкою з-під Гадяча, Людмилою Михайлівною Купчинською, і мав уже доньку, Ліду, яку страшенно любив: то була справді батькова дочка, що, як виросла, помагала йому в роботі, й що її розумом він часто тішився...

Одного разу, на одну з наших репетицій, Драгоманів прийшов із жінкою й сестрою Ольгою (пізніше письменниця Олена Пчілка. Ред.), яку по смерті батька він узяв на свої руки й дав їй чудове на ті часи виховання. Вони сиділи у-трьох укупі, і що то була за прекрасна група! Не можна було надивитись на красу обох жінок, не можна було вирішити, хто з них найгарніший: чи жінка, чи молода дівчина, чи той чорнявий, стрункий чоловік одної і брат другої – що тепер веселий, у піднесеному настрою, сипав блискучими жартами, іронізував із своєї коханої жінки, на що вона лише спокійно, м'яко усміхалася...

Драгоманови обоє належали до породи однолюбів: вони пройшли всю свою тяжку, небезпечну земну путь рука-в-руку. Драгоманів часто мучився тими стражданнями, що їх давала його жінці доля емігрантки; але ніколи жадної найменшої скарги, найменшого нарікання не почув він від своєї жінки, такої слабої фізично й такої великої духом. І коли я вже перед війною бувала в Людмили Михайлівни, вона мені часто говорила за Михайла Петровича все з тим самим молодим захвилюванням, показувала ті майстерні дрібні ручні праці, якими вона деколи визволяла свого чоловіка від остаточних злиднів...

Уся глибока вченість Драгоманова, його багатобічна працездатність не перешкоджала йому мати веселу, жваву вдачу, і коли під веселу хвилину, серед репетицій, молодь починала танцювати, у Дра-

гоманова в очах починали загоратися вогники, й він приєднувався до танцю цієї братії. Більш, ніж що, він любив вальс і танцював його дуже гарно, так легко, плавно, з захопленням.

Його гумор висловлювався не лише в жартах над друзями, він виявився ще в створенні цілої гумористичної поеми-опери, де він висмівав увесь тогочасний київський синедріон народньої освіти й перш ніж кого – директора народніх шкіл Андріяшева, що, підробляючи під настрій вищого начальства, виступав завзятим україножером. Він видав під той час т. зв. «Календарь юго-западного края», призначений для селянства, весь пронятий москалізацією місцевого населення. Драгоманів своїм власним гумором відразу помітив усі дурниці цього календаря і глупоту його автора, і свою жартовливу гумористичну поему назвав від імени головного діяча – «Андрощіадою». Лисенко написав до неї відповідні оперні мотиви, й, на злість усім осміяним діячам, опера ходила в рукописних уривках по всьому Києву.

Драгоманів мав чарівний талант промовця. Коли він виголошував яку, чи довгу, чи коротку промову, все в салі стихало, всі ловили його оригінальні думки, слухали модуляції його м'якого приємного голосу. Мені довго здавалось, що він кращий промовець, аніж письменник. В тих статтях, що він друкував їх того часу в «Вестник»-у Европ-и, в «Петербуржских Ведомостях» була дуже цінна витриманість, логічність висновків, а не було захоплення, не було того щирого привабливого ентузіазму, яким Драгоманів електризував своїх слухачів. Але пізніш його статті з народньої літератури: «Новокельтское и провансальское движение во Франции», Передмова до повістей Федьковича, його політичні памфлети: «Турки внутренніе і внешніе», «Детоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ» і інші – залишили в моїй пам'яті вічне вражіння. Переховуючи їх у часи найбільш суворих жандарських пошукувань, я, здається, для них не боялась ніяких кар*.

Для мого чоловіка і для мене Драгоманів був якоюсь зіркою провідною, і що тільки ми починали робити на полі українського грома-

* Коли в Харкові при трусі в нас найдено «Громаду» Драгоманова – то це знали жандарі за справжню «крамолу», а в «бесіді» з Олександром. Олександр. предсідатель Харківської Судової Палати Закревський казав: «ведь я самъ люблю украинскую песню, но то, что проповедуетъ Драгомановъ...» це він... хоч і не читав статей Драгоманова, вважав ні за що инше, а тільки за «преступное».

дянського, в нас завше у глибині душі ставало питання: а як до цього поставиться Драгоманів. Ми тільки тоді впевнились, що з Олександром Олександровичем поберемось, коли він згодився здалека стати нашим так званим «посаженим батьком». Такий моральний вплив Драгоманів мав не лише на Русових і не лише на людей однієї з ним генерації, а й на наступні. Я пам'ятаю, як мій син Михайло, коли вони (молодь) заснували Р.У.П.*, прийшов до мене кажучи:

– Ось, мамо, заснували ми першу українську політичну партію, мабуть, Драгоманів нас похвалив би.

Але були й деякі українські діячі, які у своєму вузькому світогляді не могли простити Драгоманову, що він визнавав за російською літературою виховниче значіння, вони не розуміли його широкого інтернаціоналізму, зв'язаного з такою гарячою відданою любов'ю для України. Думки Драгоманова були занадто глибокі, широкі для тогочасних українських хатніх патріотів, але ми бачимо, як що далі час іде, то більше виправдовуються його принципи, його поступові змагання.

II

Коли Олександр Олександрович⁵⁴ скінчив друкувати у Празі обидва томи «Кобзаря» Шевченка (1876), ми виїхали з Праги, щоб повернутися до дому на Україну, і в Відні ми зустрілись із Михайлом Петровичем.

Це були перші часи його еміграційного життя. Він розпочинав його бад'оро, повний віри у свою мету, у своє призначення, в ту велику справу, заради якої він покинув Рідний Край. Не знав небіжчик, на яку Голгофу він ступав, яку зраду він зустріне в тих товаришах українцях, яким він так довіряв, які випроводили його з Києва.

Але тоді в Відні він був у піднесеному настрої. Він дуже радів, що спромоглись таки надрукувати увесь «Кобзар» Шевченка, давав Олександрові Олександровичеві вказівки, як найкраще перевезти його на Україну, як розповсюдити це скарбове видання по Галичині й таємними шляхами перекинути хоча декілька примірників на Велику Україну. Він оповідав, які його широкі пляни й завдання: тут на європейському терені голосно заговорити за український народ, про який тоді знало тільки хіба 2–3 вчених, сказати, в якому той народ страшому стані, загибає культурно в пазурах російського абсолютизму. Тішився думкою, що розкриє перед широким ученим світом

* Революційну Українську Партію в р. 1901. Ред.

⁵⁴ Русов (упоряд.).

скарби народної української поезії. Водночас він мріяв про те, щоб самим українцям вяснити політичні принципи, на яких вони мали будувати визволення України, як вони мали ставитися взагалі до міжнародніх зносин. Він розмовляв із захопленням, очі його горіли, усе частіше права рука хапалася за серце, де не все було в порядку, де вже зароджувалася та страшна хвороба, якій так сприяли неспокійне життя й тяжкі хвилювання двадцять років на еміграції. Драгоманів хоча вже мав певних друзів у Галичині, але видимо був рад ділитися думками з Олександром Олександровичем, членом тої самої Київської Громади, і змагався задержати нас як-найдовше в Відні (це було на весну 1876 р.). Він пропонував нам оглянути галерії мистецтва й сам поставив себе для нас за чічероне. Трудно було знайти кращого. Він розказував нам у музеях Відня всю історію мистецтва, дав зрозуміти всі школи малярства, особливо зупинився на прерафаелітах із їх безпосереднім шуканням краси й мистецької правди. Інший раз ми простояли години перед одним малюнком, і Драгоманів із захопленням виголошував цілу лекцію про значіння цього або того маляра, робив блискучі порівняння, наводив залежність малюнку від тої епохи, коли його писали. Перед нами розгорталась уся широка ерудиція Драгоманова, його глибоке розуміння двох таких важних для історика питань – розвиток мистецтва в цього або того народу, і вплив релігійних настроїв. В цих палких доповідях Драгоманова проходили перед нами епохи з історії Риму, Італії, Середньовіччя. Перед нами справді стояв високоосвічений талановитий історик, не архівний збирач хронологічних дат, а – живий дослідник історичного життя народів, озброєний психологічними й соціологічними знаннями, обдарований тим бистрим розумом, завдяки якому вироблялись вірні паралелі життя різних країн і народів, утворювались льогічні синтези! Такий історик міг справді добре розуміти історію свого народу і вказувати йому правдивий шлях для найкращого майбутнього розвитку...

Охоплені мистецьким настроєм, ми скорились і на другу пропозицію Драгоманова піти в оперу, і саме на оперу Вагнера «Кольо ді Рієнці». Перед вечером, у якійсь каварні коло чудового будинку віденської Опері (який пізніш згорів), Драгоманів оповів нам усе лібретто цієї історичної опери. Йому подобалась постать цього італійського революціонера, його захоплював цей революційний епізод понурої епохи середньовічної історії Італії. Звичайно, Драгоманів був еволюціоніст; озброєний наукою, він розумом знав марність революційних

пожеж. Але він, із темпераментом своїм, не міг не співчувати до деякої міри революціонерам, які приспішеним ходом ішли реформувати свій край, визволяти свій народ. От через що деякий час перші російські революціонери мали його симпатії. Але коли вони взялись за мало систематизований терор, Драгоманов побачив неправдивість такого шляху, його безперспективність у справі моральній і політичній.

І ось ми пішли на величезний, здається, мало не сьоміактовий твір Вагнера. Звісно, влізли на самий верх оперної сали, там, де й сидючи і стоячи, слухають музику правдиві аматори музики... Тай високо ж було на тих верхах віденської опери, тай душно! Моя дурна вдача не опанувала цієї ситуації, й хоч як мені було цікаво і слухати, й дивитись на Кольо ді Рієнці, в передостанньому акті я впала непритомна, і довелось Драгоманову з моїм чоловіком виносити мене з того страшного верху на свіже повітря...

На другий день ми виїздили з Відня туди, на Україну. Як я рвалася туди! Півтора року, що ми прожили в Празі, здались мені за вік...

І ось ми вже на двірці, здали речі, зайняли місця, – і... задиханий прибігає Драгоманів: ще якась доручення до Києва, ще якась справа, яку треба передати, переказати туди – на Україну. Він заклопотаний, щось швидко, за своєю звичкою, каже Олександрові Олександровичеві, але бадьорий, очі сміються, згадує випадок у опері... Але потяг не чекає, він уже повний повнісенький, злісно викидає пару, напружується на далеку дорогу, кондуктори прибивають двері вагонів, ще одні братерські обійми Олександра Олександровича з Михайлом Петровичем, мій чоловік ускакує в вагон, а він, Драгоманів, наш апостол правди й науки, залишається на пероні в чужому натовпі, в чужому краю, не на рік, не на два – на завше. Ми стоїмо в вікні, і потяг поволі відходить від перону. А струнка гарна постать усе стоїть, усмішка шле нам привітання, але у глибоких очах невимовний сум. Він усе стоїть і не махає ані рукою, ані хусткою, лише очі все вдивляються в далечінь, куди втікає наш потяг – у край веселий, у степ широкий, для якого він віддав усі сили свого великого духа й тіла...

Більше я не бачила Драгоманова. Час-від-часу Олександр Олександрович одержував від нього листи: одні були повні справ, нарікань на бездіяльність Громади, у других виблискував знайомий нам гумор. Я тішилася приїздами до нас Миколи Василевича Ковалевського – він завше оповідав нам за Михайла Петровича, до якого часто їздив,

якому допомагав, наскільки міг. В нього був культ Драгоманова, культ і діяча українського, й високоморальної людини.

Не одна генерація української молоді у своєму політичному вихованні багато дечого навчиться у творах Драгоманова, а наша генерація українців сімдесятників, генерація, що вмирає, – ми можемо з гордістю казати:

– Він був межи нами. Ми знали його й любили!

(Дж.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / Під заг. ред. В.Сімовича. – Прага: Сіяч, 1932. – С. 135–143).

Сорок літ!..

Сорок літ минуло від того дня, як на далекій чужині, в місті Софії, перервалася нитка життя славетного українського вченого і патріота, політичного емігранта М.П.Драгоманова. Нелегко прожила Україна ці довгі 40 літ, чимало зазнала вона страждань, понижень і може тепер, озброєна гірким досвідом, зможе ясно розглянути ту спадщину політичних і моральних заповітів, які залишив своєму народові наш великий політичний емігрант.

Я належу до тої вже вмираючої української генерації – діячів 70-х років минулого століття. Для нас Драгоманів був тим великим ідеалістом, який майбутнє життя українського народу будував на трітких широких підвалинах – освіти, волі, гуманності. Він сміливо закликав нас до політичної боротьби з царським урядом і мужно кидав йому обвинувачення за його жорстокий централізм і пригнічування усіх народів, які підлягали його владі. Його думка про національну відокремленість України проходила в усіх вчених і публіцистичних його творах та ставала твердим «вірую» усіх наших культурних і політичних угруповань; тільки слова щодо форми визвольного життя для України в ті тяжкі часи не виявлялось. З тої причини для нас так радісно залунало нове слово нашого великого учителя – Вільна Спілка! Спілка усіх народів, усіх земель, роздавлених московською тиранією. В цім слові неначе приходила до життя давня ідея, яка і тепер стоїть перед Українцями, як шлях спільної боротьби і перемоги: – Україна, Білорусь, Грузія і ін. Друга ще ширша ідея майбутнього політичного життя України була нам теж дорога, це федерація сла-

в'янських народів, в якій Україні належала би рівноправна участь. Не штучна «Антанта», випадково зв'язаних східноєвропейських держав, – а федерація слав'янських народів на основах вільної освіти, краю і людської свободи, національної рівноправності – це була найдорожча Драгоманова ідея через усе його життя. Вона відбивалась в усіх його працях. «Держава, – казав Драгоманів – не є остаточна мета людського поступу, це є лише зовнішня оболонка народу. Остаточна мета поступу є розвиток і піднесення людини на найвищий щабель моральної досконалості».

Національність, на його думку, тим цінніша, чим більше вона ховає в собі людяних властивостей і через це саме домагання та перевероти в ім'я національності мають силу і викликають співчуття світу лише тоді, коли національне питання є вимогою для поступу культури та людських прав нації; коли визволена нація справді може дати щось своє культурне для світового поступу.

Такою нацією Драгоманів визнавав Україну і тому змагався виявити перед цілим світом і безцінні скарби її народної творчості і представити той гніт, в якому їй доводиться жити і в якому вона не може виявити своїх культурно-творчих сил. Він перший про це говорив в Європі справді науковою мовою. Він ставить сміло розв'язання цілої східноєвропейської проблеми на широку федеральну демократичну основу, і в такому його розв'язанні Україна, на його думку, має велике політично-моральне значіння. А для цього її народ, його передова інтелігенція мусить мати перш за все освіту і освіту; знання політичне і соціальне мусить стояти на тріткому морально національному ґрунті.

Сорок літ пройшло від смерти того, хто науково і з любов'ю до свого народу промовував шлях визволення України. І тепер ще нерозв'язані великі проблеми Східної Європи.

Але хоч яке сумне і тяжке положення нашого народу, ми не сміємо складати рук. Будемо і надалі працювати, будемо боротись за ліпшу будучність! До праці, до правди, до науки і освіти кликав Українців Драгоманів. Нашою працею виконаємо його заповіт.

(Дж.: Жар. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2).

**М.А.Марко Вовчок
(1834–1907)**

В 1934 р минає якраз 100 літ з дня народження великої української письменниці Марії Александровни Маркевич, що під своїми творами вона завше підписувалась як Марко Вовчок. Марія Олександровна по своєму походженні не була україною. Вона народилася в панській російській родині й вихована по-панськи: навчилась різних чужих мов. Була дуже стриманої вдачі, завше мовчазна й спокійна. Уперше почула українську мову від свого рідного діда, який залюбки співав українські пісні. Тоді – в 1840–50 рр. в Харкові саме починало будяти українське письменство. В панському пансіоні, звісно, не було й чути української мови, але як не як, через різні руки доходили до школярки твори наших перших українських письменників, Квітки, Котляревського й др. Повернувшись до дому по закінченні навчання, вона скоро знайомиться з українцем, видатним громадянським діячем – Опанасом Маркевичем, щирим палким патріотом – який любив Україну понад усе. Він оженився на Марії Олександрівній і повіз молоду красуню на свою батьківщину в Чернігівщину. Вона, люба дружина, з цікавістю приглядається до життя незнайомого їй досі українського народу. Приваблива своєю красою, привітлива до людей М.О. легко знайомиться як з простими селянами, так і з українськими панями. Вона прислухається до мови, ходить на базари, куди приїздять селяне з харчами, знайомиться з окремими селянськими родинами, стає в них дорогою гостею, її закликають на всякі родинні свята як хрестини, весілля. М.О. до всього придивляється, уважливо ставиться до побуту українського селянства й глибоко вдивляється в душу цих жінок, дівчат, чоловіків. Тоді була ще смутна година в житті українського селянства – це були часи кріпацтва, коли селяне належали панам, залежали від панської ласки й панського гніву, мусіли ввесь час працювати на панів, усе майно селян було до розпорядимости панів. М.О. глибоко розуміла страждання цих людей, зрозуміла теж, скільки вони своєю душею, своїм розумом були вище тієї неволі, того тяжкого стану якої панської робочої худоби. І М.О. почала писати свої славетні оповідання про тих людей, що їх вона зустрічала серед знайомих їй селянських родин. Писала вона тою чистою українською мовою, яку вона вивчила безпосередньо від самих селян. Її мовою захоплювались усі тогочасні українські письменники, а особливо Куліш і Шевченко,

прочитавши твори М.О., що підписувані були Марко Вовчок, називав її своєю донею й присвятив їй один з своїх найкращих віршів («Сон»), присвятив його через те, що бачив, що ця молода письменниця дуже добре розуміє українське селянство, любить його своєю чулою душею й чудовою мовою описує його життя. Перший том оповідань М.Вовчка вийшов в 1857 р. потім одні за одним з'являлись другі оповідання в українському журналі «Основа», що виходив в Петербурзі. Усі радісно привітали ці «Народні Оповідання» М.Вовчка. Куліш писав про них: «М.Вовчок як та Божа бджола випив найкращу росу з квітів нашої мови, бо покохав тую мову, покохав той люд і тією мовою вилив усі думки народу, усе його серце. Заслуга М.Вовчка, каже далі Куліш, що він заговорив до нас так як сам народ говорить проміж себе». М.Вовчок дає в своїх оповіданнях правдиві побутові малюнки з життя українського селянства, дає вона нариси окремих людей, які стоять перед читачем як живі міцні постаті. Так, напр., хто раз читав оповідання «Два сини», той ніколи не забуде образ матері, або священника в оповіданні «Отець Андрій» та й багато других. Разом з цим оповідання М.Вовчка були палким протестом проти кріпацтва, в якому загинало наше селянство, вона сміло виявляла в них ту певну думку, що такий народ, в якому є такі люди, не може, не мусить бути в неволі. І не дурно кажуть, що 4 маленьких томи «Народних Оповідань» не мало спричинилися до визволення селянства з кріпацтва в 1861 р. Така буває справді корисна сила великого літературного твору. «Народні Оповідання» й досі майже за 80 р. по їх появі рахуються скарбовною окрасою української літератури.

В своєму родинному житті М.О. не була дуже щаслива. Довелось їй зазнати самотності й тяжких злиднів. Правда, де вона не жила, чи в Петербурзі, чи за кордоном в Парижі, вона була оточена гарними людьми – письменниками, художниками, які дуже шанували талановиту українську письменницю; красуня, молода вона могла-б скрізь бути щасливою. Але не так складалось її життя. Вона розійшлась з своїм чоловіком Опанасом Маркевичем й жила сама з своїм сином Богданчиком, якого любила всім серцем. Часто заглядали до неї злидні, іноді й їсти не було чого, та М.О. ніколи ні в кого за помози не прохала, заробляла потроху своїм писанням. Позаяк за українські твори платили дуже мало, доводилось їй писати й російською мовою, перекладала з чужих мов на російську різні оповідання. Не давала їй ця праця ані багато грошей, ані сердечного задоволення. Любила вона більш усього

писати по українськи. На чужині в блискучому Парижі вона захоплюється цією працею, вона наче переносила М.О. ген туди в степи, гаї, села України. Через усе своє життя вона збирала слова, вирази українські, обробляла їх в словничок української мови, якого тоді ще не було. В ті часи українська мова, українське письменство були цілком заборонені російською царською цензурою. Та не можна було й М.Вовчкові подавати щось нового на любій їй українській мові. Але як тільки полекшали умови нашого письменства (в початку ХХ в.), в Києві виходить журнал «Київська Старина», де друкуються українські твори. І М.Вовчок знову пише своєю чудовою мовою українську казку п. н. «Чортова пригода», розпочала писати велику історичну повість «Гайдамаки», але смерть не дала їй закінчити цей останній її український твір.

Останні роки свого життя М.О. зазнала трохи щастя й спокою. Вона вийшла вдруге заміж* і другий чоловік пан Лабач-Жученко дуже кохав її й оточив її ласкавим плеканням. Я бачилась з нею в Петрограді в початку ХХ в. Вона ще була дуже гарна, в чорному платті, висока й струнка, розмовляла з моїм чоловіком про нове видання Кобзаря-Шевченка й мій чоловік дуже прохав її написати свої спомини про нашого поета. Вона мала дуже приємний голос. Розмовляючи, вона все оглядалася на свого сина Богдана, гарного високого студента. Гордість світилася в її матерньому погляді, бо сама, своєю працею вигодувала, зростила такого любого сина.

Померла М.Вовчок в 1907 р. в Нальчику на Кавказі. Незадовго до смерті вона вже хвора прохала свого чоловіка перевезти її тіло на Україну й у цьому передсмертному бажанні виявилась ще раз горяча, щира любов Марії Маркевич, пізніш Лабач-Жученко до прекрасної України, яку вона так гарно описала в своїх безсмертних «Народних Оповіданнях». Ми, українки, можемо пишатися, що перший смілий протест проти кріпацтва, проти неволі українського народу сміло й красно висловила жінка – прекрасна, талановита Марія Олександровна Маркевич – вона-ж Марко Вовчок. Вічна їй за це слава!

(Дж.: Самостійна думка. – Чернівці, 1933. – Ч. 2. – С. 43–44).

З усіх родів мистецтва найбільший вплив має на маси театральне мистецтво... Ні один мистець не має стільки живого зв'язку з широкою публікою, як актор. Від нього й тільки від нього залежить тут, чи поведе він глядачів за собою, безпосередно відчуває він успіх чи невдачу і все нові й нові відтінки може він уносити в свою гру в тій самій ролі.

Довгий час були перші театральні вистави на Україні пройняті релігійним змістом. Сухою мовою, перемішаною польськими словами, вони мало тішили глядачів і тільки тоді оживляли публіку, коли поміж актами серйозної релігійної драми вставляли актори т. зв. «інтермедії», себто веселі сценки з народнього побуту на Україні, віддані чисто народньою мовою. У них проявлявся живий народній гумор. Ці інтермедії складали й розносили по краю учні Київської Академії протягом цілого ХVІІ століття. Традиція їхня перетривала й ХVІІІ століття, аж поки не з'явився... Котляревський зі своєю «Наталкою Полтавкою».

Український театр 70-х і 80-их років знайшов для своєї праці можливо найменше корисні умовини. Коли для розвитку кожного театру потрібні загальна свобода розвитку національної культури, багатий репертуар і талановиті артисти-виконавці, то тогочасний український театр розпоряджав належно тільки третім услів'ям. Про свободу не можна було говорити тоді, коли заборонено було грати в великих містах України, коли примушували давати мішані вистави, себто п'єси українські й російські, коли видумували раз-у-раз нові перешкоди, щоби припинити або заборонити його розвій. Другою умовою, що сприяла розвою театрального мистецтва, ріжноманітним репертуаром, він теж не міг похвалитися. Цілими роками повторювано ті самі п'єси з селянського побуту, що й позбавляло артистів можливості проявити вповні свій драматичний талант. Але чим міг перш усього пишатися український театр того часу, це були його талановиті артисти, які, не дбаючи про славу на світових сценах, присвятили йому всі свої сили. Кропивницький, Саксаганський, Садовський, Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Карпенко-Карий – це громада прегарних артистів того часу, яка при кращих умовах українського життя могла би дати українському театрові всесвітню славу.

* Перший її чоловік О.Маркевич давно вже помер на Чернігівщині.

II

М.К.Заньковецька народилася 22-го лютого 1660 р. в селі Заньках біля Ніжина на Чернігівщині. Батько її, Константин Адасовський, походив із козачого роду, мати була росіянка. Хоч виховання Марії провадилося російською мовою, проте сільське оточення, звичаї та співи, глибоко вбилися в пам'ять її дитинства та лишили свій слід назавжди. Вчилася М.К. в російських школах Ніжина та Чернигова, але свята й вакації проводила вона у свого дядька Ол.І.Маркевича, що дуже кохався в українських народніх піснях та навчив цінити їх і молоденьку Марію.

Сценічні здібности проявилися в Марії К. дуже рано. Жива й весела, дуже спостережлива до свого оточення, вона вже малою дівчинкою була здатна представляти з себе другу людину. Живучи в чернігівському інституті, вона зложила зі своєю товаришкою Марусею Маркевич жартівливу п'єсу «Шалабан і Шалабаниха», в якій висміяла всіх своїх учителів. М.К. грала тут головну роль та захоплювала товаришок жвавою грою – сценами обурення, гніву, істерики, в яких напрочуд вірно передала вдачу дружини одного вчителя.

М.К. була любимцем учителя літератури М.А.Вербицького. Коли вона при кінцевому іспиті прегарно продекламувала монольоґ із Антигони, він став переконувати її, щоби вона поступила в театральну школу. Одначе з цим не хотіли погодитись батьки її й М.К. обмежилася аматорськими представленнями в Заньках, де вернула, покінчивши школу. Незабаром вийшла вона заміж і виїхала з чоловіком до Бендер (Бесарабія). Але мрія про театр її не покидає, серед місцевої інтелігенції організує вона постійний аматорський гурток. Під час цієї праці зустрічає М.Садовського, який відбуває тут військову службу. За його порадою ставлять вони «Наталку Полтавку» й оце перший раз М.К. знакомиться з українською п'єсою.

За деякий час М.К. переїжджає з чоловіком у Фінляндію і в консерваторії в Гельсінґфорсі вже систематично вчиться співати. Вона починає виступати в концертах і вечірках, на неї звертають увагу мистецькі круги. І саме тоді, коли гельсінґфорський театр пропонує їй працю у себе, дістає вона листа від М.Садовського, який закликає її до української труппи, організованої Кропивницьким. Випадок чи призначення? В цей переломовий момент, на початку своєї кар'єри, М.К. бачить перед собою два шляхи й не вагається піти важчим і прикрішим, куди її тягне любов до близького й рідного. Восени 1882 р.

дебютує вона в Єлисаветграді та великий успіх зв'язує на українській сцені, почали переконувати її, щоби вона вже з ним не розлучається.

III

Дальше її життя повне прикрощів та невгод. Постійні інтриги за кулісами, заздрощі товаришок, які звали її насмішкувато «королевою з Сандвічевих островів» за її світську поведінку, нераз їй затроювали існування. Але її прив'язання до українського театру та горяче кохання до великого нашого артиста М.Садовського перемогло всі ці перешкоди. М.Заньковецька глибоко переживала особисті події, її жива вдача заставляла її віддавати в прив'язанні всю безмежну ніжність і посвяту, до якої вона була здібна в даний мент. Зате перемінювалась вона в люту тигрицю, коли хтось із її близьких викликав чим-небудь в неї зневіру або підозріння. Це приводило її постійно в пекучі конфлікти з її докільям та спричинювало їй багато терпіння. І на сцені вміла вона глибоко переживати всі емоції своїх героїнь, отих чужих їй жінок і дівчат. Часто вона ще на пробах щиро плакала, вдумуючись у трагізм їхнього переживання. Вона ставала справді тою наймичкою, тою нещасною дівчиною, обдуреною в своєму коханні, вона інстинктивно виявляла їхні почування тими рухами, тим голосом, яким вони й самі й говорили б, рухались і жили б. Під час гри ставала п'єса для неї реальним життям, подією, яка стрінула її саму й поразила до глибини душі. Скільки сліз пролито в театрі на виставах Заньковецької, скільки разів виривалося хлипання тут і там посеред сали! Пам'ятаю одного разу, коли поруч мене сидів автор «Безталанної» і дивився, як Заньковецька виводить на його очах Софію. Скінчився акт, впала завіса, посипались оплески. А автор, з очима повними сліз, питав мене:

«Невже це я змалював оцю Софію? Я ж не міг уявити собі такої сильної появи, яку я здається лише намітив кількома рисами».

Так, Заньковецька вміла оживити й бліді нариси характерів і утворити ту постать, яка лежала в глибині творчості автора.

В одному петербурзькому часописі писали: «Талант М.К.Заньковецької висунув би її на перше місце на кожній світовій сцені. Треба тільки розлучитися з українськими Галями та Оксанами і акторку чекає широке поле праці та невмируща всесвітня слава». (С. Петерб. Ведомости, 1886, 336).

Але М.К. спокійно ставилася до таких закликів. «Як хочете, а я ніколи не зраджу своїх Галь та Оксан», говорила вона критикам,

«тому, що я перш усього українська артистка». І вона старалася оживити сцену, витаючи радо кожну нову українську п'єсу. Але в 80-тих роках, в часах страшного царського гнету, дуже мало їх виходило. Тому їй приходилося переїжджати постійно з місця на місце із невеличким репертуаром, часто грати без відповідного ансамблю і в невідповідній обстановці.

В 1905 р. їде М.К. до Галичини з трупою М.Садовського Ця подорож стає новим тріумфом немолодої вже артистки. В 1903 р. святкували в Києві 25-літній ювілей її сценічної праці і урочистість цього ювілею набрала значіння національного свята. В 1909 р. вона виходить із трупи М.Садовського й далі лише час від часу гостює в кількох виставах. Вже майже старенькою жінкою виступає вона в 1923 р. в новій для неї галузі драматичного мистецтва, в фільмі революційного змісту «Остап Бандура» і тут виявляє в кількох сценах свою надзвичайну, художню міміку.

Але заслуга Заньковецької не лежить лише в мистецькій вартості її гри. Її постать повинна бути для пізніших поколінь також символом свідомого й рішучого борця за наше Відродження. В ті часи, коли наше слово лунало тільки на сцені, вона надала йому художнього змісту й піднесла понад рівень отих банальних комедій, на які зійшли були «інтермедії» XVII в. В часах найбільшого гнету й зневіри вона показала своєму й ворожому громадянству, що не можна в нас убити «живучого слова».

Прага, 1931 р.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1932. – Ч. 1. – С. 2–3).

М.К.Заньковецька

Давно нічого не чути було за нашу стареньку велику артистку, і ось несподівано з того замурованого краю приходить до нас в часописах вістка: померла Марія Заньковецька.

Відходять від нас один по одному сильні духом велетні, відходять з ними ціла епоха духового життя України, епоха романтики, краси відродження народнього слова, великих культурних змагань.

То була епоха міцних творчих індивідуальностей, коли геній окремих одиниць творив українську науку, українське мистецтво, літературу, політику.

І серед цих великих творців стоїть сильна, прекрасна тілесно й духово, безсмертна Марія Заньковецька. Вона одною своєю появою на сцені київського театру створила з нього великий форум народнього мистецтва. До Заньковецької український театр тримався етнографічних малюнків більш для «забави» публіки. Глибокий психологічний, драматичний зміст дала йому Заньковецька.

Звичайною молоденькою жінкою російського офіцера зустрів її в аматорській виставі в Кишиневі Микола Садовський і зразу розгадав у ній талановиту артистку. Взаїмне кохання з'єднало цих двох великих артистів. Заньковецька розійшлася із чоловіком і рука в руку з Садовським пішла туди, куди їх обоїх нестримано тягли артистичні сили, що жили в їх чулих до мистецтва душах. Вона покинула безбарвне духово «життя офіцерської жени» й радісно вступила в ту велику талановиту родину артистів, що складалася з безсмертних Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Карпенка Карого, Старицького, Лисенка.

Український театр у той час був убогий, без репертуару, без мистецьких декорацій, без меценатів. Артисти часто погано їли, жили в дрантивеньких готелях, – але там, на кону, вони жили найкращим мистецьким життям. При кожному їх виступі гриміли оплески і слово українське набирало кольориту й лунало сильне, чарівне. Для Марусі Заньковецької почали писати нові психологічні драми, – (ось як наприклад «Бондарівна» – Тобілевича, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» – Кропивницького). І для тої трупи, в якій царювала Маруся, знаходилися й матеріальні засоби.

Заньковецька була справді велика артистка, з глибоким розумінням душі жіночої. Вона дуже серйозно ставилася до кожної своєї ролі, студіювала її, поки не проймалась цілком почуттям тої жінки, яку мала перед нами виявити. Вона боялася найменшою неправильною ноткою скривдити суцільний образ ролі. А голосу Заньковецької не можна забути; не через те, що вона гарно співала народні пісні, а через те, що цей голос так виразно, так правдиво лунав у кожній її інтонації: то ласкавий, м'який, як оксамит, то міцний, як криця.

Вона розумілась добре в мистецтві. Пам'ятаю, як тільки Ніщинський переклав «Антигону» клясичного грецького драмат. письменника Софокла, мій чоловік О.О.Русов настоював, щоб її поставили на українській сцені – і читав з Заньковецькою ролю Антигони, і як наша українська артистка зразу переймалася цим новим для неї клясичним типом жінки.

Коли Заньковецька з трупою приїздила до Петербургу, вся російська критика славилася її талант, а редактор відомого шовіністичного московського часопису «Новое Время» Суворін упадав коло М.Заньковецької, благаючи її перейти на російську сцену, завіряючи її, що вона губить свій талант в одноманітному українському народньому репертуарі. Він осипав її квітками, підманював широкими майбутніми артистичними перспективами, – ні, Заньковецька залишилась українською артисткою – працю свою віддала українській сцені.

По своїй вдачі М.З була дуже добра; чимало людей пам'ятають її ласку, її допомогу. Але вона була заздрисна і до сердечних зносин, і до своєї артистичної слави. Цей її артистичний гріх давав багато страждань і їй самій, і тим, хто її любив.

Тепер усе змінилось в життю України. Романтику замінила «індустриалізація», від овіяного хліборобською красою села залишились тільки руїни, але імена Марусі Заньковецької і її славетних товаришів не вмруть в культурній історії України. Тепер ми маємо в Галичині не одну видатну драматичну артистку, але вони прийшли на готове, а Маруся усе створила своїм власним генієм. Вона в своїх ролях виявила душу української селянки в цілій її силі й красі.

Вічна Тобі пам'ять, велика наша артистко, велика представнице великої епохи!

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 21. – С. 6–7).

Микита Шаповал. (Посмертна згадка)

Микита Юхимович Шаповал, одна з найвизначніших постатей української політичної еміграції ХХ віку. Українські наукові організації – Господарська Академія, Педагогічний Інститут імени М.Драгоманова і Соціологічний Інститут, українська Гімназія – зістануться вічними пам'ятками його енергії, його глибокого розуміння ваги української еміграції, його живої відданої любові до українського народу.

Син селянина, самоук, що не мав змоги скінчити вищу школу, Покійний усе життя горів любов'ю до науки та бажанням здобути народів освіту, що йому відмовляли цілі століття чужі володарі. М.Шаповал був самоуком у найкращому значінні цього слова; він любив

науку з таким запалом, що не перестав учитися усе своє життя, а все йшов наперед, поширюючи свій розумовий обрій, збагачуючи своє знання. І коли свої люди недооцінювали цього талановитого самоука, чужинці шанували його як ученого, як одного з перших українських соціологів і визнавали вартість його наукових праць: соціологія, Велика Революція і українська визвольна програма, місто і село, Масарик як соціолог і політик (остання праця перекладена на німецьку мову). Шаповал вмів теж талановито популяризувати знання, як про це свідчать його виклади, що їх читав в Америці українським робітникам. Я мало знала Микиту Юхимовича на Україні, слідувала за його палкими критичними статтями в «Українській Хаті», які утворювали новий молодий світогляд, нове розуміння мистецтва. Потім на святі відкриття Кам'янецького Університету в осени 1918 р. – то був здається один із небагатьох ясних днів гетьманської доби – я почула промову Покійного. Вона вразила мене серед офіційних привітів палким змістом, вірою в кожне слово, що він промовляв, не рахуючися з далеко несприятливою для його запалу аудиторією. «Хто це, що це за гарний сміливий промовець?» – питалася я, і мені з деякою посмішкою відповідали: «Та цеж той Сріблянський з «Української Хати», або просто, «Шаповал!» Потім у справах дошкільної освіти я зверталася до нього як до міністра лісового та земельного устрою. Ми хотіли використати одну чудову місцевість коло Житомиру, щоб уладити там дитячий притулок, і Микита Юхимович з радістю пішов нам назустріч, та евакуація 1919 р. не дала нам здійснити ці заміри. Далі я зустрічалася з ним уже в Празі, коли він стояв на чолі першого Українського Громадянського Комітету, і завжди з приємністю згадуватиму, як доводилось працювати з ним, під його кермою. У небіжчика було таке безмежне джерело творчого почину й енергії, така щира віра в розпочату справу, що нею він захоплював усе найближче оточення, наче передавав нам іскру святого вогню. А цим святим вогнем була його любов до українського народу, змагання до правдивого визволення його від усіх тих ланцюгів, що їх скували на нього вороги-чужинці, а часто, може і несвідомо, й свої-ж таки земляки. В праці Микита Юхимович не жалів себе, віддавав усі свої сили справі. Перші роки еміграції він горів організаційною працею, закладав товариства, курси, сам скрізь робив виклади, але побачивши, яка це непосильна праця організувати на певних засадах українську еміграцію, зрікся громадянських справ, болюче пережив страшний розклад

українського суспільства на чужині і ввесь віддався науці та публіцистиці. Не було жадного явища серед нашої еміграції за останні п'ять літ, на які Шаповал не озивався – б гарячими статтями і в журналі «Нова Україна», і в американських часописах (як напр., «Еміграція і Україна», коли почалося так зване «зміновіховство» – «большевики і Україна», а також сильні статті 1931 р. про Підкарпаття, колонізацію України у «Вістнику Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів» тощо).

І ось умер щирий син України, але його душа, його розум в його творах світитимуть не одній українській генерації, вказуючи правдивий, простий шлях до визволення рідного народу з неволі та темоти, шлях до власної демократичної держави, до вільної України.

(Дж.: Життя і знання. – Львів, 1932. – Ч. 8. – С. 251).

М.Ю.Шаповал

За М.Ю. Шаповала чула я вперше від М.Рильського, який приходив до нас безпосередньо після засідань редакції «Української Хати», захоплений новиною думок Шаповала, як він їх сміливо висловлював в своїх літературно-критичних статтях під псевдонімом Сріблянський.

Багато в них було вогню, чимало оригінальних поглядів на нашу тогочасну літературну творчість і часто доводилось чути, що його критика не подобається нашим традиційним критикам.

Але побачила я його вперше на відкритті університета в Кам'янці. Наїхало нас туди чимало, майже усі міністерства. Чудовий осінній день, краса Поділля, думка про нову нашу культурну фортецю – усе це утворювало серед нас піднесений настрій.

По закінченні офіційної частини відкриття розпочались промови у великій залі. Люде тримались просто, не складаючи якусь вирівню аудиторію. Тут пишно виступав з науковою певністю проф. Огієнко, вже намічений ректором нового університету, з радісним обличчям походжав отець Січинський, один з організаторів університета. З іронічною усмішкою оглядав усіх Єфремов, десь виступала висока спокійна постать д-ра Солухи.

І от несподівано залунав з невеликої естради новий голос, мені невідомий. І полилась палка, надхненна промова.

Хто це? – Запитала я когось.

Одні мені казали: та це ж Шаповал – відомий лісник в лісах Терещенка. Другі казали – це бувший міністр пошти і телеграфу, інші – зловтішно підкреслювали – і поет, і критик...

Ці усі дефініції мене вже не цікавили. Я уся була опанована голосом, що промовляв з естради. Що це був за голос! Хто раз його чув, той ніколи його не міг забути.

І лились слова такі вільні, бадьорі, такі упевнені в силі їх реалізації. В залу мов влітали гасла нового життя, без компромісів, без ланцюгів традиції, життя вільного, незалежного, яким мріялося буде й життя нашої дорогої молоді Української Республіки.

І стало тихо в залі. Ріжно реагували на цю промову обличчя також ріжних представників молоді Республіки – і офіційні і неофіційні. Але слова лунали з такою щирістю, з таким запалом, що на деякий час вони опанували усім наговпом, і лише коли замовк оратор, почувлися окремі фрази, окремий несміливий шопот:

Що це він отверто соціалізм пропонує?.. Мітінгова промова... Не личить на науковому святі.

Але оратор не вслухався в це шіпіння охоранників науки. Він зійшов з невисокої естради, витираючи спітніле високе чоло, з веселою усмішкою на молодому обличчі та підійшов до гуртка молоді, яка одна вітала сміливого промовця.

Таким я пізнала Шаповала, і таким він пізніше завше виступав перед ріжноманітною аудиторією: переконаний соціаліст, він сміло висловлював свої думки, що дали з часом більш обґрунтовуючи їх науковими доказами. Заклятий ворог усякої брехні, усякого фарисейства, Шаповал не переносив їх ані в персональних відношеннях, ані тим більш в політичних справах і стосунках.

Трудно найти другого такого сміливого, іноді занадто різкого критика отих полупапків, що змагались брехнею одурювати народну масу. В Шаповалові усі народні маси мали завше щирого захистника. Сам син народа, Шаповал усе життя залишався вірним його інтересам. І коли він дізнався про яку небудь гірку образу, заподіяну українському народові, особливо трудовому людові, – він плакав щирими сльозами і ще більш люто виступав проти його ворогів.

Це був справжній народний трибун – з природною силою слова, з ясною думкою і гарячим щирим надхненням. І скільки було висловлено ним блискучих промов і яка шкода, що вони залишилися незаписаними, незібраними. Кожна була, виключаючи деякі перебільшення словесного запалу, справжнім мистецьким твором.

Але М.Ю. не лише промовами захищав долю українського народу, він цьому присвятив усе своє життя. З фанатичною вірою в силу освіти, науки він усіма силами змагався наблизити до народу саму науку і, визнаючи головне значіння за соціологією, як наукою, що найкраще освітлює соціальні відносини всередині якої-будь держави, М.Ю. Шаповал суцільно віддався працям по соціології, склав блискучий підручник, читав популярні курси. З природною енергією він вже в старшому віці повиучував мови французьку, німецьку та англійську, щоби завше мати змогу знати останнє слово всесвітньої науки.

Так, не звичайна то була людина – М.Ю. Шаповал, а високо понад звичайними людьми піднімався він усіма своїми здібностями, своєю горожанською свідомістю і чеснотами. Він умів ненавидіти ворогів народу, але умів і любити, чуло ставитися до усіх людей, особливо до дітей, і щасливі були ті люде, що належали до невеликого гуртка друзів М.Ю. – Він умів їм ласкою, співчуттям хоч трохи прояснити їх долю, здобути в них віру в свої сили для тої праці, до якої направляв їх М.Ю. Шаповал.

Тільки рік пройшов від сумного дня його наглої несподіваної смерті, і не настав ще час для правдивої оцінки великої постаті великого українського емігранта. Ця оцінка розпічнеться в повній силі, коли будуть надруковані усі праці М.Ю. Шаповала і коли вони стануть відомі там на рідній Україні тому селянському обездоленому народові, для якого жив і працював М.Ю. Шаповал.

(Дж.: Трудова Україна. – Прага, 1933. – Ч. 2. – С. 17–18).

Микола Лисенко

Вже 25 літ минає від того сумного дня, коли по цілому Києву рознеслась журлива сумна вістка: Микола Лисенко вмер!

Це сталося для всіх несподівано ранком 1912 року. Правда, вже деякий час Микола Віталієвич скаржився на серце, але всі бачили його, як звичайно, бадьорим, працюючим, веселим і так відразу, серед жвавої, як завжди, його праці перервалось шляхетне життя, віддане рідному краю та рідному мистецтву.

Майже звичайно мистці, що глибоко захоплені своєю творчістю, мало служать громадянству та батьківщині. Правда, є між ними й такі палкі патріоти, як от Шопен і Ліст. Але ми, українці, можемо з гор-

дістю вказати на двох великих наших мистців музики й слова – Лисенка й Шевченка, у яких мистецтво служило для батьківщини, а батьківщина надихала їх на цю творчість і одухотворяла її.

Ці обидва ймення мов зливаються в одно велике мистецько-патріотичне почуття. В музичній обробці Лисенка Шевченків «Кобзар» знайшов собі правдивого виразника й популяризатора його думок та почуття, починаючи від простісінького настрою дівчини, що хоче знати радощі життя («Ой, надіну черевики»), або ідилії селянського родинного життя («Садок вишневий коло хати»), аж до широких, величких картин і чужого і рідного історичного життя («Гус», «Гамалія»).

Можна тільки жаліти, що Лисенкові твори мало поширені серед нашого громадянства, бо слідом за тим, чиї слова вони переливають в могутні згуки – вони несуть у наші народні маси виховання національної свідомости, краси й широкої людяности (гуманізму). Велика шкода, що ми досі не маємо повного та приступного щодо ціни видання усіх сольоспівів і хорових речей Лисенка.

Сам наш композитор була дуже цікава людина з незвичайно чистою душею й дитячою наївністю. Його любили всі верстви Києва: як студенти, так і адміністрація. Завжди в якихсь конфліктах з російською владою українське громадянство делегувало до неї Миколу Віталієвича – і майже завжди він справу залагоджував на нашу користь.

Лисенко жив убого, заробляв лекціями музики, мав велику родину, – але кожний українець, хто приїздив до Києва чи з провінції, чи з Галичини, з слов'янських земель, зустрічав у хаті Миколи Віталієвича щире гостинне прийняття.

Лисенко багато працював в українських справах: Музична Школа, Український Клуб, Стара Громада, ТУП – всюди він приймав жваву, щире участь.

Пізно вертався додому і мало вільного часу мав, щоб записувати, переносити на папір усі ті багаті мельодії, які майже безперервно зароджувалися в високо-творчій душі нашого композитора.

Він був ніжний батько. Весело бувало його бачити за сніданком серед його родини, як він пустував з своєю улюбленицею Мусею, або з молодшим сином.

Хороша, надзвичайна людина був наш музикант, всі хто його знав, дуже його любили.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 10. – С. 13).

Микола Лисенко (1842–1912)

Дня 24 жовтня минуло 20 літ від смерти великого українського композитора Миколи Віталієвича Лисенка. Не великий час, але скільки змін! Він не дожив до революції 1917 р., не бачив, як пишно розцвіла його рідна країна в умовах волі та незалежності, але на своє щастя, не бачив він і того, в який жакликий стан неволі та руїни обернула її абсолютистична влада російських окупантів, не бачив творець «Тараса Бульби» страждань дорогої для нього України, але помер із певною надією її майбутнього визволення, світлого відродження.

Я знала М.В. ще з 1873 року. Він тільки що вернувся з Липська, де скінчив консерваторію і саме розпочав свою композиторську діяльність, поклавши під ноти Шевченків «Заповіт». Вернувшись до Києва, він, щоб найкраще познайомитися з слов'янськими народними піснями, відбув разом із О.О.Русовим подорож по Галичині, Сербії, побував у лужичан та південних слов'ян. Записавши багато пісень, він, вернувшись до Києва, займався далі видаванням збірників українських пісень. Відкриття в Києві Південно-Західного Відділу Географічного Товариства багато причинилося до збирання народних пісень по всій Україні. Збірки передавалося до Товариства й там їх науково опрацьовувано в «Записках» відділу й окремо (напр. Драгоманова та Антоновича «Історичні пісні укр. народу» та ін.). А Лисенко опрацьовував їх із музичного погляду, гармонізуючи їх. Своім замилуванням у народних піснях він захоплював нас. Я сама під його впливом ходила по знайомих селах на Чернигівщині й записувала колядки та інші пісні.

На початку 70-их років Лисенко створив уже багато чудових річей, як напр. «Плач Ярославни», першу серію «Музики до «Кобзаря», «Сюїту» з українських пісень на фортеп'яно, музику до оперети Кухаренка «Чорноморці» тощо. В 1873 р. Старицький, з яким моя сестра і я були в дуже приятельських відносинах, запропонував виставити «Чорноморців» у нашій великій салі. Зібралася відразу «невеличка, але чесна» компанія з студентів та панночок, і «Чорноморців» виставлено у нас із страшним захопленням перед досить численною українською публікою*. Крім цього, з огляду на тодішні поліційні

умови відіграли ми на додаток ще російський водевіль «Ярославська Кружевниця». Це пройшло як веселий жарт, але цей жарт викликав бажання продовжувати наші музично-театральні розваги й надати їм поважнішого змісту. Старицький зладив лібретто з Гоголевої «Ніч на Різдо» й Лисенко написав до нього музику. Що то була за радість! Почались у нас проби. Жінка М.В., красуня Ольга Олександрівна, так чудово співала й грала Оксану, що й сам Гоголь мабуть не бажав би кращої артистки. Та й усі інші гарно виконували свої ролі, й треба було бачити веселе обличчя Лисенка, коли проба проходила добре. Але скільки ж він працював, проходячи усі ролі з солістами, як він відразу впадав у розпуку, коли яка-небудь арія, яка-небудь сцена проходила недобре. Зараз йому здавалося, що весь цей його чудовий твір не матиме вартости й оперета ніколи не матиме успіху. Але круг його були вірні друзі, все члени старої київської Громади – Чубинський, Житецький, Русов, Драгоманов, що завсіди підносили настрої композитора. Вони стежили, щоб усі сцени проходили в найчистішому етнографічному стилі. Марковський по їх указівкам улаштовував усі декорації. Як відомо, ця перша оперета, перероблена в тому самому році на цілу оперу, поклатала початок оперової композиції Лисенка, завершеної такою поважною оперою, як «Тарас Бульба» й такою граціозною, невимовне гарною музичною перлинкою, як «Ноктурно».

За свого життя М.В. не бачив багатьох своїх найкращих річей у відповідному публічному виконанні через заборони царської цензури. Тільки аж після революції 1917 р. «Тарас Бульба» заняв на українській сцені належне місце. Лисенко був музикант-громадянин, от чому Шевченкова поезія найшла в ньому такого талановитого й правдивого виразника. Лисенкова музика, як поезія Шевченка, вся глибоко перейнята, вся освітлена щирою, відданою любов'ю до свого народу. Лисенко був живим уособленням боротьби за визволення України. Його концерти ширили цю ідею в серцях людей найменше свідомих. Куди б він не приїздив із своїм хором, скрізь прокидалося прибите російськими переслідуваннями національне українське почуття, починала лунати українська мова, українська пісня. І всі Лисенкові тріумфи і на Україні, і в Петербурзі, і в Галичині – це не була лише голосна похвала його музичній творчості, це був вибух патріотизму, палкий протест проти того приниження, тої неволі, в якій російська влада тримала Україну. Лисенко – це сама Україна з її багатьма творчими силами, з її багатим народним мистецьким скарбом. Сам дуже скромної вдачі Лисенко й радів цим тріумфом не як своїм,

* Ось склад нашого аматорського гуртка: ролю Марусі виконувала Марія Олександрівна О'Коннор, старого козака Тулиці – Орест Левицький, Ілька – Ол.Русов, Івги – Ольга Олександрівна Лисенко, козака трохи п'яньонького – Кудря. Хор із студентів.

особистим торжеством, а як голосним виразом іще непридавленого українського національного почуття.

Все життя М.В. було українське, й ніде не почували всі ми себе щиро сердечно справжніми українцями, як у кабінеті М.В. Не забути мені наших там сходинок! Не було в цьому кабінеті ні розкішного умеблювання, ні багатих килимів – ні, скрізь розкидані ноти, музичні рукописи, на стінах портрети дорогих нам діячів і письменників, рушники, а в кутку, далеко висунутий серед кімнати фортеп'яний, друг господаря. І от Лисенко при фортеп'яні, демонструє своїм друзям нові свої композиції і все обличчя його осяяє натхненням, і українська мелодія, українська усім своїм еством, ллється з-під пальців віртуоза, передається в безсмертних словах, що їх тут же схоплює й виконує О.Русов, один із улюблених Лисенком виконавців його творів.

Особисте життя М.В. було тяжке: велика родина, вбогий заробіток лекціями музики, постійні переслідування поліції. Та ніколи ми не чули від нього жадної скарги на ці приватні обставини. Але за всяку найменшу образу української справи М.В. схвильовано здіймав свій голос, сміло йшов до верхів київської адміністрації з протестом і на диво – нікого так не шанувала ця сама російська адміністрація, як нашого великого музику. Така була його мила вдача, що любили його люди. Щось дитяче, чисте, часом наївне, часом жартовливо іронічне, що всіх вабило й прихилило до нього. Особливо та його пошана, коректність, з якою він ставився до всякої людини.

Лисенко залишив нам велику музичну спадщину – шість збірників українських народних пісень, три збірники музики до «Кобзаря», опери. На цій спадщині розвиваються нові наші музичні сили. Ще не одну генерацію української молоді виховуватиме його музика до Кобзаря, бо це твори великого музики-громадянина, і два імена – Шевченко й Лисенко завсіди зостануться неугасимими світочами визволення й відродження України.

(Дж.: Життя і знання. – Львів, 1932. – Ч. 14. – С. 422–423).

Спогад про М.В.Лисенка

25 літ від смерті великого музики! Згадується величавий його похорон. За труною йшли не тільки письменники й музики, одне слово артисти, але все київське українське громадянство, ба навіть

селяни з його рідного села на Полтавщині. Лисенка всі знали й любили. І стає в уяві далекий, прекрасний Київ і Байкова гора, де лежить чимало видатних українців. Там і його пам'ятник. Далеко від нас. І не можна покласти на його могилу кілька білих хризантем. Таких білих, якою була його душа. Далеко рідний край і дорога Байкова гора. А ми сидимо на чужині в сусідній каварні і з радіо слухаємо концерт з творів Лисенка, що спромоглась улаштувати наша кольонія. І мило пестять наші вуха безсмертні мелодії ліричного «Садок вишневий», і величні пісні поеми «Дніпро», «Гетьмани», що так і кличуть до боротьби, до смілого поставлення чола окупантам-москалям. Шевченко й Лисенко мов злились у цих піснях в одну творчу істоту. І безсмертна краса цілої музики до «Кобзаря» завсіди буде викликувати у слухачів шляхетні, сміливі пориви.

Микола Лисенко був великий активний громадянин, чулий на всяку неправду; мужній у щоденній боротьбі за українську ідею, і разом з цим був він такий добрий син і брат. (Його сестра була жінкою Старицького). В родині сестри любив він проводити невеличкі хвилини спочинку.

Відношення до батьків було в Лисенка дуже сердечне. Коли часом батьки приїжджали з села на його концерт, то Лисенко мав завсіди дуже щасливий вигляд. Мамі діставалося завсіди найкраще місце в салі. Критику батьків на кожний його твір Лисенко вислухував дуже уважно й цінив. Лице Лисенка не визначалось особливою красою, але коли він грав, чи диригував хором, то воно горіло таким палким натхненням, що виявляло всю його геніяльність і запалювало слухачів, особливо жінок. Ми часто називали його жартуючи любимцем муз. Гостинний господар, він завсіди ласкаво приймав у своїй хаті гостей і не відмовлявся до гостини додати найкращого гостинця – свою музику. Завсіди щось з своїх найновіших композицій. Взагалі Микола Лисенко – це була найбільш гармонійна особистість.

Все добре, гарне злилося в суцільну артистичну істоту, яка мала великий вплив на тогочасне українське життя. Вічна пам'ять великому нашому музикові й композиторові.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 23. – С. 12).

Михайло Грушевський

I

Померла велика, достойна людина! Помер Михайло Грушевський, помер як правдивий мученик великої ідеї, замучений ворогами України. Він мав у своїх руках ту ясну наукову правду про Україну, якої страхаються низькі, підлі її окупанти, і вони відокремили його силоміць від життя України, щоб не міг він для неї працювати. І нам одна зосталась втіха: він був серед нас, ми знали його!

II

Вперше я зустрілась з М.Грушевським в Києві в 80-их роках. Ми заспорили з ним за якогось російського критика; я хвалила його думки, але він не був прихильний до українського руху, і треба було бачити, як обурився на мене Михайло Сергієвич за те, що я могла хвалити ворожого до України письменника. Молодий він тоді був і завзятий.

Потім у Петербурзі за часів Думи треба було дивуватися, як він інтензивно працював. Як тільки в Думі підіймалось якесь українське питання, зараз депутати бігли до нього за матеріалами, за інформаціями і він всіх задовольняв своїм безмежним знанням. В «Українському Вістнику», що виходив тоді в Петербурзі, майже ніодно число не виходило без його таких основних статей. На кожне питання про Україну, що дебатовалось у Думі, він озивався з усією глибиною свого історичного і соціального знання.

III

Не забути мені мою зустріч з ним в 1917 р. Він саме приїхав з далекого заслання, з Московщини і майже просто з залізниці прийшов до Центральної Ради. Там була сила людей, бо всі вже намітили його кандидатуру на Президента нашого першого Парляменту. Було півтемно в великому вестибулі. Михайло Сергієвич був схвильований, казав не так промову, як вітав нас з нашим визволенням, і всі тиснулися до нього, як він стояв у кожусі, на якомусь підвищенні, усі дивились на нього з такою вірою, а в нього борідка вже сива трусилася, через окуляри блищали очі. Знав він добре, яку відповідальну службу народню він брав на себе, але хиба в таку святошну хвилину можна було від неї зректись та хиба була на всій Україні друга людина, яка в той час могла б заступити М.Грушевського на славному становищі Президента Центральної Ради?

IV

Ще один момент. Знову вечір, пізний вечір, у Центральній Раді йде ділове засідання, головує Михайло Сергієвич. Аж тут нагло залунали чийсь важкі численні кроки і брязкіт зброї, тиша спокійної державної праці грубо порушена: сая українського Парляменту повна німецьких салдат, німецьких старшин. Вони загрожують арештом усіх присутніх. Кілька хвилин загальної метушні. Михайло Сергієвич розпочинає переговори з чужинцями, з чужою військовою силою: кого, через що арештувати, хто має право посягати на особи депутатів? Але... кого ж саме арештувати? В салі нема депутатів, вони хитро якомсь зникли і в салі Парляменту осталося тільки чуже військо і він, наш Президент, маленька фігурка, що з шляхетним достоїнством оглядається довкруги. По його приказу вийшли німці і він спокійно сам один покинув Парлямент.

V

Коли на еміграції розійшлась вістка, що М.Грушевський має намір повернутись на Радянську Україну, чимало нас обурювалось на таке поведення. Як, Президент Центральної Ради незалежної Української Республіки прохає у совітської влади дозволу повернутись до Києва, наш перший Президент визнає владу грубих окупантів України? Ставало боляче і докори мимоволі виривались проти такого вчинку нашого великого громадянина і славетного вченого.

Він поїхав і скоро ми почули, що він робив у тому Києві, яку велетенську працю він вів, як віддавав усі свої сили на розвиток української науки, на організацію славетної за часи його присутности Всеукраїнської Академії. І ми зрозуміли, що докори і критика звичайних людей вчинків такого морального та інтелектуального велетня, такого пересвідченого патріота, не можуть і не сміють дотикати. І всі українці могли лише голови схилити перед силою духа М.Грушевського.

VI

Та чиж думали українці, що М.Грушевський, їдучи на Україну, ставлячи собі метою організацію наукових сил на Україні, йшов просто на Голгофту? П'ять років неімовірної праці, утворення Всеукраїнської Академії з усіма її численними відділами і секціями, організація наукових товариств по всій Україні, редагування таких цінних праць, збірників, журналів – та праця, що з Києва ширилась по цілій Європі і Америці, звернула на себе увагу всіх вчених цілого культурного світу.

Але на біду, вся ця праця була повернута до України, такою самопожертвою для її національного розквіту, що ворог злякався. Він боявся того ентузіазму, який Михайло Сергієвич завше вмів викликати серед звичайних людей до національної праці. До науки ворогові й діла не було. Страшний був лише цей ентузіазм і то не політичний, а духовий, який еднав людей навкруги високої науки: астрономії, археології, етнографії, історії – і виховував в них глибоку національну свідомість.

І ворог, ні з чим не рахуючись, вирвав великого вченого з Академії, зруйнував саму Академію, а М.Грушевського замучив, довів до передранішньої смерті.

Але такі велетні своєю працею роблять епохи, і ніщо не зітре в історії українського народу вдячного спомину про великого організатора наукових сил на Україні і першого Президента Української Республіки.

VII

Пишучи цей сумний некрольог Дорогого Небіжчика, ми не можемо не згадати з вдячністю і любов'ю його доню, славу вчену, Катерину Грушевську. Вона присвятила своє молоде життя тому, щоб плекати хворого батька, щоб цьому правдивому мученикові дати хоч які небудь світлі хвилини, допомогти йому, осліпшому від страшних умов життя, продовжувати наукову працю.

Слава славній Доні славного Батька і подяка від усіх Українок!

(Дж.: Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2–3).

На емігрантському кладовищі в Празі

Надходять Зелені Святки. Там, на Україні колись цілою лавою залягали кладовища, своїх близьких поминали. Не знаю, як воно тепер. Чи ходять на могили рідних, чи є ще кому ходити? Чи не виганяють із місця вічного спочинку людей, що ховають у своїх серцях любов до рідні?...

Піду, пройдуся по чужому кладовищі, що сховало так багато тих, що їх доля викинула далеко за рідний край, і вони спочили на віки в чужій, чеській землі.

Гарний день, небо блакитне, майже таке, як у нас на Україні, сонце світить, освічує весь т. зв. «православний цвинтар», грає на по-

одиноких металевих хрестах, радісно спиняється на вбогих дерев'яних хрестах. Зараз наліво від російської православної церкви могила покійного директора української гімназії в Ржевніцах під Прагою, Івана Кобизького († 1933). На могилі гранітна плита, на ній гранітний широкий хрест із похилими раменами. Нагорі в невеличкій кулистій заглибині бронзова голова небіжчика, а під раменами хреста бронзові діти. То під його оком якийсь час виховувалися емігрантські діти – і ці постаті під раменами хреста вказують на працю директора. Пам'ятник гарно виконаний. На холодній плиті ласкаво в'ється плющ. Недалеко на траві сидить творець пам'ятника – молода скульпторка, різьбарка Оксана Лятуринська. Вона родом із Волині. Мабуть, ялини та сосни волинських лісів найперше внесли в її молоду творчу душу ту гармонію, узгідненість ліній, яку вона з такою красою виявляє у своїх різьбарських працях. Вона має середню освіту, закінчила мистецьку школу у Празі. Пам'ятник покійному Кобизькому не перша її праця. За її проектом поставлено пам'ятник у Ліберці на пошану нашим воякам, що впали за волю рідного краю.

Недалеко від пам'ятника Кобизького, серед цілого натовпу вбогих дерев'яних хрестів, навіть безіменних, визначається простий пам'ятник на могилі одного з найталановитіших студентів Українського Високого Педагогічного Інституту, молодого історика Якова Огородника († 1930). Пам'ятник поставила його дружина-лікар, вирізала на чорному золотими літерами слова любови до небіжчика.

А кілька навкруги забутих могил, із хрестами побіленими, деколи й без хрестів. По другий бік церкви лежить чернігівський земський діяч Іван Петрункевич, і на його камені такі правдиві слова по-російськи:

Я вышел (= вийшов) рано, до звезды, (= досвіта, до зорі)
Свободы сеятель (= сіяч) пустинный...

Біля нього могила його дружини, тої славетної пані Паніної, що так була вславилася в перших змаганнях до волі в колишній Росії. А далі, в гущавині могил, скромний, але гарний пам'ятник колишнього українського міністра фінансів, Аполінарія Маршинського († 1929), що спочив у одній могилі зі своєю донею. Кілько він настраждався підчас довгої хвороби, і ось найшов спокій на чужині, на далекому емігрантському кладовищі. Недалеко від нього – колишній наш посол у Відні, Григорій Сидоренко († 1925), а тут іще багато могил наших учнів та студентів. Зворушливо виглядає невеличкий пам'ятник інжи-

нера Арсена Біднова († 1927). Вмер він такий молодий, життєрадісний, повний сил. Коло могили одинока лавка. Кілько сліз виплакав тут у самоті старий батько, що сам недавно перенісся в вічність у далекій Варшаві. На камені Арсена Біднова слова зі Святого Письма. А на пам'ятнику Маршинського читаємо такі слова Франка:

Ти серце чулее на те узав,
Щоб кожному в день скорби пільгу ніс,
Для кожного у горі серце тепле мав,
Та з власним горем крився в темний ліс.

Гарні слова і на плиті Кобизького, теж Франкові слова, з його безсмертних «Каменярів»:

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде
Ні пам'яти в людей за цей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по цій дорозі люди,
Як ми проб'єм її, та вирівняєм всюди...
На шляху поступу ми лиш каменярі.

Ось недалеко могила професора українського університету – Костя Лоського († 1933), колишнього українського посла в Фінляндії. Могила не прибрана, ще без пам'ятника, за який уже клопочеться вдова. А там, далеко вже від церкви лежить Юрій Дараган († 1926), поет із такою силою поетичного натхнення! Над могилою пам'ятник, увесь у трояндах. А на ньому фотографія поета й відбитка заголовного листка його збірки поезій «Сагайдак». Трохи далі – забута, з дерев'яним невеличким староукраїнським хрестом могила дуже талановитого різьбаря Колядинського († 1926), що так молодо зійшов у могилу. Обидва вони були ще студенти, але ж не одну рану віднесли були в боях за волю рідного краю...

Це все могили. Але там, недалеко біля виходу, вистрелилися в ряд урни з крематорії* з попелом дорогих колись живих людей. Тут у невеличкому відділі одної зі шафочок стоїть урна одного з найкращих українських громадських діячів, Євгена Чикаленка († 1929), видавця єдиного українського денника («Рада») на Наддніпрянщині перед війною, того, що напередодні смерті прохав тих, що його ховатимуть: «Ні вінків, ні промов». А далі урна одного з найкращих українських емігрантів – Микити Шаповала († 1931). Його портрет виглядає коло

* Крематорій – будинок, де палять тіла вмерлих; урна – посуд, де переховують попіл із спалених мерців.

урни, а біля урни завжди китиця свіжих квіток, – турбота невтішної вдови. Кілько в людини було енергії, кілько світлого розуму! І ось залишилася – жмінка попелу...

І оглянула я це величезне «православне кладовище», останній притулок емігрантів, тих колишніх справжніх «каменярів» нового життя. Кілько тут могил тих наших емігрантів з усіх кутків далекої батьківщини, що сміло йшли назустріч європейському поступові, європейській науці, новим європейським формам життя, не жахаючися смерті, переходили кордони, перепливали річки і знаходили – чужину, злидні, розчарування, туберкульозу й передчасну смерть на чужинському емігрантському кладовищі.

Сонце заходило. Червоні хмарки неслися по небу. У прозорому весняному повітрі ясно вимальовувались далекі зелені гори; поза Прагою, з другого краю – й сама Прага в безлічі домів, серед гуркоту авт і трамваїв, в метушні життя великого міста. Там вони жили, ходили, шукали праці, шукали справжніх шляхів, вносили свої думки і здібности, діставали допомоги, тремтіли від страху втратити їх, і нарешті знаходили спокій у невеличкій могилі або урни з крематорії. Але ж до самої могили несли вони любов до всього рідного і вмирили з надією, що хоч і по їх смерті для України прокинеться доля...

(Дж.: *Життя і знання*. – Львів, 1935. – Ч. 6. – С. 186–187).

Незаступна втрата

Смерть Джейн Адамс є втратою для цілого культурного світа. В цей хаотичний час, багатий на різні конфлікти, цінною була змога почути її завжди справедливе, певне слово.

Багато було в цієї жінки ясного розуму. А при цьому серце її завжди переливалося любов'ю для покритих і поневолених. Цим почуванням руководилася вона все життя, як довголітня голова Ліги Мира і Свободи. Вона розуміла значіння цієї Ліги для поступу людства, й тому кожна поневолена народність мала в особі голови правдивого заступника її прав. До нас, українців, вона ставилася особливо добре. Визнавала й розуміла наші здібности й нашу роль у всесвітній культурі.

Я мало її знала. Останнього разу бачила її в Празі на конгресі Ліги Мира і Свободи. Якось зайшла до неї, до готелю, щоб обговорити по закінченні Конгресу важні для нас справи. Як тепер бачу її серйозне обличчя, яке відразу прояснювалось милою усмішкою, глибокі очі, що уважно слідували за співрозмовником. Проста, стримана в своїй поведінці, вона не любила запобігання коло її особи. Цінила кожного після його працездатності і щодо того ніколи не помилялася в своєму суді.

Для нас, українок, смерть Джейн Адамс це велика втрата. Ми втратили в ній щиру приятельку. Та немає сили стерти в наших серцях образу покійної і забути її великого заповіту справедливості і змагання до правдивого Миру і Свободи.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1935. – Ч. 13–14. – С. 6).

О.М.Барвінок-Кулішева

23 липня 1931 р. сповняється 20 літ з дня смерті пані Олександри Михайлівни Кулішевої, відомої більш під своїм прибраним літературним назвиськом (псевдонімом) Ганни Барвінок. Відома вона українському громадянству і як кохана дружина видатного українського діяча й письменника П.Куліша, і як сама видатна письменниця, яка в своїх коротких оповіданнях малювала побут селянства на Великій Україні.

В усіх своїх творах вона звертає найбільшу увагу на долю селянської жінки, і правдиво звать її «Поетом жіночого горя». Бо мало веселого й щасливого спостерігала вона в родинному житті української селянки, і її долю вона правдиво описала.

Олександра Михайлівна Кулішева була дочкою чернігівського землевласника Білозерського. Народилася вона на батьківському хуторі під Борзною, Мотронівці. Батько колись учився в київській Академії і дома в вільні від господарської праці години багато читав. Завдяки своїй освіті він постійно займав виборні посади: то маршала, то повітового комісара.

Мати Олександри Михайлівни була дочкою козацького сотника. Вона кохалася в українській мові, в українських піснях, любила читати. В своїх звичках, побуті родина Білозерських стояла дуже

близько до селянського життя. Від матері О.М. одідичила уміння, здібність близько підходити до простих людей і викликати їх довір'я.

Ще малою дитиною вона втратила батька; мати сама мала дбати за освіту своїх дочок Олександри і старшої Надії. Вона одвезла їх аж на Полтавщину в село Кропивне Прилуцького повіту до якоїсь полковниці, удови пані Козакової, яка тримала у себе пансіон для дівчаток одного віку з її власною дочкою. Козакова сама скінчила Смольний Інститут (або «Монастир», як його тоді називали) в Петербурзі, добре знала мови і сама навчала дівчаток німецької та французької мови, та ще грати на фортеп'яні й танцювати. До української літератури, що тоді лише народжувалася, Козакова ставилась прихильно, але своїм ученицям не дозволяла розмовляти «мужичою мовою».

В цьому сільському пансіонаті сестрам Білозерським велося дуже добре, та несподівано п. Козакова вмерла. Після того О.М. повчилася трохи в пансіоні Принцлейна в Конотопі; та й тут їй не пощастило: пансіон було закрито, і дівчинка повернулася додому. Так освіта її й закінчилася на 14-му році.

О.М. дуже любила помагати мамі в господарстві; училася хазяйству за приводом старої ключниці Уляни. Ця наука дуже їй придалася, коли вона, вже дружиною Куліша, переживала тяжкі злидні. Господарська праця, крім того, ставила її в близькі відносини з простим людом; в розмовах з жінками вслухувалася вона в гарну народну мову, часто пізнавала різноманітні події з родинного селянського життя.

І ось на цей тихий хутір Мотронівку доля приводить пана Куліша. Він приїздить на літні вакації з Білозерським – братом О.М. – тим самим Білозерським, що пізніше стає редактором першого українського журналу «Основа» (в Петербурзі).

Кулішеві подобається тихий хутір, гостинна родина, життя, що пройняте українським духом. Він пише там свій славетний твір «Чорна Рада»; він має там навіть йому приналежну кімнату в гостинній хаті Білозерських і поволі закохується в молодшу паню Олександрю. Покохала й вона його, та знаючи, що мати її, хоч і шанує п. Куліша, але не дасть згоду на їх одруження, тримала себе дуже стримано. Але сам Куліш через брата Олександри добре знав, що вона його кохає, і одного разу вирішився просити у пані Білозерської руки її дочки. Мати суворо сказала, що Олександра вільна, і що вона сама не бажає зближення з ним. Гордий Куліш сміло їй у цьому заперчив. Глузуючи з його самопевности, мати покликкала дочку й запитала її:

– От Пантелеймон Олександрович запевнює мене, що ти його любиш?

– Так, я люблю Пантелеймона Олександровича, твердо одповіла молода панночка.

Але й після признання дочки пані Білозерська знов повторила, що вона свою дочку за п. Куліша не оддасть.

Кажуть, що великий письменник, заховавшись в своїй хатинці після цієї розмови, довго гірко ридав і ранком другого дня виїхав з Мотронівки.

Та не така була Олександра, щоб забути свого коханця. Добра, тиха дівчина виявила тут усю свою тверду вдачу і сказала матері, що вона не піде проти маминої волі, але й за нікого другого ніколи не піде заміж.

В 1846 р. Куліша уряд вислав з науковою метою за кордон, а саме: для вивчення слов'янських мов. Перед від'їздом він заїхав на Україну... в Мотронівку та знов прохав п. Білозерську віддати йому доню. На цей раз вона згодилась, бо гадала, що ця поїздка свідчить про поліпшення матеріального стану молодого.

Зараз же відсвяткували весілля, на якому боярином у молодії був Тарас Шевченко. На весіллі він був дуже веселий і, жартуючи, усе іспитував в українській мові старших сестер Олександрі. Його запитали, чому він не іспитує саму молоду, Шевченко відповів:

– Я не іспитую її тому, що вона – майбутня Кулішева дружина, а він не одружився б з нею, коли б вона не склала іспиту з рідного слова...

Сам Куліш так вихвалює свою молоду в одному своєму листі: «Гарна і розумна в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пісні так співає (наські), що аж серце радіє».

Але не довго могли молоді радіти своєму щастю. В цей час московський уряд дізнався за існування таємного українського товариства, відомого під назвою «Кирило-Мефодіївське Братство». Воно складалось з видатних вчених і поетів тогочасних на Україні. Не виявляло ніяких шкідливих для держави намірів, пропонувало лише необхідність визволення усіх кріпаків, братерську з'єднаність усіх слов'янських народів і для всіх людей заповідало життя правдиво християнське.

Однак усі такі заповіти здались московському урядові підозрілими; він закрив це товариство й почав арештовувати найбільш

діяльних членів братства: Костомарова, Шевченка (по його повороті з весілля з Мотронівки) і др. Куліша захопили по дорозі за кордон, арештували в Варшаві. Молодій дружині його жандарми пропонували повернутися додому, давали гроші на дорогу. Але вона не згодилася, спішила слідом за чоловіком до Петербургу, ходила до нього в тюрму на побачення; далі разом з ним поїхала до м. Тули, куди заслано українського письменника, поета, діяча...

Так і надалі О.М. завжди стоїть коло Пантелеймона Олександровича, переживаючи усі його неолі. Правда, був такий час у їх житті, коли їм доводилось жити наріжно, і Куліш захоплювався різними жінками: панна Милорадович, Марко Вовчок, але скоро серце його знову линуло до його дружини, яка тим часом змагалася добрим господарством виробити які-такі грошенята для свого чоловіка.

І Куліш це добре цинив. Він пише їй: «Саша, да благословен буде день нашого знайомства. Много горя іспитав я від свого неблагорозумія, але душа моя задоволена свідомістю, що мене любила й любить така гарна, шляхотна жінка».

А в листі до одного свого приятеля він каже: «Без цієї особи не могу ніде жити, хоча б у самому раю. Без О.М. книжка моя не була б написана. Увесь життєвий клопіт взяла вона на себе, беречучи мій спокій, мій час, моє здоров'я. Жодна жінка не могла б стільки зробити для письменника, і разом з цим вона ще знаходила час писати свої власні оповідання, т. зв. «З народніх уст».

О.М. прощала своєму чоловікові усі його хиби, усі прикrostі, які він їй робив. Вона схилялась перед ним, як перед якимсь богом; вона шанувала його як українського патріота, який весь був відданий тій справі, тому народові, для якого він працював.

Тяжке горе було для О.М., коли помер її чоловік. Та й після його смерті вона, повна думок за нього, оздоблює його могилу, для чого щороку приїздить з Полтавщини, де вона жила вдовою, на хутір Мотронівку; клопочеться коло переносу будиночка, в якому жив і помер Куліш, до великої оселі Кочубея в його парк, і сама літом коло нього живе. Вона уважливо складає усі твори, усі папери небіжчика і видає їх частиною в Росії, частиною в Австрії, щоб уникнути суворої московської цензури.

Така була Олександра Михайлівна Кулішева, як людина, як дружина. Не кожний визначний письменник, діяч мав щастя жити під таким ласкавим, розумним доглядом; не кожний мав коло себе такого

вірного друга, що розумів його найкращі думки, мрії і сам міг працювати в одному напрямку зі своїм великим чоловіком. Таке щастя дала Кулішева своєму чоловікові.

Що ж саме писала Ганна Барвінок? Ми вже завважили, що вона в своїх оповіданнях зупиняється спеціально на жінках-селянках, правдиво розкриває перед нами їхню душу, яскраво змальовує їхній побут, хатні обставини, в яких вони живуть.

Мова її бездоганна, колоритна, образна, як і справді народна. Як зразок цієї мови можна привести тут уривок з одного з найкращих її оповідань «Русалка». – Оленка оповідає пані усі свої нещасні пригоди: «Треба набігти тропи, а набігши, треба її держатися. Лежачого хліба ніде нема. Обізвалась доля, та по тім боці моря. Я його слідочок листячком прикривала, слізьми ті листочки зрошала».

Уся мова, як квітками, перевита народними прислів'ями. Інший раз прозова мова лунає як пісня з глибини наболілого жіночого серця. В тій же «Русалці» читаємо: «Ох, тай тяжко ж мені споминати про мое щастя», – каже вона тій пані, що зацікавилася її долею: «Мабуть, чи не важче, ніж про нещастя. Бо в нещастя я сама вбрела і впливла, а щастя втекло хутко, мов та пташка, що крилечками стрепенула, в темні луги полинула».

Про свою недолю жінки оповідають так просто, без усякої злоби, от як каже, напр., Стеха в опов. «П'яниця»: «Б'є він мене, коли не кулаком, то словом приснопить. Нікого йому і соромитись: нас двоє. Щодня вже за мене береться... Б'є і п'є до загину... Коли яка копійка трапиться, він у тій бесіді її й посадить. Сидить у шинку, не йде до мене... Було кажу: «Слухай, Грицю, як ти пусто йдеш, та й я пусто піду». Він мене коромислом як опереже... Усе, що мала, позакладала, попродавала. Заходився він: моя хата! Та й затіявся її продавати. Я пішла до громади просити, щоб відстояти, а послі і до судді... Ну, вже він мене колинчив, колинчив після сього...».

І ця нещасна жінка не згубила розуму коло такого чоловіка, а ще й дітей в люди вивела, п'яницю-чоловіка годувала! Біда не пригнічує цих міцних душею жінок, а лише викликає усі їх фізичні та розумові сили, щоб своїх дітей і себе вирятувати; і одна з цих жінок сама гордо каже: «Я з долею та й з людьми боролась, та ніби і гірку долю поборола, і людський недорозум» («Молодеча боротьба»).

З більшим одчаєм скаржаться на свою недолю молодіці (див. опов. «Квітки з сльозами, сльози з квітками»): «Підеш на музики та

вернувшись, як почнеш плакати, в сиру землю битись! Люде веселяться, долю мають, а ми робимо і годимо, та нам і світ здається не світить. Дівчата, як ті бджілки гудуть, бо в їх думок веселих багато, надії та надії; як та веселка цвітами процвітає. А нам і вбиратись невільно. Дарма, що в скрині як налито, землі важко, а ми в старому йдемо, мов з довгою рукою старці під церквою, – йдемо дивитись на людей, як вони веселяться». І тут читаємо ту ж променисту, образну мову.

Однак не в усіх оповіданнях малює Г.Барвінок саме горе, – ні, в деяких виводить вона і гарне щасливе подружжя («Лихо не без добра»); в інших виявляє жінки, охоплені коханням, якому вони ціле своє життя немов співають хвальний гімн. Кохання, серед горя, недоли, безпросвітності життя селянської жінки стає її єдиним промінням щастя, світлом, яке хоч раз на життя та освітлює його, як-то в оповіданнях «Русалка», «Не було змалку, не буде й до останку» і в др.

Цікаво, що силу кохання Г.Барвінок спостерігає не лише в жіночій душі, а і в душі літнього чоловіка, який вдруге оженився. Сам вдовий і оженився зі вдовою, і ось як він розбирається в своїх неясних ще для нього почуттях:

– «Чого ж це воно мені так? І весь той сум мов чарами відвело мені. І на возі мені не сидиться. Ліпше б я пішов поміж нивами по обміжках, слухав би, як жито шумить і грає колосом. Що вже там не говорить небіж, я його не слухаю – у мене в оку жита, жита хвилясті... Таке мені привиджується, що Бог його знає й що, а сам такий чогось добрий зробився».

І під впливом цього почуття любови старий вдовець робить добро своєму небожеві і вбогій вдові-сусідці, і старцеві божому, а Ольга, жінка його кохана, «з перед очей не сходить» («В осени літо»).

Так прекрасно виявила тут Барвінок не лише вплив кохання на душу чоловіка, а й те душевне поріднення селянина з природою, яке завжди панує в хліборобському побуті.

Чудовий тип цілком український виводить Г.Барвінок в старому дідові баштанникові («Русалка»), який сам прийняв до себе маленьку дівчинку, що з'явилась з жита, мов русалочка, і якої усі люди жахалися. А він, той дід самотній, на своєму степовому баштані упадав коло неї, як коло рідної дитини, і так щасливо ділили вони сухий хліб в своєму курені, і радісно жилось обом, аж поки смерть діда не осиротила вдруге гарної безталанної русалочки.

Такі-то цікаві постаті виступають під пером письменниці на тлі правдивого селянського побуту і в духовій красі їх безпосередньої вдачі.

В 1901 р. українське громадянство святкувало ювілей сорокалітньої літературної праці Ганни Барвінок – «Поета Жіночої Долі», як зве її Б.Грінченко (див. Літ. Наук. Вістник, 1900 р. кн. IX).

Не прилюдно провадився цей ювілей, але в затишну гостину до хутора Мотронівки зібрались приятелі й прихильники Ганни Барвінок. У своїх привітаннях вони славили її «правдиві щирі малюнки народного життя, надзвичайно прості, але осяяні сявом любої нашому серцю поезії, повиті сумом того горя жіночого. І ми залюбки придивлялися до вашого малювання, упивалися співучим словом вашої народної мови. У нас так мало було жінок, що обстали б ділом за права нашого слова. Ви були одною з перших і довгий час стояли самотньо, і це ще побільшує нашу повагу до Вас»...

Так вітали правдивим словом чернігівці свою талановиту, скромну землячку. Нам залишається додати до цього ще поетичне привітання, що його склала Ювілятці поетеса вже молодшого покоління – Дніпрова Чайка: «Низенько при землі, не розлучаючися з нею, стелився нищечком барвінок невмирущий. Лютують бурі над землею, дуби тріщать, барвінок тулиться щільніш до Матері Землі. Од лютого морозу лаври зблякли, – барвінок з-під снігів зеленими гілками потішає, що не навіки ота негода та зима. Живий зелене з барвінку невмирущого вінок – не кривдою добутий, – хай легко ляже він на те ясне чоло, яке щирістю його в долі заробило і з давніх літ його лиш пильнувало, а не тяжких славетних тих вінків».

Ганна Барвінок померла 80 літ в 1911 р. Прошли два покоління, село змінилось, змінилося все на Україні, але народні правдиві оповідання Ганни Барвінок зберегли нам той побут, ті прекрасні образи з глибини життя українського народу: дали нам змогу заглянути в ті прекрасні жіночі душі, намілюватися постатями жінок-виховниць нових поколінь. Вони силою волі й безпосереднім розумом вміли панувати найтяжчими обставинами життя і гордо нести тернистий вінець материнства.

За те, що Ганна Барвінок наблизилася до цих жінок, віковічне їй від нас спасибі!

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 30. – С. 5–6; Ч. 32. – С. 5–6; Ч. 33. – С. 3–5).

На початку цього року в Парижі святкували столітній ювілей народження великого французького історика, мисленника й мораліста Ернеста Ренана. Свято відбувалось у величезному амфітеатрі Сорбони у присутності всіх міністерств, дипломатичного корпусу, Академії. Від Французької Академії промовляв Моріс Баррес. Сільвен із Французької Комедії декламував «Молитву на Акрополі» Ренана.

Для нас, старих українських інтелігентів, ім'я Ренана добре знає, а твори його мали досить великий вплив на релігійний світогляд громадянства кінця минулого століття. Кільки часу ці твори були заборонені в Росії й береглися французькою мовою по приватних бібліотеках, а переклад «La vie de Jesus» циркулював лише конспіративно. Це все дозволяє й нам при цій нагоді згадати великого мисленника й до деякої міри з'ясувати його вартість як мораліста й письменника.

В сучасний момент загального захоплення матеріалістичними інтересами, матеріалістичною боротьбою за шмат хліба ми викликаємо постать, думки того, що все життя своє шукав, на якому вічному непохитному ґрунті можна оперти людське дочасне життя. Для нього такими постійними підвалинами була релігія й наука – здається, як раз такі два терени, які довший час людськість визнає за протилежні. В науковій праці Ренан знаходив усе щастя свого життя, релігійний світогляд усе це життя освітлював.

У своїй праці «L'avenir de la science» («Майбутність науки») він каже: «Наука одна дає необхідні реальні підвалини життя. Індивідуальна душа лише через науку може проїнятися більшою або меншою частиною всього того, що існує на світі, й наблизитися до того остаточного завдання, яке є – суцільна гармонія межі особою й все-світом». І Ренан справді усе своє життя присвятив науковій праці, в ній виробив він свої цілком незалежні соціальні й моральні погляди, свою правдиво-наукову методу всіх дослідів, і в ній же провадив постійно свої шукання релігійної синтези. І в кінці свого трудового життя він висловлює такий вивід, який був би більше природний для астронома або палеонтолога, аніж для історика: «Я помилюся, коли людськості признавав центральну роллю у всесвіті. Можливо, що весь розвиток людства не матиме більше наслідків, аніж який-небудь мох, яким обростає всяка вохка річ*».

* Див. «L'avenir de la science».

І справді тяжко уявити собі історика, автора таких чудових дослідів ріжних індивідуальностей (Св.Павло, Марк Аврелій, Ісус Христос), який на нінащо зводив би значіння особи в усесвітньому житті. Правда, в роках молодости Ренан захоплювався реальними науками, історичні інтереси з'явилися в нього пізніш, і він у своїх найголовніших працях, «Les Origines du Christianisme» («Походження християнства»), «Історії Ізраїля», постійно змагається зменшити участь у великих історичних подіях окремих індивідуальних енергій. Французький історик Сорель пояснює, що Ренан досягав цього через своє пантеїстичне розуміння всесвіта, яке відповідало його ріжнобарвному талановитому інтелектові. Цей пантеїзм Ренана одушевляв його історичні твори особливою поезією, яка, завдяки чудовій мові Ренана, йшла просто в серце читача.

Він мав великий вплив на людей 70–90 років минулого століття не тільки у Франції. «Всі видатні люде», каже Сорель, «які працювали коло тих питань, що їх досліджував Ренан, брали всі його гіпотези». Навіть німці, як тільки почали науково обробляти суть християнства, корилися його думкам.

Ренан був родом із Бретані, країни клясично-католицької, країни, відокремленої від Франції мовою, звичаями. У своїх «Souvenirs de mon enfance» Ренан з любов'ю згадує свою маленьку батьківщину й висловлює чимало розумних думок про значіння місцевих мов і місцевого особистого життя. У своєму приватному життю Ренан був якнайчистіша моральна людина. Він пояснює це дуже просто й гарно: «Ми всю свою молодість прожили чисто, правдиво, бо ми мали виконати велике діло («Nous avons mené une jeunesse sage, pure, car nous avions une ouvre à faire». – «L'Eau de jeunesse»).

Оце постійне шукання правди, ідеалу, не тимчасового, а вічного, це свідоме бажання виконати своє велике діло, краса викладу й розуміння душі відбивається в усіх творах Ренана, робить його науково-літературну постать іще на довгий час цікавою й симпатичною.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 12. – С. 161–162).

Подорожні вражіння

Їдемо Дунаєм. Сіли в Братіславі – маленькому дуже чистенькому місті напів чеському, напів німецькому. І от тече, золотими на сонці хвилями переливається велика слов'янська річка.

На пароплаві людей, людей! Саме молодь покінчила високі школи й на ферії летить додому, щоби в родині знайти спочинок. Яка тільки мова не лунає серед цього натовпу: і чеська, і болгарська, і німецька, і сербська, і мадярська, усі мови придунайських земель.

І справді розлягаються вони одна по одній берегами й міняються прапори на прибережних пристанях. Недовго їхали чеською землею – а ось уже розвивається мадярський прапор, а ввечері усіма вогнями виблискує Буда-Пешт і сила мадярів сходить з пароплаву.

Цьому тільки радіють ті, що залишаються на ньому, бо в тісноті тяжко ночі проходять – другоклясні мандрівники лягають і на столах їдальні, і під столами, укладаються на валізах, один одному кладуть голови на коліна – душно, повітря поганішає що далі в ніч і вже радієш, коли чуєш наказ буфетчика вставати й виходити з їдальні. І на покладі радісно хапаєш свіже ранішнє повітря, ненадивишся на золоті хвилі Дунаю. І нагадуються слова нашої пісні: «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка коси чеше».

До води підходять напитися круторогі воли; рибалка в човні куняє після нічної праці. Один по одному тягнуться водяні млини з маленькими хатками мірошників. Млини вже калатають лопастими крилами, а на березі стоять вози з зерном, чекають черги під високими осоками. Де-не-де поза вербами манячать біленькі хатки, та юрби дітей аж чорних від пекучого сонця плюскаються в високих хвилях, що від пароплава несуться на піскуватий беріг.

І здається не Дунай це, а рідний Дніпро на наших зажурених очах тече з усіма своїми питомими прикметами, в усій своїй водяній красі, і не балканські верхи ото виступають на обрії, а наші київські канівські горби зеленими та золотими верхами сміються до високого блакитного берега. Та ба – не чуємо на пароплаві ані слова українського. Далеко до Дніпра...

На пристані розвивається вже інший прапор – то сербські кольори, а мадярська «пуца» вже ховається в імлі золотого дня.

Справа підходять поволі Балканські гори і на пароплаві вже чутно розмови, що ми наближаємось до одної з найцікавіших місцевостей – до його Залізних Воріт, але до них ще будемо їхати день і одну ніч і тільки на 3-й день плавання від Братіслави гори на обох берегах усе зростають, наближаються одна до одних і стискають Дунай – немов хотять подати руку ті Балкани та Карпати – оселя слов'янських народів – українців, болгар, поляків та сербів.

І ось вже остання пристань перед тою загадковою Залізною Брамою. Напокладі спереду скупчилась майже вся молодь – і болгари, і серби, є румуни, чехи і як осібна раса – комуніст і комуністка.

Пароплав затримує ходу, навкруги його поміж камінням вирує Дунай, береться білою піною, а понад ним просто до води надходять мовчазні суворі голі кам'яні скелі. Скільки то крові пролилося на тих скелях з болгарського берега, поки від турків визволилася країна! Скільки боротьби ще буде в майбутньому на лівому березі поки на Карпатах для українського народу засяє воля.

Захоплена цими думками, я звернулась до молодого болгарина, з яким раніше я балакала по французьки, й кажу йому:

– В такій історичній величній місцевості мені здається, що гарно було б заспівати свою національну пісню. Чом ви не співаєте хором «Шумить Марица?...»

Як зареочегеться комуніст, та до своєї комуністки:

– Чи чуєш, що та стара каже, щоб заспівали болгари «Шумить Марица», свій національний гимн? Ха, ха, ха!.. Щоб заспівали інтер-націонал – я розумію, а то...

– Ні, – відповідаю я, – поки є народи, що своєї незалежності не мають, завжди будуть лунати національні пісні, національні гимни...

І розгорівся тут спір між комуністом і окремими молодими представниками різних націй.

Проїхали Залізну Брану, і Дунай вільніше, спокійніше поніс свої хвилі до Чорного Моря. Мабуть втомився могутній велитень бігти аж від самих холодних великих Альп, втомився єднати своєю течією такі різноманітні землі, як Німеччина, Чехія, Мадярщина, Югославія, Болгарія, Румунія. І коли то між всіма ними буде панувати мир, згода, воля і освіта?

На другий ранок ми приїхали до Джурджи – кінця нашої пароплавної подорожі.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 23. – С. 4–5).

Похорон Масарика

Прага в смутку, Прага в жалобі. На вулицях увесь день блимають ліхтарні, на майданах горять зловіщі вогні грецьких кенотафів, оточені чорними прапорами, балькони удраповані чорним, а деякі доми повиставляли чорні таблиці зо срібними літерами Т.Г.М. І напливають

з усіх-усюдів, з цілої Чехії, Словаччини, Моравії тисячі людей, з дітьми, старцями; усі йдуть на Град востанне поклонитися дорогому праху, востанне глянути в розумне обличчя. Наче табором облягли ці люди Град, де в одній з величезних саль стоїть труна з останками Президента Освободителя. Нараховують півтора мільона людей, різних верств, що чекають дні і ночі своєї черги, щоб пройти у велику салю. Вони ночують холодними ночами на вулиці, забули усе щоденне, усе занедбали, одна лиш думка їх єднає, одне лиш почуття – вмер той, хто визволив Чехію, утворив із неї незалежну демократичну державу, хто будував і свос, і державне життя на Правді, на Милосерді. І тихо на вулицях і майданах Граду серед тисячей люду, страшна жалоба облягла увесь нарід чеський...

Коли понесли домовину Масарика з Граду на Вільсонівський дворець, на просторі семи кілометрів, збитими рядами стояли люди, – досвіта вставали, щоб заняти добре місце, стояли п'ять, шість годин і плакали щирими людськими сльозами, коли повз них на простому гарматному ляфеті, запряженому в чотири чорні коні, замотана в національні прапори майнула труна Великої Людини і щезла навіки серед юрби чужих державних делегацій.

Оцей щирий жаль, оця любов ніким офіційно невикликана, є найкращим покажчиком, чим був і чим вічно останеться Масарик не лиш для одного чеського народу, але й для усього світу. Поклонилися всі та вшанували не дужого завойовника, не пишного самодержця, а Людину в найкращому й високому розумінні, Людину о непереможній моральній силі, що жила правдою, по своїм переконанням, з великою пошаною до людей та зо свідомим розумінням своїх обов'язків.

Коли я один раз дякувала Масарикові за все добро, що він робив для українських дітей, він так просто мені відповів: «Та це ж, пані, наш обов'язок». І чулося в його голосі, що він справді вважає своїм обов'язком дати поміч дітям українських емігрантів. Багато робив Масарик для української еміграції, для української культури і все розрізнявав обидві нації – українську та московську.

Двадцятого вересня українська пражка еміграція зібралась і жалібним величавим походом перейшла головними вулицями Праги на Град, щоб незабутньому Масарикові зложити вінок з тризубом і пишними, національними прапорами. Український похід був імпозантний. Тільки бракувало в цьому поході – на велике здивування всієї української кольонії – учнів української гімназії в Ржевницях коло Праги. Не

отримали учні дозволу свого начальства, хоч гроші на їх приїзд були асигновані Організаційним Комітетом. А вже кому як кому, а нашій молоді, нашим дітям, треба було виявити свою пошану Покійному, який так багато їм давав.

Ховали його, по вимогам його ж заповіту, не церковним, а горожанським обрядом; до останньої хвилини життя він був послідовний: вірив в Бога, але не визнавав обрядовості.

Спадщина Масарика багата. В його творах ще багато поколінь знайде ідеї, гасла й дороговказ для свого виховання, бо він вірив у перемогу правди і добра та у вічну ідею гуманності. Він казав: «Ідея гуманності в наші часи стає ідеєю народності. Гуманістичні й народні ідеї втілюються в нації, в суспільства. Людство має один спільний ідеал, лише формулює його по ріжному».

Будемо змагати, щоб і наша національна ідея, наш український націоналізм був якнайбільше прийнятий гуманізмом і правдою.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 19–20. – С. 6).

Ті, що від нас відійшли. Любов Шелухина

Останніми часами доводиться пражській еміграції часто ховати видатних українських жінок: померла восени 1935 року визначна громадська діячка, пані Приходько, яку всі так щиро любили, відійшла від нас гаряча українська патріотка пані Аркас, а дня 12 березня ц. р. смерть забрала видатну громадянку Любов Шелухину. Померла вона в невеликому місті коло Праги, в Ревнічі і за її труною йшла велика юрба українців і багато місцевих чехів. Бо кожний, хто мав щастя знати Любов Шелухину, любив її та ставився до неї з великою пошаною. Її добре серце всім було відоме, для кожного вона мала щире підтримку, а особливо для дітей вона була найщирішою сестрою і матір'ю.

Любов Миколаївна Шелухина народилася в Єлисаветі в 1868 році. По батькові називалася Ригельман, була внучкою відомого українського історика Ригельмана. Мати її була з роду Тарнавських – сестра відомого Василя Тарнавського, фундатора чернігівського музею ім. Шевченка. Любов Миколаївна не мала легкого, радісного дитинства. Її батьки розвелись, мати померла і Любов Миколаївна та старша її

сестричка залишилися сирітками. Старша Ригельманівна, Паша, виховувалася під опікою бабки Тарнавської, молодша Люба – в родині Вовка Карачевського, здебільша в Києві. Виростала Любов Миколаївна у великих достатках, мала коло себе дві гувернантки, одну німкеню, другу французенку, задяки чому знала прекрасно французьку і німецьку мову. Любов Миколаївну не віддали на науку ні до інституту, ні до гімназії, в Києві отримала диплом на домашню вчительку. Довгі літа мріяла про те, щоб стати народньою вчителькою. Серед її приватних учителів особливий вплив мав на неї відомий українець Микола Василевич Ковалевський. Від нього вперше почула Любов про Україну, він навчив її шанувати український народ, його мову, його поезію, з його донею Галею була в приятельських відносинах.

Молоденькою дівчиною зустріла Любов у Києві студента Сергія Шелухина. Вона полюбила його, але знала, що її коханню не співчуватиме її родина. Але вона сміло сама вирішила свою долю. Довідавшись, що коханий «Сережа» (таким він остався для неї на все життя) заслаб і лежить самотній хворий, вона прийшла до нього, відкрила йому своє чисте молоде кохання і – додому не вернулася. Шелухин завіз її з Києва на село до своєї матері. Спочатку він її представив як вчительку буцім для його молодшої сестри. Мати зразу трохи здивувалася, але скоро все вияснилося, і гучне селянське весілля на віки з'єднало талановитого студента Сергія Шелухина з розумною, багатого на духові прикмети Любов'ю Ригельман. Трудно було б знайти друге подружжя таке через усе життя закохане, дружнє, одностайне як подружжя Шелухиних. І в біді, і в радощах, і в громадській праці, і в родинному житті: завжди моральною підпорою для Сергія Шелухина була його дружина.

Любов Миколаївна визначалася ціле життя великою скромністю, ніколи не виступала наперед і виконувала ті громадські і родинні обов'язки, які накладала на неї доля. Прекрасна мати, вона ставилася сердечно скрізь до всіх діток. В Одесі з кінцем минулого століття в інтелігентських українських родинях панувала російська мова, навіть у видатних українських діячів діти не балакали інакше, як по російськи. Любов Миколаївна почала збирати дітей усіх знайомих у себе дома, вчила їх разом зі своїми, які були вже свідомими українцями, улаштувала для них дитячу виставу «Козу Дерезу» і взагалі розвивала їх національну свідомість. Те саме старалася теж робити між селянами. Коли літом приїжджала на своє село, привозила з собою цілий гурток

студентів музичної консерваторії та улаштовувала для селян (часто з їх участю) народні концерти та вистави. Любов Миколаївна була діяльним членом одеської Просвіти. Під час війни вона улаштувала у себе на селі і в своєму одеському помешканні захист для галичан полонених і втікачів.

Покійна приймала живу участь в громадській і публіцистичній праці свого мужа. Часто найкращі статті Сергія Шелухина були писані під її впливом і на її домагання. Так, коли відома група україножерів: Шульгин, Щеглов, Кулаковський та Савенко підняли похід проти української інтелігенції, закликаючи російський уряд до переслідувань її, Шелухин на прохання своєї жінки написав отвертий лист до Шульгина, в якому так уміло були з'ясовані всі аргументи в оборону українства, що в 1918 р. і Шульгин, і Щеглов визнали їх основність і правильність. В багатьох працях Сергія Павловича його дружина була йому найкращою помічницею і їй присвятив він свій знаменитий твір «Русь».

Коли політичні обставини примусили Сергія Шелухина залишитися за кордоном, Любов Миколаївна покинула дітей, хату, рідний край, і приїхала до Праги, щоби ділити з чоловіком гірку долю емігранта. І тут, на еміграції, вона підбадьорювала всіх, до всіх ставилася з такою сердешною щирістю, як рідна мати. Тому то вся еміграція її любила, і над труною лилися щирі сльози. Бо ніде люди так не потребують доброго щирого серця, як на чужині.

Відійшла від нас жінка з великою душею, свідома, віддана Батьківщині діячка, – зразкова мати, дружина вірна, сестра ідеальна!

В її труну насипав Сергій Павлович жменьку рідної землі, що сама Любов привезла з України.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 8).

Христя Алчевська (1882–1932)

На вістку про смерть Христини Алчевської, яка спізнено наспіла до Праги, ожила в моїй пам'яті її мила, струнка постать, так добре відома членам харківської української громади. Її сумовиті очі та передчасною сивиною припорошене волосся неначе з'явилися на один мент перереді мною, коли я взяла прочитати подарований нею невеличкий томик її віршів.

Давно, давно не мала я вісток від неї. Тільки вряди-годи доходила якась скупа відомість про те, що вона працює, що стала знову писати та що важко нездужає (все була слабкого здоровля). Мабуть важко було перетривати її тендітному організмові всі недостачі, які накладає тепер українській громадянці сувора дійсність...

Христю Алчевську недоцінювали наші критики, а вслід за тим не розуміло громадянство. Тому й її творчість вимагає окремої й основної оцінки, хоч би тому, що тепер із певної перспективи можемо її ми, сучасники, краще осудити. Бо вона, як і кожний поет, сповняла якусь роллю, передавала собою якісь мистецькі змагання, та як така, причинилася до оформлення своєчасних мистецьких настроїв.

Творчість Христі Алчевської можна поділити на три етапи, в міру того, як розвивався її світогляд та прибувало їй життєвого досвіду. Перший її збірник «Туга за сонцем», який вийшов у 1907 р., обіймає пісні її юних літ. Поезії, розсипані по літературних журналах та альманахах, Літ.-Наук. Вістнику, Українській Хаті, зібрані тут у невеличку книжку, в якій поміщена й світлина поетки в гуцульському народньому вбранні. В оцему збірнику висказалася вся душа молодої поетки й визначилася ясно її дорога. Її пісні – це перлини перелетних думок та ніжних настроїв, в яких висказується сила виразу й чуття. Поетка чуло сприймає красу й знаходить на неї відгук у своїй душі мильодійними словами Її гасло:

Моє щастя в піснях — у красі світовій,
висказане щойно пізніше так виразно, пробиває собі вже дорогу і в цьому першому жмутку її віршів. Тільки тут немає ще повної свідомости свого завдання та призначення. Є ще молодеча мрійність та окрилені надії. Революція 1905 р. не могла не торкнутися її душі, вражливої на людське горе, тому й приносить цей збірник також співи на громадянські мотиви. Зразок цієї творчості читали ми в попередньому числі «Нової Хати»; яким дивно живим відгомонам відбився він у наших душах! Завдяки простоті форми та глибині виразу одушевляє цей вірш однаково уже повних двадцять вісім літ читача та бринітиме доти, доки ще «вестимуть на смерть синів наших»...

Оцей збірник обіймає в собі цілий перший етап її творчості: час спроби й шукання. І тому в ньому, попри невиразність змагань, стрічаємо й деяку незугарність вислову та непевність форми. Але про-

блиски таланту в згаданому й подібних віршах кажуть зразу же не звертати уваги на ці діточі хороби всякого поетичного шляху.

І справді, другий її збірник, що появився щойно в 1912 р. п. н. «Вишневий цвіт» оправдує вповні покладені сподівання. Це вже спів свідомої своєї мети, дозрілої людини. Щоправда ці пісні вже не мають радісної мрійливості попередніх, ні, вони покриті радше якоюсь легкою габою смутку й розчарування, але власне може й завдяки цьому виросла й окріпла людина в поетці.

Я посіяла слово, розумне й метке
Уночі засвітила думки,
Але вік погасив оте світло палке,
А на полі зросли будяки...
жаліється вона на свою невдачу. А на іншому місці:
Хочу жити я нині й вільно співать!
Не підрізуйте білії крила...
Може й так понівечить їх бідних життя
І закрие невчасна могила...

дзвенить її спів невгамованим, підсвідомим смутком якогось глибокого розчарування. Але поетка «знайшла себе» і добула з горя більшу й глибшу скалю переживань, як давніше з радості й надії. Вона вже володіє формою досконало, а слова її стали гнучкі й неначе прозорі.

Моя душа в життю всі пута розрива,
Вона в мені тремтить, палає і сміється...
Бува що зариди, що піснею заллється,
Та не впаде, бо в ній любов жива...

стає неначе її поетичним «кредо». Вона співає для співу, живе для життя і клониться Красі. Тому й пізнійший її вірш (1913):

Не кажи, брате мій, що я марно живу:
Сил маненьких безсилля я знаю,
Але віру незломну у кращу добу
Я в душі своїй свято ховаю,

хоч не має вже молодечого розмаху попереднього її признання, з'ясує виразно оце її становище в тогочасній українській поезії.

Пізніші збірники її віршів «Пісні серця і просторів» (1914), «Пісня життя», «Встань, Сонце!» (1916) належать до цього зрілого й свідомого етапу її творчості. Невеличкий томик її віршів «Клематис», виданий у 1922 р., закінчує його. У передмові до цього видання

порівнює авторка свої вірші до квітки клематису, що пізною осінню зацвіла ще на сухому билі та й зав'яла. Це пісні самоти й одчаю, присвячені подрузі Ганні, одинокій близькій людині, яку їй смерть забрала. Немає вже мрій, а може погасла й віра...

І я сама! Сама в широкім світі!
Де ясний день і сонце де моє?
Це – вечір мій... Вже сутінь ночі близько
Моє життя поволі розтає!...

На цьому, сказала би я, замовкла Христя Алчевська, поетка. Тому що третій епізод її творчості, її писання пореволюційні, вже поезією назвати не можна. Чи можна ще творити, висказавшись так у «Клематисі»? Із цього часу попала мені в руки тільки її драматична поема «Люїза Мішель», історія молодої комунарки з 1871 року. Гладкість вірша та композиція зраджує вправну руку справжньої поетки, але холод, який б'є зі сторінок цієї книжки й впливає зі зневіри, робить з цієї поеми якість штучно побудоване драматичне тіло. Дарма, що поетеса Люїза Мішель цікава й величня. Але кому ввійшли у серце одчай і зневіра не зуміє вже надихати теплом і найкращою статі.

Накраще свої сили зложила Христя Алчевська на жертвеннику Краси.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1933. – Ч. 3. – С. 2).

Христя Алчевська (1882–1932)

Померла українська поетка Христя Алчевська, але коли, як і в яких умовах життя, ми досі не маємо певних відомостей. Та не скоро відійдуть у забуття гарні її вірші, не пройдуть непомітно в українській літературі кілька невеличких томів її поезій.

За свого життя не була Х.А. широко знайома на Україні. Знали й любили її тільки нечисленні друзі, що в інтимних зносинах могли оцінити її чулу душу, її високо-настроєну творчість, могли тішитися її надзвичайною красою й суцільно-естетичним і моральним ставленням до людей. Покищо можна скласи лиш дуже короткий її життєпис. Народилася вона в Харкові в 1882 р. Училася в І жіночій гімназії в Харкові, потім у Парижі на вчительських курсах. У 1902 р., повер-

шувши до Харкова, вступила до харківської художньої школи, але не скінчила її. В молодій душі дівчини вже голосно забреніли творчі поетичні строфи й вона перемагає свою надзвичайну скромність, починає друкувати свої вірші – в 1905 р. в Літ. Наук. Вістнику у Львові, а в 1906 р. уже виходить перший збірник її віршів «Туга за сонцем», у 1912 р. «Вишневий Цвіт», в 1912 «Пробудження», в 1922 «Клемагіс», у 1914 «Моєму Краю», друкований уже в Чернівцях. «Пісні Сонця й Простору» та «Встань, Сонце, з-за Хмар» невідомо коли саме видані. Не ручимося, що зазначили тут усі збірники її віршів, що їх ще чимало друкувалося в «Українській Хаті», а в 1917–1918 рр. у журналах «Промінь» та «Шлях».

Жила Х.А. більш усього в Харкові, але дуже багато мандрувала по Європі, гостювала й у Галичині, й на Буковині, в Чернівцях, де ніжно приятелювала з Вп. п. О.Кобилянською. Родина Х.А. була дуже відома в Харкові, батько – банкір, а мати Христина Даніловна Алчевська – відома в не одному Харкові, діячка по народній освіті. Вона утримувала на власні кошти Недільну Школу, де працювали численні вчительки й вироблялася метода навчання по недільних школах і звідки спільною працею всіх учительок цієї школи вийшла книжка, що була ославлена всіма тогочасними російськими педагогами – «Что читать народу». До Харкова приїжджали вчительки й з України, й з Кавказу, й з Росії вчитися як з'організувати й вести недільні школи. Книгу «Что читать народу» Алчевська возила на всесвітню виставу в Париж і мала там великий успіх, розповсюднуючи в своїй власній вітрині друковані пояснення на французькій мові й про книгу, й про методи своєї школи.

В домі Алчевських панувала атмосфера високої культури, до них ходила й приїжджала з-далеку видатна російська інтелігенція, представники науки, музики й мистецтва. Але в цій пишній різнобарвній атмосфері в українському місті Харкові чи бренило щось українське, щось рідне для того народу, що для нього начебто й працювала високо-освічена талановита діячка Х.Д.Алчевська? Звісно, серед розкішної мебліровки банкірських хат траплялися й плахти на софах, і вишивані рушники, й портрет Шевченка, в деяких особливих випадках Алчевські могли й побалакати українською мовою. Але коли молодий учитель Грінченко почав у школі в селі в Алчевських учити дітей на українській мові, він одержав заборону від пані й мусів покинути школу.

В родині Алчевської було четверо дітей: троє синів і одна донечка. Тоді, як старші сини йшли звичайною кар'єрою багатой молоді, молодші діти: син Іван і дочка Христя віддалися мистецтву й глибоко захоплювались українським духом. Іван захоплювався українською музикою, Христя вбирала в молоду душу всю природу України й малювала її тільки українськими словами. Між братом і сестрою була ніжна дружба. Вони довго жили на селі, і село вільно вливало в їх життя всю красу своєї пісні й природи, й Христя каже в одному з своїх віршів:

Тобі квіти і сонце милі,
Ти, серцем люблячи красу,
До степу ранком припадаєш
І степ цілуєш і кохаєш... (Клемагіс, стр. 26.).

Тогочасний Харків не міг дати майбутній поетці українського надхнення. Правда, там були діяльні гуртки серед професорів, адвокатів і інш., провадилися і політичні процеси серед українців, арештували їх за держання галицьких книжок у роді «Дон Кіхота» та Райнеке «Ліса Микиту» в перекладі Франка, але харківська молодь горнулася до російських революційних гуртків і до Толстоевських Комун. Правда, в тогочасному Харкові вже існувало дещо на зразок Київської Стараї Громади, що складалася з людей уже літних, родин адвокатів і лікарів, у ній працювали видатні професори: Багалій і Сумцов та представники мійського самоврядування. Українські свята відбувалися в квартирі багатого домовласника Філонова, у нього ж збиралися українські конституціоналісти, писалися різні політичні заяви до Міністерств з поводу вживання української мови й т. п. Існувало Товариство розповсюдження грамоти. В ньому працював і дехто з українців, але вся праця його велася на російській мові, видавалися книжки для народу на російській мові; в Недільній Школі при Товаристві під керуванням пані Максимович праця провадилася по-російськи. До цих громадських течій Харкова родина Алчевських не мала відносин. За Христю можна одно сказати: вона не виявляла зацікавлення до українських справ і дружила ближче всього з дочкою однієї російської революціонерки. Своє українство вона виплекала на своїх вражіннях села, вияснилася в розмовах з братом, на творах п. О.Кобилянської, з якою поетка була в найближчих відносинах. Трудно, не знаючи ближче життя Х.А., знайти ті правдиві впливи, що повернули її на українство, але ми маємо в ній високо талановиту українську поетку,

що легко володіє українською мовою й знаходить у ній міцні й гарні вирази.

*

Поезія Христі Алчевської чисто лірична. В неї панують два мотиви: особиста самотність і захоплення красою. Послідний лунає голосно в перших творах поетки, як напр. у «Тінях Парку й Простору» (Л.-Н.В., 1912 р.)

Полетімо в море
Синього простору,
Там зоря сіяє
В барвах проміністих.
Ой летімо в небо
Вгору, вгору, вгору,
Ми потонем в сонці,
В іскрах золотистих!

Ранком ходять в полі
Срібнії тумани,
Розквітають квіти,
Пахнуть тихі трави.
Вільний степ зітхає,
Жде, що сонце встане,
Лан горить рососою,
Бога тихо славить...

Перший бренть найбільше в пізніших творах, особливо в «Клемеатіс» (1922 р.)

Кому повім журбу мою
Серед осінних ясних днів,
Минулих днів відгомін-спів
Я в серці втомленім таю.

Минуле щастя моє те,
Що ним жила, що ним співала
Що вік в душі своїй кохала,
Тепер вмирає як на те...

Або після смерті матері пише

І я сама!... Сама в широкім світі,
Де ясний день і сонце де моє?
Це вечір мій... Вже сутінь ночі близько,
Моє життя поволі розтає!...

Гарно висловлена ця самотність у цьому віршу:

Темний парк дримає, наче мліє,
Смереки темнії про щось кохане снять,
Немов зо сну збудитись не воліє
Ця тиха ніч, ця ніжная весна,
А я іду забута й одинока

Смутна мандрівниця в темені алей
І ніч мовчить ласкава й синьоока,
І синій парк і серце теж мовчить.

Ця самотність душить молоду, багату, дуже гарну дівчину не тільки по смерті матері, а й серед їх подорожей по цілій Європі, мов справді якесь незадоволене почуття постійно зажурує її серце, повне любови:

Далеко, далеко від рідного краю,
Де море південною ніччю зітха'
Та де не знайду я бажаного раю –
Самотність розлуки на мене чека'
У місяця світлі чинара дримає,
І сняться їй звільно рожевії сни.
О, зглянься на неї як палко бажас
Вона тебе бачити в царстві весни!
Спить нічка над степом, далека дорога –
На неї ллють промінь холодні зірки.
Душа, що сумує, щось плаче небога,
О, хлопче коханий, озвися, де Ти?

Лунають ув Алчевської й патріотичні мотиви, як це бачимо в сильному вірші «Руська Мати» й інші, найбільше в збірці «Моєму Рідному Краю». Х.А. все бракувало особистого щастя, в своїй самотності серця вона палко віддавалася дружбі з тими нечисленними особами, що з ними щастило їй порозумітися в думках і ідеальних змаганнях. Такими особами були її брат Іван, п. О.Кобилянська й ще якась учителька, їй вона присвячує кілька віршів, що її оплакує по її смерті, як найлюбішого критика своїх віршів.

Ти мовчала, як ніжностей безліч,
Я до ніг тобі в пісні складала
І мій спів без надій завмирав на вустах...
О, навіщо тоді ти мовчала?...
Ой, чому, коли в небо ти синє пішла,
Таємниці ти знов не розкрила,
Чи та пісня тобі дорогою була,
Чи ти може її не любила...
А тепер... а тапер... ти навіки мовчиш.
Я ж без відгуку гірко сумую
І про це я запитую замість тебе
Тільки хрест твій і землю німую...

Х.А. не мала тієї самопевности, яка часто лунає в віршах у поетів не більшого за неї талану, в неї часто зриваються слова зневір'я до себе, до своїх писань. Вона каже:

У ночі засвітила думки,
Але вік погасив оте світло палке
І на полі зросли будяки...
Або ще пише вона:
Не кажи, брате мій, що я марно живу,
Сил маленьких безсилля я знаю,
Але віру незломну у кращу добу
Я в душі своїй свято ховаю.

Маючи дуже нечисленні зразки поезій Х.Алчевської, звісно, неможливо дефінітивно уявити собі силу й красу її творчости. Тогочасна критика майже не висловлювала свого ні осуду, ні хвали молодій поетці, та й часи, які переживало тоді українське громадянство, не сприяли тому, щоб можна було з увагою зупинитися на її суб'єктивно ліричних віршах, то були роки малої й великої революції на Україні 1905 р. – 1917 р. Оцінка поезій Алчевської належить майбутньому, належить серйозній літературній українській критиці. Прошли вже ті часи, коли українські поети оцінювалися лише постільки, поскільки разів у них на сторінці повторялося слово Україна. У Х.А. лунає щира любов до рідного краю, до українського народу, але вона перш усього співець Сонця, Зірок, ночі, степу, моря, усієї краси природи. Лиш природа, каже вона, спочуває

Як слід горю й красі
І тихо м'якістю своєю
Зменшає горе над землею,
Іди й уклоняться всі трави
Тобі, а зорі – втіх пішлють
І степ одягнутий в тумани
Загоїть може свіжі рани.

Не чужі їй і символічні вирази народньої поезії як можна бачити на її віршах «Тополя і Калина». Порівнюючи вірші Алчевської, ми не знайдемо в них широкого творчого діапазона Лесі Українки, але вони переняті тим гарячим почуттям, яке й складає силу поетичного надхнення, до чого б воно не дотикалося. Х.А. є поеткою другої генерації, ніж Леся Українка, Дніпрова Чайка, вона належить ХХ вікові з його яскраво відміченим індивідуалізмом і смілим естетизмом. Її вір-

ші повні музикальності, повні поезії, але в них немає тієї сили виразу, що вражає нас у творах Лесі Українки. Треба також зауважити, що в ті роки, коли поет дає найбільш зрілі твори, Х.А. мусіла пережити навалу більшовиків, що поставилися до неї не як до видатної поетки, але як до «буржуйки» – наслідки того зрозумілі. Люди, що бачили її в 1921–1922 рр., оповідають, що вона жила в страших умовах, напів голодна, дещо заробляючи лекціями французької мови. І сама вона про себе каже в 1919:

...я так тихо споминаю
Мов вальс чарівний молодість мою.
Її нема... мов легкий сон прозорий,
Вона розвіялась і з нею все,
Що так цвіло колишньою весною,
Усе – кохане – миле – дороге,
Мої близькі... – життя весняне святе,
Моя душа наївна й світляна
...життя зломало вже мене
І хвиля ще... й навіки вже засне
Оте шмаття, що серцем називалось...

Такі умови не сприяли творчості й, як каже Пушкін:

Когда не требует поэта
К священной жертве Аполлон
Молчит его святата лира...

Замовкла й ліра нашої визначної української поетки, немає її межі живими, не почуємо більш від неї нового гимну Сонцю й Красі, і почуємо ми таку ж журбу, яка лунає й ув її «Елегії» (1922 р.)

Немов віків тягар наліг нам на рамена,
Немає багатьох найкращих серед нас,
Пригаслим зором ми обводимо навколо...

Пам'яті Х.А було присвячено публічне засідання Жіночої Національної Ради. Там була пані Туган-Барановська, одна з найближчих друзів цілої родини Алчевських. Вона дала дуже цінні інформації про життя Христі, як вона була плекана в безмежних розкошах усе своє дитинство й першу молодість, як вона була гарячо прив'язана до свого батька й як страшенно була вона тоді розбита його смертю; як відомо, він запутався в фінансових, банкових операціях і покінчив життя, кинувшись під потяг. Відразу родина з необмеженої розкоші впала в абсолютну мізерію; всі скарби пішли на покриття невдалих банкових

операцій чесного, але необережного банкіра. Але мати й дочка мужно перенесли це нещастя. Христя заробляла в гімназії лекціями французької мови. Син Іван допоміг своїм великим заробком на оперних сценах Парижу й Петрограду. Христя завжди виявляла великі здібності, це була талановита спритна дівчина, але на диво така красуня не зазнала за все життя справжнього кохання, що й відбилося на її творчості – серед любовних мотивів у неї майже нема, дарма, що в неї чимало молоді було закохано. Цікаво було теж, що коли Христя почала писати свої українські вірші, вона слабо володіла українською мовою й сама весело признавалася серед друзів, що їй доводиться деколи самій вигадувати українські слова.

Цінні зауваження щодо творчості Алчевської зробив п. проф. Колесса. Він не визнав її близькою до Лесі Українки, яка є світовою поеткою, але ставить Алчевську серед другорядних поеток майже на перше місце й знову, порівнюючи обидвох наших українських поеток, він дуже влучно каже: «Леся Українка це *соловій* над співучими птахами, так Христя Алчевська це *жайворонок*^{*}, що підлітає до самого сонця, співаючи гимн усій природі».

(Дж.: *Самостійна думка*. – Чернівці, 1933. – Ч. 11–12. – С. 314–316).

Я.С.Степовий

З місяць тому помер від тифу в Києві професор консерваторії, наш відомий український композитор Яков Степанович Якименко, і не можна без великого суму перенести цю втрату. Небагато має Україна своїх видатних композиторів, та й тим доля не всміхається. За цей рік маємо дві втрати – молодого етнографа музиканта Леонтовича вбито більшовиками десь на Волині, Степовий загинув од тифу, цього лютого ворога, який не хоче покинути наш бідолашний край.

Я.С.Степовий походив з небагатої родини в Харкові. Батько його – оркестровий музикант, старший брат – теперішній російський композитор-футурист і маленький пестунчик матері – наш майбутній Степовий. Музика панувала в родині Якименків, але грошових засобів не було, щоб дати добру музичну освіту. В усякім разі Я.С. якось дістався в дуже молодих літах до Петрограда й там попав у співаки імператорської капели. Хоч він мав дуже невеликий голос, але деякий

час його вчили там співу й він, одягнений в традиційне убрання цих офіційних співаків, що-служби Божої їздив у придворних каретах до придворної церкви. Життя було тяжке, хлопці голодували, з ними поводитися жорстоко. При першій змозі Я.С. викрутився з цієї неволі й поступив в петроградську консерваторію. Доводилося й тут голодувати, та й взагалі все життя Я.С. проминуло в злиднях. Тут, в далекому Петрограді, воскресли в душі талановитого хлопця ті народні українські мелодії, які він чув у Слобожанщині, прокинувся його власний творчий хист. В 1907 р. прийшов він уперше до нас, дуже ніжно акомпануючи собі на фортепіані. То були чудові пісні з циклу «Барвінки»: «Ой три шляхи широкії», «Не беріть із зеленого луку верби», «Скоро сонце засміється», це мелодії, які можна в романсовій літературі поставити нарівні з романсами Шумана або найкращими Чайковського, «Дивилось сонце» й др. В цих творах завжди брехала наша українська пісня, її настрої, її модуляції. Разом з тим почувалася така багата музикальна гармонізація школи Римського-Корсакова, яка підносила ці щирі прості мелодії на верх сучасної музикальної композиції. Гарні були твори, але молодого творця їх ще не знали в музикальних сферах Петрограда, для них не було видавця. Тут прийшло на допомогу Степовому наше петроградське благодійне видавниче товариство й надрукувало його перші 5–6 романсів і дещо для фортепіано.

Літом 1910 р. Степовий гостював у нас у Вінниці й творчість його тут розвивалася дуже інтенсивно. Я.С. любив природу, любив довгі проходки в околицях Вінниці, після яких сідав за фортепіано й з під рук його лилися чарівні мелодії. Він захоплювався гармонізацією народних українських пісень і частенько в цій справі радився з О.О.Русовим, який дуже добре знав народню українську музику. В 1914 р. війна перебила творчу працю Степового, він був покликаний до військової служби й хоча пощастило йому влаштуватися санитаром у санитарних потягах, а не поневірятися в казармах або в окопах, але це безпорадне життя страшенно нервувало й без того дуже нервову натуру Я.С. Як тільки настав 1917 р., Степовий переїзжає до Києва, стає професором в музичній школі ім. М.Лисенка, потім в консерваторії. Останніми часами він багато працював над теорією композиції, багато в душі його роїлося творчих замірів...

Бажано, щоб його рукописи дісталися до певних українських рук, бо немало коштовних річей може там знайтися. Його твори були кілька разів надруковані в Петрограді видавцем Юргенсоном, в Києві кілька разів Ідзіковським. З вокальних творів найкращі мені відомі

* Виділено в оригіналі (упоряд.).

«Зів'ялі листочки» – (слова Франка), «Степ», дует «Не цвітуть квітки зимою», «Ой ще не всі умерли жалі», «Місяць ясененький», чимало гарних річей на слова Олеся, М.Вороного, М.Рильського. Для фортепіано теж написано чимало гарного; розроблялася опера на тему Олеся («Над Дніпром») і багато інших інструментальних творів.

Я.С. помер досить молодим. Українська музика втратила в ньому велику творчу силу, яка мала б ще довший час розвиватися. Але й за те, що він дав, Україна вічно буде йому вдячна.

(Дж.: Українська трибуна. - Варшава, 1922. - Ч. 8. - С. 3).

Розділ 3 Політична публіцистика періоду еміграції

*«...в забезпеченню народніх прав
лежить міцна порука культурного,
економічного і етичного поступу
всякої держави».*

Софія Русова

До Українського Національного Конгресу⁵⁵

Український Національний Конгрес – ці три слова так багато говорять до розуму і серця кожного українця – вони в жахливі часи, що переживає український нарід там, на колись багатих степах чорноморських та на берегах Дніпра-Славути, наче проливають промінь надії на якесь визволення з біди нашого народу: ще є діяльні українці, вони з'їдуться з усіх, ще живих українських земель, поза мурами того цвинтаря, що зветься Українською Радянською Республікою; вони порозуміються між собою, щоби ніякі дрібничкові незгоди не ослабили їх спільної об'єднаної сили духа; вони об'єднуються й утворять один міцний національний Центр від країв і від численної української еміграції. Цей з'їзд буде історичним явищем: він дасть можливість українцям голосно звернутися до всіх народів культурного світу з голосним правним протестом проти нелюдських змагань совітського уряду знищити український нарід на його історично власній території і заселити її москалями, жидами та чужосторонніми кольоністами. Загальний Український Конгрес дасть усьому світові зрозуміти, що існує один, дужий український нарід; хоч тимчасово і переможений чужими, але єдиний по своїй національній свідомості, об'єднаний у своїх змаганнях до вільного життя.

Про цей преважний Конгрес чутки вже лунають зо два місяці; зацікавлення ним виявила преса краєва й емігрантська, та не чувається в цих статтях того суспільного ентузіазму, який один може перебороти всі технічні перешкоди на шляху організації Конгресу, не

⁵⁵ Це звернення С.Русової як члена Закордонного комітету з організації конгресу редакція газети «Діло» помістила «в порядку дискусії». Про потребу такого конгресу С.Русова писала також у інших галицьких виданнях (див.: ч. 2 трилогії, стаття «Два Українські З'їзди», с. 99–100), з цього приводу активно листувалася з Я.Макогоном (Женева), О.Назаруком, М.Рудницькою, В.Старосольським (Львів) та ін. (Упоряд.).

видно палкої віри в те, що українці справді можуть об'єднатися для великого завдання: рятунку свого народу. Та не самими словами творяться великі історичні події, а спільним чином, обміркованою акцією. Політичне життя Європи на наших очах міняє свої напрямки, стає щодалі складнішим, а страждання українського народу з дня на день стають важніші; чужинці голосно у світовій пресі кажуть: Україна вимирає; українці мовчки приймають усі страшні інформації та майже не реагують на них... Краї, заняті своїми теж не радісними справами, а еміграція розвіяна по всьому світу не має авторитетного голосу, не виявляє смілої акції...

Треба, щоб українці утворили такий центр в Європі, з якого односторонньо лунав би голос в обороні прав українського народу, на якій би території він не жив, щоб він давав напрямки всій українській економічній та культурно-науковій діяльності, давав би усьому світові широкі та певні відомості про життя цілого українського народу. Обміркувати всі ці справи і дати їм реальне існування – ось обов'язок і завдання майбутнього з'їзду.

Час не жде. Треба, щоб старий Львів став на чолі широкої організації конгресу; треба, щоб українські парламентарі Канади, Галичини, Буковини та Підкарпаття разом з еміграцією в їх найчільніших представниках з'їхалися й обмірковували, якої лінії треба триматися супроти усіх пактів та порозумінь європейських дипломатів з більшовиками, перед жахливими подіями на Україні; нехай обміркують, як обороняти права українського народу на їх територіях, як взаємно підтримувати в усіх частинах українського народу національну свідомість, його почуття суцільності та однодушності всіх частин і розуміння почуття громадського обов'язку. Конгрес потрібний і то в найкоротшому часі; він підійме в українцях самоповагу і після свого закінчення утворить таку ексекютиву, яка могла б захищати перед цілим світом права українського народу. Ця ексекютива буде тою відповідальною центральною установою, з якою можуть говорити представники чужих народів. Вона ж буде дбати за можливо широкий розвиток національної освіти, культури, господарства, української незалежної преси і для всіх цих справ вона зможе обкладати всіх українців обов'язковими жертвами.

Знаючи недисциплінованість української інтелігенції та її нахил до авантюриництва, ця необхідна акція центральної установи буде дуже тяжка. Але поволі, з піднесенням її авторитету ввійде в українське життя та організованість і відповідальність усіх діячів, без яких ми не

зможемо користуватися пошаною ані перед чужими, ані перед своїми людьми. Ця моральна дисципліна і зробить українців одним суцільним народом, який, хоч і переможений, але ніколи ніде не відступить від своїх національних ідеалів.

Для всіх принципів і практичних справ конче потрібний Конгрес і час уже від словесних дискусій переходити до організаційних міркувань, а саме головне – кого скликати. Час не жде.

(Дж.: Діло. – Львів, 1933. – Ч. 316. – С. 1).

Звернення та матеріали Підготовчого Конгресового Комітету Закордоном до Підготовчого Конгресового комітету у Львові з метою організації Всеукраїнського національного конгресу⁵⁶

Довірно⁵⁷

ПІДГОТОВНИЙ КОНГРЕСОВИЙ КОМІТЕТ ЗАКОРДОНОМ

Дня 29 липня 1938 р.

Прийнято 3.IX. 1938. До хвальної Української Народньої Обнови⁵⁸
у Львові.

Підготовчий Конгресовий Комітет Закордоном має честь надіслати при цім на руки хвальної Народньої Обнови листа до Львівського Підготовчого Конгресового Комітету, з додатками, в справі створення Всеукраїнської Національної Ради, і просить хвальну Обнову надіслати свою відповідь*.

З високою пошаною

Инж. А.Галья

Урядуючий Голова Комітету

В.Приходько

Секретар

⁵⁶ С.Русова була членом Підготовчого Конгресового Комітету (упоряд.).

⁵⁷ Усі підкреслення – в оригіналі (упоряд.).

⁵⁸ Українська Народна Обнова (УНО) – назва Української католицької народної партії з 1931 р., яка стояла на засадах католицької віри та церкви, поборювала атеїзм і масонство; вимагала автономії для українських земель у Польщі, була лояльна щодо польської держави. Активними діячами УНО у різний перод були єпископ Г.Хомишин, посол до польського сейму І.Волянський, публіцист О.Назарук. Мала власний пресовий орган «Нова Зоря» (упоряд.).

* Адреса відповіді: Redakce «Hlas», Praha, Nusle II, Na Sezeczce, 1200, byt. 11.

Підготовний Конгресовий Комітет Закордоном.
До хвального Підготовного Конгресового Комітету
у Львові.

Підготовний Конгресовий Комітет Закордоном має честь звернутися до Підготовного Конгресового Комітету у Львові, зокрема до партій, що творять Львівський Комітет, із наступною важливою пропозицією:

Підготовний Конгресовий Комітет Закордоном, обміркувавши всебічно загальну політичну ситуацію й справу скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, прийшов до висновку, що в дану хвилину, з відомих причин міждержавного напруження, скликання Конгресу наражене майже на напереборні труднощі.

Але, з другого боку, ця ж міжнародна ситуація вимагає, щоб українці максимально упорядкували свої відносини і, оскільки можна, сконцентрували свої зусилля. Невиконання цього завдання, власне, викликає незадоволення й нарікання серед громадянства на Підготовний Комітет по скликанню Конгресу, а головне – може мати фатальні наслідки для української справи в цілому.

В цих обставинах Підготовний Конгресовий Комітет Закордоном, розваживши справу, прийшов до висновку, що можливо-щасливим і реальним виходом із положення було б створення *вже нині* певного загально-національного органу, який, за пляном, мав залишити по собі Всеукраїнський Національний Конгрес та який став би реальним органом консолідації і уже тепер взяв би на себе виконання певних конкретних завдань. Цей орган мав би назву Всеукраїнська Національна Рада (назва може бути й інша) і був би, так мовити, загально-українським парламентом, діючи не в підпіллі, а публічно й легально, являючись виразником загально-національної opinio в певних випадках та якимсь центральним збірником національної енергії. Його ж Президія була б виконавчим апаратом.

Всеукраїнська Національна Рада мала б повстати у такий спосіб: Підготовний Конгресовий Комітет звертається до кількох чільних заслужених українських громадян та до кількох представників головніших українських партій і організацій з пропозицією започаткувати творення Всеукраїнської Національної Ради. Сам, в особі партій та організацій, що входять до Підготовного Комітету, приєднується до акції. Кілька чільних українських громадян закликає до Почесної Президії В.Н.Ради, а також обирає тимчасову неповну Президію

(Головну Управу) Ради з кількох осіб. Тим уконституується зав'язок В.Н.Ради. Про цей свій крок Підготовний Конгресовий Комітет видає офіційний комунікат до українського громадянства, сповіщаючи про створення Всеукраїнської Національної Ради. Зо свого боку, Всеукраїнська Національна Рада з приводу свого повстання видає публічне проголошення до всього українського суспільства і починає діяти, як загально-національний орган. Одночасно Президія Всеукраїнської Національної ради далі комплектує Раду на підставі її Статуту. Після повного укомплектування В.Н.Рада обирає вже постійну Президію (Головну Управу), доповнює Почесну президію і існує та діє далі, як довершене загально-національне тіло.

Політичним і моральним підкладом для цього важливого кроку були: а) ясно й многократно виявлена воля всього українського суспільства до консолідації національних сил та до створення подібного органу і б) сучасна політична ситуація, що вимагає од відповідальних політичних чинників певної більшої рішучості та активності.

Щоб не обтяжувати на цім місці викладом ідеології та програми Всеукраїнської Національної Ради, Закордонний Комітет прикладає при цім документи, в яких виложено суть цілої пропозиції. Ці документи: а) пояснювальна записка в справі організації В.Н.Ради і б) Статут В.Н.Ради (проект), з трьома додатками.

Незалежно від цього Закордонний Комітет прикладає ще два документи, а саме: 1) Комунікат Підготовного Конгресового Комітету і 2) Проголошення Всеукраїнської Національної Ради. Ці документи є проекти тих публічних проголошень, про які згадувалося вище і які мали б бути видані у випадку, коли б прийшло фактично до створення Всеукраїнської Національної Ради.

Надсилаючи увесь цей матеріал, Підготовний Комітет Закордоном просить хвальний Підготовний Комітет у Львові, а, зокрема, його поодинокі Партії, ознайомитися з ним і, приймаючи на увагу загальну ситуацію, висловити свою opinio по таких питаннях:

1. Чи уважає Львівський Підготовний Комітет у цілому, евентуально окремі його Партії, створення загально-національного Органу у формі запроєктованої Всеукраїнської Національної Ради – за бажане й відповідне?

2. У позитивному випадку, чи Львівський Підготовний Комітет, евентуально галицькі політичні Партії, візьмуть *активну* участь у створенні цього органу, чи уважає, що реалізацію цієї справи має

взяти на себе Закордонний Підготовчий Комітет (в співробітництві з чинниками еміграційними)?

3. У першому випадку – себто активної участі, – які саме українські діячі з Галичини й українських земель під Польщею мали б бути запрошені до Почесної Президії і кого саме поодинокі Партії призначають на віце-президентів Президії (Головної Управи) В.Н.Ради?

4. Які зміни й додатки треба б, на думку Львівського Підготовчого Комітету, перевести в структурі В.Н.Ради (в її статуті); які редакційні поправки були б бажані в текстах: Комунікату Підготовчого Конгресового Комітету та Проголошення В.Н.Ради (просимо прислати виправлені примірники чи свої проекти).

До цього маємо честь подати наступні інформації:

1) Ідея Всеукраїнської Національної Ради має за собою значну кількість людей, готових активно працювати для неї.

2) Підготовчий Комітет має на увазі низку поважних організацій, що приєднуються до акції, і низку видатних людей, що дадуть свої імена, як члени Почесної Президії, але до всіх цих чинників Підготовчий Комітет рішив не звертатися, аж доки не отримає відповіді про становище Львова – незалежно від того, чи буде це активна участь, чи лише моральна апробата акції.

3) Згідно з плянами, Всеукраїнська Національна Рада виступить за своїм проголошенням, коли буде: а) знати про відношення до справи представників поодиноких українських земель (од деяких уже маємо не лише згоду, але побажання можливо прискіпити акцію, з поважних політичних мотивів) і б) матиме забезпеченою участь поважніших українських громадських організацій та певну кількість імен для Почесної Президії й Головної Управи.

4) Місцем осідку Всеукраїнської Національної Ради передбачається якась із неутральних нині держав Європи. Приходить також в увагу Нью-Йорк, що з'ясується в процесі організації.

5) Одним із ближчих конкретних завдань, які має на увазі Всеукраїнська Національна Рада – коли вона повстане до життя – це організація української пропаганди, евентуально створення певної централі, як рівно ж організація Національного Банку, з правдоподібним місцем осідку в Нью-Йорку.

Подаючи під розвагу хвальному Підготовчому Комітету у Львові та краєвим політичним Партіям увесь повищий матеріал, Закордонний Підготовчий Комітет просить ласкаво віповіді Львівського Комі-

тету та Партій в можливо ближчому часі. Це прохання диктується тим міркуванням, що, коли б справа занадто затяглася, то при сучасній ситуації взагалі стала б під знаком запитання можливість перевести в життя намічену організацію. –

З високою повагою

Урядуючий голова А.Галька (в.р.)

Секретар В.Приходько (в.р.)

Члени Комітету: Інж. В.Васик (в.р.)

Проф. С.Русова (в.р.)

Пояснювальна записка

в справі утворення Всеукраїнської Національної Ради

Як усім відомо, перед роками почався серед найширшого українського громадянства великий рух за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, що мав довести до консолідації розпорочених українських сил і до створення загально-національного Органу, як громадського духового осередку цілого світового українства.

Переведення в життя цієї великої ідеї взяв на себе, згідно з опінією українського громадянства, Підготовчий Конгресовий Комітет, зложений з політичних партій Великої України, Галичини, Буковини й Канади. З бігом часу показалося, одначе, що на дорозі до скликання Конгресу стали великі перешкоди, як внутрішні, так і зовнішні, які особливо збільшилися нині, при сучасній напруженій міжнародній ситуації.

Між тим, ця ситуація наказує якраз призадуматись і пошукати засобів, щоб бодай частинно перевести в життя задумане раніше на широкій скальї діло, очевидно в міру можливостей, серед сучасних обставин.

Під цю пору, безперечно, найпекучішою справою є інформування чужини, яка про нас не знає або знає мало і з неприхильних нам джерел, а особливо – інформування чинників, що керують світовою політикою і всім господарським життям. Необхідно інформувати при помочі журналів, брошур, книжок і часописів чужими мовами, на основах суто наукового об'єктивізму щоб у майбутньому не повторилося те, що було в часі світової війни й після неї при нагоді ріжних мирових конференцій і договорів, де рішалось про нас без нас і на основі невірних відомостей, черпаних з неприхильних нам джерел. Необхідно заснувати Центральне Пресове Бюро й забезпечити його потрібними фінансовими засобами.

Таке Центральне Пресове Бюро, якщо захоче мати поважний голос на світовій арені, мусить спиратися на певнім авторитеті рішальних чинників українського життя. Таким авторитетом мало бути тіло, вибране на Всеукраїнському Національному Конгресі, що його, як вище зазначено, нині неможливо скликати з причин від нас незалежних.

Закордонний Підготовчий Комітет, на основі відомостей з різних країн, дійшов до переконання, що таке авторитетне тіло, таку тимчасову Всеукраїнську Національну Раду, можливо зложити дорогою писемного порозуміння з українськими політичними партіями та з керуючими чинниками українського життя – культурного, господарського, тощо – в краї і на еміграції, з місцем осідку в якійсь неутраляній європейській або американській державі.

Так утворене українське авторитетне тіло – Всеукраїнська Національна Рада матиме загальне довір'я українського громадянства і може розраховувати на фінансову підтримку українського загалу. З того впливає в дальшій консеквенції потреба утворення центрального Національного Банку чи Фонду, до якого впливатимуть суми національного датку і грошових збірок, потрібні для Центрального Пресового Бюра, для його адміністрації та на діяльність Всеукраїнської Національної Ради.

Оці три головні моменти, цебто:

1) необхідність утворення Центрального Пресового Бюра і в зв'язку з тим необхідність утворення:

2) Національного Банку (Фонду) та

3) пекуча нетреба українського авторитетного тіла

лягли в основу приложеного проекту статуту Всеукраїнської Національної Ради, як того тимчасового загально-національного авторитетного тіла, що має діяти до часу скликання Всеукраїнського Національного Конгресу.

Ці три справи треба брати *одночасно* і уважати їх за основні, взаємно себе доповнюючі й підтримуючі. Вони мають стати вихідною точкою й фундаментом для дальшої розбудови.

Приложений проект Статуту тимчасової Всеукраїнської Національної Ради побудований на засадах, прийнятих на конференції представників політичних партій, яка відбулася у Львові в грудні 1934 року. Всякі можливі площини тертя в проекті усунені компромісовим і неутраляльним становищем супроти всіх центрів українського життя та супроти всіх політичних партій. Всеукраїнська Національна

Рада має бути передовсім осередком взаємної інформації, порозуміння та координації праці в таких ділянках національного життя, щодо яких нема основних розходжень між українськими групами та партіями.

Всеукраїнська Національна Рада стоїть на принципі одвертого й легального існування і виключно легальних способів праці.

У своїх змаганнях за права й добро Української Нації В.Н.Рада буде завжди стреміти до мирного розв'язання української проблеми, виходячи при цім як із моментів загально-людських, так і з вужчого інтересу Народу Українського, який найбільше потерпів за часів війни й революції та потребує довгої мирної відбудови.

Базуючись на цих же принципах мирної й легальної праці, В.Н.Рада уважає, що в кожній окремій державі, де мешкають українці, виключно вони, ці місцеві українці, вирішують про методи й засоби доходження своїх прав, використовуючи для того всі легальні можливості, які вони мають у дотичній державі.

Признаючи повну свободу політичної акції політичним партіям та групам, В.Н.Рада стремітиме й закликатиме передовсім до взаємної толеранції.

Проект В.Н.Ради є зовнішньою формою, яку треба виповняти змістом. Від цього змісту, від активності проводу й членів В.Н.Ради залежатиме успіх, який може мати далекосягле історичне значення.

Статут Всеукраїнської Національної Ради*

Мета

Всеукраїнська Національна Рада є загально-національний громадянський орган Українського Народу. Її покликання – бути духовим осередком Української Нації. Її мета – змагати, щоб Народ український здобув те становище, яке належить йому, як великому народові.

Характер і завдання Всеукраїнської Національної Ради

1. Всеукраїнська Національна Рада утворюється як орган *тимчасовий*, до скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, чи іншого загально-національного українського З'їзду відповідного значення. Майбутній Всеукраїнський Національний Конгрес чи З'їзд має

* При опрацюванні цього статуту взято під увагу статут Народної Ради Чехословацької.

право перевести зміни як у статуті, так і в складі Всеукраїнської Національної Ради, включно до організації та обрання цілком нового тіла.

2. Почин до організації В.Н.Ради дає... саму підготовку організації, в її початках переводить Підготовчий Комітет, встановлений для скликання В.Н.Конгресу.

3. Всеукраїнська Національна Рада, як загально-національний орган, має бути осередком взаємної інформації між українцями, місцем порозуміння між ними та координації й підтримки їх діяльності та змагань. Цю функцію В.Н.Рада виконує зокрема у відношенні до існуючих державно-політичних центрів, політичних партій та політичних організацій.

4. Конкретно й зокрема Всеукраїнська Національна Рада має такі завдання:

а) виступати перед світом у захисті прав Українського Народу та його інтересів політичних, економічних і культурних;

б) організувати в можливо широкому масштабі пропаганду української справи у світі, ставлячи це одним із перших своїх завдань (Центральне Пресове Бюро);

в) давати ініціативу до акцій всеукраїнського значення й характеру в різних ділянках національного життя;

г) уможливити працю, зазначену в попередніх точках, шляхом проголошення всенароднього національного датку та створення Національного Банку;

г) виконувати через свої органи всі інші завдання, що їх поставить на порядок денний реальне життя.

Склад Всеукраїнської Національної Ради

До складу Всеукраїнської Національної Ради входять, як дійсні члени, особи, що приймають засади, висловлені в точці 1 цього Статуту.

Зокрема членами В.Н.Ради стають:

1) усі дотеперішні члени обох частин Підготовчого Комітету для скликання В.Н.Конгресу;

2) представники всіх політичних партій та політичних організацій, не заступлених досі в Підготовчому Комітеті, рахуючи по два делегати від кожної партії чи політичної організації;

3) українські послы до законодавчих установ у різних державах (Польща, Румунія, ЧСР, Канада і т. д.);

4) делегати від б. членів Центральної Ради, Трудового Конгресу та Національної Ради ЗУНР – від кожного тіла по 10 осіб;

5) делегати Краєвих Національних Рад, що мають повстати по всіх державах, де мешкають українці (див. нижче);

6) представники громадських, культурних, військових, професійних та станових організацій всеукраїнського й краєвого значення, або рівних їм;

7) представники української преси;

8) представники фінансових та господарських установ;

9) видатні фахові працівники на різних ділянках національного життя;

10) окремі видатні особи, що мають загально-признані заслуги на полі української політики, культури та господарського життя. Ці особи творять Почесну Президію В.Н.Ради. Вони мають права, рівні з дійсними членами Ради. Число членів Почесної Президії не має перевищувати 30 осіб. Одну третину членів Почесної Президії В.Н.Ради запрошує Підготовчий Комітет, а дальших – В.Н.Рада, після її уконститування.

У працях В.Н.Ради беруть також участь офіційні представники існуючих державно-політичних центрів, як надзвичайні члени, з дорадчим голосом.

Виконавчі органи Всеукраїнської Національної Ради

Дійсні члени В.Н.Ради обирають її *Президію*. До Президії входять: 1 президент, 30 віце-президентів (по одному від окремих українських земель, від політичних партій та від країн з більшим числом еміграції), Голова Суду Чести, Генеральний Секретар та Головний Скарбник. Усі ці особи, в кількості 24, творять Президію В.Н.Ради.

Крім того, дійсні члени В.Н.Ради обирають *Головну Управу* В.Н.Ради в складі 15 осіб. Членами Головної Управи стають також Голови окремих фахових Комісій, що повстануть в лоні В.Н.Ради.

Президія В.Н.Ради входить до складу Головної Управи В.Н.Ради.

Контрольний Комітет

Одночасно В.Н.Рада обирає Контрольний Комітет у складі: голови, 4 членів та 2 його заступників.

Краєві й Місцеві Національні Ради

В кожній державі, де мешкають українці, – в столичному місті, або в тому, де живе найбільше українців, повстає Краєва Національна

Рада, а на провінції, в місцях більшого скупчення українців, повстають Місцеві Національні Ради.

Краєві й Місцеві Національні Ради повстають як органи тимчасові, до скликання Всеукраїнського Національного Конгресу або З'їзду, який остаточно встановить характер і склад Краєвих та Місцевих Рад.

Краєві й Місцеві Національні Ради є філіями й виконавчими органами В.Н.Ради та керуючими органами місцевого національного життя.

Краєві Національні Ради організуються із представників існуючих у відповідних столичних містах українських організацій, а також із осіб, що визначені, як члени В.Н.Ради (див. склад В.Н.Ради, т.т. 1–10) і мешкають в місці осідку Краєвої Ради. Тим же способом організуються й Місцеві Національні Ради.

У випадку угоди між чинниками місцевого життя, вже існуюча організація може перебрати на себе функції Краєвої (респ. Місцевої) Національної Ради.

Голова Краєвої Національної Ради автоматично стає членом Президії Всеукраїнської Національної Ради. Крім того, у державах, де мешкає українська еміграція, відповідні Краєві Національні Ради делегують ще окремо членів до В.Н.Ради і з такого розрахунку: держава, в якій мешкає до 500 емігрантів, делегує одного члена В.Н.Ради (помимо Голови Краєвого Комітету), від 500–1000 – двох членів, і далі, поверх 1000 – від кожної нової тисячі по одному делегатові. Конкретно, мають делегувати: Польща – 10 членів, Франція – 8, Чехословаччина – 5, Румунія – 3, Німеччина – 3, Болгарія, Югославія, Манжуко – 2, Бельгія, Італія, Швейцарія, Англія, Фінляндія, Латвія, Естонія, Литва, Туреччина, Китай – по 1.

Примітки: 1) Президія В.Н.Ради має право, відповідно до місцевих обставин, встановлювати спосіб організації Краєвих і Місцевих Національних Рад.

2) Число членів В.Н.Ради від українців на рідних землях, а також від заокеанської еміграції має бути ближче встановлено після окремого порозуміння.

Права та обов'язки Краєвих і Місцевих Національних Рад

Краєві й Місцеві Національні Ради мають право: а) виступати перед Всеукраїнською Національною Радою зо своїми проектами й пропозиціями, що торкаються всіх ділянок національного життя;

б) жадати інформацій та вияснень щодо діяльності В.Н.Ради і в) брати на себе, в порозумінні з В.Н.Радою, переведення певних акцій загально-національного характеру.

Краєві й Місцеві Національні Ради мають обов'язок: а) допомагати В.Н.Р. у всій її праці і б) виконувати в межах своєї території усі зарядження В.Н.Р.

Як органи на місцях, Краєві й Місцеві Національні Ради дбають, в порозумінні з В.Н.Радою, про українців, що мешкають на дотичній території, під оглядом політичним, правним, економічним і культурним. Для цього Краєві й Місцеві Національні Ради мають право організувати в своїм лоні окремі фахові комісії.

Права й обов'язки членів В.Н.Ради

Члени В.Н.Ради мають *права*, що відповідають правам членів представничих органів. Головні з них: а) право ініціативи у всіх питаннях національного життя і б) право запитів, тобто інтерпеляції щодо діяльності В.Н.Р. в цілому чи окремих її органів. Головні *обов'язки* членів В.Н.Ради: а) сумлінна праця у В.Н.Раді, б) ближча участь в окремих комісіях В.Н.Ради і в) дбайливість у всіх справах українських, в цілях найкращого розвитку українського національного життя.

Способи праці В.Н.Ради

В сучасний момент з огляду на перешкоди для з'їздів, Всеукраїнська Національна Рада має переводити свою працю переважно шляхом листування та видання бюлетенів. В разі зміни обставин, а також, якщо буде фінансова можливість, В.Н.Рада та її Головна Управа мають відбувати вужчі конференції, а також ширші з'їзди.

В.Н.Рада, після уконститування, подбає про опрацювання відповідних регулямінів та інструкцій, що мають унормувати її життя й працю. До того ж часу встановлюється, що всі справи, крім ліквідації В.Н.Ради, вирішуються простою більшістю голосів тих членів, що висловилися в даній справі усно чи писемно.

Ліквідація В.Н.Ради

В.Н.Рада, як орган тимчасовий, існує до скликання В.Н.Конгресу чи рівнозначного З'їзду, який рішає про її дальшу долю. В разі, якби В.Н.Конгрес не зібрався, то ліквідація В.Н.Ради може бути рішена кваліфікованою більшістю усіх її членів (дві третини голосів). Так само Рада рішає, – але звичайною більшістю голосів, – про те, куди має бути передано її майно.

Додаток до Статуту В.Н.Ради, Ч. 1.

Коротка історія останніх консолідаційних змагань

Останньою спробою консолідувати українські національні сили у широкому масштабі була акція по скликанню Всеукраїнського Національного Конгресу, що залишається актуальною й по сьогоднішній день. З нею ідейно й логічно в'яжеться проект створення Всеукраїнської Національної Ради. Тому коротко нагадаємо етапи, які досі перейшла справа Всеукраїнського Національного Конгресу.

1. Ідея скликання В.Н.Конгресу виникла в липні 1933 року у зв'язку з історичним голодом на Великій Україні. Справу розпочала заснована тоді Ініціативна Комісія для скликання В.Н.Конгресу. Акція мала три головні завдання: 1) звернути увагу цілого світу на положення, утворене комуністичною владою на В.Україні; 2) привести до порозуміння між українськими національно-політичними чинниками і тим змобілізувати біля національної справи найширші українські маси та надати українському рухові тієї сили, яку він має в дійсності, а якої не може виявити через ворогування та конкуренцію серед провідних кол і 3) створити постійний громадський орган загально-національного значення, що координував би чинність українських національних сил та в потрібних випадках репрезентував ціле українство назовні.

2. Ідея Всеукраїнського Національного Конгресу, як змагання до національної консолідації, викликала, як відомо, спонтанний, гарячеприхильний відрх серед усього українства в цілому світі, широко відбившись у пресі, на з'їздах, конференціях і т. д. та викликаючи одночасно увагу чужинців до української справи.

3. Щоб увести масовий конгресовий рух у береги і надати йому організованих форм, українські політичні партії з Великої України й Галичини (до яких приєдналися: українська політична партія Буковини та політична організація з Канади), з ініціативи Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО)⁵⁹, відбули в грудні

⁵⁹ УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) – найбільша українська партія в Галичині та в Польщі міжвоєнного періоду (1925–1939). Базувалася на ідеології соборності й державності, демократії та антикомунізму. На міжнародній арені вела боротьбу проти легалізації чужоземного панування на українських землях; у варшавських сеймі та сенаті – за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань (упоряд.).

1934 року *п'ятиденну конференцію* у Львові, на якій ухвалили: 1) скликати Всеукраїнський Національний Конгрес, 2) для підготовки Конгресу створити Підготовчий Конгресовий Комітет, що складався б із двох частин: Львівський Комітет (4 галицькі політ. партії) та Закордонний Комітет (3 наддніпрянські політ. партії) й 2 представники непартійного громадянства), 3) термін скликання Конгресу визначити на вересень 1935 року.

4. На великий жаль, дуже швидко після організації Підготовчого Комітету, в Галичині зайшли події, остільки важливі для місцевого національного життя, що вони на довший час відвернули увагу галицьких політичних партій від справи В.Н.Конгресу і тим ся справа незвичайно затягнулася. Закордонний же Комітет (у своїй більшості) не уважав себе компетентним діяти без Львівського (хоча з боку галицьких партій перешкод до того не було).

5. Тим часом загальна політична ситуація, що була досить сприятлива для скликання В.Н.Конгресу в р.р. 1935–1936, бігом останнього часу, через міждержавне напруження, остільки погіршилася, що робить скликання Конгресу в цей момент неможливим з оглядів політичних і технічних.

6. Але, з другого боку, ця сама ж ситуація, як ніколи перед тим, з найбільшою категоричністю вимагає консолідації українських національних сил та координації її діяльності, як всередині, так і зовні, під загрозою, що в противному разі українська справа може потерпіти історичну шкоду.

Додаток до статуту Всеукраїнської Націон. Ради, Ч. 2.

Центральне Пресове Бюро Всеукраїнської Національної

Ради.

(Нарис організації)

Президія Всеукраїнської Національної Ради, в порозумінні з членами В.Н.Ради, що належать до журналістів і письменників, організує *Центральне Пресове Бюро*.

На чолі Бюра стоїть Головний відповідальний директор, який підлягає Президії Всеукраїнської Національної Ради. Центральне Бюро входить у тісний контакт з усіма іншими українськими пресовими бюроми, з редакціями українських часописів та журналів, з науковими установами та з поодинокими відповідними особами. Окрім цього, нав'язує зносини з редакціями чужинецької преси та визначними людьми.

Завданням Центрального Пресового Бюра є інформаційна журналістична праця, видавання часописів, брошур і публікацій чужими мовами та всіляка інша пресова служба.

Працю Бюра провадять: завідувачі поодинокими відділами, редактори та редакційні колеги.

Крім того, Центральне Пресове Бюро започатковує, в залежності від фінансових засобів, різні інші способи пропаганди, як от лекції, вистави української культури й мистецтва, радіорозголос, фільми й т. інш.

Додаток до Статуту В.Н.Ради, Ч.3.

Український Національний Банк.
(Нарис організації)

Організацію Українського Національного Банку переводить Президія В.Н.Ради, в порозумінні з іншими членами Ради, заступниками фінансових і господарських інституцій та поодиноких відповідних осіб. Осідком Українського Національного Банку передбачається Нью-Йорк. З огляду на це й Дирекція Українського Національного Банку мусить складатися переважно з осіб, що мешкають в Нью-Йорку, або які мають з цим містом зв'язок і дають заруку належного керівництва Банком.

Банк організовується як акційне товариство або т-во з обмеженою порукою.

Акції або уділи – по 50 долярів (кожний) з одним рішальним голосом.

Акціонерами абож уділовцями можуть бути особи фізичні й правні.

Метою банку є:

- 1) зібрати акції й уділи;
- 2) зібрати всенародній національний даток та пожертви на діяльність Всеукраїнської Національної Ради й Центрального Пресового Бюра;
- 3) утворити залізний фонд, в першій мірі з акцій, а далі з 30% одчислення з сум всенароднього національного датку та різних пожертв;
- 4) фінансувати українські економічні й національні підприємства; виплачувати суми із фондів В.Н.Ради на її розказ;

До часу, поки організується Український Національний Банк, відкривається в однім із нью-йоркських банків, що має свої експозитури або торговельні зв'язки по всіх головних містах інших держав, чекове конто В.Н.Ради.

Усі суми всенароднього національного датку та інші збірки впливають на чекове конто В.Н.Ради в Нью-Йоркському Банкові безпосередньо або через посередництво його експозитур.

Диспозиційне право мусить бути в'язане на Президію В.Н.Ради та на Дирекцію майбутнього Національного Банку.

Із залізного Фонду Національного Банку можна виплачувати – з 30% всенароднього національного датку – тільки у найважливіших, історичного характеру, випадках, на основі постанов Головної Управи В.Н.Ради.

Що торкається акцій або Уділів, то вони виплачуються на основі постанови більшості акціонерів. У непередбачених, історично важливих випадках, вирішує справу Дирекція Банку спільно з Головною Управою В.Н.Ради.

До всього українського Громадянства

Проект

КОМУНІКАТ

**Підготовного Комітету по скликанню Всеукраїнського
Національного Конгресу
Громадяне, Українці!**

Як усім відомо, перед роками почався серед найширшого українського суспільства великий рух за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, що мав довести до консолідації розпорошених українських сил та до створення загально-національного органу, як громадського духового осередку цілого світового українства.

Переведення в життя цієї великої ідеї взяв на себе, згідно з опінією українського громадянства, Підготовний Конгресовий Комітет, зложений з політичних партій Великої України, Галичини, Буковини й Канади. З бігом часу показалося одначе, що на дорозі до скликання Конгресу стали великі перешкоди, як внутрішні, так і зовнішні, які особливо збільшилися нині, при сучасній напруженій міжнародній ситуації.

Між тим ця ситуація наказує як раз, що Українська Нація не сміє залишатися далі розпорошеною і що неодмінно мусить повстати Загально-Національний Орган, який в цей тривожний час об'єднав би навколо спільних змагань Український Народ.

З огляду за цю категоричну вимогу життя, Підготовний Комітет, не залишаючи справи скликання Конгресу, але щоб уже нині вико-

нати хоч почасти покладене на нього велике завдання по консолідації українських національних сил, ухвалив дати почин до організації Всеукраїнської Національної Ради, як того тимчасового загально-національного тіла, що має діяти до часу скликання Всеукраїнського Національного Конгресу.

З цією метою Підготовний Комітет звернувся до українських політичних партій, головніших громадських організацій та до окремих заслужених громадян з пропозицією взяти на себе завдання – дати початок до історичного діла – створення Всеукраїнської Національної Ради.

Підготовний Комітет з глибоким вдоволенням сповіщає українське суспільство, що його змагання покінчилися щасливо: заслужені й відповідальні чинники українського національного життя, керуючись виключно добром Українського народу, взяли на себе великий і відповідальний тягар створення та ведення Всеукраїнської Національної Ради, як органу загально-національної консолідації та порозуміння живих сил Українського Народу.

Підготовний Комітет відступає нині слово новоствореній Всеукраїнській Національній Раді, закликаючи все українське суспільство до карности, розваги та чинної підтримки високої загально-національної української установи.

Підготовний Комітет
для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу.

Проект

Од Всеукраїнської Національної Ради.

**До всіх Українців, на рідних землях, за Океаном і в розсіянні сущих
Громадяне, Українці!**

В нинішній тяжкий і відповідальний час, звертаємося до Вас із цим нашим словом. Світ стоїть перед великими подіями. Вони вже йдуть! Ніхто не певен, що буде завтра. Нації й держави гарячково готуються. Кожний стоїть на варті своєї батьківщини й свого народу.

Тим більше Народ Український – безправний та упосліджений – не сміє сидіти безчинно, бо для нього наближається рішальна хвилина: або велике й світле визволення, або ще тяжчий гніт і неволя.

В цих обставинах, в обличчю великих історичних подій, ми, українські громадяне, робітники на полі національно-громадянському, політичному й культурному, поступаючи домаганням Підготовного Конгресового Комітету і спираючись на явно й славно виявлену волю

цілого Народу Українського до об'єднання й мобілізації усіх сил Нації та діючи в порозумінні й згоді з відповідальними чинниками українськими, *постановили*: на зустріч подіям, ще нині, створити Всеукраїнську Національну Раду, як громадський духовний осередок цілого світового українства.

Проголошуємо урочисто, що головна мета Ради – змагатись, аби народ Український здобув те становище, яке личить йому як великому народові.

Для досягнення цього закликаємо об'єднатися навколо національної справи всіх українських патріотів, розпорошених по цілому світу, без різниці їх політичних переконань, віри та освіти.

Подаємо до загального відома, що Всеукраїнська Національна Рада є громадська установа загально-національного значення. Але своїм повстанням Рада не передрішає й не гадає передрішати устрою майбутньої Української Держави, як не заступає й не має заступати чи обмежувати існуючі українські національно-державні, політичні та громадські центри й організації. Всеукраїнська Національна Рада не жадає од нікого переміни його політичних переконань чи симпатій. Всі мають залишатись і працювати там, де чесно, на добро України працюють нині. Об'єднати, оскільки можливо, ту працю, скоординувати її, – буде змаганням Національної Ради.

Проголошуємо – далі, – що, зродившись внаслідок невідкличної вимоги хвилі, Національна Рада визнає себе за *тимчасову* і зложить свої уповноваження при першій нагоді скликання Всеукраїнського Національного Конгресу чи відповідного З'їзду. Беремо на себе великий тягар відповідальности лише з огляду на конечність національну, в добрій вірі у добру волю й патріотизм українських людей.

Розпочинаючи свою діяльність, Всеукраїнська Національна Рада подає до загального відома й виконання наступне:

1. В.Н.Рада оголошує однозначно свій Статут, з яким належить усім громадянам ознайомитись. В міру потреби, Рада видаватиме в ріжних справах свої комунікати й зарядження.

2. Нинішня Президія Національної Ради є тимчасова й неповна. В.Н.Рада після свого уконституування й укомплектування, обере повну Президію.

3. Згідно зо Статутом, по всіх державах, де мешкають українці й де те є можливе, мають повстати Краєві й Місцеві Національні Ради. Всеукраїнська Рада закликає, щоб вони були організовані можливо

скоріше й приступили до праці. Відмова тої чи іншої організації чи особи від участі в Краєвій чи Місцевій Національній Раді не може спиняти справи. Інтереси й непорозуміння місцеві та особисті мусять уступити перед інтересом загально-національним.

4. Всеукраїнська Національна Рада широко одчиняє двері всім, що бажають працювати на добро України. Рада закликає тих українських громадян, що мають свої пропозиції, проекти чи побажання в ріжних національних справах, зголосити ці проекти, подаючи їх на письмі до Всеукраїнської Національної Ради (через Місцеві й Краєві Ради).

Повставши до життя з метою виконання невідкладних національних завдань, Всеукраїнська Національна Рада, одначе, з цілою виразністю зазначає, що ніяка праця не можлива без відповідних засобів. Відсутність коштів цілковито стримує й зводить нанівець усі найкращі заміри. Тому В.Н.Рада, виступаючи перед Українською Нацією, одразу ж урочисто проголошує своє рішення про встановлення всенароднього національного податку. А саме:

1. Однині кожний українець й українка, що досягли 20 літ життя й мають самостійний заробіток, де б вони не жили, по всіх державах і країнах світу, виплачують всенародній національній даток, в сумі 1 долар американський річно.

2. Краєві й Місцеві Національні Ради негайно приступають до збору зазначеного датку, залишаючи з нього 40% в розпорядженні Краєвої Ради на місцеві потреби. Ради подбають, щоб не було жадного українця на підлеглим їм терені, який не знав би і не виконав свого національного обов'язку.

Українські громадяне! Переживаємо час важливий і відповідальний. Політична ситуація є складна, положення Народу Українського тяжке. Праця в цих умовах є невдячна й скупа на швидкі й великі успіхи. Тому Національна Рада закликає всіх до здержливости й терпеливости. Критика може й мусить бути, але передовсім мусить бути реальна праця й національна дисципліна. Своєї держави не маємо, не маємо війська й поліції, тому лише власна наша свідомість, добра воля та карність можуть втримати між нами порядок. Безлад і баламуцтво мусимо в коріні припинити. В своїй праці довіряймо силам Української Нації. Народ Український є народ свідомий, патріотичний, жертвенний. Од віків є він народ здібний, обдарований, сміливий та войовничий. Плянова спільна праця, організованість та послух да-

дуть Нації Українській непереможну залізну міць. До цієї праці, до карності, до посвяти ми кличемо сьогодні Народ Український та кріпко віримо, що у новім великім бою він героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного святого Києва!

Підписали: Президент Всеукр. Націон. Ради.
Почесна Президія Гол. Управа.

(Дж.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 380, арк. 90–106).

**Лист С.Русової до О.Назарука
з приводу організації Всеукраїнського Національного
Конгресу⁶⁰**

Львів, дня 6 квітня 1936.

Високоповажаний Пан
Др. Осип Назарук

Львів

Високоповажаний Добродію!

Користаючи з мого короткого побуту у Львові хотіла би я поінформуватися про стан підготовчих праць до Всеукраїнського Національного Конгресу. В тій цілі дозволяю собі просити Вас до мене ласкаво на приватну розмову. Крім Вас запрошую ще таких добродіїв: Др. Матвія Стахова, Михайла Матчака, Др. Дмитра Левицького, Др. Володимира Старосольського, Др. Льва Ганкевича, Мілену Рудницьку, Меценаса Михайла Корчинського.

Підкреслюю ще раз, що розмова наша буде мати характер цілком приватний.

Мешкаю у пн. Федаків (вул. Сикстутська ч. 48) і будь ласка не погнівайтеся, що смію запропонувати Вам прийти до мене у вівторок 7 квітня год. 6 веч.

С.Русова

(Дж.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 309, арк. 10).

⁶⁰ Лист аналогічного змісту був адресований і В.Старосольському (див.: ЦДІАУ у Львові. – Ф. 360, оп. 1, спр. 549, арк. 19). Листи аналогічного змісту, ймовірно, були адресовані також М.Стахіву, М.Матчаку, Д.Левицькому, Л.Ганкевичу, М.Рудницькій, М.Корчинському (упоряд.).

Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки⁶¹

Високоповажаний Пане Президенте!

Особливі обставини змушують нас прохати Вашої уваги до становища української еміграції в Ч.С.Р. Ці обставини такі, що вже загрожують самому існуванню українських емігрантів, як людей, не кажучи вже про тяжке їх матеріальне існування і моральне пониження.

Ось в цьому 1928-му році нас позбавлено головнішого для існування людини — права на працю. Для всіх нас це порівнюється фактичному позбавленню права азилу, якому навіть при колізіях з нашими правами завжди дається перевага. Проти-ж галицької часті політичної еміграції, адміністрація ЧСР практикує цілком отверте позбавлення права азилу.

Особливо тяжкі обставини утворилися на Підкарпатській Русі. Місцева адміністрація без всяких підстав викидає українських емігрантів з їх родинами під закидом «обтяжних чужинців» за межі ЧСР. За один літній місяць дістали «гнаний лист» з ЧСР:

1. І.Голота – професор торгов. школи в Мукачові.
2. Спиридон Черкасенко – відомий письменник (Ужгород).
3. Кукурудза – дослідник, письменник по бжолярству (Ужгород).
4. Антон Дівнич – співробітник Т-ва Просвіта (Ужгород).
5. Михайло Біличенко – банківський урядник в Ужгороді.
6. Степан Стегній – господарський служачий в Ужгороді.
7. Володимир Дозорців – служачий друкарні (Ужгород).
8. Пилип Гошовський – театр. актор «Просвіти» (Ужгород).
9. Іван Сайко – хормейстер в Кралові над Тисою.

Цей список промовлює проречисто про лихо наших людей, яких заковують в кайдани і над якими знущуються навіть в самій формі позбавлення права азилу; адміністрація видає замість «пруказу» так званий «гнаний лист» («Hnanecký list»), що в українській термінології відноситься до прогону худоби. Аби «вигнати» адміністрація дозволяє собі, наприклад, що до українця І.Сайка, емігранта з Харківщини на Україні, писати самовільно, що він ніби-то є «приналежним до

Польщі» і тому «видається Польщі», тоді як він ніколи не був підданцем Польщі! (Копію одного «Гнаного листа» прикладаємо тут).

Ця подробиця доволі яскраво освітлює дивовижний спосіб трактування наших людей з боку місцевої адміністрації. Становище емігрантів тим більше скрутне, що діяльність Українського Комітету в ЧСР адміністрація Республіки обмежила, одібравши право опікуватися емігрантами на Підкарпатській Русі.

За останні роки влада в Празі надписом в «пруказі» позбавляє українців права жити на Підкарпатській Русі. Ця практика адміністрації разом з викиданням по «гнаних листах» нагадує нам практику адміністрації в царській Росії супроти жидів з так званою «чертою осілости» і є доказом того, що українці мусять терпіти репресії тільки за свою національність.

Але разом з тим таке трактування стоїть в повній суперечности до того факту, що емігранти, які проживають в Празі і околицях, мають моральну і матеріальну підтримку центральної влади ЧСР для ведення української культурної праці (Український Університет, Педагогічний і Соціологічний Інститути, Госоподарська Академія, Видавничий Фонд, Український Комітет, Українська Гімназія, Притулок для дітей і ин. установи й організації).

Ми розуміємо, що предоставлення українцям права азилу є виявом не лише міжнародного права, не лише глибоко-людського почуття, але також виявом тієї добросусідської традиції, що виявляється вже здавна у відносинах між чеським і українським народами або їх культурними чинниками. Не можна забути того факту, що частина гуситів знайшла собі другу батьківщину на Україні, котра їх прийняла в часи лихоліття і в котрій де-які потомки гуситів вийшли навіть на дуже визначні становища (примір гетьман Пилип Орлик і батуринський полковник Чечель); не можна забути того морального єднання українських і чеських будителів (напр. Шевченка, Куліша, Костомарова, Ганки, Шафарика, Гавлічка-Боровського і ин.), що вицвіло на зорі пробудження наших народів; не можна забути й того, що український народ доброзичливо поставився до чеських колоністів, які знайшли собі батьківщину на Україні, одержали там землю і живуть в приязні з нашим людом. І навіть недавні часи 1917–18 років звертають нашу увагу на відносини українців і уряду Української Республіки до чеських легіонерів, що організувалися на Україні. Утворений цією традицією настрої спричинився до того, що інтелігенція Підкар-

⁶¹ У співавторстві (упоряд.).

патської Русі з повним довір'ям увела цей край в склад ЧСР, здійснюючи визволення народу від угорського ярма. Будучи продовженням цієї славної традиції, підмога ЧСР українській культурній праці в цих роках 1921–26 є живим доказом добросусідських взаємин, які зв'язують два сусідні слав'янські народи в певну моральну цілість, основу на взаємодопомозі і співпраці.

І лише підкарпатська практика силкується цю традицію знищити, а між двома народами загнати гострий клин недовір'я і ізоляції.

З повною одвертістю дозволяємо собі висловити наш жаль, бачучи, як високоцінні моральні наслідки співпраці між чехами і українцями в Празі підриваються тією протиукраїнською практикою, що особливо розцвіла на Підкарпатській Русі і яка вносить в загальні тяжкі переживання українця-емігранта ще специфічну і велику дозу гірко розчарування. В широких трудових масах України за останні часи невпинно росте негативна популярність «підкарпатської практики» і викликає грікі рефлексії. Підкарпатська практика за останні часи коментується майже в усій українській пресі (як в УССР, так в Галичині і Волині, Америці і Канаді) дуже неприхильно, підживлюючи тяжку хворобу сучасності – безоглядний шовінізм, що затроює життя наших сусідніх народів.

Ми, що живемо емігрантами в ЧСР, дуже високо ставимо моральну вартість тієї допомоги українській культурній роботі, яку ЧСР робить, а тому нас охоплює тим більше почуття жалю, коли наслідки цього так безжалістно руйнує підкарпатська адміністративна практика.

Пане Президенте! На нашу думку, 5–6 тисяч українських емігрантів не можуть «обтяжити» Чехословаччину так само як і 30–35 тисяч чехів не обтяжують Україну.

Ми признаємось щиро, що ніколи українцям (без огляду на партії) не приходила в голову навіть на секунду думка, що чеського емігранта з Києва не можна пускати в чеські села на Україні, або чеській організації в Києві не дозволяти опікуватися чехами на Волині, або що чеських емігрантів можна викидати з чеських сел на Волині і т. п.

Це є просто неймовірно!

А між тим, подібне відношення до українців в ЧСР, на жаль, є реальним фактом і засадою політики, котра стоїть в такій тяжкій суперечності не лише до засад демократії і широко-оголошеної на

шпальтах чеських газет слав'янської солідарності, але й до засад звичайної простої людяності і національної гідності українського народу.

Говоримо не як політики. Особливо не як ті політики, котрим дано людські слова для того, щоб ховати свої думки і наміри, а говоримо як люде, схвильовані тяжкою долею цілого народу нашого, схвильовані опріч того тяжкою суперечністю, про яку вище згадали.

Ми вважаємо, що на Підкарпатській Русі живе споконвіку в більшості населення *української*⁶² (русинської) національності! Так його трактує і об'єктивна наука (наприклад Чеська Академія Наук), а з цього факту можна вже легко вивести, як наші суб'єктивні почуття, переконання і стремління, так і об'єктивно необхідне відношення і до українського населення Підкарпатської Русі і до української еміграції.

Українська еміграція, строго додержуючись правил азилу і не втручаючись у чеську внутрішню політику, разом з тим відчуває свою *національну спільність* з українським населенням Підкарпатської Русі.

Ми певні, що не дуже помилились, коли дамо таку інтерпретацію настроїв української еміграції: наша еміграція морально потрясена тим фактом, що її не пускають жити серед свого народу на Підкарпатську Русь, а тих, що там осіли раніш, тепер масово викидають за межі ЧСР, бо наша еміграція вважає себе в праві там жити не лише по міжнародньому праву азилу, але й просто тому, що кожна людина має право жити серед свого рідного народу.

Коли в міжнародніх стосунках прийнято всіма народами допускати в свою середину емігрантів (чехи і українці в Америці, чехи на Україні) на основі вселюдського права, то тим більше суперечним в наш час здається той факт, що українців-емігрантів не пускають жити в їх *рідному* національному оточенні.

Такі тяжкі почуття охоплюють українських емігрантів в ЧСР, навіть тих, що користуються допомогою влади ЧСР в Празі для української культурної праці, коли підкарпатська практика так безжалісно забиває, принижує природне почуття радості і вдячності від допомоги, обертаючи цю благородну допомогу в гіркий хліб вигнання.

Перспектива перед еміграцією така.

⁶² Тут і далі виділено в оригіналі (упор.).

З неясних чуток і інформацій виходить, що влада ЧСР в 1929 році ліквідуватиме допомогу українській еміграції. Ми думаємо, що цей факт є натуральним. Нас це не тривожить, але в світлі вищенаведених фактів ліквідація підмоги викликає ряд думок, теж натуральних. Ця ліквідація реально поставить перед кількома сотнями чи тисячами українських емігрантів фатальне питання: куди далі? Натурально, що погляди всієї української еміграції звернені на Підкарпатську Русь, де живе ½ мільйона наших братів, культурно раніш Угорщиною понижених до того, що тепер треба героїчної культурно-господарської праці, щоб підтримати наш убогий працюючий там люд і піднести його на рівень хоч би скромного культурного існування.

Чеська влада, не реалізуючи там автономії, приписаної по міжнародньому трактату, і насилаючи туди инше-національні елементи для культурної праці серед українців (оденків) пояснює, а чеська преса це широко популяризує, що все це діється лише тому, що автохтонне українське (русинське) населення не має досить культурних сил.

Цей факт можна признати, як трагічний наслідок довголітнього поневолення нашого народу Угорщиною. Цей факт для чеської політики є аргументом, а для нашої національності нещастям, яке всі українці (в тім числі й емігранти) хотіли-б як найскорше коли не знищити, то хоч би зм'якшити. А тому цілком зрозуміле наше переконання, що страшений брак культурних сил на Підкарпатській Русі слід-би вже негайно полекшити тим, що 1–2 тисячі інтелігентних українців-емігрантів поставити там до праці культурної і господарської. З наших шкіл (Господарська Академія, Університет, Педагогічний Інститут), а також чеських високих шкіл вийшли сотні: правників, лікарів, інженерів усякого фаху, учених педагогів, економістів, істориків, філологів і т. п., а поруч з ними є професори, письменники, мистці і ин. До диспозиції бідного нашого народу ось стоїть невеличка культурна армія для боротьби з хворобами, некультурністю, злиднями і т. д., що панують на Підкарпатті. Тим більше, що в усіх зносинах з Чеською владою, ми чули рішучі запевнення, що ЧСР допомагає українцям вчитись з тим, щоб вони несли культурну допомогу своєму народові. Ми не сумнівалися в цих запевненнях, а тому переконані, що першим натуральним тереном для праці українських культурних сил, вивчених в ЧСР, є Підкарпатська Русь. Хто з емігрантів має змогу, хай вертається на Велику Україну і під Польщу чи Румунію, а хто не має такої змоги? Тим натурально треба йти на Підкар-

патську Русь, там їх чекає велике те неоране поле культурної праці і подвигу.

Ми в повній свідомості нашого кроку прохаємо Вас, Пане Президенте:

1) звернути увагу на стан української еміграції і заініціювати вивчення її дальшого становища в ЧСР;

2) допускати її для праці на Підкарпатській Русі особливо маючи на увазі ліквідацію наших шкіл в Празі – краще перенести їх на Підкарпатську Русь.

3) Емігрантам, що бажали-б постійно працювати на Підкарпатті, полекшити придбання горожанства ЧСР.

4) Для розгляду всіх питань, зачеплених в нашому листі, заініціювати спеціальну комісію, перед якою ми могли-б викласти всі наші потреби, а яка-б докладно обміркувала планомірне використання українських культурних сил для роботи на Підкарпатській Русі.

Дозволяємо собі ще на прикінці заявити Вам, що ми писали цього листа не як політики, а як люде, що не мають жадних прихованих плянів чи якоїсь недобррозичливості для чеського народу.

Ми маємо лише одну ясно означену мету: висловити щиро і цілком одверто наш погляд на стан річей. Знаючи Вас, як ідейного довголітнього борця за національне визволення і культурне піднесення свого народу, а також пригадуючи Ваші виступи в австрійським парламентах в оборону українського народу в Галичині, ми певні, що Ви через те глибоко розумієте нас і наші людські бажання, а разом з тим допоможете українцям, що перебувають в Ч.С.Р., з найбільшою користю прикласти свою працю на культурно-господарському полі, щоб в день радості Чехословацького народу з нагоди 10-ти ліття своєї державної незалежності, наші українські браття могли хоч-би на половину забути 10-ти ліття своєї трагедії – існування без батьківщини.

Нарешті прохаємо Вас не відмовити прийняти нас для короткої бесіди, в якій ми хочемо з'ясувати Вам особисто наші мотиви, якими ми керувалися, пишучи Вам цього листа.

Делегацію ми визначили в складі д. д. проф. С.Шелухина, М.Шаповала, Н.Григоріва, С.Довгала, проф. С.Русової, П.Богацького, Юр.Гончаренка.

Просимо прийняти вирази нашої глибокої пошани до Вас, вдячності і довір'я.

За Український Комітет в ЧСР: проф. С.Шелухин, інж. Г.Клименко.
За Український Соціологічний Інститут в ЧСР: М.Шаповал, С.Русова.
За Український Робітничий Університет: д-р. Л. Кобилянський, проф.
Е.Іваненко.
За Український Національний Музей-Архів: Н.Григорійв.
За Український Всепрофесійний Робітничий Союз в ЧСР:
Л.Клименко.
За Українську Селянську Спілку в ЧСР: Ів.Паливода.
За Український Громадський Видавничий Фонд: П.Богацький.
За Громаду Українців з Кубані: Г.Омельченко.
За Редакцію «Нова Україна»: С.Довгаль.
За Українську Академічну Громаду в Подєбрадах: Ю.Гончаренко.
В Празі, дня 16 вересня 1928 року.

(Джс.: Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927–1929. – 3б. 3. – С. 161–164).

До Верховного Комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй^{*63}

Ми вже писали Вам в березні р. 1929, що записування українських емігрантів в пасах «руськими» або «поляками» не відповідає дійсному стану річей і ображає їх національну та просто людську гідність, а тому ми прохали Вас надалі записувати емігрантів-українців їх дійсним національним іменем.

На жаль, наше прохання разом з аналогічним проханням ішших українських організацій знято було з обмірковання минулої весняної сесії Ліги Націй з тих мотивів, що воно є внесенням політики в гуманітарну роботу Верховного Комісаріату в справах еміграції.

Дозволяємо собі вдруге просити Верховний Комісаріат розглянути наше прохання, бо глибоко переконані, що просьба людей, насильно позбавлених батьківщини, просьба записувати їх в пасах

* Меморандум Народної Української Ради.

⁶³ Народна Українська Рада (НУР) – політична організація, заснована 1929 р. у Празі представниками української політичної еміграції для координації її діяльності щодо відновлення української державності. Головними діячами НУР були М.Шаповал (голова Президії), С.Шелухин, Н.Григорійв, С.Русова (секретар Ради Старшин НУР), С.Довгаль, А.Животко та ін. (Упоряд.).

власним національним іменем, а не іменем тих народів і держав, які насильно панують на їх батьківщині, не має в собі нічого іншого окрім захисту прав людини й громадянина. Ніяка гуманітарна установа не може з гуманітарних мотивів позбавляти людину її чесного доброго національного імени й насильно приписувати їй ім'я другої нації, яка державно панує над її нацією.

Українці є окрема нація, визнана об'єктивною наукою всього світу, навіть політичних ворогів українського народу, як наприклад, Петроградською Академією Наук.

НУР може представити Верховному Комісаріатові, коли він того забажає, безліч наукових об'єктивних доказів про існування окремої самостійної слав'янської української нації, як наприклад:

1. Стародавні літописи, в яких назва «Україна» фігурує в записях, зроблених з рр. 1187.

2. Різноманітні документи: а) українські, як універсали української влади XVI–XVIII в.в., літописи тих часів, переписка з чужими державами і т. и., б) міжнародні, як ноти турецьких, московських, польських, семигородських, шведських, французьких і інших урядів до влади української XV–XVIII в.в.

3. Мапи з XVI–XVIII в.в., виготовлені в Італії, Голандії, Франції, Німеччині, Англії, де Україна визначена як «Україна», а не Московія (Росія) й не Польща.

4. Наукові праці учених різних часів і народів як Боплян, Ле Басир, Ел. Реклю, Срезневський, Шахматов і ин., де Україна й українці названі власним іменем.

5. Твори красного письменства світових авторів різних часів як Вольтер та навіть московський Пушкін, які Україну називають Україною, а не Росією або Польщею.

6. Свод законів Російської імперії, де відносно земель заселених українським народом уживається також і назва «Україна».

7. Конституція СРСР, де зафіксована окрема Укр. Соц. Рад. Республіка. Антропологія, етнографія, лінгвістика давно вже й рішуче означили українську націю як цілком виразну самостійну національну одиницю.

Мимо цих доказів НУР звертає увагу Верховного Комісаріату на те, що р. 1917 внаслідок усунення московського царату Україна стала окремою державою, бо договір р. 1654 в'язав її з Московщиною лише як персональна унія, і Російське Тимчасове Правительство під

проводом А.Керенського признало Українську Центральну Раду, як Верховний Законодавчий орган України, а Генеральний Секретаріат, як владу України.

Після упадку російського Тимчасового уряду, Україна, не бажаючи підпорядковуватися узурпаційній комуністичній владі Московщини, оповістила себе цілком самостійною і московські Народні Комісари нотою від 15. XII. р. 1917 признали цю самостійність.

Вибори до самостійних Українських Установчих Зборів, що відбулися на Україні р. 1918 на засаді п'ятичленної демократичної формули в умовах повної свободи для всіх національних груп і партій (в тім числі й для большевиків) дали більше 90% голосів українським партіям, що стояли на засаді самостійности української держави.

Хоча організований німцями переворот руського генерала П.Скоропадського не дав змоги Українським Установчим Зборам зійтися, однак український народ волю свою до самостійного життя виразно виявив тим, що після оповіщення П.Скоропадським федерації з майбутньою небольшевицькою Росією, народ кривавим повстанням скинув владу П.Скоропадського і в умовах повної політичної свободи всіх національних груп і партій на підставі чотирьохчленної демократичної формули обрав для виконання верховних законодавчих функцій Трудовий Конгрес України, який замінив собою парламентам.

Трудовий Конгрес, в склад якого увійшли й всі українські делегати Галичини та Буковини до краєвих соймів та Віденського парламенту, обрані загальним голосуванням оповістив 22 січня р. 1919 злучення всіх українських земель по обох боках Збруча в одну самостійну Українську Народню Республіку, в якій Галичина та Буковина склали тільки «Західню область Укр. Нар. Республіки».

Влада Укр. Нар. Республіки видала закон про українське громадянство (підданство УНР), внаслідок якого все населення України по обох боках р. Збруча приняло громадянство (підданство) УНР, стало громадянами одної держави УНР.

Факт, що Україна Дніпрянська (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Таврія, Волинь і Поділля) після большевицького перевороту в Росії з 22 січня р. 1918 до кінця р. 1920, а Україна Дністрянська (Галичина й Буковина) з 1 листопада р. 1918 до 16 липня р. 1919 існували, як самостійна держава – Укр. Нар. Республіка.

Коли навали Польщі й большевицької Московщини на Українську державу змусили уряд УНР та політично-активні українські маси емігрувати з теренів УНР., тобто з українських земель по обох боках р. Збруча, як тих, що раніш були під царською Московщиною, так і тих, що були під цісарською Австро-Угорщиною, – то всі втікачі з цих земель виходили на еміграцію, як громадяни однієї української держави УНР.

Перемога Польщі й большевицької Московщини над українською державою та опановання ними українських земель не позбавляли українських емігрантів права називатися громадянами української держави, синами Української нації, українцями, як перемога німців р. 1914 над Бельгією і вихід державного осередку Бельгії до Англії не став підставою для переіменування бельгійців на німців. Тим більше не можна позбавити українців їх імени, що навіть конституція одного з завойовників України іменує захоплену частину українських земель Укр. Соц. Рад. Респ., а населення її українцями.

Отже: українських емігрантів не можна називати руськими, бо етнічно вони самостійна нація, а державно належать не до Росії, якої вже нема, і навіть не до СРСР, а лише до УСРР, яка є частиною СРСР, та до Польщі й Румунії. Називати поляками так само не можна, бо етнічно вони від поляків відмінні і підпали під польський мандат лише внаслідок польського насильства та необ'єктивного рішення Ліги Націй, однак до сеї пори український народ повного права польської державности над собою не признав й боротьби за відновлення УНР не зрікся, про що свідчить декларація української парламентарної репрезентації в Варшавським соймі.

Дозволимо собі звернути увагу Верховного Комісаріату на те, що іменування українців руськими або поляками виявляє виразну політичну тенденцію, бо не оправдується ніякими аргументами і суперечить навіть поведінці самого Верховного Комісаріату у відношенні до емігрантів інших народів, як напр. армян.

Коли виходити з сучасної державної приналежности, то треба було б і армян називати або турками або азербейджанцями чи грузинами, залежно від того, до якої сучасної держави належить місце їх народження, а руських, народжених у Варшаві, треба було б назвати поляками, однак Верх. Комісаріят цього цілком справедливо не робить; коли ж виходить з минулої державної приналежности, то треба

було б поляків з Кракова й чехів іменувати австрійцями, а поляків з Варшави разом з головою їх держави – руськими.

Верховний Комісаріят цілком слушно не іменує ні чехів, ні поляків по їх державній приналежності з часів перед світовою війною. Чому ж українців одних іменує назвою передвоєнної державної приналежності – а саме руськими, а других – назвою сучасної державної приналежності – поляками. Якщо іменувати українців з Києва руськими, бо вони колись належали до Росії, то українців з Львова треба було б іменувати австрійцями, а їх чомусь називають поляками.

Така нев'язка виникла внаслідок того, що Верховний Комісаріят в гуманітарну справу захисту політичних емігрантів вніс певні політичні симпатії, і називає політичних емігрантів не тим іменем, яке їм належить і яким вони сами себе називають, а іменем тих народів, держави яких панують над українськими народом.

Гуманізм у відношенні до політичних емігрантів вимагає, щоби їм не нав'язувалося примусом того, проти чого вони боролися й борються. Право азилу дає емігрантові право так себе політично означувати, як йому здається правдивим. Ніхто не має права одібрати від людини те чи інше політичне означення. Тому, коли б навіть українці лише з політичних мотивів іменували себе українцями, той то ніхто не сміє їм цього заборонити. Право національного самоопреділення належить емігрантам так само, як і не емігрантам; хто його порушує, хоч би й під незграбною, не оправданою покривкою невнесення політики в гуманітарну справу, той робить найменш оправдану політику.

Людей треба називати тим іменем, яким вони себе називають і яке їм належить історично й правно, а не іменем, яким їх називають їх політичні противники.

Називання людей їх власним національним іменем Верховний Комісаріят називає політикою, а називання їх чужим іменем, очевидно, не політика?

Вся *політична* українська еміграція емігрувала не з Росії й не з Польщі, а з України, в час існування Української держави, а коли остання впала, то еміграція українська залишилася на чужині в стані борців за її відновлення і не признає права ні московської, ні польської державности над Україною.

Тому іменування українських емігрантів руськими або поляками є найбільшим політичним насильством, яке тільки можна заподіяти українській еміграції.

Хочемо вірити, що Верховний Комісаріят своїм попереднім рішенням не хотів цього зробити і що одсунення нашої просьби було наслідком не політичної тенденції, а недостатньої поінформованости, а тому ще раз прохаємо, щоб українська еміграція означилася в пасах не руськими й не поляками, а тільки українцями, а в графі державної приналежності записувалося «Український втікач» або просто «не має».

За голову Нар. Ради Н.Григорієв (в.р.)

Секретар проф. С.Русова (в.р.).

(Дж.: Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927–1929. – Зб. 3. – С. 166–168).

Резолюція Н.У. Ради 28 Червня 1914 р. про безправне становище укр. народу

28 червня 1914 р. в Сараєві вибухли фатальні бомби, жертвами яких стали не лише представники габсбурської династії, але й мільйони людей, винищених світовою війною.

Світова війна була оповіщена і розпочата не Україною, але український народ поніс в ній колосальні жертви – більше 1 мільйона одних вбитих, не рахуючи інших жертв і страт, що не піддаються обчисленню.

Європейські держави та їх уряди, що розпочали війну, проголосили за її вищу мету – право, справедливість і визволення поневолених народів, але представники переможних держав 10 років назад, 28 червня 1914 року у Версалі урочисто продиктували «мир», який вразив світ своїм безправством, несправедливістю і знущанням з прав поневолених народів. Найбільш жорстоко і несправедливо представники західно-європейських держав повелися з українським народом, від якого версальські і всякі інші договори та санкції одняли західну частину української землі, площею біля 200.000 кв. клм. з населенням 10 мільйонів осіб, та віддали кільком новим і поширеним державам на терор, визиск і асиміляторство.

Така була «подяка» українському народові за його криваву жертву західноєвропейському розумінню права і справедливости.

Коли український народ на Наддніпрянщині пішов своєю волею до самоозначення в революції 1917 року, то заінтересовані тоді в про-

довженні війни держави (передовсім Франція і Англія) прислали своїх представників до уряду УНР, щоб схилити Українську Республіку до продовження війни на боці Антанти, до нового пожертвування ще кількох сотень тисяч українських голів на користь Антанти. Тоді західно-європейські уряди бачили й визнавали Україну, бо хотіли зужити її, як гарматне м'ясо, але ось тепер Ліга Націй (Антанта і її сателіти) відновила ще раз в людських правах поневоленим народам і національним меншостям, що ж до українського народу, то відмовила признати навіть його національне ім'я і цинічно постановила реєструвати українську політичну еміграцію, як російську, а українців уважати за росіян.

Офіційний же представник Франції (Брія) проголосив принципом відношення західно-європейських держав до поневолених народів – асиміляторство, цебто замість сили права голе право сили.

НУРада, усвідомлюючи собі цей стан річей, проголошує всім українцям, яким дорогі визвольні ідеали поневолених народів та правно-моральні засади суспільного життя, що:

1. Український народ і окремі його частини, в тім числі політична еміграція, не визнала і не визнає довершеного над ними насильства не лише большевицько-московського, але і європейсько-буржуазного.

2. Український народ буде продовжувати свою визвольну боротьбу всіма доступними йому засобами і стремитиметься навперекір всім ворожим проголошенням до створення своєї самостійної соборної демократично-трудова Укр. Республіки.

3. Український народ, переконавшись, що до його нема в світі іншого трактування, як груба сила і нехтування його основних людських прав, з того висновує необхідність для себе творити в першу чергу організовані власні сили, щоб добитись своєї мети.

4. Українські свідомі-політично емігранти і чесні громадяни поневоленої України не приймуть від жадного уряду і Ліги Націй жадного документу, в якому буде знехтуване його національне ім'я.

5. НУРада доручає своєму секретарятові видати спеціальну пояснюючу записку з приводу несправедливої постанови Ліги Націй і заявити протест перед всіма важнішими державно-політичними і культурними чинниками світу.

6. НУРада закликає красів і емігрантські організації виявити одностайно протест проти тих постанов Ліги Націй, в яких відмовляється в законному праві поневоленим народам і з окрема – українській нації.

7. НУРада закликає українців відмовитись від всяких ілюзорних надій на сучасні пануючі в Європі політичні чинники, а натомість звернути увагу на трудову Європу, що стане незабаром історичною силою нового визволеного людства, в якому український народ здобуде належне собі місце.

8. Український народ в цей день 28 червня засуджує акти насильства, що витворила буржуазна Європа в своєму безсиллі до вищої культурної, правової творчості і гуманізму.

Український народ не буде говорити слів низької влєсливості і упокорення перед можновладцями світу, а натомість організуватиме і гартуватиме свої сили для боротьби за своє визволення і за нову мораль і нове право у міжнародних взаємовідносинах.

(Дж.: Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927–1929. – 36. 3. – С.168–169).

Зміст меморандуму Народної Української Ради до Ліги Націй⁶⁴

Український народ в Галичині та Волині під Польщею перебував в сей час важкі хвилини нестриманого польського насильства польської влади: при кінці жнив по зведенню жбіжжя на терені Польщі, Шлеська, Познанщини і Східної Галичини почали появлятися пожежі, які з кожним днем ставалися частішими та нищили весь збір жнив земельних власників без ріжниць народности й віросповідання.

Польські урядові та опозиційні органи відразу звернули на це увагу, вказуючи на асекураційну спекуляцію, як причину пожеж. Подібні замітки заповнили й всю українську пресу.

Твердження це спиралось на слідуєчі дані: надсподівано гарний урожай спричинив катастрофальний упадок цін рільничих продуктів. Корець жита спав до 12 золотих. Цей факт грозив катастрофою для всіх більших рільничих господарств... Бо не тільки, що управа ріллі

⁶⁴ Меморандум опублікований у пресі без підписів. Однак С.Русова була одним із його авторів як активний член Народної Української Ради. Саме від імені Н.Григорієва, С.Русової, П.Богацького та А.Животка як репрезентантів НУР зміст його був направлений до Ліги Націй у Женеві. Підтвердження цього – у 2-ій частині трилогії (див.: «Останні звістки. Протест Народної Української Ради прийнятий Лігою Націй», с. 125). (Упоряд.)

не приносила ніякого хісна, але не покривала навіть вложеної праці. Спекуляція на асекурації оставала, як одинокий вихід з небезпеки. В той спосіб можна було запобігти дальшому упадкові цін на збіжжя, а разом ошадивши собі праці можна було одержати знищений збір зі жнив показний капітал.

Одначе дуже скоро в Сх. Галичині польська преса і місцева польська адміністраційна влада про свою власну (вище наведену) аналізу причин пожеж забула...

30 серпня був розпущений польський парламента. Між владою Пілсудського і опозиційними партіями почалася жорстока політична боротьба. 10 вересня Пілсудський арештував кільканадцять бувших послів, а в тім числі 4 українців.

Польська правиця сильно заатакувала владу Пілсудського, роблячи її відповідальною за пожежі, а тим самим і за нездатність протидіяти актам «саботажу».

Ненависть польського населення до теперішньої влади зростає з кожним днем і в кожній хвилі грозить небезпека політичного перевороту. З тих причин Пілсудський рішився ужити всяких засобів, щоби позискати собі галицьке, польське мійське шумовиння, відвернути його увагу внутрі Польщі і терором змусити українське населення до віддання голосів при виборах на урядову лісту. Кинено зазив, і в цілій Галичині почалися збори та віча місцевого польського шумовиння, де, взиваючи до пімсти за пожежі, проводирі місцевих прихильників Пілсудського в демагогічно-провокаційний спосіб перенесли всю відповідальність за зарева пожеж на українське населення, взиваючи помститись на українських господарських та культурних інституціях.

Польські часописи заповнилися провокаційними резолюціями, закликами до оборони й погрозами. Місцева адміністраційна влада запровадила примусову сторожу стирт збіжжя з місцевого сільського населення і наложила на громади відповідальність за пожежі. Крім цього, вивішено відозви до населення, в яких визначено за спіймання саботажистів дві тисячі золотих.

Одначе всі накази й зарядження справи в бажаний спосіб не вияснили. Сільська сторожа зловила кількох власників стирт на підпалі. Такий факт мав місце в бережанському повіті, в селі Кривім, яке належить до львівського латинського архієпископа, де сільська варта разом з польським поліціантом зловила управителя і фюрналя фільварку, які переодягнені старалися запалити стирти збіжжя, які належали

до того ж фільварку. В селі Вербів, де 31 серпня згоріли будинки більшого земельного господарства, при поліційнім слідстві господар Паньків зізнав, що побачивши вогонь, побіг будити властителя, якого застав в сінях, як він спокійно приглядався пожежі на своїм власнім подвір'ю. В селі Білоборенці, пов. Чортків, мав дідич Завадський молотити зложене в стирти збіжжя. Коли стали розбирати стирту, виявилось, що збіжжя в середині сточили миші. Дідич казав збіжжя скласти назад, а за кілька днів ця стирта згоріла. Такі й подібні випадки сталися й в інших повітах, одначе польська поліція в тім напрямі слідства навіть не думала починати, бо жереб був кинений на українське громадянство, яке ніби то брало участь в мнимих саботажах. Влада підготовивши ґрунт, дня 21 вересня впровадила в життя так зв. поліційні і військові карні експедиції.

Вночі із 16 – на 17 вересня вирушив з касарень у Львові 14-тий полк Язловецьких уланів, команди жандармерії у Львові, Тарнополі, Перемишлі, що вийшли в повіті: Львівський, Біберецький, Ходорівський, Тернопільський, Рогатинський, Бережанський, Підгаєцький, Збаражський, Дрогобицький. В решті повітів Сх. Галичини ділають свої постійні відділи. Карні експедиції зокрема обсадили такі села: Гаї, Яричів Новий, Чижиків, Підберістя, Глиховичі, Германів – Львівський повіт; Грусятічі, Городиставичі, Підсоснове, Романів, Звенигород – Бібрський повіт; Сухів, Городище Королівське, Загірочко, Добрівляне, Стиневичі, Дуліби, Васючин, Молотів, Молодінче, Ходорів і інші – Ходорівський повіт; Курівці, Мишиковичі, Лука Велика, Чорторія, Чернишів, Руські Купчинці, Денисів – Тернопільський повіт; Голючі, Станиславів, Угорники – Станиславівський повіт; Дрогобич, Тустановичі, Борислав, Бортатів – Городецький повіт; Токи – Зборовський повіт і інших. В тих же повітах розташувалися експедиції жандармерії та поліції.

Карні експедиції почали бити селян, робітників і інтелігенцію не лишаючи і дітей. Багато людей арештовано і відправлено до ближчих в'язниць. За недостачею місця у в'язницях арештованих приміщують навіть у приватних помешканнях. Стверджено випадки смерти від побоїв. Під замітом спроби до втечі двох людей розстріляно. За неповними даними арештовано до цього часу біля 8000 (вісім тисяч) осіб, між ними 16 послів, а саме: 11 послів Українського Національного Демократичного Об'єднання (Куницький, Палевич, Паліїв, Баран, Ліщинський, Кузик, Заваликут, Кунько, Вислоуський, Льворецький,

Максимович), 2 соціал-радикали (Ладика, Когут), 2 безпартійних соціалістів (Васильчук, Козицький) та 1 партії праці (Західний), багато адвокатів, професорів, лікарів, кооператорів, священників, суддів, 250 (двісті п'ятдесят) дітей-школярів. Польські репресії увесь час продовжуються. У Збаражському та Тернопільському повітах появились військові експедиції подруге і потрете. Розв'язано дві гімназії (Тарнопіль, Рогатин), розв'язано 7-клясову школу Т-ва «Рідної Школи» в Станиславові, розв'язано 13 читалень «Просвіти» в одному Дрогобицькому повіті, розв'язано централю «Пласту». В Чорткові переведено масові ревізії в українській приватній гімназії. Розпорядженням шкільної кураторії у Львові розв'язано у Чорткові українську приватну народну школу. Вночі з 19 на 20 вересня зірвано будинок української народної школи імени кн. Льва у Львові. Будова цілком знищена. Зірвано гімназію і бурсу в Золочеві. Здемольовано помешкання українського захоронку Левандівка у Львові. Зірвано і здемольовано до двадцяти читалень «Просвіти». Здемольовано через бомбові вибухи або підпали повітовий Союз Кооперативів у Сокалі, подільський Союз Кооперативів, до десяти кооперативів по селах, зрештою бомбовим вибухом знищено Центральний Союз Кооперативів (Центросоюз), два доми порушено в основі, здемольовано «Маслосоюз». Зроблено два напади на монастир Студитів у Збоїсках коло Львова.

У справі спинення репресій безуспішно інтерв'ювали у Львівського воєводи, у Тернопільського воєводи, у міністра внутрішніх справ Складковського, у директора політичного департаменту міністерства внутрішніх справ Стаміровського.

Стероризоване населення втікає перед карними експедиціями до лісів, залишаючи своє майно на поталу грабіжників.

Не все дістається на шпальти преси, бо крім гострої цензури часописів, телеграмів та листів польська влада ізолювала головне місто Галичини Львів від провінції і тим унеможливила збирання інформації про сучасний стан на провінції.

Подавання як причини репресій – підпалів – має закрити дійсну їх мету: стерилізувати українське населення з огляду на близькі вибори до польського союму. Бо коли б навіть акти саботажів являли бся ділом українських підпільних організацій, то ні в яким випадку не є оправнені репресії проти широких мас зовсім невинного населення. Розсудливі польські органи преси, як «Робітник Дзенник Людови», «Час», осуджують сучасні насильства польської влади над україн-

ським народом і домагаються повернення йому належних прав. «Час» напр. приводить: «Ми є гарячими противниками політики польонізації, як явної так і укритої, якої домагаються головні націоналісти. Уважаємо її несправедливою, бо мусіла б вести до переслідування української народности так, як германізація поляків у Німеччині, а русифікація їх у царській Росії, а також вважаємо її за безуспішну політику. Згнобити та спольонізувати не вспів би українців ні п. Грабський, ні Дмовський, ні жадний інший з вшепольських діячів, коли б навіть станули колинебудь на чолі польського уряду, так як нас не згнобив ні Бісмарк, ні Бюлов, ні Гурко. Правда, що українці мають меншу культуру, ніж ми у прусах чи Росії; але правдою є також, що пруська держава, як і російська, мала багато кращу машину до винародовлювання, як її маємо ми. А не «винародовили».

»Ми є приклонниками другої програми: національної автономії по думці існуючого, хоч усе ще паперового закону з 1922 р.»

Народна Українська Рада просить виступити в оборону прав і життя українського народу та вислати Міжнародну слідчу комісію для розсліду подій.

Примітка Редакції: Такого ж змісту меморандум надсилається до «Товариства захисту прав людини і громадянина» з проханням піднести свій голос в захист прав і життя українського народу.

(Дж.: Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 2. – С. 4–7).

Резолюція Українського Академічного Комітету⁶⁵ проти польських насильств над українською культурою в Галичині

(Ухвалено на засіданні Управи Комітету 27 листопада 1930)

«Преса цілого світу вже третій місяць приносить відомості, що лише почасти освітлюють страшні події в Східній Галичині. Факти

⁶⁵ Український Академічний комітет (УАК) – українська наукова організація, створена вченими-емігрантами з України в Празі 1924 р. УАК був визнаний Міжнародною Комісією для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй і входив до складу її органу – Інституту інтелектуальної співпраці як репрезентант української науки на міжнародній арені. С.Русова була активним членом УАК з перших кроків його діяльності, обиралася до його управи (упоряд.).

говорять про широко пляновану акцію польської влади, спрямовану на нищення матеріальної і духовної культури українського населення та його зтероризовання. Акція ця провадилась з особливою жорстокістю спеціальними карними експедиціями з війська та поліції при допомозі шовіністичних елементів польського населення. Жертвами їх, крім сотень і тисяч невинних людей та їх майна, стали також численні українські культурні та просвітні установи: гімназії, народні школи, «Просвіти», читальні, кооперативні організації та інше, які або розгромлено, або розпорядженням польської влади цілковито закрито. Потерпіла також відома цілому культурному світові вища науково-культурна установа Західних Українських Земель – Наукове Товариство імені Т.Шевченка у Львові, член Українського Академічного Комітету, яке погромлено польськими студентами на очах безучасної поліції.

Український Академічний Комітет, що об'єднує українські високі школи та наукові і культурно-просвітні установи, товариства й організації за кордоном та дбає про охорону й нормальний розвиток культури й просвіти українського народу, глибоко вражений страшними подіями в Східній Галичині, звертається до цілого культурного світу з гарячим протестом та просить Міжнародню Комісію для Інтелектуальної Співпраці, як найвищий міжнародній орган, що охороняє наукове і культурне життя всіх націй, щоби призначила спеціальну комісію для безстороннього дослідження причини і розміру, нанесених українській культурі на теренах Східної Галичини, тяжких шкод».

Управа Українського Академічного Комітету.

(Дж.: Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 27. – С. 5).

Нова книга про жидів на Сході Європи

(Dr. Arnold D. Margolin: «The Sews of Eastern Europa». New-York 1926).

(Замість рецензії)

Книга Марголіна поділена на три частини. Перша обіймає політичне життя жидів у Росії до революції й ту роль, яку вони в ній відіграли, друга частина вся займається новим дослідом процесу Бейліса, а третя знайомить з життям жидівської еміграції в Сполучених Державах. Для нашого читача перша частина книги найбільш цікава. В

коротенькій передмові до праці Марголіна, Дžeme Жерард – колишній посол Америки в Німеччині – каже: «кожний хто зацікавлений майбутньою долею краю, мусить прочитати цю книгу, яка сама по собі дуже захоплює читача й яка відчиняє перед ним новий розділ з історії нашої ери». На жаль, українському читачеві книга Др. Марголіна мало дає нового, навіть занадто обминає ті історичні умови, на яких зросли відносини між українцями та жидами, занадто мало зупиняється на поведінці жидів на Україні за часи її різнофронтної боротьби за незалежність – боротьби – з большевиками, денікінцями й ін. авантюристами, коли жиди, віками живши на одній землі з українцями, весь час цієї (тяжкої) боротьби постійно переходили на бік її ворогів, подарунками вітали успіх її переможців, ставали на бік кожної «міцної» влади, – зраджуючи на кожному кроці той народ, який годував їх цілі віки, той, – український народ, уряд якого в перший мент воскресення України простяг свою братерську руку жидам і дав їм таку персональну автономію, якої жиди не мали й не мають досі в жадній державі. Марголін з гордістю вказує, що в польському уряді є один жид – міністр торгу, – а за широку участь жидів у першому українському державному уряді він майже не згадує. Оце реальне, а не теоретичне відношення жидів до українського народу на протязі історії й у подіях останніх часів залишається психологічною й політичною загадкою, яку Др. Марголін в своєму досліді не постарався з'ясувати. А це для європейського читача (книга написана по-англійському) не зменшує її цікавості. Але назва її трохи більш широка, ніж осягає того зміст її. Так, беручи книгу під назвою «Жиди в Східній Європі», можна сподіватися знайти там більш детальне знайомство зі становищем жидів не тільки в Росії та на Україні. Автор не дає майже ніяких вказівок ані за Галичину, за Румунію, а щодо Польщі, то лише полемізує з професором Саролея, з його поглядами на жидівське питання (див. його книгу «The Sewish Crisis in Eastern Europe», 1923) та ще з паном Гендриком проти його загальних поглядів на жидів («The Sew in America» статті в часопису «World's Work»). Найцікавіші розділи в досліді п. Марголіна: «Жиди в російській Революції», «Жидівські політичні партії на Україні та в Росії», «Кудою йти», «Друзі-вороги жидів та невідомі антисеміти», «Погроми та погромні процеси в колишній Російській Державі» та «Погроми за часів Української Директорії та від Деникінської Армії». VII розділ присвячений життєписові др. Мандельштама, що був такий популярний серед київських жидів. В X він

подає виклад Темкіна про погроми, що був читаний у Карльсбаді на Конференції Жидівських Організацій в 1921 р.

Розглянемо ці глави по черзі. П. Марголін вказує, що за увесь період після першої Російської Революції й до її закінчення в 1917 р. (період 1905–1917 р.) більшість представників різних жидівських партій працювало зі загально російською демократично-буржуазною партією – К. Д. як напр., Вінавер Ілос і ин. Кілька десятків літ жидівська інтелігенція в Києві мала своїм керовником Др. Мендельштама, переконаного демократа, але виразного опонента соціалізму навіть там, де розвинувся певний жидівський пролетаріят – в Литві, Білорусі й пізніше на Україні – жидівські соціалісти були в меншості. На всіх виборах сіоністи завше отримували найбільше голосів. П. Марголін підкреслює ту творчу силу, яку жиди вносили в так звану ліберально-демократичну діяльність поступово-поміркованих російських політичних груп. Особливого значіння він надає утворенню ліберальної російської преси на жидівські гроші, під відповідальним редагуванням жидів, як то було з часописами «Новости», «Заря» (в Києві під редагуванням Кулішера), «Одесския Новости», «Реч», «Вестник Права» (місячник, видавець Сльозберг) та ще й др.* (див. стор. 26, 32). В сучасній емігранській російсько-жидівській пресі ведеться вперта боротьба проти большевіків, приводяться численні докази того, як далеко стоять один від другого семітизм і большевизм. Марголін приводить чимало подяк, що висловлені були жидівським публіцистам від англійців і інших чужинців за їх знищення легенд за велику участь жидів у большевизмі «В боротьбі проти большевизму, що провадилася в емігранській пресі – каже Марголін – жиди зробили значно більше, аніж християне емігранти з різних кінців Росії» (стор. 27.) Марголін теж зупиняється на видатній ролі жидів-адвокатів в юридичному світі, особливо в політичних процесах за царського режиму, де виступали такі відомі адвокати та правники, як Пассавер, Грузенберг, Герценштейн і ин., та яку діяльну ролю грала партія сіоністів за часи Думи. Можливо, що ця звичка до активної діяльності в політичних змаганнях Росії привела жидів природньо до бажання співробітничати

* І в сучасний момент Марголін указує на те, що більшість емігранської преси росіян ведеться на жидівські гроші так: «Руль» (ред. Гессен – жид), «Дни», «Голос России», «Последние Новости» (в Парижі), «Общее Дело», «Воля России», «Современныя Записки», «Tribune Suive» друкуються на французькій та на жидівській мовах.

ти і серед нової політичної влади, цеб-то рука в руку з большевиками, або як висловився Nahum Sirkin, «стати учасниками в новому житті, що повстає з хаосу, почувуючи самих себе вільними від ланцюгів неволі й утворюючи новий ґрунт для нового життя, нових звичаїв» (стор. 42). Той же діяч Сіркін радив своїм одновірцям не закладати окремих партій, а входити до складу існуючих в тій або другій країні партій, і закласти єдине Об'єднання задля реалізації визнаних вже прав жидів. Але тут виникли погроми й жидівська думка розкололася, одні стали за необхідність еміграції, за шукання малонаселених країн для заснування свого власного терену – хто вказував на Палестину (Сіоністи), другі намічали Месопотамію, Гондурас, Анголу та ин. Другі навпаки додержувалися тієї думки, щоб залишатися на тій землі, в якій поховані їх діди – як Марголін определяє ці два напрямки французьким прислів'ям – одні оголошували «J'y suis, j'y reste» (я тут і тут залишаюсь), другі голосять «Sauve qui peut» (рятуйся хто може). Марголін при цьому висловлює свою думку за небезпеку утворення автономної жидівської держави в занадто заселених місцевостях колишньої Росії, і цілком справедливо додає: «як національна меншість жиди безсильні й не мають легального права виголошувати другим націям – чи татарам (в Криму), чи українцям, чи білорусам: «Otes toi de là, que je m'e mette» – «Геть звідти, щоб я став на твою землю» (стор. 73). Ми вже знаємо, що жиди на Радянській Україні не всі розуміють таку елементарну, але абсолютно правильну думку й робили спроби виробити свою державу і в Криму й на Україні. В закінчення цього розділу «Кудою йти», Марголін ставить такі дві поради: I. «Необхідно в майбутньому ухилятися (avoid) виселення жидів з давно насичених місцевостей до нових далеких країн, особливо з однієї Радянської Республіки до другої. II. Треба усіма засобами підтримувати тих жидів, що хочать покинути міста та селитися на землі чи в тих самих місцевостях, де вони жили, чи по сусідству, де є однакове населення».

Взагалі думка за еміграцію з України зародилася після страшного погрому, який вчинила чорна сотня в Кишиневі р. 1903. Погромам Марголін присвячує кілька розділів, починаючи історично з перших погромів ще за часів Володимира Мономаха, Івана Грізного. Вони робилися якось стихійно без жадних пояснень причин, які могли їх викликати, без кар для погромщиків. Перші роз'яснення таких з'явищ почали подаватися при введенні перших судів присяжних. Погроми в

досліді Марголіна проходять і в часи російського абсолютизму, і в часи лібералізму, в моменти революції р. 1905 і навіть в часи великої Революції 1919–1920 р.р. в Польщі, Білорусі, на Україні. Цим останнім Марголін присвячує IX розділ свого дослідю. Ми приведемо всі пояснення, які він подає за «погроми», що робилися під владою Директорії, але нас не може не дивувати, що він не приводить ні одного «погрома», який він може з певністю визнати, що цей останній вчинений українськими селянами, чи українським військом. Не можна також не дивуватися, що він забуває, які то були жажливі часи, коли влада належала Директорії. Це був час справжньої братовбивчої внутрішньої боротьби, коли громили не лише жидів, а випалювали цілі села на Україні, вбивали українців цілими тисячами, коли Український Уряд не міг захистити своє населення від справжніх розгромів українських сел і міст, від тих ворогів, яким жиди підносили хліб-сіль при першому їх вступі на Україну. В такі часи загальної руїни та анархії жиди в межах державної української території ще користувалися найбільшим захистом від Українського Уряду, але над насильниками-чужинцями звісно Український Уряд не мав влади, от через що чужі війська Деникіна та большевиків громили з однаковою жорстокістю й українських селян і жидів по містах та містечках. Марголін звісно нічого не каже за плундрування українських сел, це в його тему не входить, він тільки змагається з'ясувати всі умови того часу, які сприяли «погромам» за часи Директорії. По справозданні комітету за-помоги жертвам погромів при Червоному Хресті в Києві, жидівських погромів не було ані за часи Центральної Ради, ані за панування гетьмана Скоропадського, ані в перші місяці правління Директорії (стор. 126). «Погроми» почались, каже Марголін, після перших перемог большевиків. Марголін промовчує про ті зради жидів, що могли обурити українців, не згадує про ті кулі, що посилалися в спини відступаючих козаків просто з вікон жидівських квартир, називає легендами усі таємні та й одверті запобігання жидів перед большевиками. Він далі каже: «Один оклик: усі жиди комуністи», приводив до «погромів». Де, коли – він не каже, та й самий цей оклик він не пояснює з чого ж взявся? Він не проводить порівняння, як ставилась Українська влада до жидів у 1917–1918 р.р. і що ж могло викликати цей небезпечний оклик. Він усе ж мусів визнати, що те, що він називає легендами та клеветою «почасти спиралося на факти» (стор. 127). Загальна анархія та безкарність – (а в другому місці він каже, що Директорія

карала на смерть кого ловила на погромній акції) – усе це сприяло «погромам». Але проводячи паралель між жажливими злочинами Деникіна та тими випадковими погромами, що траплялись на території, підвладній директорії, Марголін оповідає так: «в березні 1919 р. солдати Червоної Армії влаштували погром у Коростині, але відразу наспіли на захист жидів козаки Української Армії. Так само в Лубнах погром був припинений наспівшими козаками». Проводячи паралель між відношенням до жидів з боку Української влади та з боку Деникіна, Марголін згадує ті декларації Українського Уряду, якими жидам забезпечувалася їх персонально національна автономія, і протиставляє їх з утисками Деникіна проти жидів, виключенням їх з усіх горожанських та військових посад. І дивлячись на це, додає Марголін, «як багато жидів одразу ставало волонтерами в арміях Деникіна та Колчака, як багато жидів, що виростили на російській культурі, йшли вмірати за ту Росію, яка була для них такою мачухою. А з другого боку, як мало жидів у початку революції 1917 р. приєдналося до українського руху» (стор. 130). Для нас цей абсентеїзм жидівської інтелігенції в справі визволення України ще міцніш підкреслює той факт, оскільки жиди ніколи не почувають жадної єдності з тим народом, з яким живуть століття й живуть в тій або другій країні для своїх власних інтересів, підпираючи лише ту найміцнішу в даний мент владу, до якої вони звикли мати довір'я – як то бувало з російськими окупантами України. Марголін в цій віддаленості жидів від Української державної справи не бачить «нічого дивного». Принципи Вільсона, каже він, так недавно були проголошені; реалізація Українським народом його прав до самоопреділення була така ще нова, свіжа, що не тільки середні громадяне, а й жидівська інтелігенція за малими виключеннями не могла охопити свідомо, що сталося. Але факт залишається фактом: «большевики, Деникін захоплювали до своїх лав велику кількість жидів. В Українському русі працювала лише деяка жменька жидів» (стор. 130). Це пояснення мало чим освітлює «факт», а факт сам по собі дуже красномовний для правдивого розуміння становища жидів на Україні. Не можемо не зауважити п. Марголінові, що він здається помиляється в своїй характеристиці наших повстанців: «З початку, каже він, вони видавали себе за комуністів, пізніш за захистників Української справи, а деякі приєднувалися до Деникінської армії». Здається повстанці завше йшли під одним гаслом – визволення Українським Урядом і Деникінським, він визнає Деникіна природним

реакціонером і антисемітом, яким усякий вихованець колишньої Російської армії має бути, але цілком іншим вимогам мають відповідати письменники й демократи, – Винниченко й Петлюра. Доклад Темкіна остаточно стверджує страшну жорстокість Деникинських погромів, але правильно каже Марголін, громадська думка Європи майже не була поінформована й завше найбільш обвинувачень посилалося на легендарні погроми Українців. Так погроми в лютому і в березні 1919 р. сталися тоді, коли французи ще були в Одесі, телеграфна комунікація ще існувала, потяги з деякою регулярністю ще ходили, хоча уся ця комунікація з дня на день слабшала й Україна що далі більш одрізувалася від цілого світу. Відомости за Деникинські погроми приходили запізно й не регулярно. Також мало були відомі погроми Червоної армії й страшна діяльність Буденного. Щодо погромів Врангеля, то вісти за них доходили лише як непевні чутки (стор. 132). Цікаво, як Марголін ставиться до відповідальності Українського Уряду за погроми Жидів. «Сторонній дослід усіх певних фактів, каже він, навів мене на заключення, що Директорія за перші три місяці свого існування не виявила досить твердого рішення в справі жидівських погромів. В своєму ентузіязмі, в головному зусиллі для досягнення національної незалежності, – Директорія була спочатку цілком заклопотана складанням військ, не роблячи жадних виключень – щодо їх людського складу, через те в ній обік один з другим були найсвідоміші патріоти й які небудь цілком небажані чорносотенці колишнього режиму й навіть люде з преступним минулим. З початку Директорія вагалася вчиняти енергійні переслідування погромщиків і хуліганів, боючись цим дезорганізувати саму армію, але в квітні 1919 р. польові суди розпочали енергійну боротьбу й призначена була спеціальна інспекція за погромною агітацією, щоб завчасно приймати міри». Марголін каже, що він має певні документи, що військові суди виносили присуди кари на смерть злочинникам-погромщикам.

Марголін закінчує свою главу за «погроми» такими цікавими вислідками: «Мало хто ясно собі уявляє, – каже він, – що національний Український Уряд не був досить міцний, щоб виступити проти кількох ворогів – большевиків, Деникіна та Галеровської польської армії, та одночасно підтримувати закон і порядок хоча би на невеликій території номінально їй підлеглий за часи літа та осени р. 1919. Деникинську армію підтримувала Англія, Галеровську армію екіпірувала та озброювала Франція, бо вона була утворена генералом Стер. Щодо національної Української армії, то вона взагалі була вбого екіпірована

й мусіла відбиватися від найкращої зброї Антанти». От через що, «як би не обурювали душу ці страшні убивства, треба, – каже Марголін, – утриматися в теперішній час від небезпечних узагальнень та хвилюючих обвинувачень проти цілого Українського народу, його керівників і представників. Так само й ми, жиди, маємо право вимагати від других народів, щоб не перекидали з окремих жидів комісарів на весь народ відповідальність за злочини, в яких винна лише невеличка частина його» (стор. 141). Очевидячки тут Марголін гадає, що він виявляє величезний об'єктивізм, але мабуть історія цілком об'єктивно не так розв'яже питання за «вину» Українського народу й за відношення взагалі жидів до тих народів, серед яких вони живуть.

Їхня роля в міжнародніх відносинах ще далеко не вияснена. Марголін гадає, «коли повернуться нормальні умови життя (де?) з легальним апаратом і з усіма його гарантіями справедливости, тоді жадного милосердя (!) не буде виказано старими досвідченими бойцями за правду й справедливість тим, хто забруднив свої руки в крові погромів, чи безпосередньою в них участю, чи в їх підбудженні та симпатії до них. Лише тоді з фактами в руках, не з-за кутка, а лицем до лица з «ворогом» – стане можливо остаточно розв'язати усі деталі погромів, відкрити їх правдиве джерело й відділити невинних від винуватих» (стор. 142). Книга Марголіна написана більш усього з завданням в Америці пояснити становище жидів у тих Східних країнах Європи, звідкіль вони за останній час в такій великій кількості переселилися, й останні глави змагаються довести американському читачеві, яка культурна праця провадиться цими переселенцями в Америці – їх літературна праця, жидівський театр, преса, атлетизм, телеграфна агентура. В останній главі автор проводить паралелі між колишніми переселенцями-жидами до Америки й сучасними і вияснює всі позитивні умови, які дає Америка для життя всіх своїх імігрантів. Книга Марголіна цікава, але дає менш певних широких інформацій за участь жидів у революції 1917–1921 р., аніж їх дає, напр, книга Чериковера або маленька книга Шихта. Вона написана для американського читача, мало ознайомленого з реальною ситуацією жидів ані на Україні, ані в Галичині, ані на Білорусі. Марголін постійно кажучи як жидам необхідна своя рідна країна, не каже нічого, як же справді влаштувались жиди в Палестині, які відносини встановили вони там на рідній землі з Арабами й іншими меншостями.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1927. – Ч. 8–9. – С. 58–64).

Французькі «Національні Анналі»
кн. VII–X за 1913 р. і I–II за 1914 р.

Дуже цікаво ознайомлюють своїх читачів французькі «Анналі рідних націй» – «Annales des Nationalites» – в числі VII–X 1913 року з становищем чеської нації і розказують про розвиток її самостійної національної свідомости. Нам, Українцям, особливо близькі змагання кожної нації до своєї власної незалежності, через це цікаво стежити, якими засобами здобувала собі невеличка Чехія свій сучасний стан життя, який в Австрійській державі можна лічити найкращим від усіх других слов'янських націй (окрім пануючого становища Поляків). Метою своєї політичної роботи Чехи завше ставили повернути собі свої історичні права – себ-то законодавчу і адміністративну незалежність. Але Чехи гірким досвідом впевнилися, що раптово їм не перевернути сучасний стан внутрішньої політики Австрії, навпаки, вони знають, що тільки довгий, твердий шлях може привести їх до такої зовнішньої зміни австрійської політики, яка-б забезпечила повну майбутність усім націям, чехи домагаються приймати широку участь в австрійському центральному правлінню, щоб визволити Австрію з-під впливу Мадярів і Німців. В себе дома Чехи хочуть вповні рівних прав з Німцями. Вони домагаються волі та справедливості не тільки для себе, а і для других народів Австрії. Вони мріють про такий державний лад, в якому народи єдналися-б вільні й щасливі, маючи змогу широкого розвитку своїх національних справ. Що до зовнішньої політики, Чехи бажали-б Австрії більш незалежності й мирної політики. Чехи лічать, що Австрія давно не є держава німецька й не буде такою і на далі, якщо Чехи укупі з другими слов'янськими народами виконають свій історичний обов'язок і вироблять з Австрії нову кращу державу, яка об'єднає всі нації, шануючи їх історичні права і не руйнуючи їх своєю-ж політикою централізму. Досягнути такого державного ладу й стає метою чеської політики, як її висловлює відомий сучасний політичний діяч Чехії – Крамарж. Ся загально-політична мета в статті п. Подлипного розкладається на такі більш конкретні точки: 1) як найменше централізації з боку державного уряду; 2) рівні права для всіх народів, яко єдиний засіб, щоб не множила ся скрізь германізація в державі, щоб по-над автохтонною більшістю тої або другої нації не панувала меншість, тільки через те, що ся меншість рядить в державі; 3) мова чеська мусить бути

проведена в Чехії і в суді, і в школі, і в усіх урядових інституціях. Усі посади урядові і громадські мусять належати тільки людям, які знають дві мови – чеську й німецьку; 4) заборону всякого провокаційного поведіння збоку всяких бюрократів, які своєю діяльністю ідуть проти закону і утворюють в країні анархічний безправний склад життя, певні в тому, що їх захищає центральний уряд; 5) оборону Чехів, а особливо дітей чеських від германізації по таких місцевостях, де Чехів – меншість, і де Німці пануючи силою забороняють відкривати чеські школи, скидають з посад Чехів, які вимагають для своїх дітей чеських шкіл; 6) оборону Чехів в Відні, де з ними поводять ся без найменшої ввічливості і пошани до їх прав. Серця чеських послів повні гіркою почуття від тих образ, які що-дня мусить зносити чеський народ, в тій державі, яку він стільки разів обороняв своєю кров'ю, на яку він так багато віддає своїх запрацьованих грошей. (Див. стр. 304-309, № VII–X Les Annales des N at.).

За ці змагання Чехи вели політичну боротьбу через увесь XIX вік. Довго не виясняла ся певно національна справа чеським партіям, довго стояла вона на одному історично національному ґрунті, далеко від реальних вимог життя. Але тепер ся справа оперлася на певні демократичні основи і з'єднала круг себе всі прогресивні сили краю й не можна сказати, щоб Чехія мало що здобула за сей час національно-політичної праці. На зорі XX віку ми бачимо Чехів вже стало організованими, з підвисшеною над усіма австро-слов'янськими націями культурою, з енергічно і гармонійно працюючими партіями. Останній виборчий закон в Австрії побільшив число послів від Слов'ян, і тепер хоч вони представлені не пропорціонально, але все таки на 516 депутатських місць Слов'яне мають своїх 257, а Німці 233 (26 належать італійсько-румунським представникам).

З партій сучасної Чехії особливо діяльно працюють соціал-демократи, які на виборах подають свої голоси з національними партіями. Крім того, є партія соціал-націоналістів, партія дуже численна, є партія реалістична професора Масарика, яка більш усього пильнує чеську просвітну справу з радикально-прогресивною партією, і клерикальна партія, яка виявляє себе найміцніш в Моравії, країні менш освіченій, аніж Чехія. Усі вони мають, крім своїх партійних завдань, один загальний клич – незалежна автономна Чехія.

В других статтях чеських вчених є вказівки, що соціалістичний рух в Чехії проявляв ся дуже яскраво на тлі її історичного життя вже в

прінципах братів моравських, але той соціалізм виходив з релігійно-етичного настрою. Сучасний соціалізм Чехії розвинувся за останні 50 літ і опирається цілком на економічних прінципах, але не обходить і національні, бо справді в Чехії робітник живе пригноблений і як робітник, і як Чех. Через це може ні одна соціалістична партія не ставила так уважно до національних вимог народу, як чеська. Спочатку соціалісти намірялися з'єднати свій рух з партією міщансько-демократичною, але скоро відокремилися від усіх міщанських партій і виступали як робітничі партія. На них австрійський уряд сипав усіма перешкодами, переслідуваннями, ватажки сиділи по тюрмах, але рух посувався героїчно наперед і тепер має великий вплив на робітничі класи Чехії і держить в своїх руках робітничий рух. В 1913 році партія мала 2431 організацій, 85 часописів (з них одна Pravo Ludu виходить двічі на день в 100.000 примірників в день). Із 108 чеських послів в парламенті 26 належать до соціалістів; в цілій партії налічують коло 100.000 членів. Вона об'єднує всі синдикальні робітничі організації і орудує капіталом більш як в 2 мільйони корон. Їй приходить вести боротьбу не тільки з урядом, не тільки з капіталістами, а ще й з німецькими соціалістами, які змагаються нівечити чеський пролетаріат з боку національного, не визнаючи жадних їх національних потреб: німецькі соціалісти так звикли до панування по-над усіма народами Австрії, що переносять сей шкідливий централізм і на соціальні рухи. Але чеські соціалісти не піддаються їх змаганням: додержуючи завше життєвих потреб робітничих класів вони обороняють їх національні права так само, як і економічні. Партія остільки сильна, що в деяких випадках одстоєє свою автономію, не вважаючи на постанови загальних конгресів*. Вона має перед собою конкретну світлу мету: утворити чеським робітникам вільне правне становище і робітники довіряють партії необмежено.

Разом з політичним й соціалістичним рухом розвивалася й кооперативна справа, і тепер 53 чеських робітничих синдикатів еднають 106.148 членів. Сі інституції видали субсидіями в 1912 р. 1.338.355.57 корон, що складало всього 48% усіх їх витрат. Серед других витрат більш адміністративного змісту вони витрачали на видання своїх часописів – 255.666.72 кор. (12%), на читання й лекції 19.670.18 кор. (0,96), на книгозбірні – 21.458.58 (1,03), на агітаційні завдання й на

* (див. стр. 319).

конгреси – 151.301.88 (1,03) й т. и. Багато залежить таке гарне економічне становище кооперативної справи від фінансового розвитку Чехії. В 1912 р. там існувало 12 національних банків з мільярдным акціоном.

Разом з сими політично громадянськими рухами, разом з економічним розвитком йде в Чехії й велика праця культурна, але на жаль «Аннали» не подали вказівок про сучасне становище чеської літератури, вони більш зупинилися на видатних творах чеських різьбарів і малярів. Видатні різьбари Барка, Маратка, Стурза виховали свої таланти під впливом скульптурної французької школи й найбільш старого Родена. Серед малярів чеських названо чимало талановитих пейзажистів і жанристів селянського побуту – з чеської художньої школи видатного художника Мана (з першої половини XIX століття), до них належать сучасні малярі Алес, Зенише і иньш. В чеській музиці після Сметани виховалося чимало талановитих композиторів: Коварович – з дуже яскравим твором – «Песиголовці», симфоністи Ферстер, Новак й мрійний Сук з своєю журливою симфонічною поемою «Ізраїль».

В усьому чеському національно-культурному й політичному життю жваву участь приймають чеські жінки. Вони виступають і як письменниці, і як талановиті художниці. Вони ж ведуть енергічну агітацію за політичні права жінки. В Празі заклався Вибірчий Комітет й жінки чеські вже здобули собі виборче право в краєвому союмі, де у перше в 1907 р. була виставлена кандидатура жінки. Але справді обрана була жінка в сей краєвий сойм тільки в 1912 р., іменно пані Вікова-Кунетіцка. Але до парламенту ще чеська жінка не може бути обрана. З 1911 р. в Празі працює Ліга жіночих товариств, в якій еднається до 11.000 членів. До 40 видань періодичних присвячено охороні жіночих інтересів. Всі жіночі організації належать до прогресивного громадянства.

Найбільш численна з них соціал-демократична, молодь чеська і партія жінок-аграріїв (до 40.000 чл.).

Таке то жваве, цілком національне, жите розгортається на невеликій території Чехії (що не більш наших 2-3 губерній). Скільки політичної, національної свідомости в ньому! На тісній своїй території Чехи дуже часто не знаходять досить гарних умов життя й емігрують багато в Америку, в Росію. Ся еміграція Чехів до Росії почалася в 1866 р. й більш усього Чехів на Волині, Херсонщині та в Таврії. В 1912 р. усього Чехів в Росії налічували 65.000 й з них 35.000 на

Волині. В Америці їх по різних штатах живе 713.178. Але коли в Росії на 65.000 Чехів виходить усього одна часопись – «Чехослован» – в Києві, в Америці на 713.178 виходить 71 часопись. І скрізь, куди Чехів не кине лиха доля, вони зразу еднають ся, працюють одна-стайно, з горячою національною свідомістю, ставлять себе в культурні умови життя. В сій національній ширости, в однастайности і лежить жвавий національно-політичний, економічний і національно-культурний розвій невеличкої Чехії.

Крім цікавих дослідів про Чехію, в VII–X кн. «Анналів» подають ся відомости про русифікацію литовських шкіл, де більшість учителів по народних школах з Росії не хотять знати литовської мови, а учні їх не розуміють й почувають себе ображеними в своєму національному почуттю. Литовський народ не ставить ся вороже проти російської мови, але він бачить, що з такої російської школи їх діти не мають ніякої користи. Цікаво теж, як вияснює д. Габрис, національні *desiderata* різних народів в своєму докладі, який він читав на всевітньому конгресі міжнародних товариств в Генуї влітку 1913 р. Сі національні змагання усі можуть бути зведені до двох загальних: вимога політичної, культурної й економічної автономії з одного боку, а з другого знищення всяких заборон, переслідувань, знищення всякої асиміляції та денационалізації того або другого народу. Щодо України, то в докладі д. Габриса читаємо: «Україна приєднала ся до «Московії» під добровільною умовою держати ся федеративного єднання. Але російський уряд знищив сю умову, не зважаючи на протести українського народу, який й по сей час не зрікаєть ся вимагати, щоб умови «договору Богдана Хмельницького» були виконані, бо сей договір є «Конституційна Хартія України»».

«Українського народу лічуть 33 міл., з них 27 міл. в межах Російської держави й 5 міл. в Австро-Угорщині! Він хоче мати своє автономне жите з виборною Радою (Diète) в старовинному місті Kieff, яка б забезпечила українському народови продуктивний розвиток економічних сил й задовольняла його культурні потреби. Українська нація вимагає визнання всіх прав її рідної мови, забезпечуючи й російській мові права державної мови. Українці вимагають зараз знищити всі перешкоди для вживання їх мови в культурному й громадському життю. Український народ повстає проти польонізації українських шкіл в Галичині, він вимагає українського університету у Львові, автономного урядовання українських шкіл, автономно аграрних

справ в Галичині і реформи деяких виборчих прав, прав українців на службу по усяких інституціях краю» (див. стор. 395-96 VII–X N. *Annales des Nationalites*, 1913).

Так висловлюєть ся про наші національні права й змагання широко росповсюджений в Європі орган усіх національностей. Багато в ньому завше цікавого про становище справ різних слов'янських і других народів. Національна справа в наші часи набирає все більш значіння, і з нею починає рахувати ся й дипломатія Європи. Серед слов'янських народів справа національна є справді питання – чи жити чи вмерти? І народи слов'янські – народи молоді, з великими скарбами культурної творчости йдуть назустріч життя й не зрічуть ся жадних своїх прав і праці на користь вселюдського прогреса.

Дуже цікава вийшла також I–II книжка 1914 р. «Анналів», де присвячено дві гарні статті святкованню Гуса з нагоди збудовання сьому громадському й релігійному діячови Чехії пам'ятника. Се пишнє свято національне відбудеть ся в Празі 6-го іюля 1915 р. На пам'ятнику Гус стоїть серед полум'я й диму костра, має погляд журливий, але спокійний. Ліворуч гурток чеських селян з ціпами в руках – як колишні гусити, що бороли ся за свою віру; праворуч по-статі братів чеських, учнів великого «Апостола». Позаду група Чехів – бідних, знеможених, обездолених – але спомин про славетно колишню боротьбу наче викликає в їх очах надію на кращу майбутність. На пам'ятник Гуса за 15 літ з 1899 р. Чехи зібрали 50.000 кор.

Багато малюнків пояснюють цікавий відчит Габриса в школі Висших наук 7 січня «Народне мистецтво в Литві». Тут Габрис висловлює цікаве спостереження, що чим більш народ денационалізований, живе під гнітом чужої культури, тим слабійші твори його мистецтва і навпаки, чим більш самостійно іде культурне жите націй, тим краще йде розвій її мистецтва. В Литві найкраще виявляєть ся воно по тих місцевостях, де більш захистило ся справжнє національне жите – по Гродненській і Ковельській губ.

Цікаві відомости подають ся в сьому № про з'їзд представників пригнічених народностей, який одбув ся в лютому в Лондоні. На йому розглядало ся становище тубольців робітників по англійських кольоніях й висловлена догана Англії, свободній державі, яка так поводить ся з ними; потім обстоювала ся свобода преси в Індії та в Єгипті, яка тепер майже не існує, а також обсуджували ся недобрі відносини Поляків до Білорусів і до Литвинів. Поляки насилують сі народи, щоб

вони вживали польську мову й переносять своє насильство навіть в церкві, де не дозволяють інакше правити службу як по польськи або по латинськи. Д.Федорчук подав відомости про становище Русинів-Українців в Венгрії й довго зупиняєть ся на значінню діяльности Драгоманова для відродження Буковини. Взагалі ся книжка «Анна-лів» дуже цікава й показує, як редакція пильно стежить за всякими національними неправдами й утисками й зупиняєть ся на ріжних фактах національного житя. Подані тут відомости про інородчеську комісію на петербургському загальноосвітньому з'їзді, й про відносини правої російської преси до інородців, й про смерть фінського діяча Лео Мешеліна й т. и. Дуже приємно, що сей орган розвиваєть ся, поширюєть ся й ставить національну справу на чолі політики всього світа.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів–Київ, 1914. – Том LXV. – Кн. III. – С. 602–607).

Розділ 4 **Відгуки про творчий доробок Софії Русової її видатних сучасників**

«...написано дуже тепло, в тих надзвичайно м'яких тонах, які так властиві стилю С.Русової...»

С.Сірополько

*Л.Білецький,
проф. Прага. Укр. Пед. Інститут ім. Драгоманова*

Русова С., проф. – Теорія і практика дошкільного виховання. Прага. 1924. Стор. 128. 0,60 дол.⁶⁶

...Праця С.Ф.Русової про виховання дитини у двох частинах (теоретична і практична) має на меті дати майбутньому дошкільному вихователю можливість розібратись в тому, від яких теоретичних засад підходити до душі дитини і як практично вести дитячий садок у відношенню до розвитку естетичного почуття на основі певного поетично-казкового матеріялу та його драматизації.

Взагалі праця проф. Русової, хоч викладена у популярній формі, легко зрозуміла і читається з великим інтересом, бо написана з велико любов'ю до дитини. Автор для цієї праці використав величезну світову літературу і оперує нею добре...

(Дж.: Український Громадський Видавничий Фонд: Каталог. – Б. м. в., б. р. – С. 6.

Др. М. Качанюк

С. Русова: Теорія і практика дошкільного виховання. Прага, 1924. вел. 8° стор.123.

Дослиды над педагогією дали в останних роках великі здобутки. Кожий народ в сей новій епосе звертає найбільшу увагу на виховання молодого поколення и так будує нові основи для свого розвитку.

⁶⁶ Уривок (упоряд.).

Роздумування над новою школою, над новим вихованем — є головним проблемом сучасної культури.

У нас відомою дослідницею на тім полі є С. Русова, яка тепер видала згадану книгу в Празі.

В книжці той застановляє авторка над дошкільним вихованем дитини, то є в часі, коли вона ще не йде до школи. Книжка С. Русової ділиться на дві частини. 1. Теорія виховання, 2. Практичні поради.

Теоретична частина: 1. Що таке дитина? Мале немовлятко приносить вже з собою риси, які людина здобула протягом тисячоліть свого розвитку, то є — антропологічні ознаки раси, нації, климату і т. п. Рівночасно здобуває дитина в спадщині од своїх батьків свої індивідуальні риси. Чого дитина не одержала ще в своєму зародку, то пізніше одержує од свого соціального оточення. Першим розвитком дитини керують два принципи: 1. акомодация (приспособлення); 2. звичка. Законом акомодации дитина певні зовнішні явища приймає, як для себе приємні і вигідні, а на інші знова реагує і то не лише фізичними рухами (ног, рук, очей), але також психичними явищами (увага, воля). Коли-ж певні рухи, або стани повторяться у дитини кілька разів, то потім се переходить у звичку, то є — виконує несвідомо (напр.: рух ногами при ходженю).

В перших роках дитини не треба забувати про атавізм. Маленькі діти нагадують нам дуже часто умови примітивного дикунського життя. І так діти люблять красти яблука, люблять лазити по деревах, бавитися камінчиками, водою і т. п. Задля сего люблять діти так слухати казок про всяких дикунів, про Робінзона і взагалі переноситися у далеку минувшость.

В дальшому процесі життя дитина наслідуює і переймає все, що кругом себе бачить: рухи, слова, звуки і потом і всякі звички. Значить, оточення має на дитину великі впливи — та не лише оточення соціальне, але також фізичне. І так прим.: люде із полудня суть інші як люде з півночі. Тому і діти підпадають великому впливові зміни природи.

Не менше впливають на дітей і економічні умови їх життя. Діти заможних родичів суть і фізично і духовно більше розвинені.

Дуже важним для здоров'я дитини є сон. Дитина до 3 літ потребує 12 годин сну, до 12 літ — не менше 10 годин сну. Здоров'я піддержують рух і забава.

II. Початок свідомости. Дитина приносить з собою чимало нахилів, а наймоцнійше межі ними суть інстинкти. І тому їх треба познати і на них оператися. Много є дефиницій інстинкту. Кажучи загально, інстинкт — се способность використовувати всі знаряддя організму для життя. Коли спочатку свідомість дитини ще слаба, інстинкт і розум йдуть в парі, пізніше однак розділюються, але ніколи не розлучаються. Сам розум життя часто не розумне, тоді приходить на поміч інстинкт, який отворяє властиву путь. Інстинктивні директиви впливають на дитину сильнійше, чим вимоги виховання. Се велике значіння інстинктів, значіння на підсвідомій глибині дитячої душі, яка виявляється у дорослих в інтуїції, вимагає од вихователя великої уваги. Педагоги признають отсі найважніші інстинкти: 1. інстинкт самоохорони, 2. руху, 3. забави, 4. творчий, 5. будовничий, 6. цікавості, 7. художній (артистичний, то є глядання краси), 8. товариській або соціальної, 9. хліборобській і інші. Сесі і інші інстинкти вивели людство зо стану дикунства і утворили всесвітню культуру. Але на них не можна спинятися. Дитина має розум, якій кругом себе переймає нові придбання. Діти переймають все, добре і зле, красне і бридке. Через те і треба уважати, щоб діти в своєму оточеню бачили як найбільше добра, краси. При вихованю дітей важний є дуже інстинкт симпатії, якій викликає почуття спільноти, об'єднання, а другій інстинкт — боротьби, якій головно виявляється дуже скоро, переважно у хлопців, а то — в протесті проти всяких заборон. Вихователю не треба забувати, що інстинкт боротьби в своєму здоровому розвитку, то сила перемагати всякі перешкоди, лише треба навчити дитину добре вибирати знаряддя до боротьби і не обертати сих інстинктових способностей на недостойну ціль. Інші інстинкти не вимагають такого уважливого досліду, а тільки правильного регулювання. Так приміром інстинкт руху. Кожда дитина вимагає много руху і то різнородного. Для того педагоги радять зуживати сей інстинкт до ритмічності рухів (гимнастика під музику). Велике культурне і соціальне значіння має творчий інстинкт. Тому і треба давати дитині змогу виявляти свою творчість як найширше, хочай би сесі перші спроби були дуже елементарні. Для руських дітей важний є хліборобській інстинкт, якій педагоги повинні підпирати. При першом навчаню має велике значіння інстинкт цікавості. Кожда дитина все хоче знати, все розуміти. І сю цікавість треба заспокоїти. Вихователь мусить конче познати, які інстинкти перемагають у дитини.

III. *Соціальний інстинкт*. Кожда людина стремить до соціального об'єднання. Дитина народилася на то, щоби стати членом громадянства. Вправді сей інстинкт групування у малої дитини дуже малий, але з кожним роком он набирає сили. Соромливність, як антисоціальне з'явище, треба поборювати. Соціальний інстинкт підтримує дуже колективна наука в школі. Кожда праця в колективі виконується краще. Лише праця творча є індивідуальна. Соціальне почуття є потрібне, бо без него людина впалаби у звірячий стан. Важними чинниками соціального виховання суть: сугестія, взаємна пом'бч, любов до рідного краю и свого народа, релігія и т. и. До піднесення соціальних почувань служать всякі самоурядування дітей, як прим.: упорядкувати свою бібліотеку, продаж деяких школьних річей, витворювати «закони» поведження и т. п.

Рівночасно из соціальним напрямком маємо розвивати у дитини напрямок моральний и естетичний.

IV. *Мова*. За мову уважається не лише словесний вираз, але и сполучену з нею жестикуляцію (рухи). Жести суть первісним виразом людини. Чому-ж би их не розвивати у дитини? Перші звуки у дитини суть губні: п, м, б, — и самозвуки: а, у. Деякі діти вже у 1,5 р. опановують всі звуки своєї родної мови. Перші слова дитини складаються з конкретних предметів, а деякі дієслова заступають окликами: тпру = їхати, тук = стукати, и т. п. При перших словах треба уважати, щоби дитина як найкраще виговорювала звуки. Мову треба очищати од усіх дефектів а то – правильними вправами. Не можна приміром дозволяти дитині скоро говорити. При важніших дефектах, як заикання, треба просити поради лікаря. Та ніколи не треба уживати насмішок, ані погроз. Дуже важний є дефект так зв. «німота без втрати слуху». Причина тогди є або анатомична, або психична. Тут помагає не лише добра порада лікаря, але уважливе прихильне одношення до дитини. Лексикон у дитини буває різнородний. Дитина 32 місяців уживає пересічно 645 слів, дитина 5,5 року уживає 1527 слів. Складане речень починається коло 18–21 місяця. Дуже добрим матерьялом для навчання мови суть всякі пісні, вірші забави, сполучені з драматизацією.

V. *Гри и праця*. Учений Гроссе каже, що гри – се інстинкт самоохорони, який підготовляє до будучої боротьби з ворожими перешкодами в житю. В грі находить дитина своє найбільше щастя. Лялька и мяч – се два предмети, якими діти найбільше люблять бавитися. Дальше виявляють діти у своїх забавах все, що кругом себе спосте-

рігають. В грі виявляється вся творчість дітей. Коли в грі має значіння сам процес, то в праці окрем сего ще и результат. Діти награвшись доволі, хотіли би присісти до якоїсь праці, бо без занятя нудяться. Ручна праця є головним трудом. Але кожда така праця мусить бути цікавою, рожноманітною и не томлячою. Дуже улюбленою працею у дітей буває мальовання и тому треба давати дитині рано папір, оловець, крейду, дошку. При всіх гріх и працях треба все дивитися на особисті уподобання дітей, зближувати дітей до природи, и все опиратися на національній культурі народа.

VI. *Прийманя*. Чоловік приймає зовнішні вражіння оком, ухом, смаком, нюхом, дотиком. На розвиток головно зорових, слухових, и дотикових приймань у дітей психологи звернули велику увагу. Раньше од усього розвивався дотик. Добре тому привчати дітей рухатися в темній, добре відомій комнаті и давати им річи не лише оглядати, але також дотикати. Великих вправ потребує розвиток зору, як прим., давати дітям розпознавати барви, вправляти их око на формах, на далечині и обсягу. Що до слуху, можна его розвивати на ритмичних згуках. Розвиваючи у дітей спосібности приймань, не треба забувати и про розвиток уваги, памяти и уяви. Увага у дітей затримується спочатку тільки на тих прийманях, які найсильніше вражають: мама, блискучі речі, згуки. Пам'ять помагає обновляти прийманя. В широкому значінню пам'ять є основний фактор всякої свідомости и через се розвитку памяти треба надавати великої ваги. В конці уява – має у дітей велике творче значіння, тільки треба уважати, щоби она не перешохла за далеко у світ мрій.

VII. *Моральне виховання*. В розвитку характера головне значіння має воля. Тверда воля, се головний чинник, що дає дитині змогу опанувати своїми емоціями. Та моральне виховання не може провадитися якось окремо. Ним має бути пройняте все навчання, все житя. В школі повинен панувати щирый моральний настрой, п'д впливом веселости дітей, их приємної праці, цікавого навчання, товариського об'єднання.

В другій частині «Практичні поради» авторка подає 1) взори анкет, 2) короткі легкі стихи, головно з народної устної словесности, 3) стихи, на основі яких дитина має малювати, 4) приміри казок для драматизації, 5) як оповідати, 6) пісні и стихи на Р'здво и весну 7) гри (забави) и злучені з ними пісні.

Сесю часть опрацювала авторка з глибоким обдуманем и оригінально, через се є та частина и б'льше интересна.

Педагоги на Подк. Руси повинні познакомитися з сею працею тай використати її для своїх цілей, а головню поданий там практичний матерял.

(Дж.: Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1925.– Ч.41.– С.68–72).

Кост. Малицька

Дві книжки, які кожда жінка повинна прочитати⁶⁷

...Провідницями захоронок і діточих садків і жіночим організаціям, які займаються тими установами, поручаємо книжку звісної нашої дослідниці Софії Русової, професора педагогіки в українському педаг. Вищому інституті ім Драгоманова в Празі. Книжка, п. з. «Теорія і практика дошкільного виховання», обнімає в першій часті коротку історію новітніх дослідів над дитиною і значіння їх для виховників. Відтак іде історія самої дитини: що вона таке, як будиться в неї свідомість, соціальний інстинкт, як розвивається у дітей мова, їхні ігри і праця, асоціація вражінь, моральне виховання. Кілька анкетних взорів повчає, які теми цікаві для педагога при дослідях над дітьми. При кінці маємо зразок занять в діточому садку на всі чотири пори року.

Друга часть книжки подає практичні поради про виховання дитини в садку. Тут маємо богату збірку віршиків на ріжні okazji, драматизацію казок і оповідань, забави і пісеньки з нотами, загадки, приповідки. Вибір дуже обильний і гарний з найкращих наших письменників, народньої нашої літератури і народних обрядів. Наконєць обговорена предметова лекція в садку і подані вказівки про працю дітей (ліпка, витинання, малювання, складанки, плетенне).

Отся незвичайно цінна книжка повинна найти поміж нашим інтелігентним жіноцтвом широкі круги читачок.

(Дж.: На новий шлях: Ілюстрований Календар-Альманах «Жіночої Долі» на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926. – С.161–163).

⁶⁷ Скорочено (упоряд.).

Ол. С-кий

С.Русова. Теорія і практика дошкільного виховання.

Прага. Вид. Українського Громадського видавничого Фонду.

1924 р. 123 стор.

Одною з перших книжок, якими розпочав Український Громадський Видавничий Фонд у Празі свою діяльність, була книжка професорки Висшого Українського Педагогічного Інститута імени М.Драгоманова Софії Русової: «Теорія і практика дошкільного виховання». І се треба признати слушним під ріжними поглядами. Ми можемо не мати перекладів Шекспіра і Гетого, наша національно-свідома суспільність може студювати науки та читати книжки на якій хоче мові; але діти наші в молодому віці мусять виховуватися в національній школі, на рідній мові і в атмосфері любови та пошани до рідного народа і його культурної творчости. Наші видавництва повинні поставити для себе в першу чергу виданне дитячої лектури та педагогічних праць, зв'язаних із перед шкільним та початково-шкільним вихованнем, бо се є основа утворення міцного і непохитного, під національним оглядом, українського суспільства з наших нащадків. Національно-свідомі діти, національно-свідоме юнацтво се наша майбутня перемога над ворогом.

Я гадаю, що важко було знайти ліпший початок для видавничої діяльності, ніж книжка п. С.Русової, і під иншим поглядом. Софія Русова – се стара, заслужена і популярна працювичка на полі національної освіти, і саме ім'я її є безпекою поважної, продуманої до-свідченої роботи.

Всі сі властивости знаходимо ми і в останній книжці шановної авторки, що взялась доповнити найдошкульнішу прогалину в українській педагогічній літературі. «Теорія і практика дошкільного виховання» се єдиний в нас поки що науковий підручник для матерей, для керовниць дитячих садків та притулків. Тут виявилась велика ерудиція авторки і не менший її досвід, велика любов до дитини і глибоке розумінне дитячої натури.

Книжка п. Русової ділиться на дві частини. Перша охоплює теорію виховання і вміщає такі глави: Що таке дитина. Початок свідомости. Соціальний інстинкт. Мова. Гри і праця. Приманне. Моральне вихованне. На прикінці подані вказівки, як провадити педагогічні анкети, та наведена загальна програма праці в дитячих садках.

Друга частина книжки вміщує практичні поради до виховання дітей, присвячує одну главу пам'яті та уяві; другу – драматизації; третю – оповіданням і в кінці – предметовим лекціям. В сій частині поруч із практичними лекціями зібрано чимало віршів для дітей молодшого віку, пісень, нот і т. п.

В короткій рецензії я не маю можливості спинятися на всіх позитивних особливостях висококорисної праці п. Русової, але від'ємні її риси мушу зазначити хочаб у загальних виразах, бо я певний, що «Теорія і практика дошкільного виховання» дуже швидко буде вимагати другого видання, і у тім виданню можна булоб зробити де-які поліпшення.

По перше книжка п. Русової, охоплюючи по суті величезну дисципліну, вражає своїм незвичайно скороченим викладом. Вся теорія передшкільного виховання уміщена на 66-ти сторінках. Само собою зрозуміло, що виклад у таких рамках мусів вийти дуже схематичним і абстрактним. Книга скоріше нагадує підсумки, конспект якоїсь великої педагогічної праці, ніж працю самостійну. Богатий комплекс думок і вказівок авторки уявляється занадто сухим і не завжди зрозумілим для малодосвідченого педагога. Для нього потрібні ширші, докладніші обоснування авторських зауважень і більше переконувачих конкретних прикладів та ілюстрацій. Візьмим хочаб фізичне виховання. Се основа всякого іншого, про що знали вже наші пращури, між тим сій справі в книзі п. Русової присвячено ледви 15 сторінок. Величезна галузь фізичного виховання їжа вмістилася в п. Русової в 25 рядках (див. стор. 16). Теж саме в меншій або в більшій мірі спостерігається і в інших відділах книжки. До сього додати, що книжка аж напрошується на малюнки, на ілюстрації, а їх у ній зовсім нема.

Що торкається самої суті педагогічних ідей, які викладає шановна авторка, то натурально, що тут не все можна визнати сталим і незаперечним, особливо в області виховання морального. Для прикладу візьму таку цитату зі стор. 63-ої: «Треба привчити дитину обмірковувати свої вчинки і чужі, використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, давати дитині змогу в різних обставинах життя виявити свою мужність, добре серце і правдиве поведження, і підтримувати у дитини віру в саму себе. Ніколи не вживати кари або погрози».

Перш за усе усі ці імперативи, так би мовити, висять у воздуху: треба те, треба друге, треба третє; а як се зробити, як сього досягти?

Тут потрібно безліч пояснень і прикладів. Та про се ми вже говорили. На сей раз я хочу звернути увагу на друге. П. Русова каже: *Ніколи не вживати кари або погрози*. Просто таки не віриться, щоб се говорив старий і досвідчений педагог. Кара є не тільки неминучий елемент у вихованні, але просто таки потрібний, бо кожда дитина має ті або інші дефекти, які доводиться *виправляти*. Де є дисципліна, там не може бути кар за її порушення. Житте теж нераз карає людину, і до сього треба бути готовим. Безкарність у вихованні се є гріх сентименталізму, в наші часи особливо шкідливий. Кара є безумовне лихо тільки в тому разі, коли вона не диктована педагогічним принципом і не має раціональних підстав. Дозволю собі пригадати сторінки про діточі кари зі славетного трактату Герб.Спенсера про виховання. Колиб шановна авторка непогодилася з сими міркуваннями, то в кожному разі свою оригінальну думку вона мусілаб дуже докладно довести і мотивувати.

Само собою зрозуміло, що наші зауваження не принижують загальної цікавості книжки п. С. Русової. В кожній родині, де є маленькі діти, у кожного педагога і в кожній бібліотеці ся книжка конче повинна бути.

(Дж.: *Учитель*. – Львів, 1925. – Т. II. – С. 153–155).

Л.Б.

Софія Русова: Мої спомини.

Львів 1937. Видавнича кооператива «Хортиця». Ст. 280.

Кажуть, що спомини мають тепер більшу почитність як повісти. Ба, навіть повісти вбирають тепер у більш або менш авторитетну форму біографій. На думку одних – це культ великих людей. А з другої сторони може й бажання зрозуміти й проаналізувати сучасне на підставі минулого.

І одно й друге діє напевно. Та й життя сприяє цьому. Воно таке багате в події, що перед ним блідне письменницька уява. Навіщо мріяти? Дійсність вистачає.

Отож і цієї дійсности у споминах С. Русової дуже багато. Тут схоплений не лиш великий шмат часу (1850–1922), але й змальований побут усіх верстов, люди різного типу, змагання всякого напрямку. Софія Русова походить із середньої поміщицької родини на

Україні. Тож оточення її дитячих і молодечих літ із цієї сфери. Пізніше, через подружжя з Олександром Русовим переходить вона в світ наукових і культурних працівників. Із ними разом переживає «ходження в народ», що дає їй і нам змогу пізнати селянство. Але палка її вдача не дає зосередитись на цій «дрібній» роботі. Софія Русова пізнає світ революціонерів і сприяє йому своїм живим темпераментом. Це доводить її до тюрми.

І хоча пізніше, з віком, вона знову зосереджується на літературній і науковій роботі, ніколи не перестає підтримувати цю течію, що втягнула в себе її дітей. Взагалі, у житті С.Русової бачимо заперечення того всього, що ми звикли вважати «вічно-жіночим». Пасивність, стремління до затишного кубелечка, або бодай спокійної, унормованої праці. Навпаки, домашнє вогнище Русових напевне не було захисною пристанню, коли перекидалося з міста до міста, коли ніколи не було певне перед налетом «синьомундурників». Але зате скільки щиро-жіночого теплого почуття влила вона в свою громадську роботу! Окрім цього (о противники фемінізму!) привела на світ трое прекрасних дітей, що виростили на цінних українських громадян. Син її Михайло, що мав завдатки на визначного вченого, вже не живе. Другий син Юрко, що був доцентом при УГА в Подєбрадах, тепер лектором при університеті в Букарешті. А дочка Люба, лікарка, живе з матір'ю в Празі.

Читачки «Нової Хати» радо повитають цю грубу книжку. Більша половина відома їм із 1936 року, коли та появилася в продовженні. Але тим цікавіше прослідити життя нашої діячки від 1900 року, коли саме в нашому розвитку сталося стільки перемін.

Жаль тільки, що дальші твори Софії Русової в рукописах. Наприклад, більша її педагогічна праця «Дитячі садки» не знаходить видавця. А здається, що дитячі садки в нас розвиваються з кожним роком і все більше вимагають теоретичного і практичного матеріалу.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1937. – Ч. II. – С. форзацу).

Спогади С. Русової

Нас повідомляють, що С.Ф.Русова з де-якого часу працює над своїми спогадами. Останні мають охопити життя і діяльність авторки аж до останніх днів. Першу частину спогадів – по 1895 р. авторка вже

скінчила і здала до друку. С.Русовій, уродженій Ліндфорс, дружині відомого українського діяча і вченого О.Русова, довелося на своєму довгому життю зустрінути багато інтересних діячів, що брали активну участь в революційному й громадському рухові як українському, так і російському; авторка і сама брала живу участь в ньому. Перед нею пройшли цікаві постаті і події історичної ваги, зв'язані з найбільш визначними етапами нашої новітньої історії. Участь в цих подіях С.Русової, вкупі з літературним хистом її обіцяють надати і спогадам не аби-яку вартість. Ми певні, що ширше українське громадянство нетерпляче чекатиме оголошення друком спогадів визначної діячки українського національного руху.

(Дж.: Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 21. – С. 26).

Ст. Сірополко

Софія Русова. Мої спомини.

Львів, 1937. Вид. «Хортиця». 280+4 неч. стор. Ціна 3 зол.

Слід вітати видавництво «Хортиця» за видання «Моїх споминів» С.Русової окремою книжкою, що дотепер були вміщені лише частково в двох збірниках «За сто літ» (Київ, вид. Всеукраїнської Академії Наук) та на сторінках «Нової Хати» у Львові в рр. 1935 і 1936.

Дане видання в порівнянні з попередніми містить в собі сім нових розділів, де авторка споминів описує своє життя від смерті свого чоловіка Олександра Русова (1915 р.) до 1930 р.

Вже Г.Максимович, критикуючи «Мої спомини» С.Русової, вміщені в збірниках «За сто літ», вказав на цілу низку фактичних помилок і неточностей в споминах С.Русової. На жаль, і в новому виданні залишилося де-кілька помилок з числа тих, що їх зазначив Г.Максимович у своїй рецензії (див. його рецензію під назвою «Чернігівські мемуаристики» в XXV-ій книзі «Записок Історико-Філологічного Відділу Української Академії наук»). А до тих помилок ще підбавилися нові помилки в додаткових розділах та неточності в де-яких редакційних примітках.

Наведу тут найголовніші фактичні помилки:

1) головою I Всеросійського з'їзду в справі народньої освіти, що відбувся в Петербурзі від 24 грудня 1913 р. до 3 січня 1914 р., був не

«якийсь високопоставлений педагог», як це читаємо на стор. 173-й споминів С.Русової, а сенатор Мамонтов, що ніколи не був педагогом;

2) на стор. 227-й є згадка про те, що в Кам'янці-на-Поділлі «помер військовий міністр і голова Лікарської Управи Вязлов». Андрій Вязлов ніколи не був військовим міністром (за гетьманства П.Скоропадського був міністром судівництва), а помер на посаді голови Українського Червоного Хреста;

3) на стор. 210-й згадується про те, що В.Затонський «був слухачем П.І.Холодного в київській політехніці». В дійсності В.Затонський і П.І.Холодний були одночасно асистентами в київській політехніці;

4) на стор. 272-й авторка нарікає на те, що «скільки неправди доводилося чути під адресою М.Шаповала з вуст тих самих професорів, яких він видобув з невідомости й безділля до світла науки, до служби українському народові. Шаповалові навіть загрозували смертю!» Нема чого доводити тут безпідставність цього закиду С.Русової на адресу своїх товаришів по Сільсько-Господарській Академії в Подєбрадах. Тільки хворобливою уявою М.Шаповала можна пояснити цю версію, що курсувала в його оточенні, а віру С.Русової в правдивість цієї версії можна пояснити тою рисою характеру її, яку визначив Г.Максимович у своїй вище згаданій рецензії: «швидке сприймання без уваги до фактичної точности».

З числа невдалих приміток наведу тут дві: 1) на стор. 64-й читаємо, що чернігівська громадська бібліотека після закриття її губернатором Маклаковим проіснувала, як міська бібліотека, «до 1917 р., коли стала «колгоспівською бібліотекою ім. Короленка». В 1917 р., як відомо, на Великій Україні колгоспів ще не було. 2) На стор. 209-й читаємо про те, що І.Стешенко і П.Холодний підчас вступу більшовиків у Київ у кінці січня 1918 р. «не встигли виїхати з Києва і тепер переходувались у знайомих. Їх становище було дуже небезпечне». До останніх слів редакція додала таку примітку: «Іван Стешенко виїхав потім до Полтави й там погіб від скритовбивчої ворожої руки». Отож читач може думати, що І.Стешенко при більшовиках виїхав з Києва, де становище його було небезпечне, до Полтави, тоді як в дійсності він виїхав до Полтави за гетьманства П.Скоропадського, а саме 29 липня 1918 р., а в ніч на 30 липня впав від кулі невідомого злочинця. Не можна тако-ж не згадати про безліч коректурних помилок в ініціалах і прізвищах (напр., П.Мартос, замість Б.Мартос, Чорнолузький замість Чарнолузький, Олянич замість Аленич, і т. д.).

Накінець, вкажу на одну важливу недочоту технічного характеру – це брак поіменного покажчика.

Але всі згадані тут прогріхи та часто-густо довільний суб'єктивізм авторки в оцінці подій і осіб, безперечно, з достатком покриваються додатніми рисами споминів С.Русової, що у своєму житті була в дружніх зносинах і взагалі стикалася з багатьма українськими діячами ще до революції 1917 р. (з родиною Старицьких, Лисенків, Тобилевичів, з М.Драгомановим, Ф.Вовком, Л.Жебуньовим, Л.Глібовим, Д.Маркевичем, О.Ефименковою, В.Науменком, П.Стебницьким, І.Стешенком, П.І.Холодним, С.Петлюрою, І.Шерстюком і ин.). Про всіх цих осіб знаходимо не одну цікаву згадку в споминах С.Русової.

»Мої спомини» С.Русової містять в собі багатий матеріал для пізнання життя української інтелігенції – старшої й молодшої її генерації, – правда, подекуди в суб'єктивному освітленні авторки, – від часу скасування кріпацтва в Росії (1861 р.) аж до новіших часів.

Цікавий зміст «Моїх споминів» і жива форма викладу, можна думати, викличуть великий інтерес серед українського громадянства до «Моїх споминів» С.Русової, найстарішої високозаслуженої української громадської діячки, та спричиняться до скорого вичерпання першого їх накладу.

Виходячи з тої думки, я й дозволив собі вказати на де-які прогріхи «Моїх споминів» С.Русової в надії, що шановна авторка прийме їх на увагу при новому виданні своїх споминів.

(Дж.: Тризуб. – Париж, 1938. – Ч. 8. – С. 26–28).

Ст. Сірополько

С.Русова. Наші визначні жінки.

Накладом редакції часопису «Жіноча Доля». Коломия, 1934.

VI +92 стор.⁶⁸

З нагоди Українського Жіночого Конгресу в Станиславові редакція журналу «Жіноча Доля» випустила у світ книжку С.Русової – «Наші визначні жінки». Книжку попереджає стаття редакторки «Ж.Д.» сенаторки О.Кисілевської під заголовком «Хто написав нам оцю книжечку», де подано відомості про життя й діяльність С.Ф.Русової.

⁶⁸ Скорочено (упоряд.).

сової, яка дала для цієї книжки короткі життєписи та характеристики таких жінок: Н.Кобринської, У.Кравченко, Марко-Вовчка, Г.Барвінок, О.Пчілки, Дніпрової Чайки, Гр.Григоренка, Х.О.Алчевської, Лесі Українки, О.Кобилянської, М.Загірньої, О.Єфименко, Л.Яновської, Г.Журби, К.Гриневичевої та О.Кисілевської.

Всі ці нариси написано дуже тепло, в тих надзвичайно м'яких тонах, які так властиві стилю С.Русової. Іноді, може, авторка не зовсім заслужено обдаровує осіб, яких згадує в своїх нарисах, епітетом в суперлятивній формі; може не кожний погодиться з авторкою що-до її поділу визначних жінок на стару й молоду генерацію (напр., С.Русова віднесла українську письменницю К.Гриневичеву, народж. в 1875 р., до жінок молодшої генерації), але по-за всім цим книжка дає багато цінних відомостей про життя й діяльність згаданих тут жінок. Цінність книжки збільшує ще й те, що С.Русова подекуди ділиться з читачем своїми спогадами про зустрічі з тою чи іншою визначною жінкою й тим самим оживлює її образ. Збірка визначних українських жінок, розуміється, не є повною. Можна пошкодувати, що бракує в ній нарисів про таких жінок, як Людмила Старицька-Черняхівська, Валерія О'Коннор-Вілінська, Марія Заньковецька, Наталя Романович і інш., та й де-хто з справді молодшої генерації заслуговував би на згадку поруч, напр., з М.Божуківною, про яку С.Русова подає лише ту відомість, що вона з Підкарпаття...

(Дж.: Тризуб. – Париж, 1934. – Ч. 29–30. – С. 27).

Ст. Сірополько

С.Русова. Теорія і практика дошкільного виховання

Прага. Укр. Гром. Вид. Фонд. 1924. Ст. 124, 8°

Названа книжка С.Русової складається з двох частин – одної, де обговорюється теорія виховання, і другої, в якій подаються практичні поради що до самого виховання.

Перша частина займає всього 62 сторінки і тому зрозуміло, що виклад носить догматичний характер.

Вказавши у вступі на ті способи, яких уживає сучасна педагогіка для вивчення духового життя дитини (спостереження, експеримент, анкети й т. и.), авторка у дальших розділах теоретичної частини

знайомить читача з головними висновками сучасної педагогіки в питаннях послідовного розвитку її народження.

При читанні цієї частини вимагається від читача попереднього знайомства з основними психологічними поняттями. В той же час авторка виходить за межі теми своєї книжки – передшкільне виховання, відводячи багато місця питанням, які дотикаються уже нашої теми – виховання дітей шкільного віку (напр. про дослідження здоровля учеників у школах, про шкільні комітети, про спостереження над психічною енергією класу й т. д.).

Розуміється, нічого не можна було б мати проти такого поширення теми, коли б воно не було переведене коштом зуження основної теми книжки: так, авторка зовсім обходить питання про форми організації передшкільного виховання.

Матеріал, уміщений в теоретичній частині, подає найголовніші дані з теорії фізичного, інтелектуального та морального виховання дитини, при чому авторка оперує тут з новими дослідями європейських і американських психологів та педагогів.

Як відомо, сучасна педагогіка досягнула значні успіхи від того моменту, як психологія та фізіологія стали вживати експериментальної методи для вивчення духового розвитку дитини. Однак далеко не всі питання духового життя дитини вистудіювала сучасна педагогіка в такій мірі, щоб можна було деякі питання з методики виховання та навчання дітей висловлювати в такій категоричній формі, як се нерідко робить авторка.

Напр., авторка устанавлює такий висновок із дослідів і спостережень над психофізичним темпом учеників: «Чимало спостережень виявляють, що ніякий ученик не може працювати усі п'ять годин шкільного навчання, а не більше як три години. Кожний учитель повинен звернути увагу на ці висновки, бо їх підтверджують експерименти над учениками». Тут треба мати на увазі, що всі досліді та спостереження переводилися над учениками старої школи, і тому та порада, яку подає авторка, гадаю, не може відноситися до нової школи, де весь шкільний матеріал проробляють ученики в умовах активної творчої роботи, а не в умовах пасивного його засвоєння.

Ризиковне твердження авторки, що «театр, кіно, уліця далеко не сприяють моральному вихованню, але вони дуже могутні, як се ми можемо бачити на малих злочинцях». Тут бодай що до театру та кіна – все залежить од характеру п'єси чи фільма, бо при одному виборі їх

театр і кіно можуть стати дійсно знаряддєм розпусти молоді, при іншому – могутнім знаряддєм морального виховання.

Не можна також погодитися з категоричним твердженням, що «в 10–12 році почуття (зору, слуху й т. и.) досягають повного розвитку». Учителям музики добре відомі факти, що почуття слуху не рідко розвивається й пізніше зазначеного авторкою віку.

Але всі ці уваги не заважають признати додатні риси теоретичної частини книжки: вона уводить читача в курс того розуміння духового життя дитини, яке відповідає останньому слову науки, обґрунтовує висновки сучасної педагогіки цікавими прикладами зі спостережень авторитетних психологів і педагогів, а самою формою викладу заохочує читача до ґрунтовнішого студювання теорії виховання. На жаль, авторка зовсім не подбала про допомогу читачеві на сей випадок, як що не показником відповідної бібліографії, то бодай точним зазначенням творів тих учених, на яких увесь час покликується.

Що торкається другої частини книжки, то вона містить у собі, поруч із практичними порадами, як переводити виховання дитини (як розвивати почуття, пам'ять і т. и.), хрестоматію для управительки дитячого садка; тут уміщено вірші, пісні, казки, оповідання, гри, праці, предметові лекції, які завдяки вмілому вибору їх, а також цінним методичним вказівкам авторки, що має багатий досвід у практиці дошкільного виховання, можуть стати у великій пригоді кожному працівникові дитячого садка в його щоденній роботі з малими дітьми.

На жаль Фонд не поставився зі всією уважністю до свого першого видання. Там один і той самий психолог в одному місці зветься Сіолло, а в другому Сюллі. На ст. 91 читаємо: «Далі подамо показчик для найбільш годящих оповідань», тоді як сього показчика нема; рівно ж нема й малюнків, про які читаємо на ст. 123. В багатьох місцях нема кінцевих лапок у цитатах, і тому не відомо, де починає говорити від себе авторка. На ст. 44 в таблиці є помилка в зазначенні числа окликів, якими користується дитина 5 1/2 років і т. д.

Се тим прикрійше, що книжка видана взагалі досить пристойно, – читкий шрифт і гарний папір. Ціна не визначена.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1924. – Т. LXXXIV. – Кн. XI. – С. 187–188).

Ст. Сірополько

С.Русова. Нова школа соціального виховання
(Українське видавництво в Катеринославі). Липськ, 1821. Ст. 150, 164°

Книжка С.Русової дає основні поняття соціального виховання та знайомить із тими засобами, що ведуть до розвитку соціального інстинкту дитини. В названій книжці авторка зупиняється переважно на соціальному вихованню дітей передшкільного віку й лише побічно торкається елементів соціального виховання в шкільній програмі та шкільній праці. Цінність цієї книжки полягає в тому, що авторка вказуючи на засоби здійснення соціального виховання, весь час обґрунтовує їх на законах психології дитини та висновках експериментальної психології.

На жаль, психологічні вступи авторки будув зрозумілі тільки для читачів, які більш менш знайомі з основними поняттями психології. І се завдяки тому, що авторка перш за все вживає чужих слів там, де можна замінити їх своїми, рідними або бодай подати їх пояснення (напр., ментальний, онтогенетичний, такгільне та сенсорне приймання, ошущеніє): по-друге, не додержується сталої термінології (напр. почуття, то означає те, що охоплюється російським терміном «чувство», то сторонні дії, які сприяють розвиткові волі, як похвала, приклад і т. и.).

Більш того, зустрічаються слова, які без пояснення незрозумілі й для тих читачів, що студювали психолографію (напр., «такснмо-скоп» (знарядде для дослідження уваги). Слід також уникати таких слів, як «виховч» (замість «вихователь»), «вугли» (замість «кути»).

Хибою книжки є також те, що С.Русова не дає певних вказівок що до назви і сторінок книжок тих авторів, яких вона цитує, і тим позбавляє читача змоги звернутися безпосередньо до відповідної літератури з метою поглиблення знання, яке винесе він після читання книжки С.Русової.

Нарешті зверну увагу на прикру коректурну помилку в означенню відсотків предметових ознак (на стор. 133): відсотки необхідно поставити як раз у протилежній послідовности.

Але всі ці зазначені хиби не зменшують вартості книжки С.Русової, і тому охоче поручаю її всім тим, хто має діло з вихованням дитий передшкільного віку.

(Дж.: Учитель. – Львів, 1924. – Ч. 7. – С. 277).

Нова книжка

Накладом редакції «Жіноча Доля» появилася нова книжка під назвою «Наші Визначні Жінки». Написала її пані проф. С.Русова, сама визначна вчена та велика українська патріотка.

В своєму творі шановна авторка подає нам літературні характеристики наших письменниць та свої спогади про наших визначних жінок, яких вона знала особисто.

Книжка пишається прегарною обкладинкою, котру намалювала відома малярка, Наталя Геркен-Русова, невістка п. С.Русової. Сторінки книжки те ж прикрашені світлинами тих жінок, про яких пишеться.

В змісті знаходимо такі ймена: Наталя Кобринська, Уляна Кравченко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Христя Алчевська, Олена Кисілевська.

Гаряче поручаємо цю нову книжку нашим українським жінкам в Америці, бо з нею в руках матимуть нагоду познакомитись блище з життям та творчістю наших піонерок.

Це книжка, видана жіночим видавництвом, написана жінкою про жінок і для жінок. Тому не повинно бути жінки, яка-б не хотіла придбати собі цю книжку. Ціна – 50 ц.

То-ж не гайте часу, а сейчас замовляйте!

(Дж.: Жіночий світ. – Пітсбург (США), 1934. – Ч. 7–8–9. – С. 25).

Проф. С.Русова: Наші визначні жінки.

Літературні характеристики-силуети. Коломия, 1934.

Накладом Редакції часопису «Жіноча Доля». Сторін. 92. Ціна 1.25 зол.

Про кого й про що в книжці говориться, вказує вже самий її заголовок. Про її вартість знову належить тільки те підкреслити, що книжка вийшла з-під пера славнозвісної української письменниці, нашої вченої, професора Софії Федорівни Русової.

Наші товаришки й товариші мали вже нераз нагоду познайомитися з научними творами цієї незвичайної жінки, бо ж таки немало разів відзивалася вона до нас на сторінках наших учительських органів.

У своїй праці, що вийшла оце з нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу, подає Русова – я сказав би – не звичайні собі характеристики-силуети наших визначних жінок, бо це був би за скромний термін, але маємо тут глибоко передумані, научні і з великим знанням предмету опрацьовані джерела для всебічного пізнання діяльності всіх тих наших робітниць на літературному й суспільному полі, що про них у книжці є мова. Зрештою пише й говорить тут жінка про жінок, хто ж інший умів би про них ще краще сказати?

Редакція «Жіночої Долі» видала книжку багато ілюстровану, чепурно й із зовнішнього боку – в надії, що наші посестри таки її конче перечитають. Радимо щиро зробити це й нашим товаришкам.

(Дж.: Шлях виховання й навчання. – 1934. – Ч. 3. – С. 207).

Проф. С.Русова: «Наші визначні жінки».

(Найновіше видання редакції «Ж.Д.»)

Видавництво «Жіноча Доля» збагатило свої випуски новим виданням праці проф. С.Русової – «Наші визначні жінки». «Наші визначні жінки» це студії-біографії на основі особистих знайомств і вражень Авторки. Звичайно всякі біографії пишуть вже нащадки з перспективи часу на основі документів та особистого листування даних осіб. Оскільки ж цінніші вражіння й спостереження такої людини, як Софія Русова!

Видавництво «Жіноча Доля» з огляду на велике значення того роду праць для історії літератури, зокрема історії жіночого руху, рішило, якщо б бодай у деякій мірі розійшовся цей наклад, прохати шановну Авторку дати нам ще один цикл біографій-студій про наші визначні жінки.

Закуповуючи один примірник, кожна з нас спричинюється тим не тільки до поширення власного світогляду (звичайно так буває, що ми, жінки, найменше знаємо про своїх визначних жінок), але й докладаємо свої руки до розбудови рідного видавничого руху та збагачуємо рідну науку новими працями заслуженої на полі культури Авторки.

Вінету до цієї книжки робила синова Софії Русової Наталя Г. Русова. Вінета змальовує жінку-українку, що своїми руками підпирає половину нашої землі. Настільки високо вона виконана й глибока

своїм символічним змістом, що буде виставлена на мистецькій виставці на Конгресі.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 12–13. – С. 23).

Що читати: С.Русова: «Наші визначні жінки»

Інакше читається історію літератури, інакше роман з історичними людьми, а інакше літературні силуетки визначних людей згідно пера людини, що знала особисто тих людей. Читаючи книжку С.Русової, нам здається, що ш. Авторка сидить біля нас і розказує нам про наші визначні жінки. А розповідає так тепло, так живо, що ті славні постаті являються перед нашими очима, як живі. Всі, всі, а насамперед жіноча молодь повинні перечитати цю книжку. Мало перечитати – вистудіювати, надихатися тим повітрям – любови, посвяти, праці – що віє від тих великих постатей.

Книжка потрібна для кожної жіночої бібліотеки, для кожного жіночого гуртка.

В книжці згадані: 1) Наталя Кобринська, 2) Уляна Кравченко, 3) Марко Вовчок, 4) Ганна Барвінок, 5) Олена Пчілка, 6) Дніпрова Чайка, 7) Леся Українка, 8) Ольга Кобилянська, 9) Христя Алчевська, 10) Грицько Григоренко (Олександра Косачева), 11) О.Єфименкова, 12) Марія Загірня, 13) Олена Кисілевська і 14) Дехто з молодих. Ціна – лише 1 зл. (почта – 25 сот. Окремо). Замовляти в редакції «Ж.Д.», Коломия, Замкова, 37.

(Дж.: Світ молоді. – Коломия, 1934. – Ч. 9. – С. 16).

Русова Софія. «Воробчик»

з двома малюнками в тексті.

(Перше видання розобрано. Готується до друку друге видання).

Ужгород. 1924 р. Стор. 8,8°

Прекрасне, лагідне, повне любови до пташинки – оповідання про воробчика, який схотів разом з іншим птаством летіти на зиму в далекий теплий край. Не по силі воробчику був той далекий путь. Повернувся назад, але гніздечко сго заняли вже другі воробці. Довелося

примоститися просто під стріхою стайні. Зима стала одразу, стало дуже студено, а бедний воробчик не мав де завітися. Не переніс лютої зими и вмер.

Своїм змістом, легким переказом, глибоким почуттям до пташинки оповідання се є одним з найкрасших оповідань, яке можна рекомендувати нашим діточкам.

(Дж.: Свобода. – Ужгород, 1926. – Ч. 17. – С. форзацу).

К.Угринський

С.Русова: Серед рідної природи.

Оповідання з малюнками Ю.Русова.

*Українське Видавництво в Катеринославі, Київ-Ляйпціг,
стор. 80, мал. 8.*

Відома письменниця С.Русова, проф. кам'янецького університету, найшла, серед багатьох і ріжноманітних праць, час, щоб написати книжечку, присвячену для дітвори. А втім це не дивно для того, що бачив, з якою любов'ю відноситься п. Русова до дітей й якою любов'ю користується й вона з їх боку. Я бачив її поміж дітьми в кам'янецькому садочку, де вона вносила свого духа – й до сьогодні моя донечка не забула милої «пані Русової», що дала дітям тільки ясних хвилин жакливого 1921 року.

Книжечка написана в формі повістки про події в житті хлопчика Юрка, що під рукою дорослих зазнайомлюється з рідною природою. «День у лісі зімою», «Весною», «Літом», «На степу» – ось заголовки поодиноких розділів. Рекомендувати цю книжечку, ясна річ, не потрібно – ім'я авторки, що працювала в даному випадку з сином Ю.Русовим, асистентом зоології кам'янецького університету – дають повну гарантію й за зміст і за форму.

Хотілося б одмітити тільки декілька прогріхів, що кинулись у вічі мені, ботанікові, й що їх треба б справити у другому виданні, яке, думаю, незабаром певно появиться. На стор. 32 згадано «гусячу цибулю» або «білу проліску», про яку рядком вище сказано: ніжна жовта квітка. Якщо авторка мала на увазі *Galantus nivalis* (її рисунок поміщений побіч), то в неї квіт білий, жовтий квіт має «гусяча цибулька» або «сирітка» – *Gagea pusilla*. На стор. 34 про «чистяк» (*Ficaria vernalis*) сказано, що листки в нього не «круглі» – це не так. На ри-

сунку ж листя його серцевате – це теж не так – листя в *Ficaria*-ї багатокутне. Окрім того, на рисунку рослина названа вже не «чистяк», і не «гладишник» або «ластовине зілля» (назва, наведена в тексті у лапках) а – «гусяча цибулька». Такі помилки дуже небезпечні: в дітей може повстати плутанина. Взагалі народні назви повинні бути – так, як і термінологія – канонізовані раз на все, а то з педагогічного боку буде тільки шкода.

А так, то книжечка, кажу ще раз, робить як найкраще вражіння й поширення їй забезпече.

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 10. – С. 188-189).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК (тексти I–III частин хрестоматійної трилогії)

А

- Абеляр – Ч. 1: 343, 347
Абердон (президент Міжнародної Жіночої Ради, 1920-і рр.) – Ч. 2: 56, 61, 62, 271
Август (цісар) – Ч. 1: 221
Адамс Дж. (засновниця і багаторічний голова Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи) – Ч. 2: 205; Ч. 3: 461–462.
Адашек – Ч. 1: 283
Алексієв – Ч. 2: 68
Алчевська Х.Д. – Ч. 3: 480, 481
Алчевська Х.О. (поетеса) – Ч. 3: 177, 181, 476, 477, 479–486, 556, 560, 562
Альпорт [Allport]* – Ч.1: 80, 82, 83, 90, 92
Ананьин – Ч. 1: 421
Антонович В. – Ч. 1: 450; Ч. 2: 219, 223, 224, 236; Ч. 3: 113, 114, 427
Аристотель – Ч. 1: 142, 344
Арнольд Томас – Ч. 1: 401
Артемович А. – Ч. 1: 209
Арцибашев – Ч. 1: 330
Астерман М. – Ч. 1: 298–301, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313
Ацца (сестри-виховательки будинків дитини в Італії) – Ч. 2: 37

Б

- Бабенко В. [Віра] – Ч. 2: 40, 41, 42
Багалій Д. – Ч. 3.: 105, 107
Багринівська П. – Ч. 2: 137, 152, 263
Бажанська О. – Ч. 3: 289
Байда – Ч. 1: 66
Бакунін – Ч. 3: 333
Балдвін – Ч. 1: 82

* Одні й ті ж прізвища подекуди подані в різних варіантах (упоряд.).

Баллі Ч. (швейцарський педагог) – Ч. 1: 288
Банг – Ч. 2: 68, 69
Баранова Б. [Баран Б.] – Ч. 2: 152, 153, 263, 309; Ч. 3: 366
Баранович Л. – Ч. 3: 50
Барбаросса Ф. – Ч. 1: 344
Барвінок Ганна [Кулішева] (дружина П.Куліша) – Ч. 2: 3, 9, 46; Ч. 3: 63, 64, 110, 113, 289, 462–468, 556, 560, 562
Басараб О. [Бесараб О., Басарабова О.] – Ч. 2: 7, 27, 68, 75, 305
Бачинський – Ч. 1: 174
Бедадь – Ч. 1: 148
Бейглей [Bagley] (англійський педагог) – Ч. 1: 102, 103, 104, 403, 421
Бекон Ф. – Ч. 1: 382
Белінський – Ч. 3: 102, 104
Беллінггаузен – Ч. 1: 240
Беллярмін (кардинал) – Ч. 1: 226
Бен – Ч. 1: 367, 368
Бенеш – Ч. 2: 133
Берг – Ч. 2: 61
Бергсон [Берсон] – Ч. 1: 137, 318
Берліоз – Ч. 1: 36
Бернард [Bernard] – Ч. 1: 81, 82, 421
Бернолак – Ч. 1: 284
Бернт – Ч. 1: 45, 50, 59
Бетховен – Ч. 2: 61; Ч. 3: 189, 387
Бехтерев – Ч. 1: 372, 390
Білецький Л. – Ч. 1: 13, 212, 247, 424–426; Ч. 2: 114, 130, 167, 168; Ч. 3: 543
Білозерський В. – Ч. 3: 63, 97, 109
Біне [Binet] – Ч. 1: 30, 33, 36, 44, 45, 47, 52, 54, 56, 60, 61, 365, 367, 421
Блага [Blaha] – Ч. 1: 365, 392, 422, 425
Блонський – Ч. 1: 324, 365, 366, 395, 398, 420, 421
Бове [Bovet] (міністр освіти Бельгії) – Ч. 1: 238, 287, 326, 421
Богацька В. (викладач Української гімназії у Ржевниці) – Ч. 1: 209
Богацький П. – Ч. 1: 429; Ч. 2: 125, 126, 132; Ч. 3: 308, 515, 516
Боголюбський А. – Ч. 2: 300

Богун – Ч. 1: 115
Богуславець І. – Ч. 1: 66
Бодянський – Ч. 3: 92
Бодуен-де-Куртене – Ч. 3: 421
Божук М. [Божуківна М.] – Ч. 3: 308, 549
Бойченко М. – Ч. 1: 62; Ч. 3: 386, 387
Боплан [Боплян] – ; Ч. 3: 517
Бордуляк Т. – Ч. 3: 149, 151, 152, 165
Боровиковський Л. – Ч. 3: 94
Ботев Христо – Ч. 1: 279
Брагма [Брахма] – Ч. 1: 338, 339
Брешко – Брешковська – Ч. 3: 333
Брик І. – Ч. 1: 451
Бріян – Ч. 1: 88
Брут – Ч. 1: 226
Будда [Будде] – Ч. 1: 88, 365, 386
Будз П. – Ч. 2: 154
Булгаков – Ч. 1: 198
Бурачинська Л. [Л. Б.] – Ч. 3: 544, 551
Бутлер – Ч. 1: 86
Бухарин – Ч. 2: 30
Bühler – Ч. 1: 422

В

Вагилевич І. – Ч. 3: 68, 92
Ван-Леде – Ч. 1: 204
Василевський Т. – Ч. 3: 395, 396
Васильченко С. – Ч. 1: 167, 168, Ч. 2: 92
Васкодегама [Васко-да-Гама] – Ч. 1: 233
Васькович Г. – Ч. 2: 341
Ватсон – Ч. 1: 82
Вахнянин А. – Ч. 1: 449
Вашингтон Дж. – Ч. 1: 83
Вебер – Ч. 1: 174, 365
Вексель [Wecksell] – Ч. 1: 225
Велімірович М. – Ч. 1: 199

Венелін – Ч. 1: 279
Вентцель – Ч. 1: 365
Вербицький М. – Ч. 3: 442
Вильямс [Williams] – Ч. 1: 80
Винниченко В. – Ч. 3: 72, 73, 130, 149, 152, 157, 194, 256, 369, 370, 534
Вишенський І. – Ч. 3: 51
Вікова-Кунітцка – Ч. 3: 539
Вілінський О. – Ч. 3: 383, 385
Вітней [Уітней] – Ч. 1: 22
Вовк Ф. – Ч. 1: 423; Ч. 2: 189, 224, 243; Ч. 3: 353, 356, 362, 400, 555, 560, 562
Вовчок Марко [М. О., Маркович М., Марковичева М., М. Любач–Жученко] – Ч. 2: 3, 22, 24, 26, 46; Ч. 3: 159, 200, 246, 382, 401, 438–440, 465, 556, 560, 562
Володимир (князь) – Ч. 2: 283
Волькенштайн Людмила [Л. О.] – Ч. 2: 26; Ч. 3: 336, 345, 348–351
Волянський І. – Ч. 3: 491
Вороний Микола – Ч. 1: 328; Ч. 3: 172–174, 264–266; Ч. 3: 488
Вочер Еразм – Ч. 1: 282
Вудроу [Woodrow Herbert] – Ч. 1: 27, 36, 37, 59
Вундт – Ч. 1: 367

Г

Габоис – Ч. 3: 540, 541
Гавдіг [Гавдінг, Гаудіг] – Ч. 1: 365, 384, 395, 414
Гавличек [Гавлічек] – Ч. 1: 250, 282; Ч. 3: 227
Галаган О. [Галаганова О., Галаган О.] – Ч. 2: 95, 104, 105, 116, 123, 305, 309
Галущинський М. – Ч. 1: 451
Галька А. – Ч. 1: 212; Ч. 3: 491, 495
Гамаїд [Гамаїд Дешам, Namaide] (керівник школи О.Декролі в Бельгії) – Ч. 1: 288, 289, 291, 294, 422; Ч. 2: 37
Ганді – Ч. 1: 272, 273, 274, 275, 276, 278
Ганкевич Л. – Ч. 3: 509
Гансберг – Ч. 1: 365, 366, 400
Ганушкова Л. – Ч. 2: 97

Гарне – Ч. 1: 248
Гаскель – Ч. 1: 49
Гауптман – Ч. 3: 187
Гауф – Ч. 3: 273
Гейне Г. [Г.Гайне] – Ч. 3: 179, 180, 181, 190
Геркен-Русова Н. – Ч. 1: 62; Ч. 2: 162; Ч. 3: 256, 561
Гете [Гете] – Ч. 1: 332, 360, 382, 395; Ч. 3: 268, 273
Геккель – Ч. 1: 365
Гекслі – Ч. 1: 366
Генріх IV – Ч. 2: 62
Герасимович М. – Ч. 2: 137
Гербарт – Ч. 1: 24, 185, 360, 361, 364, 366; Ч. 2: 20
Гессен – Ч. 1: 422
Гізель І. – Ч. 2: 283
Гірса [Гірса] (міністр закордонних справ ЧСР у 1920-х рр.) – Ч. 1: 208, 424; Ч. 2: 173
Гітлер [Гітлер А.] – Ч. 1: 232
Глібов Л. – Ч. 1: 298; Ч. 2: 190; Ч. 3: 69, 70, 135, 136, 555
Гнатюк В. – Ч. 2: 118; Ч. 3: 227, 230
Гоголь М. – Ч. 3: 54, 87, 91, 95, 155, 198, 236
Гол С. [Голл, Холл, Hall] (американський педагог і психолог) – Ч. 1: 141, 365, 366, 367, 377, 378, 422
Головацький Я. – Ч. 3: 68, 92
Гольдельмен [Гольдельман] – Ч. 1: 424
Гончаренко Ю. – Ч. 3: 515, 516
Горбачева Л. – Ч. 2: 137, 140, 217, 262
Гордієнко К. – Ч. 2: 49
Городецький С. – Ч. 2: 118
Горький М. – Ч. 1: 330; Ч. 3: 166, 183, 236
Грабаров (російський дефектолог) – Ч. 1: 31, 32, 45, 46, 61, 422
Грабовський П. – Ч. 3: 40–43, 148, 149, 156, 168, 169, 181
Гребінка Л. – Ч. 3: 95
Григоренко Грицько [Косачева Олександра] – Ч. 3: 308, 309, 549, 556, 562
Григорієва Л. – Ч. 2: 123

Григоріїв Н. [Григоріїв Н., Григор'єв Н.] – Ч. 1: 212, 425, 428, 429;
Ч. 2: 115, 116, 124, 125, 133, 336
Грималюк А. – Ч. 2: 137
Гриневич К. [Гриневичева К.] – Ч. 3: 308, 309, 556
Гринько Г. – Ч. 1: 243, 298, 299, 303, 304, 305, 308, 365
Грінченко Б. – Ч. 1: 298, 448; Ч. 2: 234; Ч. 3: 33, 34, 36–40, 42–44, 69,
80, 129, 137, 140, 141, 149, 152, 163, 165, 182, 273, 415, 468, 480
Грозний І. (цар) – Ч. 3: 186, 531
Гросс [Гроссе] – Ч. 1: 370; Ч. 3:
Грушевська М. – Ч. 1: 8
Грушевський М. – Ч. 1: 5, 8, 99, 423; Ч. 2: 118, 177, 306; Ч. 3: 125, 128,
129, 189, 292, 295, 421, 456–458
Гулак-Артемівський П. – Ч. 3: 55, 58, 59, 89, 199
Гумбольдт – Ч. 1: 259
Гурліт – Ч. 1: 365, 366, 395
Гус Я. – Ч. 3: 541
Гюго В. [Віктор Гюго] – Ч. 1: 227, 314; Ч. 3: 187, 268, 405
Гюйо – Ч. 1: 318

Г

Гарібальді Дж. [Гарібальді] – Ч. 1: 18, 115, 221, 226, 229; Ч. 2: 66
Gauding – Ч. 1: 422
Гракхи (брати) – Ч. 1: 302
Грегг С. – Ч. 3: 356, 401
Гренджа-Донський В. – Ч. 1: 3
Гула (професор УВПІ у Празі) – Ч. 1: 212
Гурліт – Ч. 1: 386

Д

Д'Арк Жанна – Ч. 1: 17, 115; Ч. 2: 12
Далем (бельгійський педагог) – Ч. 1: 192, 193, 196
Данте А. – Ч. 1: 24, 217, 332; Ч. 3: 196, 285
Дарвін Ч. – Ч. 1: 366
Деван [Devand Eugène] – Ч. 1: 235, 236, 237, 454
Деген – Ч. 1: 294, 422

Декролі [De-Crollly, Декролімас] – Ч. 1: 21, 51, 112, 113, 148, 155, 192,
196, 199, 244, 246, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 318,
322–323, 365, 372, 376, 377, 385, 411, 454; Ч. 2: 37, 124
Демур [Demoor] – Ч. 1: 32, 61, 422
Денікін – Ч. 3: 532, 533
Державін – Ч. 3: 89
Деркач-Фуртак М. – Ч. 1: 12; Ч. 2: 3
Детьює – Ч. 1: 41, 53
Дефельтре (Вітторіно-да-Фельтре) – Ч. 1: 392
Дешам – Ч. 2: 37
Діккенс Ч. – Ч. 3: 242
Діксон – Ч. 1: 28
Дістервег А. – Ч. 1: 6; Ч. 2: 243, 256, 328
Дніпрова Чайка [Людмила Березина-Василевська] – Ч. 2: 3, 9, 14, 19,
28, 65; Ч. 3: 75, 76, 149, 177, 289, 389, 394–398, 556, 560, 562
Дністрянська С. – Ч. 2: 206, 207
Доброграєва О. (організаторка жіночого товариства у Київському
університеті) – Ч. 2: 27
Добролюбов М. – Ч. 3: 120, 183
Довгаль С. – Ч. 3: 515, 516
Довнар-Запольський М. [Довнар] – Ч. 3: 421, 422
Доде – Ч. 1: 120; Ч. 3: 268
Доманицький В. – Ч. 2: 332
Донцова Л. – Ч. 3: 274
Донченко О. – Ч. 2: 29, 30
Дорошенко В. – Ч. 2: 141, 224
Дорошенко Г. (учениця виділової дівочої школи ім. Т.Шевченка у
Львові) – Ч. 1: 181
Дорошенко Д. – Ч. 1: 242; Ч. 2: 331
Дорошенко Н. – Ч. 2: 149, 216, 228, 235, 303
Дорошенко О. (керівник комітету зі створення дитячих садків у
Києві) – Ч. 1: 244
Достоевський Ф. – Ч. 3: 187
Драгоманова Л. – Ч. 2: 42, 43, 44

Драгоманов М. [М. П.] – Ч. 1: 7, 10, 325, 343; Ч. 2: 10, 26, 43, 44, 127, 144, 182, 188, 201, 238, 243, 279, 288, 320; Ч. 3: 68, 69, 81, 100, 114–122, 130, 133, 138, 143, 152, 288, 289, 334, 356, 423, 429, 437, 542, 555
Драшкович – Ч. 1: 268
Дугел М. – Ч. 1: 81, 82
Дужий М. – Ч. 2: 140
Дункан – Ч. 1: 406
Дучимінська О.О. – Ч. 2: 4, 242
Дюркгейм Е. [Дуркгейм, Дуркхейм, Durkheim Emile] – Ч. 1: 82, 137, 147, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 365, 390, 422, 453
Дюбоа (бельгійський педагог) – Ч. 1: 290, 294
Дьюї Дж. [Дьюї, Д'юї, Дью] – Ч. 1: 20, 82, 85, 86, 96, 97, 104, 148–149, 293, 294, 318, 324, 365, 366, 377, 378, 379, 395, 397, 398, 420, 422; Ч. 2: 89
Дюро [Дюрот] – Ч. 1: 35
Дюшес – Ч. 2: 96

Е

Едиссон – Ч. 1: 409
Ейкен Р. – Ч. 1: 365, 384
Ейхельман – Ч. 1: 425
Елена (цариця) – Ч. 1: 262
Ельвуд [Елльвуд, Ellwood] – Ч. 1: 80, 389, 422, 425
Елькіна Д. – Ч. 1: 308
Engelhardt – Ч. 1: 343
Естрейх – Ч. 1: 365, 366

Є

Єгунова (перша жінка-вчителька у гімназії в Одесі) – Ч. 2: 27
Єремїїв М. – Ч. 2: 279
Єржабкова Б. – Ч. 2: 341
Єрмоленко В. – Ч. 2: 318
Єфименко О. [Єфименко О., Єфименкова О.] – Ч. 1: 12; Ч. 2: 3, 27, 40, 177, 229, 285; Ч. 3: 112, 114, 200, 399, 414, 555, 556, 562
Єфремов С. – Ч. 3: 80, 125, 149, 182, 192, 367, 448

Ж

Жаковец – Ч. 1: 203

Жакото – Ч. 1: 192
Жебуньов Л. – Ч. 2: 314; Ч. 3: 334, 341, 343, 363, 426, 427, 555, 556
Жерве Г. – Ч. 2: 187, 194
Животко А. – Ч. 1: 432, 455; Ч. 2: 3; Ч. 3: 273, 274, 516
Житецький П. – Ч. 1: 64, 437; Ч. 2: 243; Ч. 3: 95, 114, 453
Жорес – Ч. 1: 259
Жорж Занд – Ч. 1: 133; Ч. 3: 90, 246
Жук А. – Ч. 2: 246
Журба Галина – Ч. 1: 167; Ч. 2: 28, 92; Ч. 2: 246; Ч. 3: 308, 309, 549

З

Загірна М. – Ч. 2: 9; Ч. 3: 556, 562
Загорська М. – Ч. 2: 23, 24
Зайдель – Ч. 1: 299, 397
Залевський Б. – Ч. 2: 249
Залізняк О. [Залізнякова] – Ч. 1: 198; Ч. 2: 4, 70, 173, 305
Залужний О. – Ч. 1: 390, 392
Заньковецька М. [М. К.] – Ч. 2: 9, 21, 27, 40; Ч. 3: 70, 126, 441–446, 549
Засулич В. – Ч. 3: 336
Затонський В. – Ч. 3: 554
Заячківський М. – Ч. 2: 140
Зегерт [Segert] – Ч. 1: 49
Зейдель – Ч. 1: 365, 366
Зелений А. – Ч. 2: 141
Зеленівська – Ч. 1: 225, 229, 230
Зеньківський В. [Зіньковський В.] (директор українського відділу Фребелівського інституту в Києві) – Ч. 1: 116
Зібер М. – Ч. 2: 224
Зімогорова Т. – Ч. 2: 29, 30, 31, 32
Зінківський Т. – Ч. 3: 141, 142
Золя Е. – Ч. 3: 397

І

Іваненко Е. – Ч. 1: 203, 212; Ч. 3: 516
Івер К. [Iver Collet] – Ч. 3: 247, 249, 251
Іларіон (митрополит) – Ч. 2: 283
Ітар [Ітард] (франц. лікар) – Ч. 1: 48

К

Кабальєро (іспан. педагог) – Ч. 1: 116
 Кабаровська С. – Ч. 2: 4
 Калениченко І. – Ч. 3: 194, 195
 Калідаш Нага – Ч. 1: 199
 Калмикова (рос. письменниця) – Ч. 1: 241
 Кальдвель – Ч. 1: 411, 412
 Кант – Ч. 1: 185, 360; Ч. 2: 20
 Капельгородський П. – Ч. 3: 170, 171
 Капніст – Ч. 3: 87
 Караджич Вук – Ч. 1: 263, 268; Ч. 3: 233
 Кармелюк – Ч. 3: 218
 Карпенко-Карий І. [Тобілевич І.] – Ч. 1: 168; Ч. 2: 46, 322; Ч. 3: 70, 74, 130, 152, 154, 161, 208, 213–215, 219, 220, 240, 441, 445
 Катерина II – Ч. 1: 302; Ч. 3: 81, 159, 198
 Каутський – Ч. 1: 261
 Качанюк М. – Ч. 3: 543
 Качура Я. – Ч. 2: 88
 Кашенко А. – Ч. 3: 272
 Квітка-Основ'яненко Г. [Квітка] – Ч. 2: 46, 84; Ч. 3: 56, 57, 89–93, 152, 198, 199
 Кей Е. [Олена Кей] – Ч. 1: 365, 382
 Кершенштейнер Г. [Kerschensteiner, Кершенштайнер, Кершенштерн] – Ч. 1: 20, 232, 293, 294, 299, 365, 366, 370, 394, 395, 396, 400, 412, 422
 Кивелюк І. – Ч. 1:
 Кіплінг Р. – Ч. 1: 120
 Кисілевська О. [О. К.] – Ч. 2: 4, 9, 28, 104, 107, 126, 137, 207, 263; Ч. 3: 276, 277, 310–314, 555, 556, 560, 562
 Кід [Kidd] – Ч. 1: 85;
 Кільпатрик [Кіркпатрік] – Ч. 1: 81, 111; Ч. 2: 52
 Кістяківський Б. – Ч. 5: 369, 370
 Кішка Самійло – Ч. 1: 66
 Клам Маргинец (власник палацу, в якому знаходився укр. дитячий притулок у Чехії) – Ч. 1: 430

Клапаред [Claparède] – Ч. 1: 318, 369, 395, 422
 Клепацький – Ч. 1: 179
 Клименко Г. – Ч. 3: 516
 Кобизький К. (професор Української гімназії в ЧСР) – Ч. 1: 207; Ч. 3: 459
 Кобилянська О. – Ч. 1: 427, 431; Ч. 2: 5, 9, 28, 65, 101, 102, 200, 201, 202; Ч. 3: 130, 146, 177, 193, 276, 302–307, 331, 556, 560, 562
 Кобилянський К. – Ч. 2: 90
 Кордилянський Л. – Ч. 3: 546
 Кобринська Н. – Ч. 1: 86; Ч. 2: 7, 8, 28, 122; Ч. 3: 143, 144, 287–291, 293–299, 303, 556, 560, 562
 Кобринський Т. – Ч. 3: 288
 Ковалевська М. [М. П., Маруся Ковалевська] – Ч. 1: 179; Ч. 2: 26; Ч. 3: 345, 348, 349, 408
 Ковалевський М. [М. В.] – Ч. 3: 334, 335, 343, 344, 435
 Коваль В. – Ч. 1: 424
 Когуська Н. – Ч. 2: 72
 Козачинський Е. – Ч. 1: 262
 Колесса Ф. – Ч. 1: 65; Ч. 2: 132
 Колумб [Колюмб] – Ч. 1: 84
 Колар [Коляр] – Ч. 1: 282, 284
 Комарецький (професор УГА у Подєбрадах) – Ч. 1: 203, 212
 Коменський Я.А. – Ч. 1: 24, 96; Ч. 2: 345
 Компейре [Compaure] – Ч. 1: 367, 422
 Конвічка Врана – Ч. 1: 191, 194
 Кониський О. – Ч. 3: 137, 140, 141
 Кононенко Х. [Кононенківна Х.] – Ч. 2: 79, 85, 92, 105, 115, 132, 149, 206, 309, 337
 Конт О. – Ч. 1: 81
 Конфуцій – Ч. 1: 228
 Копиленко О. – Ч. 2: 34, 88
 Корде Ш. – Ч. 2: 12
 Коріолян – Ч. 1: 302
 Коркодан Т. – Ч. 1: 431
 Королева Н. [Н.Корольова] – Ч. 2: 28; Ч. 3: 276

Косіор С. – Ч. 2: 81
Костинюк Р. – Ч. 1: 456
Костомаров М. – Ч. 2: 127, 200; Ч. 3: 58, 59, 95, 96, 104–109, 123, 200, 339, 401
Котляревський І. – Ч. 1: 450; Ч. 2: 45, 46, 218; Ч. 3: 33, 54, 55, 59, 68, 78, 79, 85–88, 107, 111, 127, 152, 196, 198, 199, 405, 441
Коцюба Г. (радянська письменниця 1920-х – 1930-х рр.) – Ч. 2: 31
Коцюбинський М. – Ч. 1: 298; Ч. 3: 72, 73, 129, 145, 157, 166, 182, 213, 221, 274, 302, 306, 415
Кравченко Уляна [Юлія Шнайдер-Нементовська] – Ч. 2: 4, 9, 38, 39, 253; Ч. 3: 289–302, 310, 556, 560, 562
Крамар – Ч. 3: 536
Кревецький І. – Ч. 3: 190
Кривоніс Максим – Ч. 2: 283
Крип'якевич І. – Ч. 2: 140
Крилов І. – Ч. 1: 20; Ч. 3: 70, 94
Кримський А. – Ч. 3: 43, 75, 76, 130, 148, 169
Кропивницький М. – Ч. 2: 91; Ч. 3: 70, 126, 152, 153, 266, 388, 414, 441, 445
Крупська Н. – Ч. 1: 236, 365
Куліш П. – Ч. 2: 200, 228; Ч. 3: 57, 63, 64, 69, 104, 106–1087, 110, 122, 152, 159, 339, 439, 463, 465
Купчинський Р. – Ч. 2: 263

Л

Лавриненко (організатор дошкільних закладів-захоронок) – Ч. 1: 242
Лавров – Ч. 3: 333
Лазоривич Лазо – Ч. 3: 236
Лазурський – Ч. 1: 367, 370
Лай В. [Lay] – Ч. 1: 104, 365, 366, 368, 369, 370, 388, 395, 396, 397, 401, 422
Лангенс М. – Ч. 3: 346–348
Лафонтен – Ч. 1: 120
Лащенко В. – Ч. 2: 280, 282
Лев В. – Ч. 2: 140
Левицький Д. – Ч. 2: 263; Ч. 3: 509

Левицький І. [І.Нечуй-Левицький] – Ч. 2: 219, 243; Ч. 3: 65, 66, 129, 131–133, 149, 160, 190, 200, 201, 214, 219, 240, 298
Левицький К. – Ч. 2: 118, 259, 260
Левицький М. – Ч. 3: 152, 194
Левицький О. – Ч. 1: 242
Левчанівська О. (перша жінка-українка в польському сенаті) – Ч. 1: 198, 201, 228, Ч. 2: 75, 170, 173
Лей [Ley, Leigh] (бельгійський психолог) – Ч. 1: 31, 41, 46, 51, 61, 155
Ленін [Ленін] – Ч. 1: 88, 109, 236; Ч. 2: 35, 90
Леонтовичева О. [Леонтович О.] – Ч. 2: 104
Лепкий Б. – Ч. 2: 118
Лесгафт П. – Ч. 1: 367, 370
Лизогуб Ф. – Ч. 3: 334, 335, 337, 345, 346
Липецький (художник) – Ч. 2: 101
Липинський В. – Ч. 3: 308
Липовецька М. – Ч. 1: 230
Лисенко М. [М. Ю.] – Ч. 1: 5–7, 167, 240, 450; Ч. 2: 23, 24, 44, 91, 127, 163, 188, 207, 208, 209, 219, 223, 236, 243, 255, 285, 314, 320, 328; Ч. 3: 33, 127, 153, 154, 155, 357, 359, 360, 368, 381–383, 387, 396, 400, 430, 431, 445, 450–455
Лисенко О. [Ольга Олександрівна Лисенко] – Ч. 1: 240; Ч. 3: 432, 453
Лисенко Орест – Ч. 3: 4452
Лисицина К. О. [сестра Олександра Русова] – Ч. 3: 425
Лисянський (професор Української гімназії в ЧСР) – Ч. 1: 212
Лівінгстон – Ч. 1: 410
Ліндфорс Зіна – Ч. 2: 114
Ліндфорс Люба [Русова-Ліндфорс Л., Люба] – Ч. 2: 315, 326, 327; Ч. 3: 552
Ліндфорс Федір – Ч. 2: 158, 163, 187, 194, 291
Ліндфорс-Михалевич Н. – Ч. 2: 327
Лінкольн А. – Ч. 1: 83, 84
Ліст Ф. – Ч. 1: 6; Ч. 3: 450
Літц – Ч. 1: 365, 390
Ловель – Ч. 1: 59
Локк Дж. – Ч. 1: 82, 382

Лоська Є. [Лоська Ївга] – Ч. 2: 6, 76, 115, 117, 124, 309
Лотоцький А. – Ч. 2: 255, 332
Лотоцький О. – Ч. 3: 419, 420
Лубенець (пані) – Ч. 1: 240
Лубенець (інспектор) – Ч. 1: 366
Лукачова О. – Ч. 2: 256
Лукич-Левицький В. – Ч. 2: 118
Луначарський А. – Ч. 1: 109, 237, 365, 399, 420
Людкевич С. – Ч. 2: 153, 252, 262
Люке [Lugwet] – Ч. 1: 68, 69, 370
Лютр М. [Лютер] – Ч. 1: 24
Ланге [Лянге] – Ч. 1: 365
Лятуринська О. – Ч. 2: 311

М

Магалевський Ю. – Ч. 3: 273
Магницький – Ч. 3: 404
Магомет – Ч. 1: 339
Мадзіні – Ч. 2: 66
Мазепа І. – Ч. 1: 410
Майер [Maier, Maier] – Ч. 1: 90, 145, 422
Майстренко (викладач Української гімназії у Ржевниці, ЧСР) – Ч. 1: 209
Макаренко М. – Ч. 2: 104, 123
Маковей О. – Ч. 3: 309
Маковіїв М. – Ч. 2: 190; Ч. 3: 339–341, 347, 404, 407
Макогон Я. – Ч. 3: 489
Максимович Г. – Ч. 3: 553, 554
Максимович М. – Ч. 3: 56, 57, 59, 95, 96, 118
Малицька К. [Віра Лебедова] – Ч. 1: 452; Ч. 2: 4, 10, 70, 118, 150, 154, 179, 252, 258, 307; Ч. 3: 276, 548
Мамін-Сибіряк – Ч. 3: 273
Мамонтов – Ч. 1: 365, 422
Ман – Ч. 3: 539
Мандрика Г. – Ч. 2: 284
Мандрика М. – Ч. 1: 425, 426; Ч. 2: 115, 116

Марголін – Ч. 3: 528–535
Маринкова Т. – Ч. 1: 456
Маркович Д. [М., Д. Маркович] – Ч. 3: 65, 67, 114, 145, 163, 165, 208, 387, 388, 389–395, 412, 423
Маркович Даниця – Ч. 3: 239
Marino Salvator Salomone – Ч. 1: 261
Марія-Магдалина – Ч. 2: 12
Марія-Тереза – Ч. 1: 281
Маркевич О. [Маркович О.] – Ч. 2: 22, 24; Ч. 3: 555
Марковський Л. – Ч. 2: 195
Маркс К. – Ч. 1: 108, 235; Ч. 2: 35
Мартинова (організатор дошкільних закладів у Харкові у 1918 р.) – Ч. 1: 301
Маршаль [Marshall] (президент Жіночої Ліги Миру і Свободи) – Ч. 1: 199, 201
Масарик Т. [Массарик Г.] – Ч. 1: 124, 203, 239, 248, 268, 326; Ч. 2: 95, 124, 173; Ч. 3: 472–474, 537
Матчак М. – Ч. 3: 509
Мауер Я. – Ч. 3: 278, 281
Мейман [Meimann, Мойман] – Ч. 1: 91, 145, 365, 368, 369, 370, 422
Меккенз (психолог) – Ч. 1: 138
Мендельсон Ф. – Ч. 2: 153, 252
Mendousse P. – Ч. 1: 75
Месмер [Messmer] – Ч. 1: 193
Метлинський А. [А. Могила] – Ч. 1: 63; Ч. 3: 56, 58, 59, 95, 200
Меттерніх – Ч. 1: 267
Мешелін Л. – Ч. 3: 542
Микитенко І. – Ч. 2: 34, 49
Милорадович Є. – Ч. 1: 423
Милош (король) – Ч. 1: 266
Мирей Мк. – Ч. 1: 23, 26
Мирний Панас – Ч. 2: 247; Ч. 3: 65, 66, 71, 129–131, 152, 153, 160, 182, 213–217, 219, 240
Михалевич М. – Ч. 2: 304
Мілан (король) – Ч. 1: 265

Міллер Дж. С. – Ч. 1: 185
Мільтон – Ч. 1: 334; Ч. 3: 186
Мінько – Ч. 2: 49, 50
Мірік [Mirick] – Ч. 1: 371, 387
Мірна З. [М.З., З.М.] – Ч. 1: 8; Ч. 2: 5, 108, 115, 116, 160, 161, 212
Міцкевич А. – Ч. 3: 94
Могалевський Ю. – Ч. 2: 42
Могила П. – Ч. 1: 442, 443; Ч. 2: 283; Ч. 3: 49, 50
Мокрієвич Д. – Ч. 3: 408
Молотов – Ч. 2: 81
Мономах Володимир – Ч. 3: 174, 531
Монро [Monroe] – Ч. 1: 48, 346, 347
Монтень М. – Ч. 1: 24
Монтессорі М. – Ч. 1: 20, 51, 195, 196, 220, 223, 241, 244, 245, 260,
293, 294, 318, 365, 366, 372, 373, 374, 375, 376, 379, 382, 403, 422;
Ч. 2: 37, 58, 59, 124
Мопасан – Ч. 3: 293; Ч. 3: 397
Морачевська С. [С. Окуневська] – Ч. 3: 288, 303
Мордовець Д. – Ч. 3: 401
Мордовцев Д. – Ч. 3: 63, 109, 112, 113, 272
Музиченко – Ч. 1: 413, 414
Мусоргський М. – Ч. 3: 401
Муссоліні – Ч. 1: 88, 107, 227, 228, 231, 234; Ч. 2: 170
Мюрі Мак [Мюри Мак] – Ч. 1: 52, 413
Мюссе А. – Ч. 1: 36

Н

Навроцька-Палієва С. – Ч. 2: 137
Нагірна Н. – Ч. 2: 132
Надсон – Ч. 3: 34, 171, 181
Назарук О. – Ч. 3: 489, 491, 509
Наливайко С. – Ч. 1: 350
Наполеон І [Наполеон, Наполеон] – Ч. 1: 48, 220, 267, 363
Наторп П. – Ч. 1: 365, 387, 388, 394, 422
Науменко В. – Ч. 2: 233; Ч. 3: 370, 423, 548
Наумович І. – Ч. 3: 118

Невицька І. – Ч. 2: 9, 28; Ч. 2: 28, 105
Негрі Ада – Ч. 3: 246
Некрасов І. – Ч. 2: 18
Некрасов М. – Ч. 3: 35, 120
Нерон – Ч. 1: 219, 221
Нечасв – Ч. 1: 365, 367
Немцова Божена [Божена] – Ч. 2: 9, 189; Ч. 3: 224, 225–231, 271
Ніколас А. – Ч. 1: 192
Новакович С. – Ч. 1: 263
Нос – Ч. 3: 200

О

Обідний М. – Ч. 2: 264; Ч. 3: 267
Овсяников-Куликовський Д. [Овсяніков-Куликовський] – Ч. 2: 43;
Ч. 3: 180, 421
Огієнко І. – Ч. 1: 10; Ч. 3: 371, 448
Огоновський О. – Ч. 1: 449, 450; Ч. 3: 80
О'Коннор-Вілінська В. [В. О., Велинська] – Ч. 1: 167; Ч. 2: 92; Ч. 3:
381–386, 549
О'Коннор Марія – Ч. 3: 358
Окуневський Т. – Ч. 3: 291
Олександр III – Ч. 2: 190, 285, 321; Ч. 3: 389, 390, 412
Олесницький Є. – Ч. 1: 450
Олесь Олександр – Ч. 1: 167; Ч. 2: 14, 38, 131, 331; Ч. 3: 72, 74, 75,
149, 176–181, 240, 274, 281–285, 488
Омельченко Г. (директор Українського Високого Педагогічного
Інституту в Празі із 1936 р.) – Ч. 1: 212; Ч. 3: 516
Омельченко М. [Омельченкова М.] – Ч. 2: 104, 126, 132, 186, 194, 214;
Ч. 3: 263, 264, 310
Онацька І. – Ч. 1: 225, 230
Остерманова М. [Остерман М.] (перша жінка-українка – член галицької «Просвіти») – Ч. 1: 452
Островський О. – Ч. 1: 330
Острозький К. – Ч. 3: 49
Отто – Ч. 1: 413, 414

П

Павлик М. – Ч. 3: 118, 119
 Павликовська І. – Ч. 2: 149, 150
 Павловський О. – Ч. 3: 56
 Павло (папа) – Ч. 1: 221
 Павло (святий) – Ч. 1: 221, 226
 Павлов – Ч. 1: 371, 372
 Палацький (викладач Української гімназії у Ржевниці) – Ч. 1: 282, 284
 Паливода І. – Ч. 1: 209; Ч. 2: 132; Ч. 3: 516
 Паньківська І. – Ч. 2: 179, 269
 Паркгерст О. [Parkhurst Ellen, Паркер] – Ч. 1: 20, 21, 22, 192, 196, 410, 411, 422
 Партицький О. – Ч. 1: 451
 Пасічник (викладач Української гімназії у Ржевниці) – С. 1: 209, 210
 Пастеранак М. [Пастернакова М.] – Ч. 2: 149, 150
 Патрі Ангело – Ч. 1: 324
 Петро І – Ч. 3: 81, 82, 199
 Петров В. – Ч. 3: 79
 Пере – Ч. 1: 367, 370
 Песталоцці Й. – Ч. 1: 6, 8, 294, 360, 361, 362, 363, 364, 408; Ч. 2: 184, 243, 256, 328, 345
 Петлюра С. – Ч. 2: 247, 334; Ч. 3: 369–372, 534
 Peters – Ч. 1: 422
 Петро (святий) – Ч. 1: 221, 226
 Петро І (цар) – Ч. 2: 291
 Петров В. – Ч. 1: 424, 425
 Петрушевич – Ч. 2: 75,
 Пипин [Олесандр Пипін] – Ч. 3: 58, 79, 401
 Пирогов М. – Ч. 3: 114
 Підгірянка Марійка – Ч. 2: 262
 Пій Х (папа) – Ч. 1: 269
 Пістрак – Ч. 1: 235
 Пластед – Ч. 2: 37
 Платон – Ч. 1: 392
 Плямінкова [сенаторка Пламінкова] – Ч. 2: 95

Погодін – Ч. 3: 118
 Подільський (викладач Української гімназії у Ржевниці) – Ч. 1: 209, 210
 Подлипний – Ч. 3: 536
 Покровський В. – Ч. 3: 421, 422
 Полоцький С. – Ч. 3: 50
 Постников (фізик) – Ч. 1: 330
 Потебня О. – Ч. 3: 57
 Потемкин (Потьомкін Г.) – Ч. 1: 422
 Приходько В. – Ч. 3: 491, 495
 Приходько Ганна – Ч. 3: 366
 Прісневська І. – Ч. 2: 161
 Прокопович Ф. – Ч. 3: 50–52
 Пршігода (професор) – Ч. 1: 191, 192, 194, 195, 196
 Пуховський А. (псевдонім А. Животка) – Ч. 1: 432, 455
 Пушкін О. – Ч. 1: 330; Ч. 3: 35, 94, 95, 268, 273
 Пчілка Олена – Ч. 2: 3; Ч. 3: 134, 288, 289, 431, 556, 560, 562

Р

Рабле Ф. – Ч. 1: 392
 Равлюк В. – Ч. 2: 119
 Радичевич Бранко – Ч. 3: 234
 Радішев – Ч. 3: 198, 404
 Радлинська – Ч. 1: 238
 Радзикевич В. – Ч. 2: 140
 Раєвський – Ч. 1: 330
 Разумовський К. – Ч. 3: 82
 Ракова С. (керівник українського дошкільного товариства у Львові в 1930-х рр.) – Ч. 2: 149, 150, 310
 Ренан Е. – Ч. 1: 338, 469, 476
 Рибак Н. – Ч. 2: 33
 Рильський М. – Ч. 3: 308
 Рильський Т. – Ч. 3: 113, 448, 488
 Римський-Корсаков – Ч. 3: 487
 Риндик (викладач Української гімназії у Ржевниці) – Ч. 1: 209
 Рихтер (Ріхтер) – Ч. 1: 365

Рінг Луїза – Ч. 1: 355
Ріттїх – Ч. 1: 364
Роден – Ч. 2: 58; Ч. 3: 539
Роллан Р. [Romain Rolland] – Ч. 1: 73, 76, 77, 343; Ч. 3: 242–244, 246, 255
Романович Н. – Ч. 2: 3, 137; Ч. 3:
Романчук Ю. – Ч. 1: 449, 450; Ч. 2: 118
Рошкевич М. – Ч. 3: 289
Рубенс – Ч. 2: 55, 61
Рубинштейн М. [Рубінштейн М.] (рос. психолог) – Ч. 1: 365, 383, 384, 422
Руданський С. – Ч. 3: 63, 69, 70, 113, 129, 134, 135, 156, 168
Рудницька М. [Rudnycka Milena, Рудницька-Лисяк] – Ч. 2: 4, 8, 9, 28, 70, 74, 77, 99, 108, 137, 140, 152, 156, 263, 267, 287, 307, 309, 337; Ч. 3: 310, 489, 509
Рузвельт – Ч. 1: 145
Рума [Руме] (бельгійський педагог) – Ч. 1: 51, 67, 137, 138, 140, 144, 145, 153, 155, 262, 365, 370, 374, 391, 392, 406
Русов Михайло – Ч. 2: 139, 159, 247, 249, 255, 276, 286, 298, 300, 303, 325, 326; Ч. 3: 382, 552
Русов О. [Ол. Ол., Олександр Олександрович] – Ч. 1: 7, 423; Ч. 2: 127, 139, 146, 158, 164, 182, 188, 189, 190, 192, 195, 196, 199, 219, 225, 227, 229, 230, 236, 243, 246, 247, 248, 285, 288, 289, 293, 295, 300, 314, 320, 321, 323, 331, 332, 334; Ч. 3: 342, 343, 353, 355, 356, 359, 360, 363, 388–390, 395, 399–428, 430, 453, 552, 553
Русов Юрій [Юрко, Ю.Р.] – Ч. 1: 7, 12, 202; Ч. 2: 139, 162, 278, 281, 288, 303, 316, 324, 327; Ч. 3: 552, 553
Русова Марія – Ч. 1: 6
Русова-Базилевська Ольга – Ч. 2: 313, 314, 326
Руссо Ж.Ж. – Ч. 1: 24, 51, 73, 130, 318, 326, 332, 360, 361, 362, 364, 378, 392; Ч. 2: 20, 243, 256, 328; Ч. 3: 268
Ряппо Я. – Ч. 1: 329, 330, 331, 332, 422

С

Савицька А. – Ч. 2: 206
Савицький Р. – Ч. 2: 327

Садовський М. – Ч. 1: 210, 349; Ч. 2: 44, 91; Ч. 3: 70, 126, 256, 266, 383, 388, 414, 441–445
Саймон – Ч. 1: 195, 196
Саксаганський П. [Тобілевич П.] – Ч. 3: 70, 126, 188, 266, 388, 445
Салазар – Ч. 1: 232, 233, 234
Самійленко В. – Ч. 3: 147, 383, 385
Сведден [Svedden] – Ч. 1: 388
Светла Кароліна – Ч. 2: 189
Свидницький А. – Ч. 3: 63, 113, 129, 134
Свифт – Ч. 1: 410
Сеген Е. [Сеген Е., Seguin Eduard] – Ч. 1: 48, 49, 373, 407
Семчишин М. – Ч. 1: 9
Сидоряк – Ч. 1: 176, 179, 180
Синицький – Ч. 1: 365
Сікінгер – Ч. 1: 50
Сікорський – Ч. 1: 367
Сіменович Л. – Ч. 3: 310
Сімович В. – Ч. 2: 152, 263
Сімон Г. – Ч. 1: 56, 367
Сірополко С. – Ч. 1: 422; Ч. 3: 543, 553, 555, 556, 559
Сковорода Г. – Ч. 2: 47, 48, 284; Ч. 3: 52–54, 84, 85, 200
Скоропадський П. – Ч. 3: 518, 532, 554
Скотт В. [Scott] – Ч. 1: 137, 147, 148, 149, 150, 365, 400, 422
Скрипник М. – Ч. 2: 82
Славейков – Ч. 1: 279
Славинецький Є. – Ч. 3: 50
Славинський – Ч. 3: 421
Смаль-Стоцький С. – Ч. 2: 119
Сметана – Ч. 3: 539
Смит А. [Сміт, Smith] – Ч. 1: 82, 137, 141, 143, 144, 151, 152, 238, 402, 403, 422
Смотрицький М. – Ч. 3: 49
Снедден [Shedden] – Ч. 1: 142, 422
Сократ – Ч. 1: 88; Ч. 3: 84

Спенсер Г. – Ч. 1: 19, 24, 71, 81, 104, 185, 367, 380, 381, 382, 422; Ч. 2: 51; Ч. 3: 268
Срезневський – Ч. 2: 229, 285
Сталін – Ч. 1: 108; Ч. 2: 35, 51, 83
Станькова Є. [Станько Є.] – Ч. 2: 137
Старицька Марія [Старицька Маня] – Ч. 1: 6, 240, 348; Ч. 3: 357
Старицька-Черняхівська Л. [Черняхівська Л., Черняхівська-Старицька Л.] – Ч. 1: 8; Ч. 2: 28, 70, 314; Ч. 3: 80, 357, 366
Старицький М. – Ч. 1: 5, 168; Ч. 2: 46, 127, 163, 182, 195, 219, 243, 279, 328; Ч. 3: 34, 37, 42–44, 70, 137, 142, 143, 149, 152, 153, 156, 200, 537, 358, 359, 360, 431, 445, 452
Старосольський В. – Ч. 3: 489, 509
Стебницький П. – Ч. 2: 332; Ч. 3: 419–421, 555
Степовий Я. С. [Я. С.] – Ч. 2: 331, Ч. 3: 486, 488
Стахів М. – Ч. 3: 509
Стефанік В. – Ч. 1: 1, 4; Ч. 2: 1, 2, 119; Ч. 3: 75, 129, 145, 149, 151, 158, 164, 165, 182, 183, 213, 223
Стешенко І. – Ч. 1: 9, 296; Ч. 2: 334; Ч. 3: 181, 367–369, 372, 554, 555
Стороженко О. – Ч. 3: 65, 94, 159
Стоу Бічер – Ч. 3: 246
Страпер – Ч. 1: 29
Суровцова Н. – Ч. 2: 305
Сушкевич – Ч. 1: 449
Сюллі – Ч. 1: 366, 367, 368
Swift – Ч. 1: 422

Т

Тагор Р. [Tagor, Tagore Rabināranath] – Ч. 1: 272, 275, 276, 277, 278, 332, 343, 405, 454
Танчаковський С. – Ч. 2: 118
Тард (психолог-соціолог) – Ч. 1: 90
Тарнавський В. – Ч. 3: 404
Твенінг – Ч. 1: 49
Тель Вільгельм – Ч. 1: 17, 86
Тен – Ч. 1: 81, 218
Терман Л. [Terman L.] – Ч. 1: 27, 28, 29, 57, 58, 60

Тінайр М. [Marcelle Tinayre] – Ч. 3: 252–254
Толстой Л. – Ч. 1: 73, 338, 365; Ч. 3: 53, 236, 268, 300, 301
Томас Августус – Ч. 1: 237
Торндайк [Торндик, Торндік, Thorndike, Thorndicke] – Ч. 1: 20, 21, 22, 24, 61, 365, 422
Тупчаєвський С. – Ч. 3: 338; 339
Тургенев І. – Ч. 1: 330; Ч. 2: 35; Ч. 3: 65, 91, 120, 200, 404
Тучапська В. – Ч. 1: 315

У

Уайт Дж. – Ч. 1: 129
Угринський К. – Ч. 3: 563
Українка Леся – Ч. 1: 12, 115, 163; Ч. 2: 3, 5, 9, 12, 28, 40, 65, 173, 200, 202; Ч. 3: 43, 74, 75, 147, 156, 169, 180, 181, 191, 289, 302, 382, 383, 385, 486, 556, 560, 562
Устиянович К. – Ч. 1: 449; Ч. 3: 117

Ф

Федак С. – Ч. 2: 119, 263
Федоров [Федорів] – Ч. 1: 179, 180
Федорович – Ч. 1: 450, 451
Федорчук Д. – Ч. 3: 542
Федькович Ю. – Ч. 1: 437, 443; Ч. 3: 68, 129, 133, 134
Фенелон [Fenelon] – Ч. 1: 192
Фердінанд V (імператор) – Ч. 1: 284
Феретті – Ч. 1: 205
Ферієр А. [Феррієр, Ферьєр] – Ч. 1: 116, 238, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 363, 365, 370, 454
Ферстер – Ч. 1: 365
Філіпп – Ч. 1: 33, 34
Філянський М. – Ч. 3: 174, 175
Фіхте – Ч. 1: 360
Флеров В. – Ч. 1: 8
Флобер Г. – Ч. 3: 397
Фоконне П. – Ч. 1: 185, 190
Франклін – Ч. 1: 409

Франко І. [І.Ф.] – Ч. 1: 12, 175, 210, 441, 450; Ч. 2: 173, 200, 201, 284, 311; Ч. 3: 137, 138, 139, 140, 158, 169, 182–189, 192, 212, 289, 293, 300, 309, 330
Франс А. – Ч. 3: 255, 293
Фребель Ф. – Ч. 1: 6, 8, 131, 241, 293, 321, 364, 365, 373, 374; Ч. 2: 243, 256, 345
Фрейд З. – Ч. 1: 82, 365, 370, 371
Фурулейм А. (перша у світі жінка-парламентар, Фінляндія) – Ч. 2: 171

Х

Халюпний [Халюпні] – Ч. 1: 204, 205
Хмельницький Б. – Ч. 1: 86, 450; Ч. 3: 105, 540
Ходот-Загорська М. [Загорська Меланія, Ходот М.] – Ч. 2: 22, 23
Холодний П. – Ч. 1: 296, 314, 315, 316, 317, 454; Ч. 2: 61, 235; Ч. 3: 554, 555
Хомишин Г. – Ч. 3: 491
Хоткевич Г. – Ч. 3: 130, 193, 399
Христос Ісус – Ч. 1: 88, 322, 339; Ч. 2: 12

Ц

Цегельський Л. – Ч. 1: 431
Ціпановська О. – Ч. 2: 137, 141, 152, 263

Ч

Чайковський А. – Ч. 2: 119; Ч. 3: 272
Чалий С. – Ч. 1: 176, 177, 179, 180, 302
Чепіга Я. [Чепига Я.] – Ч. 1: 422
Черкасенко С. – Ч. 1: 167, 168, 175, 298, 347, 348, 349, 350, 427, 454; Ч. 2: 92, 126, 128, 132, 193, 216; Ч. 3: 75, 172, 274, 367
Чернуха Г. – Ч. 2: 274
Чернявський (професор Української гімназії в ЧСР) – Ч. 1: 212; Ч. 3: 43, 75, 76, 149, 180
Чикаленко Ганна [Чикаленко-Келлер Г.] – Ч. 2: 70, 135, 137, 171, 308
Чикаленко Євген – Ч. 2: 119, 314, 367, 460
Чингізхан – Ч. 2: 76
Чубинський П. – Ч. 2: 127, 219, 224, 279; Ч. 3: 114, 200, 230, 400, 453
Чужбинський-Афанасьєв А. (О.) – Ч. 3: 93
Чупринка Г. – Ч. 3: 175, 176, 308

Ш

Шаповал М. [Микита Евхимович] – Ч. 1: 208, 423, 425, 426, 427, 428, 429; Ч. 2: 5, 116, 117, 198, 336, 345; Ч. 3: 308, 446–449, 460, 515, 516, 554
Шарельман [Sharrelman, Sharelmann] – Ч. 1: 365, 366, 386, 395, 422
Шафарик – Ч. 1: 282, 284
Шахматов – Ч. 3: 420, 517
Шацький – Ч. 1: 365
Шашкевич М. – Ч. 1: 442; Ч. 3: 68, 92
Шебеко (польська жіноча діячка) – Ч. 1: 229
Шевченко Т. – Ч. 1: 7, 12, 65, 163, 167, 168, 181, 210, 332, 435, 437, 439, 441, 442, 443, 447, 450; Ч. 2: 3, 4, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 45, 48, 51, 88, 158, 173, 182, 195, 199, 200, 208, 219, 221, 223, 228, 234, 282, 285, 296, 311, 331, 346, 347; Ч. 3: 32, 33, 39, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 79–81, 96–104, 106–109, 111, 114, 121, 122, 134, 153, 155, 167–169, 182, 190, 191, 197, 201, 210, 219, 221, 240, 260–262, 273, 274, 299, 300, 353, 354, 423, 433, 451, 480
Шекспір У. – Ч. 1: 224, 278; Ч. 3: 107, 190
Шеллі – Ч. 1: 278
Шелухина Л. – Ч. 3: 474–476
Шелухин С. – Ч. 1: 212, 425, 426; Ч. 2: 91; Ч. 3: 475, 476, 515, 516
Шепарович О. – Ч. 2: 126
Шептицький А. – Ч. 1: 211
Sherlock [Шерлок] (американський психолог) – Ч. 1: 37, 61
Шерстюк Г. – Ч. 1: 348; Ч. 2: 128, 193; Ч. 3:
Шіллер – Ч. 3: 300
Шіпшенкс (міжнародна жіноча діячка) – Ч. 2: 77
Шлесермахер – Ч. 1: 360
Шопен Ф. – Ч. 2: 58; Ч. 3: 450
Шраг І. – Ч. 3: 415
Штерн – Ч. 1: 365, 370
Штогрин О. – Ч. 2: 161
Штромайер – Ч. 1: 61
Шульгин – Ч. 2: 301

Шульц – Ч. 1: 365, 414
Шустлерова – Ч. 2: 95
Шутльворт [Schuttleworth] – Ч. 1: 31, 45
Шухевич Г. [Шухевичева Герміна] – Ч. 2: 160, 161

Щ

Щербина Ф. – Ч. 2: 115
Щоголев Я. – Ч. 3: 69, 113, 129, 135

Ю

Юм – Ч. 1: 81
Юнгман – Ч. 1: 281, 282

Я

Яворський С. – Ч. 3: 51, 82
Якшич Джура – Ч. 3: 235
Янів В. – Ч. 2: 344
Яновська Л. – Ч. 1: 168, 301; Ч. 2: 106; Ч. 3: 129, 149, 150, 153, 157,
195, 221, 556
Яновський Ю. – Ч. 2: 50
Ярема Я. – Ч. 1: 13, 203, 208, 209, 276

Словник іншомовних та маловживаних виразів, діалектних форм, скорочень і аббревіатур, які зустрічаються у текстах трилогії

авдіторія (аудіторія) – аудиторія
авреола – ореол
азиль – пристанище, місце, де не можна переслідувати політичних
супротивників; право захисту в іноземній державі
азіяцький – азійський
активи – активи
анальфabetизм – неграмотність
б. р. – біжучий (поточний) рік
білля – білизна
В. п. с. – високоповажаний
В. С. У. – Всесвітній Союз Українок
В. Україна – Велика Україна
вестибуль – вестибюль
взори – взірці (зразки)
викази – вказівки
виривки – уривки
висновувати – робити висновки
вислід – класифікація
висліди – наслідки
виховники – вихователі
відпоручник – делегат
відрух – відгук
відтіні – відтінки
вілля – вілла
вінета – віньєтка
вісільниця – шибениця
вістунка – провісниця
відпоручник (-ця) – представник (-ця)
вкоротці – швидко
вражіння – враження
волокита – волоцюга
Г. В. – Головний віділ (управа товариства в Галичині)
Гага – Гаага
гандлювати – торгувати

гейби – ніби
гидра – гідра
гіндуський – індійський
гляданя – споглядання
гнет – гніт
гокей – хокей
горожанин – громадянин
грає (грати) – відіграє (відігравати)
гусільниця – гусінь
гутірка – розмова
гешефт – зиск
даровий – дармовий
двірець – залізничний вокзал
деправація – безправність
діскредітований – дискредитований
діточа шкілька – дитячий садок
ДКО – Дружина княгині Ольги (перша політична організація жінок-українок у Галичині)
Дніпростан – Дніпрельстан
доперва – допіру
доривочний – уривчастий
др. – інші (другі)
Д-р – доктор
драганади – драгуни
духовий – духовний
екзекутива – управа
іспанський – іспанський
Ж. і Зн. – «Життя і знання» (львівський часопис)
жадна – жодна
жеби – щоб
завідатель – завідувач
завсіди – завжди (завсідги)
зав'язок – започаткування
загикуватися – заїкатися
загріти – *тут* спонукати
зазив – заклик
запіяка – п'яниця (випивоха)
запрохувати – запрошувати

зарука – запорука
засягнути інформації – довідатися
захоронка – постійний дошкільний заклад для українських дітей (у Галичині та на Буковині кінця XIX – першої третини XX ст.)
збірати – збирати
збірний – колективний
звання – фах, професія
звено – ланка
зверхні – зовнішні
згин – загибель
зглядно – теж
згуки – звуки
здемолювати (здемольовано) – *тут* загарбано (захоплено)
злочинники – злочинці
змаг – змагання
значіня – значення
зносини – стосунки
зужити – використати
зшитки – зошити
з'явище – явище (прояв)
імпреза – вистава (концерт)
інак – інакше
інжинір (інжинер) – інженер
інтервенція – *тут* в'їзд
інвазія – експансія
інтервенювати – опитувати
каварня – кав'ярня
кавція – (*юридичне*) внесення коштів замість арешту (під заставу)
карний (карність) – дисциплінований (дисциплінованість)
касарня – казарма
катедра – кафедра
квартира (-я) – квартира
керма (кермівний) – керівництво (керівний)
керовниця – керівничка, управителька
китичка (квітів) – букет
кінова – артистка кіно
клевета – наклеп
клуб – клуб

кляса – клас
комерс – прийом
контра – рахунки (банківські)
контрактура – ушкодження суглобів (м'язів, шкіри, нервової системи)
Копенгага – Копенгаген
красний – гарний
крівава – кривава
куверт – конверт
кулюари – кулуари
ЛНВ – Літературно-науковий вісник (часопис)
лист із проханням про інтервенцію – лист-заява з проханням про в'їзд
ліста – виборчий список
літерат – літератор
літнице – курорт
лектура – література для читання
личити (лічити) – вважати
лучиться – поєднується
лучність – гуртування, об'єднання
люде – люди
льожа – ложа
льокай – лакей
м. и. – між іншим
мандрівці – туристи
мапа – карта
масакра – *тут* битва, протистояння
мент – момент
местник – месник
мирові – світові
мисленник – філософ
мистець – митець
мійський – міський
містоголова – заступник голови
мовниця – *тут* кафедра
можність – можливість
музика – музикант (композитор)
Н. У. Р. – Народна Українська Рада
на голос – вголос
на поготівлі – наготові

наймоцнійше – найсильніше
напрявні – напрями
на пути – на шляху
народничати – «іти в народ», займатися культурно-освітньою діяль-
ністю серед народу
надхнений – натхненний
назадницький – консервативний
наські – наші
невтральний – нейтральний
нетолерація – нетолерантність, нетерпимість
ноти – *тут* нотатки
нпр. – наприклад
обильний – багатий, щедрий
образове – образне
о-во – общество (товариство)
огірчений – засмучений (рос. «огорчённый»)
одіння – одяг
одідичити – перейняти у спадок, успадкувати
однострій – форма одягу
одобрення – схвалення
окінчення – кінцівки
окрем сего – крім цього
окруження – оточення
опінія – думка
освічення – просвіта
отверто – відверто
п. з. – під заголовком
пр. – інше (рос. «прочее»)
П. сен. – пан сенатор
пас – паспорт
первні – першооснови
перекладчик – перекладач
перетривати – витримати
під замітом – під приводом
підклад – основа
піетизм – поетичність
плекати (плекання) – виховувати, доглядати (виховання, догляд)
плян – план

поводження – поведінка
пожиточний – корисний
Подк. Русь – Підкарпатська Русь (Закарпаття)
поздрав – привітання
пол – стаття
поправді – насправді
пораяти – порадити
почитність – читабельність
появи – прояви
правне (становище) – правове, юридичне (становище)
предати – зрадити
предкладати – представляти
предсідник – головуючий
прелегент – доповідач
привабний – привабливий
привід – *тут* привид
прим. – приміром (наприклад)
приманне (приймає) – сприймання
примір – приклад
приют – притулок
приявні – присутні
провідниця – вихователька
прогріхи – огріхи
прохід – прогулянка
пяніно (пяніст) – піаніно (піаніст)
п'ятнувати – викривати
райпарком – райпартком
рамена – плечі
рамці – рамки (межі)
рахітизм – рахіт
регулямін – розпорядження
регуляція – регулювання
референт (-ка) – доповідач (-ка)
рецитаторка – декламаторка
ріжнородність – різноманітність
різіко – ризик
Ріков'як – Рейк'явік
розвій – розвиток

розпучлива – розпачлива
розслід – дослідження, наукова розвідка
роля – роль
ростина – рослина
рябити – розпоряджатися
рямці – рамки
саля – зала
самохід – автомобіль
санаторіюм – санаторій
світлини – фотографії
сей (ся, сі і т. д.) – цей (ця, ці і т. д.)
сельрада – сільська рада
силюет – силует
синова – дружина сина (невістка)
сіньора – сеньйора
скомплікований – ускладнений, заплутаний (лат. «комплікація»)
сливе – чи не (майже); дуже
Совети – *тут* Союз Радянських Соціалістичних Республік
совітська – радянська
сойм – сейм
сос – соус
сотатися – *тут* нанизуватися
средства – засоби
стихи – вірші
стріча – зустріч
суда – судна
супокійно – спокійно
суть – *тут* є
тамка – там
толеранція – толерантність
т. и. – таке інше
т. п. – *тут* таке подібне
то зн. – то (це) значить
тресура – дресирування
трус – обшук
тубальний (*від* туба) – голосний
тубольці – тубільці
туман – відсталий у фізичному і розумовому розвитку

у стіп – біля ніг (до ніг)
 увласнення – присвоєння, привласнення
 Укр. С. Г. Академія – Українська Сільськогосподарська Академія (в Чехо-Словацькій Республіці 1920-х – 1930-х рр.)
 УНДО – Українське Національно-Демократичне Об'єднання
 унести – забрати
 услів'я – умови
 ферії – канікули
 фершалувати – займатися фельдшерською практикою
 фільозоф – філософ
 фреблиця – вихователька
 фура – віз
 ховати – виховувати
 хорий – хворий
 Християнія – Норвегія
 ЦЕСУС – Центральна Спілка Українських Студентів (у Чехо-Словацькій Республіці)
 цяцьки – іграшки
 часовий – тимчасовий
 частинно – частково
 чин – праця (діяльність), справа (діло)
 чоколяда – шоколад
 чолові – чільні
 шалік – шарф
 шерм – тренування (*спортивне*)
 шкуратяний – шкіряний
 шпалір – стрій
 яким робом – яким чином
 ярко – яскраво

Зміст

<i>Джус О., Нагачевська З.</i> Освітньо-виховні рефлексії маловідомих граней творчої спадщини Софії Русової періоду еміграції.....	3
<i>Нагачевська З.</i> Українська література XIX – початку XX ст. в оцінці Софії Русової.....	20
Розділ 1. Літературно-критичні статті, рецензії, художні твори, переклади.....	32
<i>1.1. Софія Русова про літературні процеси на українських і позаукраїнських землях до початку XX ст.</i>	32
Громадянські мотиви в малоруській сучасній поезії.....	32
Малоруська (українська) література.....	45
Українська література в XIX столітті.....	78
Поезія сільськогосподарського життя.....	157
Сучасна українська лірика.....	168
И.Франко. Збірник творів. Т. I і II. В Поті Чола. 1903 р.	182
И.Франко. Збірник творів. Т. I і II. Київ. 1903 г. 65 к. за томь..	187
И.Франко: «Южноруська література». Енцикл. Слов. Ефрона і Брокгауза. Полум'я 81, стр. 310–326. 1904 г.	188
Літературна записка.....	191
Народник в українській літературі.....	196
Старе й нове в сучасній українській літературі.....	212
Божена Немцова. 1820–1862 р.	224
Казки Божени Немцової.....	227
Де про сербську сучасну літературу.....	231
Де про сучасне французьке мистецтво.....	240
<i>1.2. Рецензії, огляди літературно-мистецьких і педагогічних видань першої третини XX ст.</i>	256
«Ars – arma pro patria» (з приводу появи «Свята державности» Н.Геркен-Русової).....	256
В.Винниченко. Намисто. Разок перший. Вид. «Рух», 1930.....	257
Діяльність норвезьких жінок.....	258
До 71-х роковин з дня смерті Т.Шевченка.....	260
Марія Омельченко. Вибір фаху, 1925.....	263
Микола Вороний.....	264

Михайло Обідний. Нерозцвілі ранки. Поезії. Вид-во «Новгра», 1923 р.	267
Наша дитяча література.....	268
«Наш Світ», Альманах «Жіночої Долі». Коломия. 1927 р.	276
О.Кисілевська. Швейцарія, Коломия, 1933 р.	277
Освіта в Чехословацькій республіці.....	278
Поезія самотності. (З приводу п'ятої книжки поезій О.Олеся).....	281
Школа українських пластунів, Щепйорно, 1923.....	285
1.3. «Проби жіночого пера» в оцінці Софії Русової (західноукраїнський контекст).....	287
Наталія Кобринська (1851–1920).....	287
Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер-Нементовська).....	299
Ольга Кобилянська.....	302
Дехто з молодих письменниць.....	308
Олена Кисілевська.....	310
1.4. Зразки художньої творчості та перекладів для дітей і молоді.....	314
Дивний звір-хижак.....	314
Б.Немцова. Втрачений хлопець. (Переклад з чеського – С.Русова).....	317
Зернятко. (З англійського переповіла С.Русова).....	323
Україна у творах її письменників (зібрала Софія Л.Русова).....	325
Розділ 2. Пережите і передумане.....	333
2.1. З далекого, давнього... ..	333
Серед ідеалістів 70-х років. (Спомини).....	333
Спогади в Шевченкові дні.....	352
Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка.....	354
Спомини про перший театральний гурток у Києві.....	357
З далекого, давнього.....	361
Дещо з давнього минулого.....	363
2.2. З великих днів.....	365
Великдень у Кам'янці.....	365
Двадцять літ тому.....	366
З великих днів. (Уривок із спогадів).....	369
Пам'яті лицарів. (Спогади).....	372
Свята на чужині.....	375

Свято єднання і братолюб'я.....	376
Чому я опинилася на еміграції.....	378

2.3. Ті, що від нас відійшли.....	381
Валерія О'Коннор-Вілінська.....	381
Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська.....	382
Пам'яті В.О.О'Коннор-Вілінської.....	384
Вечір у пана М.Бойченка.....	386
Дмитро Маркович (Посмертна згадка).....	387
Дніпрова Чайка (Людмила Березина-Василевська).....	394
Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол. Ол. Русова.....	399
Картина споминів про Михайла П. Драгоманова.....	429
Сорок літ!.....	436
М.А.Марко Вовчок (1834–1907).....	438
Марія К. Заньковецька.....	441
М.К.Заньковецька.....	444
Микита Шаповал. (Посмертна згадка).....	446
М.Ю.Шаповал.....	448
Микола Лисенко.....	450
Микола Лисенко (1842–1912).....	452
Спогад про М.В.Лисенка.....	454
Михайло Грушевський.....	456
На емігрантському кладовищі в Празі.....	458
Незаступна втрата.....	461
О.М.Барвінок-Кулішева.....	462
Пам'яті Е.Ренана.....	469
Подорожні вражіння.....	470
Похорон Масарика.....	472
Ті, що від нас відійшли. Любов Шелухина.....	474
Христя Алчевська (1882–1932).....	476
Христя Алчевська (1882–1932).....	479
Я.С.Степовий.....	486
Розділ 3. Політична публіцистика періоду еміграції.....	489
До Українського Національного Конгресу.....	489
Звернення та матеріали Підготовчого Конгресового Комітету Закордоном до Підготовчого Конгресового комітету у Львові з метою організації Всеукраїнського національного конгресу...	491

Лист С.Русової до О.Назарука з приводу організації Всеукраїнського Національного Конгресу.....	509	<i>Сірополко С. С.</i> Русова. Теорія і практика дошкільного виховання Прага. Укр. Гром. Вид.Фонд. 1924. Ст. 124, 8.....	555
Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки.....	510	<i>Сірополко С. С.</i> Русова. Нова школа соціального виховання (Українське видавництво в Катеринославі). Липськ, 1821. Ст. 150, 164.....	559
До Верховного Комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй.....	516	Нова книжка.....	560
Резолюція Н.У. Ради 28 Червня 1929 р. про безправне становище укр. народу.....	521	<i>Проф. С.Русова:</i> Наші визначні жінки. Літературні характе- ристики-силюети. Коломия, 1934. Накладом Редакції часопису «Жіноча Доля». Сторін. 92. Ціна 1.25 зол.	560
Зміст меморандуму Народної Української Ради до Ліги Націй.....	523	<i>Проф. С.Русова:</i> «Наші визначні жінки» (Найновіше видання редакції «Ж.Д.»).....	561
Резолюція Українського Академічного Комітету проти польських насильств над українською культурою в Галичині.....	527	Що читати: <i>С.Русова:</i> «Наші визначні жінки».....	562
Нова книга про жидів на Сході Європи. (Dr.Arnold D.Margolin: «The Sews of Eastern Europa». New-Jork 1926). (Замість рецензії).	528	<i>Русова Софія.</i> «Воробчик» з двома малюнками в тексті.....	562
Французькі «Національні Анналі» кн. VII–X за 1913 р. і I–II за 1914 р.	536	<i>Угринський К.</i> С.Русова: Серед рідної природи. Оповідання з малюнками Ю.Русова. Українське Видавництво в Катери- нославі, Київ-Ляйпціг, стор. 80, мал. 8.....	563
Розділ 4. Відгуки про творчий доробок Софії Русової її видатних сучасників.....	543	Іменний покажчик (тексти I–III частин хрестоматійної трилогії).....	565
<i>Білецький Л.</i> Русова С., проф. – Теорія і практика дошкільного виховання. Прага. 1924. Стор. 128. 0,60 дол.	543	Словник іншомовних та маловживаних виразів, діалектних форм, скорочень і абrevіатур, які зустрічаються у текстах трилогії.....	591
<i>Качанюк М. С.</i> Русова: Теорія і практика дошкільного виховання. Прага, 1924. вел. 8°стор.123.....	543		
<i>Малицька К.</i> Дві книжки, які кожда жінка повинна прочитати.....	548		
<i>Ол. С-кий.</i> С.Русова. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага. Вид. Українського Громадського видавничого Фонду. 1924 р. 123 стор.	549		
<i>Л.Б. Софія Русова:</i> Мої спомини. Львів 1937. Видавнича кооператива «Хортиця». Ст. 280.....	551		
Спогади С.Русової.....	552		
<i>Сірополко С.</i> Софія Русова. Мої спомини. Львів, 1937. Вид. «Хортиця». 280+4 неч. Стор. Ціна 3 зол.	553		
<i>Сірополко С. С.</i> Русова. Наші визначні жінки. Накладом редак- ції часопису «Жіноча Доля». Коломия, 1934. VI +92 стор.	555		

Навчальне видання

Софія Русова
З маловідомого і невідомого

Навчальний посібник

Частина 3

«Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»

Упоряд. З. Нагачевська, О. Джус

НБ ПНУС

785706

Головний редактор *В. Головчак*
Літературний редактор *Г. Василевич*
Комп'ютерна верстка *В. Яремко*
Комп'ютерний набір *О. Джус*

Підп. до друку 25.12.2012. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 35,1.
Тираж 300 пр. Зам. № 119.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1,
тел. 71-56-22, e-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

ISBN 978-966-640-347-9